॥ श्री. ॥

श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

Price 2½ Rupees

THE

CHAMPŪ-RĀMĀYAṆA

OF

KING BHOJA (1-5 Kāndas) and LAKSMAṆA SŪRI (6th Kānda)

WITH THE COMMENTARY OF RĀMACHANDRA BUDHENDRA

PREVIOUS EDITION WAS EDITED BY

WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PANS'ĪKAR,

Ninth Edition

RE-EDITED BY

NĀRĀYAN RĀM ACHARYA "KĀVYATĪRTH"

WITH CO-OPERATION OF THE S'ASTRIMAṆḌALA

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR PRESS,

BOMBAY

1939

Publisher -Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya sagar' Press,
Printer -Ramchandra Yesu Shedge, } 26 28, Kolbhat Street, Bombay

श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा पूर्वसंस्कृतस्यास्य

नवमं संस्करणम्

नारायण राम आचार्य, "काव्यतीर्थ"

इत्यनेन शास्त्रिमण्डलसाहाय्येन

संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

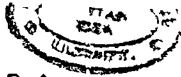
पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्यं नीतम् ।

शाके १८६१, सन १९३९,

२ रु।

श्रीः ।

श्रीभोजराजविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितसाहित्यमञ्जूषा-व्याख्यासमेतम् ।

बालकाण्डम् ।

गुरवे सर्वलोकाना भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्याना दक्षिणामूर्तये नम ॥

शिवानन्दाश्रयगुरोश्चरणस्मरण मम ।
उत्साहशक्तिज तेजस्तनोतु मुखपङ्कजे ॥

निभिशविविरिमार्तण्डचन्द्रेन्द्रोपेन्द्रवन्दित ।
नमो गणपते तुभ्य ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते ॥

सीताकल्पलतान्वित दशरथाम्भोराशिन सोदरो-
दारस्कन्धमभीष्टद सुमनसा श्रेणीभिरामोदितम् ।
नित्य स्वाश्रितनन्दन किसलयश्रीपञ्चशाखोज्वल
श्रीरामामरभूरुह हृदि सदा सेवेऽथसत्सिद्धये ॥

सुधाकरसुधाकराच्छरदभास्वराभास्वरा-
चितक्रमविपश्चिद्वाक्षणनसादरा सादरा ।
विरिञ्चिनवमोहनागमविशारदा शारदा
मदीयरसनाङ्गणे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥

यत्पादाम्भोजरेणु विबुधकविवरा प्राप्य सिद्धाञ्जन वा
प्रज्ञादृष्टे प्रमीला पटुतरतमसा प्रास्तवन्त्या निजाया ।
आसाद्योन्मेषमारान्निधिमिव कविता प्रापुरुद्यद्गुणार्था
निष्प्रत्यूह मुदाम्मान्स सुरवरनुत पातु हेरम्बदेव ॥

श्रीमास्तैलिङ्गदेशे स जयति विबुधश्रेणिकोटीरकोटी-
कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशौण्ड ।
धीर शाण्डिल्यगोत्र सकलकविकुलाह्लादिसूक्तिप्रवीणो
वीणोदाहार्यविद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रो बुधेन्द्र ॥

निस्य सभ्रमजृम्भिता नटति यज्जिह्वाङ्गणे भारती
जायन्ते कविपुंगवास्तनुभृतो यद्वक्त्रनिर्वर्णनात् ।
भोजक्षोणिभुजाजासुना विरचितश्चम्पूप्रबन्धोऽधुना
व्याख्या तस्य करोमि मञ्जुलतरा साहित्यमञ्जूषिकाम् ॥
व्याकुर्वन्ति निबद्धगौरवभयान्नैव स्फुटं युक्तिभि
र्ये तेऽप्येतृजनप्रतारणपरा का नैपुणी वा तत ।
वैसर्थ्या वचसा कवीशहृदयं प्रत्याययन्नन्वय-
द्वारैवाहमिहाखिल प्रविवृणोम्युक्तिनजोज्जृम्भितम् ॥

अथ खलु तावमवाम्बिचित्रसरसकवितान्ल्पलतामञ्जर्यामोदिताशेषविबुधसमाजोऽ नवद्यनिखिलविद्याभिज्ञ सर्वज्ञसार्वभौमो भोजनामा महाराज समस्तसद्गुणमणिगणाभि रामस्य तारकब्रह्मरूपिणस्तत्रभवत श्रीरामस्य चरितानुवर्णनं निःश्रेयसनिदान नितान्तरज्ञ निर्वर्ण्य 'काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्य परनिर्वृतये कान्ता समिततयोपदेशयुजे ॥' इत्यादल्लारवचनप्रामाण्यात्, काव्यस्यानेकश्रेय साधनता 'काव्यालापाश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयता च पश्यन्, सकलकल्याणपरायण श्रीरामायणं चम्पूप्रबन्धात्मना चिकीर्षु, चिकीर्षितान्तरायपरिसमाप्तिप्रचयगमनलक्षण- फलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याचार्यदण्डिवाक्या- दाशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च तदादौ लक्ष्मीशब्दपूर्वकमाशिषं प्रयुङ्क्ते—

लक्ष्मीं तनोतु नितरामितरानपेक्ष-
मङ्घ्रिद्वयं निगमशाखिशिखाप्रवालम् ।
हैरम्बमम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्नं
विघ्नाद्रिभेदशतधारधुरंधरं न ॥ १ ॥

लक्ष्मीमिति । आदौ लक्ष्मीशब्दप्रयोगाद्गणगणादिशुद्धेरप्युच्छ्रय । तदुक्तम्— 'देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका । ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । निगमा वेदास्त एव शाखिनो वृक्षा । 'वृक्षो महीरुह शाखी' इत्यमर । व्रीह्यादित्वादिनि । तेषा शिखा उपनिषद । ता एव शिखा अग्राणीति श्लिष्टरूपकम् । मौलयश्च प्रतीयन्ते । तासा प्रवाल नवपल्लवम् । वेदान्तवेद्यमित्यर्थ । 'शिखा ज्वालाकेकिमौल्यो शिखा शाखाग्रमौलिषु' इति वैजयन्ती । 'प्रवालो वल्कीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे' इति शब्दार्णवे । अम्बुनि रोह- तीत्यम्बुरुह पद्म तस्य यो डम्बर सौभाग्यातिशयसंरम्भस्तस्य चौर्येऽपहरणे । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । निघ्नमायत्तम् । अम्बुरुहसौभाग्यापहारीत्यर्थ । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । अत एव सादृश्यपर्यवसानादुपमा । डम्बरेत्यन- दम्यन्ते धीरवोऽनेनेति डम्बर । 'दमु उपशमे' । औणादिकत्वाद्वरप्रत्यय पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययश्च । सुबोधिनीकारस्तु—'डम्ब विक्षेपे' इति धान्तो

१ 'सुतराम्' इति पाठ

…तुरस्तीत्याह । तन्मते डम्बं विक्षेपं रातीति डम्बरः । 'आडम्बरोऽस्त्री संरम्भः' इत्यमरशेषश्च । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः । त एवाद्रयः पर्वतास्तेषां भेदे विदारणे शतधारधुरंधरं वज्रायुधसमानसारम् । अशेषविघ्नविनाशकमित्यर्थः । धूरेव धुरा । 'आप् चैव हलन्तानाम्' इति वचनादाप् । तां धारयतीति धुरंधरम् । 'संज्ञायां भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । 'अरुर्द्विषत्-' इत्यादिना मुमागमः । हेरम्बस्येदं हैरम्बं वैनायकम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अङ्घ्रिद्वयं चरणयुग्मम् । इतरेषु न विद्यतेऽपेक्षा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेतरानपेक्षम् । भजनीयान्तरनिरपेक्षमित्यर्थः । इदं क्रियाविशेषणम् । यदाङ्घ्रिद्वयविशेषणं तदा सहकार्यन्तरमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणैव सकलमेवस्मन्नाभीप्सितदानसमर्थमित्यर्थः । नितरामतिशयेन । 'किमेत्तिङव्यय-' इत्यादिना आम्प्रत्ययः । नोऽस्माकं लक्ष्मीमशेषाभिलषितार्थसंपत्तिं तनोतु करोतु । संपादयत्वित्यर्थः । तनोतेः 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्याशीरर्थे लोट् । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिति कथ्यते' इति शाश्वतः । अनाशीरलंकारः—'आशीर्नामाभिलषितवस्तुनः शासनं मतम्' इति लक्षणात् । अत्र चोक्तोपमारूपकविशेषाभ्यां तिलतण्डुलवत्परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृज्यते । तथा नितरामितरेत्यादिव्यञ्जनयुग्मानां तकाररेफखकारादीनां केवलानां चासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । तदुक्तं विद्यानाथेन—'एकद्विप्रभृतीनां तु व्यञ्जनानां यदा भवेत् । आवृत्तिर्यत्र संदर्भे वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥' इति । अयमेवालंकारः प्रायशो भोजराजोक्तिवत्तुसंधेयः । विशेषं तु वक्ष्यामः । आदौ धुदेवतास्य अन्त्यलघोस्तगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्—'तो द्यौरन्त्यलघुः शुभम्' इति । लकारस्य भून्बाद्बीजप्रचयगमनसिद्धिः । प्रायेणात्र द्राक्षापाकः—'द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः' इति लक्षणात् । एतदादिश्लोकपञ्चकं वसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति केदारलक्षणात् ॥

इदानीं तावत् 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यादिभगवद्भाष्यकारवचनं प्रमाणयन्, शिष्टाचारपरिप्राप्तं विशिष्टदेवताब्राह्मणनमस्काररूपं मङ्गलं निबध्नाति—

> उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चे-
>
> त्तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ।
>
> तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चे-
>
> त्तानन्तरेण निपतेत् क नु मत्प्रणामः ॥ २ ॥

उच्चैरिति । जगति । जगत्स्वित्यर्थः । उच्चैरुन्नता गतिर्गन्तव्यदेशः । स्वर्गाद्युन्नतस्थानमित्यर्थः । 'देशे प्राप्ये गतिः' इति वैजयन्ती । धर्मतो ज्योतिष्टोमादिधर्मात् । पञ्चम्यास्तसिः । सिध्यति चेन्निष्पन्ना भवति यदि । सिध्यतीति पदं सर्वत्र संबध्यते । तस्य धर्मस्य प्रमा यथार्थानुभवश्च । स्वर्गादिफलसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र 'यथार्थानुभवः प्रमा' इति प्रमाशब्दार्थस्य तार्किकैरुपवर्णितत्वात् । कृतकेतरैरकृत्रिमैर्वचनैः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवेदवाक्यैः सिध्यति

चेत् । ननु 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतयदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्या- दिवाक्यद्वेदानामुत्पत्तिश्रवणात्कथमकृतकत्वमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या वागु- त्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी विद्या यतः सर्वः प्रवर्तितः ॥' इति श्रुतेरकृत्रिमत्वा- वगमात् । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्भाव एव जनेरर्थः । एतत् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्भाष्यकृद्भिः सम्य- ग्विवेचितं तत्रैवानुसन्धेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण । तेषामकृत्रिमवचनानां प्रबन्ध- नदशा पाठतोऽर्थतश्च स्फुटीकरणप्रकारश्च । महीसुरैः । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'आग्रजन्मा द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः' इत्यमरः । तानन्तरेण तान्महीसुरान्विना । 'अन्त- रान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । मत्प्रणामो मत्कृतनमस्कारः क नु कुत्र वा निपतेत्प्रव- र्तेत । उत्कृष्टमेण परमश्रेयोहेतूना वेदविदां ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवाय नमस्कारो विधीयत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः–'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यात्' इति । ततो ब्राह्मणा एव नमस्कार्या इष्टदेवताश्च । तदुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन महाभारते—'दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् । ते मन्त्रा ब्राह्मणा- धीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥' इति । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वादेका- वल्यलंकारः । तदुक्तमेकावल्याम्—'यत्र विशेषणभावः पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परंपरमेषाऽलंकृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

इदानीं स्वचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपनिरूपणद्वारा सहृदयानां प्ररोचनामुत्पादयन्, तद्रचनायां निजरसनायाः प्रवृत्तिमाशास्ते—

> गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-
> हृद्या हि वाद्यकलया कलितेव गीतिः ।
> तस्माद्दधातु कविमार्गजुषां सुखाय
> चम्पूप्रबन्धरचना रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति । गद्यान्यपादवद्वानि । तदुक्तम्–'अपादः पदसंघातो गद्यं पद्यं चतुष्प- दम्' इति । गद्यानामनुबन्धेनानुषङ्गेण यो रस आस्वादस्तेन मिश्रिता मिलिता पद्य- सूक्तिः पद्यानां सम्यग्रचना । 'आस्वादो ब्रह्मणि रसे' इति शब्दार्णवे । वाद्यकलया वीणावेणुमृदङ्गादिवाद्यविशेषेण । 'कला शिल्पे विवृद्धौ' इति वैजयन्ती । कलिता मिश्रिता गीतिर्गानविशेषेव हृद्या मनोज्ञा हि । सहृदयहृदयाह्लादिनी खल्वित्यर्थः । तस्मा- द्गद्यपद्यमिश्रितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्धेतोः । कवयन्ते रसोचितशब्दार्थसंघटन- परया गिरा वर्णयन्तीति कवयस्तन्मार्गजुषां तद्वर्त्मानुवर्तिनाम् । कवितारसाभिज्ञाना- मित्यर्थः । सुखाय हृदयानुरञ्जनार्थं ममेयं मदीया । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । रसना जिह्वा । चम्पूप्रबन्धरचना 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं काव्यं चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचना निर्माणं दधातु । विशिष्टप्रबन्धरचनायां मदीया रसना प्रवर्ततामित्यर्थः । चमत्कारकारितया गद्यपद्यात्मकं काव्यं करोमीति तात्पर्यम् ।

---

१ 'अनुबद्ध' इति पाठः २ 'विदा' इति पाठः

न पूर्ववाक्य उपमालोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकाना चतुर्णां प्रयोगाच्छ्रौत ा उपमाल्कार —'स्वत सिद्धेन भिन्नेन समतेन च धर्मत । सादृश्यमेन वर्ण्यस्य न्य चेदेकगोपमा ॥' इति लक्षणात्। स च शब्देनानुप्रासेन च सस्रज्यते ॥

ननु वाल्मीकिरचितेनैव श्रीरामायणेन सकलजनसतृप्तेर्भासमानत्वात्तव पुन कोऽय तनप्रबन्धनिर्माणप्रयास इत्याशङ्क्य सोपपत्तिक तत्प्रणयने स्वस्याधिकार तावद्दर्शयति—

वाल्मीकिगीतरघुपुंगवकीर्तिलेशै-
स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम्।
गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथयत्नलब्धै
किं तर्पणं न विदधाति नर पितॄणाम् ॥ ४ ॥

वाल्मीकीति । वल्मीकस्यापत्य वाल्मीकि । तदुक्त ब्रह्मवैवर्ते—'अथा-ब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामह । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ ॥' इति । 'अत इञ्' इतीञ्। तेन गीता उपवर्णिता ये रघुपुगवकीर्तिलेशा । पुमान्गोरिव पुगवो वृषभश्रेष्ठ । 'श्रेष्ठोक्षाणा तु पुगवो' इति वैजयन्ती । 'गोरतद्धितलुकि' इति समासान्तष्टच्। रघुपुगवस्य रघुश्रेष्ठस्य कीर्तर्दानमानादिगुणसमुद्भवाया समाख्याया लेशा लवास्तै । ब्रह्मलोकप्रसिद्धस्य शतकोटिविस्तृतस्य श्रीरामचरितस्य चतुर्विंशति-सहस्रसख्यापरिमितग्रन्थेन श्रीरामायणेन कियत एव वर्णितत्वात्कीर्तिलेशैरित्युक्तमित्यव गन्तव्यम् । अधुनेदानीं कथमपि महता यत्नेन । चम्पूप्रबन्धनिर्माणरूपेणेत्यर्थ । 'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादिकथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्त यत्ने गौरववादयो ॥' इत्युत्पलमालायाम्। बुधाना तज्ज्ञानाम्। 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा ' इति क्षीरस्वामी। तृप्तिं सतुष्टिं करोमि। अत्र दृष्टान्तमाह—भुवि भूलोके भगीरथेन राज्ञा यत्नलब्धै प्रयत्नेनानीतै । अश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धाना सगरात्मजाना स्वर्लोक प्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिबहुतरप्रयत्नेन वियन्मार्गाद्भुव प्रापितैरित्यर्थ । भगीरथप्रयत्न उत्तरत्र वक्ष्यते। गङ्गाजलैर्मन्दाकिनीसलिलैर्नर पितॄणा तर्पण निवापाञ्जलिदानेन सतृप्तिं न विदधाति न करोति किम्। करोत्येवेत्यर्थ । अतोऽहमप्येव करोमीति भाव । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कार —'यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते। सामान्यधर्मो वाक्यज्ञै स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

इत्थ स्वस्य ग्रन्थकरणे योग्यतां प्रसाध्य सप्रति कथा प्रस्तौति—

वाचं निशम्य भगवान् स तु नारदस्य
प्राचेतस प्रवचसा प्रथम कवीनाम्।
माध्यंदिनाय नियमाय महर्षिसेव्या
पुण्यामवाप तमसा तमसा निहन्त्रीम् ॥ ५ ॥

---

१ 'जन' इति पाठ २ 'अथ' इति पाठ

वाचमिति । प्रवचसा प्रगल्भवचसा कवीना व्यासादिकवीना प्रथम आ
सकलकविकुलगुरुरित्यर्थः । स प्रसिद्ध । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्त का
प्रकाशे—'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादान नापेक्षते' इति । तप
उत्सर्पाथ । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । भगवान् । 'उत्पत्तिं निधन चैव भूतानाम
गतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षण
प्रचेतसोऽपत्य प्राचेतसो वाल्मीकि । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । ...
स्यान्मैत्रावरुणिश्च स । वाल्मीकिश्च' इति विश्व । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोपर्न
तया विवेदनयेति नरा जीवास्तेषा सबन्धि नारमज्ञान यति खण्डयति श्रीनाराय
दिव्यनामसकीर्तनेनेति नारद । तदुक्त नारदीये—'गायन्नारायणकथा सर्वले
भयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानज तम ॥' इति । अथवा 'नरा
नर प्रोक्त परमात्मा सनातन ' इति नारदीयवचनान्नर परमात्मा तस्य सर्वा
नार परमात्मविषयकज्ञान तद्ददातुपदिशति परमकारुणिकतया मुमुक्षुभ्य इ
नारद । तेनास्य श्रद्धेयवचनत्वमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनियोगे
समागतस्य देवर्षिप्रवरस्य वाच निशम्य । 'को न्वस्मिन्साम्प्रत लोके' इत्यादिनि
प्रश्नानुरूपोत्तरतया 'मुने वक्ष्याम्यह बुद्ध्वा तैर्युक्त श्रूयता नर ' इत्यादिसक्षि
बालरामायणोक्ता श्रीरामगुणवर्णनरूपा वाच श्रुत्वा । 'गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्' इ
न्यायेन सकललोकगुरोर्नारदस्य मुखाच्छ्रवणविधेर्विहितत्वादिति भाव । 'निश
म्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि' इति भट्टमल्ल । ततो निशाम्येतीदं रूपम्
अन्यथा निशमय्येति स्यात् । अत एवाह वामन —'निशम्यनिशमय्यशब्
प्रकृतिभेदात्' इति । ननु 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयभुव ' इ
भागवतप्रसिद्ध हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथाच—'वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वा
वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरित पावन चरितव्रत ॥' इति स्कान्दे पार्व
प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्ध शतकोटिप्रविस्तृत रामचरित भूलोक
मर्तिचातुर्वर्ण्यतापत्रयविमोचनार्थं सक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारुणिकस्य ब्रह्म
एव भूमौ स्वांशेन वाल्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रष्टृत्व नारदस्योपदेष्टृत्व च कथमु
पद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य सप्रदायप्रवर्तनार्थ
मित्ययुक्तत्वाभावानुपपत्तिरित्यलमतिप्रपञ्चेन । मध्ये भवो माध्यदिन । 'मध्य
शब्दस्य मध्यदिनादेशो भवाथप्रत्ययश्च स्यात्' इति न्यासकार । 'मध्याह्नवाचि
मध्यदिनशब्द एवोत्सादिषु पठित ' इत्यन्ये । तथा च—'उत्सादिभ्योऽञ्'
माध्यदिनाय नियमाय । माध्याह्निकक्रिया कर्तुमित्यर्थ । महर्षिभिर्कषिप्रवरै
सेव्या स्नानसध्यावन्दनाद्यनुष्ठानार्थमाश्रयितु योग्याम् । महर्षिलक्षण तु—'तप
शौचपरा दान्ता सत्यवाचो बहुश्रुता । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषय परिकीर्तिता ॥
इति । कुत । पुण्या पावनीम् । अत एव तमसामज्ञानाना निहन्त्रीं विनाशिनीम्
स्वसेवातत्पराणामशेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदात्रीमित्यर्थ । तमसा तमसानदीमवाप
लक्षणया तत्तीर प्राप्येत्यर्थ । अत्र तमसा तमसामिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृत्त्यनुप्रास
शब्दालकार । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र कंचन क्रौञ्चमिथुनादेकं पञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुविद्धं यायतो वद्धानुकम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्वदनारविन्दाच्छन्दोमयी चिदेव नि ससार सरस्वती ॥

तत्रेति । तत्र तमसातीरे । पञ्च शरा यस्य तेन पञ्चशरेण स्मरेण विद्ध प्रहृ- । काममोहितमिति यावत् । 'काम पञ्चशर स्मर' इत्यमर । पञ्चभि र्विद्धमिति गम्यते । 'अरविन्दमशोक च चूत च नवमल्लिका । नीलोत्पल च ते पञ्चबाणस्य सायका ॥' इत्यमर । तथाभूतमपि व्याधेन लुब्धकेन । निषादे- । यावत् । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च स' इत्यमर । अनु पश्चा- : सम्प्रहृतम् । परमशोच्यतरमित्यर्थ । 'व्यध सम्प्रहारे' इति धातो कर्मणि क्त । मिथुनात्क्रौञ्ची च क्रौञ्चश्च क्रोञ्चो पक्षिविशेषा । 'क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ वक ' मर । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेष । तयोर्मिथुनाद्द्वन्द्वात् । तन्मिथुनादित्यर्थ । गेरणे पञ्चमी । 'स्त्रीपुंसौ मिथुन द्वन्द्वम्' इत्यमर । कंचनक पुमास निध्या पद्यत । 'निर्वर्णन तु निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर । अत एव ानुकम्पयोत्पन्नकरुणस्य । मैत्री मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतस्रणा मह- तत्प्रवृत्तित्वेन विद्धवेदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भाव । 'कृपा दयानुकम्पा न्' इत्यमर । भगवतो वाल्मीके । पदद्वय व्याख्यानम् । वदनमरविन्दमिवे- मितसमास । न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकसमास । तथा सत्यरविन्दस्य वान्वेन तस्मात्सरस्वतीनि सरणायोगात् । छन्दोमय्यनुष्टुप्छन्दोनिबद्धा । 'द्वात्रिं- त्यरानुष्टुब्' इति छान्दसा । छन्द स्वदात्ताद्रूप्ये मयट् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना र् । क्वाचिदपूर्व वक्ष्यमाणप्रकारा सरस्वती वाक् समार निष्प्रयत्न विनेव निर्ग- म । 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमर । 'सृ गतौ' इति धातोर्लिट् ॥

तामेव सरस्वतीमाह—

> मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा ।
> यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥ ६ ॥

मा निषादेति । हे निषाद, त्व शाश्वती समा अनन्तसवत्सरान् । 'सवत्सरो सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ' इत्यमर । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठा पति मा गमो मा प्राप्नुहि । क्षिप्रमेव म्रियस्वेत्यर्थ । गमेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेश माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधे वक्तव्येऽप्यर्थत्वात्तदभावप्रतिषेध । यद्यस्मात्क्रौञ्च- थुनादेक काममोहित मडातत्परमवधीर्हतवानसि । हन्तेर्लुङि हनो वधादेश । य शापत्वेन प्रवृत्त श्लोक । वाल्मीकेर्महर्षेरीश्वरानुग्रहेण कृत्स्नकथार्थसग्रहो स्रुत । सग्रहश्चायम्—मानिषाद मा लक्ष्मीनिषीदति विष्टस्मिन्निति मानिषाद क्ष्मीनिवास श्रीराम, त्व शाश्वती समाश्चिरकाल प्रतिष्ठामगम । अखण्डितैश्वर्या- न्दसपन्नो विजयी भवेत्यर्थ । यद्यत कारणात्क्रौञ्चमिथुनात् 'क्रुञ्च गतिकौटिल्या- भावयो ' इति धातो क्रुञ्चा राक्षसी कैकसी तस्या अपत्य क्रौञ्चो राक्षसो रावण ।

---

१ 'पञ्चशरानुविद्धम्' इति पाठ

'तस्यापत्यम्' इत्यण् । तस्य पत्नी नैर्ऋती मन्दोदरी । अत्रापि पूर्ववदेकशेष । तयो-र्मिथुनादेकं काममोहित लोकविद्विष्टकर्माण रावणमवधी । एतेन महर्षिणा वाल्मीकिना सम्प्रदायप्रवर्तकेन लक्ष्मीपतिरूपश्रीरामस्मरणरूप मङ्गल काव्यादाववश्य कर्तव्याशीर्वचन कृतमित्यवगन्तव्यम् । इत्येव सरस्वती नि ससारेति पूर्वेण सबन्ध । श्लोकोऽयमेतदा-नुष्टुभ वृत्तम्—'पञ्चम लघु सर्वत्र सप्तम द्विचतुर्थयो । गुरुषष्ठ च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति वचनात् । 'मानिपाद प्रतिष्ठा त्वमगम ' इत्यत्र 'प्रतिष्ठा तु अम गम ' इति च्छेद । न विद्यते मा यस्येति विग्रह । तस्य सबुद्धिर्हे अम निर्भाग्य । इति नारायणीये ॥

तदनु समयोचितकृत्य निर्वर्त्य स्वाश्रमं प्रति गतवति भगवति वाल्मीकौ ।

तदन्विति । तदनु 'मा निषाद' इत्यादिच्छन्दोनिबद्धवाङ्निःसरणानन्तरम् । भगवति पूज्ये वाल्मीकौ । समयोचित मध्याह्नकालोचितम् । 'समया शपथाचार कालसिद्धान्तसविद ' इत्यमर । कृत्य स्नानसध्यावन्दनादि कर्म निर्वर्त्य कृत्वा स्वाश्रम स्वनिकेतन पर्णशाला प्रति गतवति प्रविष्टे सति ॥

तत किं प्रवृत्तमित्यत आह—

वाणीविलासमपरत्र कृतोपलम्भ-
मम्भोजभूरसहमान इवाविरासीत् ।
आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-
व्याजेन्द्रजालविधिसाधकपिञ्छिकेव ॥ ७ ॥

वाणीति । अम्भोज नारायणनाभिकमल तत्र भवतीत्यम्भोजभूर्ब्रह्मा । तदुक्त भागवते—'यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोक ' इति । 'अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते' इति क्विप् । अपरत्र पुरुषान्तरे वाल्मीकौ कृतोपलम्भ विहितानुषङ्गम् । तत्रोपलभ्यमानमित्यर्थ । वाण्या 'मा निषाद' इत्यादिवाच । सरस्वतीदेव्याश्चेति गम्यते । विलास लीलामसहमानोऽमृष्यमाण इवाविरासीत्प्रादुरभूत् । निजपरिग्रहस्य पुरुषान्तरासक्तिं को वा सहेतेति भाव । वस्तुतस्तु परमकारुणिकतया महर्षेर्वाल्मीके-र्व्याधविद्धक्रौञ्चदर्शनानन्तरजनितशोकापनोदनार्थं निजाज्ञया प्रथमतो नारदोक्तमेवार्थं पुन स्वयमप्युपदेष्टु तत्समक्ष प्रत्यक्षोऽभूदिति तात्पर्यम् । युक्त चैतदित्याह—आभा-तीति । यत्कृतिर्यस्याम्भोजभुव कृति क्रियाशक्ति कर्त्री । अनेकविधो देवतिर्यङ्मनुष्या-दिभेदेन बहुप्रकारो य प्रपञ्च सर्ग स इति व्याजोऽपदेशो यस्य स तथोक्तो य इन्द्र-जालविधि । 'अदेशकालपारोक्ष्य परोक्षस्येव वस्तुन । यत्रौषधादिभि, सोऽयमिन्द्रजाल-विधि स्मृत ॥' इत्युक्तलक्षण । तस्य साधकपिञ्छिकेव निष्पादकपिञ्छविशेष इवा-भाति प्रकाशते । अत एव तद्युक्त नैर्ऋतहनन तद्दर्शनेन महर्षेरपि शोकोत्पादन तदपनो-दनार्थं स्वस्याविर्भावश्चेति भाव । पिञ्छिकेत्यत्र पिञ्छेव पिञ्छिका । स्वार्थे कप्रत्यय । कात्पूर्वस्येकारादेश । यद्यपि 'पिञ्छबर्हे नपुसके' इत्यमर , तथाप्याबन्तोऽयं पिञ्छा-

---

१ 'स्वाश्रममुपगतवति सति' इति पाठ २ नैषधीयव्याख्याने इति भाव ३ 'पिञ्छिकेव' इति पाठ

शब्दो निघण्टन्तरेषु मृग्य । अथवा महाकविप्रयोगदर्शनात्समाधेयम् । यथोक्त कृष्णकर्णामृतस्तवे मङ्गले—'नवशिखिपिञ्छालाञ्छितम्' इति । तथा ज्ञानवासिष्ठे शाम्बरिकोपाख्याने—'इत्युक्त्वा पिञ्छिका तेन भ्रामिता प्रसभ सभा । नानाविरचनाबीज मायेव परमात्मना ॥' इति निरङ्कुशा खलु कवय सारपथीना इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पूर्ववाक्ये वाण्योर्वान्यप्रतीयमानयो श्लेषमितिकाव्यवसायमूलातिशयोक्तिर्निर्व्यूढा । असहमान इति जातिस्वभावोत्प्रेक्षा । उत्तरवाक्ये तु प्रपञ्चे व्याजशब्देन तत्त्वमपह्नुत्येन्द्रजालत्वारोपणादपह्नवालङ्कार । 'छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपह्नुति' इति सर्वस्वसूत्रम् । तदुज्जीविता चेय पिञ्छिकेत्युपमा । सा चोक्तोत्प्रेक्षया परस्परनिरपेक्ष्यात्ससृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा विधिवदभ्यर्चित परमेष्ठी मध्यलोकेऽपि स्ववृत्त प्रकाशयितु किल भवन्तमेवोपतिष्ठमानयानया भारत्या रामचरित यथाश्रुत व्याक्रियतामिति व्याहृत्यान्तरधात् ।

तत इति । तत प्रादुर्भावानन्तरम् । परमहर्षेण । पितामहोऽयमेवभूते मयि दययाविरभूदहो कृतार्थतेति परमानन्दभरितेनेत्यर्थ । महर्षिणा 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च सयमी । शापानुग्रहयो शक्त सत्यसधो भवेदृषि ॥' इत्युक्तलक्षणालक्षितेन ऋषिप्रवरेण वाल्मीकिना । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । अभ्यर्चितोऽर्घ्यपाद्यासनादिभि पूजित । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा कर्ता । 'परमे स्थ कित्' इति किन् । इनिप्रत्यय औणादिक । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम् । मध्यलोके भूलोकेऽपि । लोकत्रयपक्षेऽस्य मध्यत्वादिति भाव । अपिशब्दो लोकान्तरप्रख्यातिं द्योतयति । स्ववृत्त निजचरित्र प्रकाशयितु प्रख्यापयितुम् । किलेत्यलीके । वस्तुतस्तु मच्छन्दादेवेति भाव । भवन्त त्वामेव । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थमेवकार । तत्रैव योग्यत्वादिति भाव । एवकारोऽत्र भारत्या वा सबध्यते । उपतिष्ठमानयानुवर्तमानयानया भवन्मुखान्निर्गतया भारत्या 'मा निषाद-'इत्यादिसरस्वत्या । ईदृशैरेव श्लोकैरित्यर्थ । रामचरित श्रीरामचरित्रम् । श्रुतमनतिक्रम्य यथाश्रुतम् । नारदमुखत श्रुतक्रमानतिक्रमणेनैवेत्यर्थ । 'यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सापदार्थानतिक्रमे' इति शब्दार्णवे । व्याक्रियता व्याख्यायतामित्येव व्याहृत्योक्त्वोपदिश्य । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर । अन्तरधाददृश्योऽभूत् । अत्रेद श्रीरामायणबालकाण्डवचनम्—'मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेय सरस्वती । रामस्य चरित कृत्स्न कुरु त्वमृषिसत्तम ॥' इत्यारभ्य 'इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत' इत्यन्तम् ॥

अथ सरसिजयोनेराज्ञया रामवृत्तं
करबदरसमान प्रेक्ष्य दृष्ट्या प्रतीच्या ।
शुभमतनुत काव्य स्वादु रामायणाख्य
मधुमयफणितीना मार्गदर्शी महर्षि ॥ ८ ॥

अथेति । अथ ब्रह्मतिरोधानानन्तरम् । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ'

१ 'उपदिष्टमानया' इति पाठ २ 'भणितीना' इति पाठ

इत्यमरः । मधुमयोऽमृतस्राविण्यस्तासां फणितीनां रसालङ्कारोल्लसितशब्दार्थसंघटनाविशेषाणाम् । मधुमयेत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भावः । मार्गं पद्धतिं दर्शयतीति ताच्छील्येन कवीनामिति मार्गदर्शी । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थः । दृशेर्ण्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः । महांश्चासौ ऋषिश्च महर्षिः । 'तपोनिर्धूतपाप्मानो याथातथ्याभिवादिनः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥' इत्युक्तलक्षणः ऋषिश्रेष्ठो वाल्मीकिः सरसिजं योनिः कारणं यस्य तस्य ब्रह्मण आज्ञया श्रीरामचरितं व्याक्रियतामित्येवंरूपनियोगेन हेतुना । रामवृत्तं श्रीरामचरितं प्रतीच्यां दृष्ट्या योगदृष्ट्या । बदर्याः फलं बदरम् । 'फले लुक्' । करे हस्ते यद्बदरं तेन समानं तत्तुल्यमित्यर्थो उपमा, क्रियाविशेषणं वा । निःशेषमित्यर्थः । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । शुभं वक्तॄणां श्रोतॄणां च कल्याणकरम् । स्वादु पाठतो गानतश्च मधुरम् । 'स्निग्धिष्टमधुरौ स्वादू' इत्यमरः । रामस्यायनं स्थानं वर्णकत्वेनेत्यन्वर्थसंज्ञा । रामायणमित्याख्या यस्य तत्तथोक्तम् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । उत्तरायणवत् । काव्यं प्रबन्धमतनुताकरोत् । कवयते वर्णयतीति कविः तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । तस्य पङ्कजादिवद्रूढत्वाद्रसोल्लसितशब्दार्थसंघटनात्मकमेव, न तु कर्ममात्रम् । तत्काव्यं रचितवान् । तथा च श्रीरामायणे—'ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः । पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥' इत्यारभ्य 'रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः' इत्यन्तम् । मालिनीवृत्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एनं प्रबन्धं प्रयोक्तुं[१] कः समर्थ इति चिन्तामुपगतवति सति भगवति वाल्मीकौ ।

एनमिति । भगवति वाल्मीकावेनं प्रबन्धं श्रीरामायणाख्यमेतत्काव्यं प्रयोक्तुमध्यापयितुं पठितुं वा कः पुमान्समर्थोऽधिकारीत्येवंरूपा चिन्ता पर्यालोचनमुपगतवति सति ।

ततः किं जातमित्यत आह—

उपागतौ मिलितपरस्परोपमौ
बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ ।
विचक्षणौ विविधनरेन्द्रलक्षणौ
कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

उपागताविति । मिलिता संगता परस्परोपमाऽन्योन्यसादृश्यं ययोस्तौ । यमलत्वात्परस्परतुल्यरूपावित्यर्थः । बहुश्रुतौ वेदवेदाङ्गादिसकलविद्याविशारदौ । 'शास्त्रश्रवणयोः श्रुतम्' इति विश्वः । श्रुतिमधुरेण श्रवणानन्दकरेण स्वरेण श्रुत्यारम्भानुरणनलक्षणेनान्वितौ । श्राव्यकण्ठस्वरसंपन्नावित्यर्थः । स्वरलक्षणमुक्तं संगीतरत्नाकरे—'श्रुत्यनन्तरभावी यः शब्दोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ॥' इति । विचक्षत इति विचक्षणौ विद्वांसौ । 'कर्तरि ल्युट्' इति न्यासकारः ।

---

१ 'लोके कः' इति पाठः

'असनयो प्रतिषेधो वक्तव्य' इति चक्षिङ स्थानादेशाभाव । विविधानि बहु प्रकाराणि नरेन्द्रलक्षणान्याजानुबाहुत्वादिराजचिह्नानि ययोस्तौ । महाराजकुमारत्वान्महाभाग्यसूचकराजलक्षणलक्षिताविलथ । कुशो लवश्चेति नाम धारयत इति कुशलवनामधारिणौ। कुशलैश्च गर्भकृदमार्जनार्कुशलवाविसन्वर्थसज्ञाविलथ । उक्त च कालिदासेन—'स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदो तदाख्यया। कवि कुशलवावेव चकार किल नामत ॥' कुशीलवौ गायकौ । पृषोदरादित्वात्साधु । उपागतौ । चिन्तासमकालमेव विशिष्टगुणसपन्नौ मैथिलेयौ कुशलवौ । समीप प्राप्ताविलर्थ । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भाव । अत्रोदात्तता नाम गुण । तदुक्त विद्यानाथेन—'श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यत्र सा स्यादुदात्तता' इति । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा' इति लक्षणात् ॥

एतौ मुनि परिगृह्य स्वा कृतिमपाठयत्।

एताविति । मुनिर्मननशीलो वाल्मीकि । मुनिलक्षण तु—'निर्वित्त सर्वतत्त्वज्ञ कामक्रोधविवर्जित । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनि ॥' इति । एतौ कुशलवौ परिगृह्य शिष्यत्वेन परिगृह्य स्वा स्वीयाम् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व निष्वात्मीये स्वोऽस्त्रिया धने' इत्यमर । कृतिं श्रीरामायणाख्य प्रबन्धमपाठयदध्यापयामास । पठेर्ण्यन्तात्लड् । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणि कर्तु कर्मत्वम् ॥

तौ पुनरितस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा राम प्रहृष्टमना स्वभवनमानीय भ्रातृभि परिवृतो निजचरितं गातुमन्वयुङ्क्त ।

ताविति । इतस्तत । तत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थ । गायमानौ गानेनैव श्रीरामायण पठन्तौ तौ कुशीलवौ कर्म । पुन शब्दो वाक्यालङ्कारे । दृष्ट्वा । राम प्रहृष्टमना रूपगानसपत्तिभ्या सतुष्टान्त करण सन्, स्वभवन निजमन्दिरमानीय मूले प्रापय्य भ्रातृभिर्लक्ष्मणादिभि परिवृत परिवेष्टितो निजचरित स्वचरित्र गातु गानेन परिकर्तुमन्वयुङ्क्तापृच्छत् । प्रबन्धमेन पठतमिति नियोजितवानित्यर्थ । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर ॥

ततश्च ।

तत इति । ततोऽनुयोगानन्तरम् । चशब्दो वक्ष्यमाणक्रियाया सबध्यते ॥

छन्दोमयीना निलयस्य वाचामन्ते वसन्तौ मुनिपुगवस्य ।
एतौ कुमारौ रघुवीरवृत्तं यथाक्रम गातुमुपाक्रमेताम् ॥ १० ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीनामनुष्टुबादिछन्दोनिबद्धाना वाचाम् । निलयस्य । पद्यप्रबन्धनिर्माणचातुर्यैकनिकेतनस्येत्यर्थ । 'छन्द पद्ये च वेदे च' इति विश्व । छन्द शब्दान्मयटि ङीप् । मुनिपुगवस्य मुनिश्रेष्ठस्य वाल्मीके । अन्ते वसन्तावन्तेवासिनौ शिष्यौ । एवेनानयोरखण्डितवचनत्व सूच्यते । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर । एतौ कुमारौ मैथिलेयौ कुशलवौ रघुवीरवृत्त श्रीरामचरित यथा

१ 'स्वकृतिम्' इति पाठ २ 'सह' इति पाठ ३ 'मुनिसत्तमस्य' इति पाठ

क्रमम् । रूपदेशानुसारेणैवेत्यर्थः । गातुं गानेन पठितुमुपाक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ । चशब्दोऽयमनुयोगं समुच्चिनोति । एतेन प्रश्नानन्तरमेवाविलम्बेन प्रारब्धगानयोरनयोः श्रीरामस्य चान्योन्यं दैववशात्स्वयमेवोत्पन्ना प्रीतिरिति सूच्यते । इन्द्रोपेन्द्रामिश्रणादुपजातिर्वृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।' इति केदारेणोक्तत्वात् ॥

उपक्रमप्रकारमेवाह—

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनानामानन्दसंदायिषु कोसलेषु ।
आज्ञासमुत्सारितदानवाना राज्ञामयोध्येति पुरी रघूणाम् ॥११॥

अस्तीति । जनलोचनानामानन्दसंदायिषु । समस्तवस्तुसमृद्धतया सकलजननयनानन्दकरेष्वित्यर्थः । कोसलेषूत्तरकोसलेषु जनपदेषु । बहुवचनान्तैव देशविशेषस्य संज्ञा । प्रशस्ता प्रख्याता । आज्ञयैव समुत्सारिता निरस्ता दानवा येषां तेषाम् । चण्डशासनानामित्यर्थः । रघूणां रघुवंशोद्भवानां राज्ञां प्रजानुरञ्जकानां नृपाणाम् । रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वाद्बहुषु लुगसंभवाद्रघुराजसर्वधनीत्यर्थः । योद्धुमशक्या अयोध्येत्यन्वर्थसंज्ञा पुरी राजधान्यस्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । 'सधायिषु' इत्यपि पाठः । उदात्तालंकारः ॥

तामावसद्दशरथः सुरवन्दितेन
संक्रन्दनेन विहितासनसंविभागः ।
वृन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-
मन्दारमाल्यमधुवासितवासभूमिः ॥ १२ ॥

तामिति । सुरवन्दितेन सुरसेव्येन संक्रन्दनेनेन्द्रेण । 'संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः' इत्यमरः । विहित आसनसंविभागो दत्तार्धासनः । इन्द्रस्यापि माननीय इत्यर्थः । तथा वृन्दारकारीणां दानवानां विजये सति । दानवेषु विजितेषु सत्स्वित्यर्थः । सुरलोके स्वर्गे लब्धानि परितोषात्सुरैर्दीयमानतया प्राप्तानि मन्दाराणां माल्य एव माल्यानि पारिजातकुसुमस्रजस्तेषां मधुना पुष्परसेन वासिता सुरभिता वासभूमिर्निवासस्थानं यस्य स तथोक्तः । भूलोकेऽपि स्वर्गसुखानुभावक इत्यर्थः । 'मधु मद्ये पुष्परसे' इत्यमरः । दशरथो राजा तामयोध्यामावसदधिवसति स्म । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् । तत्र वर्तमानो निजकार्यनिर्वाहकतया सुरैः पूज्यमानश्चिरकालं साम्राज्यश्रियमनुबभूवेत्यर्थः । अनुप्रासोऽलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथास्मिन्ननपत्यतया दूयमानमानसे पुत्रार्थं क्रतुमश्वमेधं विधातुं मन्त्रिभिः[1] समं मन्त्रयमाणे दशरथे सुमन्त्रः प्रहृष्टमना महर्षेरङ्गदेशसंगतावग्रहनिग्रहशौण्डस्य विभण्डकसूनोरवश्यमृष्यश्रृङ्गस्य प्रसादात्प्रभवो भविता कुमाराणामिति सनत्कुमारो[2]दीरितं पुरावृत्तमस्मै दशरथाय कथयामास ।

---

१ 'सह' इति पाठः, २ 'उक्तम्' इति पाठः

अथेति। अथानन्तरमस्मिन्दशरथेऽनपत्यतयाऽपुत्रतया दूयमानं परितप्यमानं मानसं यस्य तस्मिन्। 'न ह्यपुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वे पशवो विदुः' इति, 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। 'दूङ् परितापे' इति धातोः कर्तरि शानच्। अत एव पुन्नाम्नो नरकात्त्रायन्त इति पुत्रास्तदर्थम्। पुत्रलाभार्थमित्यर्थः। अनेन सह निरसमासो सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। अश्वमेधः क्रतुमश्वमेधयागं विधातुं कर्तुं मन्त्रिभिः समं सचिवैः सार्कं मन्त्रयमाणे विचारयमाणे सति। तदा सुमन्त्रः कुलक्रमागतो मन्त्रिप्रवरः कर्ता। अङ्गदेशेऽङ्गराष्ट्रे सगनं प्राप्तो योऽवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धः। 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्प्रत्ययः। 'वृष्टिर्वर्षे तद्विघातेऽवग्रहावग्रहो समौ' इत्यमरः। तस्य निग्रहे निवर्तने शौण्डस्य दक्षस्य। निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः। 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासः। विभण्डकसूनोर्विभण्डकात्मजस्य मुनिपुत्रस्य ऋश्यशृङ्गस्य महर्षेः प्रसादादनुग्रहात्। 'प्रभावात्' इति पाठे सामर्थ्यात्। अवश्यं निश्चितं कुमाराणां पुत्राणां प्रभव उत्पत्तिर्भविता भविष्यति। अनद्यतने लुट्। दशरथ इति शेषः। इत्येवं सनत्कुमारेण परापरविदा ब्रह्ममानसपुत्रेणोदीरितं ब्रह्मसभायां कथितं पुरावृत्तं पूर्ववृत्तान्तमस्मै दशरथाय कथयामास। पूर्वमिक्ष्वाकुमारथ्येन ब्रह्मसभां गतस्तत्र भूलोकराजप्रस्तावतत्परैर्देवैः पृष्टेन सनत्कुमारेण त्रैकाल्यविदा कथितस्य दशरथवृत्तान्तस्य मनसि स्थितत्वात्तदानीमेतत्सर्वं निवेदयामासेत्यर्थः॥

सोऽपि सुमन्त्रवचनाच्छान्ताधिः शान्ताकुटुम्बिनं सबन्धिनं मुनिमानीय वसिष्ठादिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि विधाय तत्र पुत्रीयामिष्टिं विधिवत्कर्तुमारभत।

स इति। स दशरथोऽपि सुमन्त्रस्य वचनात्तथ्यवाक्याद्धेतोः शान्तः शमं गत आधिः पुत्राभावजातमनोव्यथा यस्य स तथोक्तः सन्। 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः। शान्ता नामाङ्गदेशाधीश्वरस्य पुत्री रोमपादनाम्नस्तनया तया कुटुम्बिनं कुटुम्बवन्तम्। शान्तापतिमित्यर्थः। अवग्रहनिवारणानन्तरं पारितोषिकतया निजपुत्रिकाया दत्तत्वादिति भावः। अत एव सबन्धिनं बन्धुम्। रोमपादस्य दशरथस्य च सौहार्दसंबन्धसोदरभावस्य विद्यमानत्वादिति भावः। मुनिं मननशीलमृश्यशृङ्गमानीय। स्वयमेवेति शेषः। वसिष्ठेन निजकुलगुरुणादिष्टमुपदिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि सरय्वाख्यनदीतीरे। 'कूलं रोधश्च तीरं च' इत्यमरः। विधाय विधिबोधितक्रमेण कृत्वा तत्र सरयूरोधस्येव, न त्वश्वमेधे। 'न हि कर्मणि कर्मारम्भः' इति शास्त्रनिषेधात्। पुत्राणामियं पुत्रीया ताम्। पुत्रोत्पादनहेतुमित्यर्थः। 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः। इष्टिं यागं पुत्रकामेष्टिं विधिवद्विध्यर्हम्। यथाशास्त्रमित्यर्थः। 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः। कर्तुमारभतोपाक्रमत॥

तदनु हविराहरणाय धरणौ कृतावतरणाः सर्वे गीर्वाणगणाः शतमखप्रमुखाश्चतुर्मुखाय दशमुखर्भतापग्रीष्मोष्मसंशोषणमावेद्य

१ 'धरण्याः' इति पाठः २ 'गीवाणाः' इति पाठः ३ 'शक्र' इति पाठः ४ 'प्रतापानल' इति पाठः ५ 'संशोषणम्' इति पाठः

तेन सह शरणमिति शार्ङ्गधन्वानं मन्वाना नानाविधप्रस्तुतस्तुतय क्षीराम्बुराशिमासेदु ।

तदन्विति। तदन्वारम्भानन्तर हविराहरणाय हविर्भागानाहर्तुं यरणौ कृताव-तरणा मुन प्रत्यागता शतमखप्रमुखा इन्द्राद्या सर्वे गीर्वाणगणा देवगणाश्चतुर्मुखाय ब्रह्मणे दशमुखस्य रावणस्य प्रताप कोशदण्डज तेन ।'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्' इत्यमर । स एव ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुजनितसतापस्तेन यत्सङ्घोपण दाह । 'प्लुष दाहे' इति धातोर्ल्युट्। तदावेद्य विज्ञाप्य तेन सह चतुर्मुखेन सार्धम्। श्रृङ्गस्य विकार शार्ङ्ग धनुर्यस्य त शार्ङ्गधन्वान श्रीमहाविष्णुम्। 'धनुपश्च' इत्यनदा-देश । तद्धितसमासत्वात्। शरण रक्षितारम्। 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर । इति मन्वाना अनुध्यमाना । शरणपदस्य कमत्वेऽपि निपातेनेति शब्देनाभिहितत्वाद्व द्वितीया । तिङाद्युपसख्यानस्योपलक्षणत्वात्। यथाह वामन —'निपातेनाप्यभिहिते कर्माणि न कर्मविभक्ति परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । नानाविधा बहुप्रकारा प्रस्तुतास्तत्कालोचिता स्तुतय स्तोत्राणि येषा ते तथोक्ता । यद्वा नानाविध यथा तथा प्रस्तुता उपक्रान्ता स्तुतयो येषा ते तथोक्ता सन्त । क्षीराम्बुराशिं क्षीरार्णवमासेदु । श्रीमहाविष्णो क्षीराब्धिशायित्वात्तत्तीर प्रापुरित्यर्थ । अम्बुराशिशब्दस्य स्वार्णवपर-त्वानानार्थान्तरायोगापेक्षया स्वर्विलीयसीति मीमासका । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। 'षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोर्लिट्।

अथ त्रिभि कुलकेन श्रीमहाविष्णु वर्णयति—

> **सतापघ्नं सकलजगता शार्ङ्गचापाभिरामं**
> **लक्ष्मीविद्युल्लसितमतसीगुच्छसच्छायकायम्।**
> **वैकुण्ठाख्य मुनिजनमनश्चातकाना शरण्यं**
> **कारुण्यापं त्रिदशपरिषत्कालमेघ ददर्श ॥ १२ ॥**

सतापघ्नमिति। सकलजगता समस्तलोकाना सताप तापत्रयजनित ग्रीष्मा-दिजनित च सज्वरं हन्ति नाशयतीति सतापघ्नम्। 'हो हन्ते –' इति कुत्वम्। शार्ङ्गमेव चापमिन्द्रधनुस्तेनाभिराम मनोज्ञम्। लक्ष्मीरेव विद्युत्सौदामिनी तया लसित लसन्तम्। कर्तरि क्त । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थ वात्। अतसी नाम क्षुमापरपर्यायो वृक्षविशेष । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमर । तस्या गुच्छस्य पुष्पस्तबकस्य समाना छाया कान्तिर्यस्य तादृश कायो देहो यस्य तमित्यु-पमा । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती । 'समानस्य च्छन्दसि–' इत्यादि सूत्रे समानस्येति योगविभागात्समास । छायादिषु समानशब्दस्य सभाव । मुनयो मननशीलास्त एव 'जनास्तेषा मनास्येव चातका पक्षिविशेषास्तेषा शरणे रक्षणे साधु शरण्यम्। 'सर्वसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इत्यादिना तेषा तदेकशरण त्वादिति भाव । 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्यय । अपा समूह आपम्। 'तस्य समूह' इत्यण्। कारुण्य दयैव आप यस्य तम्। अथवा कारुण्यमेवापो यस्य त कारुण्यापम्।

---

१ 'कृतनानाविध' इति पाठ

'ऋक्पू —' इत्यादिना समासान्त । विकुण्ठ एव वैकुण्ठो विष्णु । स्वार्थेऽण्प्रत्यय । स इलाख्या यस्य त कालमेघ नीलाम्बुद । त्रिदशपरिषद्ब्रह्मेन्द्रादिदेवसमाजो ददर्श। त्रिदशेत्यत्र तिस्रो दशा अवस्था बाल्ययौवनकौमाराणि जन्मगतत्वादृद्धयो येषा ते । यद्वा त्रिदश परिमाणमेषामिति । 'बहुव्रीहौ सख्येये' इति डच् । अत्रोपमारूपकयोरनु प्राणस्य च परस्परनैरपेक्ष्यात्ससृष्टि । एतदादिश्लोकत्रय मन्दाक्रान्तावृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ तो गुरू चेत्' इति लक्षणात् ॥

> क्षीराम्भोधेर्जठरमभितो देहभासा प्ररोहै
> कालोन्मीलत्कुवलयदलद्वैतमापादयन्तम् ।
> आतन्वान भुजगशयने कामपि क्षौमगौरे
> निद्रामुद्रा निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥ १४ ॥

क्षीरेति । पुनर्देहभासा निजशरीरकान्तीना प्ररोहैरङ्कुरै क्षाराम्भोधे क्षार समुद्रस्य । 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायेन योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वादिति भाव । जठरमभित । मध्यप्रदेशस्य समन्तादित्यर्थ । 'सलिलमभित' इत्यपि पाठ । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । काले चन्द्रोदयकाल उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि कुवलयदलानि नीलोत्पलपत्राणि तैरद्वैतमभेदम् । तत्सादृश्यमित्यर्थ । आपादयन्त सपादयन्तम् । कालग्रहण दलानामम्लानत्वद्योतनार्थम् । निजदेहकान्तिच्छटाभि क्षीरार्णवस्य नीलवर्णता जनयन्तमित्यर्थ । एतेन श्रीमहाविष्णुदेहस्येन्द्रनीलसादृश्य सूच्यते । तदुक्तम्—'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नील क्षार चेन्नीलता व्रजेत् । स इन्द्रनीलो विज्ञेय सर्वसौख्यकर शुभ ॥' इति रत्नशास्त्रवचनात् । अत एव क्षीरस्य स्वधवलिमपरित्यागेनान्यनीलिमस्वीकरणोक्तेस्तद्गुणालकार । 'तद्गुण स्वगुणत्यागा दन्योत्कृष्टगुणाहृति ' इति लक्षणात् । तथा क्षौमवद्दुकूलवद्गौरे सित इत्युपमा । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वामरो । भुजगशयने शेषपर्यङ्के निखिलजगतीना सकललोकाना रक्षणे पालने जागरूका जाग्रतीम् । सावधानामित्यर्थ । 'जागरूक' इत्यूकप्रत्यय । अत एव कामप्यनिर्वाच्याम् । लोकविलक्षणत्वादिति भाव । निद्रामुद्रा योगनिद्रावस्थामातन्वानमनुकुर्वाणम् । तनोते शानच् ॥

अथ नृसिंहावतार वर्णयति—

> प्रह्लादस्य व्यसनमभित दैत्यवर्गस्य दम्भ
> स्तम्भं वक्ष स्थलमपि रिपोर्योगपद्येन भेत्तुम् ।
> वद्धश्रद्ध पुरुपवपुपा मिश्रिते विश्वहृष्टे
> दंष्ट्रारोचिर्विशदभुवने रहसा सिंहवेषे ॥ १५ ॥

प्रह्लादस्येति । अमितमपार प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपुतनयस्य निजभक्तिप्रेमरस्य व्यसन समुद्रपातनसर्पदशनादि तत्पितृकृतविपदम् । 'व्यसन विपदि भ्रशे' इत्यमर । तथा दैत्यवर्गस्य हिरण्यकशिपुमुखासुरनिकरस्य दम्भ मायाडम्बर स्तम्भमयोमयस्तम्भ च रिपोर्वक्ष स्थलमप्युर स्थलमपि । अपिशब्द समुच्चये । योगपद्येनैकवारमेव ।

१ 'क्षीराम्बोधे' इति पाठ

न तु कालक्रमेणेत्यर्थः। भेत्तु विदारयितुं पुरुषवपुषा नरशरीरेण मिश्रिते मिलिते अत एव विश्वदृष्टेऽत्याश्चर्यतया विश्वजनालोकिते दंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां रोचिर्भिः कान्तिभिर्विशदानि शुभ्राणि भुवनानि कुक्षिस्थलोका यस्य तस्मिन्सिंहवपुषि सिंहाकारे रहसा वेगेन बद्धः सादरं विहितादरम्। नरसिंहरूपेणावतीर्णमित्यर्थः। ददर्शेति पूर्वेण संबन्धः। उक्तं च श्रीभागवते—'भक्तप्रतिज्ञापरिपालनाय सर्वात्मतव्याप्तिविवर्तनाय। दैत्येन्द्रवक्षोदलनाय विष्णुः स्तम्भान्नृसिंहाकृतिराविरासीत् ॥' अत्र नृसिंहस्य स्तम्भादिविदारणस्य यौगपद्यासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय
नामावशेषितमहाबलिवैभवाय।
नानाचराचरविधायकजन्मदेश-
नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ॥ १६ ॥

नारायणायेति। नारायणाय परमात्मने। तदुक्तम्—'नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवः' इति। यद्वा नरस्य सबन्धीनि नाराणि तत्त्वानि तान्ययनं स्थानं यस्य नारायणः। तदुक्तम्—'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः। तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥' इति। अथवा नारा आपोऽयनं यस्य तथा। 'अत एकार्णवे तस्मिन्व्यक्तदस्यायनं गताः। नारास्त्वा सृष्टिकरणात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। तस्य तास्त्वयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥' इत्यादिना। नारा इत्यत्राजादित्वात्सिद्धः आपां वा रूपभावः। तस्मै नारायणाय। नलिनायतलोचनाय पुण्डरीकविशालाक्षाय। नाम्ना नाममात्रेणावशेषितमवशेषवत्कृतं महद्बृहिष्ठं बलिवैभवं वैरोचनी संपत् येन तस्मै। वामनावतारे बलिं पादेनाक्रम्य पाताले निक्षिप्तवते इत्यर्थः। नाना बहुप्रकारं चराचरं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्। 'चराचरं स्याज्जगति' इति विश्वः। तस्य विधायको निर्माता ब्रह्मा तस्य जन्मदेशो जन्मस्थानं नाभीपुटं नाभीपद्मकोशं यस्य तस्मै परस्मै पुरुषाय परमपुरुषाय नमः। 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी। तथा च श्रीभागवते—'नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुभूतं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययम्। यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः ॥' इत्युक्तत्वात्। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इति प्रणम्योत्थितानेतान्स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखान्हरिहयप्रमुखानखिलानमरानरुणारुणतामरसविलासचोरैर्लोचनमरीचिसतानैरानन्दयन्नरविन्दलोचनः स्फुटमभाषत।

इतीति। इत्युक्तप्रकारेण प्रणम्य साष्टाङ्गप्रणामं कृत्वोत्थितानुत्थानं प्राप्तान्स्तुतिरवैस्तारतरस्तोत्रध्वनिभिर्मुखरितानि प्रतिध्वनिवशान्मुखरीकृतानि हरितां दिशां मुखानि प्रदेशा एव मुखानि वदनानि येषां तान्हरिहयप्रमुखानिन्द्रादीन्। 'जम्भभेदी हरिहयः' इत्यमरः। एतान्पूर्वोक्तानखिलानमरानशेषसुरानरुणारुणमरुणप्रकारम्। अत्यन्तलोहितमित्यर्थः। 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः। कर्मधारयवद्भावा-

१ 'अमरगणानरुणतामरस' इति पाठः २ 'मरीचिवीचिसंचारैः' इति पाठः

त्सुपो लुक् । तादृग्यत्तामरस पद्म तस्य विलासचौरे । तत्तुल्येरित्यर्थ । महाभाग्य-लक्षणसपन्नस्यास्य रक्तान्तनयनत्वादिति भाव । तदुक्त सामुद्रिकशास्त्रे—'पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तौ च नखास्तथा । तालुजिह्वाधरोष्ठ च सतरक्त सुखी भवेत्॥' इति । लोचनमरीचिसतानैर्दृष्टिप्रभापरम्पराभिरानन्दयन्सतोषयन् । अरविन्दलोचनो विष्णु । अरविन्दग्रहण दृष्टीना सुखनिमीलनत्वद्योतनार्थम् । स्फुट व्यक्तमभाषतावोचत् ॥

अपि कुशलममर्त्या स्वागत साप्रत व
शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकेलि ।
अपि धिषणमनीषानिर्मिता नीतिमार्गा-
स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्ये क्षमन्ते ॥ १७ ॥

अपीति । हे अमर्त्या इन्द्रादिदेवा, वो युष्माक कुशलमपि क्षेम किम् । 'कुशल क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमर । अपिशब्द प्रश्ने । तथा व साप्रतमिदानी शोभनमागत स्वागत सुखागमन किम् । कर्तरि क्त । दम्भोलिकेलिर्वज्रायुधविलास शमितो विदा-रितो दनुजाना दानवाना दम्भ कपटोपायो यया सा तथोक्ता किं नु । विध्वस्तदानवा किमित्यर्थ । तथा धिषणस्य बृहस्पतेर्मनीषया बुद्ध्या निर्मिता रचिता । 'बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरु ' इत्यमर । नीतिमार्गा नीतिमार्गपद्धतयस्त्रिदशनगर स्यामरावत्या योगक्षेमकृत्ये सरक्षणकर्मणि क्षमन्तेऽपि समर्था भवन्ति किम् । पूर्ववदपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्वपि' इत्यमर । अलब्धलाभो योग, लब्धस्य परिपालन क्षेममिति विवेक । मालिनीवृत्तम् । 'कृत्ये' इत्यपि पाठ । निष्पादनायेत्यर्थ ॥

एवं भगवत कुशलानुयोगपुर सरीममृतासारसरसा सरस्वतीमा कर्ण्य संपूर्णमनोरथाना सुमनसा ससत् पुंसे परस्मै विज्ञापयामास ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कुशलानुयोगपुर सरीं कुशलप्रश्नपूर्विकाम् । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत ' इति टप्रत्यय । टित्त्वान्ङीप् । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । अमृतासारेणामृतधारासपातेन सरसा रुचिराम् । 'धारासपात आसार ' इत्यमर । भगवत 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णा वग भगो मत ॥' इत्युक्तलक्षणषड्गुणैश्वर्यसपन्नस्य विष्णो सरस्वतीं वाणीमाकर्ण्य श्रुत्वा सपूर्णमनोरथाना 'यदर्थं वयमागतास्तदेव भगवानपि पृष्टवान् । अतोऽस्मत्कार्यं जात-प्रायमेव' इति परिपूर्णवाञ्छिताना सुमनसा ससत् सभा । 'सुमन । पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' इति वैजयन्ती । 'सभासमितिससद ' इत्यमर । परस्मै पुंसे परमपुरुषाय विष्णवे विज्ञापयामास विज्ञापितवती ॥

किमिति विज्ञापयामासेत्यत आह—

देव, कथमकुशलमाविर्भवेद्भवता कृतावलम्बानामस्माकम् ।

देवेति । हे देव द्योतमान स्वामिन्, भवता महात्मना कृतावलम्बानाम् । युष्म-दधीनानामित्यर्थ । अस्माकमकुशलमशुभ कथमाविर्भवेदुत्पद्येत । नाविर्भवेदेवेत्यर्थ ॥

तथापि किंचिद्विज्ञापनीयमस्तीत्याह—

किं तु ।

किं त्विति । त्वा शरण गत्वा पुरतोऽवस्थानमेवास्मत्कार्यसाधनम् । तथाप्यार्त्यतिशयेन किंचिदुच्यत इति भाव ॥

अस्ति प्रशस्तविभवैर्विबुधैरलङ्घ्या
लङ्केति नाम रजनीचरराजधानी ।
माणिक्यमन्दिरभुवा महसा प्ररोहै-
स्तेजस्त्रयाय दिनदीपदशा दिशन्ती ॥ १८ ॥

अस्तीति । प्रशस्तविभवै प्रख्यातवस्तुसपद्भिरुपलक्षिता विबुधैरलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या । देवानामप्यसाध्येत्यर्थ । माणिक्यमन्दिरभुवा मणिमयगृहप्रभवानाम् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्क–' इति पुंवद्भावादुवङादेश । महसा तेजसाम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमर । प्ररोहैरङ्कुरैस्तेजसा भानुशीतभानुकृशानुरूपाणा धाम्ना त्रयाय दिनेऽह्नि यो दीपस्तस्य दशामवस्थाम् । निस्तेजस्कतामित्यर्थ । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्व । दिशन्ती । इत्यसबन्धेऽपि सबन्धरूपातिशयोक्ति । लङ्केति नाम लङ्केति प्रसिद्धा । लङ्कानाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थ । रजनीचराणा राक्षसाना राजधानी नगरी प्रधाननगर्यस्ति । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट् । एतदादिश्लोकचतुष्टय वसन्ततिलकावृत्तम् । प्रशस्तो विभवो येषा तैरिति विबुधविशेषण वे व्याख्यान्तरम् ।

एना पुराणनगरीं नगरीतिसाला
सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराज ।
हेलाभिभूतजगता रजनीचराणा
राजा चिरादवति रावणनामधेय ॥ १९ ॥

एनामिति । साल सर्जवृक्षास्तद्वदभिरामैरायतत्वादिगुणसपन्नत्वात्तत्तुल्यैर्भुजैर्विंशतिसंख्याकनिजबाहुभिर्निर्जितो यक्षराज कुबेरो येन स तथोक्त । 'साले तु सर्जकार्याश्वकर्णिका ' इत्यमर । विश्रवसोऽपत्य रावण । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृते रवणादेश । पौराणिकास्तु रावयतीति रावण इति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तररामायणे—'यस्माल्लोकत्रय चैतद्रावित भयमागतम् । तस्मात्त्व रावणो नाम नाम्ना वीर भविष्यसि ॥' इति । गैतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावण इति नामधेय यस्य स तथोक्त । हेलया विलासेन, अवज्ञया वा अभिभूतानि तिरस्कृतानि जगन्ति यैस्तेषाम् । 'हेलावज्ञाविलासयो ' इति विश्व । रजनीचराणा राजा चक्रवर्ती नगस्य पर्वतस्येव रीतिराकृतिर्यस्य स तथाभूत साल प्राकारो यस्यास्ताम् । गिरिदुर्गप्रायप्राकारावृतत्वादतिदुर्गमामित्यर्थ । 'प्राकारो वरण साल ' इत्यमर । एना पूर्वोक्ता लङ्कानाम्ना प्रसिद्धा पुराणनगरीं पुरातनपुरीं चिराच्चिरकालमारभ्य । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अवति रक्षति । अनुप्रास ॥

अथ द्वाभ्या तन्महिमान वर्णयति—

यद्बाहुराहुरसनायितशस्त्रधारा
दिक्पालकीर्तिमयचन्द्रमस ग्रसन्ति ।
यद्वैरिणा रणमुखे शरणप्रदायी
नैवास्ति कश्चिदमुमन्तकमन्तरेण ॥ २० ॥

यदिति । यस्य रावणस्य बाहवो विंशतिसख्याका भुजास्त एव राहवो विधुतुदास्तेषा रसनायिता रसनावदाचरिता शस्त्रधारा आयुधश्रेणय । रसनायितेत्यत्र आचारक्यबन्तात्कर्तरि क्त । दिक्पालानामिन्द्रादिदिगीश्वराणा कीर्तिमयो यशोरूप । ताद्रूप्ये मयट् । यश्चन्द्रमाश्चन्द्र । 'हिमाशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र ' इत्यमर , तम् । ग्रसन्ति गिलन्ति । रणकोविदोऽय रावणो निजबाहुबलेन दिक्पालान्निर्जित्य तत्कीर्ति उम्पती त्यय । एकस्य चन्द्रस्यानेकराहुसमर्दे किमनस्थान्तर वक्तव्यमिति भाव । तथा यस्य वैरिणा शत्रूणा रणमुखे रणाग्रे । अमुमेनमिति हस्तनिर्देश । अन्तकमन्तरेण यम विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । कश्चित्कोऽपि देव शरणप्रदायी रक्षणतत्परो नास्त्येव । अन्ययव्यवच्छेदार्थमेवकार । रणपरायणान्वैरिणो विजित्य यमसदन नयतीत्यर्थ । रसनायितेरत्रैवकारद्वलोपात्लुप्तोपमा । सा चोक्तरूपकेण सकीर्यते ॥

एतादृशसामर्थ्य रावणस्य कुत आयातमित्यत आह—

अम्भोजसभवममु बहुभिस्तपोभि-
राराधयन्वरमवाप परैर्दुरापम् ।
तस्मादशेषभुवनं निजशासनस्य
लक्षीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥ २१ ॥

अम्भोजेति । अपक्रान्तत्वादुत्तरत्र तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाच्चात्र यच्छब्दोऽध्याहर्तव्य । यो रजनीचरचक्रवर्ती राक्षससार्वभौमो रावणो बहुभिरनेकैस्तपोभि पञ्चाग्निमध्यमेकपादावस्थानादिरूपैरुग्रतपश्चर्याभि । अमुमिति पुरोवर्तिनिर्देश । अम्भोजसभव ब्रह्माणमाराधयन्सभाजयन्परैर्दुराप दुर्लभम् । अनन्यसाधारणमित्यर्थ । 'इषद् सुदु–' इत्यादिना खल्प्रत्यय । वर सुरासुरावध्यत्वरूपमवाप प्राप । पूर्वमिति शेष । तस्मात्कारणादशेषभुवनम् । अशेषलोकानित्यर्थ । निजशासनस्य निजाज्ञाया लक्षीकरोति विषयीकरोति । चण्डशासनोऽय निजशासनेनैवाशेषभुवनानि शास्तीत्यर्थ । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ ॥

तत किमित्यत आह—

तेन वय पराधीना इव भवाम ।

तेनेति । तेन रावणेन वय पराधीना परतन्त्रास्तत्स्वामिका इव भवाम । इदानीमिति शेष । वस्तुतस्तु भवत्परतन्त्रा एवेति इवशब्दार्थ । 'परतन्त्र पराधीन परवान्नाथवानपि' इत्यमर ॥

---

१ 'ग्रसन्ते' इति पाठ   २ 'द्वैरिणा' इति पाठ   ३ 'समस्त' इति पाठ

पराधीनत्वमेव प्रतिपादयति—

तथा हि। सोऽयं कदाचित्क्रीडाधराधरमारुह्य सावरोधवधूजन श्चरणाभ्या संचरेत चेदागमिष्यत्याग इत्यनाविष्कृतातपो भयेन भगवान्सहस्रभानुरपि सकुचितभानुरेव तत्सानूनि नून संश्रयते।

तथा हीत्यादिना। सोऽयमिति। सोऽय रावण कदाचित्कस्मिंश्चित्समये। अवरोधवध्व एव जनस्तेन सह सावरोधवधूजन। अन्त पुरस्त्रीजनसहचर सन्नि त्यर्थ। 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि। 'वोपसर्जनस्य' इति सहभावस्य सत्वम्। क्रीडाधराधर क्रीडाशैलम्। दिवाविहारदेश-मित्यर्थ। तदुक्त भावप्रकाशे—'सरित पुलिन वेलाकान्तारारामभूधरा। लता-गृहाणि चित्राणि शय्या स्थिलनोचिता॥ दिवाविहारदेशा स्यु' इति। आरुह्या-धिष्ठाय। चरणाभ्या यान विहाय पादाभ्या सचरेत चेद्विहरेत् यदि। आगश्चरण-तलसतापोत्पादनरूपोऽपराध। 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर। आगमिष्यति समापतेत्। तथा सति दण्डन कुर्यादिति भाव। इति। मत्वेति शेष। 'इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग प्रयोगे पौनरुक्त्यम्' इत्यालङ्कारिका। भयेनानाविष्कृता-तपोऽप्रकटीकृतद्योत। 'प्रकाशो द्योत आतप' इत्यमर। भगवान्पूज्य। अथवा ऐश्वर्यादिषड्गुणसपन्न। मूर्तित्रयमयत्वादिति भाव। सहस्र भानवो मरीचयो यस्य सहस्रभानुरपि सूर्य सकुचितभानुरुपसहृतमरीचिरेव सन्। 'भानु करो मरीचि स्त्रीपुसयोर्दीधिति स्त्रियाम्' इत्यमर, तस्य क्रीडाधराधरस्य सानूनि प्रस्थान्। अध प्रदेशानित्यथ। 'स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर। सश्रयते। साध्वसव-शात्तत्र निलीय वसतीत्यर्थ। लोकत्रयप्रकाशकस्यापि भगवत किरणमालिन ईदृ-श्यवस्थेति महत्कष्टमापातमिति भाव। नूनमिति निश्चये न तूत्प्रेक्षायाम्। अत एव सहस्रभानो सानुसमाश्रयेणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपाति-शयोक्ति। एवमुत्तरत्र गद्यत्रयेऽप्यतिशयोक्त्यनुप्रासावूह्यौ॥

एव सूर्यावस्थामुक्त्वा सप्रति चन्द्रावस्था निवेदयति—

एष मृगाङ्कोऽपि मृगयायासपरिश्रान्तिविश्रान्त्यै ससंभ्रमं नमज्ज-नपरिवृते मज्जनगृहाभिमुखे दशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भ स्तम्भाग्रप्रत्यग्रप्रत्युप्तस्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जकरतलकलितनि जोपलमयकलशमुखादच्छाच्छामविच्छिन्नधारामम्बुधारा निजकरा-भिमर्शादापादयंस्तस्य प्रसादपिशुनाना शुनासीरचिरकाङ्क्षिताना विशंतिविधवीक्षणाना क्षणमात्रं पात्र भवति।

एष इति। एष मृगाङ्कश्चन्द्रोऽपि। सकललोकाह्लादकोदयतया श्लाघ्योऽपीति भाव। मृगया आखेट। 'आखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमर। तत्र तया वा आयाम खेदस्तेन या परिश्रान्ति खेदातिरेकानुभव परिश्रम। स्त्रिया क्तिन्। तस्या

१ 'कदाचन' इति पाठ। २ 'अधिरुह्य' इति पाठ ३ 'तत इत सचरेद्' इति पाठ ४ 'समाश्रयते' इति पाठ ५ 'निर्जितशतमुखे दशमुखे' इति पाठ ६ 'अविच्छिन्नपाताम्बुधारा' इति पाठ ७ 'विशतिवीक्षणाना' इति पाठ

विश्रान्त्य विश्रमार्थम् । तदपनोदनार्थमित्यर्थः । 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेर्जात स्वेदादि-भूमिकृत्' इति लक्षणात् । ससंभ्रमं समाध्वसं सत्वरं यथा भवति तथा नमद्भिर्नम-स्कुर्वाणैर्जनैः परिवृते परिवेष्टिते दशमुखे रावणे मज्जनगृहाभिमुखे स्नानगृहमण्डपो-न्मुखे सति । तत्र मज्जनगृहे भवास्तत्रत्या । अव्ययात्त्यप् । विचित्रतरा अत्यन्ता-श्चर्यकराश्च ये शातकुम्भस्तम्भा हिरण्मयगृहाधारदारुविशेषाः । 'हिरण्यं हेम हाट-कम् । तपनीयं शातकुम्भम्' इत्यमरः । तेषामग्रेषूपरिप्रदेशेषु प्रत्यग्रं नूतनं यथा तथा । अत्र प्रत्यग्रग्रहणमविलम्बेन निष्पन्दद्योतनार्थम् । प्रत्युप्ताः कीलिताः ये स्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जाश्चन्द्रकान्तमणिप्रतिमाश्रेणयस्तस्य करतलेषु कलिताः संघ-टिता नीलोपलमयाश्चन्द्रमणिविकाराश्च ये कलशाः कुम्भास्तेषां मुखानि । मुखाकार विवरेभ्य इत्यर्थः । 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । विकारार्थे मयट् । अच्छा-च्छामच्छच्छप्रकाराम् । अतिनिर्मलामित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अविच्छिन्नधारामखण्डितसंपातम् । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । अम्बुधारां सलिलधारां निजकराभिमर्शात्स्वकिरणसंपर्कादाशा-दयन्नुत्पादयन् । तस्य रावणस्य प्रसादपिशुनानामनुग्रहसूचकानाम् । 'कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । 'शुः पूजायाम्' इति गणव्याख्याने । अत एव 'शु पूजायाम्' इति श्रवणादिति । शोभना नासीरा अग्रेसरा यस्य तेन शुनासीरेण पुरंदरेण चिरकाङ्क्षितानां चिरकालमारभ्याभिलषितानाम् । न तु प्राप्ता-नामित्यर्थः । एतेनात्यन्तदुर्लभत्वं सूच्यते । 'वृद्धश्रवाः शुनासीरः' इत्यमरः । विजिति-निधवीक्षणानां विशालिसरस्याक्षणानस्तावलोकनानाम् । न तु विचनामेवेति भावः । तथापि क्षणमात्रमप्यल्पमेव पात्रं योग्यो भवति । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इति चामरः । शुनासीरचिरकाङ्क्षितानामित्यनेन पाकशासनस्य कारागृहप्रवेशेन दुःखं ब्रह्मवाक्येन मोचनं च सूचितं भवति ॥

अथ मारुतादयस्तथा विचापयति—

तेन पुलस्त्यनन्दनेन संक्रन्दननन्दनात्स्वमन्दिरोद्यानमानीतस्य मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य बन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्दीव-रद्वन्द्वाच्च कारानिन्दकलितकनककलशाच्च मन्दोष्णं स्यन्दमानैरम्बु-भिर्जम्भालितालवालस्य पचेलिमानामपि कुसुमानां पतनभयमाशङ्क-मानाः पवमानाः परिस्पन्दितुमपि प्रभवो न भवन्ति ।

तेनेति । पुलस्त्यनन्दनेन विश्रवसः पुत्रेण तेन रावणेन संक्रन्दननन्दनादिन्द्रो-द्यानात् । उद्धृत्येति शेषः । स्वमन्दिरोद्यानं निजगृहाराममानीतस्य प्रापितस्य । निजाशोकवनिकाया प्रत्यारोपितस्येत्यर्थः । तथा बन्दीकृता उपग्रहीकृताः । कारा-गृहनिक्षिप्ता इत्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमरः । तासां सुरसुन्दरीणां देवता

१ 'नन्दनवनात्' इति पाठः २ 'द्वन्द्वात्तच्चरारविन्दवनक' इति पाठः ३ 'स्यन्दमान' इति पाठः ४ 'सतत परिस्पन्दितु' इति पाठः

स्त्रीणा नयनेन्दीवरद्वन्द्वान्नेत्रोत्पलयुगलाच्च । करारविन्देषु तासामेव हस्तपद्मेषु कलितो य कनककलशो हिरण्मयनारिकुम्भस्तस्माच्च । उभयत्रापि जातावेकवचनम् । नय नारविन्दद्वन्द्वेभ्य कनककलशेभ्यश्चेत्यर्थ । तासामारामतरुमूलसेकव्यापारे नियोजितत्वादिति भाव । मन्दोष्णमीषदुष्ण यथा तथा स्यन्दमानै प्रस्रवद्भिरम्बुभि । बाष्पोदकै कलशोदकैश्चेत्यर्थ । कलशोदकाना शीतलत्वेऽपि शोकानलसतप्तबाष्पोदकमिश्रणान्मन्दोष्णमित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । जम्बालवत् कृतानि जम्बालितानि । पङ्कीकृतानीत्यर्थ । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तान्यालवालानि जलाधारमूलवलयानि यस्य तस्य । 'निषद्वरस्तु जम्बाल ' इति, 'स्यादालवालमावालम्' इति चामर । मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य पारिजातादिसुरतरुनिकरस्य सनिधनाम् । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेलिमानि । पतनोन्मुखानीत्यर्थ । कर्मकर्तरि केलिमर्प्रत्यय । तेषामपि कुसुमाना पतनभयमाशङ्कमाना अध पातमुत्प्रेक्षमाणा । तथा सति कुसुमाना पङ्कलेपमहापराधेन निगृह्णीयादिति भाव । पवमाना मरुत परिस्पन्दितु चलितुमपि । किमुत यथेच्छ विहर्तुमिति भाव । प्रभव समर्था न भवन्ति ॥

अथाग्न्यवस्था निवेदयति—

एतेऽपि पावका रूढिशङ्का[1]वहा हुतवहाख्या वहन्तस्तद्गृहे गार्हपत्यपुरोगा[2] पौरोगवधुर[3] दधते[4] ।

एत इति । गार्हपत्य पुरोगोऽग्रेसरो येषा ते तथोक्ता एते परिदृश्यमाना पावका गार्हपत्याहवनीयदक्षिणान्वाहार्याविसभ्यादिरूपा अग्नयोऽपि । रूढिर्ध्वर्णादिवदवयवार्थाभावेन समुदायप्रसिद्धि । तदुक्तमाचार्यै —'असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थ प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदाय प्रसिध्यति ॥' इति । तच्छङ्कावहा तद्गोचरबुद्धिजननीं हुतवहाख्या हुतवहाभिधान वहन्त सन्त । पूर्वं हुत यजमानैर्हूयमान हविर्वहन्तीति हुतवहा इति योगसिद्धैर्व्याख्यातामेवेदानीं लोकविद्विष्टकर्मणा रावणेनाध्वराणा विध्वसितत्वाद्धविषामलाभेन तादृशशङ्कावहा दधाना इत्यर्थ । तद्गृहे रावणमन्दिरे पौरोगवधुर महानसाध्यक्षाधिकार दधते धारयन्ति । 'समानौ रसवत्या तु पाकस्थानमहानसे । पौरोगवस्तदध्यक्ष ' इत्यमर ॥

सर्वज्ञस्य भगवत पुरस्तात्किमवस्थान्तर विज्ञापनीयमिति गमयन्ति—

कि बहुना ।

कि बहुनेत्यादिना । बहुभि कालयापनकरैर्वाक्यैरलमित्यर्थ ॥

किंतु वक्तव्याशमेव विज्ञापयाम इत्यत आह—

स एष मानुषाद्[5]वमाननमागमिष्यतीत्यमन्वानस्तादितरैरवध्यत्व चतुराननवराल्लब्ध्वा समुद्धत संप्रति सप्रहारसमाक्रान्तदिगन्त दन्तावलदन्तकुन्तव्रणकिणस्थपुटितवक्ष स्थल स्थलकमलिनीं वन-

---

१ 'शङ्का' इति पाठ   २ पुर सरा ' इति पाठ   ३ पौरोगवीं धुर' इति पाठ
४ दधति' इति पाठ   ५ 'मानवादवमान ' इति पाठ

वारण इव रावणस्त्रिलोकीमभिभवन्भवदीयानित्यसाध्न जातु किंचिदपि जानातीति ।

स इति । स एष रावण । मानुषात् । मनुष्येभ्य इत्यर्थ । जातावेकवचनम् । अवमानन अवज्ञा । परिभव इति यावत् । 'रीढावमाननावज्ञावहेलनम्' इत्यमर । आगमिष्यति समापतेदिलेयममन्वानोऽनवबुध्यमान । तेषा तृणप्रायत्वादिति भाव । तदितर सुरासुरादिभिरवध्यत्वमहिम्यन्व चतुराननवराल्लब्ध्वा प्राप्य । अत एव समुद्धतो दर्पाद्दिक्त सन् । सप्रतीदानीम् । सप्रह्रियतेऽनेनेति सप्रहारो युद्धम् । 'सप्रहाराभिसंपातकलिसस्फोटसयुगा ' इति सग्रामपर्यायेष्वमर । तत्र समाक्रान्ता समवरुद्धा ये दिगन्तदन्तावल ऐरावतादिदिग्गजास्तेषा दन्ता रदना एव कुन्ता प्रासास्तैर्यानि व्रणानि क्षतानि तैर्जाता ये किणा शुष्कग्रन्थय । 'तृतीया तत्कृत–' इत्यादिना समास । ते स्थपुटित निम्नोन्नत वक्ष स्थलमुर स्थल यस्य तथोक्त सन् । अत एव वनवारणो वनगज । वनग्रहण निरङ्कुशत्वद्योतनार्थम् । स्थलकमलिनी स्थलप्रफुल्लपद्मिनीमिव । त्रयाणा लोकाना समाहारस्त्रिलोकी । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समास । 'सख्यापूर्वो द्विगु ' इति द्विगुसना । 'अधिकारोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्यते' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगो ' इति ङीप् । 'द्विगु–' इत्येकवचनम् । ता जगत्त्रयीमभिभव आक्रमन् । पीडयन्नित्यर्थ । अस्मान्भवदीयास्तावकीनान् । निग्रहानुग्रहसमर्थस्य भवत सबन्धिन इत्यर्थ । जातु कदाचिदपि किंचिदीषदपि न जानाति । सकललोककण्टकेन दर्पान्धेन रावणेन त्वन्महिमैव न ज्ञायते । अस्माक तु का कथेति भाव । इति विज्ञापयामासेति पूर्वेण सबन्ध ॥

तत किमत आह—

अथ भगवानाकर्ण्य गीर्वाणगणवाणीम् ।

अथेति । अथ विज्ञापनानन्तरम् । भगवान्विष्णु । भगवच्छब्दो व्याख्यात । गीर्वाणगणस्येन्द्रादिसुरसङ्घस्य वाणीं वाचमाकर्ण्य श्रुत्वा ॥

किमकरोदित्यत आह—

इन्द्रनीलाचलोदञ्चच्चन्द्रिकाधवलस्मित ।
वाचमूचे सुधाधारा मधुरा मधुसूदन ॥ २२ ॥

इन्द्रनीलेति । मधु सूदयतीति मधुसूदनो विष्णु । कर्तरि ल्युट् । अत्र मधुग्रहण मध्वादिमहादैत्यसहर्तुरस्य कियान्रावणवध इति द्योतयितुमित्यवगन्तव्यम् । इन्द्रनीलाचल इन्द्रनीलपर्वत । इन्द्रनीललक्षणमुक्तम् । तत्रोदञ्चन्त्युल्लसन्ती या चन्द्रिका कौमुदी तद्वद्धवल शुभ्र स्मित यस्य । स्मितपूर्वाभिभाषित्वात्कृतमन्दहास सन् । यद्वा दुर्मना योऽय राक्षसभावाद्दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनदक्ष मा जातु न शक्नोतीति सावहेलनमन्दहास सन्नित्यर्थ । अत्र मधुसूदनस्येन्द्रनीलसदृशाङ्गत्वाद्धासस्य च शुभ्रत्वेन कविसमयसिद्धत्वादियमुपमा । सुधाधारामभृतस्यन्दिनीमत एव मधुरा माधुर्यगुणयुक्ताम् । 'मधुर रसवद्वाचि स्वादुन्यपि मधुव्रति । येन माद्यन्ति विबुधा

मधुनेव मधुव्रता ॥' इति वचनात्। वाचमूच उक्तवान्। श्लोकाख्यमेतदानुष्टुभ वृत्तम्। लक्षण तूक्तम्। इदमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वाचमेव विवृणोति—

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य निधनमधुनैव विधातुं शक्यम्।

भवतामिति। हे देवा इत्यध्याहर्तव्यम्। भवता युष्माकमपराधविधायिन उक्तरीत्या अपकर्तुमस्य पूर्वोक्तस्य यातुधानस्य राक्षसस्य रावणस्य। 'यातुधान पुण्यजन' इति राक्षसपर्यायेष्वमर। निधन विनाशमधुनेदानीमेव विधातु कर्तुं शक्य युक्तम् ॥

तर्हीदानीमेव क्रियतामित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

किंतु सरसिजासनशासनमप्यमोघीकुर्वन्नुर्वीतले पुत्रीयत सुत्राम मित्रस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुमाहृतमानुषवेष सन्नहमेव त हनिष्यामीति व्याहृत्यान्तरधात्।

किंतु सरसिजेति। किंतु सरसिजासनस्य ब्रह्मण शासन सुरासुरावध्यत्व-रूपाज्ञावचनमपि। 'शासन राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशास्तिषु' इति विश्व। अमोघीकुर्वन्। अव्यर्थस्यान्यथाकरणानौचित्यादिति भाव। अभूततद्भावे च्वि। 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ। तयोर्वातले भूमण्डले। पुत्रानात्मन इच्छतीति पुत्रीयन्। 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यच्। 'सुपो धातु–' इत्यादिना सुब्लुकि 'क्यचि च' इति दीर्घ। तस्य। पुत्रार्थिन इत्यर्थ। सुत्राममित्रस्य इन्द्रसखस्य। दैत्यविनाशनाखण्डित वैभवाभ्या तत्सुहृद इत्यर्थ। 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति वैजयन्ती। दशरथस्य राज्ञो मनोरथ वाञ्छितमपि पूरयितु सफलीकर्तुमाहृतमानुषवेषो गृहीतमानवाकार सन्। अहमेव त रावण हनिष्यामि विनाशयिष्यामि। मदन्यस्य यस्यकस्यचिद्धननेऽसामर्थ्यादिति भाव। इत्येवंप्रकारेण व्याहृत्योक्त्वाऽन्तरधात् अन्तर्धोऽभूत्। 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ॥

तत सा परिषदनिमिषाणामुन्मिषितहर्षा हृषीकेशादेशात्प्रशमित दुर्दशानि निर्दशाननानि चतुर्दशभुवनानि बुद्ध्वा दुग्धसागरान्निरगात्।

तत इति। ततोऽन्तर्धानानन्तर सा पूर्वोक्ता। न निमिष शीलमनिमिषा। पचाद्यच्। 'अनिमेषाणाम्' इति वा पाठे न विद्यते निमेषा पक्ष्मपाता येषा तेषाम्। परिषद्देवसङ्घ। हृषीकाणा विषयेन्द्रियाणामीशो हृषीकेश इन्द्रियस्वामी तस्य भगवत आदेशादाज्ञयैव त हनिष्यामीत्याज्ञावचनादेवोन्मिषितहर्षा समुत्पन्नानन्दा सती चतुर्दशभुवनानि भूरादिचतुर्दशसख्याकलोकान्निर्दशाननान्यरावणानि। तेष्वपि सचार-

१ 'विधायिनो यातुधानस्य तस्य' इति पाठ २ 'वधिष्यामि' इति पाठ ३ 'उक्त्वा' इति पाठ ४ 'निमिषनयनाना' इति पाठ ५ 'हृषाणाम्' इति पाठ

सभयादिति भाव । अत एव प्रशमिता प्रशान्ता दुर्दशा दुरवस्था येषा तानि तथोक्तानि बुद्ध्वा । सत्यप्रतिज्ञस्य भगवतोऽनन्तविश्वसनीयवचनत्वात्तद्वावगम्येत्यर्थ । दुग्धसागरा- *क्षीराम्भोधे सकाशान्निरगात् निर्जगाम* ॥

ततस्तानमरान्प्राह स पितामह ।

तत इति । ततो निर्गमनानन्तर पितामहो ब्रह्मा तानमरानिन्द्रादीन्प्राह स ब्रूते स्म । उवाचेत्यर्थ । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । 'ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव' इति *परस्मैपदेषु लटि* *ब्रुव आहादेशश्च* ॥

तदेव विवृणोति—

भवन्तस्तावदवतरिष्यतो लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सर प्रभृतिषु युवतिषु वानरच्छभल्लगोपुच्छनीलमुखवेषभृत प्रथितप्रभावा प्रजा प्रजनयेयुरिति ।

भवन्त इति । हे देवा इत्यध्याहार । भवन्तो यूय तावदिदानीमवतरिष्यतो दाशरथिरूपेणोत्पत्स्यतो लक्ष्मीसहायस्य श्रीमहाविष्णो साहाय्यार्थं सहायकर्म कर्तुम् । 'गुणवचन–' इत्यादिना ष्यञ् । अर्थेन सह नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । अप्सरस स्वर्वेश्या । 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस स्वर्वेश्या' इत्यमर । तत्प्रभृतिषु तत्प्रायासु युवतिषु गन्धर्वयक्षादिस्त्रीषु । 'यूनस्ति' इति तिप्रत्यय । वानरा मर्कटा, अच्छभल्ला भल्लूका, गोपुच्छा गोलाङ्गूला, नीलमुखा दीर्घपुच्छाश्च मर्कटभेदास्तद्वेष मूर्तस्तद्भूमिकाधारिण । 'मर्कटो वानर कीशो वनौका अथ भल्लुके । ऋक्षाच्छ भल्लभल्लूका' इति चामर । प्रथितप्रभावा जगद्विख्यातप्रतापा । प्रजायन्त इति प्रजा सतती । पुत्रानित्यर्थ । 'प्रजा स्यात्सतता जने' इत्यमर । 'उपसर्गे च सज्ञायाम्' इति डप्रत्यय । प्रजनयेयुरुत्पादयेयुरिति । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुष । भवच्छब्दस्य युष्मदस्मदतिरिक्तत्वेन शेषत्वादिति ॥

पुरैव किल मम जृम्भारम्भे सभूतवाञ्जाम्बवानिति ।

पुरेति । किंच पुरा पूर्वकाले । सद्यआदावित्यर्थ । मम जृम्भारम्भे जृम्भणसमये । 'जृम्भ स्त्रीत्रिषु जृम्भणम्' इत्यमर । जाम्बवान्नाम भल्लूकाधिपति । सभूतवान्किल उत्पन्न किल । सोऽयमिदानीं वर्तते । सहायकर्म करिष्यतीति भाव । इत्येवमाह सेति पूर्वेण सबन्ध ॥

ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।

तत इति । ततो ब्रह्मनिदेशवचनानन्तर ते पूर्वोक्ता गीर्वाणा इन्द्रादिदेवास्तथा- कुर्वन् । अप्सर प्रभृतिषु युवतिषु पुत्राञ्जनयामासुरित्यर्थ ।

अथ वैतानाद्वैश्वानरान्नर प्राजापत्य सहेमपात्र कश्चिदुत्थाय पुत्रीयते दशरथाय पायसममृतप्राय प्रायच्छत् ।

---

१ 'वानरगोपुच्छभल्लूकवेषभृत', 'वानरभल्लगोपुच्छवेषभृत' इति पाठौ २ 'पुरा खलु' इति पाठ ३ सभूत' इति पाठ ४ 'दशरथाय पुत्रीयते' इति व्युत्क्रमेण पाठ

अथेति । अथानन्तर वितान क्रतु । पुत्रेष्टिरिति यावत् । तत्प्रयोजनमस्य वैतानिक । 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानम्' इत्यमर । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । तस्माद्वैश्वानरादग्ने सकाशात् । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्नि' इत्यमर । सहेमपात्र । हिरण्मयपात्रपाणिरित्यर्थ । कश्चिददृष्टपूर्व । प्रजापते सम्बन्धी प्राजापत्य । प्रजापतिना प्रेषित इति यावत् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य' इति ण्यप्रत्यय । पर पुरुषविशेष । उत्थाय निर्गत्य । पुत्रायते पुत्रानात्मन इच्छते । 'सुप आत्मन क्यच्' । दशरथाय राज्ञे यजमानायामृतप्रायमम्भृतस्य पयसा संस्कृत पायस परमान्नम् । 'परमान्न तु पायसम्' इत्यमर । 'संस्कृत भक्षा' इत्यण् । प्रायच्छत्पुत्री यमेतादिति दत्तवान् । 'पाघ्राध्मा-' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

पायस तत्किमकरोदित्यत आह—

तत ,

कौसल्यायै प्रथममदिशद्भूपति पायसार्धं
प्रादादर्धं प्रणयमधुर केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै ।
एते देव्यौ तरलमनस पत्युरालोच्य भाव
स्वार्धांशाभ्या स्वयमकुरुता पूर्णकामा सुमित्राम् ॥ २३ ॥

तत इति । कौसल्याया इति । तत पायसप्रदानानन्तर भूपतिर्दशरथ कोसलस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री कौसल्या । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्प्रत्यय । तस्यै कौसल्यायै अग्रमहिष्यै । 'यङश्चाप्' इति चाप् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रथममादौ पायसस्यार्ध समविभागम् । 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमर । अदिशत् दत्तवान् । केकयेन्द्रस्य केकयाधीश्वरस्य पुत्र्यै कैकेय्यै प्रणयेन प्रेम्णा मधुर माधुर्यगुणयुक्तम् । तस्या अत्यन्तप्रेमास्पदत्वादिति भाव । अर्धमवशिष्टभाग प्रादाद्दत्तवान् । तत कि तत्राह—एते देव्यौ कौसल्याकैकेय्यौ तरलमनस सुमित्रायै पायसांशाप्रदानात्पर्याकुलचित्तस्य पत्यु भर्तुर्दशरथस्य । 'पति समास एव' इति घिसंज्ञाऽभाव । 'ख्यत्यात्परस्य' इति ङस अकारस्योकार । भाव कथ वा सुमित्रा लब्धपायसभागा भविष्यतीत्यभिप्रायमालोच्य । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वा न्मुखचिह्नैरनुमीयेत्यर्थ । स्वय स्वे । उभे इत्यर्थ । स्वार्धांशाभ्या स्वयो स्वकीययो राज्ञा दत्तयोरर्धयोरर्धांशाभ्यामर्धभागाभ्या सुमित्रा पूर्णकामा सफलमनोरथामकुरुता कृतवत्यौ । स्वार्धभागौ प्रत्येक साम्येन द्वेधा विभज्यैकमेक भागमात्मार्थं निक्षिप्या वशिष्टभागौ सुमित्रायै ददतुरित्यर्थ । अय च विभागो न रामायणसमत । तत्र चरोरर्ध कौसल्यायै अवशिष्टार्धार्धं सुमित्रायै, शिष्टार्धं कैकेय्यै, शिष्ट पुन सुमित्रायै, इत्यभिधानात् । कितु पुराणान्तरसवादो द्रष्टव्य । उक्त च नरसिंहसहितायाम्—'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपते । पिण्डाभ्यामल्पमल्प तु स्वसपत्न्यै प्रयच्छत ॥' इति । उक्त च कालिदासेन—'अर्चिता तेन कौसल्या प्रिया केकय वशजा । अत सभाविता ताभ्या सुमित्रामैच्छदीश्वर ॥ ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ

पत्युर्महीक्षित । चरोरर्धार्धभागाभ्या तामयोजयतामुभे ॥' इति । एवमन्यत्रापि सति विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

अनन्तरकृत्यमाह—

अवभृथेऽवसिते सरयूतटादथ यथायथमुच्चलिते जने ।
दशरथ परिपूर्णमनोरथ पुरमगात्पुरहूतपुरोपमाम् ॥२४॥

अवभृथ इति । अवभृथे दीक्षान्तस्नानादिकृत्ये । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । अवसिते परिसमापिते सति । 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातो कर्मणि क्त । अथानन्तर जने यज्ञार्थमागते जनसमाजे सरयूतटाद्यथायथ यथास्वम् । स्वकीयदेशमनतिक्रम्येत्यर्थ । 'यथास्व तु यथायथम्' इत्यव्ययेष्वमर । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातनाद्द्विर्भावो नपुसकत्व च । 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । उच्चलिते प्रस्थिते सति । स्वस्वनियतदेशान्प्रति गतवति सतीत्यर्थ । तथा दशरथो राजा परिपूर्णमनोरथ पुत्रप्राप्त्युपाय गर्भासम्पत्त्याभिलाष सन् । उपमीयत इत्युपमा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । पुरुहूतपुरमुपमापमान यस्यास्ता पुरुहूतपुरोपमामिन्द्रनगरीतुल्या पुरमयोध्यामगात्प्रविवेश । पुरु भूरिष्ठ हूयते यज्ञेष्विति पुरुहूत इति विग्रह । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

अथ तासा गर्भोत्पत्तिं प्रस्तौति—

अपाटवात्केवलमङ्गकाना मनोज्ञकान्तेर्महिषीजनस्य ।
शनै शनै प्रोज्झितभूषणानि चकाशिरे दौहृदलक्षणानि ॥२५॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा गर्भाविर्भावात्पूर्वापेक्षयात्यन्तमनोहरा कान्तिर्लावण्य यस्य तस्य । कृताभिषेका राजपत्न्यो महिष्यस्ता एव जनस्तस्य । कौसल्याकैकेयीसुमित्राणामित्यर्थ । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमर । अङ्गान्यङ्गकानि तेषा हस्ताद्यवयवानाम् । अल्पार्थे क । अल्पत्वमत्र कार्श्य गर्भिणीशरीरा तत्सम्भवादिति भाव । केवलमत्यन्तमपाटवात्पटुत्वाभावाद्धेतो प्रोज्झितानि परित्यक्तानि भूषणानि कङ्कणाद्याभरणानि येषु तानि । तेषा स्वस्थानस्थितत्वसम्भवाद्धारायमाणत्वाच्चेति भाव । दोहदलक्षणानि शरीरसादमुखपाण्डिमकृष्णचूचुकत्वादीनि गर्भचिह्नानि शनै शनै । दिनक्रमेणेत्यर्थ । वीप्साया द्विर्भाव । चकाशिरे । सुव्यक्तानि बभूवुरित्यर्थ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह बाहट —'मातृजन्यस्य हृदय मातुश्च हृदयेन यत् । सबद्ध तेन गर्भिण्या नेष्ट श्रद्धावमाननम् ॥' इति । तत्सबन्धित्वाद्गर्भो दौहृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दोहदिनी । तदुक्त सग्रहे—'द्विहृदया नारीं दौहृदिनीमाचक्षते' इति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अथाग्रमहिष्या कौसल्याया प्राधान्येन मध्यगौरवरूप दौहृदलक्षण वर्णयति—मन्दमन्दमित्यादिभिस्त्रिभि कुलकेन—

मन्दमन्दमपयद्वलित्रया गाधतावि[^1]षयनाभिगह्वरा ।
कोसलेन्द्रदुहितु शनैरभून्मध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥२६॥

१ 'प्रोज्झित' इति पाठ २ 'दोहद' इति पाठ ३ 'अपयाद्' इति पाठ ४ 'वलित्रयी' इति पाठ

मन्दमन्दमिति। मन्दमन्द मन्दप्रकारम्। 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव। 'कर्मधारयवदुत्तरपदेष्वपि' इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लोप। अपयदपगच्छद्वलाना मध्यरेखाणा त्रय यस्या सा तथोक्ता। 'वलिमध्यमरेखोर्मिनीणत्वग्गृहदारुपु' इति विश्व। गाधताया उत्तानत्वस्य। 'गाढता' इत्यपि पाठ। विषय गोचर नाभिगह्वर नाभिकुहर यस्या सा। 'अथ नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य सज्ञा प्रमारिका' इत्यमर। अत्र पूर्वमित्र मानतोर्महाभागयत्लक्षणत्वेन सामुद्रिकशास्त्रोक्तयोर्वलित्रियनाभिगह्वरयोरिदानी गर्भगौरवादपगम इत्यवगन्तव्यम्। अत एव कोसलेन्द्रदुहितु कौसल्याया सबन्धिनी मध्ययष्टिर्यष्टिकल्पमध्यमपि दान कालक्रमेण दृष्टिगोचरा चक्षुर्विषयाभूत्। अपिशब्दात्कैकेयीसुमित्रयोरपि मध्ययष्टि समुच्चीयते। अदर्शनादीगिगर्भलक्षणे वाहट —'क्षामता गरिमा कुक्षे मूर्च्छा छर्दिररोचक। जृम्भावसेक स्खलन रोमराज्या प्रकाशनम्॥' इति। रथोद्धतावृत्तम्—'रात्पराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात्॥

न्यग्रोधपत्रसमता क्रमश प्रयाता-
मङ्गीचकार पुनरप्युदर कृशाङ्ग्या।
जीवातवे दशमुखोरगपीडिताना
गर्भच्छलेन वसता प्रथमेन पुसा॥ २७॥

न्यग्रोधेति। कृशानि कार्श्यावस्थामापन्नान्यङ्गान्यवयवा यस्यास्तस्या कासल्याया। 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्डीप्। उदर कुक्षि। 'पिचण्डकुक्षी जठरोदर तुन्दम्' इत्यमर। क्रमशो दिनक्रमेण प्रयातामपगता न्यग्रोधपत्रसमता वटपत्रसादृश्यम्। 'वटपत्रसम स्त्रीणामुदर पुत्रदायकम्' इति सामुद्रिके। 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर। दशमुखो रावण एव उरग सर्प। दशमुखवान्सर्पश्च प्रतीयते। तेन पीडितानां दु खितानाम्। लोकानामिति शेष। जीवातवे जीवनौषधाय। रावण निहत्य तत्पीडितान्जीवयितुमित्यर्थ। 'जीवातुर्जीवनौषधम्' इत्यमर। गर्भच्छलेन कुक्षिस्थार्भकव्याजेन। 'गर्भोऽपवरके ऽन्तस्थाग्नौ कुक्षिस्थार्भके मत'। 'छल तु स्खलिते व्याजे' इति शब्दार्णवविश्वप्रकाशौ। वसता तिष्ठता प्रथमेन पुसादिपुरुषेण विष्णुना हेतुना पुनर्भूयोऽप्यङ्गीचकार। पूर्व महाभागयत्लक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशायिन श्रीमहाविष्णोर्निवासत्वेन पुनस्तत्साम्य बभारेत्यर्थ। 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर। 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इत्यङ्गीशब्दस्य गतिसज्ञाया सत्यां प्राक्प्रयोग। विष्णोर्वटपत्रशायित्वमुक्त श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे कपिलदेवहूतिसवादे—'स त्व सृतो मे जठरेण नाथ कथ नु यस्योदर एतदासीत्। विश्व युगान्ते वटपत्र एक शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपान॥' इति। अन्यत्र च—'अम्भोधिशायी वटपत्रशायी क्षीरद्रशायी रमता मनो मे' इति। अत्र दशमुखोरगेति रूपक गर्भच्छलेन छलशब्देन नाय गर्भ किंतु साक्षाद्वटपत्रशायीति गर्भस्यासत्यप्रतिपादनाच्छ

---

१ 'परमेण' इति पाठ

लादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनलक्षणोऽपह्नवभेद । तदुज्जीविता चेयं पुनर्वेदपत्रसाम्य भरणोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । स चोक्तरूपकेण सङ्कीर्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अपि च,

मध्यं तनुत्वादनिभाव्यमानमाकाशमासीदसितायताक्ष्याः ।
गर्भोदये विष्णुपदापदेशात्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[अपि च] मध्यमिति । असिते आयते चाक्षिणी यस्या सा । उत्पलपत्रायताक्ष्या कौसल्याया सवनि । बहुनाहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । मध्यमवलग्न [कर्तृ] 'मध्यम चावलग्न च मध्योऽस्त्री' इत्यमर । तनुत्वात्सूक्ष्मत्वाद्धेतोरनिभाव्यमानमनवधार्यमाणम् । अपरिदृश्यमान सदिति यावत् । आकाशमासीदाकाशत्वमभूत् । पूर्वमिति शेष । तथा वर्णसमयसिद्धत्वादिति भाव । गर्भोदये गर्भोत्पत्तौ सत्याम् । इदानीमिति शेष । कार्श्यमाकाशभावनिमित्त सौक्ष्म्य विहाय त्यक्त्वापि विष्णोर्गर्भरूपेण विद्यमानस्य पद विष्णुपदम् । आकाश चेति प्रतीयते । तदपदेशात् तद्व्याजात्तद्रूपदेशाद्वा विहाय आकाशमेवासीदिति सम्बन्ध । 'वियद्विष्णुपद वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमर । अत्र पूर्वार्ध मध्याकाशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्यभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्ति । तया च तत्साम्य गम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनि । उत्तरार्ध तु आकाशभवननिमित्तकार्श्यं विहायापि तदेवासीदिति विरोध । स च विष्णुपदमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितापदेशशब्दापेक्षापह्नवोज्जीवित इति सङ्कर ॥

अथ श्रीविष्णुराविरभूदित्याह—

तत ,

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्या तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुयुते मेषं गते पूषणि ।
निर्दग्धुं निखिला पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणे-
राविर्भूतमभूतपूर्वमपरं यत्किंचिदेकं मह ॥ २९ ॥

तत इति, उच्चस्थ इति । ततो दोहददर्शनप्रकाशानन्तर ग्रहाणा सूर्यादीना पञ्चके उच्चेषु स्थानेषु तिष्ठतीत्युच्चस्थे । 'सुपि स्थ ' इति क । सूर्याङ्गारकगुरुशुक्रशनिषु पञ्चसु ग्रहेषु मेषादिस्वतुङ्गस्थानसगतेषु सत्स्वित्यर्थ । सुरगुरौ बृहस्पतौ सेन्दौ इन्दुयुक्ते सति । पूषणि सूर्ये । 'विभाषा ङिश्यो ' इति विकल्पादल्लोपाभाव । मेष गते मेषराशिं प्रविष्टे सति । पुनर्वसुयुते पुनर्वसुनक्षत्रयुक्ते । नवाना पूरणी नवमी तस्याम् । तत्सनिर्ऌ इत्यर्थ । 'तस्य पूरणे डट्' । 'नान्तादसख्यादेर्मट्' इति डटो मडागम । टित्वान्ङीप् । तिथौ दिने । अत्र तिथिशब्द पुलिङ्गो ग्राह्य । यथाह

१ 'पूर्वविभव यत्किंचित्', 'पूर्वमभवत्किंचित्' इति पाठ

अमरसिंह —'तदाद्यास्तिथयो द्वयो' इति । कर्कटके कर्कटरनाम्नि लग्ने राश्युदयकाले । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमर । निखिला समस्ता । पल मासमश्नन्तीति पलाशा राक्षसास्त एव समिध, किंशुकसमिधश्च । अरणिजन्यस्याग्नेनयत्नेन पलाशसमिद्दाहकत्वादिति भाव । निर्दग्धु विनाशयितु भस्मीकर्तु च । मेध्यात् पवित्रात् । अथवा मेध कतु, तदर्हाद्यागयोग्यादित्यथ । अयोध्यैवारणिरग्निमन्थनदारुविशेषस्तस्मात् । 'मध्यात्' इति पाठेऽयोध्यारणेर्मध्यात् । मध्यदेशादित्यर्थ । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । 'यूपाग्र तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर । अभूतपूर्वमविद्यमानत्वमदृशम् । सजातीयभेदरहितमित्यथ । न विद्यते पर यस्मात्तदपरमद्वितीयम् । विजातीयभेदरहितमित्यर्थ । एत स्वगतभेदरहितमत एव यत्किंचित्त्रिविधभेदरहिततयाऽनिर्वाच्य महस्तेज । पर ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थ । 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्म' इति श्रुते । तदेव महोऽग्निरिति श्लिष्टरूपकम् । आविर्भूतस्वयमेवाभिव्यक्तम् । अभूदिति शेष । एतेनान्यजन्मातृसबन्धराहित्य सूच्यते । गर्भवासादिकमन्यत्सर्वं प्रातीतिकमेव न पारमार्थिकमिति भाव । उक्तगुणयुक्ते शुभदिने श्रीरामादिमूर्तिचतुष्टयरूपेणायोध्याया परमात्मा श्रीविष्णुराविरभूदिति फलिताथ । अत्र समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसकीर्णसावयवरूपकालकार । अत्रेदमनुसधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गा । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियाशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा ॥' सूर्यादीना सप्ताना ग्रहाणा मेषादयो राशय श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । अत्र उच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशाशा यथाक्रमसुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थ । अत्राशस्त्रिंशो भाग । यथाह नारद —'त्रिंशद्भागात्मक लग्नम्' इति । तेऽपि स्वोच्चस्था फलन्ति नास्तगा नापि नीचगा । तदुक्त राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्ण स्वर्क्षगेऽर्ध सुहृद्भि पाद द्विड्भिर्वाशुभ खेचरेन्द्रा । नीचस्थायी वास्तगो वा न किंचित्पादाभ्यून स्वत्रिकोणे ददाति ॥' तदित्थमाह कवि -**उच्चस्थ इति ।** यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहा स्वोच्चस्था स देवतुल्यो भवतीति । तदुक्त कृष्णीये—'सुखिनप्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजान । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽत पर दिव्या ॥' इति । तदिदमाह—**ग्रहपञ्चक इति ।** यद्यपि 'उच्चस्थे ग्रहपञ्चके' इत्यनेनैव सूर्यस्य स्वोच्चस्थानगतत्वोक्ते पुन 'मेष गते पूषणि' इति पौनरुक्त्यदूषण प्रसज्यते, तथापि गोबलीवर्दन्यायेन समाधेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजस्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

एव तावत्तारकब्रह्मणोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा सप्रति लौकिकरीत्या प्रायिकमवतारमाह—

अपि च,

अथ रामाभिधानेन कवे सुरभयन्गिर[1] ।
जलचकार कारुण्याद्रघूणामन्वय हरि ॥ ३० ॥

---

[1] 'गिरा' इति पाठ

अपि चेति । अपि च । किं चेत्यर्थ ॥ **अथेति** ॥ अत्र मङ्गलप्रादुर्भावानन्तरम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णु । रमन्ते योगिनोऽत्रेति राम । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुते । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे घञ् । स इत्यभिधानं येन रामनाम्ना स्वैर्वाल्मीकेर्गिरो वाच सुरभीमनोज्ञा कुर्वन्सुरभयन् । सुरभीकरिष्यन्नित्यर्थ । 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत्' इति विश्व । 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात् लट शत्रादेश । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय । तदनन्तरमेव महाकविना वाल्मीकिना श्रीरामचरितस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भाव । कारुण्यात्करुणाहेतो । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमर । करुणैव कारुण्यमिति विग्रह । स्वार्थे ष्यञ् । रघूणामन्वय रघुवंशमलञ्चकारालङ्कृतवानभूषितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थ । परमकारुणिकोऽयं हरि श्रीरामरूपेणावतीर्य रघुवंशमनुजग्राहेत्यर्थ । ज्येष्ठ श्रीराम कौसल्यायामजनीति फलितार्थ । परमकारुणिका किं न कुर्वन्तीति भाव । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । एतदादिश्लोकचतुष्टयमानुष्टुभ वृत्तम् ॥

अथ भरतादिकुमारत्रयोदयमाह—

तमेनमन्वजायन्त त्रयस्त्रेताग्नितेजस ।
अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्तैस्तैर्लोकोत्तरैर्गुणै ॥ ३१ ॥

तमिति । त्रेताग्नितेजस आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नित्रय त्रेताग्निस्तस्य तेज इव तेजो येषा ते तथोक्ता । तेजस्विन इत्यर्थ । 'वर्चस' इति पाठेऽप्ययमेवार्थ । उपमालङ्कार । 'अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमर । त्रेताशब्देनैवाग्निशब्दप्रतीतौ पुनरग्निशब्द करिकलभ-कर्णावतंस-वरारुशरीरादिपदवदवगन्तव्य । एक एवाग्निस्त्रेधाहवनीयादिरूपाणि इत प्राप्तस्त्रेता । तदुक्तम्—'एक एवावसथ्याग्निरग्न्याधेयेन कर्मणा । संस्कृतस्त्रीणि रूपाणि ततस्त्रेतेति शब्द्यते ॥' इति आवसथ्याग्निरौपासनाग्नि । स्त्रीत्वं लोकात् । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति । पृषोदरादित्वाद्गुणत्वेनैकारस्थाने एकारे सति त्रेतेति रूपसिद्धि । तथा तैस्तै । वीप्साया द्विर्भाव । लोकोत्तरैर्लोकोत्कृष्टै । लोकेष्वसाधारणैरिति यावत् । गुणैर्विद्याविनयादिभि न्यायादार्यगाम्भीर्यादिभिर्वा । अग्रजस्य अग्रज राममित्यर्थ । 'कर्तृकर्मणो कृति-' इति कर्मणि षष्ठी । अथवा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । भगवतो नारायणस्यानुकरोतीतिवत् । अनुकुर्वन्तोऽनुवर्तमाना । तत्सदृशा इत्यर्थ । तदुक्तं दण्डिना —'तदवेलमनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्य चानुकरोतीति शब्दा सादृश्यवाचका ॥' इति । त्रय कुमारास्तमेनमनु । तस्यामुष्य श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थ । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । अजायन्त जाता ॥

भरतस्तेषु कैकेय्यास्तनयो विनयोज्ज्वल ।
अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राया कृतोदयौ ॥ ३२ ॥

---

१ 'तमेवम्' इति पाठ　२ 'अग्रज तेऽनुकुर्वन्त' इति पाठ　३ 'कैकेय्याम्' इति पाठ

भरत इति । तेषु त्रिषु कुमारेषु । केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति यशब्दस्येयादेशः । कैकेय्याः तस्याः विनयेन प्रश्रयेण विशिष्टनीतिसंपत्त्या वा उज्ज्वलः । विनयभूषण इत्यर्थः । भरतो नाम तनयः । जात इति शेषः । तथा लक्ष्मणशत्रुघ्ननामानावन्यौ भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्रायाः कृतोदयौ समुत्पन्नौ ॥

> **एते ववृधिरे वीरा ब्रह्मक्षेमाय दीक्षिताः ।**
> **लोकानन्दमुकुन्दस्य चत्वार इव बाहवः ॥ ३३ ॥**

एत इति । ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालनं कर्तुम् । 'ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । दीक्षिताः संजातदीक्षाः । कृतसंकल्पा इत्यर्थः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् । तारकादिराकृतिगणः । चत्वार एते पूर्वोक्ताः वीराः दानदयायुद्धेषु शूराः श्रीरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः लोकानन्दो लोकानां भुवनानामानन्दकरः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । स चासौ मुकुन्दश्च । कमनीयत्वान्मुकुन्द इति विग्रहः । तस्य चत्वारो बाहवः उक्तविशेषणविशिष्टाश्चतुर्भुजा इव ववृधिरे वृद्धिं गताः । पूर्णोपमालंकारः ॥

अथ राक्षसविनाशनाटकस्य पूर्वरङ्गभूतं विश्वामित्रागमनं तावदाह—

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्धतदैत्यबलावस्कन्दकांदिशीकवृन्दारकानीकपरि[3]वार्यमाणरथं पङ्क्तिरथस्तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामायतनं त्रि[4]शङ्कुयाजिनं भगवन्तं पद्यप्रबन्धमिव दर्शितसर्गभेदं प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितवर्णव्यत्यासं बुधमिव सोमसुतं कुशिकसुतमद्राक्षीत्[5] ।

अथेति । अथानन्तरं कदाचित्कस्मिंश्चिद्दिने अपरिमेया अपरिमिता या माया शाम्बरीविद्या । विचित्रकपटवृत्तय इति यावत् । 'स्यान्माया शाम्बरी विद्या' इत्यमरः । ताभिर्भयानकानि भयंकराणि । 'घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । युद्धसमुद्धतानि युद्धोद्धतानि च यानि दैत्यबलानि दैत्यसेनास्तेषामवस्कन्दादाक्रमणात्कांदिशीकैर्भयद्रुतैर्वृन्दारकानीकैर्देवसैन्यैः परिवार्यमाणो निरीक्ष्य परिवेष्ट्यमाणो रथो यस्य तथोक्तः । देवानामपि शरण्य इत्यर्थः । अथवा परिपाल्यमानः संरक्ष्यमाणो रथो यस्य स तथोक्तः । एतदायत्तमस्मज्जीवनमिति मत्वा तैः परिरक्षितस्यन्दन इत्यर्थः । 'कांदिशीको भयद्रुतः', 'अनीकिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इति चामरः । पङ्क्तिरथो दशरथः । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमरः । तपश्चर्याजातानां वसिष्ठस्पर्धया ब्रह्मत्वसंपादनार्थं विरचितव्रतोपवासादितपोनुष्ठानाज्जनितानामाश्चर्याणामद्भुतानामायतनमास्पदम् । कारणमित्यर्थः । चेयत्यत्र 'गदमदचर–' इत्यादिना यत्क्यन्तर्भावितण्यर्थः । त्रिशङ्कुर्नाम राजा हरिश्चन्द्रपिता तं याजयति सदेहस्वर्गगमनार्थमिति

---

१ 'ब्रह्मक्षेमाय' इति पाठः   २ 'लोकानन्दा मुकुन्दस्य' इति पाठः   ३ 'प्रतिपाल्यमानमहारथं' इति पाठः   ४ 'निःशङ्कं त्रिशङ्कु' इति पाठः   ५ 'अद्राक्षीदप्राक्षीच्च' इति पाठः

त्रिशङ्कुयाजिनम्। यजतेर्ण्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः। पद्यप्रबन्धमिव श्लोकनिबद्धकाव्यमिव दर्शितः सर्गभेदः कथाविच्छेदरूपः सृष्टतरं च येन तम्। प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितः प्रकाशितो वर्णव्यत्यासोऽक्षरव्यत्ययः क्षत्रियत्वपरित्यागेन ब्राह्मणवर्णस्वीकाररूपव्यत्यासश्च येन तम्। यथा 'आजितः' इति संस्कृतपदस्य 'आजेविडप्प' इति कर्मणि विडप्पादेशो विडप्पन्तीति वर्णव्यत्यासामिधायिनी प्राकृतव्याकरणरीतिः। 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे' इत्यमरः। बुधमिव सौम्यमिव सोमसुतं चन्द्रसुतं सोमयाजिनं च। सोमं सुनोतीति सोमसुत्। क्विप्। भगवन्तं पूज्यं कुशिकसुतं विश्वामित्रमद्राक्षीद्ददर्श। दृशेर्लुङ्। 'इरितो वा' इति विकल्पादङभावपक्षे सिचि वृद्धिः। 'न दृशः' इति निषेधात्क्सादेशाभावः। सश्लेषसर्गीणमुपमात्रयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात् संसृष्टम्। त्रिशङ्कुयाजनकथामुत्तरत्र वक्ष्यति॥

तदनु यथाविधि[1]कृतसपर्येण मर्यादातीत[2]महिम्ना महितेन गाधेतरहृदयेन गाधिनन्दनेन सत्रपरित्राणार्थमित्थम[3]भ्यर्थितोऽभूत्।

तदन्विति। तदनु दर्शनानन्तरम्। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम्। 'अव्ययम्-' इत्यादिनाव्ययीभावसमासः। कृता दशरथेन विरचिता सपर्या अर्घ्यपाद्यादिरूपा पूजा यस्य तेन। 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः। मर्यादातीतमहिम्नापरिमेयमाहात्म्येन महितेन पूजितस्तेन गाधेतरहृदयेन गम्भीरचेतसा गाधिनन्दनेन विश्वामित्रेण सत्रपरित्राणार्थं यज्ञसंरक्षणार्थम्। 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमरः। इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण। 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः। अभ्यर्थितो याचितोऽभूत्। दशरथ इति शेषः। 'याच्ञायामभिमाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः। 'अर्थमर्थयतेरर्थादाने याच्ञावगेथयोः' इति वचनाच्च॥

प्रार्थनाप्रकारमाह—

राजन्, [4]भवतस्तनयेन विनयाभिरामेण रामेण [5]शरासनमित्रेण सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतार्थो भूयो भवितुमभिलषामीति।

राजन्निति। हे राजन्निति संबोधनम्। यतो रञ्जनाद्राजा त्वमतोऽस्मद्धृदयरञ्जनमपि करिष्यसीति विज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम्। भवतस्तनयेन पुत्ररूपेण। अवतीर्णेनेत्यर्थः। विनयः प्रश्रयस्तेनाभिरामेण रमणीयेन। एतेन यथोक्तकारित्वं सूच्यते। शरासनमेव मित्रं सुहृद्यस्य तेन। धनुर्मात्रसहायेनेत्यर्थः। सौमित्रिमात्रं लक्ष्मण एव परिजनो भृत्यवर्गो यस्य तेन। अत्र मात्रशब्देन परिजनान्तरव्यवच्छेदकेनास्यासहायशूरत्वं सूच्यते। एवंभूतेन रामेण रक्षःसंहननार्थं श्रीरामरूपेणावतीर्णेन विष्णुना क्रियमाणा विधीयमाना क्रतुरक्षा यागपरिपालनं यस्य तथोक्तः सन्। अहमिति शेषः। रक्षोदुरितं सुबाहुमारीचादिराक्षसरूपविघ्नं तत्कृतविघ्नं वा। अथवा तद्विरचितयागदूषण-

---

[1] 'प्रविकृत', 'परिगृहीत' इति पाठौ [2] 'महिम्ना गाधेतर' इति पाठः [3] 'अभ्यर्थितः पार्थिवोऽभूत्' इति पाठः [4] 'तव कुमारेण' इति पाठः [5] 'शरासनमात्रमित्रेण' इति पाठः

लक्षणदुष्कृतम्। 'अहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः। उत्तीर्य तीर्त्वा कृतावभृथोऽतिवर्तितदीक्षान्तो भवितुमभिलषामि वाञ्छामि। इत्येवंप्रकारेण प्रार्थितोऽभवदिति पूर्वेण सबन्धः। 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः॥

एतदाकर्ण्य कर्णपरुषं महर्षिभाषितमतिमात्रपुत्रवात्सल्यात्कौसल्याजानिः सशल्यान्तःकरणोऽभूत्।

एतदिति। कर्णपरुषमेतत्पूर्वोक्तं महर्षेः। 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च संयमी। शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेदृषिः॥' इत्युक्तलक्षणऋषिश्रेष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषितं 'श्रीरामः प्रेषणीयः' इत्येवंरूपं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा। महर्षिग्रहणमनतिक्रमणीयवचनत्वद्योतनार्थम्। 'भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः। अतिमात्रपुत्रवात्सल्यादतिवेलपुत्रस्नेहाद्धेतोः। 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः। सशल्यान्तःकरणो विदीर्णहृदयोऽभूत्। तद्वचनस्य शस्त्रप्रायत्वादिति भावः। अत्र मुनिवचने शल्यत्वरूपणाद्रूपकालंकारः॥

ततस्तस्मिन्नहमेवेत्यादिभिः[1] प्रकारैः[2] रैवार्यनिश्चये भगवति विश्वामित्रे दशरथस्तपनकुलहितेन पुरोहितेनैवमभिहितोऽभूत्।

तत इति। ततस्तदनन्तरं तस्मिन्भगवति विश्वामित्रे बहुप्रकारैः। 'अहमेव गमिष्यामि योद्धुं तैः कूटयोधिभिः। रामस्यास्य न पश्यामि मुनेऽहं युद्धयोग्यताम्॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक। यत्नेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि॥' इत्याद्युक्तानेकोपायैरित्यर्थः। अवार्यो निवारयितुमशक्यो निश्चयः श्रीरामप्रेषणरूपो यस्य तस्मिन्सति तदा दशरथस्तपनकुलस्य सूर्यवंशस्य हितेन हितकारिणा। योगक्षेमानुसंधानतत्परेणेत्यर्थः। अतोऽस्य वचनमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः। पुरोहितेन वसिष्ठेनैवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभिहितोऽनुशासितोऽभूत्॥

तत्प्रकारमेवाह—

पर्याप्तभाग्याय[4] भवानमुष्मै कुर्यात्सपर्यां कुशिकात्मजाय।
निर्यातुधाना वसुधा विधातुं निर्यातु रामः सह लक्ष्मणेन॥ ३४॥

पर्याप्तेति। हे राजन्निति शेषः। भवान् पर्याप्तं परिपूर्णं भाग्यं ब्रह्मवर्चसप्राप्तिरूपं भागधेयं यस्य तस्मै। एतेन दुःसाध्यब्रह्मवर्चससाधकस्य महात्मनो न किमप्यसाध्यमस्तीति सूच्यते। अतः पूज्यायेति भावः। अमुष्मै कुशिकात्मजाय सपर्यां श्रीरामप्रदानरूपां पूजां कुर्यात्करोतु। भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव न मध्यमपुरुष इति भाष्ये स्थितत्वात्। 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्'। अतः वसुधा भुवं निर्गता यातुधाना यस्यास्तां निर्यातुधानामराक्षसाम्। 'यातुधानः पुण्यजनो नैरृतो यातुरक्षसी' इत्यमरः। एवं विधातुं कर्तुं लक्ष्मणेन सह रामो निर्यातु निर्गच्छतु। प्राप्तकाले लोट्। श्रीरामस्य राक्षससंहारार्थं निर्गन्तुं कालः प्राप्त इत्यर्थः। इन्द्रवज्रावृत्तम्। लाटानुप्रासः॥

---

१ 'एवंविधमाकर्ण्य' इति पाठः २ प्रकारैरपि' इति पाठः ३ 'अपरिहार्य' इति पाठः।
४ 'पर्याप्तकामाय' इति पाठः

एवं वसिष्ठेन प्रतिष्ठापितधृतिर्दशरथः सुतप्रदानेन कुशिकसुतमनोरथमेव पूरयामास।

एवमिति। एवमुक्तरीत्या वसिष्ठेन प्रतिष्ठापिता पुनः संस्थापिता धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्तः। 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः। दशरथः सुतप्रदानेन श्रीरामसमर्पणेन कुशिकसुतमनोरथं विश्वामित्राभिलाषमेव पूरयामास सफलीचकार। न त्वप्रदानेन निजमनोरथमित्येवकारार्थः॥

योगेन लभ्यो यः पुंसां संसारापेतचेतसाम्।
नियोगेन पितुः सोऽयं रामः कौशिकमन्वगात्॥ ३५॥

योगेनेति। यो रामः संसारात्पुत्रमित्रकलत्रबन्धुरूपादपेतं निवृत्तं चेतो येषां तेषां पुंसाम्। वीतरागाणां योगीश्वराणामित्यर्थः। योगेन लभ्यो ध्यानेन गम्यः। 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य[1]' इति श्रुतेः। 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः। सोऽयं श्रीरामः पितुर्नियोगेन निदेशेन। नितरां योगेन चेति गम्यते। कौशिकमन्वगादनुजगाम। लोकानुग्रहदयालवः किं न विडम्बयन्तीति भावः। 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेशः। एतदादिश्लोकत्रयमानुष्टुभं छन्दः॥

तत्र सत्रं परित्रातुं विश्वामित्रो महामुनिः।
सौमित्रिसहितं रामं नयन्नयमवोचत॥ ३६॥

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समयेऽयं महामुनिर्मुनिश्रेष्ठः। विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः। 'मित्रे चर्षौ' इति विश्वशब्दस्य दीर्घश्छान्दसः। लोकेऽपि शिष्टप्रयोगात्। सत्रं परित्रातुं यज्ञं परिपालयितुं सौमित्रिसहितं लक्ष्मणानुगतं रामं नयन्प्रापयन्नवोचतोक्तवान्॥

तदेवाह—

बलेन तपसा लब्धे बलेत्यतिबलेति च।
विद्येते मयि काकुत्स्थ विद्ये ते वितरामि ते॥ ३७॥

बलेनेति। ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः। अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल पुरञ्जयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदिक्ष्वाकोः राजा देवैः सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे देवसहायार्थं महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निशाचरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञामलभतेति। तस्यापत्यं काकुत्स्थः। तस्य सम्बुद्धिः काकुत्स्थ श्रीराम। तपसा बलेन तपःशक्त्या। तपसामिति बहुवचनं विद्ययोरसुलभत्वद्योतनार्थम्। लब्धे प्राप्ते बलेति अतिबलेति च नाम्ना प्रसिद्धे विद्ये मन्त्रौ मयि विद्येते वर्तेते। ते विद्ये ते तुभ्यं वितरामि उपदिशामीत्यवोचतेति सम्बन्धः। उपदिदेश चेति वाक्यशेषः। अत्र बलातिबले प्रकृत्य ब्रह्मयामलेऽभिहितम्—'उत्साहबलयोर्वृद्धिः परशस्त्रसहिष्णुता। न बाधा क्षुत्पिपासाभ्यां यतः सा कथिता बला॥ यतः परस्य स्तम्भित्वं दृढत्वं कायकर्मणाम्। स्वोपाये च ह्यमोघत्वं भवेत्साऽतिबला मता॥ इदं विद्याद्वयं ज्ञातमात्रं सिद्धिकरं नृणाम्। विष्णुरेतद्ब्रह्म

---

१ निदिध्यासितव्यः साक्षात्करणीयः।

स्मृत्वा जितवान्मधुकैटभौ ॥' इति । तथा रामायणेऽपि—'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥' इति ।

अथ मुनी राममनोविकासार्थं कथां कथयितुमुपचक्रम इत्याह—

ततो गृहीतविद्यस्य दाशरथेः प्रदेशमेकं प्रदर्श्य भगवानित्थमकथयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलाख्ये येन तस्य दाशरथेर्दशरथनन्दनस्य श्रीरामस्य । 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्ययः । एकं कमपि प्रदेशं जनपदं प्रदर्श्य दर्शयित्वा [भगवान्] इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

> **अस्मिन्पुरा पुरभिदः परमेश्वरस्य**
> **फालान्तरालनयनज्वलने मनोभूः ।**
> **सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं**
> **तस्मादमुं जनपदं विदुरङ्गसंज्ञम् ॥ ३८ ॥**

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभूः मन्मथः पुरभिदस्त्रिपुरान्तकस्य । अस्यान्यान्तरत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । परमेश्वरस्य त्र्यम्बकस्य फालान्तराले निटिल्तटे यन्नयनं तृतीयं नेत्रं तदेव ज्वलनोऽग्निः, तज्ज्वलने वा, तत्र सद्योऽविलम्बेन शलभत्वं पतङ्गभावम् । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य । भस्मीभूत्वेत्यर्थः । अङ्गं शरीरममुञ्चत्त्यक्तवान् । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः । तस्मात्कारणादमुं जनपदं देशम् । अङ्ग इति संज्ञा नामधेयं यस्य तं तथोक्तं विदुर्जानन्ति । पुराविद इति शेषः । अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा तथा कथयन्तीत्यर्थः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥

तदनु मानससरःप्रसूतां सरयूमतिक्रम्य वृत्रवधप्रवृद्धवृद्धश्रवःपङ्कक्षालनलब्धमलयोर्मलदकरूशनाम्नोर्जनपदयोः सीम्नि कृतपदयोर्दाशरथ्योः पुनरप्येवमब्रवीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससरःप्रसूतां मानसाख्यसरसादुत्पन्नां सरयूं नाम नदीमतिक्रम्य तीर्त्वा वृत्रवधेन वृत्रासुरहत्यया प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यो वृद्धश्रवस इन्द्रस्य पङ्कः पाप्मा स एव पङ्कः कर्दम इति श्लिष्टरूपकम् । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमेनसो' इति निघण्टुः । तस्य क्षालनेन लब्धमलयोः प्राप्तकिल्बिषयोः । सङ्क्रान्तमालिन्ययोरिति यावत् । अत एव मलदकरूशनाम्नोर्मलदः करूशश्चेति नाम ययोस्तयोर्जनपदयोर्देशविशेषयोः सीम्नि पर्यन्तभुवि । दाशरथ्योः रामलक्ष्मणयोः कृतपदयोर्विन्यस्तपादयोः । प्रविष्टपादयोः सतोरित्यर्थः । पुनर्भूयोऽप्येवमब्रवीदुवाच । मालिन्ययोगान्मलदः, करूशः क्षुत्कार्श्यं वा तयोगात्करूश इति संज्ञानिर्णयः ॥

---

१ परिगृहीत,' प्रतिगृहीत' इति च पाठौ २ 'एकं प्रदेशं' इति पाठः ३ 'भालान्तराल' इति मूलटीकयोः पाठः ४ ' लब्धमलदकरूशकनाम्नो ' इति पाठः

यक्ष सुकेतुर्द्रुहिणप्रसादाल्लेभे सुतां कामपि ताटकाख्याम् ।
सुन्द किलैना परिणीय तस्यां मारीचनीच जनयांबभूव ॥ ३९ ॥

यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देवयोनिविशेष । 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनरा' इत्यमर । द्रुहिणस्य तपसा समाराधितस्य ब्रह्मण प्रसादादनुग्रहात् । 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिण' इत्यमर । ताटकेत्याख्या नाम यस्यास्तां कामपि काचित्सुता पुत्रिका लेभे प्राप । जनयामासेत्यर्थ । अथ सुन्दो नाम कश्चिद्यक्ष एनां ताटकां परिणीय उपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्येत्यर्थ । किलेति वार्तायाम् । 'वार्तासंभाव्ययो किल' इत्यमर । तस्यां भार्यायां ताटकायां मारीच इति नाम्ना क्षुद्रम् । मारीचनामानं कंचन तनयमित्यर्थ । जनयांबभूव उत्पादयामास ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एकदा सुन्दे निहते मारीच कुम्भसंभवमभिभूय तस्य शापाद-वाप कौणपताम् । ताटकाप्यभूत्पुरुषादिनी ।

एकदेति । एकदैकस्मिन्समये सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेष । मारीच कुम्भसंभवमगस्त्यम् । 'अगस्त्य कुम्भसंभव' इत्यमर । अभिभय पितृवध-जनितरोषात्तिरस्कृत्य तस्य कुम्भसंभवस्य शापात्कौणपतां राक्षसत्वमवाप प्राप्तवान् । 'राक्षस कौणप क्रव्यात्' इत्यमर । तथा ताटकापि पुरुषादिनी नरमांसभोजिनी राक्षसभूत् । अत्रेद रामायणवचनम्—'अगस्त्य परमक्रुद्धस्ताटकामभिशप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इद रूप विहाय त्व दारुण रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

तत किमित्याशङ्क्यावश्य त्वयेय हन्तव्येत्याह—

सेयमब्जासनसिद्धसिन्धुरसहस्रप्राणात्मजेन सह जनपदविपदं विदधाना व्यापादनीया त्वयेति ।

सेति । अब्जासनस्य तप परितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्सिद्धो निष्पन्न सिन्धुरा गजास्तेषां सहस्रस्य प्राण पराक्रमो यस्या सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहाबलसंपन्नेत्यर्थ । 'सिन्धुर सामज कुम्भी' इति गजपर्यायेष्वमर । अत एवात्मजेन सह जनपदविपदं निजाश्रमदेशोपप्लवं विदधाना कुर्वाणा सेयं ताटका त्वया व्यापादनीया हन्तव्या इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्ध ॥

रामस्तमाकर्ण्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्तु विश्वामित्रोक्त ताटकावृत्तान्तमाकर्ण्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य ताटकाहननस्य शङ्कां भयमकरोत् कृतवान् ॥

स्त्रीहत्याया शास्त्रनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशयं श्रीराममनसि विद्यमानं पूर्वदृष्टान्त-कथनेन निरस्यति—किंचेत्यादिना ।

---

१ 'एकदा तु सुन्दे' इति पाठ २ 'विनिहते' इति पाठ ३ 'कुम्भसंभवमुनिमभिभूय' इति पाठ ४ 'चाभूत्', 'अप्यासीत्' इति च पाठौ ५ 'आत्मसिद्ध' इति पाठ. ६ 'प्राणा जनपद' इति पाठ ७ वाक्य चैतत्क्वचिन्न पठ्यते

किं च, वैरोचनीं मन्थरां वसुंधरापराधधुरंधरां पुरंदरेण निहतां जनार्दनकृतमर्दना[1] च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दां सुन्दवधूवधविचिकित्सामुत्सारयामास[2]।

किं चेति। वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः। 'संज्ञायां भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच्। 'अरुर्द्विषद्-' इत्यादिना मुमागमः। तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे धुरंधरां समर्थाम्। तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थः। पूरेव धुरा तां धारयतीति धुरंधरेति विग्रहः। प्रक्रिया तु पूर्ववत्। अतएव पुरंदरेण पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरंदर इन्द्रः। 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्। 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः। 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः। तेन निहतां व्यापादितां वैरोचनीम्। विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनी तां विरोचनपुत्रीम्। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप्। विशेषणमेतत्कैकेयीदासीसंदेहनिवृत्त्यर्थम्। मन्थराम्। तथा जनार्दनेन जामदग्न्यरूपेण विष्णुना कृतं विरचितं मर्दनं विदारणं यस्यास्ताम्। छिन्नशीर्षामित्यर्थः। भार्गवजननीं परशुराममातरं रेणुकां च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य दाशरथेः श्रीरामस्यामन्दामनल्पां सुन्दवधूवधविचिकित्सां ताटकावधगोचरसंशयमुत्सारयामास निरासितवान्। 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः॥

आश्रुतः श्रुतवृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः।
तमेवान्ववदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात्॥ ४०॥

आश्रुत इति। श्रुतवृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण। अथवा श्रुतं विश्वामित्रमुखादाकर्णितं वृत्तं मन्थरावधादिपर्ववृत्तान्तो येन तेन तथोक्तेन। 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढवर्तुले' इत्यमरः। तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायास्ताटकाया वधः आश्रुतोऽङ्गीकृतः। 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः। अथ तस्य श्रीरामस्य चापो धनुरपि शिञ्जारवो गुणध्वनिः स इति छलं कपटस्तस्मात्ताटकावधमेवान्ववददनु सत्योक्तवान्। ताटकावधमनन्तरमेव ज्याटङ्कारं चकारेत्यर्थः। 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः। अत्र छलशब्देन नायं शिञ्जारवः किंत्वनुवाद इत्यारवस्यासत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवभेदः। 'छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनमपह्नवः' इति सर्वस्वसूत्रम्॥

तदा ताटकाप्यभ्युजगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येव काचिन्मुने-
रध्वानं तरसा रुरोध रुधिरक्षोदारुणा दारुणा।
स्वाधीने हनने पुरीं विदधती मृत्योः स्वकृत्यात्यय-[3]
क्रीडत्किंकरसंघसंकटमहाशृङ्गाटका ताटका॥ ४१॥

तत्काल इति। तत्काले शिञ्जारवसमये पिशितं मांसमश्नन्तीति पिशिताशा राक्षसास्तेषां नाशस्य पिशुना सूचका। श्रीरामवध्यानां राक्षसानां क्षयं प्रथमत्वादिति भावः। अन्यत्र पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुना। संध्याया असुर-

---

१ 'कृतार्दना' इति पाठः। २ 'उत्सादयामास' इति पाठः। ३ 'स्वकृत्यात्ययात्' इति पाठः।

भोजनशील्त्वेन प्रसिद्धत्वादिति भाव । 'कर्णेजप सूचक स्यात्पिशुनो दुर्जन खल' इत्यमर । अत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेष । रुधिरक्षोदेना-सृक्पङ्केन । अन्यत्र रुधिरक्षोदवत्कुङ्कुमरज इव । अरुणा रक्तवर्णा । एकत्र हिंस्रतया बीभत्सितत्वात्, अन्यत्र स्वाभाव्याच्चेति भाव । 'रुधिर कुङ्कुमासृजो' इत्युभयत्रापि विश्व । 'क्षोदो रजसि पेषणे' इति नानार्थरत्नमाला । दारुणा भयंकरी । एकत्र तथा भीषणाकारत्वात्, अन्यत्र पिशाचादिसंचाराच्चेति भाव । 'दारुण भीषण भीष्म घोर भीम भयानकम्' इत्यमर । तथा हनने हिंसाकर्मणि स्वाधीने स्वायत्ते सति मृत्यो पुरीं यमपुरीम् । संयमिनीमिति यावत् । स्वेषा यत्कृत प्राणिपीडन-व्यापारस्तस्यातिशयेन विपर्ययेण क्रीडद्भिर्यथेच्छ विहरद्भि किंकरसंघैर्यमदूतनिवहे संकट संकुलम् । 'संबाधश्च कटच्' इति कटच । महद्विपुल शृङ्गाटक चतुष्पथ यस्यास्ता तथोक्ता विदधती विदधाना । दधाते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । 'शृङ्गाटकचतुष्पथे' इत्यमर । काचित्ताटका नाम राक्षसी तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यमर । संध्येव सायंसंध्येव मुनेर्विश्वामित्रस्याध्वान मार्गं रुरोध निरुद्धवती । सायायानपि नैष्ठिकाना नानाभि-क्रमनिष्ठानियमनेन निरोधकर्तृत्वसंभवादियमुपमा श्लेषसंकीर्णा । अन्यथाकरणे वा प्रत्यवायापत्तेरिति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ दाशरथे कर्णमविशत्ताटकागुण ।
यथा[1] धनुर्गुणस्तूर्णं प्राविशत्तज्जिघांसया ॥ ४२ ॥

अथेति । अथानन्तर ताटकाया गुण शब्द । सिंहनाद इति यावत् । दाश-रथे श्रीरामस्य कर्णं श्रोत्रमविशत् । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रम्' इत्यमर । यथा येन प्रकारेण तस्यास्ताटकाया जिघांसया हन्तुमिच्छया । हन्ते सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । धनुषश्चापस्य गुणो ज्या । मौर्वीति यावत् । तूर्णं क्षिप्र दाशरथे कर्णं प्रावि-शत् । तथेति संबन्ध । ताटकानिर्ह्रादश्रवणसमकालमेव श्रीरामो मौर्वीमाकर्णमाच-कर्षेत्यर्थ । अत एवासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्ति । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रि-यामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । एतदादिपद्यत्रयमानुष्टुभ छन्द ॥

ततो भाविनि संग्रामे बद्धश्रद्धस्य ताटका ।
स्वप्राणान्रामबाणस्य वीरपाणमकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततस्ताटका भाविनि भविष्यति संग्रामे सुबाह्वादिराक्षससंहरणे बद्धश्रद्धस्य विहितादरस्य रामबाणस्य स्वप्राणान्स्वकीयप्राणवायून्वीरपाणमकल्पयत्क-ल्पितवती । वीरपाण नाम युद्धोपक्रमे उत्साहवर्धनार्थं वीरे क्रियमाण पानम् । श्रीरामामोघबाणविद्धा सती प्राणांस्तत्याजेत्यर्थ । 'वीरपाण तु यत्पान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमर । 'वा भावकरणयो' इति विकल्पात् णत्वम् । वीराणा पान वीर-पाणमिति विग्रह । नान्तोऽप्ययं शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्ति ॥

---

१ 'यथा' इति पाठ २ 'तथा' इति पाठ ३ तूर्णमविशत्' इति पाठ ४ 'स्वप्राणै' इति पाठ ५ 'वीरपानम्' इति पाठ

मुनिर्भृशाश्वोपज्ञानि ताटकामाथिने ददौ ।
अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिर्विश्वामित्रो जम्भनामान राक्षस शास्तीति जम्भशासन इन्द्र । कर्तरि ल्युट् । तस्य शासनात् 'महात्मने श्रीरामायास्त्रकलाप देहि' इति नियोगाद्‌ तोर्भृशाश्वो नाम कश्चिद्दपिस्तस्योपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्य ण्प्रत्यय । भृशाश्वोपज्ञानि । भृशाश्वेनादौ ज्ञातानीत्यथ । 'उपज्ञोपक्रमम्–' इत्यादिना नपुसकत्वम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादियषा तानि जृम्भकादीन्यस्त्राणि । अस्त्रमन्त्रानित्यथ । ताटका मथ्नाति हन्तीति ताटका माथिने श्रीरामाय ददौ अदात् । उपदिदेशेत्यर्थ । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि ॥

तत्र कचन विरिञ्चिलोकप्रत्यादेश प्रदेश प्रदर्शयन्नवोचत ।

तत्रेति । तत्र वने विरिञ्चिलोकस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति प्रत्यादेश इति विग्रह । ब्रह्मलोकस्रष्टपमित्यर्थ । क्वचन कमपि प्रदेश विषय प्रदर्श यन्निदर्शयन्नवोचत उक्तवान् । मुनिरिति शेष ॥

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठै
प्रशमितभवखेदै सादर सेव्यमाने ।
बलिनियमनहेतोर्वामन काननेऽस्मि-
न्वलिनियमपर सन्ब्रह्मचारी चचार ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदाते प्रसन्ने । विषयवैराग्यसपन्नतया निर्मलान्त करणै रित्यर्थ । अत एव ब्रह्मैव निष्ठा विश्रान्तिपद येषा तै । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नियमो येषा तै । निदिध्यासनतत्परैरित्यथ । अत एव प्रशमिता शान्ति गमिता भव-खेदा सासारिकक्लेशा येषा तै । तापत्रयविनिर्मुक्तैरित्यर्थ । ब्रह्मभिर्ब्रह्मर्षिभि । 'ब्रह्मनिष्ठैर्महद्भि' इति पाठे महद्भिर्महानुभावै । ऋषिभिरित्यर्थ । प्रतिदिनम् । निरन्तरमिति यावत् । 'अव्यय विभक्ति–' इत्यादिनाव्ययीभावसमास । सादर सस्नेह सेव्यमानेऽधिष्ठीयमाने [अस्मिन्कानने] पुण्यारण्ये वामनो ब्रह्मचारी उपेन्द्र-तयावतीर्णो मायाबटुविष्णुर्बलेर्वैरोचनेर्नियमनहेतो । बलिबन्धनार्थमित्यर्थ । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । इष्टदेवतापूजोपहारा बल्य , शौचसतोषतप स्वाध्यायेश्वरप्रणि-धानानि नियमा , तत्परस्तदासक्त सन् । चचार । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्र्येण प्राव-र्तेतेत्यर्थ । 'बलि पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि च' इति नानार्थरत्नमाला । एतदादिश्लोकत्रय मालिनीवृत्तम् ॥

अपहतविबुधार्तैर्वामनस्याजमूर्ते
रखिलभुवनभिक्षोराश्रमानोकहानाम् ।

१ 'भृशाश्वो' इति पाठ २ 'प्रदेशमेक प्रदर्शयोवोचदुपचर्यमानपरमहर्षो महर्षि' इति पाठ ३ 'सेव्यमान' इति पाठ ४ अत्र 'अपि च' इत्यधिक पाठ ५ 'वामन-व्याजमूर्ते' इति पाठ

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्व्योमसीमा
स्वयमपि परिमातुं लोकमभ्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहृतेति । अपहृता निरस्ता विबुधानामिन्द्रादिदेवानां दारुणा आर्तिः पीडा येन तस्य । 'अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्यमरः । न जायत इत्यजो विष्णुः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तन्मूर्तेः । श्रीविष्ण्ववतारस्येत्यर्थः । अखिलभुवनभिक्षोः । पादत्रयपरिमितभूतलत्वया । याच्ञापदेशेन त्रिभुवनभिक्षातत्परस्येत्यर्थः । 'सनात्साभिक्ष उः' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोकहा वृक्षाः । अनसः शकटस्याक् गतिं घ्नन्तीत्यनोकहा इति विग्रहः । 'अनोकहः कुटः सालः' इति वृक्षपर्यायेष्वमरः । तेषामियं परिदृश्यमाना अतिनीलानन्तरयामलाकारा तथा व्याप्ता आवृता दिग्व्योमसीमा दिशां व्योम्नश्च सीमा पर्यन्तभुवो यया । आक्रान्तादिङ्नभोऽन्तराला चेना तिसमुन्नतेत्यर्थः । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः । नान्तपाठेऽसीमन इति निषेधात्र स्त्रीत्वम् । इदं च विशेषणद्वयं विभक्तिविपरिणामेन वामनेऽपि योज्यम् । ततिः श्रेणिः । स्वयमपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थः । जातावेकवचनम् । परिमातुमियत्तावधारणेन परिच्छेत्तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभाति । पश्येति शेषः । 'सङ्गजा पुण्यगुणा भवन्ति' इति न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुस्तत्रभवतो वामनस्य सहवासवशात्तद्वत्स्वयमपि तथा कर्तुमुद्युक्तेव प्रतीयते इत्यर्थः । अत्रोन्नतगुणनिमित्ता अभ्युद्यतत्वनातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकस्याद्वावाद्वाच्या ॥

इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहृताभिः
श्रुतिपथमधुराभिः पावनीभिः कथाभिः ।
गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्यो-
समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्वादा यासां तास्तथोक्तास्ताभिः श्रुतीनां पन्था श्रुतिपथम् । 'ऋक्पू—' इत्यादिना समासान्तः । तस्य मधुराभिः । श्रवणानन्दकरीभिरित्यर्थः । पावनीभिः पवित्राभिः कौशिकव्याहृताभिः विश्वामित्रकथिताभिः कथाभिरुपाख्यानहेतुभिः । 'चित्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यप्रत्ययः । गलितमपगतं गहनकृच्छ्रं काननसंचारजनितकष्टं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोस्तादृशं तथाविधम् । अत्यधिकमित्यर्थः । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति कञ्प्रत्ययः । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । मार्गदैर्घ्यं मार्गायामः सद्यः समकुचदिव सङ्कोचमगमदिवेत्युत्प्रेक्षा । विश्वामित्रकथितमधुरतरकथाश्रवणकौतूहलपरवशयाद्दवीयानपि मार्गो नेदीयानिव प्रत्यभादित्यर्थः ॥

ततः सिद्धाश्रमं प्रविश्य विश्वामित्रः सत्रमारभत ।

ततः इति । ततस्तदनन्तरं विश्वामित्रः सिद्धाश्रमं निजतपोवनं प्रविश्य सत्रमारभत । क्रतुदीक्षितोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं तं पलाशगणमवलोक्य पलायमाना करगलितसमित्कुशाः ... न्तेवासिन ससम्भ्रममभिलपिताहवाय राघवाय न्यवेदयन्।

तदनन्तरमिति। तदनन्तर सत्रप्रारम्भानन्तरम् अन्तरिक्षान्तरालभोविवरादापतन्तमुपसर्पन्तमन्तकानीकभयानक यमसैन्यसेनाभयङ्कर त प्रसिद्ध पलाशाना सुबाहुमारीचादिराक्षसाना गण समूहमवलोक्य दृष्ट्वा पलायमाना प्रद्रवमाणा । अतएव करेभ्यं गलित स्रस्त समित्कुश समिध कुशा दर्भाश्च यज्ञिया येषा ते तथोक्ता । 'अस्त्री कुश कुशो दर्भ' इत्यमर । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वेऽपयक्षभावाद्बहुमाहि । कुशिकसुता तेवासिनो विश्वामित्रशिष्या । अन्ते समीपे वसन्तीत्यन्तेवासिन । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक्। अभिलपिताहवाय समरोत्सुकायेत्यर्थ । राघवाय श्रीरामाय ससम्भ्रम सोद्वेग न्यवेदयन्व्यजिज्ञपन् ॥

निवेदनप्रकारमेवाह—

हत्वाद्रे शिखराणि तानि परित क्षिप्त्वा हसित्वा क्रुधा
कृत्वा हस्तविघट्टन तत इत स्थित्वा नटित्वा मुहु ।
सिक्त्वा क्ष्मामसृजा स्रजान्त्रकृतया बद्ध्वा कचान्खेचरा
न्दग्ध्वाग्ने सदृशा दृशा निशिचरा रुन्धन्ति रन्ध्रं दिव ॥४८॥

हत्वेति। अद्रे शिखराणि गिरिशृङ्गाणि हत्वानीय तानि शिखराणि परित क्षिप्त्वा समन्ताद्विकीर्य। तथा हसित्वाट्टहास कृत्वा। क्रुधा क्रोधेन। 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रिया' इत्यमर । हस्तविघट्टन करतलास्फालन कृत्वा । तत इत स्थित्वा। समन्ताद्व्याप्येत्यर्थ । मुहुर्नटित्वा पुन पुनरुत्साहनाट्य कृत्वा। क्ष्मा मेदिनीमसृजा रक्तेन सिक्त्वाप्लाव्य। 'क्ष्मावनिर्मेदिनी मही', 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इति चामर । तथान्त्रकृतया स्रजान्त्रनिर्मितया मालया कचाञ्शिरोरुहान्बद्ध्वा सग्रथ्य । तथाग्ने सदृशा अग्निज्वालाकल्पया दृशा निज दृष्ट्या। खे चरन्तीति खेचरा अन्तरिक्षचारिणश्चारणादय । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। तान्दग्ध्वा सताप्य निशिचरा राक्षसा दिवो रन्ध्र नभोऽन्तराल रुन्धन्त्या वृण्वन्ति । आच्छादयन्तीत्यर्थ । एव न्यवेदयन्निति पूर्वेण सबन्ध । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत्र,

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये ॥

सङ्क्रान्तवर्णान्तरगाधिसूनो सपर्कपुण्यादिव रामभद्र ।
क्षात्रक्रमात्पिप्पलदण्डयोग्य पलाशदण्डाहतपाणिरासीत् ॥ ४९ ॥

---

१ 'भयानक पलाश' इति पाठ २ 'करतलगलितपलाशसमित्' इति पाठ ३ 'रामचन्द्र' इति पाठ

संक्रान्तेति । 'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः सम्पदादित्वात्क्विप् । 'गम्यादीनाम्-' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रवर्णम् । 'सुपि-' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । तस्य सबन्धी क्षात्रस्तस्मात्क्रमात् । क्षत्रियकुलाचारक्रमादित्यर्थः । पिप्पलदण्डयोग्योऽश्वत्थदण्डधारणार्हः । उपनयनसमये तथा विधिविहितत्वादिति भावः । 'पिप्पलः कुञ्जराशनः । अश्वत्थे' इत्यमरः । रामभद्रः श्रीरामः । अन्यो वर्णो वर्णान्तरम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । 'सुप्सुपा' इति समासः । सन्नान्तःतपोबलात्संप्राप्तं वर्णान्तरं ब्राह्मण्यं यस्य स तथोक्तस्तस्य गाधिसूनोर्गाधिराजनन्दनस्य विश्वामित्रस्य सपक्षेण सहवासेन यत्पुण्यं सुकृतं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । पलाशदण्डे किंशुकदण्डधारणे आदृत आदरवान्पाणिर्यस्य स तथोक्तः । ब्राह्मणस्य पलाशदण्डधारणविधानात् । तस्य च 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायेन संभावितत्वाच्चेति भावः । तथा पलं मांसमश्नातीति पलाशा मारीचादिराक्षसास्तेषां दण्डे शिक्षणे आदृतपाणिर्व्यग्रहस्त आसीत् । विश्वामित्रशिष्यवाक्याकर्णनानन्तरमेव राक्षसशिक्षणव्यग्रहस्तोऽभूदित्यर्थः । आदृतपाणिरित्यत्र यद्यपि पाणेरचेतनस्यादृतत्वचेतनधर्मो न योज्यते तथापि तद्वता श्रीरामेण सहाभेदाध्यवसायादौपचारिकत्वमवगन्तव्यम् । ननु 'तेषां दण्डाः पालाशो ब्राह्मणस्य, औदुम्बरः क्षत्रियस्य, बैल्वो वैश्यस्य' इति सूत्रकारेण क्षत्रियस्योदुम्बरदण्डविधानात्कथं पिप्पलदण्डयोग्य इति वक्तुं कथमुपयुक्तमिति चेत्सत्यम् । 'पालाशबिल्वनौ दण्डौ ब्राह्मणस्य, न्यग्रोधखदिरौ क्षत्रियस्य पीलूदुम्बरजौ विशः' इत्यादि स्मृत्यनुसारात्पिप्पलदण्डयोग्यत्वकथनं न विरुध्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पिप्पलदण्डयोग्योऽपि पलाशदण्डादृतपाणिरिति सर्वतो विरोधस्य राक्षसशिक्षणपरतया परिहृतत्वाद्विरोधाभासोऽलंकारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तोत्प्रेक्षानुप्राणित इति संकरः । उपजातिवृत्तम् ॥

> मारीचनीचमतिराहवमारचय्य
> क्षिप्तः क्षणेन रघुनायकसायकेन ।
> मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्ति-
> र्वेपं पुपोष जलमानुषनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

मारीचेति । मारीच इति नीचमतिरपसद्बुद्धी राक्षसः । महात्मना जगदेकवीरेण श्रीरामेण सह योद्धुं न शक्यत इति सम्यग्बुद्ध्यभावान्नीचमतित्वमवगन्तव्यम् । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' इति ह्वयतेराङ्पूर्वादप्प्रत्यये संप्रसारणम् । 'आहवः संगरे यागे' इति विश्वः । तमारचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । रघुनायकस्य सायकेन वायव्यास्त्रेण क्षणेन क्षणमात्रेण । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । क्षिप्तः प्रेरितः । मुहूर्तकम्पनवदित्यर्थः । मध्येपयोनिधि पयोनिधेर्मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमासः । तत्संनियोगादेकारान्तत्वं मध्यशब्दस्य । भयेन प्रकाशसंचारे पुनः प्रहरेदिति भीत्या निमग्नमूर्तिर्जलान्तर्हितशरीरः सन् जलमानुषाजलमानितमानुषवेषाविशेषमविशेषम् ।

तत्कल्पमित्यर्थ । वेप भमिश पुपोष पोषितवान् । तद्रजलधिमध्ये निमज्जयातिश दित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सुबाहुराहवोन्मत्त कृत्त काकुत्स्थपत्त्रिणा ।
मुनीनामनभिप्रेत प्रेतनाथातिथि कृत ॥ ५१ ॥

सुबाहुरिति । मुनीनामनभिप्रेतोऽसमत आहवोन्मत्तो युद्धोन्मत्त सुबाहुर्ना राक्षस काकुत्स्थपत्त्रिणा श्रीरामबाणेन । 'पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमर । काकुत्स्थ शब्दो व्याख्यात । कृत्तश्छिन्न सन् । 'कृती छेदने' इति धातो कर्मणि क्त प्रेतनाथातिथिरन्तकबन्धु कृत । यमलोक प्रापित इत्यर्थ । 'प्रेतनाथातिथीकृत इति च्व्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थ ॥

यशस्पृशा हृदयहारिफलान्वितेन
रामेरितेन सहसा सहसायकेन ।
स्नेहार्दितेन निरगादनुरागिणीव
प्राणावलिर्हृदयत पिशिताशनानाम् ॥ ५२ ॥

यशेति । यशस्पृशा वेणुसभवेन सत्कुलप्रसूतेन च । 'वश पृष्ठास्थिदेहोर्ध्व मध्ये वेणौ कुले गुणे' इति विश्व । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' । हृदयहारिफलान्वितेन हृदयविदलनकारिबाणाग्रयुतेन मनोहरलाभसगृद्धेन च । 'हृदय मानसोरसो', 'फल बाणाग्रलाभयो' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । स्नेहार्दितेन तैलादिस्निग्धद्रव्यपरिशोधितेन सौहार्दपरिपूर्णेन च । 'स्नेहोऽस्त्री द्रवहार्दयो' इति वैजयन्ती । रामेरितेन श्रीरामप्रयुक्तेनाभिराम इत्युदीरितेन च । रामाभिरीरितेन रत्यर्थं प्रेरितेन । सुन्दरीणा स्वयमभिलषणीयेनेत्यर्थ । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । सायकेन सह बाणेन साकम् । प्राणनायकेनेति च गम्यते । पिशिताशनाना हतशेषराक्षसाना प्राणावलि पञ्चप्राणश्रेणिर्हृदयतो हृत्प्रदेशात् । पञ्चम्यास्तसि । अनुरागिण्यनुरागवती युवतिरिव सहसा शीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायन । निरगात निर्जगाम । श्रीरामशरताडिता राक्षसास्तत्क्षण प्राणास्तत्यजुरित्यर्थ । 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेश । अत्र प्राणावलिनिर्गमनसायकनिर्गमनयो कार्यकारणयोरसहभाविनो सहभावोक्ते कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्युपजीविनी सहोक्तिरलकार । 'सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तित । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते ॥' इति लक्षणात् । सायकवन्निर्जगामेत्यौपम्यकल्पनया कारणगताशुभावप्रतीतेश्चमत्कारि रहस्यम् । तथा प्रस्तुतसायकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्राणनायकप्रतीते समासोक्ति । 'विशेषणाना तौल्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् । अप्रस्तुतस्य गम्यत्व सा समासोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् । इद चालकारद्वयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात्ससृष्टसङ्गिणीवेत्युपमासापेक्षितत्वात्तया सकीर्यत इति सक्षेप । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

---

१ 'प्रेतनाथातिथीकृत' इति पाठ २ 'रघुनायकसायकेन' इति पाठ ३ 'स्नेहाविद्धेन' इति पाठ ४ 'प्राणावली' इति पाठ

अथ निशिचरमाथाद्वीतवैतानविघ्नो
मुनिरवभृथकृत्य विश्वहृद्य समाप्य ।
अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेत
यजनजनितमूर्त्या योक्तुमव्याजलक्ष्म्या ॥ ५२ ॥

अथेति । अथानन्तर मुनिर्विश्वामित्र । मथ्यत इति माथो मथनम् । कर्मणि घञ् । निशिचराणा राक्षसाना माथात्सहरणाद्धेतोर्वीतवैतानविघ्नो निरस्तयागीयान्तराय सन् । विश्वहृद्य विश्वजनमनोहरम् । लोकद्रोहिराक्षससहरणपूर्वकत्वाल्लोकोपकारकत्वाच्च सकलसमतमित्यर्थ । अवभृथकृत्य दीक्षान्तस्नानादिकर्म । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । समाप्य कृत्वा । आजौ युद्धे । 'समित्याजिसमिद्युध ' इत्यमर । जयलक्ष्म्या विजयश्रिया समेत सहित राम श्रीरामभद्र यजने जनकयज्ञे जनिता मूर्तिर्यस्यास्तया । तत्रावतीर्णयेत्यर्थ । अव्याजलक्ष्म्या सीतारूपिण्या निजया श्रीदेव्या योक्तु सघटयितुममनुतावुध्यत । यागार्थं जनकेनाहूतो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र धनुर्भङ्गपूर्वक विष्णुमूर्त श्रीरामस्य सीतालक्ष्मीविवाहो भविष्यतीति मनसि निश्चित्य लक्ष्मणानुगत श्रीराम नेतुमैच्छदित्यर्थ । अत्रेद पुराणवचनम्—'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी ॥' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु मुनि श्रीराम प्रति निजवशकथा कथयितु प्रारभतेत्याह—

अथ मिथिला प्रति प्रस्थित कौशिक[2] काकुत्स्थमित्थमकथयत्[3] ।

अथेति । अथानन्तर मिथिला जनकनगरीं प्रस्थित गन्तु प्रवृत्त कौशिको विश्वामित्र काकुत्स्थ श्रीराम प्रत्यत्थ वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु कुशेशयासनजन्मा कुशाभिधानो[4] राजर्षि कुशाम्ब-[5]प्रमुखैश्चतुर्भि कौशाम्बी-महोदय-धर्मारण्य-गिरिव्रजाख्याना पुरीणा कर्तृभि[6] पुत्री बभूव ।

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्द किलार्थको वाक्यालङ्कारे वा । कुशेशयासनात्कमलासनाद्ब्रह्मणो जन्म यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहि । 'अवार्यो बहुव्रीहि र्जन्माद्युत्तरपद ' इति वामन । 'शतपत्र कुशेशयम्' इत्यमर । कुशाभिधान कुशनामा राजर्षी राजोत्तम कौशाम्बीमहोदयो धर्मारण्य गिरिव्रजश्चेत्याख्या यासा तासा पुरीणा पट्टणाना कर्तृभिरुद्देशक्रमेणैव निर्मातृभि कुशाम्ब प्रमुख आद्यो येषा त कुशाम्बकुशनाभाधूर्तरजसवसुनामभिश्चतुर्भि कुमारै पुत्री पुत्रवान्बभूव । कुशाम्बादींश्चतुर पुत्रान्महापौरुषशालिनो जनयामासेत्यर्थ । तत्र कुशाम्बेन निर्वृत्ता

१ 'घातान्ध्वान्त ' इति पाठ २ 'विश्वामित्र ' इति पाठ ३ 'काकुत्स्थयो' इति पाठ ४ 'कुशिकाभिधानो' इति पाठ ५ 'कुशनाभकुशाम्ब ' इति पाठ ६ 'कर्तृभिश्चतुर्भि' इति पाठ

कौशाम्बीलन्वर्थसञ्ज्ञा । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप्। अन्यत्पुरत्रयमैच्छिकनामाङ्कितमित्यवगन्तव्यम् ॥

तत्र स्वपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्यां कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थक तुशब्द । घृताच्यामप्सरसि कन्याशत शतसङ्ख्याका कन्यका अजनयदुत्पादयामास ॥

कन्यास्ता संनद्धयौवना कामयमान पवमान प्रत्याख्यानात्प्रत्यापन्नमन्युरासामवयवेष्वनार्जवमतनुत ।

कन्या इति । सनद्धयौवना सपूर्णतारुण्या कन्या कन्यका कामयमानोऽभिलष्यमाण । उद्यानविहारसमय इति भाव । पवमानो वायु । प्रत्याख्यानात् 'वय पितृधीना, तमभ्यर्थय' इति परिहाराद्धेतो प्रत्यापन्नमन्युरुत्पन्नक्रोध सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । आसा कुशनाभकन्यकानामवयवेष्वनार्जव कौटिल्यमतनुत । वक्रपाणिपादास्ताश्चकारेत्यर्थ । तथा श्रीरामायणे—'तासा तद्वचन श्रुत्वा वायु परमकोपन । प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभु ॥' इति ॥

अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव प्रतिक्रिया मन्यमानेन चूलिसूनवे सोमदेयाय राज्ञे ब्रह्मदत्ताय दत्तास्ता प्रकृतिस्था बभूवु ।

अथेति । अथानन्तर विदितो विज्ञापितो वृत्तान्त कन्यकाङ्गवैकल्यापादनरूपो यस्य तेन । तथा क्षमा क्षान्तिमेव । नतु क्रोधमित्येवकारार्थ । 'क्षितिक्षान्त्यो क्षमा' इत्यमर । प्रतिक्रिया मन्यमानेन । क्षमैवात्रोचिता न तु क्रोध इति तूष्णींभूतेनेत्यर्थ । तेन कुशनाभेन चूलिसूनवे चूलिनामकमुनिपुत्राय सौमदेयाय सोमदाख्यगन्धर्वाङ्गनासभृताय । चूलिना सोमदायामुत्पादितायेत्यर्थ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राज्ञे दत्ता भार्यात्वेन प्रतिपादिता सत्यस्ता कन्यका प्रकृतिस्थास्तत्प्रभावाद्यथापूर्वरूपा बभूवु ॥

पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयन्पितु प्रसादादगाधसत्त्वाङ्गाधिसञ्ज्ञानसत्तातपादानुदपादयत् ।

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भूयोऽपि पुत्रीयन् पुत्रमात्मन इच्छन् । आनृण्यार्थमिति भाव । 'सुप आत्मन क्यच्' । पितु कुशस्य राज्ञ प्रसादादनुग्रहादसत्तातपादानसमपितरम् । गाधिमित्यर्थ । उदपादयदुत्पादितवान् । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । तातपादानिति बहुवचन पूजार्थं गौडपादानितिवत् ॥

१ 'कन्याशत घृताच्याम्' इति पाठ २ 'कुशनाभेन क्षमामेव' इति पाठ
३ 'मन्वानेन' इति पाठ ४ 'सौमतेयाय' इति पाठ ५ 'प्रदत्ता' इति पाठ
६ 'पितृप्रसादात्' इति पाठ ७ 'प्रसादादसत्तात' इति पाठ

इत्थं दाशरथिः कौशिकोत्पत्तिकथानिश[1]मननिरायामयामिनीयामानुबन्धो बन्धूकस्त[2]बकसुन्दरबन्धुरेण संध्यारागेण प्राची[3]मुखेन शोणीकृतेन शोणाभिधानं द[4]धानेन नदेन प्रवर्तितप्र[5]त्यूषकृत्यः कृतनियमेन मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण दाशरथिः श्रीरामः कौशिकोत्पत्तिकथाया विश्वामित्रोदयोपाख्यानस्य निशमनेनाकर्णनेन निरायाम आयामरहित । अदीर्घ इति यावत् । यामिन्या निशाया यामानुबन्धः प्रहरानुवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । कथाश्रवणजनितकौतूहलपारवश्यात्सङ्कुचितत्वप्रतीयमानत्रियाम इत्यर्थः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । तथा बन्धूकस्तबकवद्बन्धूकपुष्पगुच्छवत्सुन्दरः रमणीयः सद्बन्धुरः मनोज्ञः तेन सन्ध्यारागेण सन्ध्यारागवता । अरुणोदयवशाल्लोहितायमानेनेत्यर्थः । 'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । प्राचीमुखेन पूर्वदिग्भागेन [कर्त्रा] शोणीकृतेनानुरञ्जितेन । स्वसावर्ण्यमासादितेनेत्यर्थः । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः । शोण इत्यभिधानं नाम दधानेन धारयता । दधातेः कर्तरि शानच् । नदेन कासारविशेषेण [करणेन] शोणाख्यपुण्यप्रवाहजलेनेत्यर्थः । प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदा नर्मदां विनेत्याहुः । 'शोणस्तरल्पादपे । नदेऽश्वे रक्तवर्णे रागे' इत्यभिधानात् । प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यो विहितप्रातःस्नानसन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मतन्त्रः सन् कृतनियमेन विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विश्वामित्रेण साकम् । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । गङ्गां भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गेणेत्यर्थः । प्रातिष्ठत प्रावर्तत । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । पथेत्यत्र तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीयोपपत्तिः । समेन धावतीतिवत्तत्रापि पथः करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कर्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकारः । यथाह कालिदासः —'दक्षिणेन प्रवृत्ताः' इति । बन्धूकस्तबकसुन्दरेत्युपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य स्वनैर्मल्यं विहाय प्राचीमुखरागहरणोक्तेस्तद्गुणालङ्कारः । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः' इति लक्षणात् ॥

आजानपावनक्षीरां नृपानन्दविधायिनीम् ।
श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गामिव ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽयं श्रीरामः आजानपावनं स्वभावशुद्धं क्षीरं नीरं यस्यास्ताम् । 'शुद्धं भागीरथीजलम्' इति वचनादिति भावः । आजानशब्दः स्वभावे रूढः । अथवा जनानां समूहो जानम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । आ समन्तात् । बहिरभ्यन्तरे चेत्यर्थः । जानं जनसमूहं पावयति स्नानपानाभ्यां पवित्रीकरोतीत्याजानपावनं क्षीरं यस्यास्तां तथोक्ताम् । 'क्षीरं स्यान्नीरदुग्धयोः' इति रत्नमाला । नृपैर्यमनियमादिभि-

---

१ 'निशमनेन निरायामायामिनीमनुभूय' इति पाठः २ 'स्तबकबन्धुरेण' इति पाठः
३ 'प्राचीमुखे शोणीकृते' इति पाठः ४ 'दधाने नदे' इति पाठः ५ 'प्रत्यूषकृत्यः' इति पाठः

धर्मैर्ये आनन्दन्त विदधातीति वृषानन्दविधायिनीम् । तीर्थविशेषस्नाननियमादिकर्माणि श्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रविहितैर्ब्रह्मानन्दकरीमित्यर्थः । यद्वा वृषाणामानन्दमुल्लासं विदधातीति तथोक्ताम् । धर्माभिवृद्धिकरीमित्यर्थः । यद्वा वृषानानन्दं च विदधातीति तथोक्ताम् । समस्तधर्मनिग्रहणद्वारा निरतिशयानन्दानुसधायिनीमित्यर्थ । 'वृष स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रजे । पुराशिभेदयो श्रुङ्ग्या मूषिकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्व । 'सुकृते वृषभे वृष' इत्यमरश्च । श्रुतिप्रणयिनीं श्रुतिपरिचिताम् । वेदप्रतिपाद्यामित्यर्थ । 'सितासिते सरिते यत्र सगथे' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादिति भाव । 'प्रणय स्यात्परिचये याञ्चाया सौहृदेऽपि च' इति यादव । अथवा तरङ्गसगतघुमघुमध्वनिभि श्रोत्रानन्दकरीमित्यर्थ । 'श्रुति श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्व । अपा समूह आपम् । समूहार्थेऽण् । तेन गच्छतीत्यापगा । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यय । उपपदसमास । ता भागीरथीम् । लक्षणया तत्कूलमित्यर्थ

आप प्राप । कथमिव स्थिताम् । गा धेनुमिव स्थिताम् । धेनु कीदृशीं वाम् । आजान पावनमाजन्मशुद्ध क्षीर दुग्ध यस्यास्ताम् । वृषस्य वृषभस्यानन्द विदधाति रतिप्रदत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिसगीम् । तत्स्वरूपामित्यर्थ । 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इति श्रुत्या वेदवाचो धेनुत्वेन निरूपितत्वादिति भाव । तथा गा कामधेनुमिव स्थिताम् । कीदृशीं कामधेनुम् । आजानपावनक्षीरामिति समानम् । वृषस्य शक्रस्य 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमर । विष्णोर्वा आनन्द विदधाति वाञ्छितार्थदोग्धृत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिश्रुतिभिरुदाहरणीयामित्यर्थ । तथा गा भुवमिव स्थिताम् । कीदृशीं भुवम् । आजानपावनक्षीराम् । समस्तपुण्यतीर्थाधारामित्यर्थ । यद्वा आजानपावनानि स्वत पवित्राणि क्षीराणि क्षीरत्वेन परिणतानि रत्नमहौषधिप्रभृतिवस्तूनि यस्यास्ताम् । 'ता क्षीरपरिणामिनी' इति विष्णुपुराणात् । पूर्वं गोरूपधारिण्यास्तस्यास्तथा दुग्धत्वादिति भाव । अत्रार्थे प्रमाण श्रूयते—'दुग्धा पुनर्दिव्यैर्वसुधरा । महौषधीश्च भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासीद्दोग्धा मेरुर्महागिरि ॥' इति । रत्नौषधिप्रभृतीनामाजानपावनत्व स्मृतिसिद्ध द्रष्टव्यम् । कामवर्षित्वाद्वृषो विष्णु । 'तेजो वृषो द्युतिधर सर्वशस्त्रभृता वर' इति सहस्रनामस्तोत्रे । तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विष्णुपत्नीं महीं देवीम्' इति श्रुते । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'मेदिनी देवी वसुधरा' इत्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यामित्यर्थं । तथा गा भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशीं भारतीम् । आजन्म शुद्धत्वादाजानपावना क्षीरसवर्णत्वात्क्षीरा । 'अभिर्माणवक' इत्यादिवद्गौणोऽय प्रयोग । अथवा क्षीरं क्षीरसावर्ण्यमस्या अस्तीति क्षीरा । अर्शआदित्वात् अच्प्रत्यय । आजानपावना च क्षीरा च ताम् । 'स्त्रिया पुवत्' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुवद्भाव । सुरश्रेष्ठत्वाद्धर्मस्वरूपत्वाद्वा वृषो ब्रह्मा तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विरिञ्चिपत्नी कमलासनस्थिता सरस्वती नृत्यतु वाचि मे सदा' इत्यादिवचनादिति भाव । श्रुतिप्रणयिनीम् । श्रुतीत्युपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणागमादिरूपेण परिणतामित्यर्थ । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयो । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि ॥' इति केशव । तदेवमुपमानेपूपमेये

चाथपद्यक्वचनान् अथपद्यस्वान्यविषयश्चिन्नमेद । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयतयासभवेन सर्वालङ्कारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापित प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमिलल्ङ्कारसर्वस्वकार । एव च पूर्णोपमाया निविषयत्वप्रसङ्गाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमेत्यन्ये ॥

10229

अथ भागीरथीकथा श्रोतुकामाय रामाय भगवानिदमभाषत।

अथेति । अथानन्तर भागीरथीकथा मन्दाकिन्युपाख्यान श्रोतुमाकर्णितु कामोऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । श्रीरामाय भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाश च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्र इद वक्ष्यमाणम् । गङ्गावतरण वर्णनपर वचनमित्यर्थ । अभाषत उक्तवान् ॥

अथ चतुस्त्रिंशता श्लोकैरानुष्टुभेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकार वर्णयितुमारभते—

पुरा मनोरमा नाम सुमेरोरभवत्सुता।
गृहमेधी तयैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थ । सुमेरो सुता मेरुकन्यका । 'मेरु सुमेरुहेमाद्री रत्नसानु सुरालय' इत्यमर । तया मनोरमयैव परिग्रहान्तरव्यवच्छेदार्थमेवकार । धराभृता चक्रवर्ती पर्वतसार्वभौमो हिमवान्गृह मेधी गृहस्थ आसीत् । तामुपयेम इत्यर्थ । 'मेधृ सगमे' इति धातोस्ताच्छील्ये णिनि । गृहेषु सगमो गृहस्थ इत्यर्थ । अथवा 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । यो मेधायालभ्यते । आहासाना मेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचन यथा 'त्वमेव पितृमेध' इतिवत्। 'दारेष्वपि गृहा' इत्यमर । गृहै पत्न्या सह मेधो यस्येति गृहमेधी । सधर्मचारिण्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्यय ॥

कन्याद्वयममुष्यासीदेका मन्दाकिनी तयो ।
अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति । अमुष्य मनोरमाजानेर्हिमवत कन्याद्वयमासीत् द्वे कन्ये समुत्पन्ने इत्यर्थ । तयो कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनी इति नाम्ना प्रसिद्धा ऽभूदित्यर्थ । अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रत्यक्षपरमेश्वरी । अतश्चन्द्र चूडकुटुम्बिनी चन्द्रशेखरभार्या आसीदित्यर्थ । भविष्यदीश्वरपरिग्रहाभिप्रायेणेत्थ सिद्धपदाभिधानेनोक्तमित्यवगन्तव्यम् । 'भार्या जायाऽथ पुभूम्नि दारा स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमर ॥

ता नदीं विबुधा लब्ध्वा नाकलोकमनीनयन्।
तपस्यन्तीं गिरिर्गौरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

---

१ 'इत्थम्' इति पाठ   २ 'तु मेनका नाम' इति पाठ

तामिति । विबुधा देवास्तां नदीं मन्दाकिनीं लब्ध्वा यात्रापूर्वकं हिमवन्नियोगात्प्राप्य नाकलोकं स्वर्गलोकम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । अनीनयन् प्रापयामासुः । अत एव स्वर्णदीति प्रसिद्धिः । नयतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासदीर्घश्च । नीवह्योर्हरतेश्च द्विकर्मकता । तथा गिरिर्हिमवांस्तपस्यन्तीं तपश्चरन्तीम् । ईश्वरपरिग्रहलाभार्थमेवेति भावः । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्प्रत्ययः । गौरीं पार्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यात्वेन दत्तवान् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

एवमन्ययोर्वृत्तान्तं सङ्क्षेपेणोक्त्वा तत्र बह्वपेक्षितत्वान्मन्दाकिनीवृत्तान्तस्यादौ तमुपेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेन गौरीवृत्तान्तं तावदाह—शिवयोरित्यादिपद्यैः ।

शिवयोर्युञ्जतोर्वीर्यं दृष्ट्वा धात्र्या समर्पितम् ।
पावकः प्रतिजग्राह दैवतैरनुनायितः ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयोः सतोः । धात्र्या भुवि समर्पितं निक्षिप्तम् । शिवेनैवेति शेषः । पार्वतीगर्भसमुत्पत्स्यमानमहाभूतप्रभीतैर्देवैर्वीर्यं भुवि समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भावः । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा दैवतैरिन्द्रादिभिर्देवैरनुनायितस्त्वमेव तद्गृहाणेति याचितः सन् । 'नाथृ याञ्चायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः । पावकोऽग्निः । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यानथामर्त्यान्बहुभार्यां च मेदिनीम् ।
अकरोदम्बिकाक्रोधः पुत्रालाभसमुद्भवः ॥ ५९ ॥

अनपत्यानिति । अथानन्तरं पुत्रालाभसमुद्भवः पुत्राप्राप्तिजनितोऽम्बिकाक्रोधः पार्वतीकोपोऽमर्त्यान्देवाननपत्यानपुत्रकास्तथा मेदिनीं भुवं बहूनां राज्ञां भार्यां चाकरोत् । कोपवशात्तथा शशापेत्यर्थः । तेषां स्वपुत्रलाभावघातकत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् । समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता चैव सङ्गता पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्शशाप पृथिवीमपि । अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥' इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक्तः सन्नह्मभिः सुरैः ।
वह्निरह्नाय जाह्नव्यां न्यपिञ्चद्वीर्यमैश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । अथानन्तरं वह्निरग्निः । सेनां नयतीति सेनानीः सेनानायकः । 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । नयतेः क्विप् । तं सेनान्यमिच्छद्भिः । तारकासुरसंहारार्थमिति भावः । सन्नह्मभिर्ब्रह्मादिभिः सुरैरुक्तो जाह्नव्यामेतन्निषिञ्चेति व्याहृतः सन् । अह्नाय झटिति । 'स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते' इत्यमरः । ऐश्वर-

---

१ 'युञ्जत' इति पाठः २ 'धृत्वा धात्या' इति पाठः ३ 'अनुमोदितः' इति पाठः ४ 'तथा' इति पाठः ५ 'कोपः' इति पाठः

मीश्वरस्य सबन्धि वीर्यं तेजो जह्नोरपत्य स्त्री जाह्नवी तस्या मन्दाकिन्या न्यषिञ्चन् निक्षिप्तवान् ॥

सापि सप्तार्चिषा क्षिप्त तेजस्तद्वोढुमक्षमा।
हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥ ६१ ॥

सेति। सा जाह्नव्यपि सप्तार्चिषा वह्निना । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र' इत्यमर । क्षिप्त निक्षिप्त तदैश्वर तेजो वीर्यं वोढु धारयितुमक्षमाऽसमर्था । अत एव श्रान्ता खिन्ना सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनभूधरनिकटकानने यच्छरवण शरप्रचुर वन तत्र जहौ तत्याज । 'प्रनिरन्त शर–' इत्यादिना वननशरस्य णत्वम् ॥

तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै षोढारूढमुखाम्बुजम् ।
तारकध्वान्तविध्वसि सद्य षाण्मातुर मह ॥ ६२ ॥

तत्रेति। तत्र शरवणे कृत्तिकाना स्तन्यप्रदानार्थं देवैं प्रेरिताना षण्णा मातॄणा प्रात्य परितोषार्थं षोढा षड्भि प्रकारै । 'प्रकारवचने धाल्' । आरूढानि प्रादुर्भूतानि मुखाम्बुजानि वक्त्रकमलानि यस्य तत्तथोक्तम् । तासामवैषम्येण स्तन्यग्रहणार्थं गृहीतमुखषट्कमित्यर्थ । अत एव षण्णा मातॄणामपत्य षाण्मातुरम् । 'षाण्मातुर शक्तिधर' इत्यमर । 'मातुरुत्सख्यासभद्रपूर्वाया' इत्यण्प्रत्यय । उकारश्चान्तादेश । तारकस्तारकासुर एव ध्वान्त तिमिर तद्विध्वसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वसि महस्तेज । कुमारस्वामीत्यर्थ । अभूत् जातम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमर । रूपकालकार ॥

अथ वियद्गङ्गावतरण प्रस्तौति—

त्रैविध्य श्रूयता वत्स सरितस्त्रिदिवौकसाम् ।
यथोक्त हव्यमश्नन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥ ६३ ॥

त्रैविध्यमिति। हे वत्स श्रीराम । आदरातिशयेन सबोधनमेतत् । त्रिदिव स्वर्ग ओक स्थान येषा ते त्रिदिवौकसो देवास्तेषा सबन्धिन्या सरित । मन्दाकिन्या इत्यर्थ । अध्वरे यागे यथोक्त शास्त्रविहित हूयत इति हव्यमाज्यादिकमश्नन्त्या देवताया इव । अग्नेरिवेत्यर्थ । त्रैविध्य त्रिप्रकारत्वम् । मया कथ्यमानमिति शेष । श्रूयतामाकर्ण्यताम् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यापि त्रैविध्यसभवादिति भाव । उपमालकार । एतेनास्य तपोवनादिगुणयुक्तश्लाघ्यताऽप्या सूच्यते ॥

तदेव विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्र सगरो नृप ।
केशिनीसुमतिभ्या च लङ्घितप्रथमाश्रम ॥ ६४ ॥

पुरीमिति। सावित्र सवितृवंशोद्भवस्तथा केशिनीसुमतिभ्या पत्नीभ्या लङ्घितप्रथमाश्रमोऽतिक्रान्तब्रह्मचर्य । गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थ । सगरो नाम नृपो

---

१ 'स्तोढुमक्षमा' इति पाठ

राजाऽयोध्या पुरीमयोध्याख्या नगरीमध्यास्त अधिष्ठितवान् । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे समाः शतम् ।
भृगुः प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । स सगरः पुत्रानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । सह पत्नीभ्यां सपत्नीकः सन् । 'तेन सह—' इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । 'नद्यृतश्च' इति कप् । शतं समाः शतसंख्यान्वत्सरान् । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । तपस्तेपे । तपश्चरणनिरतोऽभूदित्यर्थः । भृगुर्महर्षिः प्रीतमनास्तपसा सन्तुष्टान्तःकरणः सन् तस्मै सगराय दायादसंपदं सुतसंपत्तिं ददौ दत्तवान् । दायं विभक्तद्रव्यमत्तीति दायादः इति विग्रहः । 'दायादौ सुतसान्यवौ' इत्यमरः ॥

पुत्रसंपत्तिमेवाह—

असमञ्जं सुतं लेभे वैदर्भी केशिनी तयोः ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणां सुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

असमञ्जमिति । तयोः राज्ञ्योर्मध्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री वैदर्भी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्जं नाम सुतं लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भावः । तथा यवीयसी कनिष्ठा । युवशब्दादीयसुनि 'स्थूलदूर—' इत्यादिना पूर्णगुणयणादिपरलोपौ । 'उगितश्च' इति ङीप् । सुमतिश्च पुत्रसहस्राणां षष्टिम् । षष्टिसहस्रसंख्यान्पुत्रानित्यर्थः । लेभे । पूर्ववद्भावः । ततः परितोषितेन मुनिनैकपुत्रपक्षः षष्टिसहस्रसंख्यात्पुत्रपक्षश्च निर्दिश्यानयोः को वा पक्षोऽभिमत इति पृष्टे बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्यास्त्वन्यमिति श्रीरामायणकथाऽनानुसंधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जमपोह्य सः ।
आरब्धहयमेधः सन्नमुञ्चत तुरंगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽसमञ्जसचारित्रं पौरजनोपद्रवकारित्वादसाधुचरित्रमसमञ्जं केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृह्या एव महात्मानो न पक्षपातिन इति भावः । वक्ष्यति च—'सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् । सरयूपातितानेकप्रजामारणकारणात्' इति । आरब्धहयमेधः उपक्रान्ताश्वमेधः सन् । तुरगममश्वमेधीयाश्वममुञ्चत त्यक्तवान् ॥

क्रव्यादवपुषा सोऽयमहारि हरिणा हयः ।
ततस्तं नष्टमन्वेष्टुं सौमतेया प्रतस्थिरे ॥ ६८ ॥

क्रव्यादेति । सोऽयं हयोऽश्वमेधीयाश्वः क्रव्यादवपुषा राक्षसवेषधारिणा ।

---

१ 'हिमालये' इति पाठः २ 'असमञ्जसुतम्' इति पाठः ३ 'अपास्य' इति पाठः

'राक्षस कौणप क्रव्याद्' इत्यमर । हरिणेन्द्रेण । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रम रीचिषु' इति शाश्वत । अहार्यमपहृत । स्वपदभ्रंशभयादिति भाव । हरते कर्मणि लुङ् । 'भावकर्मणो ' इति चिण् । 'चिणो लुक्' इति लुक् । ततस्तदनन्तर नष्टमपहृत तमश्वमन्वेष्टु परिमार्गितु सुमला अपत्यानि पुमास सामतेया षष्टिसहस्रसंख्याका सुमतिपुत्रा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । प्रतस्थिरे प्रस्थिता । पित्राज्ञयेति भाव । 'समवप्रविभ्य स्थ ' इत्यात्मनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वीं खनन्त सगरात्मजा ।
चक्रुर्झर्झरितध्वान्त नागलोक नखाशुभि ॥ ६९ ॥

सर्वे इति । सर्वे षष्टिसहस्रसंख्याका सगरात्मजा सगरपुत्रा सपर्वता सशैला-मुर्वीं भुव खनन्तोऽवदारयन्त सन्त नखाशुभिर्नखकान्तिभिर्नागलोक पाताल झर्झरि-तध्वान्त विध्वनितान्धकार चक्रु । सर्वामप्युर्वीं विचित्य तत्राश्वालाभान्नखैरेव पातालपर्यन्त भुवमवदारयामासुरित्यर्थ । 'अधोभुवनपाताल बलिसद्म रसातलम् । नागलोक ' इत्यमर ॥

त एते तपसा दीप्ते तम स्तोमप्रमाथिनि ।
कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

त इति । एते वीरा सर्वे सगरकुमारास्तपसा व्रतनियमोपवासादिकर्मणा दीप्ते ज्वलिते अत एव तम स्तोम अन्धकारपटल गाढान्धकार च प्रकर्षेण मथ्नाति नाशयतीति तथोक्ते । ताच्छील्ये णिनि । कापिले कपिलमहर्षिरूपेणावतीर्णस्य विष्णो सबन्धिनि ज्वलने कोपाग्नौ शलभोपमा शलभसादृश्य लेभिरे प्राप्ता । कपटनाटकपटुना महेन्द्रेण पाताले कपिलनिकटनिबद्धमश्व दृष्ट्वा 'अश्वापहर्ताऽय लब्ध ' इति त बाधयन्त सर्वे सगरकुमारा कोपानलेन भस्मीकृता इत्यर्थ ॥

असमञ्जसुत पौत्रमशुमन्तमथाब्रवीत् ।
सप्तिं हृत्वा समाधत्ता सप्ततन्तु भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अथानन्तर सगरोऽसमञ्जस्य केशिनीतनयस्य सुतमशुमन्तम-शुमन्नामान पौत्र प्रत्यब्रवीदुवाच । किमिति । भवान्सप्तिमश्वमेधीयहय हृत्वानीय । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय ' इत्यमर । सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिस्तन्यत इति सप्ततन्तु । सप्त तन्तव सस्था यस्येति वा सप्ततन्तुरश्वमेधक्रतु । 'सप्ततन्तुमख क्रतु ' इत्यमर । 'सितनिगमि–' इत्यादिना औणादिकस्तुन्प्रत्यय । त समाधत्ताम् । समापयत्वित्यर्थ । अन्यथा महाननर्थो भूयादिति भाव । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथम ॥

सोऽपि गत्वा बिल तत्र दृष्ट्वा भस्मीकृतान्पितॄन् ।
साश्रुस्तेभ्योऽञ्जलिं दित्सुर्वारि लेभे तुरगमम् ॥ ७२ ॥

---

१ 'जर्जरित ' इति पाठ २ 'स्तोम ' इति पाठ ३ 'ज्वलनम्' इति पाठ
४ 'विरात्' इति पाठ

स इति । सोऽप्यंशुमानपि किल पातालकुहरं गत्वा तत्र निधे भस्मीकृतान्पितृन् सविधान् । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः । पितृन्पितृस्थानीयान्सौमित्रेयान्दृष्ट्वा साश्रु दृततरोदनस्तथा तेभ्यः पितृभ्योऽञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं दित्सुर्दातुमिच्छन् सन् । ददातेः सनन्तादुप्रत्ययः । 'सनि मीमा–' इत्यादिना इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । चरन्वर्यटस्तुरगमश्वमेधीयाश्वं लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेषामेनं तत्रैवमब्रवीत् ।
गङ्गामिहानयायुष्मन्नेषामेषा गतिः परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषां सौमतेयानां मातुलो मातृभ्राता । 'मातुर्भ्राता तु मातुलः' इत्यमरः । गरुडो गरुत्मांस्तत्र पाताले एनमंशुमन्तं प्रत्येवमनेन प्रकारेणाब्रवीत् । परमकारुणिकत्वात्संबन्धवशाच्च भागिनेयानां तरणोपायमुपदिदेशेत्यर्थः । तदेव विवृणोति । हे आयुष्मन् इत्यादरादामन्त्रणम् । गङ्गां मन्दाकिनीमिह पाताले आनय प्रापय । एषा गङ्गा एषां भस्मीकृतानां सौमतेयानां परा गतिः । परलोकप्रापिकेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकेण न कश्चित्तरणोपायोऽस्तीति भावः ॥

ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरंगमः ।
समाप्य सगरः सत्रं पुत्रशोकाद्दिवं गतः ॥ ७४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं सगरो लब्धतुरंगमः प्राप्ताश्वमेधीयाश्वः सन् । अंशुमतानीतत्वादिति भावः । तनयानां वृत्तान्तं विनाशवार्तां श्रुत्वा । अंशुमन्मुखादिति शेषः । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । सत्रमश्वमेधयागं समाप्य निर्वर्त्य पुत्रशोकात्पुत्रनाशजनितशोकाद्धेतोर्दिवं स्वर्गं गतः ॥

अथांशुमानयं राज्यं चिराय परिपालयन् ।
दिलीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तेपे हिमालये ॥ ७५ ॥

अथेति । अथानन्तरमयमंशुमान् । राज्ञः कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वाद्यक्प्रत्ययः । चिराय । चिरकालमित्यर्थः । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । परिपालयन्संरक्षयन् । ततो दिलीपे दिलीपनाम्नि स्वपुत्रे न्यस्तभूभारो निक्षिप्तभूपालनकृत्यः सन् । हिमस्यालयः स्थानमिति हिमालयस्तस्मिन्हिमवत्पर्वते तपस्तेपे । गङ्गाया भूलोकावतरणार्थं तपश्चर्यातत्परोऽभूदित्यर्थः । 'न भवति कुल्याय सूर्यवंश्यो गृहाय' इति स्वकुलाचारपर्यवसितमस्य तपो न गङ्गानयनं इति तात्पर्यम् ॥

दिलीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्तं भगीरथः ।
अमर्त्यसरितं कर्तुं मेने मर्त्यतरंगिणीम् ॥ ७६ ॥

दिलीप इति । दिलीपेऽपि दिवं याते स्वर्गं गते सति भगीरथो दिलीपपुत्रो वृत्तम् । पितृतर्पणार्थं संचरन्तमंशुमन्तं प्रति गरुडेनोक्तं वृत्तान्तमित्यर्थः । श्रुत्वा ।

---

१ अस्य पूर्वम् 'पितृन्विधातुं सुगतीन्विदधे मतिमान्मतिम्' इति अधिकः क्वचित्पाठः

अमर्त्यसरित सुरनदीं मर्त्यतरगिणीं मानुषनदी कर्तुं मेने । पितृतर्पणार्थं स्वर्णदीं भुवमवतारयितुमुद्योगितवानित्यर्थ ॥

ततो गोकर्णमासाद्य तपस्यति भगीरथे ।
देवो देवापगा वोढुमन्वमस्त दयानिधि ॥ ७७ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर भगीरथे गोकर्णाख्यसिद्धक्षेत्रमासाद्य तपस्यति तपश्चरति सति । देवप्रसादार्थमिति भाव । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो ' इति क्यच् । दया निरवधिपरदु खप्रहाणेच्छा तस्या निधि । दयासमुद्र इत्यर्थ । देवो गोकर्णेश्वरो देवापगा सुरनदीं वोढु शिरसा धारयितुमन्वमस्त अङ्गीकृतवान् । अनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेध ॥

अथ गङ्गावतरण कुल्केनाह—

अथ वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।
शशाङ्कशङ्खसभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥ ७८ ॥

अथेति । अथानन्तर वीचीचयैस्तरगपरम्पराभिरछन्नमाच्छादित दिगन्तगगनान्तर नभोऽन्तराल च यस्या सा । शशाङ्कश्चन्द्र एव शङ्खस्तेन सभिन्नानि सगतानि तारा नक्षत्राण्येव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तैर्दन्तुरा व्याप्ता । 'दन्त उन्नत उरच' इत्युरच् । 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इत्यमर । रूपकालकार ॥

तरगाकृष्टमार्तण्डतुरगायासितारुणा ।
फेनच्छन्नसमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा ॥ ७९ ॥

तरगेति । पुनस्तरगैराकृष्टाऽमार्गप्रवर्तिता ये मार्तण्डतुरगा सूर्यरथाश्वास्तैरायासित पुनर्निजमार्गप्रवर्तनक्लेशवान्कृतोऽरुण सूर्यसारथिर्यस्या सा । 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरु ' इत्यमर । तथा फेनैर्डिण्डीरमण्डलैश्छन्न आच्छादितो य स्वमातङ्ग ऐरावतस्तस्य मार्गणेऽन्वेषणे व्यग्र सभ्रान्तो वासवो यस्या सा । 'डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन ' इत्यमरशेष । ऐरावतस्य शुभ्रत्वेन विविच्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भाव । अत एव सामान्यालकार । 'सामान्य गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् ॥

आवि शाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।
एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिविसेश्वरा ॥ ८० ॥

आविरिति । पुनराविर्भूताभि प्रत्यक्षाभि शाखाभि पल्लवपुष्पादिभिरभिन्दैश्चिह्नैरुन्नेयमनुमेय नन्दनद्रुमाणा मन्दारादिपुरदरोद्यानतरूणा कषण विलेखन यस्या सा । अनुमानप्रकारस्तु—इय मन्दाकिन्याकृष्टनन्दनद्रुमा भवितुमर्हति । तत्पुष्पपल्लवकीलितत्वात् । या नैव सा नव, यथा गोदावरीति केवलव्यतिरेकी । अथवा आविर्भूताभि शाखाशिखाभि शाखाग्रैरुन्नेयमभ्यूहनीय नन्दनद्रुमाणा कषणमाकर्षण यस्या सा । प्रकाण्डाना जलनिमग्नत्वात् सलक्ष्यमाणशिखामात्रोत्प्रेक्षणीयनन्दनद्रुमोत्पादिकेत्यर्थ । तथा एकोदक केवलजलाक्रान्तो नभोमार्गो यस्या सा । अत

---

१ ' शाखि ' इति पाठ

एव दिङ्मूढो दिग्भ्रान्तिमान्दिवसेश्वर सूर्यो यस्या सा तथोक्तेति द्व
यर्योर्मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास.
यद्वा—एकोदक केवलजलप्रायो यो नभोमार्गस्तस्मिन्दिङ्मूढो दिवसेश्वरो यस्या सा।
अथवा एकोदका जलप्रचुरा नभोमार्गो दिशश्च यया सा एकोदकनभोमार्गदिक्।
अत एव मूढो मन्दरदिर्मदिवसेश्वरो यया सा तथोक्तेति व्यस्तसमासो वा ॥

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।
नीलजीमूतशेवालक्लृप्तरेखाहरित्तटा ॥ ८१ ॥

आवर्तेति । पुन —आवर्ता अम्भसा भ्रमास्त एव गर्ता प्रदरास्तेषु सभ्रान्ता परिभ्रममाणा ये विमाना व्योमयानानि तेषा प्लवविप्लवा उन्मज्जननिमज्जने यस्या सा तथोक्ता। 'स्यादावर्तोऽम्भसा भ्रम'। 'व्योमयान विमानोऽस्त्री' इत्यपि चामर । अथवा विमाना एव प्लवा उडुपानि तेषा विप्लवो विशिष्टप्लवन यस्या सा। 'उडुप तु प्लव कोल' इत्यमर । तथा नीलजीमूता नीलमेघास्त एव शेवालानि तै क्लृप्ता विरचिता रेखा श्रेणयो येषा तानि तथोक्तानि हरित्तटानि दिक्कूलानि यया सा तथोक्ता। निजवेगासहिष्णुतया मेघाना दिक्कूलनिलयाच्छ्रेणीभूतमेघवत्तद्दिगन्तेत्यर्थ । 'जलनीली तु शैवाल शैवल' इत्यमर । जीवनस्य मूत पुटबन्धो जीमूत इति विग्रह । पृषोदरादित्वात्साधु । रूपकालकार ॥

अवलेपभराक्रान्ता सुरलोकतरगिणी ।
पपात पार्वतीकान्तजटाकान्तारगह्वरे ॥ ८२ ॥

अवलेपेति । अवलेपो गर्व स एव भरो भारस्तेनाक्रान्ताधिष्ठिता। मदीयवेगस्य को वा सोढेति समुत्पन्नमहागर्वेत्यर्थ । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । सुरलोकतरगिणी मन्दाकिनी पार्वतीकान्तस्य [1]पूर्वोक्तजटाकान्तार जटागहन तस्य गह्वरे महाकुहरे पपात । प्राविशदित्यर्थ । भाराक्रान्तस्य पतन युक्तमेवेति भाव ॥

अलब्धनिर्गमा शभो कपर्दादमरापगा ।
दधौ दूर्वाशिखालग्नतुषारकणिकोपमाम् ॥ ८३ ॥

अलब्धेति । अमरापगा मन्दाकिनी शभो कपर्दाज्जटाजटात् । 'कपर्दोऽस्य जटाजूट' इत्यमर । अलब्धनिर्गमाऽप्राप्तनहि प्रसरा सती । तद्गर्वनिर्वापणकुतूहलसरम्भेण शभुना तथाकृतत्वादिति भाव । दूर्वाशिखाया दूर्वाग्रे लग्ना ससक्ता या तुषारकणिका हिमबिन्दुस्तदुपमा तत्सादृश्य दधौ धृतवती । तथाल्पतयाऽलक्ष्यतेत्यर्थ । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवत शभो किं दुष्करमिति भाव । 'तुषारस्तुहिन हिमम्' इत्यमर । उपमालकार ॥

अदृष्ट्वा ता नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।
भगीरथो विधेर्नौर्यात्परिक्षीणमनोरथ ॥ ८४ ॥

---

१ 'रेखा' इति पाठ   २ 'मण्डल' इति पाठ

अदृष्ट्वेति । भगीरथस्तत्र धूर्जटिजटागह्वरे तां नदीं मन्दाकिनीमदृष्ट्वानवलोक्य विधेः कार्याद्दैवप्रातिकूल्यात्परिक्षीणः प्रणष्टो मनोरथो गङ्गावतरणरूपो यस्य स तथोक्तः सन् परमेश्वरं महादेवं तुष्टाव स्तुतवान् । गङ्गायाः पुनर्निर्गमनार्थमिति भावः ॥

गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न्यपतद्धरमूर्धनि ।
तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिप्ता बिन्दुसरस्यपि ॥ ८५ ॥

गङ्गेति । स्तुत्या भगीरथकृतस्तोत्रेण हेतुना प्रसन्नेन प्रमादमविगतेन तेन परमेश्वरेण क्षिप्ता प्रेरिता गङ्गा सप्त आकृतयः स्रोतांसि यस्याः सा तथोक्ता जाता सती । एकधारासपातेन हिमवान् सहेतेति मत्वा सप्तमि प्रवाहैः प्रवृत्ता सतीत्यर्थः । धरतीति धरः पर्वतः । हिमवानित्यर्थः । पचाद्यच् । 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । तस्य मूर्धनि शिखरे न्यपतत् प्रथमं पपात । अथ बिन्दुसरसि बिन्दुसरोनामकस्मात्सरोविशेषेऽपि न्यपतत् । अत्रेदं रामायणविरुद्धम् । तत्र—'गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमाश्रिता' इत्येनावन्मात्रस्यैव कथनाद्धिमवन्मूर्ध्नि पातस्याकथनात् । तथा च 'न्यपतद्धरमूर्धनि' इति पदविभागं कृत्वा व्याख्यानेऽसागल्पनिरुक्त्यदोषापत्तेः । अतो यथाश्रुतमेव युक्तमित्युपदेशयाम । विरोधपरिहारस्तु—'शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरम्' इति भर्तृहरिवचनात् पुराणान्तराच्चापि नेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । 'गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न परं हरमूर्धनि' इति पाठे गङ्गा हरमूर्धनि परं सप्ताकृतिर्न जाता । अपि तु स्तुत्या प्रसन्नेन परमेश्वरेण बिन्दुसरस्यपि क्षिप्ता सती सप्ताकृतिर्जाता । सप्त जटायुक्ता आकृतिर्यस्याः सा इत्येकत्र, अन्यत्र तु सप्तप्रकारा आकृतयः स्वरूपाणि यस्याः सा तथोक्तेत्यर्थः । अलंकारस्तु विरोधाभासः श्लेषानुप्राणितः । एवमर्थकल्पने न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति ॥

तासु प्राचीं गतास्तिस्रस्तिस्रः प्राचेतसीं दिशम् ।
अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा ॥ ८६ ॥

तास्विति । तासु सप्तसु गङ्गासु तिस्रो ह्रादिनीप्रभृतयो गङ्गाः प्राचीं पूर्वदिशं प्रति गताः । तिस्रः सुचक्षुःप्रभृतयः प्राचेतसीं वारुणीं दिशम् । प्रतीचीमित्यर्थः । गताः । अन्या अवशिष्टा सप्तमी गङ्गा पितृक्रियायां पितृतर्पणे उद्युक्तस्य भगीरथस्य । भगीरथस्य पन्था भगीरथपथः । 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यादिना समासान्तः । तमनुगच्छत्यनुसृत्य यातीति तथोक्ता । जातेति शेषः ॥

सैषा भागीरथी जह्नोः सत्रक्षेत्रं समावृणोत् ।
तां स पीत्वा ततः शान्तो जह्नौ श्रोत्रेण वर्त्मना ॥ ८७ ॥

सेति । सैषा भागीरथी भगीरथस्यापत्यं स्त्री गङ्गा जह्नोर्मुनेः सत्रक्षेत्रं यज्ञवाटं समावृणोत् समन्तादावृतवती । तत आवरणानन्तरं स जह्नुस्तां गङ्गां पीत्वा निजसत्रस्यावरणजनितकोपान्निपीय ततः शान्तो भगीरथकृतस्तुत्या प्रसन्नः सन् श्रोत्रेण वर्त्मना श्रोत्ररूपेण मार्गेण जह्नौ तत्याज ॥

मूर्धतः' इति पाठः । २ 'युक्ता भगीरथपथानुगा' इति पाठः

तया तटिन्या जाह्नव्या प्रापयन्त्रिदिवं पितॄन्।
भगीरथः पुरं प्राप परिपूर्णमनोरथः ॥ ८८ ॥

तयेति । भगीरथस्तया जह्नोरपत्येन जाह्नव्या । उत्तरीत्या तस्यापि जनकत्वादित्य निदम । तटिन्या गङ्गया पितॄन्कापिलानलभस्मीकृतान्सौमतेयास्त्रिदिवं स्वर्गं प्रापयन्। गङ्गा पातालं नीता भस्मीकृतान्पितॄंस्तयाप्लाव्य तत्संस्कारजनितपुण्यात्स्वर्गलोकनिवासिनश्चकारेत्यर्थः । आप्नोतेर्ण्यन्तात्कर्तरि लट् । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । ततः परिपूर्णमनोरथः सन् पुरीमयोध्यां प्राप प्राप्तः ॥

अथ दाशरथिराकर्णितभागीरथीकथस्तां सरितं विलङ्घ्य विशालां विलोक्य पुरीं कस्येयमिति गाधिनन्दनमपृच्छत्। सोऽप्येवमवोचत्।

अथेति । अथानन्तरमाकर्णिता विश्वामित्रमुखाच्छ्रुता भागीरथ्याः कथा उपाख्यानं येन स तथोक्तो दाशरथिः श्रीरामस्तां सरितं भागीरथीं विलङ्घ्य तीर्त्वा ततो विशालां विशालाख्यां पुरीं विलोक्य इयं परिदृश्यमाना पुरी कस्य राज्ञः सम्बन्धिनीत्येवं गाधिनन्दनं गाधितनयं विश्वामित्रमपृच्छत् पृष्टवान् । स गाधितनयोऽप्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचदकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु सुरासुराणां सुधानिमित्तं मिथोविरोधे प्रवृत्ते मायां विश्वमोहिनीं विश्वरूपः प्रदर्श्य दैतेयनिधनं शतधारपाणिना कारयामास ॥

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । 'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । सुराश्चासुराश्च सुरासुराः । 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति नैकवद्भावः । येषां कार्यत एव विरोधः, योऽयमाग्नादिवत् शाश्वतिकः' इत्याहुः । अथवा सुरैः सगता असुरा इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः उत्तरपदलोपश्च । न तु सुराश्चासुराश्चेति द्वन्द्वः । तत्र हि 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः स्यात् । तेषां सुरासुराणां देवदानवानां सुधानिमित्तम् । सुधालाभार्थमित्यर्थः । मिथोविरोधेऽन्योन्यवैरे प्रवृत्ते प्रसक्ते सति । विश्वरूपः प्रपञ्चस्वरूपः । अथवा विश्वानि विश्वरक्षणतत्पराणि रूपाणि मत्स्यकूर्माद्यवतारा यस्य स विश्वरूपः श्रीमन्महाविष्णुः । विश्वमोहिनीं जगन्मोहनजननीं मायाम् । योषिदाकृतिमित्यर्थः । प्रदर्श्य दर्शयित्वा । अन्योन्यवैरदार्ढ्यापादनेन दैतेयानिन्द्रेण घातयितुं मायायोषिद्रूपेण स्वयमाविर्भूयेत्यर्थः । शतधारपाणिना इन्द्रेण । दैतेयविदलनसमर्थसाधनसम्पन्नद्योतनार्थं शतधारपाणिनेत्युक्तम् । शतधारं पाणौ यस्येति विग्रहः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति सप्तम्याः परनिपातः । दित्या अपत्यानि पुमांसो दैतेयाः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । तेषां निधनं नाशं कारयामास।

---

१ 'प्रापय्य' इति पाठः २ 'पुरीं विलोकयन्' इति पाठः

न चैतत्प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणम्, किंतु कपटनाटकसूत्रधारोऽथ निजमायाविचित्र्यप्रकटनाथमित्थं कृतवानित्यवगन्तव्यम्। 'हकोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुः शतधारपाणे कर्मत्वविकल्पः व्याकरणत्वम्॥

ततः किं जातमित्याह—

तेषां जननी दितिरतिवेलमन्युः शतमन्युशासनं कमपि पुत्रं लब्धुकामा पत्युर्मारीचस्य वचनात्कुशप्लवे सुचिरं तपश्चचार।

तेषामिति। तेषां दैतेयानां जननी माता दितिरतिवेलमन्युः पुत्रविनाशात्ससुत्पन्नोत्कटकोपा अत एव शतं मन्यवः क्रतवो यस्य स शतमन्युस्तं शास्ति शिक्षतीति शतमन्युशासनम्। इन्द्रहन्तारमित्यर्थः। कर्तरि ल्युट्। 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इत्युभयत्रापि विश्वः। कमप्यनिर्वाच्यबलं पुत्रं लब्धुकामा प्राप्तुकामा सती। 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः। पत्युर्भर्तुः। 'पतिः समास एव' इति घिसंज्ञाभावः। मारीचस्य मरीचिब्रह्मपुत्रस्य कश्यपस्य वचनादाज्ञावचनात्कुशप्लवे विशालायाः पूर्वस्थाने तपोवने सुचिरं बहुकालं तपश्चचार। व्रतनियमोपवासादिरूपकर्माचरणतत्परा बभूवेत्यर्थः॥

तदन्विन्द्रोऽपि तत्प्रतिक्रियां चकारेत्याह—

तां कैतवेन शुश्रूषमाणः शतधारपाणिः पादकलितकचकलापामापन्ननिद्रामपवित्रेति निर्वर्ण्यावगाहिततदीयजठरः सप्तधा गर्भं निर्भिद्य निर्जगाम।

तामिति। शतधारपाणिर्वज्रहस्तः। एतच्च विशेषणं भाविकार्योपयोगार्थमित्यवगन्तव्यम्। शतधारपाणिरिन्द्रः कैतवेन सति रन्ध्रे गर्भं निभत्स्यामीति कपटेन तां दितिं शुश्रूषमाणस्तत्कालोचितेनोपचारैः सेवमानः सन् पादयोः पादस्थाने कलितौ निक्षिप्तौ कचकलापौ केशपाशौ यया ताम्। 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः। तथैवापन्ननिद्रां प्राप्तस्वापाम्। शय्यायाः शिरःस्थाने पादौ पादस्थाने शिरः कृत्वा निद्राणामित्यर्थः। एतच्छास्त्रनिषिद्धमिति भावः। अत एव तामपवित्राऽशुचिरिति निर्वर्ण्यावलोक्य। 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः। अवगाहिततदीयजठरः प्रविष्टदितिकुहरः सन् गर्भं पिण्डं सप्तधा सप्तभिः प्रकारैः। 'प्रकारवचने थाल्'। निर्भिद्य विदार्य निर्जगाम निर्गतः। जठरादिति शेषः। अपवित्रेत्यत्र अपवित्रामिति कर्मत्वे वक्तव्ये निपातेनेतिशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥

दितिरपि विदिततनयवृत्तान्ता तान्यपि खण्डान्याखण्डलेन सप्तमरुतः कारयित्वा त्रिविष्टपं प्रविष्टा।

दितिरिति। इन्द्रनिर्गमनानन्तराधस्तोऽयमपिशब्दः। विदितो ज्ञातस्तनयस्य

---

१ 'तेषां तु' इति पाठः २ 'अभ्युपगतमन्युः' इति पाठः ३ 'मरीचेः' इति पाठः
४ 'कुशप्लवने' इति पाठः ५ 'शुश्रूषमाणः शक्रः' इति पाठः ६ 'केशः' इति पाठः
७ 'कदना' इति पाठः

गर्भस्थस्य वृत्तान्तो विच्छेदनरूपवार्ता यया सा तथोक्ता सती तानि सप्त सप्तसंख्याकान्यपि खण्डानि गर्भशकलान्याखण्डलेनेन्द्रेण सप्तमरुतो वाताभिमानिनीर्देवता आवहादीनां सप्तानां मरुतां स्थानपालानित्यर्थः । कारयित्वा तृतीयं विष्टपं स्वर्गं प्रविष्टा । आवहादीनां नामानि—'आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्यः परीवाहः परावह इति क्रमात् ॥ सप्तैते मारुतस्कन्धा महर्षिभिरुदाहृताः । आवहो वर्तयेद्वायुर्मेघो मारुतविद्युतः ॥ वर्तयेत्प्रवहश्चापि तथा मार्तण्डमण्डलम् । संवहो मारुतस्कन्धस्तथा शीतांशुमण्डलम् ॥ वर्तयेदुद्वहश्चापि तथा नक्षत्रमण्डलम् । पञ्चमो विवहाख्यस्तु तथैव ग्रहमण्डलम् ॥ सप्तर्षिचक्रं स्वर्गङ्गां षष्ठः परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्ध्रुवमण्डलम् ॥' इति ॥

अस्तु तर्हि, ततः किमित्याकाङ्क्षायां प्रश्नस्योत्तरमाह—

ततः,

अलम्बुषायामिक्ष्वाकोर्जातः कश्चिन्महीपतिः ।
विशालेति स्वनाम्नात्र विशालां विदधे पुरीम् ॥ ८९ ॥

तत इति । ततो दितेः स्वर्गप्रवेशानन्तरम् । **अलम्बुषायामिति ।** इक्ष्वाकोर्युष्मद्वंशकूटस्थात्प्राशोऽलम्बुषायां अलम्बुषाख्यायां निजभार्यायां जातः उत्पन्नः कश्चिन्महीपतिर्विशालो नाम राजा । अत्र कुशाश्वे स्वस्य यन्नाम विशाल इत्यभिधानं तेनैव । अङ्कितामिति शेषः । अत एव विशालेति नाम्ना प्रसिद्धां विशालां विस्तृतां पुरीं विदधे निममे । 'वेः शालच्छङ्कटचौ' इति शालच्प्रत्ययः । विशालनिर्मितत्वमेव विशालापदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

तदनु तद्वास्तव्येन सुमतिनाम्ना नृपतिना कृतातिथ्यः सराजपुत्रो-भगवान्विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनीं नीत्वा मिथिलां प्रति प्रस्थितः प्रतप-सामुत्तमस्य गौतमस्याश्रमं प्रदर्श्य तद्दारानुपक्तां कथामित्थमकथयत् ।

तदन्विति । तदनु विशालनगरीवृत्तान्तकथनानन्तरं भगवान्पूज्यो विश्वामित्र-स्तस्यां विशालायां वसतीति तद्वास्तव्यः तेन वसन् । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यप्रत्ययो वृद्धिश्च । तेन सुमतिरिति नाम यस्य तेन सुमतिनाम्ना नृपतिना राज्ञा कृतातिथ्यो विहितातिथिसत्कारो राजपुत्राभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह सराजपुत्रः सन् तत्र विशालायां निशीथिनीं रात्रिम् । 'निशा निशीथिनी रात्रिः' इत्यमरः । नीत्वा गमयित्वा मिथिलां विदेहनगरीं प्रति प्रस्थितः सन् प्रतपसामुत्तमस्य महातपस्विप्रवरस्य गौतमस्य मुनेराश्रमं तपोवनं प्रदर्श्य तस्य गौतमस्य दारा भार्याऽहल्या तस्यामनुषक्तां तदनुबद्धां कथामुपाख्यानमित्थमनेन प्रकारेणाकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अनागमद्गौतमधर्मदाराननार्यजुष्टेन पथा महेन्द्रः ।
स च क्रुधा निर्वृषणं वृषाणं भार्यामदृश्यां च मुनिश्चकार ॥ ९० ॥

---

१ 'विशालः स्वेन नाम्नात्र' इति पाठः. २ 'सराजपुत्रो विश्वामित्रः' इति पाठः. ३ 'क्रुद्धस्ततो' इति पाठः

अजेति । अत्राश्रमे महेन्द्रोऽनार्यजुष्टेनासाधुजनाचरितेन पथा । कितवमार्गेणेत्यर्थः । गौतमस्य धर्मदारान्धर्मपत्नीमहल्याम् । 'दाराः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यभिधानात् । अगमद्ग्राम्यधर्मेण सगतवान् । गमेर्लुङ् । पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः । स मुनिर्गौतमश्च क्रुधाहल्याजारत्वजनितक्रोधेन वृषाणं महेन्द्रम् । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । निर्वृषणं विगताण्डकोशम् । 'मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः' इत्यमरः । तथा भार्यामहल्यां चादृश्याम् । पूर्वरूपपरित्यागेन पाषाणभावमापन्नामित्यर्थः । चकार तथा शशाप । उपजातिवृत्तम् ॥

शापान्तं कथयति—

वनमेतद्गते रामे शापान्मुक्ता भविष्यसि ।
इत्युक्त्वा गौतमः पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥ ९१ ॥

वनमिति । रामे श्रीरामचन्द्रे एतद्वनमेतदरण्यं गते प्राप्ते सति शापात्पाषाणभावनिर्बन्धरूपान्मुक्ता भविष्यसि । श्रीरामचन्द्रपदारविन्दरजःकणस्पर्शादेव स्वेच्छापरिप्राप्तां पाषाणभावावस्थां विहाय निजशरीरं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण गौतमः पत्नीमहल्यां प्रत्युक्त्वा तपसे तपश्चर्यार्थं हिमाद्रिं ययौ प्राप ॥

इत्थं[1] विदितवृत्तान्ते देवतानां गणे तदा ।
पितृणां प्राभवा[2]ल्लेभे मेषस्य वृषणं वृषा ॥ ९२ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण देवतानां गणेऽग्न्यादिदेवसङ्घे विदितवृत्तान्ते गौतमशापादिन्द्रो निर्वृषणोऽभूदिति विज्ञातवृत्तान्ते सति तदा तस्मिन्समये वृषेन्द्रः पितृणां पितृदेवतानां प्राभवान्माहात्म्यान्मेषस्य हविर्द्रव्येण कल्पितस्यैडकाख्यपशुविशेषस्य वृषणं लेभे प्राप । मेषवृषणं छित्त्वैतद्वृषणस्थाने योजयामासुरित्यर्थः । अत एव 'मेषवृषण इन्द्रः' इति लोकवेदयोः प्रसिद्धिः । 'मेण्ढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमरः ॥

तदेनामेनसो मुक्तां प्रतिगृह्णातु गौतमः ।
इति तस्याश्रमं भेजे साकं रामेण कौशिकः ॥ ९३ ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्गौतम एनसो महेन्द्रसंभोगजनितपापान्मुक्ताम् । युष्मत्पादरजोमहिम्नेति शेषः । एनामहल्यां प्रतिगृह्णातु पुनः स्वीकरोतु । इति । उक्त्वेति शेषः । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्याकारिकाः । कौशिको विश्वामित्रो रामेण साकं तस्य गौतमस्याश्रमं भेजे प्राप ॥

दुःखे[3] सुखे च रज एव बभूव हेतु-
स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्याः ।
यस्माद्गुणेन रजसा विकृतिं गता सा
रामस्य पादरजसा प्रकृतिं प्रपेदे ॥ ९४ ॥

---

१ 'ततो' इति पाठः. २ 'प्रभावात्' इति मूलटीकयोः पाठः क्वचित्. ३ 'ततः । दुःखे' इति पाठः.

दु ख इति । तादृग्विधे तादृक्प्रकारे । अनिर्वाच्य इत्यथ । महत्तमे च गौतमधर्मपत्न्या अहल्याया दु खे पाषाणावस्थाजनितक्लेशे सुखे पूर्वरूपप्राप्तिजनितानन्दे च विषये रज एव रजोगुणो रेणुश्च । एवकारोऽवधारणार्थक । हेतु कारण बभूव । पुन । यस्मात्कारणात् सा गौतमधर्मपत्नी गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजोगुणेनेत्यथ । विकृतिं गता पाषाणावस्थाविकार प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य पादरजसा चरणरेणुना प्रकृति पूर्वरूप प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरज सपर्कात्पाषाणत्व विहाय निजाकृतिं प्रापेत्यथ । 'रजो रजोगुणे रेणावार्तवे च' इति नानार्थरत्नमाला । रज इति केवलप्रकृतगोचर श्लेषालकार । यद्यपि पूर्वमहल्या चकारेत्युक्तम्, न तु पाषाणावस्थाम्, तथा 'विकृतिं गता प्रकृतिं प्रपेदे' इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणवस्था सूच्यते । तथा च पाद्मे—'सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मन । अभूत्सुरूपा वनिता समानान्ता महाशिला ॥' इति । गुहेनाप्युक्तम्—'क्षालयामि तव पादपङ्कज नाथ दारुदृषदो किमन्तरम् । मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी ॥' इति । महानाटकेऽप्युक्तम्—'शिला कम्प धत्ते शिव शिव विमुञ्चे कठिनतामहो नारी च्छायामयति वनितारूपमयते । यदस्यैव रामे विकसितमुखी वत्कलमुर स्थले कृत्वा यध्वा कचभरमुदस्थाद्दिविध ॥' इति । अन्यत्र गौतमेन च— 'पदकमलरजोभिर्मुक्तपाषाणदेहामलभत यदहल्या गौतमो धर्मपत्नीम् । त्वयि चरति विशीर्णग्राविण विन्ध्यादिपादे कति कति भवितारस्तापसा दारवन्त ॥' इति वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तस्मिन्नहल्यया गौतमेन च कृतमातिथ्यं विश्वामित्र सराजपुत्र प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि जनकयजनभवनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्यया गौतमेन च कृतातिथिसत्कार सराजपुत्र श्रीरामलक्ष्मणसहित स प्रतिगृह्य स्वीकृत्य मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनगरान्तिकप्रदेशे जनकस्य यजनभवन यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिलापुरी' । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इति चामर ॥

तदनु जनकेन विधिवदभ्यर्चिते तस्मिन्निमिकुलपुरोधा शतानन्दो रघुनन्दनमेवमभाषत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तर तस्मिन्विश्वामित्रे जनकेन राज्ञा विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । अभ्यर्चिते पूजिते सति निमिर्नाम राजा विदेहाना कूटस्थस्तत्कुलपुरोधास्तद्वंशपारम्पर्यागतपुरोहित । पुरस्तादेव राज्ञो हित धत्ते पुरोधा इति विग्रह । 'पुरोधास्तु पुरोहित ' इत्यमर । शतानन्दो गौतमपुत्रो मुनी रघुनन्दन श्रीराम प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेणाभाषतावोचत् । विश्वामित्रमाहात्म्य वक्तुमुपचक्रमेत्यर्थ ॥

---

१ 'अहल्यया कृत ' इति पाठ २ 'भुवि जात' इति पाठ ३ 'अभ्यर्चिते' इति पाठ
४ 'तस्मिन्कुशिकसुते निमि ' इति पाठ

तदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसावाश्रमं ब्रह्मसूनो-
रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधि सुरभेः प्राभवादित्यवेत्य ।
सा तेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चकर्ष
क्रोशन्तीं तां तयैव प्रचुरबलजुषा कांदिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निति । असाविति हस्तनिर्देशः । मुनिर्मननशीलो विश्वामित्रः क्षत्रार्हवृत्तौ क्षत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षात्रार्ह-' इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे तिष्ठन्वर्तमानः सन् । पुरेति शेषः । ब्रह्मसूनोर्वसिष्ठस्याश्रमं तपोवनमगमत्प्राप । आखेटकयात्रायामिति शेषः । अथ तत्राश्रमे निरवधि निर्मर्यादम् । षड्रसोपेतं चतुर्विधमृष्टान्नपानादिसमृद्धतया निरङ्कुशमशक्यमित्यर्थः । आतिथ्यमतिथिसत्कारं लब्ध्वा प्राप्य । वसिष्ठकृतमिति शेषः । ततः सुरभेः कामधेनोः । 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्राभवात्सामर्थ्यादित्येवमवेत्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण प्रार्थिता मह्यमियं दीयतामिति वसिष्ठमुद्दिश्य याचिताभूत् । तदनु याच्ञानन्तरं मुनिवरे मुनिश्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेनुं दातुमनङ्गीकृतवति सतीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । क्रोशन्तीमार्तस्वरं कुर्वतीं तां धेनुं चकर्ष बलात्कारेण नीतवान् । ततः प्रचुरबलजुषात्यन्तबलिष्ठया तया धेन्वैव कांदिशीको भयद्रुतो बभूव । महानल्पसपत्नकामधेनुविदलितचतुरङ्गबलः सन्पलायितोऽभूदित्यर्थः । 'कांदिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । तयैवेत्यत्र एवकारो वसिष्ठव्यवच्छेदार्थकः । राज्ञा तपोबलेन न वध्य इति तेनोपेक्षितत्वादिति भावः । तदुक्तं श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे—'दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥' इति । स्रग्धरावृत्तम् । तदुक्तं केदारेण—'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥

एवंभूतोऽपि पुनर्युद्धार्थमेव प्रवृत्त इत्याह—

बहुशस्तद्बलचकितस्य तपोबलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयोऽपि सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परा ब्रह्मदण्डेन निरुन्धदरुन्धतीजानिरवतस्थे ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारम् । 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस् प्रत्ययः । तस्याः कामधेनोर्बलात्सैन्याच्चकितस्य भयसंभ्रान्तस्य । 'चकितं भयसंभ्रमः' इत्यभिधानात् । तपसा तपोबलेनाधिगताः प्राप्ता विविधा बहुप्रकाराश्चायुधनिगमा धनुर्वेदाद्यस्त्रविद्या येन तस्य अत एव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भूयः पुनरपि समारब्धसमरस्योपक्रान्तयुद्धस्य । विश्वामित्रस्येति शेषः । दिव्यास्त्रपरम्परामसा-

---

१ 'सुरभि' इति पाठः २ 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः ३ 'चकर्षन्' इति पाठः ।
४ 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति व्युत्क्रमेण पाठः

तुपावश्रेणिं ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मतेजोमयेन दण्डेन निरुन्धन्निवारयन् । मोघीकुर्वन्नित्यर्थ । अरुन्धत्येव जाया यस्याऽरुन्धतीजानिर्वसिष्ठ । 'जायाया निङ्' इति निङादेश । अवतस्थ औन्मुख्येन स्थितवान् । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीक क्षात्रात्तेजस पर ब्राह्ममेव महो महीय इति निश्चित्य तत्सिद्धये दक्षिणस्या दिशि तीव्रतर तपश्चचार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमयं विश्वामित्रो जातव्यलीक क्षत्रियबले समुत्पन्नाप्रीति सन् । 'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमर । अथवा उत्पन्नदु ख । 'व्यलीकमप्रिये दु खे' इति वैजयन्ती । अत एव क्षात्रात्क्षत्रसम्बन्धिनस्तेजसो बलात् । 'तेज प्रभावे दीप्तौ च बले' इत्यमर । परमत्यन्त ब्राह्म ब्रह्मसम्बन्धि महस्तेज एव महीय महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावत् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे— 'धिग्बल क्षत्रियबल ब्रह्मतेजोबल बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥' इति । तत्सिद्धये ब्रह्मतेज प्राप्त्यर्थं दक्षिणस्या दिशि तीव्रतरमत्युग्र तपश्चचार । घोरतरतपोनिष्ठोऽभूदित्यर्थ ॥

अथ सावित्र क्षत्रियस्त्रिशङ्कु सशरीर स्वर्गसिद्धिमभ्यर्थयमानो वसिष्ठेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निर्बन्धकुपितैर्दत्तचण्डालभावस्तमेनं शरणमभजत ।

अथेति । अथानन्तर सावित्र सवितृवंशोद्भव । क्षत्रिय क्षत्रकुलप्रसूत । 'क्षत्राद्घ' इति घप्रत्यय । विशेषणद्वयेनापि गृहीतापरित्याज्यत्व सूच्यते । त्रिशङ्कु राजा सशरीर शरीरसहित सन्नेव स्वर्गसिद्धि स्वर्लोकप्राप्तिमभ्यर्थयमान । सशरीर एवाह स्वर्ग यास्यामीति याचमान सन्नित्यर्थ । वसिष्ठेन गुरुणा प्रत्याख्यात सशरीरस्वर्गगमनमशक्यमिति निराकृत । तथा निर्बन्धकुपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रैरह सशरीर एव स्वर्ग प्रापणीय इति पुन पुनर्याञ्चानिर्बन्धजनितोपद्रवसञ्जातकोपैर्महोदय आदिर्येषा तैस्तस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तश्चण्डालभावो यस्य स तथोक्त । चण्डालो भवेति शप्त सन्नित्यर्थ । तमेन विश्वामित्र तपस्यन्त शरणमभजत । तत्प्रतिपक्षतयाय मा स्वर्ग प्रापयिष्यतीति शरणागतोऽभूदित्यर्थ ॥

तत स्मित आह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूर्तये क्रतुमेक प्राक्रमत ।

असाविति । असौ विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिशङ्कोर्मनोरथपरिपूर्तये । सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपमनोरथ परिपूरयितुमित्यर्थ । एक क्रतु प्राक्रमत । कञ्चिद्याग आरब्धवानित्यर्थ ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया त्रिशङ्कोरनागतान्वसिष्ठपुत्रानयं शापेन श्वभक्षकानकरोत् ।

---

१ 'क्षात्रतेजस' इति पाठ   २ 'प्रार्थयमानो' इति पाठ   ३ 'पूर्तये' इति पाठ
४ 'कर्तुं प्राक्रमत' इति पाठ   ५ 'त्रिशङ्कुयजनेऽनागतान्' इति पाठ

तत्रेति। त्रिशङ्को सबन्धिनि तत्र तस्मिन्क्रतौ ब्राह्मणेषु अब्राह्मणेषु समागतेषु विश्वामित्रभयादुपागतेषु सत्सु त्रिशङ्कोर्नृपात्। 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिना पञ्चमी। जुगुप्सया। शरीरान्तरं प्रविष्टो जातिभ्रष्टोऽस्मत्परिपन्थिनः शरणं गतश्चण्डालोऽयं यजमानः क्षत्रियश्च याजकस्तस्मात्तत्र गमनमनुचितमित्युपगमनसंकोचेनेत्यर्थः। अनागतानसंप्राप्तान्वसिष्ठस्य पुत्रानयं विश्वामित्रः शापेन श्वभक्षानकरोत्। यतोऽस्म दुपक्रान्तयागप्रतार्ष्यया न समागतास्त इमे वसिष्ठस्य पुनाः श्वभक्षा भवन्त्विति शापेनेत्यर्थः ॥

तैः क्रतुभुजां वर्गोऽपि स्वर्गादनवतीर्णः।

ततः इति। ततस्तदनन्तरम्। क्रतुं भुञ्जत इति क्रतुभुजः, तेषामिन्द्रादिदेवानां वर्गः सङ्घोऽपि स्वर्गादनवतीर्णो जुगुप्सयैवानवतरति। हविर्भागग्रहणार्थमपीति शेषः ॥

अयं महात्मा तपसः प्रभावादारोपयामास दिवं त्रिशङ्कुम्।
नीलाम्बरं निह्नुतराजवेषं वर्षानिशीथादविशेषवेषम् ॥ ९६ ॥

अयमिति। महात्मा महानुभावोऽयं विश्वामित्रस्तपसः प्रभावात्तपःसामर्थ्यात्त्रिशङ्कुं दिवं स्वर्गमारोपयामासारोपितवान्। रुहेर्ण्यन्तात्लिट्। 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पकारः। 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणिकर्तुर्णौ कर्मत्वम्। कीदृशं त्रिशङ्कुम्। नीलमम्बरं वासो व्योम च यस्य तम्। एकत्र चण्डालत्वेन धारित्वादिति। अन्यत्र मेघावरणजनितान्धकारावृतत्वात्। 'अम्बरं वाससि व्योम्नि' इति विश्वः। तथा निह्नुत आच्छादितो राजवेषो नृपनेपथ्यं चन्द्रप्रकाशश्च यस्य तम्। 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो' इति विश्वः। अत एव वर्षानिशीथात्प्रावृट्कालार्धरात्रादविशेषो विशेषरहितो वेषो यस्य तम्। अर्धरात्रतुल्याकारमित्यर्थः। 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इति, 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इति चामरः। श्लेषालंकारः। इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः,

अपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्तं सजातमन्युः शतमन्युरेनम्।
ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कुं लेभे त्रिशङ्कुर्गगने प्रतिष्ठाम् ॥ ९७ ॥

ततः। अपातयदिति। ततस्तदनन्तरं शतं मन्यवः क्रतवो यस्य शतमन्युरिन्द्रः सजातमन्युश्चण्डालं किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुत्पन्नक्रोधः सन्। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः। स्वर्गमुपाश्रयन्तं प्रतिसंक्रमेण त्रिशङ्कुमपातयत्पातयामास। ततोऽनन्तरं त्रिशङ्कुः पतमान इति शेषः। अस्य महात्मनो विश्वामित्रस्य नियोगशङ्कुं स्वमनवतिष्ठमानं गृहाणालम्बनयष्टिविशेषमवलम्ब्यावष्टभ्य गगने प्रतिष्ठां स्थितिं लेभे प्राप। एतन्नियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थः। महात्मानः किं वा कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः। उपजातिवृत्तम् ॥

---

१ 'तत्र' इति पाठः

ततो गीर्वाणगणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्मा तत्र तप प्रत्यूह प्रत्युद्भूत इति पश्चिमाया दिशि पुष्करे पुष्कलं तपश्चरन्त ममुमम्बरीपयज्ञपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं वल्लीभिर्गोभि क्रीत्वा नरप शुता नीयमानस्तावदृचीकस्य मध्यमपुत्र शुन शेप शरणमयाचत।

तत इति। ततस्त्रिशङ्कोर्गगनप्रतिष्ठापनानन्तर गीर्वाणगणप्रार्थनया पुरन्दरादिवृन्दारकवृन्दयाच्ञया परित्यक्त विसृष्ट भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनैव कर्म येन तम्। तत्र दक्षिणस्या दिशि। तप प्रत्यूह तपोविघ्न। 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह' इत्यमर। प्रत्युद्भूत सजात इति पश्चिमाया दिशि पुष्करे तीर्थविशेषे पुष्कल समग्र तपश्चरन्तममु विश्वामित्रमम्बरीषस्य महाराजस्य यज्ञपशुविनाशे निमित्ते प्रायश्चित्तार्थम्। प्रायश्चित्त नाम प्रारब्धकर्मलोपजनितदुरितनिराकरणार्थमवश्यकर्तव्यकर्मविशेष, तदर्थं वल्लीभिरनेकाभि। शतसहस्राभिरित्यर्थ। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप्। गोभिर्मूल्यभूताभि क्रीत्वा गृहीत्वा नरपशुता नीयमान। तत्प्रायश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिचोदितत्वादिति भाव। तावत्तदानीमृचीकस्य ऋचीकनाम्न कस्यचिद्दरिद्रब्राह्मणस्य शुन शेप शुन शेपनामा। शुन इव शेपो यस्येति विग्रह। 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु–' इत्यलुक्। मध्यमपुत्र शुन पुच्छ शुनोलाङ्गूल इत्याद्यतृतीयपुत्रापेक्षया मध्यमोऽस्य पुत्र। मध्ये भवो मध्यम। 'मध्यान्म' इति मप्रत्यय। 'पिता ज्येष्ठमविक्रेय माता चाह कनीयसम्। विक्रेय मध्यम मन्ये राजपुत्र नयस्व माम्॥' इति श्रीरामायणे तेनवोक्तत्वात्। शरण मयाचत। आपन्नोऽहम्, मत्प्राणसरक्षण कुर्विति प्रार्थितवानित्यर्थ। ननु ऋचीकोऽय ब्राह्मण, तत्कथ स्वदग्धोदरपूरणाय पश्वर्थं स्वपुत्रदानरूप पाप कृतवान्। किंच 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुते पुत्रस्यात्मरूपत्वादात्महन्तृत्वदोषप्रसङ्गाच्चेति चेत्, सत्यम्। बुभुक्षितस्यास्य तादृग्विवेकशून्यत्वात्। उक्त च—'त्यजेत्क्षुधार्ता महिलापि पुत्र भुङ्क्ते क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम्। बुभुक्षित किं न करोति पाप क्षीणा नरा नष्टगुणा (निष्करुणा) भवन्ति॥' अन्यच्च—'जन्य दग्धोदरस्यार्थे किं न कुर्वन्त्यसाम्प्रतम्' इति अतस्तथा कृतवानित्यलमतिप्रसङ्गेन॥

तत किं कृतवान्मुनिरित्यत आह—

अय भगवान्निजतनयविनिमयेन रक्षितुमेनमुन्मुख पराङ्मुखेभ्यस्तेभ्यो दुहितृष्यन्दादिभ्य शापेन वसिष्ठपुत्रदशा दत्त्वा गाथाद्वयप्रीताभ्या मिन्द्रोपेन्द्राभ्याम[3]म्बरीषं शुन शेप च परिपूर्णमनोरथौ कारयामास।

अयमिति। अयमिति पुरोवर्तिनि निर्देश। भगवान् 'उत्पत्तिं च विपत्तिं च' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्रो निजतनयविनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेनेन शुन शेप रक्षितु पालयितुमुन्मुख। 'सर्वकामसमृद्धस्य ह्यश्वमेधस्य यत्फलम्। तत्फल लभते त्रस्ते

---

१ 'सर्वगीर्वाणगण' इति पाठ २ 'अम्बरीष' इति पाठ ३ 'अम्बरीष च शुन शेप च' इति पाठ

रक्षिते शरणागते ॥' इति शरणागतरक्षणे महाफलश्रवणान्निजतनयार्पणेनाप्येन पशुभावनिर्बन्धान्मोचयितुं कृतनिश्चय इत्यर्थः । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण प्रतिकूलेभ्यो हविष्पन्द आदिर्येषां तेभ्यो हविष्पन्दप्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजतनयेभ्यः शापेन वसिष्ठपुत्रदशां श्वभक्षणावस्थां दत्त्वा । वसिष्ठतनया इव श्वमांसभोजिनो भवन्त्विति शशापेत्यर्थः । 'दशा वर्तावस्थायाम्' इति विश्वः । गाथाद्वयप्रीताभ्यां गाथयोरिन्द्रोपेन्द्रप्रसादकसूक्तविशेषयोर्द्वयेन शुनःशेपगीतेन प्रीताभ्यां संतुष्टाभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यां यागाधिष्ठानदेवताभ्याममम्बरीषः शुनःशेपश्चेत्युभौ परिपूर्णमनोरथौ संपूर्णाभिलाषौ कारयामास । इन्द्रोऽपि द्रुततोषोत्पादनपूर्वकं यज्ञस्य साङ्गत्वापादनेनाम्बरीषमनोरथं प्राणपरित्राणेन शुनःशेपमनोरथं च पूरयामासेत्यर्थः ॥

ततस्तपस्यन्तमेनं मेनकासङ्गतस्तपोभङ्गश्चिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं तपस्यन्तं तपः कुर्वाणम् । तपोनिष्ठमित्यर्थः । एनं विश्वामित्रं मेनकाया मेनकाख्याया अप्सरसः सङ्गतः सङ्गात् । पञ्चम्यास्तसिः । तपोभङ्गस्तपोविघ्नः कर्ता । चिरं बहुकालमङ्गीचकार अनुससार । मेनकासंभोगतत्परत्वेन चिरकालमयं परित्यक्तनियमोऽभूदित्यर्थः ॥

पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे घोरं तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमयं विश्वामित्रः पश्चात्तापेन किमेतदसदाचरितमनीकृतमित्यनुतापेनाभिभूतः आक्रान्तः सन्नुत्तरे उत्तरस्मिन् भूभृति हिमवत्पर्वते । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात्स्मिन्नादेशाभावः । कौशिक्यास्तन्नाम्न्याः स्वभगिन्यास्तीरे घोरमत्युग्रं तपश्चचार । तथा च श्रीरामायणे—'कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकाम्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥' इति श्रीरामं प्रति स्वेनैवोक्तम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहिता रम्भा शैली भवेति शप्त्वा पूर्वस्यां दिशि निरस्तनिःश्वासं तपश्चरत्यमुष्मिन्नूष्मणा तपोऽग्नेरुद्विग्नितामरसखस्तामरसासनः संनिधाय जितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्येवं व्याहरतु भवन्तमित्यभाषत ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्पर्वते जम्भारिणा जम्भासुरदलनद्वेषिणेन्द्रेण प्रहिता तपोविघ्नार्थं प्रेषिता रम्भामप्सरसम् । 'स्त्रियां बह्वीष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः । घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥' इत्यमरः । शैला शिलारूपा भवेति शप्त्वा । शापेन पाषाणावस्थां दत्त्वेत्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि प्राच्यां निरस्तनिःश्वासं निरुद्धप्राणसंचारं यथा तथा । रेचकपूरककुम्भकलक्षणप्राणायामसहितमित्यर्थः । अमुष्मिन्विश्वामित्रे तपश्चरति महोग्रतपोनिष्ठापरतन्त्रे सति तपोऽग्नेस्तपोरूपवह्नेरूष्मणा संतापजनकज्वालयोद्विग्निता विह्वलिता ये अमरा देवास्तेषां सखा

१ 'तत' इति पाठः । २ 'उद्विग्नमानम' इति पाठः ।

तरगस्त । भयसम्भ्रान्ताखिलगीर्वाणसहित सविलय । 'राजाह राखिभ्यष्टच्' तामरमासनो ब्रह्मा सन्निधाय सन्निहितो भूत्वा जितेन्द्रियत्वाद्विषयप्रवृत्तिप्रतिरो शिक्षितेन्द्रियग्रामत्वाद्धेतो ब्रह्मर्षिरसि जात । वसिष्ठोऽपि त्वत्प्रतिपक्ष्यपि भवन्तं ब्रह्मर्षिरसीति व्याहरतु वदतु । मदनुमहेणेति शेष । तथैव तव मनसि वि इति भाव । इतीत्थमभापत ॥

तत किं तत्राह—

असौ वसिष्ठनिर्देशाद्ब्रह्मर्षित्वमविन्दत ।
यथोपनयसंस्काराद्द्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९८ ॥

असाविति । असौ विश्वामित्रो वसिष्ठस्य निर्देशान्निरूपणाद्ब्रह्मर्षित्वम् । द्वे जन्म उत्पत्तिरभ्या यस्य स द्विजन्मा ब्राह्मण उपनयनसंस्कारादुपनयनरूपसंस्काराद्ब्र वर्चसं यथा ब्रह्मतेज इवाविन्दतालभत । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस ' इत्यच्प्रत्यय । अ यथाशब्द इवार्थे । 'इववद्वायथाशब्दा ' इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । अत एवोपमा

इति जनकपुरोध श्लाघितो गाधिसूनु
सह नृपतनयाभ्यां शर्वरीं तत्र नीत्वा ।
विधिवददिशदर्घ्यं पुष्पदर्भाग्रगर्भं
सरसिजदयिताय ज्योतिषे छान्दसाय ॥ ९९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण जनकस्य पुरोधसा पुरोहितेन शतानन्देन श्लाघित प्रशंसितो गाधिसूनुर्विश्वामित्रो नृपतनयाभ्यां सह श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां साकं त यज्ञशालायां शर्वरीं रात्रिं नीत्वा गमयित्वा सरसिजदयिताय पद्मबान्धवाय छान्दसाय छन्दोमयाय । सध्यात्रयेऽपि क्रमेण ऋगादिवेदत्रयमयायेति भाव । तथा च श्रुति —'ऋग्भि पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्न । सामवेदेना स्तमये महीयते' इति । ज्योतिषे सूर्याय पुष्पदर्भाग्रगर्भं पुष्पदर्भाङ्कुरमिश्रम् । तथाभू तस्यैव शास्त्रचोदितत्वादिति भाव । उक्तं च ज्ञानवासिष्ठे—'दत्त्वार्घ्यं कीर्णकुसु प्रणम्याशु प्रदक्षिणै । विष्णुमाह द्विजो वाक्यैरम्भोदमिव चातक ॥' इति । अर्घा पूजार्थं जलमर्घ्यं जलाञ्जलि । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्प्रत्यय । 'मूल्ये पूजाविधा वर्घ ' 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामर । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । अदिशत् दत्तवान् । अत्र श्रुति —'तदु ह वा एते ब्रह्म वादिन पूर्वाभिमुखा संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । ता एता आपो वज्राभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु जनकराजधानी रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुकादनवरतपतितेन[2] विकचकुवलयनिचयोपचीयमानमेचकमरीचिमलिम्लुचेन[3] पौरनारी[4]लोचनरोचिषा कवचितनरपतिपथा विश्वामित्र प्रविश्य दशरथ तनयाविदमभापत[5] ।

---

१ 'दर्भापगर्भं' इति पाठ २ 'पातितेन' इति पाठ ३ 'मराचिवीचिमलि ' इति पाठ
४ 'पौरनारीजनविलोचन ' इति पाठ ५ 'इत्थम्' इति पाठ

तदन्विति । तदनु अर्घ्यप्रदानानन्तरं विश्वामित्र रामलक्ष्मणयो कर्मणो निरीक्षणकौतुकाद्विलोकनकौतूहलाद्धेतो । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमर । अनवरतप्रसृतेन निरन्तरप्रसृतेन विकचकुवलयानामुत्फुल्लनीलोत्पलानां निचयेन समूहेनोपचीयमाना प्रवर्धमाना या मेचकमरीचि श्यामलकान्ति । 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचका ' इत्यमर । तस्या मलिम्लुचेन पाटच्चरेण । तिरस्करणेनेति यावत् । तद्वत्कान्तेनेत्यर्थ । अत एवोपमा । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दि-पाटच्चरमलिम्लुचा ' इत्यमर । पौरनारीणां पुरसुन्दरीणां लोचनरोचिषा नयनकान्त्या क्वचित् सबलितो नरपते पन्था नरपतिपथो राजमार्गो यस्यास्ताम् । 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्त । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । जनकस्य राजधानी जनकराजधानी मिथिलानगरी ताम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट् प्रत्यय । प्रविश्य । दशरथतनयौ श्रीरामलक्ष्मणौ प्रतीद वचनमभाषत ॥

तदेवाह—

अस्यां खलु नगर्यामारब्धयज्ञस्य राज्ञो जनकस्य भागधेयात्सीता-नामधेयभाजनमजीजनत्कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती ।

अस्यामिति । अस्यां नगर्यां मिथिलायाम् । खलुशब्द प्रसिद्धार्थ । भगवती पूज्या । रत्नानि मणयो गर्भे यस्या सा रत्नगर्भा भू । तथा । 'जगती रत्नगर्भा च' इत्यमर । आरब्धयज्ञस्य उपक्रान्तमखस्य राज्ञ । हलमुखकर्षणेन यज्ञभूमिं शोधयत इत्यर्थ । भागधेयात् भाग्याद्धेतो । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधि ' इत्यमर । सीता लाङ्गलपद्धतिस्तज्जन्यत्वात्सीतेत्यन्वर्थसंज्ञा । 'सीता लाङ्गलपद्धति ' इत्यमर । सीतेति नामधेयस्य नाम्नो भाजनं पात्रम् । 'नामरूपभागेभ्य स्वार्थे धेयो वक्तव्य ' इत्युभयत्रापि धेयप्रत्यय, कन्यारत्नम् । श्रेष्ठां कन्यकामित्यर्थ । अजीजनत् जनयामास । रत्नगर्भानाम्न्यास्या रत्नजननं युक्तमेवेति भाव । जनेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वोऽन्यासदीर्घश्च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्व । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते' इत्यभिधानात् ॥

अस्या पुन किमपरं माहात्म्यम् ।

अस्या इति । अस्या पुनर्मिथिलानगर्या अपरमितोऽन्यन्माहात्म्यं महानुभावत्वं किं वर्णनीयमस्ति । न किंचिदस्तीत्यर्थ ॥

यत —

देव्या यस्या वसनमुदधि पीठिका हाटकाद्रि-
र्हार सिन्धु सगरतनयस्वर्गमार्गैकबन्धु ।
क्रीडाशैल प्रथमपुरुषक्रोडदंष्ट्रा च तस्या
सीतामातुर्जगति मिथिला सूतिकागेहमाहु ॥ १०० ॥

यतो यस्मात् कारणात् ॥ **देव्या इति ।** यस्या देव्या भूदेव्या उदकानि

१ 'तस्या पुन ' इति पाठ २ 'किं परं किमपि' इति पाठ ३ 'कुत' इति पाठ
४ 'यस्या पृथ्व्या ' इति पाठ ५ 'परमपुरुष ' इति पाठ

धीय तेऽस्मिन्निन्दुदधि समुद्र । 'उदकस्योद सञ्ज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेश वसन वस्त्रम् । तथा हाटकाद्रि स्वर्णाचल । 'स्वर्ण सुवर्ण कनक हिरण्य हेम हाटकम्' । अत्र पीठ पीठी सैव पीठिकोपवेशनपीठम् । गौरादि त्वान्डीप् । तत स्वार्थे क । 'केऽण' इति ह्रस्व । तथा सगरतनयाना कपिलानलदग्धाना स्वर्गमार्ग एव बन्धुर्सुहृत्सुहृत् । स्वर्लोकप्रापिकेत्यर्थ । सिन्धु सरित् । मन्दाकिनीति यावत् हारो मुक्ताकलाप । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर तथा प्रथमपुरुष पुराणपुरुषो विष्णु स चासौ क्रोडो वराहश्च तस्य दंष्ट्रा दन्तविशेषश्च क्रीडाशैलो विहाराचल । सर्वत्राभूदिति शेष । तस्या सीतामातु सीताजनन्या भूदेव्या जगति । जगत्स्वित्यर्थ । मिथिला परिच्छिन्नतया वर्तमान मिथिलानगरीं सूतिकागेह सूतिकागृहमाहुर्ब्रुवन्ति । यत एवमपरिमेयानुभावाया भूदेव्या मिथिला सूतिकागेह कथयन्ति, अतोऽस्या माहात्म्य किमन्यद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थ । 'ध्रुव पद्मानाम्–' इत्यादिना णत्वादेश । ध्रुव आहादेशश्च । अत्रो दध्यादिष्वपरञ्जकत्वेन वसनत्वादिरूपणात्समस्तवस्तुवर्तिरूपकालङ्कार । 'आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिण । उपरञ्जकमारोप्यमाण तद्रूपक मतम् ॥' इति लक्षणात् । तत्र तथा पीयस्या मिथिलाया सागराम्बरादिमत्तया महीयस्या भूदेव्या आधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलङ्कार । तदुक्तम्—'आधाराधेययोरानुरूप्यभावोऽधिको मत' इति । अथ चोक्तरूपकानुप्राणित इति सङ्कर । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

तत्र सीताविवाहार्थममरैरपि दुष्करम् ।
जनक कल्पयामास धनुरारोपणं पणम् ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र मिथिलाया सीतोत्पत्तिसमये जनको राजा पिता च । 'ताततु जनक पिता' इत्यमर । सीताया विवाहार्थममरैरिन्द्रादिभिरपि । किमुतान्यैरिति भाव । दुष्कर कर्तुमशक्यम् । 'ईषद्दु सुषु– इत्यादिना खल्प्रत्यय । धनुषो हरकोदण्डस्यारोपणमवनमन पण मूल्य कल्पयामास । यो वा को वा इद धनुरारोपयति तस्मा इय कन्या दीयते न त्वन्यस्मा इति प्रतिज्ञातवानित्यर्थ । इत्यमभाषतेति पूर्वेण सबन्ध । 'पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च' इत्यमर ॥

ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञ सभा सुधर्मासदृशीं प्रपेदे ।
तौ चापतुश्चापविलोकलोलौ संचापकौ कोसलराजपुत्रौ ॥ १०२ ॥

तत इति । तत सीतावृत्तान्तकथनानन्तर महर्षिर्विश्वामित्र । ऋषिलक्षणमुक्तम् । सुधर्मासदृशा देवसभासमाम् । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमर । जनकराजस्य सभामास्थान प्रपेदे प्राप । तथा चापविलोकलोलौ धनुर्दर्शनलालसौ । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसश्च स' इति यादव । युत । चापाभ्या सह सचापकौ धन्विनौ । इति धनुर्विद्याविशारदत्व सूच्यते । 'तेन सह–' इत्या

१ 'अत्र' इति पाठ २ 'सचापलौ' इति पाठ

दिना बहुव्रीहि । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्यय । तौ कोसलराजपुत्रौ रामलक्ष्मणौ च । एतेन महाकुलीनत्वादिसकलगुणसपत्ति सूच्यते । आपतु प्राप्तवन्तौ । उपजातिवृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र विधिवदभ्यर्चित कथितदशरथतनयवृत्तान्त कौशिक कौशिकप्रमुखैरमरैरसत्कुलमहत्तरे देवराते निक्षिप्त विशेषत सीताशुल्कार्थं मया रक्षितमिदमिति जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणाय राममादिदेश ।

तत्रेति । तत्र सभाया कुशवशसभूतत्वात्कौशिको विश्वामित्र । 'कुशवशसभूतत्वात्कौशिक रघुनदन' इति श्रीरामायणे । विधिवद्यथाशास्त्रमभ्यर्चित पूजित । राज्ञेति शेष । तथा कथित उपवर्णितो दशरथतनयस्य वृत्तान्तो यज्ञप्रशमादिवृत्तिर्येन स तथोक्त सन् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त' इत्यमर । तथा कौशिकप्रमुखैर्महेन्द्रादिभिरमर । 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक' इत्यमर । असत्कुलमहत्तरेऽसदृश श्रेष्ठे देवराते राज्ञि निक्षिप्त विन्यस्त विशेषतो विशेषाकारेण सीताया शुल्कार्थं विवाहमूल्याथम् । तदारोपणस्यैव सीताप्रदानमूल्यत्वादिति भाव । 'शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च' इत्यमर । मया रक्षित गुप्तमिदम् । धनुरिति शेष । इत्युक्त्वा इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग । जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणायावनमनाय राममादिदेशाज्ञापयामास । नन्वीश्वरेण धनुर्देवराते न्यासभूततया निक्षिप्तमिति रामायणादौ श्रूयते । अत्रेन्द्रादिभिरिति कथमेतत्सगच्छत इति चेन्, स देवेभ्यो धनुषि दित्सिते तदानीमेतेदवे सन्निकर्षं गत्वा स्वय ग्रहीतु भीतरस्मदर्थेऽस्य देवरातस्य देहीति प्रार्थित सन् तस्य हस्ते दत्तवानिति न कोऽपि विरोध ॥

तत —

रामे बाहुबलं विवृण्वति धनुर्वंशे गुणारोपण
मा भूत्केवलमात्मना तिलकिते वशोऽपि वैकर्तने ।
आकृष्ट नितरा तदेव न पर सीतामनोऽपि द्रुत
भङ्गस्तस्य न केवल क्षितिभुजा दो स्तम्भदम्भस्य च ॥ १०३ ॥

तत आदेशानन्तरम् ॥ **राम इति ।** रामे बाहुबल निजभुजबल विवृण्वति प्रकटयति सति धनुर्वंशे केवल धनूरूपवेणुदण्ड एव गुणारोपण मौर्वायोजन शौर्यार्पण च मा भून्नासीत् । अत्र माङो नञर्थत्वात् 'माङि लुङ्' इति लुङाशीरर्थत्वावकाश । किंत्वात्मना स्वेन तिलकिते सजाततिलके । अलङ्कृते इत्यर्थ । अत्र स्वस्यावतीर्णत्वादिति भाव । 'तदस्य सजात तारकादिभ्य –' इतीतच्प्रत्यय । तारकादिराकृतिगण । वैकर्तने विकर्तनसबन्धिनि वशे सूर्यकुलेऽपि । 'वशो वेणौ कुलेऽपि च' इति विश्व । गुणारोपणमभूदिति विशेषस्य शौर्यादिगुणसमर्पणमभूदिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कार । इतरवशने राजभिर्धनुषोऽनारोपितत्वात्सूर्यवशावतसेन

---

१ 'वृत्तान्त कौशिकप्रमुखै' इति पाठ २ 'आरोपणे' इति पाठ ३ 'तत' इति नास्ति क्वचित् ४ 'नाभूत्' इति पाठ

श्रीरामेणारोपितत्वादिति तद्वशस्य महती प्रतिष्ठा सपादितेत्यर्थ । 'मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसन्ध्यादिके गुण' इत्युभयत्राप्यमर । किंच तद्गुनरेव नितरामतिशयेन कृश मा भूत्, किंतु परमत्यन्त द्रुत शीघ्र सीतामनोऽप्याकृष्टमभूत्। धनुराकर्षणस्यैव तन्मन समाकर्षणहेतुत्वादिति भाव । तथा तस्य केवल धनुष एव भङ्गो विभेदो मा भूत्। किंतु क्षितिभुजा दो स्तम्भदम्भस्य दोर्दण्डकैतवस्याडम्बरस्य च। दम्भस्तु कैतवे कल्के' इति विश्व । भङ्गोऽभूत्। भग्न धनुर्दृष्ट्वा राजानो निर्वापितनिजभुजार्ता बभूवुरित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

रामाकर्षणभग्नकार्मुकभुवा ध्वानेन रोदोरुधा
हसक्षत्रयश सितच्छदकुले जीमूतनादायितम्।
वीरश्रीप्रथमप्रवेशसमये पुण्याहघोषायितं
सीताया किल मानसे परिणये माङ्गल्यतूर्यायितम् ॥ १०४ ॥

रामेति । रामाकर्षणेन श्रीरामस्तृकर्षणेन भग्न विदलित यत्कार्मुक तस्माद्भवतीति तथोक्तेन । तथा रोदसी द्यावाभूमी रुणद्धि आवृणोतीति रोदोरुधा। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्। सर्वव्यापिनेत्यर्थ । 'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमर । ध्वानेन ध्वनिना कर्त्रा हसा मदोद्रिक्ता ये क्षत्रा क्षत्रिया । अत्र जातिवाचिना क्षत्रशब्देन तज्जन्या क्षत्रिया लक्ष्यन्ते। तेषा यश एव सितच्छदकुल हसश्रेणीति रूपकम् । तस्मिन्विषये। 'हसास्तु श्वेतगरुत' इत्यमर । जीवनस्य जलस्य मूत पुटबन्धो जीमूतो मेघ । 'मूङ् बन्धने' पृषोदरादित्वात्साधु । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यभिधानात् । जीमूतनादेन जलदगर्जितेनेवाचरित जीमूतनादायितम्। तस्य तन्निवारकत्वादिति भाव । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' । ततो भावे क्त । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। तथा वीरश्रियो वीरलक्ष्म्या प्रथमप्रवेशसमये पथमप्रवेशकाले। 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । पुण्याहघोषेण स्वस्तिवाचनरवेणेवाचरित पुण्याहघोषायितम्। पुण्य च तदहश्च पुण्याहमिति विशेषणसमास । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्न क्लीबता' इति क्लीबत्वम् । तथा सीताया मैथिल्या मानसे । मनसि प्रवर्तमान इत्यर्थ । परिणये विवाहविषये माङ्गल्यतूर्येण मादल्यार्थ तूर्यध्वनिनेवाचरित माङ्गल्यतूर्यायितम् । किलेति सभावनायाम् । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । उत्प्रेक्षोपमालकार । वृत्त पूर्ववत्॥

नव कठिनकर्षणत्रुटितचापजन्मा क्षणा-
द्दिशा द्विरदबृंहितै कृतहरित्पतिस्वागत ।
जगद्भ्रमणकौतुकोच्चलितरामकीर्त्यङ्गना-
प्रयाणपटहध्वनिं प्रथयति स्म तारध्वनि ॥ १०५ ॥

नव इति । कठिनकर्षणात्कठिनकर्षणाद्धेतोस्त्रुटितो भग्नो यश्चापस्तस्माज्जन्म यस्य स

१ 'मैथिल्या' इति पाठ २ 'रव' इति पाठ ३ 'पीत्कृतै' इति पाठ ४ 'ताराध्वनि' इति पाठ

तथोक्त । इति व्यधिकरणबहुव्रीहि । 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद ' इति वामन । क्षणात्तिशीघ्र दिशा द्विरदघाकृतदिग्गजर्घोरैरहेतुमि । नभस्तनितैरेवेति भाव । कृतो विहितो हरितपतिस्वामिनो दिगीश्वरस्यनृक्षोभनागमनप्रश्नो यस्य स तथोक्त । अतिवेगेन दिगन्तव्यापीत्यर्थ । नवोऽभनपूर्वस्त्वारध्वनिरुच्चानि । जगद्भ्रमणकालुकालेनसचारसंतृत्पादैतो । उच्चलिता प्रवृत्ता गमस्य कीर्तिरवाडनेति रूपकम् । तस्या प्रयाणपटहध्वनि यात्रारम्भे भेरीभाकार प्रथयति स्म प्रकटयति स्म । नाद्भ्यमवपेत्यर्थ । अत्र धनुर्भङ्गजनितध्वना पटहध्वनित्वारोपणाद्रूपकालकार । तथान्यनिष्टेषु धीकृतेषन्यस्कृतखागतत्वद्रूपणाद्यधिकरणस्पमिलनयोनरपेक्ष्यात्ससृष्टि । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु ' इति लक्षणात् ॥

तत्र दशरथ सीतापरिणयकृतनिश्चयजनकप्रहितदूताहूत पुरोहिताभ्युपगमान्मिथिलामुपागमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये दशरथ सीतापरिणये सीताविवाहे कृतनिश्चयेन विहितनिर्णयेन । 'समौ निर्णयनिश्चयौ' इत्यमर । जनकेन प्रहिता प्रेषिता ये दूता प्रेष्यास्तैराहूत सन् पुरोहिताभ्युपगमाद्वसिष्ठाङ्गीकारात् । 'अङ्गीकाराभ्युपगम-' इत्यमर । मिथिलामुपागमत् ॥

तमेव दशरथ वर्णयति—

यत्कीर्तिस्तिलकायते सुरवधूसगीतगोष्ठीमुखे
येनाद्य पितृमान्पुमान्वसुमती येनैव राजन्वती ।
इन्द्र सगरसकटेपु विजहौ वीरस्य यस्योन्मुख-
प्रेङ्खत्स्यन्दनकेतनाम्बरदशासदर्शनाद्दुर्दशाम् ॥ १०६ ॥

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दर्शनमात्रोद्भवा समाख्या सुरवधूना देवनारीणा सगीतगोष्ठी सगीतप्रस्तावस्तस्या मुख प्रारम्भ । स एव मुख वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्मिन् । 'मुख प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे' इति नानार्थरत्नमाला । तिलकायते तिलको भूषणविशेषश्च स इवाचरति । सुरवधूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत एव वर्णनयोग्यो भवतीत्यर्थ । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्, 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ ' इति दीर्घ । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीय च तुरीय च न स्त्रियाम्' इत्यमर । तथा येन दशरथेन आद्य पुमान् पुराणपुरुषो विष्णु पितास्यास्तीति पितृमान् । अभूदिति शेष । श्रीरामरूपेणास्य तद्गर्भसभवत्वादिति भाव । एतेनास्य महाभाग्यसपत्ति सूच्यते । येन दशरथेन । नान्येनेत्येवकारार्थ । वसुमती पृथिवी सुराज्ञा अस्या अस्तीति राजन्वती सुराज्ञी अभूत् । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्' इत्यमर । 'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधु 'उगितश्च' इति ङीप् । तथा यस्य

---

१ 'तत्र साना ' इति पाठ २ ' नियम ' इति पाठ ३ उपागमद्दशरथ' इति पाठ
४ ' मुख ' इति पाठ

वीरस्य दशरथस्योन्मुखमभिमुखं यथा तथा प्रेङ्खन्त्यो वायुवशाचलन्त्यो या ध्वजकेतनाम्बरदशा रथनिबद्धचत्रपताकाञ्चलानि तासां सञ्ज्ञेना सम्भ्रमदर्शनादितो । 'वर्त बस्त्यन्तयोरेषु दशा' इति रत्नमाला । इन्द्रतीतीन्द्र । 'इदि परमैश्वर्ये' । परनयर्व सपत्न पाकशासन । 'उपेन्द्र–' इत्यादिना औणादिको रप्रत्यय । समरसङ्कटेषु देवासुरयुद्धसमर्देषु । 'अथ प्रतिनाजिसर्यदापन्यु सगर' इत्यमर । दुर्दशा दुरवस्था विगर्हा तलाज । इन्द्रस्याप्याशान्यर्योरस्य इति भाव । सोऽयं दशरथो मिथिलानामदिति पूर्वेण सबन्ध । विलम्बयत इत्यत्र इत्तोपमा । सा चोकम्पकेण सङ्कीर्णते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

जनक स्वकनीयासमाजुहाव कुशध्वजम् ।
हत्वा युधि सुधन्वानं साकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनको राजा स्वस्य कनीयासम् । अनुजमित्यर्थ । 'जघन्यजे स्यु कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजा' इत्यमर । 'युवाल्पयो कनन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्कनादेश । तथा युधि युद्धे सुधन्वान नाम राजान हत्वा साकाश्ये साकाश्याख्ये पुरे सुधन्वपत्तने स्थापित प्रतिष्ठित कुशध्वजमाजुहाव । तत्पुत्र्योरपि विवाहमहोत्सव वर्तुमाकारयामासेत्यर्थ ॥

तदनु ताभ्यामभ्यर्चित सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणा गोदानमङ्गलं निर्वर्तयामास ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तर ताभ्या जनककुशध्वजाभ्यामभ्यर्चितो तथार्हपूजित सपुरोहित सवसिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्समये पुत्राणा श्रीरामादीना चतुर्णां कुमाराणा गोदानमेव मङ्गल निर्वर्तयामास । विवाहदीक्षाङ्गत्वेन कृतवानित्यर्थं । 'गोर्नादित्ये बलीवर्द ऋतुभेदर्षिभेदयो । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियो स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ॥' इति वैजय । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदान नाम ब्राह्मणादीना षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्य केशान्ताख्य कर्मोच्यते । तदुक्त मनुना—'केशान्त षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके तत ॥' इति । 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥' इति ॥

जग्राह जनकात्सीता तातादेशेन राघव ।
आम्नायशासनेनार्चा यजमानादिवानल ॥ १०८ ॥

जग्राहेति । रघोर्गोत्रापत्य पुमान्राघव श्रीरामस्तातस्य पितुर्दशरथस्यादेशेनाज्ञया । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । जनकाद्राज्ञ सीतामनलो हुताशन आम्नायशासनेन श्रुतिचोदनया यजमानाद्यजनशीलाद्गृहस्थात् । यजतेस्ताच्छील्ये शानच् । 'आने मुक्' इति मुगागम । अर्चा होमादिसत्क्रियामिव जग्राह गृहीतवान् । परिणीतवानित्यर्थ । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमालङ्कार ॥

---

१ तत । जनक इति पाठ

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतदद्भुतम् ॥

किं तदित्याह—

> गुणमनिमिषचापे कश्चिदारोप्य सीता
> कुशिकतनयवाक्यादग्रहीद्रामभद्रः ।
> तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते
> निहितबहुगुणः सन्नूर्मिलां लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । रामभद्रः श्रीरामः । अत्र भद्रशब्दप्रयोगः सम्पन्न्याणस्वरूपत्वाद्विवाहकर्मदीक्षित वाचेत्यवगन्तव्यम् । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । कुशिकतनयवाक्याद्विश्वामित्रवचनात् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवाः । पचाद्यच् । तेषां चापे । मूर्तत्वान्निक्षेपणार्हे इति भावः । कश्चिदेकं गुणं मौर्वीम् । विद्यादिष्वेकतमं गुणं चेति गम्यते । आरोप्य निक्षिप्य सीतामग्रहीद्गृहीतवान् । तदनु सीताग्रहणानन्तरं तस्य श्रीरामस्य अनु पश्चाज्जन्म यस्यानुजन्मा लक्ष्मणोऽपि मैथिलेन्द्रस्य जनकस्य चित्ते । अमूर्तत्वान्निक्षेपणानर्हेऽपीति भावः । निहिताः परयोगं विनैव निक्षिप्ता बहवोऽनेके गुणा विद्याविनयादयो मौर्वश्च येन स तथोक्तः सन् । ऊर्मिलां जनकस्यौरसीं कन्यामग्रहीत् । उक्तरीत्या श्रीरामस्य सीताग्रहणमुचितम् । लक्ष्मणस्योर्मिलाग्रहणमेवाश्चर्यमित्यर्थः । दुरारोपहरचापारोपणान्मानुषवीर्यवत्तां निरीक्ष्य जनकः श्रीरामाय सीतां वीर्यशुल्कं ददौ । वीर्यविनयादिसकलसद्गुणसम्पन्नतया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणायोर्मिलामिति परमार्थः । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषः । भिन्नोदरत्वात्तयोः । 'पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च । विवाहोपनयादौ च न भवेत्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । शौर्यसत्त्वादि सन्ध्यादिविद्यादिविनयादिषु ॥' इति विश्वः । अत्रोपमानाच्छ्रीरामादुपमेयस्य लक्ष्मणस्याधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स उच्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तश्लेषानुप्राणित इति सङ्करः । मालिनीवृत्तम् ॥

> ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजनियोगतः ।
> माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामभूतां गृहमेधिनौ ॥ ११० ॥

तत इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तरं भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजस्य जनकानुजस्य नियोगतो निदेशात् । पञ्चम्यास्तसिः । 'नियोजितौ' इति पाठे कुशध्वजेन नियोजितौ 'मदीयं कन्याद्वयं यथायोग्यं प्रतिगृह्यताम्' इति नियोजितौ सन्तौ । माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां गृहमेधिनौ गृहस्थावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्याख्ये कुशध्वजपुत्र्यौ । क्रमेण भरतशत्रुघ्नौ परिणीतवन्तावित्यर्थः । गृहैर्दारैर्मेधेते सङ्गच्छेते इति गृहमेधिनौ 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणी गृहाः' इति हलायुधश्च । 'मेधृ सङ्गमे' इति धातोर्णिनिः ॥

अथ दशरथः तनयैः[1] **सह कृतविवाहैर्विदेहेभ्यः प्रतिनिवर्तमानः**

---

१ 'स्वतनयैः' इति पाठः

संवर्त[1]समयसमुज्जृम्भितहुतवहदु[2]स्सहरोषं भीषणदुर्वारपराक्रमं क्षत्रवर्गगर्वसर्वंकषपरश्वधधाराधीनरुधिरधाराक[3]ल्पितपितृतर्पणं दर्पं तामग्रेसर[4]मुग्रप्रतापिनं तपःसमुचितव[5]ल्कलवसनमपि वासनावशादनतिपरिमुषितयुद्धश्रद्धं मध्येमार्गं [6]भार्गवं मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अथ तनयविवाहानन्तरं दशरथः कृतविवाहैर्निहितपरिणयैः । नवोढासुतैरित्यर्थः । तनयैः सह रामादिभिः साकं विदेहेभ्यो जनपदेभ्यः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तमानः सन् । संवर्तसमये प्रलयकाले । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । समुज्जृम्भितो जाज्वल्यमानो यो हुतवहोऽग्निस्तद्वद्दुःसहः सोढुमशक्यो रोषो यस्य तम् । अत एव भीषणो भयङ्करो दुर्वारो निवारयितुमशक्यश्च पराक्रमो भुजबलं यस्य तम् । भीषणेत्यत्र 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति षुक् । तथा क्षत्रवर्गस्य क्षत्रियनिवहस्य गर्वसर्वंकषाहङ्कारनिरासको या परश्वधधारा 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । तदधीना तदायत्ता । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' इत्यादिनेति खच् । या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्तया कल्पितमनुष्ठितं पितृतर्पणं येन तम् । तथोक्तम् । सप्तकृत्वस्त्रिः सप्तकृत्वः क्षत्रियान्निजकुठारेण निहत्य तदीयरुधिरेण पितृनिवापाञ्जलिं कृतवन्तमित्यर्थः । सर्वंकषेत्यत्र 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' इति खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागमः । दर्पं शौर्यादिमदस्तद्वतामग्रेसरम् । अभिमानवन्तमित्यर्थः । उग्रप्रतापिनम् । आज्ञाकाण्डप्रतिज्ञादण्डाभ्यां प्रचण्डप्रतापमित्यर्थः । यद्यपि 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः' इति कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययो नोपपद्यते, तथापि क्वचिद्भवतीति सर्वधनी सर्वकेशीत्यादिवन्मत्वर्थीये इतिर्बोद्धव्यः । तथा तपःसमुचितं तपश्चर्यानुकूलं वल्कलं द्रुमत्वङ्निर्मितवस्त्रं वसानमाच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच् । तथापि वासनावशात्क्षत्रियक्षेत्रसंजननवशादनतिपरिमुषिता अनपहृता युद्धश्रद्धा युद्धादरो यस्य तम् । 'इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि' इति वचनादिति भावः । मुनिं मननशीलं भृगुवंशोद्भवं भार्गवं रामं जामदग्न्यं मध्येमार्गम् । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्संनियोगेनैकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्य । अद्राक्षीद्दृष्टवान् । दृशेर्लुङि 'इरितो वा' इति विकल्पात् अङभावपक्षे सिचि वृद्धिः । 'न दृशः' इति क्सादेशाभावः ॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभिः सह विधाय सपर्यामार्यशील[7], कुशलमिति[8] ।

अप्राक्षीदिति । तस्य भार्गवस्य निरीक्षणादेव । न तु व्यापारादित्येवकारार्थः । प्रक्षीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभिः सह वसिष्ठादिमहर्षिभिः साकं सपर्या

१ 'दुर्निमित्तदूयमानान्तरङ्गः संवर्त' इति पाठः २ 'दुःसहरोषभीषणम्' इति पाठः ३ 'परिकल्पित' इति पाठः ४ 'समुदग्रप्रतापम्' इति पाठः ५ 'वल्कलमयवसनसमानम्' इति पाठः ६ 'भार्गवमुनिमभिदृष्टरामभद्रम्' इति पाठः ७ 'सममू' इति पाठः ८ 'आर्यशीलः कुशलमन्वयुङ्क्त' इति पाठः

पूजाम्। 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः। विधाय कृत्वा। अवश्यकर्तव्यत्वात्कालोचितत्वाच्चेति भावः। हे आर्यशील सत्स्वभावसंपन्नेति भय-भक्तिभ्यामामन्त्रणम्। कुशलमिति धातुः। इत्यप्राक्षीत्पृष्टवान्। 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति स्मरणात्। दर्शनसमुच्चयार्थश्चशब्दः। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः॥

ततः किमित्यत आह—

अथ दशरथवाणीं तामशृण्वन्प्रसन्नां
भृगुपतिरिदमूचे प्रश्रितं रामभद्रम्।
अवजिगमिषुरास्से जीर्णचापात्तकीर्तिः
स्वविदितपरशोस्ते दोर्मदः कार्मुकेऽस्मिन्॥ १११॥

अथेति। अथ कुशलप्रश्नानन्तरं भृगुपतिर्भार्गवरामः प्रसन्नां प्रसादगुणसंपन्नाम्। श्राव्यामित्यर्थः। तां पूर्वोक्तां दशरथस्य वाणीमशृण्वन्ननादरादनाकर्णयन्, प्रश्रितं ब्राह्मणोऽयमिति विनयप्रह्वं रामभद्रं प्रति इदं वचनमूचे उक्तवान्। किं तद्वचनमत आह—अविदितेति। जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना आत्तकीर्तिः संप्राप्तयशाः इति सावहेलनवचनम्। तथा अविदितपरशोरज्ञातनिजायुधप्रभावस्येति भयोत्पादनवचनम्। येन परशुना त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रिया विदारिता इति भावः। ते तव दोर्मदः भुजदर्पोऽस्मिन्वैष्णवे कार्मुके। कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम्। 'कर्मण उकञ्' इति उकञ्प्रत्ययः। तस्मिन्नवजिगमिषुर्ज्ञातुमिच्छुरासमभवम्। गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। शिथिलतरहरचापस्य किं नमनेन भञ्जनेन वा, मदीयचापारोपणेन त्वदीयभुजबलं ज्ञातुमिच्छामात्युक्तवानित्यर्थः। मालिनीवृत्तम्॥

ततः श्रीरामः किमकार्षीदित्यत आह—

आदाय तत्सगुणमाशु विधाय तत्र
संधाय बाणमवधार्य तपोधनत्वम्।
तेजोजितस्य दयमानमना मनीषी
संभूतघोरसमरादिरराम रामः॥ ११२॥

आदायेति। मनस ईषा मनीषा विवेकसंपन्नः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थे इनिः। रामस्तद्भार्गवकार्मुकमादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुणं तस्य विधाय कृत्वा। 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः। तत्र कार्मुके बाणं शरं संधाय योजयित्वा। ततस्तपोधनत्वमवधार्य। अयं तपस्वी ब्राह्मणोऽवध्य इति निर्धार्येत्यर्थः। अत एव तेजोजितस्य। भार्गवरामप्राणशरणं प्रतीत्यर्थः। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी। दयमानं तान्छील्येन दयातत्परं मनो यस्य स तथोक्तः

१ 'प्रसितम्' इति पाठः. २ 'अवधाय' इति पाठः. ३ 'तर्जोविनाय' इति पाठः.

सन् । सभूतघोरसमरात्समुपस्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत् । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पञ्चमी । उत्तरीला चापारोपणाद्याडम्बरमेव कृतवान् । 'न ब्राह्मणं हन्तव्य' इति न्यायेन युद्ध न कृतवानित्यर्थ । नहि युक्तायुक्तविचारतत्परा विवेकिन निजभुजबलमेव पश्यन्तीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

किंच,

तावुभौ च भृगुवंशसंभवौ चापदण्डजमदग्निसंभवौ ।
प्रह्वभावमवलम्ब्य केवलं राघवार्पितगुणौ बभूवतु ॥ ११३ ॥

किंचेति चार्थे ॥ **ताविति** । भृगुवंशौ भृगुमुनिर्वेणू संभव कारणं ययोस्तौ। तज्जन्यावित्यर्थ । यद्वा भृगुवंशे शैलप्रपातजवेगौ भृगुमुनिकुले च संभव उत्पत्तिर्ययोस्तौ । 'भृगुर्दैत्यगुरौ शर्भौ जमदग्निप्रपातयो ' इति नानार्थरत्नमाला । तौ पूर्वोक्तावुभौ चापदण्डजमदग्निसंभवौ धनुर्यष्टिजामदग्न्यौ केवलमत्यन्त प्रह्वभावमपरोपणताप्रयुक्त नम्रत्व विनयावनतत्व चावलम्ब्य राघवेणार्पितौ निहितौ गुणौ मौर्वी साधुत्व च ययोस्तौ । यद्वा राघवेऽर्पितो गुण पराक्रम सत्त्वगुणश्च याभ्या तौ बभूवतु । एकत्र स्वारोपस्य महापराक्रमसूचनात्, अन्यत्र विष्ण्ववतारत्वेन तत्र सत्त्वगुणसमर्पणाच्चेति भाव । अत्र चापदण्डजमदग्निसंभवयो केवलप्रकृतयोरेव प्रह्वभावावलम्बनरूपसमानधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरत्वात्तुल्ययोगितालंकार । 'प्रस्तुताना तथान्येषा केवलं तुल्यधर्मत । औपम्य गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् । स चोक्तश्लेषादिना संकीर्यते । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चापभार्गवरामयो ।
ऋजुता वक्रता प्राप वक्रतापि तथार्जवम् ॥ ११४ ॥

युगपदिति । युगपदेकदा प्राप्तौ गुणौ मौर्वी साधुत्व च ययोस्तयोश्चापभार्गवरामयो । 'चापभार्गवयोस्तयो' इति च पाठ । ऋजुता आर्जव वक्रता नम्रत्व माप । तथा वक्रता कौटिल्यमार्जवं प्राप । 'आप्नोतेर्लुङ्' इति पुषादित्वाच्च्लेरङादेश । सज्यत्वादृजुश्चापो नम्रोऽभवत् । तादृग्धनुर्नमनदक्षमिममहं किं कर्तुं शक्नोमीत्यहंकार परित्यज्य साधुवप्रहणाद्वक्रो भार्गव ऋजुरासीदिति वाक्यार्थ । अत्र प्राप्तगुणपदार्थस्य विशेषणगत्या ऋजुतावक्रतयोरितरेतरभावप्राप्तिं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलंकार । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् । तथा धनुर्गुणप्राप्त्यनन्तरकालीनत्वेऽपि भार्गवगुणप्राप्ते युगपदित्येककालीनत्वोक्त्या तदसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्ति । सा च स्वत सिद्ध कविप्रौढोक्तिसिद्धकार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनेति रहस्यम् । तथा ऋजुता वक्रतां चार्जवं प्रापेति स्फुरतो विरोधस्योक्तरीत्या समाधानाद्विरोधाभासश्चेति संकर ॥

ततस्तत्क्षणममोघेन राघव शरेण भार्गवस्य स्वर्गतिं[२] रुरोध ।

१ 'भार्गवयोस्तयो' इति पाठ २ 'स्वर्गगतिम्' इति पाठ

तत इति। ततस्तदनन्तर राघवस्तस्मिन्नेव क्षणे । अत्र तसयोगे द्वितीया । अमोघेनाव्यर्थेन शरेण भार्गवस्य भृगुनन्दनस्य रामस्य स्वर्गति स्वर्लोक गमन रुरोध । बभञ्जेत्यर्थ । 'स्वरव्यय स्वर्गनाक–' इत्यमर । 'देशोपायगमे गति' इति वैजयन्ती ॥

स्थाने हि तत् ।

स्थाने हि तत् तद्गतिनिरोधन स्थाने हि युक्त खलु । 'युक्ते द्वे साम्प्रत स्थाने' इत्यमर ॥

तत्कथमित्यत आह—

नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-
मागः परं तदनुरूपफलं प्रसूते ।
कृत्वा रघूद्वहगते क्षणमन्तराय
यद्भार्गव परगतेर्विहतिं प्रपेदे ॥ ११५ ॥

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महानुभावे । विषये प्रयुक्त कृतमागोऽपराध । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । परमत्यन्त तस्यागसोऽनुरूपमनुगुण फल प्रसूते जनयति । नूनमिति वस्तुविचारत्वानानुमेयालंकार । कुत । यद्यस्मात्कारणाद्भार्गव । उद्वहतीत्युद्वह रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रघुनन्दन । 'तस्यास्तु तोकापत्य च प्रसवोद्वहनन्दना ' इति कोश । 'नन्दिग्रहि–' इत्यादिना पचाद्यच । तस्य गतो विषये क्षण क्षणमात्रमन्तरायम् । निरोधमिति यावत् । कृत्वा परगते स्वर्लोकप्राप्तेर्विहतिं हानिं प्रपेदे प्राप । ऐहिकामुष्मिकगत्योरन्यतरविच्छेदे पृष्टे सन्निहितलोकसंचारतापर्येणामुष्मिकगतिनिरोधमेवाङ्गीचकार भार्गव । अनन्तनिरोधमेव श्रीरामश्चकारेत्यर्थ । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालंकार । 'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्या निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास ' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

अथ सक्रान्तया जामदग्न्यशक्तिसपदा सपन्न पन्नगपरिवृढभोगभुजाभिरामं राममविरलमालिङ्ग्य[1] मूर्ध्न्युपाघ्राय दशरथ परिखयेव[2] परिसरे परिसरन्त्या सरयूसरितानुविद्धामयोध्या दारकान्सदारान्सादरम वलोकयन्तीना पौरपुरन्ध्रीणा नीरन्ध्रितगवाक्षै[3] कटाक्षै सौन्दर्यनिर्वर्तितापिच्छे[4] पिञ्छातपत्रायमाणधवलातपत्र[5] प्रविवेश ।

अथेति । अथ जामदग्न्यस्य परलोकगतिविहत्यनन्तर दशरथ सक्रान्तया प्रतिफलितया । जमदग्नेरपत्य पुमाञ्जामदग्न्य । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तस्य भार्गवरामस्य शक्तिसपदा सामर्थ्यसपत्त्या सपन्न समृद्धम् । अवतारादवतारान्तरसक्रमणनियमा-

---

१ 'अविरलपुलकम्' इति पाठ २ 'सपरिखयैव' इति पाठ ३ 'नीरन्ध्र' इति पाठ ४ 'तापिच्छै' इति पाठ ५ 'पिञ्छातपत्रा' इति पाठ

त्सम्प्रतिपन्नवैष्णवतेज परिपूर्णमित्यर्थ । परिबृंहतीति परिबृढ प्रभु । बृंहेर्वा क्ता क्तप्रत्यय । ते 'प्रभौ परिबृढ' इति नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्व निपात्यते । पन्नगपरिबृढस्य भुजगेन्द्रस्य भोग कायस्तत्स्वरूपाभ्या भुजाभ्यामभि राम मनोहरम् । 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर । रा श्रीरामभद्रमविरलं गाढमालिङ्ग्याश्लिष्य तथा मूर्ध्नि शिरस्युपाघ्रायाघ्राण कृत्वा कृच्छ्रनिर्गत पुत्र पिता शिरसि जिघ्रतीति शास्त्राचारप्रसिद्धि । परिखया पङ्कण जल्याकारेण निखातजलाधारदुर्गविशेषेणेवेत्युत्प्रेक्षा । परिसरे पर्यन्तभुवि । 'पर्य न्तभू परिसर' इत्यमर । परिसरन्त्या प्रवहन्त्या सरयूसरिता सरय्वाख्यया नद्या नुविद्धामावेष्टितामयोध्या निजराजधानी सदारान्सवधूकान्दारकान्श्रीरामादिकुमा रान्मादर सस्नेहमवलोकयन्तीना पौरपुरन्ध्रीणा सबन्धिभिस्तथा नीरन्ध्रितगवाक्षान रन्तरगवाक्षमार्गे । 'वातायन गवाक्ष' इत्यमर । सौन्दर्यवञ्चिततापिञ्छे साभा ग्यनिर्जिततमालकुसुमै । तत्सदृशैरित्यर्थ । अत एवोपमालङ्कार । 'कालस्कन्ध स्तमाल स्यात्तापिञ्छ' इत्यमर । तापिञ्छस्य पुष्प तापिञ्छम् । 'पुष्पमूले बहुलम्' इति उक् । कटाक्षै अपाङ्गावलोकनै । यद्वा । 'यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥' इत्युक्तलक्षणै । पिञ्छातपः बर्हमयच्छत्र तद्वदाचरतीति पिञ्छातपत्रायमाणम् । 'पिञ्छबर्हे नपुसके' इत्यमर पिञ्छातपत्रशब्दादाचारस्य क्यङन्तात्लट शानजादेश । 'आने मुक्' इति मुगागम तथाभूत धवलातपत्र श्वेतच्छत्र यस्य स तथोक्त सन् । प्रविवेश प्रविष्टवान् । अत्रातपत्रस्य स्वधवलिमपरित्यागेन कटाक्षनीलिमस्वीकरणलोकैन्मद्गुणालङ्कार । तेन चोक्तोपमानिरूढेन धवलातपत्रस्य पिञ्छातपत्रत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति त्रयाणा सकर ॥

लज्जावशादविशदस्मरविक्रियाभि-
स्ताभिर्वधूभिरतिवेलमवाप्तसौख्यान् ।
इक्ष्वाकुनाथतनयान्प्रथमो रसाना
तारुण्ययोगचतुरश्चतुर सिषेवे ॥ ११६ ॥

लज्जेति । लज्जावशात् लज्जायत्तत्वाद्धेतो । त्रपापारतन्त्र्यादित्यर्थ । 'वश आयत्त ताया च' इत्यमर । अविशदा अस्फुटा स्मरविक्रिया मन्मथचेष्टा यासा ताभि । एतेन मुग्धावस्था सूच्यते । 'उदययौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा' इति लक्ष णात् । ताभिर्वधूभि सीतादिभिर्नवोढाभि । 'वधूर्जायानवोढयो' इति विश्व । अतिवेलमत्यर्थमवाप्तसौख्यान्प्राप्तानन्दाश्चतुरश्चतु सख्याकानिक्ष्वाकुनाथस्य दशरथस्य तनयान्श्रीरामादीन्कुमारांस्तारुण्ययोगे यौवनसगतिदशाया चतुरो निपुण । विनो दकर इति यावत् । 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर । रसाना नवाना प्रथम शृङ्गाररस सिषेवे सेवितवान् । सवधूकाना तरुणाना चतुर्णा राजकुमा राणा श्रीरामादीना सभोगशृङ्गार प्रवृत्त इत्यर्थ । नवरसास्त्वलकारशास्त्र उक्ता —

---

१ 'तत्र । लज्जा' इति पाठ

'शृङ्गारवीरकरुणारौद्रहास्यभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वैरुदाहृताः ॥' इति। तत्र शृङ्गारो द्विविधः—संभोगो विप्रलम्भश्चेति। तदुक्तं शृङ्गारतिलके—'संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते। संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्ण्यते रसकोविदैः । पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासैः करुणात्मना ॥ प्रागसंगतयोर्यूनोराद्यः स्यादुत्तरे त्रयः । स्युः प्राक्संगतयोरेव तत्र पूर्वानुरञ्जनम् ॥' इति। अत्र समवायिकारणेनालम्बनयोर्नायिकानायकयोः समागमजन्मा रतिस्थायी संभोगशृङ्गारः। रतिर्नाम संभोगविषय इच्छाविशेषः। तदुक्तम्—'यूनोरन्योन्यविषया स्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति। संभोगश्च यूनोरन्योन्यानन्दजनकं दर्शनालिङ्गनादि कर्म। तदुक्तं भावप्रकाशे—'कामोपचारसंभूतं काम स्त्रीपुंसयोः सुखम्। सुखमानन्दसंभेदं परस्परविमर्दजम् ॥ उपचारस्तयोरानन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥' इति। तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः प्रमोदात्मकमनोवृत्तिविशेषो रतिरित्यर्थः। तदुक्तम्—'संपन्नैश्वर्यसुखयोरशेषगुणयुक्तयोः। नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्लिष्टरूपयोः ॥ नारीपुरुषयोस्तुल्यपरस्परविभावना । स्पृहाह्वया चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥' इत्यलमतिप्रसङ्गेन। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या दर्भपत्राग्रधीः सुधीः ।
राजपुत्र्या तया रामः प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ११७ ॥

विद्ययेति। दर्भपत्राग्रधीः। निशितबुद्धिरिति यावत्। सुधीर्विद्वान् [कर्ता]। विशेषणद्वयमेतद्रामेऽपि योज्यम्। त्रयी त्रिवेदी। 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः। तस्या दृष्ट्या पर्यालोचनेन या विद्या ज्ञानं तयेव रामस्तया राजपुत्र्या जानक्या। 'सुतोऽप्रत्यभोजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रडकाव्यः' इति दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशः। उत्तमां प्रीतिं परमानन्दं प्रपेदे प्राप। उपमालंकारः ॥

अथ कविः काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं काण्डसमाप्तिं कथयति—

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे बालकाण्डं समाप्तम्।

इतीत्यादि। इतिशब्दः परिसमाप्तौ। विदर्भाणां जनपदानां राजा विदर्भराजो भोजस्तेन विरचिते प्रणीते इति कविनामकथनम्। 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं चम्पूः। तथाभूतं रामस्यायनं चरितं वृत्तं चम्पूरामायणं तस्मिन्निति काव्यतद्विषयोः कथनम्। शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोद्यन्मन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रपावनस्य वचनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोदण्डपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां बालकाण्डं समाप्तम् ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
बालकाण्डस्य संपूर्णा व्याख्या मञ्जूषिकाभिधा ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता दशरथेन निर्वृतिं भूभुजामसुलभा भुजाबलात् ।
मातुलस्य नगरे युधाजित स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥१॥

गच्छतेति । भुजाबलान्निजभुजशक्तेः । 'बल शक्तौ बलासुरे' इति शाश्वतः । भुजशब्दष्टावन्तोऽप्यस्ति । 'त्रेताया रघुनायकस्य महितस्याता भुजाया यथा' इति प्रयोगश्च । भूभुजा राज्ञामसुलभा दुर्लभाम् । अनन्यसाधारणामिति भावः । निर्वृतिं सुखम् । 'निर्वाण निर्वृति सुखम्' इति पर्यायः । गच्छता प्राप्तवता । अनुभवतेति यावत् । गुणवत्पुत्रलाभेन निजभुजबलस्य साफल्यसिद्धेरिति भावः । दशरथेन । भरतलक्ष्मणानुजौ भरतशत्रुघ्नौ । शत्रुघ्नस्य रामानुजत्वेऽपि नैयत्येन भरतानुजत्वम्, लक्ष्मणस्य च श्रीरामानुजत्वमित्युभयस्यापि स्वतःसिद्धत्वादिति भावः । युधाजितो युधाजिन्नाम्नो मातुलस्य मातृभ्रातुः । तयोरेवेति भावः । 'मातुर्भ्राता तु मातुलः' इत्यमरः । नगरे केकयस्य पुरेऽश्वमेधपुरे वा स्थापितौ प्रतिष्ठापितौ । दौहित्रदिदृक्षोर्वृद्धस्य केकयस्याज्ञया तदानयनार्थमुपागतवति युधाजिति राजा तनयौ प्रेषितवानित्यर्थः । श्रीरामायणेऽयोध्याकाण्डप्रारम्भे 'गच्छता मातुलकुलम्' इत्याद्यपद्ये प्रथमतः प्रयुक्तं 'गच्छता' इति पदं वाल्मीकिना, तदेतद्भोजेनात्रापि मङ्गलाचारतया चमत्कारकारितया वा प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्काण्डाद्यपदं तत्तत्काण्डादौ प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ।

तदनन्तरं राजा श्रीरामाभिषेकं कर्तुमुद्युक्तवानित्याह—

अथ दशरथः पुत्रं रामं स्वतस्त्रिजगत्पतिं
स्वविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।
भुवनभरणे कल्पं[1] कल्याणभूधरमादरा-
त्स्वगृहपटलीधुर्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥ २ ॥

अथेति । अथ भरतशत्रुघ्नयोर्मातुलनगरप्रतिष्ठापनानन्तरं दशरथः स्वतः स्वभावादेव । त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिजगत् । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना द्विगुः । तस्य पतिं त्रिलोकाधीश्वरं पुत्रं निजभाग्योदयात्पुत्ररूपेणावतीर्णं रामम् । श्रीरामनामाङ्कितं विष्णुमित्यर्थः । स्वविषया स्वस्य परिपाल्यत्वेन गोचरा या मही भूस्तन्मात्रे । तावत्यामात्रामित्यर्थः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । पतिं कर्तुं मतिं विदधे । निर्धारितवानित्यर्थः । अर्थनिर्धारणं मतिरिति तज्ज्ञाः । कथंभूत इव । भुवनभरणे त्रिलोकोद्वहने । 'भुवनं सलिले लोके' इत्यजयः । कल्पं समर्थं कल्याणभूधरं स्वर्णाचलम् । 'कल्याणमक्षये स्वर्णे कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । आदराच्छ्लाघ्योऽयमित्यासक्तेः स्वगृहपटली निजगृहनिवहः । गौरादित्वान्ङीष् । तस्या धुरं वहतीति धुर्यो धुरंधरः । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः । स चासौ स्तम्भश्च तं विधातुमना इव कर्तुकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । श्रीरामस्य

---

[1] 'कल्य' इत्युभयत्र पाठः

परिमितमहीपविकरणनिर्धारण सुमेरोर्गृहाधारदारुविशेषकरणनिर्धारणप्रायमिवेत्युत्प्रेक्षार्थ । तथा च विशिष्टमतिविधानमेरुस्तम्भनिधानयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टरूलासभवात्सादृश्यलक्षणायामसभवद्वस्तुसम्बन्धवाक्यार्थवृत्तिर्निदर्शनामेदो व्यज्यन इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनि । स चाय दृष्टान्तो ध्वनितो वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे 'वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यताया तथा भान ' इत्यलङ्कारसर्वस्वकार । हरिणीवृत्तम्—'भवति हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गो रसाम्बुधिविष्टपे ' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरमसौ समन्त्र्य मन्त्रिभि सह पौरवृद्धान्वृद्धश्रव पुरोधस संमान्समाहूय समादिदेश ।

तदिति । तदनन्तर मतिविधानानन्तरम् । असौ दशरथो मन्त्रिभि । सुमन्त्रप्रमुखैरमात्यै सहेत्यथ । सहार्थविवक्षाया तृतीया । अतएव 'विनापि सहशब्देन भवति' इति काशिका । समन्त्र्य सम्यगालोच्य वृद्धश्रव पुरोधा पुरुहूतपुरोहितो बृहस्पतिस्त समान् । विद्याबुद्ध्यादिभिर्गुणैस्तत्कल्पानित्यर्थ । उपमालङ्कार । पुरे भवा पौरास्ते च ते वृद्धाश्च तान्वयोवृद्धान्विप्रा समाहूयामन्त्र्य समादिदेश । उक्तवानित्यर्थ ॥

समादेशप्रकारमेव विवृणोति—

विदितमेव हि भवता शिवतातिमेव मतिं दधाना सुपथां संचरमाणा प्राणिना दयमानमानसा मानधना यश[3] समार्जनजागरूका जनोपतापसमार्जनतत्परा परा निर्वृतिमुपेत्य देवभूयं गता सर्वे न पूर्वपुरुषा इति ।

विदितमिति । शिवतातिं शिवकरीम् । कल्याणीमेवेत्यर्थ । 'शिवतातिशिवकर ' इत्यमर । मतिं बुद्धिं दधाना धारयन्त । न तु कदाचिदप्याघ्रातदुर्बुद्धिगन्धा । सुपथा नीतिशास्त्रोक्तमार्गेण सचरमाणा प्रवृत्तिपरा । न तूपथवर्तिन । पथेऽत्र 'पथो विभाषा' इति विकल्पात्समासान्तभाव । तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीयापत्तिरित्याद्युक्त प्राक् । तथा प्राणिना दयमानमानसा । सकलभूतदयापूर्णचित्ता इत्यर्थ । न तु कठिनहृदया । प्राणिनामिति 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । मानधना मानैकवित्ता । न तु यथाकथंचित्प्राणपरायणा । यश समार्जनजागरूका कीर्तिसपादनसावधाना । न तु केवलार्थार्जनतत्परा । 'जागर्तेरूक ' इत्यूकप्रत्यय । जनोपतापसमार्जनतत्परा निरुपधिपरदु खप्रहाणेच्छापरतन्त्रा । न तूपेक्षातत्परा । इत्थंभूता नोऽस्माकम् । इदानींतनाभिप्रायसभावनया न इति बहुवचनम् । सर्वे निखिला पूर्वपुरुषा इक्ष्वाकुप्रभृतय पुरातननृपाला परा निर्वृतिं परमसुखमुपेत्य देवभूय देवत्वम् । भुवो भावे क्यप् । गता

१ 'समा पुरोहितान्' इति पाठ २ 'सुसचरमाणा' इति पाठ ३ 'अथवा ससरणिसमार्जनजागरूका' इति पाठ ४ 'मानपरा' इति पाठ

प्राप्ता । इत्येतद्वृत्तं भवता विदितमेव । भवद्भिर्ज्ञातमेवेत्यर्थः । न तु मया ज्ञापनीयम् । तथापि वक्तव्यार्थसंगत्यर्थं ज्ञापितमित्येवकारार्थः । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमानार्थे क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । विशेषणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । 'साभिप्रायविशेषणे परिकरः' इति लक्षणात् ॥

तस्मादस्माभिरपि तेषां मनीषामनुसरमाणैरेतावन्तं कालं परिपालिता किल सकला प्रजा ।

तस्मादिति । तस्मात्कारणात्तेषामस्मत्पूर्वपुरुषाणां संबन्धिनीं मनीषां बुद्धिम् । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । 'सरणिम्' इति पाठे पद्धतिम् । मार्गमित्यर्थः । अनुसरमाणैरनुवर्तमानैः । 'अवश्यं पितुराचारः' इति न्यायेन पितृतातादिबुद्धिधारणाद्विवेकिनैव प्रवर्तमानैरित्यर्थः । अत्रास्या मनीषाया अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं मनीषामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुरूपो निदर्शनालंकारः । अस्माभिरप्येतावन्तं कालम् । बहुकालमित्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । सकला प्रजा परिपालिता किल । नीतिशास्त्रानुसारेण संरक्षिता खलु । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः ॥

न तु वार्तामात्रमेव, किन्तु भवन्तोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—

प्रमाणमत्र परिपालनक्रियामिमां मदीयामनुभवन्तो ननु भवन्त एव[2] ।

प्रमाणमिति । अत्रास्मिन्नर्थे इमां प्रवर्तमानां मदीयां परिपालनक्रियां प्रजासंरक्षणकृत्यमनुभवन्तः प्रत्यक्षमनुसंदधाना भवन्तो यूयमेव प्रमाणं ननु । साक्षिणः खल्वित्यर्थः । किं प्रमाणान्तरोपन्यासेनेत्येवकारार्थः । नन्वित्यामन्त्रणे वा ॥

अस्तु तर्हि, ततः किं तत्राह—

भवतामभ्युपगमाना[3] निगमानां[4] प्रतीपगामिनीं पदवीं न प्रत्येति खलु लोकस्तदस्ति किंचिदभ्यर्थनीयम् ।

भवतामिति । भवतामभ्युपगमानाम् । भवद्भिरङ्गीकृतानामित्यर्थः । 'अङ्गीकाराभ्युपगम–' इत्यमरः । निगमानां नीतिशास्त्राणां प्रतीपगामिनीं प्रतिकूलवर्तिनीं पदवीं मार्गं लोको जनः । कश्चिदपीति शेषः । न प्रत्येति नानुवर्तते खलु । युष्मदुपदिष्टनीतिमार्गमेवानुसरतीत्यर्थः । तस्मात्कारणात्किंचित्प्रयोजनमभ्यर्थनीयं याचनीयम् । द्रष्टव्यमिति यावत् । अस्ति ॥

किं तदभ्यर्थनीयमित्याह—

मम सुरनरगीतख्यातिभिर्हेतिभिर्वा
दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा ।

१ 'एतेषां सरणिमनु' इति पाठः २ 'क्रियामनुभवन्तो' इति पाठः ३ 'एवम्' इति पाठः ४ 'अभ्युपगतानां निगमानां वा' इति पाठः

नियतमपरिहार्या या जरा सा मदङ्गे
विकचकमलषंण्डे चन्द्रिकेवाविरासीत् ॥ २ ॥

ममेति । सुरनरगीतख्यातिभिर्देवमानुषाभिष्टुतप्रतिष्ठैर्हेतिभिरायुधैर्वा । 'हेतिर्ज्वालाशुरायुधम्' इति वैजयन्ती । 'हेति शस्त्रेऽपि नृस्त्रियो' इति केशवश्च । तथा दिवि भुवि च स्वर्गमर्त्यलोकयो समानप्रक्रमैस्तुल्यप्रकार । लोकद्वयेऽपि प्रतिहतप्रसारैरित्यर्थ । विक्रमै पराक्रमैर्वा या जरा पलितादिरूपा जीर्णावस्था । 'पलित जरसा शौक्ल्य केशादा विस्रसा जरा' इत्यमर । नियत निश्चितमपरिहार्या परिहर्तुमशक्या । आयुधशक्त्या वा दुष्परिहरेत्यर्थ । सा जरा मदङ्गे मदीयशरीरे विकचकमलषण्डे प्रफुल्लाम्बुजकदम्बे चन्द्रिका कौमुदीवाविरासीत् प्रादुरभूत् । यथा चन्द्रिका कमलसङ्कोचम्लानतादिहेतुस्तथा मदीयाङ्गसङ्कोचादिहेतुर्जरा समुत्पन्नाऽभूदित्यर्थ । 'मृणाल विसमब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम्' इत्यमर । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इति चामर । उपमालङ्कार । मालिनीवृत्तम् ॥

तत किमित्यत आह—

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्वपाटननैरिष्ठधारापरश्वधभरणभीषणनेपथ्यभार्गवभङ्गादपरिच्छिन्नतरशौर्यशालिनि सौजन्यभाजने जनानुरागनिलये निर्मत्सरे वत्सले वत्सेऽस्मिन्विश्वम्भराभार चिरकालधार्यमाणमार्यैरनुमत सन्नवतार्य विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।

तस्मादिति । तस्माज्जराविर्भावाद्धेतो समस्तक्षत्रवर्गस्य कार्तवीर्याद्यशेषक्षत्रियनिवहस्य गर्वपाटनेनाहङ्कारविदलनेन वरिष्ठोत्तरा । महत्तरेति यावत् । 'प्रियस्थिर–' इत्यादिनोरशब्दस्य वरादेश । तादृशी धारा यस्य स तथोक्त परश्वध कुठारस्तस्य भरणेन धारणेन भीषणो भयकरो वेषो नेपथ्य यस्य स तथोक्तस्य भार्गवस्य जामदग्न्यस्य भङ्गेन गर्वनिर्वापणेनापरिच्छिन्नतरमतिगम्भीर यच्छौर्य तेन शालत आभीक्ष्ण्येनेति तथोक्ते । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि । सौजन्यभाजने सुजनत्वकनिकेतने जनानुरागनिलये सकलप्राणिलोकप्रेमास्पदे निर्मत्सरे परोत्कर्षासहन मत्सरस्तद्रहिते । अनसूय इत्यर्थ । वत्सले सर्वत स्निग्धे । वत्स स्नेह सोऽस्यास्तीति वत्सल । 'स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर । 'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय । अस्मिन्वत्स एतादृशसकलसद्गुणसपन्ने श्रीरामे । चिरकालमारभ्य धार्यमाणमूह्यमानम् । विश्व बिभर्तीति विश्वम्भरा । 'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागम । विश्वम्भराभारमशेषभूपरिपालनव्यापारमार्यैस्तत्रभवद्भिरनुमतस्तपोवनाश्रयार्थमनुज्ञात सन् अवतार्य निवेश्य । निक्षिप्येत्यर्थ । विश्रान्तिसुखमखण्डविश्रमानन्दमनुभवितुमनुसधातुमभिलषामीच्छामीति । एवमादिदेशेति पूर्वेण सबन्ध ॥

---

१ 'खण्डे' इति पाठ २ 'पटुधारा' इति पाठ ३ 'मत्समे च' इति पाठ. ४ 'आर्यैरमात्यै' इति पाठ

तत किं जातमित्यत आह—

तत प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितनादाकर्णनसमुदीर्णनिरतिशयाहार्दसंसर्गनिरर्गलनिर्गलत्केकालापिन कलापिन इव जना प्रमदभैवकलकलरवमुखरितहरिन्मुखा बभूवु ॥

तत इति । तत आदेशानन्तरं प्रावृषि भव प्रावृषेण्यो वार्षिक । 'प्रावृष एण्य' इति एण्यप्रत्यय । तादृशो य पयोवाहव्यूहो जलधरपटलस्तस्य स्तनितं गर्जितमेव नादो ध्वनि । 'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च' इत्यमर । तस्याकर्णनेन श्रवणेन समुदीर्ण । समुत्पन्न इत्यर्थ । गौणार्थत्वादग्राम्यत्वं प्रत्युतोत्कर्षावहमेव । यथाह दण्डी–'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षा विगाहते ॥' इति । तथाभूतो यो निरतिशयाह्लाद परमानन्दस्तस्य संसर्गेणावेशेन निरर्गलमप्रतिबन्ध यथा तथा निर्गलन्त्यो निर्गच्छन्त्यो या केका स्ववाण्यस्ता आलपन्ति ताच्छील्येन कूजन्तीति तथोक्ता । के मूर्ध्नि कायति ध्वनयतीति विग्रह । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । कलापिनो बर्हिणो मयूरा इवेत्युपमा । जना श्रोतार प्रमदभवो हर्षसमुत्पन्न । 'प्रमदसमदौ हर्षे' इत्यप्प्रत्ययान्तो निपात । य कलकलरव कोलाहलध्वनि । 'कोलाहल कलकल' इत्यमर । तेन मुखरितानि मुखरीकृतानि । वाचालीकृतानीत्यर्थ । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तानि हरितो दिङ्मुखानि दिगन्तराणि तान्येव मुखानि वदनानि येषा ते तथोक्ता बभूवुरिति श्लिष्टरूपकमुक्तोपमया सङ्कीर्यते । श्रीरामाभिषेकवार्ताश्रवणजनितानन्दातिशयोल्लसितकोलाहलेनाशेषदिगन्तरालानि प्रतिध्वनिं चक्रुरित्यर्थ ॥

आनन्दबाष्पविसरो वदने प्रजाना-
माविर्बभूव मकरन्द इवारविन्दे ।
रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्रीं
प्रक्षाल्य चक्षुरिव वीक्षितुमादरेण ॥ ४ ॥

आनन्देति । आनन्दबाष्पविसर आनन्दाश्रुपूर प्रजाना जनाना वदने मुखेऽरविन्दे पद्मे मकरन्द पुष्परस इवेत्युपमा । आविर्बभूव प्रादुरासीत् । 'मकरन्द पुष्परस ' इत्यमर । किं कर्तुमिव । अभिषेकदिने पट्टाभिषेकदिवसे भवित्रीं भाविनां रामस्य कान्तिं शोभाविशेषम्, चक्षु नेत्राणीत्यर्थ, प्रक्षाल्य संशोध्यादरेण प्रेम्णा वीक्षितुं द्रष्टुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । यथा लोके चक्षु प्रक्षालनपूर्वकं द्रष्टव्य वस्तु पश्यन्ति तथात्रापि जना विशिष्टश्रीरामशरीरकान्तिं द्रष्टुकामाश्चक्षु प्रक्षालयितुमिवानन्दाश्रूणि प्रवर्तयामासुरित्यर्थ । उत्प्रेक्षा । उक्तालङ्कारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्संसृष्टि । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

राजापि तेषा सपत्स्यमानमहोत्सवोत्सुकजनसमर्दजनिष्यमाण

---

१ 'निनदाकर्णन ' इति पाठ २ ' निस्सर्गनिर्गलनिर्गलत्केका ' इति पाठ ३ ' भरभव ' इति पाठ ४ 'नयने' इति पाठ

रजोराजिपातपरिजिहीर्षयेव रोमाञ्चप्रपञ्चेन कञ्चुकिताङ्गाना प्रमाणातीता प्रीतिं प्रपन्नाना हर्षप्रकर्षेण द्विगुणीकृतमानन्दमन्तर्नियम्य सुमन्त्रप्रमुखान्मन्त्रिमुख्यानेवमाचख्यौ ।

राजेति । राजा दशरथोऽपि सपत्स्यमान प्रत्यासन्नतया सभविष्यमाणो यो महोत्सवो हर्षोत्पादकश्रीरामपट्टाभिषेकरूपव्यापार । उक्त च भावप्रकाशे—'उत्सवे हर्षमित्येव उत्सव परिकीर्तित ' इति । तेनोत्सुका कालाक्षमत्वलक्षणौत्सुक्यसपन्ना । 'प्रसितोत्सुकाभ्या-' इत्यादिना तृतीयासमास । ये जनास्तेषा समर्देन सभ्रमेण जनिष्यमाण उत्पत्स्यमानो यो रजोराजिपातो धूलिनिकुरम्बपतन तस्य परिजिहीर्षया परिहरणेच्छयेवेति हेतूत्प्रेक्षा । 'उत्पन्नस्य प्रतीकारादनर्थस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्' इति न्यायेन प्रागेव रज सश्लेषपरिहरणोपायचिकीर्षयेवेत्युत्प्रेक्षार्थम् परिपूर्वात् हरतेर्मन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । रोमाञ्चप्रपञ्चेन रोमहर्षणव्याप्त्या 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमर , कञ्चुकितानि कञ्चुकवत्कृतानि । निर्मितानीत्यर्थ । तान्यङ्गानि येषा तेषाम् । कञ्चुकशब्दात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तत प्रमाणातीता प्रीतिमपरिच्छिन्नानन्द प्रपन्नाना तेषा जनाना हर्षप्रकर्षेण । इष्टलाभजन्यो मन प्रसादो हर्षस्तस्य प्रकर्षेणातिशयेन हेतुना । द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुण । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । द्विगुणीकृतो द्विरावृत्त । पूर्ववत्कर्मणि क्त । तमानन्दमिष्टानुष्ठानसुभवजन्यसुखम । राज्याभिषेकस्य प्रजाहर्षमूलत्वात्तदुपबृहितानन्दातिरेकमित्यर्थ । अन्तर्नियम्यान्तरङ्गे निरुध्य । सुमन्त्रप्रमुखान्सुमन्त्रादीन्मन्त्रिमुख्यानमात्यप्रवरान्प्रति एव वक्ष्यमाणप्रकारेण आचख्यौ । उवाचेत्यर्थ । अत्र प्रीतिहर्षानन्दशब्दाना वृत्तिभेदाद्भेदोऽपनेय ॥

आख्यानप्रकारमेवाह—

> **अस्माननाश्रिततपोवनभूमिभागा-**
> **नुन्मुच्य मार्गपरिपालनजागरूकान् ।**
> **अम्लानमौग्ध्यमचिरादधलम्ब्य राम-**
> **मेवंविध कथमुदेति जनानुराग ॥ ५ ॥**

अस्मानिति । अनाश्रितोऽनधिष्ठितस्तपोवनभूमिभाग पुण्यारण्यभूप्रदेशो यैस्तास्तथोक्तान् । अस्वीकृतवानप्रस्थाश्रमानित्यर्थ । किं च मार्गेण नीतिशास्त्रपद्धत्या परिपालने प्रजासरक्षणे जागरूकान्सावधानान् । विशेषणद्वयेनाप्यपरित्याज्यत्व सूच्यते । एवविधानप्यस्मान् । बहुवचनमत्रात्मसभावनया अमात्याभिप्रायेण वा द्रष्टव्यम् । उन्मुच्य त्यक्त्वा । अम्लानमक्षीण मौग्ध्य मुग्धभावो यस्य तम् । अनतिप्रौढमित्यर्थ । त्रिजगत्पते सकलकार्यधुरधरस्य श्रीरामस्य तत्त्वतोऽत्यन्तप्रौढिमसपन्नभावेऽप्यादरातिशयादित्थ निर्दिष्टमित्यनुसधेयम् । राममचिरात्क्षिप्रमेवावलम्ब्याश्रित्य । एवविध इत्थभूतप्रकार । अनिर्वाच्य इति यावत् । जनानुराग प्रजाभिलाषविशेष

१ 'व्रात' इति पाठ

कथ पुनो चोदेत्युत्पद्यते । एतदाश्चर्यमित्यर्थ । मन प्रवृत्ते परतन्त्रा एव प्रजा न स्वतन्त्रपरतन्त्रा इति भाव । एतच्च 'अन्यत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराभवम्' इति न्यायेन राज्ञोऽभिमतमेवेति रहस्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तेऽपि नियमितनिजमनोरथाय दशरथाय सविनयमेव व्यज्ञिज्ञपन् ।

त इति । ते सुमन्त्रप्रमुखा मन्त्रिणोऽपि नियमितो निर्धारितो निज स्वकीय मनोरथ श्रीरामाभिषेककरणरूपो यस्य तस्मै । यद्वा नियमित प्रजानुरागस्य श्रीरामप्रवृत्तत्वात्सङ्कोचितो निजमनोरथो राज्याभिलाषो यस्य । दशरथाय सविनय सप्रश्रय यथा तथा एव वक्ष्यमाणरीत्या व्यजिज्ञपन् विज्ञापयामासु ॥

विज्ञापनमेवाह—

> **देवे स्थितेऽपि तनय तव रामभद्र**
> **लोक स्वय भजतु नाम किमत्र चित्रम् ।**
> **चन्द्र विना तदुपलम्भनहेतुभूत**
> **क्षीरोदमाश्रयति किं तृषितश्चकोर ॥ ६ ॥**

देव इति । देवे राज्ञि त्वयि । 'देव सुरे घने राज्ञि' इति विश्व । स्थिते प्रजापरिपालनदक्षतया वर्तमाने सत्यपि लोको जनस्तव तनय रामभद्र स्वय चोदनविनैव भजतु सेवताम् । समाश्रयत्वित्यर्थ । नामेति सभावनायाम् । अत्रास्मिन्नर्थे किं चित्रमाश्चर्यम् । न किंचिदपीत्यर्थ । कुत एतदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चन्द्रमिति । तृषित पिपासितश्चकोरश्चन्द्रिकापायी पक्षिविशेष । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्युक्तत्वात् । चन्द्र विना । चन्द्र विहायेत्यर्थ । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्पाद्द्वितीया । तदुपलम्भनस्य चन्द्रोत्पत्तेर्हेतुभूत कारणभूत क्षीराण्युदकानि यस्य तं क्षीरोद क्षीरसमुद्रम् । 'उदकस्योद सज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेश । आश्रयति सेवते किम् । नाश्रयत्येवेत्यर्थ । अत एव तत्र चित्रमिति वैधर्म्येण दृष्टान्तालकार 'बिम्बानुबिम्बन्यायेन निर्दैशो धर्मधर्मिणो । दृष्टान्तालङ्कृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्याश्रया ॥' इति विद्याचक्रवर्तिलक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥

तदनन्तर तत्वरे तत्परस्तत्त्वविदा वरिष्ठस्य[1] वसिष्ठस्य शासनादभिषेकोपकरणाहरणाय सामात्य पौरवर्ग[2] ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तर राजमन्त्रिसभाषणानन्तरकाले तत्त्वविदामागमरहस्यवेत्तॄणा वरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य महर्षे शासनादाज्ञावचनादभिषेकोपकरणानापुण्यतीर्थपरिपूरितकनककलशभद्रासनच्छत्रचामरादिराज्याभिषेकसाधनानामाहरणाय आनेतुमाहर्तुमित्यर्थ । तत्पर आसक्त सन् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमर । सामात्यो मन्त्रिसहित पौरवर्गो नागरिकसमूहस्तत्वरे त्वरा चकार ॥

---

१ 'तत्वरे तत्त्वविदा' इति पाठ २ 'वरस्य' इति पाठ

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

आहूय राम विनयाभिराममात्त प्रमोद प्रभुरेवमूचे ।
तवोत्तमाङ्गे मुकुट विधातुमह्नाय तिष्ये दिवसे यतिष्ये ॥ ७ ॥

आहूयेति । प्रभुर्दशरथो विनयेन प्रश्रयेणाभिराम रमणीय रामनाहूयात्त प्रमोद ससुत्पन्नानन्द सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे उक्तवान् । तदेवाह—अह्नाय द्रुत तिष्ये । पुष्यनक्षत्र इत्यर्थ । 'पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ' इत्यमर । 'पुष्य सर्वार्थ साधक' इति शास्त्रात्मकल्कार्यसिद्धिसाधकत्वेन प्रशस्तत्वादिति भाव । दिवसे । श्व एवेत्यर्थ । तथा रामायणे दशरथवचनम्—'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषि च्यतु मे सुत' इति । तवोत्तमाङ्गे शिरसि । 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर । मुकुट महाराज्यलक्षण कनककोटीर विधातु निक्षेप्तु यतिष्ये यत्न करिष्ये । स्वाभा विकशास्त्राभ्या जनितभेदेन द्विविधस्यापि विनयस्य त्वयि विद्यमानत्वाद्राजान त्वा करिष्यामीत्यर्थ । अत्र कामन्दक —'विनयप्रग्रहान्भूत्वे कुर्वीत नृपति सुतान् । अविनीतकुमार हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरस पुत्र यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इत्यूचे इति सबन्ध । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ दशरथमनोरथ कौसल्यायै निवेद्य स्वभवनमुपागतस्य रामस्य भगवान्वसिष्ठ सजातकौतुक कौतुकमङ्गल निर्वर्तयामास ।

अथेति । अथानन्तर दशरथस्य मनोरथ मूर्धाभिषेककरणसकल्प कौसल्यायै निजजनन्यै निवेद्य विज्ञाप्य स्वभवन निजमन्दिरमुपागतस्य प्रविष्टस्य श्रीरामस्य भगवान्पूज्यो वसिष्ठ सजातकौतुक । इदानीं खल्वह कृतार्थ इत्यर्थ । यत श्रीरा माभिषेकप्रक्रियानुवर्तनतात्पर्येण सभवामीति समुत्पन्नहर्ष सन् कौतुक हस्तसूत्रबन्ध- नरूप मङ्गल मङ्गलाचार निर्वर्तयामास । चकारेत्यर्थ । क्षोणीपाणिग्रहोत्सवेऽवश्य- कर्तव्यत्वेन शास्त्रचोदितत्वादिति भाव । 'कौतुक मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इत्युभयत्रापि शाश्वत ॥

आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषैराशावशावल्लभकर्णतालान् ।
उज्जृम्भित कोऽपि गिरामभूमिरुन्मस्तक पौरजनप्रमोद ॥८॥

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्यघोषैर्मङ्गलार्थवाद्यध्वनिभिराशासु दिक्षु ये वशाना करिणीना वल्लभास्तेषा दिग्गजाना कर्णतालान्कर्णसघट्टनजनितध्वनीन् । 'वशा स्त्री करिणी वन्ध्या' इत्यमर । आपूरयन्विस्तारयन् । कोऽप्यभूतपूर्व । अत एव गिराम- भूमि वाचामगोचर । इयत्तयोदन्तया वक्तुमशक्य इत्यर्थ । उन्मस्तक उन्नतशिरा । महानित्यर्थ । अथवा उल्लसितशिरस्क । अतिप्रभूत इत्यर्थ । पौरजनाना प्रमोद आनन्द उज्जृम्भित । उत्कटोऽभूदित्यर्थ । अत्र तूर्यघोषाणा दिग्गजकर्णतालपूरणा- सबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन्प्रमोदोज्जृम्भणसमय इत्यर्थ ।

१ 'पौरजनातिमोद' इति पाठ

यामेवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं
यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिलं गात्रमित्रं बभूव।
अम्भोजिन्याः शिशिरसरसः कासरीवाच्छमम्भः
कैकेय्याः सा हृदयमदयं मन्थरा निर्ममन्थ॥ ९॥

यामेवेति। या मन्थराम्। एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थकः। निशिचराणां रावणादिराक्षसानां कुलोन्मूलने वशनाशने गणविध्वंसने वा। 'सजातीयगणे गेहे गोत्रेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः। मूलहेतुं आद्यकारणमाहुर्ब्रुवते। जना इति शेषः। 'ब्रुवः पञ्चानाम्–' इत्यादिना णलादेशो ब्रुव आहादेशश्च। तद्बाधाद्विपरीतबुद्ध्या कैकेय्या वनं प्रव्राजिते ततः सीतापहरणे सति श्रीरामेण रावणादिसंहारस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः। तथा प्रकृत्या कुटिलं स्वभावेन वक्रम्। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीयासमासः। यस्या मन्थरायाश्चित्तं गात्रमित्रं तस्या एव शरीरसदृशं बभूव। यथा तच्छरीरं स्वभाववक्रं तथा चित्तमप्यासीदित्यर्थः। 'आकारसदृशी प्रज्ञा' इति वचनात्प्रायेण प्रज्ञाया आकारसदृशत्वनियमादिति भावः। सा मन्थरा मन्थराभिधाना कैकेयीगृहवासिनी। कासरी वनमहिषीव। 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप्। शिशिरं च तत्सरसं मधुरं चेति विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः। अच्छं निर्मलम्। एतद्विशेषणद्वयं हृदयेऽपि योज्यम्। अम्भोजिन्याः सरस्या अम्भ इव कैकेय्या हृदयमदयं दयारहितं यथा तथा निर्ममन्थ आलोडयामास। तथा तन्मनः श्रीरामाभिषेकविघातप्रवणं स्यात्तथा निजचित्तगात्रमित्रैरेव वाक्यैः प्रलोभयामासेत्यर्थः। मनोवाक्कायकर्मसु कुटिलायास्तस्याः किं वक्तुं नाटयितुमशक्यमिति भावः। पूर्णोपमालंकारः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्॥

अलघुचलितझञ्झावातनिष्पेषदोषा-
दशनिरिव कठोरः शीतलाम्भोदपङ्क्तौ[1]।
अपहृतजनसौख्यान्मन्थराभेदवाक्या-
दपि भरतजनन्या हन्त दौर्जन्यमासीत्[2]॥ १०॥

अलघ्विति। अलघ्वमन्दं चलितं प्रवृत्तो यो झञ्झावातो ध्वनिविशेषः। सूक्ष्माम्बुवर्षमिश्रितो महामारुतस्तेन यो निष्पेषः संघर्षणं स एव दोषस्तस्माद्धेतोः। 'झञ्झा ध्वनिविशेषे स्यादपि सूक्ष्माम्बुवर्षणे' इति नानार्थरत्नमाला। शीतलाम्भोदपङ्क्तौ शिशिरजलदपटले कठोरस्तीक्ष्णोऽशनिर्दम्भोलिरिव। अपहृतं विध्वंसितं जनानां सौख्यं श्रीरामाभिषेकमहोत्सवजनितानन्दो येन तस्मान्मन्थराया भेदवाक्यात्। 'राजेदानीं श्रीराममभिषेक्तुमुद्युक्तः, ततस्त्वं श्रीरामस्य प्रव्राजनं भरतस्याभिषेकं च पूर्वदत्तवरद्वयेनाभ्यर्थय, अन्यथा महाननर्थः स्यात्' इत्युपजापवचनादित्यर्थः। 'भेदो पजापौ' इत्यमरः। भरतजनन्या भरतस्य मातरि कैकेय्यामपि दौर्जन्यं श्रीरामाभि

[1] 'सरित' इति पाठः　[2] 'सदयहृदय' इति पाठः

पेऽभिघातस्तत्स्वरूपमसाधुत्वमासीत् । प्रादुरभूदित्यर्थः । भरतजनन्यामित्यनेन भरते सौजन्यं सुप्रसिद्धमेव, तथा च तज्जनन्यामपि तथात्वमुपपद्यते । कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अत सौजन्ययुक्तायामप्यस्या दौर्जन्यमासीदिति विरोधसूचकोऽयमपिशब्दः । एतेन मन्थराया वचनस्य तादृक्छिन्निषोत्पादकपाटवं सूच्यते । हन्तेति विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः । अलङ्कारस्तु पूर्ववत् । मालिनीवृत्तम् । तथा श्रीरामायणे कैकेय्या प्रति मन्थरावाक्यम्—'तव देवासुरैर्युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥' इत्यारभ्य 'तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् । प्रव्राजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥' इत्यन्तम् ॥

ततः कैकेयी किमकरोदित्याशङ्कायामाह—

सैषा मन्थराभिधानपिशाचिकावेशपरवशनिजाशया पूर्वं दण्डके वैजयन्तपुरवास्तव्यशम्बरासुरसमरसंगतवेदनापनोदनार्थमात्मने वितीर्णं वराय दशरथाय वरद्वयं न्यवेदयत् ।

सेति । मन्थरेत्यभिधानं नाम यस्याः सा तथोक्ता या पिशाचिका महाभूतग्रहः । स्वार्थे कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । तस्या आवेशेनावहेन । आक्रमणेनेति यावत् । परवशः । परतन्त्रः । विवेकशून्य इति यावत् । निजाशयः स्वकीयान्तःकरणं यस्याः सा तथोक्ता । सैषा कैकेय्या पूर्वं पूर्वकाले दण्डके वने वैजयन्तमिति यत्पुरं तद्वास्तव्यस्तत्र वसन् । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । यः शम्बरासुरः शम्बराख्यो महादैत्यस्तस्य समरे युद्धे संगता प्राप्ता या वेदनासुरशस्त्रक्षतिजनितखेदः । खेदेऽपि वेदना' इत्यमरः । तदपनोदनं तन्निवारणमर्थः प्रयोजनं यस्य तत् । तत्संभावितमित्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । आत्मने स्वस्यै वितीर्णम् । तादृग्रणसङ्कटापसार्य तत्रत्वराधाया निवर्तितत्वात्पारितोषिकतया दत्तमित्यर्थः । वरयोर्द्वयम् । द्वौ वरावित्यर्थः । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः । वराय भर्त्रे दशरथाय । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । न्यवेदयत् ज्ञापयामास । तथा रामायणे—'स्मर राजन्पुरावृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे । तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः । जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपं मृगयाम्यहम् । तवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसंगर ॥' इति ॥

विज्ञापितस्य वरद्वयस्य विनियोगप्रकारमेवाह—

तयोरेकस्य संरम्भो भरतस्याभिषेचनम् ।
अन्यस्य वन्यवृत्त्यैव वने रामस्य वर्तनम् ॥ ११ ॥

तयोरिति । तयोर्वरयोर्मध्ये एकस्य संरम्भः । सवृत्तिरिति यावत् । भरतस्याभिषेचनं राज्याभिषेकः । अन्यस्य वरस्य संरम्भो वन्यवृत्त्या मुनिवृत्त्या । जटावल्कल-

१ 'आवेशनिजाशया' इति पाठः २ 'अपोदनवेतनार्थम्' इति पाठः ३ 'वितीर्णवराय' इति पाठः

धारणकन्दमूलफलाशनरूपव्यापारेणेत्यर्थः । उपजापबुद्धिजनमन्त्र्यन्तरव्यवच्छेदा मेवरार । रामस्य वने दण्डकावने वर्तनं वृत्तिः । अवस्थानमिति यावत् । पूर्वं सा न्येन दत्तौ वरौ विदार्गी भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्याविति युक्तवतीत्यर्थ तथा च रामायणम्—'नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । चीराजिनज धारी रामो भवतु तापसः । भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥' इति ॥

तदानीं किं जातमित्याह—

तस्मिन्क्षणे वरयुगं चिरतप्ततामृ-
नाराचवेधपरुषं श्रवसी विदार्य ।
सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-
मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तत्काले । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षण ' इत्यमर । चिरं चिरकाल तप्तोऽग्निसंतप्त । अत एव ताम्रो रक्तवर्णो य नाराच शलाकाकारस्तीक्ष्णशस्त्रविशेषस्तस्य वेध सम्प्रहारस्तद्वत्परुषं कठोरम् । दु मह मिति यावत् । वरयुगं कर्तृ । सत्यस्य सूनृतभाषितस्य प्रहाणं प्रच्युति । 'कृत्यच इति णत्वम् । तस्माच्चकितस्य भयसम्भ्रान्तस्य नृपस्य राज्ञो दशरथस्य श्रवसी विदा श्रोत्रे विभिद्य । बाह्येन्द्रियद्वारा अन्तरिन्द्रियस्यार्थग्राहकत्वादिति भाव । 'कर्णशब्दग्रह श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ' इत्यमर । हृदये तस्यैव मानसे पुटपाकरीतिं मूषिक सपुटमध्ये सुवर्णादिकं निगूढं निक्षिप्याग्निना संतापनं पुटपाकस्तस्य रीतिम् । तत्स दृशीं परिपाटीमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । काममत्यन्तमूरीचकार अङ्गीचकार 'प्रतिश्रुतस्याश्रवणेऽग्रहणे वा सत्यविलवो भवेत्' इति श्रुत्या गृहीतत्वाच्च तप्तनाराच दु सहं वरयुगद्वारभूतश्रवणविदाहपूर्वकं राज्ञोऽन्तरङ्गं प्रविश्य तं निरुच्छ्वासं तापय मासेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । 'ऊर्यादिच्विडा चश्च' इति गतिसंज्ञायाम् 'कुगतिप्रादय ' इति समास । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तनयविरहवार्तामात्रसंतप्यमाना
दृथ दशरथचित्ताचेतना निर्जगाम ।
दवहुतवहरोचिर्ज्वालया लेह्यमाना
झटिति गहनगुल्मादुज्जिहाना मृगीव ॥ ११ ॥

तनयेति । अथानन्तरं तनयविरहवार्तामात्रेण श्रीरामविरहवृत्तान्ताकर्णनेनै संतप्यमानाद्दह्यमानात् । विरह एव सति किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति मात्रश ब्दार्थ । दशरथस्य चित्ताद्धृदयात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी चेतना संज्ञा जीवनशक्तिर्दवहुतवहस्य वनवह्ने रोचिर्ज्वालया दीप्तिशिखया रोचिष ज्वालया वा । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीरित ' इति शाश्वत । लेह्यमानात् आस्वाद्यमानादिति यावत् । गहनगुल्मात्काननकुञ्जादुज्जिहाना निर्गमनशीला 'ओहाङ् गतौ' इति धातो शानच् । मृगी कुरङ्गीव । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात

१ 'क्षणतस' इति पाठ २ 'तदनुतनयवार्ता' इति पाठ ३ 'लिह्यमानाद्' इति पाठ

ति ङीप्। यतिलज्जमा। 'प्राग्यतिलज्जसाह्वय' इत्यमर। निर्जगाम निरगात्। श्रीरामविरहवार्तां श्रुत्वातिमात्रपुत्रवत्सलो राजा सपदि मूर्च्छामगच्छदित्यर्थः। पूर्णोपमालङ्कार। मालिनीवृत्तम्॥

अथ दशरथ कथमपि लब्धसंज्ञः कैकेयीमभाषत।

अथेति। अथ चेतनानिर्गमनानन्तरं दशरथः कथमपि कृच्छ्रेण लब्धसंज्ञः प्राप्तचेतन सन् कैकेयीं प्रतीदं वचनमभाषत अवोचत॥

तत्प्रकारमेवाह—

राम काममुपाश्रयिष्यति वनं त्यक्त्वा धृतं कौतुकं
लोकस्त्यक्ष्यति कौतुकं चिरधृतं तस्याभिषेके कथम्।
धर्मापायभयेन वत्सविरहं वेक्ष्यामि वक्ष्यामि किं
यावत्कल्पमकीर्तिरार्तिजननी जायेत जाये तव॥ १४॥

राम इति। रामो धृतं राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुक्तं कौतुकं हस्तसूत्रं त्यक्त्वा लील- येव विसृज्य काममत्यन्तम्। अप्रतिबन्धमित्यर्थः। वनमुपाश्रयिष्यति प्रवेक्ष्यति। धर्माचारतत्परत्वादनायासेनैव प्रव्रजिष्यतीत्यर्थः। तथा लोको जनस्तस्य श्रीरामस्या- भिषेके विषये चिरधृतं चिरकालमारभ्य सम्भृतं कौतुकं हर्षं कथं कथंचित्त्यक्ष्यति। दुस्त्यजमप्यतिकृच्छ्रेण विसृक्ष्यतीत्यर्थः। तथा धर्मस्याङ्गीकृतपरिपालनरूपसुकृतस्यापा याद्विनाशाद्यद्भयं तेन वत्सविरहं रामवियोगं वक्ष्यामि धारयिष्यामि। अहमिति शेषः। 'वह प्रापणे' इत्यस्माद्धातोर्लृट्। किं प्रतिवचनं वक्ष्याम्यालपिष्यामि। वक्तुमवकाशा- भावादिति भावः। अत्र 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद्धातोर्लृट्। अथवा वक्ष्यामि वक्ष्यामीति वहनार्थे द्विरुक्तोऽयं शब्दः। पुनःपुनर्धारयिष्यामीत्यर्थः। 'चापले द्वे भवतः' इति द्विरुक्ति। 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका। अतिदुःसहपुत्र- विरहवेदनाजनितोद्वेगात्सम्भ्रमः। किंतु हे जाये हे भार्ये, तव यावत्कल्पम्। कल्पा न्तपर्यन्तमित्यर्थः। 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः। आर्तिजननी पीडाकरी। मर्मभेदिनीति यावत्। 'आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्यमर। अकीर्तिः श्रीरामा- भिषेकविघ्नाचरणजन्याऽपख्यातिर्जायेत प्रादुर्भवेत्। जनेर्लिङि लङ्। यथा तथा वास्माकं निर्वाहो भविष्यति, जायात्वेन सम्भावितायास्तवैव महाननर्थः। 'सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति गीताया भगवदुक्तत्वादिति भावः। वृत्त्यनुप्रासः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

वत्स कठोरहृदये नयनाभिरामं
रामं विना न खलु तिष्ठति जीवितं मे।
धातुर्बलादुपयमस्त्वयि जातपूर्वं
कैकेयि मामुपयमं नयतीति मन्ये॥ १५॥

वत्समिति। हे कठोरहृदये कठिनचित्ते, यतः स्वप्नेऽपि दुःसहं श्रीरामविरह

---

१ 'वक्ष्यामि' इति पाठः
२ च० रा०

साक्षात्त्व बोधयसि, अतस्त्वद्धृदयस्य कठोरत्वं किं वक्तव्यमित्येतत्सबोधनम्। नयनाभिराम नेत्रानन्दकर वत्स बाल तनयम्। विरहासहिष्णुत्वद्योतनार्थमेतद्विशेषणद्वयम्। 'वत्सो ना कुटजे वर्षे तर्णके तनयादिके' इति वैजयन्ती। राम विना। राम विहायेत्यर्थः। 'पृथग्विना-' इत्यादिना पञ्चम्यभावपक्षे द्वितीया। मे मम जीवितं जीवन न तिष्ठति खलु। मुनिश्चितं मरिष्यामीत्यर्थः। अत हे कैकेयि, अत्र यद्यपि भार्यानामग्रहणं शास्त्रनिषिद्धं तथापि भार्येयं चण्डीति व्यवहर्तुं युज्यत इत्येवमामन्त्रितमित्यवधेयम्। धातुर्वल्याद्विधिबलात्त्वयि विषये पूर्वं जातो जातपूर्वः। 'सुप्सुपा' इति समासः। उपयमो विवाहः। यमसामीप्यं च ध्वन्यते। 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमरः। मा यमस्यान्तकस्य समीपं उपयमम्। 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिनाव्ययीभावः। नयति प्रापयतीत्येव मन्ये बुध्यामि। उपयमस्योपयमप्रापकत्वं युक्तम्। अतो ममाप्येव मरणमुपयुज्यत इत्यर्थः। लोके लक्षणवतीनां कन्यकानां परिणयो भर्तृजीवनाय भवति, ईदृग्दुर्लक्षणदुर्भगायास्तव परिणयस्तु मम मरणाय भवतीति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

तदनु निजमनोरथैकपरिपूरणे कृतादरा कैकेयी सोपहासमवादीत्।

तदन्विति। तदनु दशरथभाषणानन्तरं निजमनोरथैकस्य भरताभिषेचनरामप्रव्राजनरूपस्वाभिलाषस्यैव परिपूरणे निष्पादने। अत्र मनोरथैकशब्दयो विवभागवत्समासः। अथवा एकपरिपूरणे मुख्यपरिपूरणे। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। कृतादरा विहितास्था कैकेयी सोपहासं सोल्लुण्ठनमवादीदुवाच। 'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं सोपहासं समाश्रय' इति हलायुधः॥

उक्तप्रकारमेव परिष्करोति—

सत्यविप्लवमपत्यसंगतः सगतः भृशमपश्यतस्तव।
चाश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चेदा श्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलिः॥१६

सत्येति। अपत्यसगतः पुत्रमोहाद्धेतोः। पञ्चम्यास्तसिः। सगतः प्राप्तः सत्यविप्लवं सत्यवाक्यप्रच्युतिं भृशमत्यन्तमपश्यतोऽनालोचयतः। ईषदप्यननुसदधत इत्यर्थः। तवाश्रुतस्य वरद्वयं दास्यामीति प्रतिज्ञातवचनस्य। 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः। विफलत्वं नैष्फल्यमस्ति चेत्। तत्प्रतिश्रुतं विफलं भवति यदीत्यर्थः। आ इत्युपहासे विसर्गान्तो निपातः। श्रुतस्य 'सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः', 'अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति' इत्यादि धर्मशास्त्रस्य। 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः। अयमञ्जलिः प्रणामः। 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः। रचितः विहितः। 'शासनाच्छास्त्रम्' इति व्युत्पत्त्या दुरध्वप्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वेन प्रसिद्धं शास्त्रम्, ईदृक्शास्त्रशासितापि भवतो यथेच्छं प्रवृत्तिः स्यात्तर्हि किंचित्करत्वात्तं नमस्करोमीत्यर्थः। 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' इत्यादि भगवद्वचनाच्छास्त्रमनुसरता

---

१ 'पूरणकृतादरा' इति पाठः २ 'सोपहासम्' इति पाठः

त्वया प्रतिश्रुतनिर्वाहोऽवश्य कर्तव्य । नान्यथा श्रेय इति तात्पर्यम् । भक्तिश्रद्धादरबन्धुरान्त करणतया विधीयमानो नमस्कार प्रसिद्ध । तओपहासादावपि नमस्कार सभवति । तथा प्रयुक्त पूर्वै —'त्रि दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रमरणि कर्ता शिरोविन्दुक कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयस्त्ला ये केऽपि तेभ्योऽञ्जलि । ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुट्यत्कलङ्केगिरामुल्लासे कवयन्ति विह्णस्त्वित्थेव सन्त्यते ॥' इति । रथोद्धता वृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता ल्गा' इति ल क्षणात् ॥

प्रतिश्रुतमवश्य कर्तव्यमिति पुरातनराजवृत्तान्त दृष्टान्तयति—

किं नागतस्ते श्रवसो सकाशमरिंदम सत्यगिरा पुरोग ।
श्येनामिषीभूतकपोतपोतजीवातवे शस्त्रनिकृत्तगात्र ॥ १७ ॥

किमित्यादिना । सत्यगिरा पुरोग सत्यसधाग्रगण्य । अत एवानामिषमामिष सपद्यमानामामिषीभूतम् । अभूततद्भावे च्वि । 'कुगतिप्रादय' इति समास । श्येनस्य श्येनभूमिकाधारिण इन्द्रस्यामिषीभूतो मासखण्डीभूत । 'पिशित तरस मास पल्ल क्रव्यमामिषम्' इत्यमर । यद्वा भोग्यवस्तुभूत । 'आमिष भोग्यवस्तुनि' इति केशव । य कपोतपोत कपोतडिम्भवेषधारी यम । 'पोत पाकोऽर्भको डिम्भ' इत्यमर । तस्य जीवातवे जीवनायधार्थम् । तमुपजीवयितुमित्यर्थ । 'जीवातुर्नाव गौषधम्' इत्यमर । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या' । शस्त्रनिकृत्तगात्र खड्गविदलितशरीर । अरीन्दमयतीत्यरिंदम शिबिचक्रवर्त्यपरनामा त्वद्वश्यो महाराज । सज्ञाया भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच् । 'अरुर्द्विषत्-' इत्यादिना मुमागम । ते तव श्रवसो सकाश श्रोत्रपथ नागत किम् । त्वया न श्रुत किमित्यर्थ । श्रुतश्चेत्कथमेव वक्ष्यसीति भाव ।—पुरा किलेन्द्रयमौ शिबिसत्यसधताया विवदमानो तत्परीक्षार्थं श्येनकपोतौ भूत्वा तत्र सकेतपूर्वक श्येनेनोपद्रुतत्वमात्मनो नाटयन्कपोतो यागदीक्षित शिबि शरण जगाम । सोऽपि श्येनेन 'मदामिषीभूतोऽय देय' इति पृष्ट शरणागतपरित्यागे दोषस्मरणात्तत्परिमाणस्वशरीरमासपिण्डदानेनैव मोचयितु काम कपोत तुलायामारोप्य स्वमासशकल्दाने क्तवेन भारायमाणकपोतविप्रलब्ध प्रतिज्ञाभङ्गभयादशेषशरीर निकृत्तवान्–इति पौराणिकी कथात्रानुसधेया । पठन्ति चानेम श्लोकम्–'कर्णस्त्वच शिबिर्मांस प्राणान् जीमूतवाहन । ददौ दधीचिरस्थीनि किमदेय महात्मनाम् ॥' वृत्तमुपजाति ॥

ननु 'बहूनामनुग्रहो न्याय्य' इति लोकप्रसिद्धि, एकेन दृष्टान्तेन किं चरितार्थतेत्याह–

किंच,

किंचेति । नेक एवाय दृष्टान्त, किंतु राजान्तरमपि विद्यत इत्यर्थ ।

तमेवाह—

अभ्यर्च्य कस्मैचिदुपार्थिताय वितीर्य विप्राय विलोचने स्वे ।
आपूरयत्कश्चिदलर्कसज्ञ प्राज्ञ प्रतिज्ञा प्रथितप्रभाव ॥ १८ ॥

अभ्यर्च्येति । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । 'धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ' इत्यमर । प्रज्ञादि-

स्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्यय । अथवा प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञ । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण' इति णप्रत्यय । प्रथितप्रभाव प्ररयाततेजा । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्' इत्यमर । अलर्कसंज्ञोऽलर्कनामा कश्चिद्राजा । 'संज्ञा नामनि गायत्र्या चेतनाया रवे स्त्रियाम्' इति विश्व । उपाश्रिताय नेत्रयाचनाथमतिथिभावेन समीपमाश्रितायेत्यर्थ । कस्मैचिदज्ञातकुलगोत्राय न तु परिचिताय विशेष प्रापयता विप्राय ब्राह्मणाय वेदवेदाङ्गपारगाय । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभ्यर्च्य पूजयित्वा । न त्ववज्ञायेत्यर्थ । अन्यथा 'असत्कृतमवज्ञात तत्तामसमुदाहृतम्' इति गीताया भगवदुक्तरीत्या प्रत्यापनीयता स्यादिति भाव । स्वे स्वकीये । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये' इत्यमर । विलोचने नेत्रे द्वितीयाद्विवचनमेतत् । न तु यत्किंचिद्वृगित्यर्थ । वितीर्य दत्त्वा प्रतिज्ञा सत्यसंधतामापूरयन् परिपूरयामास । समर्थितवानित्यर्थ । सत्यसंधतानिर्वाहेण कीर्तिसंपादनतत्परा राजानो नात्मक्लेश गणयन्तीति भाव । तव तु नवविधक्लेश, तस्मादाशु परिपालनीयमिति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् । वृत्त पूर्ववत् । 'शैब्य श्येनकपोतार्य स्वमास पक्षिणे ददौ । अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥' तथा च—'सशूल शैब्य श्येनाय स्वा तनु जगतीपति । प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे । याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥' इत्येतच्छ्लोकद्वयस्यापि मूलम् ॥

यद्येनमाश्रुतो न परिपाल्येत तर्हि सत्यसंधसमानस्य मम गर्हणरूपानर्थ समापतेदित्याह—

> असुरसमरवेलाजातबाधावसाने
> वरयुगमदिशस्त्व प्रीतिपूर्व यया मे ।
> अशिथिलगुणबन्धा सत्यसंधा नरेन्द्रा
> जललिपिरिति काम सगिरन्ता गिर ताम् ॥ १९ ॥

असुरेति । असुरसमरवेलाया शम्बरासुरयुद्धसमये जाता समुत्पन्ना या बाधाऽसुरशस्त्रक्षतजनितवेदना तस्या अवसानेऽन्ते । सङ्ग्रामादन्यत्रापसरणेन तद्बाधाया निवर्तितत्वादिति भाव । त्व यया गिरा वाचा मे मह्य वरयोर्युग युगलम् । 'युग्म तु युगल युगम्' इत्यमर । प्रीतिपूर्व बाधानिवर्तनजनितपरितोषपूर्वक यथा तथाऽदिशो दत्तवानसि । पारितोषिकतया वरद्वय दास्यामीति या गिरमुक्तवानसीति भाव । ता गिरमशिथिलोऽविच्छिन्नो गुणबन्धो दानदाक्षिण्यादिगुणानुवृत्तिर्येषा ते । सद्गुणसंपादनदृढीकरणतत्परा इत्यर्थ । 'संधा विधौ प्रतिज्ञायाम्' इत्यमर । नरेन्द्रा राजान । 'नरेन्द्र पार्थिवे राज्ञि विषवैद्येऽपि च स्मृत' इति वैजयन्ती । ता गिर जललिपिरिति जलाक्षरविन्यासरूपेति । 'लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ' इत्यमर । काममत्यन्त सगिरन्ता आलपन्ताम् । संभावनाया लोट् । दशरथवचन जललिपिवदप्रतिष्ठितमिति सत्यसंधकृत गर्हण संभविष्यतीत्यर्थ । सत्यसंधनरेन्द्रविरचिताद्वाक्यप्रतिष्ठाभङ्गप्रयुक्तगर्हणादन्य को वाऽनर्थपदार्थोऽस्ति संभावितानामिति

भाव । जल्पिते कथंचेऽपि निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम् । अत्र गिरो जल्पितस्वरूपणाद्रूपकालंकार । मालिनीवृत्तम् ॥

किं बहुना,

किं बहुनेति । किंबहुना मन्मनोरथापरिपूरणे मम मरणं निश्चितमित्याह—

सत्योद्या गिरमिह निर्वहस्व मा वा
　सन्मानं भुवि न सहेय राममातुः ।
सद्यस्ते विषमुपभुज्य पश्यतस्ते
　सनाहं त्यजसि न चेत्प्रवर्तमानम् ॥ २० ॥

सत्येति । गिरं वरद्वयं दास्यामीत्येवंरूपां वाचं सत्येनोद्येति सत्योद्या यथार्थवाच्याम् । 'वद सुपि क्यप् च' इति क्यप् । 'उपपदम्–' इति समासः । इहेदानीं निर्वहस्व समर्थयस्व वा उत मा वा मा निर्वहस्व । सत्योद्या मृषोद्या वा कुरुष्वेत्यर्थः । नात्र ममाभिनिवेश इति भावः । किंतु भुवि लोके राममातुः कौसल्यायाः सन्मानं राजमातृत्वप्रयुक्तमत्कारं न सहेय न क्षमिष्ये । सोढुं न शक्नुयामित्यर्थः । सहेर्लिङ् । रामसन्मानस्य महत्त्वेऽपि सपत्नीसन्मानस्य दैन्यावहत्वेन दुःसहत्वादिति भावः । अत्र प्रवर्तमानं सज्यमानं सनाहं रामाभिषेकसंभ्रमं न त्यजसि चेन्न विसृजसि यदि ते तव पश्यतः सतः । पश्यन्तं त्वामनादृत्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । विषमुपभुज्य गरलमभ्यवहृत्य । 'क्ष्वेडस्तु गरलं विषम्' इत्यमरः । सद्यस्ते मरिष्ये । हीनजीवनादरं मरणमेवेति भावः । 'सद्यःधारे स्थिरिणौ मृतौ' इत्यमरः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र रामायणश्लोकः—'तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् । अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ अद्य हि विषमद्यैव पीत्वापि हि तवाग्रतः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥' इति । प्रहर्षिणीवृत्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

एववादिनीमेनां भूयोऽपि भूपतिरवदत् ।

एवमिति । एववादिनीमेनां कैकेयीं भूयः पुनरपि भूपतिर्दशरथोऽवदत् उवाच ॥ तदेवाह—

अयि कठिनहृदये, किंमुन्मुक्तलोकमर्यादया दयापेतया त्वयेति ।

अयीति । कठिनहृदये कठिनचित्ते । पुनः पुनरनुनयेऽपि मार्दवाभावाद्धृदयस्येदं संबोधनम् । उन्मुक्ता परित्यक्ता लोकमर्यादा सतीपतिन्यायरूपा यया तया । समतिक्रान्तकुलवधूसमाचारयेत्यर्थः । दयापेतया दयाहीनया । क्रूरयेति यावत् । त्वया किम्, कुत्सितवचनं वक्तुमनुचितमित्यर्थः । 'कुत्साप्रश्नवितर्केष्वाक्षेपे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वतः ॥

---

१ 'किमुक्त मुक्त' इति पाठः

अनर्थानेवाह—

> नैवाभवस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या
> नैवाभजत्पितृमता गणना स राम ।
> नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्ये
> नैवापमम्बु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥ २१ ॥

नेति । हे अनार्ये दु शीले, अत एव त्वमिह लोके शीलवतीषु सद्वृत्तिषपन्नासु साध्वीष्वित्यथ । 'शील स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमर । गण्या गणनीया नैवाभवं नैवासि । भुवो लङ । परोपतापेऽप्यामन श्रेयोऽभावेन 'भक्षितेऽपि लशुने व्याधि निवृत्त' । 'व्रतभ्रंशे सुखाप्राप्ति' इत्यादिवदुभयभ्रष्टासीत्यर्थ । तथा स राम पितृमता जीवत्पितृकाणा राजन्याना मध्ये गणना सख्या नैवाभजत प्राप्नोत् पिशाचिक्येव त्वया कान्तस्य ममाकिंचित्करत्वात्पितृकर्तव्याभिषेकादिसन्मानाति द्वैरिति भाव । तथाहमप्यात्मजैर्यानि सुखानि तानि नवापम् । वार्धके पुनर्वृत्तो पचारादिजनितसौख्यानि नेव प्राप्तवमित्यथ । रामप्रव्राजनेन महाटु खपूर्वकमरण स्यावश्यभावित्वादिति भाव । सर्वत्रैवकारोऽवधारणार्थक । आप्नोतेर्लुङ् । पुषादित्वा च्लेरङादेश । तथा भरतेन मे मह्यम् । निवाप पितृतर्पणम् । 'पितृदान निवाप स्यात्' इत्यमर । तस्य सबन्धि नैवापम् । सबन्धार्थेऽण् । अम्बूदक न प्रदेय न दातव्यम् । भरतस्यार्यत्वेऽप्यनार्यायास्तव दुर्भगगर्भेषभूतत्वात् । 'सद्बीजान्यपि सस्यानि दुष्येयु क्षेत्रदोषत' इति न्यायेनायोग्यतया ममोर्ध्वदैहिकक्रिया न कर्त व्येत्यर्थ । भवन्मरणभयाद्रामे प्रव्राजिते आत्मनोऽपि मरण सुनिश्चितमेवेति भाव । अत्र परेतस्य निवापोदकमिष्टमेव । तथापि न देयमिति निषेधितत्वादनिष्ट विधेरिवेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वेन निजमरणमाक्षिप्यत इत्या क्षेपालकार । उक्त च विद्यानाथेन—'समानार्थतयानिष्टविध्याभासोऽप्याक्षेप इत्यु पगम्यते । यथा ,चेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्, तथानिष्टविधेर प्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्' इति । रामाभिषेकविघातेऽपि पुत्रस्य राज्यलाभ स्यादिति लोभेन शीलवतीगण्यत्वाभावाद्यनर्थाङ्गीकारत्वेऽपि स्वस्य वैधव्य स्वपुत्रस्य पितृकर्माचरणानर्हत्व चेत्यैहिकामुष्मिकविरुद्धमनर्थद्वय स्यादिति वा मत्वा, अस्मादभिनिवेशाद्विरता भविष्यतीति मत्वाऽनेन राज्ञा भरतनिवापाम्बुदाननिषेधो पन्यासेन निजनिधन सूचितमिति परमरहस्यम् । अत्र रामायणश्लोक —'राम कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् । सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिल क्रिया ॥' इति । यद्वा भरतेन नैवापमम्बु मे न प्रदेयमिति काकु । प्रदेयमेवेत्यर्थ । रामप्रव्रजनोत्तरक्षणमेव निजमरणस्यावश्यभावित्वात्तत्सान्निध्याभावेन भरत एव ममौर्ध्वदैहिकक्रियाचरणतत्परो भविष्यतीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'अगमत्' इति पाठ

वक्तव्यान्तर विवृत इत्याह—

किं च,

वासस्त्वचा भवतु किंचन तारवीणां
छायाद्रुमाश्च भवनानि भवन्तु धन्या ।
कैकेयि तस्य शयनानि कथं भवेयु-
स्त्वच्चेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥ २२ ॥

किं च । वास इति । हे कैकेयि, तस्य रामस्य । दिव्याम्बरधारिण इति भाव । तारवीणा तरसबन्धिनीनाम् । सनन्धार्थेऽण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । त्वचा सबन्धि किंचन किंचित् । वल्कलादिकमित्यर्थ । 'त्वक्स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । वासो वस्त्र भवतु । तथा धन्या श्रीरामस्य निवासत्वेन सफलजन्मानश्छायाप्रधाना द्रुमा वृक्षाश्छायाद्रुमा नमेरुतरव । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समास । 'छायावृक्षो नमेरु स्यात्' इति शब्दार्णव । नीरन्ध्रद्रुमा वा भवनानि गृहाणि भवन्तु । दिव्यभवनसचारिण इति भाव । किंतु त्वच्चेतसस्तव हृदयादपि कठिनानि कठोराणि । त्वच्चेत एवातिकठिन, ततोऽप्यतिक ठिनत्वे लेया योग्यता कि वक्तव्येति भाव । शिलातलानि शिलाप्रदेशा शयनानि शय्या कथ भवेयु । वल्कलच्छायाद्रुमैर्यथाकथचिदेव यात्रा भविष्यति । किंतु शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यसपन्नशरीरस्य हसतूलिकातल्पस्वापोचितस्य कठिनतरशिलातलान्येव शयनानि भवितु नार्हन्तीत्यर्थ । एतदेव मम हृदय निकृन्ततीति भाव । वृत्त तु पूर्ववत् । रामस्य भावीनि शयनानि शिलातलानि त्वच्चेतसोऽपि कठिनानि कथ भवेयु । त्वच्चेतस कठिनतराणि नैव । किंतु त्वच्चेत शिलातल्यसमकठिनमिति ध्वन्यते ॥

**एव भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्रचित्ता नाभूदेषा मन्थराक्रान्तवृत्ति ।
राकाचन्द्रे राजमानेऽप्यबाधं वीरुच्छन्ना चन्द्रकान्तस्थलीव ॥ २३ ॥**

एवमिति । एवमुक्तरीत्या भर्त्सिता ताच्छील्येनेति भर्त्रा तेन प्राणेश्वरेण दशरथेन । 'भृन्क्ष्याच्छील्ये' तृन् । भर्त्सितापवादितापि । 'भर्त्सन त्वपवादनम्' इत्यमर । मन्थरया पिशाचकल्पयाक्रान्ताच्छन्ना । निह्नुता इति यावत् । वृत्ति सद्वर्तन यस्या सा । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमर । एषा कैकेयी राकाचन्द्रे पूर्णिमाचन्द्रे । 'पूर्ण राका निशाकरे' इत्यमर । अबाध मेघावरणादिप्रतिबन्धरहित यथा तथा राजमाने प्रकाशमाने सत्यपि वीरुच्छन्ना लताच्छादिता । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमर । चन्द्रकान्तस्थली चन्द्रकान्तमणिभूमिरिव । 'जानपद-' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । आर्द्रचित्ता स्नेहार्द्रहृदया । रामाभिषेकविघाताभिनिवेशपराङ्मुखीति यावत् । नाभूत्नासीत् । नहि दुष्टाक्रान्ता प्रयत्नेनापि प्रकृति प्रतिपद्यन्त इति भाव । अत्र माङो ननर्थकत्वान्माङि लुङो नाडीरर्थत्वावकाश ।

---

१ 'मा भूत्' इति पाठः. २ 'निशाया' इति पाठ.

अत्र सति भर्त्सितत्वकारणे चित्तस्याऽऽर्द्रीभावरूपकार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकारः । 'तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते' इति लक्षणात् । तथा मन्थरावान्तवृत्तिरूपविशेषणगत्या चित्तार्द्रीभावाभावं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः । तथा च चकमातस्थलीवेलत्र उपमेति त्रयाणामन्योन्यसापेक्षितत्वात्संकरः । शालिनीवृत्तम् 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

तदनु मुहूर्तमात्रमपि राममुखावलोकनसुखमनुबुभूषुर्दशरथः कुमारमानयेति सुमन्त्रमादिदेश ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीवित्तस्यानार्द्रीभावानन्तरम् । मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रं घटिकाद्वयमपि वा । तदनन्तरं श्रीरामविरहस्यावश्यंभावित्वादिति भावः । एवं कैकेय्या अनिवार्यनिश्चयत्वं अधर्मभीरो राज्ञो रामप्रव्रजनविनिश्चितत्वं च सूच्यमित्यवगन्तव्यम् । 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्वः । राममुखावलोकनेन यत्सुखमानन्दस्तदनुबुभूषुरनुभवितुमिच्छुः । श्रीरामं दिदृक्षुरित्यर्थः । भुवः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' । दशरथः कुमारं राममानय समीपं प्रापयेति सुमन्त्रं नाम मन्त्रिणमादिदेश आज्ञापयामास ॥

तेन सत्वरं राजभवनं प्रवेशितो रामः कृतप्रणामः पितरमयथाभूतमुखविकासमाराद्विलक्ष्य चकितः किमिदमिति कैकेयीमन्वयुङ्क्त ।

तेनेति । तेन सुमन्त्रेण सत्वरमविलम्बितम् । राज्ञो विलम्बासहिष्णुत्वादिति भावः । 'सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमरः । राजभवनं दशरथगृहं प्रवेशितः सन् । विशेष्यं तात्कर्मणि क्तः । रामः कृतप्रणामः कृताभिवादनः सन् अयथाभूतं पृथग्भूतं पूर्वापेक्षया विलक्षणो मुखविकासो वक्त्रश्रीर्यस्य तं पितरं दशरथं आरात् समीपे । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । आलक्ष्य दृष्ट्वा चकितो भयसंभ्रान्तः सन् । इदं राज्ञो मुखविकासराहित्यं किम् । कुतो वा जातमित्यर्थः । इति कैकेयीमन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

सापि पापाशया प्रत्यवादीत् ।

सेति । तत पापाशया पापाभिप्राया । दुःसहेति यावत् । 'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । सा कैकेय्यपि प्रत्यवादीत्प्रत्युवाच । श्रीरामप्रश्नस्योत्तरं ददावित्यर्थः । वदेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥

तदेव विवृणोति—

वत्स, प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्वहणे निपुणेतरस्तातस्ते संप्रति सानुशयस्तनयवात्सल्यात्सत्यव्यत्यासत्रासाच्च गाढमगाधे शोकसागरे निमज्जतीति ।

वत्सेति । हे वत्स राम, ते तव तातः पिता । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः ।

---

१ 'अनुबुभूषुः कुमारम्' इति पाठः । २ 'प्रवेशितस्तत' इति पाठः । ३ 'विलक्ष्य' इति पाठः । ४ 'चकितमतिः' इति पाठः । ५ 'अगाधशोक' इति पाठः ।

सप्रतीदाना प्रतिश्रुत पूर्वं प्रतिज्ञात यद्वरद्वय तस्य निवर्हणे समर्थने। वरद्वय समनन्तर स्वयमेव परिहरिष्यति। निपुण प्रवीणम्नस्मादितर। अममथ सन्निलथ। 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर। अत एव सानुशय समन सताप सन्। 'रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो' इत्यमर। तनये त्वयि वात्सल्यात् स्नेहात्। 'श्रीमान्निरवस्तु वत्सल' इत्यमर। तत्र सत्यन्यत्याम भरताभिषेकाकरणप्रयुक्त-सत्यविपर्याससम्भ्रमातङ्कयाच्च हेतोरगाधे गम्भीरे। दुस्तर इत्यथ। नोक्षागरे तु सागरे गाड भृशम्। असम्भावितोन्मज्जनमित्यर्थ। 'प्रगाढ भृशदृढयो' इत्यमर। निमज्जति निमग्नो भवतीत्येव प्रलपादीदिति पूर्वेण सम्बन्ध ॥

किं तद्वरद्वयमित्याशङ्कायामाह—

वरद्वय तावत्तव मुनिवृत्त्यैव वने वर्तनमवनेरवन भरतस्येति।

वरेति। वरद्वय वरयुगलम्। तावच्छब्दोऽवधारणार्थ। 'यावत्तावच्च साकल्ये-ऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमर। तव भवते मुनिवृत्त्या तापसवृत्त्यैव। एवकारो भेदबुद्धिजननवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थ। वने दण्डकावने वर्तन चतुर्दशवत्सरावस्थानम्। तथा भरतस्यावनेरवन भूरक्षण च। 'अव रक्षणे'। कर्तरि ल्युट्। तव वनवास एको वर, भरतस्य भूपरिपालनमपर इत्यर्थ। इति वाक्यसमाप्तौ। अतत्वा इति च प्रलपा दीदिति सम्बन्ध। यद्वा इति वरद्वय तावद्वरद्वय खल्वित्यन्वय ॥

रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदय कृताञ्जलिरेनां प्रति व्यजिज्ञपत्।

राम इति। रामस्तद्वरद्वयमाकर्ण्य सविशेष श्रुत्वा प्रमुदितहृदयो धीरोदात्ततया विकारमन्त सम्भ्य सतुष्टान्त करण सन्। धीरोदात्तलक्षण तु—'महासत्त्वोऽति-गम्भीर कृपावानविकत्थन। सुवर्णाचलवद्धारो धीरोदात्त सुसमत ॥' इति। एतेन धैर्यमुक्तम्। 'मनसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका। अत एव कृताञ्जलिविरचितकरसपुट। भक्तिविनयविधेयतालक्षणमेतत्। एना कैकेयी प्रति व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ॥

तदेवाह—

भीतो भूभरत किमम्ब भरत किंवा वनात्पावना
त्रस्तोऽह सगरान्वयायककुदस्तात कुल शोचति।
दिव्याया सरितो नितापकरणाल्लुब्धी प्रतिज्ञामिमा
मात्राभ्यामभिपूरयिष्यति न चेत्पुत्री कथ स्यादयम् ॥ २४ ॥

भीत इति। हे अम्ब मात। 'अम्बा माताऽथ बाला स्यात्' इत्यमर। 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' इति ह्रस्व। अत्र सापत्नमातृत्वेऽपि साम्प्रतिकविरोधाचरणत त्परत्वेऽपि भर्तृप्रातिकूल्यपरायणत्वेऽपि स्वय निर्विकारत्वादेवमामन्त्रितत्वानिरवग न्तव्यम्। भरतस्त्वत्पुत्रो भूभरतो भूभारात्। न तु वृथा भूभारात्। 'पञ्चम्यास्तसि',

---

१ 'वन्यवृत्त्यैव' इति पाठ   २ 'भरतस्य चेति' इति पाठ   ३ 'एना व्यजिज्ञपत्' इति पाठ   ४ 'इह पूरयिष्यति' इति पाठ

'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। भीतो भयविशेषान्न किम्। न नाम एवेत्यर्थः। तथाह राम। पावयतीति पावनात्पवित्रताहेतोः। न तु नैरर्थक्यादाकार। 'पूङ् पवने'। कर्तरि ल्युट्। वनात्तपोवनात्। पूर्ववत्पञ्चमी। त्रस्तो भीतः किम्। न त्रस्त एवेत्यर्थः। 'चतुर्दश दरत्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः। अत्र सगरस्य सगरचक्रवर्तिनोऽन्ववायस्य कुलस्य ककुद श्रेष्ठ। अथवा सागरान्ववायराजश्रेष्ठ। 'वंशोऽन्ववायः सन्तानः' इति वंशपर्यायेष्वमरः। 'ककुद्ककुदौ श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वप्रकाशः। अत्र सागरान्ववायग्रहणं सर्वेऽपि सगरकुलोद्भवा भगीरथादयो राजानो दुस्तरप्रतिज्ञापारावारपारीणा एव, अतस्तत्कुलश्रेष्ठस्यासेः कप्रतिज्ञाकुल्यावतरणं कियदिति सूचनार्थमित्यवगन्तव्यम्। अतोऽस्मत्पिता मादृशपुत्रजनको दशरथः कुतो हेतोः शोचति खिद्यति। न कुतोऽपि शोचितव्यमित्यर्थः। शोकस्य कारणयोरुभयोरप्यन्यतरस्याभावादिति भावः। तदुक्तं इत्याशङ्क्याह—दिवि मया दिव्या तस्याः सरितो वियद्गङ्गाया निवापकरणात्पितृतर्पणाञ्जलिविधानात्। अस्मत्पूर्वमहाराजभगीरथकर्तृकादिति भावः। 'निवापः पितृतर्पणम्' इत्यमरः। लप्स्यमानाम्। न ततोऽप्यधिकः चेत्यर्थः। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप्। इमां प्रतिज्ञा वरद्वयरूपाम्। अदसस्तत्तात। आवाभ्यां स चाह चावाभ्यां साधनभूताभ्याम्। भरतेन मया चेत्यर्थः। 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति सर्वग्रहणदत्यदादिना भरतेन सहास्मदस्त्यदादित्वादेकशेषः। 'युवावौ द्विवचने' इत्यावादेशः। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यकारोऽन्तादेशश्च। नाभिपूरयिष्यति चेन्न निर्वहिष्यति चेत्। कथं कुत पुत्रो प्रशस्यपुत्रवान्। प्रशंसायामिनिः। स्याद्भवेत्। न स्यादेव। पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या अनन्यसाधारणनिरयोद्धरणैकसूनोणा पुत्राणामस्माकं जनने बहुक्लेशभागिनोऽस्य राज्ञोऽस्मत्पूर्वराजस्य निर्व्यूढप्रतिज्ञापेक्षया अल्पतराया अस्या निर्वहणाभावे कुतो वा न पुत्रशब्दवाच्यता। कुतो वाय पुत्रवान्स्यात्। तस्मादावाभ्यामेतदङ्गीकियते तातेनापि न शोचितव्यमित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितम्॥

> वनभुवि तनुमात्रत्राणमाज्ञापितं मे
> सकलभुवनभारः स्थापितो वत्समूर्ध्नि।
> तदिह सुकरतायामावयोस्तर्कितायां
> मयि पतति गरीयानम्ब ते पक्षपातः॥ २५॥

वनेति। हे अम्ब, मे मम वनभुवि कान्तारसीम्नि तनुमात्रस्य मानवदेहस्य कस्यैव त्राणं रक्षणम्। अल्पभारभरणमित्यर्थः। आज्ञापितमादिष्टम्। ममैतत्सुकरमिति भावः। किंतु वत्सो बालः। भारोद्वहनासमर्थ इति यावत्। तस्य भरतस्य स्वगर्भसंभूतस्य मूर्ध्नि शिरसि सकलभुवनभारोऽशेषभूभारः गुरुतरत्वाद्दुर्वह इत्यर्थः। स्थापितो निक्षिप्तः। 'भुवनं विष्टपे लोके सलिलेऽपि वियत्यपि' इति विश्वः। ततस्तस्मात्कारणादिहास्मिन्कार्यद्वये विषये। आवयोः। भरतस्य मम चेत्यर्थः। सुकरतायां सौकर्ये तर्कितायामालोचितायां सत्यां गरीयान्गुरुतरः। गुरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना गुरोर्गरादेशः। ते तव पक्षपात आदरो मयि पतति

सरति । स्वतनये भरते सपत्नीनन्दने मयि चादरानादराभ्यां सुखासुखसंपादकं राज्याभिषेकवनवासविधानार्थं प्रयत्नः कृतः, सोऽयं विचार्यमाणे विपरीतो जातः । तत्संदेहदुःखकरणप्रवृत्तौ मर्कटभावायाप्राय सुखार्थं चन्दनलेपे वातोद्रेकप्रसङ्गकस्य चाभूदित्यर्थः । अत एव विषमालंकारः—'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । रूपघटना सा स्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधा ॥' इति लक्षणात् । मालिनीवृत्तम् ।

आस्तां तावद्युक्तिरचना । सुनिश्चितं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याह—

किं च,

तात स्ववाचा व्यवहृत्य हृद्य वत्साभिषेकोत्सवमङ्गलं मे ।
प्रणामसज्ञस्य मयार्पितस्य किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥ २६ ॥

किं चेति । तत्प्रकारमेवाह—तात इति । तातोऽस्मत्पिता स्ववाचा स्वमुखोच्चारितेन नियोगवचनेनैव न भवद्वचनेन भरताभिषेकमभिनन्दयतो मम स्ववचनेन चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । हृद्य मनोहर वत्सस्योभयोरप्युपलालनीयस्य भरतस्याभिषेको मूर्धाभिषेकः स एवोत्सवः । 'उत्सृते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः' इत्युक्तलक्षणः स एव मङ्गलं कल्याणं मे मह्यं व्यवहृत्योक्त्वा । कथयित्वेति यावत् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः । मयार्पितस्य दत्तस्य प्रणामसंज्ञस्य नमस्काराख्यस्य पूर्णपात्रस्योत्सवादिषु देयवस्तुनः पात्रं योग्यो नासीत्किं न जातः किमिति काकुः । तातेन भरताभिषेकः क्रियत इति वक्तव्यम् । मया चाङ्गीकारपूर्वकं नमस्कर्तव्यं चेत्तथा । सत्ससधस्य स्वस्य स्वमुखोच्चारणे कः संकोचः । तनोति संकोच वदतीति तात्पर्यम् । 'उत्सवादिषु यद्देयं पूर्णपात्रं तदुच्यते' इत्यभियुक्ताः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । अत्र नासीत्किमिति काक्वा राज्ञो योग्यतापादनद्वारा रामस्य भरताङ्गीकरणमाक्षिप्यत इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । तदुक्तम्—'अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥' इति । वृत्तमुपजातिः ॥

तत्क्षणमशनिहत इव पर्वतः, सर्वतः परीतदवदहन इव वनस्पतिः, दिवस्पतिपदभ्रंशविधुर इव नहुषः पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथः ।

तत्क्षण इति । तस्मिन्नेव क्षणे । रामस्य भरताभिषेकाङ्गीकारसमय इत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पङ्क्तिरथो दशरथः । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमरः । अशनिहतो वज्रविदारितः पर्वत इव । सर्वतः समन्तात्परीतदवदहनो व्याप्तदावाग्निर्वनस्पतिर्वृक्ष इव । 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पं फलद्रुमे' इति विश्वः । दिवः स्वर्गस्य पतिर्दिवस्पतिरिन्द्रः । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इतीन्द्रपर्यायेष्वमरः । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' इत्यादिना अलुकि रुत्वादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य पदाद्भ्रंशेन प्रच्युत्या विधुरो विश्लिष्टः । 'विधुरं प्रत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती । नहुषो ययातिपितेव निःसंज्ञो निश्चेतनः सन् पपात । रामविरहा-

गहिणुवा मुमूर्च्छेत्यथ।—पुरा किल नहुषः कुतश्चित्पुण्योदयात्स्वर्गे इन्द्रत्वं प्राप्य तत्र निजाहंकारहुंकारप्रकोपितेन कुम्भसंभवेन भुजङ्गो भवेति शप्तः स्वर्गपदात्प्रच्युत्य भुवि पपात—इति पौराणिकी कथा। वक्ष्यति चारण्यकाण्डे। उपमालंकारः॥

ततः सा पितुर्निदेशमाचरेति राममादिदेश।

तत इति। ततस्तदनन्तरं सा कैकेयी पितुर्दशरथस्य निदेशमाज्ञामाचर विधेहीति राममादिदेश आज्ञापयामास॥

ततो रामः किमकार्षीदित्यत आह—

स एषः—

मातुराज्ञां वहन्मूर्ध्ना मालामिव महायशाः।
वनाय रामो वव्राज जगतामवनाय च॥ २७॥

स इति। योऽयं कैकेय्याज्ञप्तः स एव महायशाः कीर्तिसंपन्नो रामो मातुः कैकेय्या आज्ञां वनवासाय व्रजेत्येवंरूपशासनं मालां पुष्पस्रजमिव मूर्ध्ना वहन् शिरसा धारयन्नित्यादरोक्तिः। वनाय। दण्डकावनं प्रतीत्यर्थः। 'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी। तथा जगतामवनाय जगद्रक्षणाय च वव्राज जगाम। वनं प्रति गन्तुमैच्छदित्यर्थः। वनवासे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्यां लोकनिर्वाहस्य जायमानत्वाज्जगतामवनायेत्युक्तमित्यवगन्तव्यम्। उपमालंकारः॥

असौ समासाद्य सद्यः कौसल्यासदनमभिषेकप्रतिबन्धं कैकेयीनिर्बन्धमात्मनश्च वनवासं प्रणामानन्तरं तस्यै न्यवेदयत्।

असाविति। असौ रामः सद्योऽविलम्बेन कौसल्यासदनं निजमातृगृहं समासाद्य प्रविश्याभिषेकस्य निजराज्याभिषेकस्य प्रतिबन्धमन्तरायभूतं कैकेय्या निर्बन्धं सङ्कटम्। वरद्वयाख्यपाशेन राजानं निर्बध्य भरतस्याभिषेकप्रवर्तनरूपाभिनिवेशमित्यर्थः। तथा आत्मनो वनवासं च प्रणामानन्तरं नमस्कारानन्तरकाले तस्यै कौसल्यायै न्यवेदयत्। कथितवानित्यर्थः॥

सैतदाकर्ण्य विदीर्णहृदया विषदिग्धमुखशिलीमुखविद्धश्रवणयुगलेव सहसा निपत्य विललाप।

सैतदिति। सा कौसल्या एतद्रामवनवासवचनमाकर्ण्य श्रुत्वा विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा सती। तस्य वज्रप्रहारप्रायत्वादिति भावः। शिली शल्यं मुखे यस्य शिलीमुखम्। विषदिग्धं विषरूषितं मुखमग्रभागो यस्य स तथोक्तः यः शिलीमुखो बाणः। 'मुखं स्यादग्रभागेऽपि', 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्युभयत्राप्यमरः। तेन विद्धं संप्रहृतं श्रवणयुगलं कर्णयुग्मं यस्याः सा तथोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा। तथा चैतद्वचनस्य विशिष्टबाणवदसन्तुदत्वं सहत्वं सूच्यते। सहसा शीघ्रम्। 'स्वरादिपाठादव्यय

---

१ 'निदेशविचारमचिरम्', 'निदेशमविचारम्' इति पाठः। २ 'समासाद्य कौसल्या' इति पाठः। ३ 'एतत्' इति पाठः। ४ 'भूम्यां निपत्य' इति पाठः।

त्वम्' इति शाकटायन । निपत्य भुवि पतित्वा । स्थातुमशक्यत्वादिति भाव । विललाप परिदेवनवती बभव । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥

तदेवाह—

रेखारथाङ्गसरसीरुहशङ्खचिह्ने
क्षेमकरे तव करे जगता त्रयाणाम् ।
कान्तारकन्दखनन रचयेति नून-
मारब्धवान्प्रतिसर भगवान्वसिष्ठ ॥ २८ ॥

रेखेति । रेखा एव रथाङ्गानि चक्राणि च सरसीरुहाणि च शङ्खाश्च । रथाङ्गाद्याकाररेखा इत्यर्थ । ते चिह्नानि यस्य तस्मिन् । सामुद्रिकशास्त्रोक्तमहाभाग्यसपत्तिसूचकतया तादृग्लक्षणलक्षित इत्यर्थ । त्रयाणा जगता भूर्भुव स्वर्लोकाना स्वर्गमर्त्यपातालाना वा । उपलक्षणमेतत् । अशेषलोकानामित्यर्थ । क्षेम करोतीति क्षेमकरे शुभकरे । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्च' इति खच् । 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागम । तव करे हस्ते । 'बलिहस्तांशव करा ' इत्यमर । कान्तारे अरण्ये कन्दानामभ्यवहार्योचिताना मूलविशेषाणा खननमवदारणम् । 'कान्तार वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमर । रचय विधेहि । जीवनोपायार्थमिति भाव । इति मत्वेति शेष । भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाश च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो वसिष्ठ प्रतिसर हस्तसूत्रमारब्धवान्निबद्धवान्नूनम् । अन्यथा कथमेव भवेदिति भाव । 'ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । अत्र राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुक्तस्य प्रतिसरस्य कन्दखननार्थत्वेनोत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा । सा च नूनमिति व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या । 'यत्रान्यधर्मसबन्धादन्यत्वेनोपकल्पितम् । प्रकृत हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षा प्रचक्षते ॥' इति लक्षणात् ॥

अत्रान्तरे रामाभिषेकविघातमसहमानो निरूढाभिमानो लक्ष्मणस्तावद्रच इत्याह—

तत्र सौमित्रिरतिमात्रप्रवृद्धमन्यु शतमन्युसमानमेवमग्रजमकथयत् ।

तत्रेति । तत्र वासरतनाविलापसमये । सुमित्राया अपत्य सौमित्रिर्लक्ष्मण । 'बह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्यय । अतिमात्रप्रवृद्धमन्यु श्रीरामवनवासकथाया श्रोतुमशक्यत्वादत्यन्तप्रवृद्धकोप सन् शतमन्युसमान भोगैश्वर्यादिसपत्त्या इन्द्रतुल्यमित्युपमा । अग्रज ज्येष्ठभ्रातर श्रीराम प्रत्येव वक्ष्यमाणरीत्याऽकथयत् अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आर्य, अकार्यमिद लोकगर्हणार्होया कैकेय्या वचसा रजसा जरसा च समाक्रान्तस्वान्ततया कृत्याकृत्यविवेकमूकस्य राज्ञ प्रज्ञाशैथिल्यात्सुतेन वचसा सत्यस्य राज्यमटवीपर्यटनं विधातुम् ।

---

१ 'न कार्यम्' इति पाठ २ 'लोकगर्हणायाया' इति पाठ ३ 'वचसा जरसा' इति पाठ

आर्येति । हे आर्य पूज्य, इदमेतदनार्यमयुक्तम् । तत्तत्रोपपद्यत इत्यर्थ । किमिदमित्यत आह—लोकेति । लोकगर्हणार्हाया ईदृगनार्यकरणशीलत्वाल्लोकनिन्द्याया । 'कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमर । कैकेय्या वचसा विप्रलापेन रजसा रजोगुणेन च । 'रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि' इति शाश्वत । जरसा वार्धकास्थया च । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जराशब्दस्य जरसादेश । समाक्रान्तस्वान्तया समभिभूतान्त करणतया हेतुना । 'स्वान्त हृन्मानस मन ' इत्यमर । कृत्याकृत्यविवेकशून्यस्य कार्याकार्यविवेकशून्यस्य । उक्तत्रितयमध्य एकैकमप्यनर्थाय भवति, मेलने तु किमु वक्तव्यमिति भाव । राज्ञ प्रज्ञाशैथिल्याद्बुद्धिमान्द्याच्चि सुतेन वचसा निर्गतेनानर्थस्वात्येन राज्य प्रजापरिपालनात्मक राजकृत्व सत्यज्य विहाय । अटवीपर्यटनमरण्यसचार विधातु कर्तुम् । असार्यमिति पूर्वेण सबन्ध ॥

ननु भवतु यथा तथा वा, श्रेयस्कामेन पुसा गुरुनिदेशोऽवश्य कर्तव्य, अन्यथा निषेधसरणादित्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वक्ति—

कि तु, तुभ्यमनभ्यर्थमानाय प्रथममेव पित्रा प्रदत्ता ननु पृथिवी।

कि त्विति । कि तु । तत किमुच्यते चेदित्यर्थ । अनभ्यर्थमानाय अयाचमानाय पुन पुनर्याञ्चानिर्बन्धेनानुपद्रवकारिण इत्यर्थ । अभ्यर्थमानायैव दत्त पुनर्न ग्राह्यम् । अनभ्यर्थमानाय चेत्किमु वक्तव्यमिति भाव । 'अनेमेऽर्थ्यर्थेर्था याच्ञायाञ्चावरोधने' इति वचनात् । तुभ्य भवते । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी पित्रा पृथिवी भ प्रदत्ता ननु वितीर्णा खलु । अत प्रगृहीताया पुनरग्रहणेन तवापि प्रतिग्रहपरित्यागदोष । तस्यापि नवय दत्तापहरणदोष । तस्मादुभयतारकत्वात्त्वया पुनरवश्य पृथ्वी ग्राह्येति तात्पर्यम् ॥

ननु तथापि न ममाय धर्म पुरुषार्थव्याहतिहेतुत्वादिति न मन्तव्यम् । 'क्षत्रियस्य परो धर्म प्रजानामेव पालनम्' इति मनुवचनात् । वस्तुतो धर्ममार्गभ्रंशेऽपि सम्यक्प्रजापालनतत्परस्य पुरुषस्य मोक्षसाधकत्वादित्याह—

क्षत्रधर्मोऽपि धर्म्यात्पथ प्रमाद्यापि वर्णाश्रमरक्षणत समीचीन प्रायेण पुरुष निश्रेयसे नियोजयेत् ।

क्षत्रेति । समीचीन समर्थ क्षत्रधर्म क्षत्रियकुलाचारोऽपि । वस्तुस्वभावावधारणार्थकोऽयमपिशब्द । धर्मादनपेतो धर्म्य । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्यय । तस्मात्पथो मार्गात् । 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिना पञ्चमी । प्रमाद्यापि प्रमाद प्राप्यापि । धर्ममार्गानवहितो भूत्वापीत्यर्थ । वर्णा ब्राह्मणादय, आश्रमा ब्रह्मचर्यादय, तेषा रक्षणत परिपालनाद्धेतो प्रायेण भूम्ना । 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमर । पुरुषम् । नितरा श्रेयो निश्रेयसम् । 'अचतुर–' इत्यादिना सूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातित । तस्मिन्नमल्पपुरुषार्थाध्यक्षे नियोजयेत्प्रवर्तयेत् । मोक्षाधिकारिण कुर्यादित्यर्थ । कुतश्चित्कारणाद्धममार्गप्रमादेन वैगुण्येऽपि स्वधर्मत्वात्सम्यक्प्रजापरि

१ 'सत्पात्पथ ' इति पाठ २ 'प्रमाद्योऽपि' इति पाठ

पालनात्मकस्य क्षत्रधर्मस्य मुनिजनोचिताटवीपर्यटनरूपपरधर्मानुष्ठानापेक्षया श्रेष्ठत्वाच्छ्रेयस्करत्व सभवति । 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मो भयावह ॥' इति भगवद्वचनादिति भाव ॥

अथ देवबलात्ङ्घनेनापि पौरुषस्य पुरुषार्थसमर्थनसामर्थ्यसभवात्क्षत्रधर्मनिर्वाहक पुरुषकार एव समाश्रयणीय इत्याह—

नियतं नियतिबलमतिलङ्घ्य पौरुषमेव धीरस्य पुरुषार्थान्समर्थयेत् ।

नियतमिति । पुरुषस्य कर्म पौरुष पुरुषकार एव । 'पौरुष पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्व । युवादित्वादण । अवधारणार्थेऽयमेवकार । नियत निश्चितं यथा तथा । नियतिबल दैवबलम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्व । अतिलङ्घ्य अतिक्रम्य । धीरस्य धैर्यशालिन पुस पुरुषार्थान्धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थान्समर्थयेन्निर्वहेत् । स्वशक्त्या पौरुषनिर्वाहस्यैव पुरुषार्थलाभो नान्यस्य । अत पुरुषकार एव समाश्रयणीय इति भाव ॥

इत्थ स्वमतमुपन्यस्य तस्य फलितमाह—

मा भूत्त्वत्पदपद्मयोररुणिमा कान्तारसचारत
पाणौ पाटलिमा मनाक्प्रसरतु ज्याकर्षणादेव मे ।
कैकेयीपरिभूततातवचने नम्रो भवान्मा स भू-
त्किंचिन्मामकमार्य शौर्यजलधे नम्र धनुर्वर्तताम् ॥ २९ ॥

मा भूदिति । हे आर्य पूज्य, शौर्यजलधे । अपारशौर्यसपन्नेत्यर्थ । त्वत्पदपद्मयोर्भवच्चरणारविन्दयो कान्तारसचारतोऽरण्यसचारादरुणिमा आरुण्यम् । लोहितिमेति यावत् । 'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्च' इति चकारादिमनिच । मा भूत् मास्तु । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । किंतु ज्याकर्षणात्मौर्व्याकर्षणात् । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर । मे मम पाणौ हस्त एव पाटलिमा रक्तिमा । 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमर । पूर्ववदिमनिच् । मनागीषत्प्रसरतु प्रवर्तताम् । तथा भवान्कैकेय्या परिभूतस्य विमोहितस्य तातस्य पितुर्वचने विषये नम्र प्रह्व । विधेय इति यावत् । मा स भूत् । मा भूयादित्यर्थ । स्त्रैणवचनस्यानादरणीयत्वादिति भाव । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति चकारादाशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेध । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुषत्वम् । किंतु किंचिदीषन्मामकं मदीयम् । 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेश । धनुर्नम्र सन् वर्तताम् । स्त्रीपरतन्त्रस्य पितुर्वचननियन्त्रिततया कान्तारसचारतत्परो मा भव । किंतु मौर्व्याकर्षणपूर्वक मदीय धनुरायम्य बाणप्रयोगेण कार्याकार्यविचारविधुरममित्रभूत पितर हनिष्यामीत्यर्थ । तथा च रामायणे—'प्रोत्साहितोऽयं कस्या सतुष्टो यदि न पिता । अमित्रभूतो नि शङ्क वध्यता बध्यतामिति ॥' तथा स्मृतेश्च—'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति

१ 'नियतिबल' इति पाठ २ 'पुरुषस्य धीरस्य' इति पाठ ३ 'धीरस्य' 'समर्पयेत्' इति पाठौ ४ 'किं वा' इति पाठ

शासनम् ॥' इति । लक्ष्मणो धीरोद्धतत्वादित्थमुक्तवानित्यनुसन्धेयम् । लक्षण तु—'दर्पोत्साहशौर्यभूयिष्ठश्चण्डवृत्तिर्विकत्थन । मायावी सुलभक्रोध स धीरोद्धत उच्यते ॥' इति । अत्र साम्यैकत्वेन प्राप्तयो श्रीरामपादपद्महस्तारविन्दपाटलिम्नो श्रीरामपादश्चारणिमान चरणोभेत्त्या वर्णयित्वा पाणौ नियमनादेर परिसङ्ख्यालङ्कार । तथोत्तरार्धे श्रीरामधनुर्नम्रत्वयो प्राप्तयो श्रीरामनम्रत्व वर्णयित्वा धनुषि नियमनादपर इति तयोर्वापेक्षितत्वात्सकर । 'एकस्य वस्तुन प्राप्तावनेकत्रैकदा यदा । एकत्र नियम सा हि परिसङ्ख्या निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

एवमाचक्षाण लक्ष्मण राम सान्त्वयन्नेवावोचत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्या आचक्षाण वदन्तम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद्धातो शानच् । लक्ष्मण राम सान्त्वयन्सामवादैरपलालयन्नेव । 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमर । अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वत्स, सवितृवंशजाताना पितृनिदेश एव देशिक सर्वकर्मसु ।

वत्सेति । हे वत्स, लक्ष्मणेत्यादरेणामन्त्रणम् । सवितृवंशजाताना सूर्यवंशोद्भवाना राज्ञा पितृनिदेश पितृनियोग एव सर्वकर्मसु सकलकार्येषु देशिक आचार्य । उपदेष्टेति यावत् । सूर्यवंशोद्भवा सर्वे पितुराज्ञापरिपालनतत्परा एवेत्यर्थ । अतो नास्माकमिद विरुद्धमिति भाव ॥

न केवलमस्माकमिय मर्यादा, किंतु पूर्वेषामन्येषामपीत्याह—

बहव खलु पितृनिदेशगौरवाद्गोहत्यामपि मातृवधमपि तारुण्यविनिमयमपि कैण्डुरैणुकेयपूरुप्रभृतय कुर्वाणा निर्विचारमाचारवतामग्रण्या इति गण्यन्ते ।

बहव इति । कण्डुर्नाम महर्षि । रेणुकाया अपत्य रेणुकेयो जामदग्न्यो राम । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । पूरुर्ययातिनन्दन । प्रभृतिग्रहणात्सगरपुत्रादय । कण्डुश्च रैणुकेयश्च पूरुश्चेति द्वन्द्व । ते प्रभृतिरादिर्येषा ते तथोक्ता । बहवोऽनेके पूर्वे महात्मान पितृनिदेशे पितराज्ञाया गौरवादादरातिशयात् गोहत्यामपि । न तु यस्यकस्यचिज्जन्तोर्हत्याम् । 'हनस्त च' इति हन्तेर्भावे क्यप् । तकारश्चान्तादेश । स्त्रीत्व लोकात् । तथा मातृवधमपि । न तु यस्या कस्याश्चित्स्त्रियो वधम् । तथा तारुण्यस्य यौवनस्य विनिमयो बुद्धिपूर्वकपरिवृत्तिस्तमपि । न तु यस्यकस्यचिद्वस्तो विनिमयम् । अत्यन्तानुचितविनियोगेऽपि पितृनिदेशो न लङ्घनीय, इयत्कालवनवासविनियोजनस्तु कि वक्तव्यमित्यपिशब्दत्रयार्थ । निर्विचार विचाररहित यथा तथा धर्मशास्त्रनिषिद्ध गोहत्यादिमहापातक कथकार कर्तुमुपयुक्त स्यादिति शङ्काशून्यमित्यर्थ । कुर्वाणा आचरितवन्त । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तेनाचरणेनाचारवता सदाचारसपन्नानाम् । अग्र नयन्तीत्यग्रण्या श्रेष्ठा । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । 'अग्र

१ 'वचन' इति पाठ २ 'मृकण्डु' इति पाठ ३ 'कुर्वाणाश्चेऽपि' इति पाठ

ग्रामाभ्यां नयतेर्णो वक्तव्य' इति णत्वम् । इलेव गम्यन्ते सरयाद्यन्ते । प्रशस्यन्ते खल्वित्यर्थः । पितृनिदेशं गुरुत्वमुवतामीदृगकार्यकरणमेव प्राशस्त्यहेतुरभूत्, किमुत वनवासादिकार्यकरणमिति भावः ॥

उक्तमर्थं निगमयति—

तस्मादवश्यं वश्य एव पितुरवगाहे गहनमिति ।

तस्मादिति । यस्मात्पितृनियोगोऽवश्यमनुष्ठेयस्तस्मात्कारणादित्यर्थः । अवश्यं निश्चितं पितुर्वश्यो वशं गत एव सन् । न तु विमत इत्येवकारार्थः । 'वशं गतः' इति यप्रत्ययः । गहनमरण्यमवगाहे प्रविशेत्यवोचतेति पूर्वेण सवन्धः । अत्र रामायणम्—'ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा । गौर्हता क्ष्रुणा धर्मं जानतापि विपश्चिता ॥ जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः । खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥' इति । पूरुस्तु न रामायणे सगृहीतः । तस्येय कथा महाभारतादौ रचिता—पूर्वं शुक्रशापवशादसमयप्राप्तदुःसहजराभारनिहुलेन पित्रा ययातिना नियुक्तः पूरुः स्वतारुण्यं तस्मै दत्त्वा तज्जरां स्वयं गृहीतवानिति । अत्र गोहत्याद्युद्दिष्टक्रमेण ऋष्यादीनामुद्देशात्क्रमापरनामा यथासंख्यालंकारः—'उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं पश्चाद्यथाक्रमम् । उद्देशो नु भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमुच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

तत्र विस्तृतपुत्रवात्सल्या कौसल्या तेन सह गन्तुमभिलषन्ती कृतप्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये विस्तृतपुत्रवात्सल्या समधिकपुत्रस्नेहा कौसल्या तेन सह पुत्रेण साकं गन्तुम् । वनं प्रतीति शेषः । अभिलषन्ती कामयमाना सती । कृतप्रणामेन विहितनमस्कारेण रामेण सविनयं सप्रश्रयमेवं वक्ष्यमाणरीत्याभिहितोक्ता ॥

तत्प्रकारमेवाह—

कान्तारभाजि मयि केकयराजपुत्र्याः
कार्कश्यकन्दलितया दलितस्य वाचा ॥
तातस्य शोकदहनग्लपितं शरीरं
मातस्त्वया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥ ३० ॥

कान्तारेति । हे मातः, मयि कान्तारभाजि अरण्यं गते सति । केकयराजपुत्र्या क्षत्रियतनयाया । अतः क्षात्रं युक्तमेव करिष्यतीति भावः । कार्कश्येन क्रौर्येण । 'कर्कशं कठिनं क्रूरम्' इत्यमरः । कन्दलितयोत्पन्नया वाचा । शस्त्रधाराकल्पयेत्यर्थः । दलितस्य विदारितस्य । पीडितस्येत्यर्थः । तातस्यास्मत्पितुः सबन्धि शोकदहनग्लपितं मद्विरहजनितशोकानलेन पीडितम् । सतप्तमिति यावत् । शरीरं त्वया कदाचित्क्षणमात्रमपि नोपेक्षणीयं नानादरणीयम् । तुरवधारणार्थकः । किंतु

तत्तत्कालोचितोपचारे सर्वदा परितोषणीयमित्यर्थ । कान्ताजनविदलनमेव तु सह्यम्, तत्रापि शोकानलसंतापश्चेत्किमु वक्तव्यम् । नखव्रणोपरि मुसलाघातप्रायत्वादिति भाव । मयैकेनैव वन प्रति गम्यते । पतिदेवतया त्वया तु तदुपचारतात्पर्येण त्र एव स्थातव्यमिति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत सा तनयस्य स्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तनपुर सरीमाशिषमाचचक्षे ।

तत इति । ततस्तदनन्तर सा कौसल्या तनयस्य रामस्य स्वस्त्ययनाय । माङ्गल्यसंपादनायेत्यर्थ । समस्तदेवताकीर्तनपुर सरीमिन्द्रादिसकलदेवतास्तुतिपूर्वकाम् । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्ते' इति टप्रत्यये टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । आशिषमाचचक्ष उवाच । 'यन्मङ्गल सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥' इत्याद्याशीर्वाद चकारेत्यर्थ ॥

तदनु[1] रामस्तामभिवन्द्य निष्क्रान्त प्रक्रान्तनेपथ्याया सीताया प्रासादमाससाद ।

तदन्विति । तदनु आशीरनन्तर रामस्ता कौसल्यामभिवन्द्य नमस्कृत्य निष्क्रान्त मातृगृहाद्विनिर्गत सन् प्रक्रान्तमारब्ध नेपथ्यमभिषेकोचितवेषो यस्यास्तस्या सीताया प्रासाद सदनमाससाद विवेश ॥

तत श्रीराम स्मितपूर्वमिदमाह—

कल्याणवादसुखिता सहसैव कान्ता
कान्तारचारकथया कलुषीचकार ।
अम्भोदनादमुदिता विपिने मयूरीं
सन्त्रासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्द ॥ ३१ ॥

कल्याणेति । कल्याणवादेन राज्याभिषेकमङ्गलकथनेन सुखिता संजातसुखाम् । तारकादित्वादितच् । ता कान्ता प्रियतमा सीता कान्तारचारकथयारण्यसंचारवार्तया विपिनेऽम्भोदनादेन जलदगर्जितेन मुदितामानन्दिताम् । मद्यामतिशयेन रौतीति मयूरीं मयूराङ्गनाम् । पृषोदरादित्वात्साधु । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' इति ङीप् । धनुर्ध्वनिना धनुष्टङ्कारेण पुलिन्दो व्याध इव सन्त्रासयन्भीषयन्सहसा सद्य एव कलुषीचकार सक्षोभयामास । कैकेयीवचननियन्त्रितेन राज्ञा नियुक्तोऽहं वन प्रति गमिष्यामीत्येवरूपवचनेन विमनीचकारेत्यर्थ । उपमालंकार । नात्र नीचोपमाशङ्का धर्मप्राधान्यकथनेनैव तथात्वोपपत्ते । किंत्वत्र संनामनमात्र एव कविविश्रान्ति । अन्यथापि प्रसङ्गादित्यलम् । वृत्त पूर्ववत् ॥

तत किमत आह—

अयमेनामनुगन्तुमुपक्रान्तामकथयत् ।

---

१ 'तदनु' इति क्वचिन्न पठ्यते । २ 'उपगन्तुम्' इति पाठ ।

अयमिति । अथ श्रीरामोऽनुगन्तुमनुसर्तुमुपक्रान्ता कृतादरा मैना सीता प्रत्य-क्थयदवोचत् ॥

तदेवाह—

प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृतिपेशलामीदृशीं
कथं ग्लपयितु सहे तव शिरीषमृद्वीं तनूम्।
गृहीतहरिणीगणत्रिकविसारिनानाशिरा-
क्षतक्षरितशोणितारुणवृकानने कानने ॥ ३२ ॥

प्रिय इति । प्रीणातीति प्रिया । 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्यय । अकारान्त-त्वाट्टाप्। हे प्रिये जनकनन्दिनि जनकराजपुत्रि। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्र-हणसामर्थ्यान्नन्द्यादित्वाल्ल्युट्प्रत्यय । टित्त्वान्ङीप् । एतत्सबोधनद्वय कान्तारसचारा-नर्हताद्योतनार्थम्। प्रकृत्या पेशला चारुतराम् । 'चारौ दक्षे च पेशल ' इत्यमर । अत एव शिरीषमृद्वीं शिरीषपुष्पवन्मृदुलामीदृशीमित्थभूताम् । सुखोपचारोचितामि-त्यथ । तव तनू शरीरम् । गृहीत दष्ट यद्धरिणीगणत्रिक कुरङ्गनिकुरम्बत्रिकप्रदेश । वृकोऽहि जिघृक्षितजन्तोस्त्रिकप्रदेशमेव प्रथम गृह्णातीति प्रसिद्धि । 'पृष्ठवशाधरे त्रिकम्' इत्यमर । तत्र निसारिण्यो नि सरन्त्यो नानाशिरा नानाविधनाड्य । 'नाडी तु धमनि शिरा' इत्यमर । ताभ्योऽश्रान्तमविच्छिन्न यथा तथा। यद्वा तासा क्षतेभ्यो व्रणेभ्य क्षरित परिस्रुत यच्छोणितमसृक्तेनारुणानि वृकाणामीहामृगाणामाननानि यस्मिंस्तस्मिन् । हिंस्रप्रचुरतयात्यन्तभयकर इत्यर्थ । 'कोकस्त्वीहामृगो वृक ' इत्य-मर । काननेऽटव्या ग्लपयितु परिक्लेशयितु कथ सहे कुतो वा मृष्ये। न कथचिदपि सह इत्यर्थ । एवमकथयदिति पूर्वेण सबन्ध । पृथ्वीवृत्तम्। लक्षण तूक्तम ॥

तदनु नानाविधप्रयत्नेनाप्यनुन्मिषदनुजिगमिषाशैथिल्याया मैथि-ल्या लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसाये वासिष्ठाय सुयज्ञाय भूषण-मशेष नागसहस्रेण सह शत्रुजयाह्वय मातुलदत्तं मत्तहस्तिनम-गस्त्यकौशिकाभ्या च महार्घाणि रत्नानि वितीर्य तदनु निर्जरारिवीर्य-मुषी धनुषी निरपायत्राणकर्मणी वर्मणी निर्मर्यादशिलीमुखकृतानु-षङ्गौ निषङ्गौ निर्वर्तितवीरपाणौ कृपाणौ वरुणेन जनकसदसि दत्तमे-तत्समस्तमायुधजातमादाय मामनुगच्छेति सौमित्रिमन्वग्रहीत्।

तदन्विति । तदनु तदनन्तर मैथिल्या जानक्या नानाविधेन हितबुद्ध्या खलु वचोमयेन । तदभिधीयते—'सदा सुख न जानामि दु खमेव सदा वनम्' इत्यादि-रामायणोक्तप्रकारेणापि प्रयत्नेन । बहुप्रकारैरप्युपकारैरित्यर्थ । अनुन्मिषदनुदय-

---

१ 'क्षति ' इति पाठ २ 'प्रयत्नशतेन' इति पाठ ३ 'अतुल मातुलदत्तहस्तिनम्' इति पाठ ४ 'महार्हाणि च रत्नानि वितीर्य निर्जरारावि ' इति पाठ ५ 'सवमादाय' इति पाठ

दनुजिगमिषाशैथिल्यमनुगमनेच्छादौर्बल्यं यस्यास्तस्याम् । अनिवृत्तानुसरणेच्छाया सत्यामित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसायेऽनिवर्तितानुयात्रोद्योगे सति अनवसितेत्यत्र 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातोः कर्मकर्तरि क्तः । ततो नञ्समासः । ततो वासिष्ठाय वसिष्ठपुत्राय । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सुयज्ञाय सुयज्ञनाम्न आचार्याय शेषं भूषणं भूषणजातम् । कनकरत्नमयकेयूराङ्गदकुण्डलाद्यशेषभूषणानीत्यर्थः । शत्रून् जयतीति शत्रुंजयः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्-' इत्यादिना मुमागमः । स इत्याह्वयो यस्य तम् । शत्रुंजयनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः । मातुलेन दत्तं मत्तहस्तिनं मत्तेभं च नागसहस्रेण सह गजसहस्रेण सार्धम् । 'भद्रा भ्रादिगजा नागाः' इति वैजयन्ती । वितीर्य दत्त्वा । तथागस्त्यकौशिकाभ्यां कुम्भसम्भवविश्वामित्राभ्यां च महार्घाण्यमूल्यानि । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । रत्नानि मणिकाञ्चनादीनि श्रेष्ठवस्तूनि च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । वितीर्य तदनु निर्जरारीणां देवद्विषां दैत्यानां वीर्यं प्रभावं सामर्थ्यं वा मुष्णतोऽपहरतः इति तथोक्ते । 'अमरा निर्जरा देवाः', 'वीर्यं शुक्ले प्रभावे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' इत्यमरशाश्वतौ । धनुषी च निरपायं निरातङ्कं त्राणकर्म रक्षणकृत्यं ययोस्ते तथोक्ते वर्मणी कवचके । 'तनुत्रं वर्म कवचम्' इत्यमरः । तथा निमर्यादा असंख्येयाः शिलीमुखा बाणास्तैः कृतोऽनुषङ्गोऽनुबन्धो ययोस्तौ । अक्षयसायकावित्यर्थः । निषङ्गौ तूणीरौ च । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । निर्वर्तितं निष्पादितं वीरपाणं रणसमाप्त्यनन्तरकर्तव्यमधुपानं याभ्यां तौ । शत्रुसंहारकावित्यर्थः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । कृपाणौ खड्गौ चेत्येतत्सर्वमस्त्रम् । 'नपुंसकम नपुंसकेन-' इत्येकशेषः । जनकमखसि जनकयज्ञसभायां वरुणेन मे मह्यं दत्तमायुधजातमस्त्रकलापमादाय गृहीत्वा मामनुगच्छानुसरेति सौमित्रिं लक्ष्मणमन्वग्रहीदनुगृहीतवान् । आज्ञापितवानित्यर्थः । तथा च श्रीरामायणम्—'ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महती वरुणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी ते प्रदर्शय ॥ उभे च कवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ । आदित्याविव तौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि । स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥' इति । अत्रैके व्याख्यातारः किंचिदाशङ्क्य समादधुः । तत्प्रकारस्तु—ननु जनकयज्ञे धनुरादिप्रदानस्याश्रवणात्कथमप्रसिद्धे तदनुवादः क्रियते । सत्यमेतत् । भगवतो वाल्मीकेरियं शैली प्रस्तुतार्थप्रतिपादनापारवश्यायत्तं वक्तव्यमर्थं तत्रानुक्त्वोत्तरत्र केनचिद्व्याजेन प्रसिद्धमनुवदतीति । तथा बालकाण्डे नाभिहितं मणिबन्धनम् 'मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे' इति सुन्दरकाण्डेऽभिहितवान्, अयोध्याकाण्डे वक्तव्यं काकासुरवृत्तान्तम् 'स पित्रा च परित्यक्तो यः सुरैश्च महर्षिभिः' इत्यादि सुन्दरकाण्डे उक्तवानिति । अतस्तदनुसारिणा तत्रभवता भोजेनापि तथैवोक्तत्वान्न विरोध इति मन्तव्यम् ॥

ततः किमित्यत आह—

सीतापि निजाभरणजातं सुयज्ञपत्न्यै न्यदात् ।

---

१ 'गणम्' इति पाठः   २ 'विदधे' इति पाठः

सीतापीति । चार्थोऽपिशब्द । निजाभरणजात रत्नकेयूराङ्गदरशनादिस्वकीयभूषणकलाप सुयज्ञस्य पत्न्यै भार्यायै न्यदात् दत्तवती । महाप्रभो श्रीरामस्याचार्यसभावन तत्पत्न्या सीतायास्तत्पत्नीसभावन च युक्तमित्यर्थ ॥

ततः[1] सौमित्रिरपि स्वाधीनेन धनेन कश्चित्कौसल्याश्रितमुपाध्यायमतोषयत् ।

तत इति । तत सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽपि स्वाधीनेन स्वायत्तेन । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । धनेन रत्नकाञ्चनादिरूपेण द्रव्येण कौसल्याश्रितम् । कौसल्याया प्रत्येक पुरोहितमित्यर्थ । कश्चित्तैत्तिरीयाचार्यमुपाध्याय ब्राह्मणमतोषयत् । स्वकीयद्रव्यप्रदानेन सभावयामासेत्यर्थ । एतेन सौमित्रेर्निजजनन्यपेक्षया कौसल्यायामेवात्यन्तादर सूच्यते ॥

तत्र सकुटुम्बाय त्रिजटाभिधानाय[2] निर्धनाय द्विजातये स्वहस्तनिक्षिप्तदण्डपतितदेशावधिक[3] गोधन च कपिञ्जलादिभ्यो[4] द्विजातिभ्यश्च रघुपतिर्वित्तानि विविधानि विततार ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये रघुपति सकुटुम्बाय कुटुम्बसहिताय । पत्नीपुत्रसहितायेत्यर्थ । त्रिजट इत्यभिधान नामधेय यस्य तस्मै निर्धनायोञ्छवृत्तये कस्मैचिद्द्विजातये । स्वहस्तेन त्रिजटहस्तेन निक्षिप्त परिक्षिप्त । दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसीति ब्राह्मणाना गोग्रहणचापल्यप्रदर्शनार्थमुदीरितश्रीरामवचनवशात्प्रेरितो यो दण्डस्तस्य पतितदेश स एवावधिर्मर्यादा यस्य तथोक्तम् । तावद्देशस्थमित्यर्थ । गोधन गोव्रज च । 'गोकुल तु गोधन स्याद्गवा व्रजे' इत्यमर । तथा कपिञ्जलो नाम ब्राह्मण आदिर्येषा ते तथोक्तास्तेभ्यो द्विजातिभ्य कठकलापमाणवकादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विविधानि नानारूपाणि वित्तानि गोरत्नाम्बरयानादीनि द्रव्याणि । 'द्रव्य वित्त स्वापतेयम्' इत्यमर । विततार विश्राणितवान् । 'विश्राणन वितरणम्' इत्यमर ॥

ततस्ते पौरनारीणा नि श्वासझञ्झानिलचलदधरकिसलयानामस्र[5]सलिलासारेण[6] शोकपावकेन च वपूषि मनासि च सिक्त्वा दग्ध्वा च निषिद्धपरिजनानुगमनतया प्रकाशितप्रवाससिद्धान्ता[7] शुद्धान्तान्निश्चक्रमु ।

तत इति । ततो विश्राणनानन्तरम् । ते सीतारामलक्ष्मणा । नि श्वासैरेव झञ्झानिलै सध्वनिमहामारुतैश्चलन्ति वर्तमानान्यधरकिसलयान्योष्ठपल्लवा यासा तास्तथोक्तास्तासा पौरनारीणा वपूषि मनासि च । अस्रसलिलासारेणाश्रुजलधारा-

---

१ 'सौमित्रिरपि स्वधनेन' इति पाठ २ 'त्रिजटाभिधाय द्विजातये' इति पाठ ३ 'स्वहस्ततलनिक्षिप्तदण्डदेशा' इति पाठ ४ 'काम्पिल्यादिभ्यो' इति पाठ ५ 'विश्वासान्निश्वासजृम्भानिल' इति पाठ ६ 'अश्रु' इति पाठ ७ 'सिद्धान्ताद्' इति पाठ

सपातेन । 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्व । शोकपावकेन शोकदहनेन सिक्त्वार्द्रीकृत्य दग्ध्वा सताप्य च । वपूष्यस्रसलिलासारेण सिक्त्वा मनासि शोकपावकेन दग्ध्वा चेति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालङ्कार । तथोद्वेल विषादमुत्पाद्येत्यर्थ । निषिद्धपरिजनानुगम नतयैकान्तिकत्वान्निवारितभृत्यानुयानतया हेतुना प्रकाशित प्रकटीकृत प्रवासविद्धान्तो वनवासनिश्चयो यैस्तथोक्ता सन्त शुद्धान्तादन्त पुराभिश्चक्रमुर्निर्जग्मु ॥

तत्र,

> सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा
> मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम् ।
> इत्याकलय्य नियत पिदधे विधाता
> वाष्पोदयेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥ ३३ ॥

तत्रेति। तत्र निर्गमनसमये ॥ **सीतेति**। सीता पुरा पूर्व गगनचारिभिरपि खेचरैरपि । किमुतान्यैरिति भाव । अदृष्टाऽनवलोकिता । महाराजपरिग्रहत्वादिति भाव । इय सीता सकलमानवनेत्रपात्र समस्तजनदृग्गोचरा मा भून्मास्तु । 'माङि लुङ्' इत्यादिनाशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेध । इत्येवमाकलय्य विचार्य विधत्त इति विधाता युक्तायुक्तसाधनतत्परो ब्रह्मा बाष्पोदयेनाश्रूत्पादनेन शरीरभाजा प्राणिना नयनानि नेत्राणि पिदध आच्छादितवान् । नियत निश्चितमित्युत्प्रेक्षायाम्[1] श्रीरामप्रवासमसहमाना मानवा सोद्वेग रुरुदुरित्यर्थ । 'अपिधानतिरोधानपिधाना-च्छादनानि च' इत्यमर । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इत्यपेरकारलोप ॥

तत[2],

> रुद्धापि यान्तमनुगच्छति मैथिली मा
> वत्सो जहाति न कदाचन लक्ष्मणोऽपि ।
> इत्येतयोरनुगति प्रतिबोध्य गन्तु
> भूयोऽपि राजभवन प्रविवेश राम ॥ ३४ ॥

तत इति। ततस्तदनन्तरम् । **रुद्धेति**। मैथिली सीता रुद्धा बहुप्रयत्नेन निवारितापि यान्त वन प्रति गच्छन्तम् । याते शतृप्रत्यय । मामनुगच्छत्यनुसरति । तथा वत्सोऽनुजो लक्ष्मणोऽपि कदाचन क्षणमात्रमपि मा न त्यजति । 'सोऽप्यनुगच्छतीत्यर्थ ' इत्यनेन प्रकारेणैतयो सीतालक्ष्मणयोरनुगतिमनुयात्रा प्रतिबोध्य विज्ञाप्य । दशरथायेति शेष । गन्तु वन प्रति यातु रामो भूय पुनरपि राजसदन दशरथगृह प्रविवेश । सर्वत्र तदाज्ञाया एव प्राधान्यादिति भाव ॥

तस्मिन्सुमन्त्रेण विज्ञाप्य मैत्र्[3]दर्शिते भूपतिर्भूताविष्ट इव विघ्राणिपत्य सदार सदारचितपरिदेवनो वनोत्कण्ठा स्वयमप्यकरोत् ।

---

१ 'बाष्पोदकेन' इति पाठ । २ 'तत ' इति क्वचिन्नास्ति । ३ दर्शिते दाशरथौ' इति पाठ ।

तस्मिन्निति। तस्मिन्श्रीरामे सुमन्त्रेण मन्त्रिवृद्धेन निज्ञाप्य रामोऽय भवद्दर्शनार्थं समागत इति विज्ञापन कृत्वा। इत्थभूत यवहारस्य राजधर्मत्वादिति भाव। प्रदर्शिते दृग्गोचरीकृते सति भूपती राजा भूताविष्ट पिशाचाक्रान्त इव। 'भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयो' इति विश्व। विष्टरादासनात्। 'वृक्षासनयोर्विष्टर' इति निपातनात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। निपत्य शोकवेगस्य सोढुमशक्यत्वान्मूर्छया भुवि पतित्वेत्यर्थ। सदा अविच्छिन्नम्। क्रियाविशेषणमेतत्। रचितपरिदेवन कृतविलाप सन्। सदार कौसल्यासहित स्वयमपि वनोत्कण्ठ वनवासोत्सुकम्। 'वनोत्कण्ठमतिम्' इति पाठे वनवासोत्सुका बुद्धिम्। अकरोत्॥

तदा सुमन्त्र कैकेयीमब्रवीत्।

तदेति। तदा तस्मिन्समये सुमन्त्र कैकेयीमब्रवीदवोचत्॥

तत्प्रकारमेवाह—

देवि, विरम[1] रामाभिषेकसमुन्मिषिताह्लादाङ्कुरानुग्रहादाग्रहात्।

देवीति। हे देवि कैकेयि, *रामाभिषेकेण श्रीरामराज्याभिषेकोत्सवेन सम्यक्सङ्कल्पेन* च समुन्मिषित समुत्पन्नो य आह्लादाङ्कुर आनन्दकन्दल इति रूपकम्। तस्मादनुग्रहात्प्रतिबन्धकादाग्रहादभिनिवेशात्। 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पञ्चमी। विरम विरता भव। तादृगाग्रह परित्यजेत्यर्थ। 'व्याङ्परिभ्य'-इति परस्मैपदम्॥

पुनरस्या दौ शील्यपरित्यागार्थं तन्मातृगोचरमितिहासमाह—

पुरा खलु वरदप्रसादादवगतसकलप्राणिभाषणतया[2] पर्यङ्कपर्यन्तपरिसरत्पिपीलिकालापे कृतहास तव पितर हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विवरणं पत्युर्मरणकर[3]मित्यवेत्यापि भूयसो निर्बन्धात्कुपितेन राज्ञावज्ञाताया मातुस्ते विधां मानुकुर्वीथा[4] इति।

पुरेति। पुरा पूर्वकाले। खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे। वरदस्य वरप्रदातु कस्यचिद्योगिन प्रसादादनुग्रहादवगतसकलप्राणिभाषणतया विज्ञातसकलजन्तुवचनतया हेतुना पर्यङ्कपर्यन्ते शयनसमीपे परिसरन्तीना प्रसर्पन्तीना पिपीलिकाना भूविवरसचारिसूक्ष्मजन्तुविशेषाणामालापे भाषणे विषये कृतहास स्मिते अज्ञानन्तव समाल्पन्तीति हसितवन्त तव पितर केकय हसनकारण हासहेतु पृष्ट्वा। केनापि हेतुनाय हसतीति जिज्ञासयानुयुज्येत्यर्थ। तद्विवरण हसनकारणकथन पत्युर्भर्तुर्मरणकारणमित्यवेत्य ज्ञात्वापि। तद्वचनादेवेति भाव। भूयसो बहुलात्। 'बहोर्लोपो भू च बहो' इति भूरादेशो बहोर्लोपश्च। निर्बन्धादाग्रहकरणाद्धेतो कुपितेन क्रुद्धेन राज्ञा केकयेनावज्ञाताया अवमानितायास्ते तव मातुर्विधा प्रकारम्। 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमर। मानुकुर्वाथा। मानुकुर्वेत्यर्थ। भर्तृप्रतिकूलाचरणेन मातृवद्विगर्हणीया मा भवेत्यर्थ। करोतेर्लिङि आथाङ्। इत्यब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्ध॥

---

१ 'विरम विरम' इति पाठ २ 'भगवतो वरप्रसादाद्' इति पाठ ३ 'मरणहेतु' इति पाठ ४ 'मार्गं मा कुर्वाथा' इति पाठ

सुमन्त्रवचनं श्रुत्वा सा किमकार्षीदित्यत आह—

तत ,

कृतासमञ्जनिर्यास सगर केकयात्मजा ।
निर्दर्शनत्वे निर्दिश्य निरवभ्रान्निज पतिम् ॥ ३५ ॥

तत इति । केकयात्मजा कैकेयी । कृतो विहितोऽसमञ्जनाम्न पुत्रस्य निर्यास परित्यागो येन तम् । असमञ्जाख्यपुत्रत्यागिनमित्यर्थ । सगर राजान निदर्शनत्वे दृष्टान्तत्वे निर्दिश्य । सगरवदपि पुत्र परित्यजेति निरूप्येत्यर्थ । निज पतिं स्वभर्तारं निरवभ्रान्निरुत्तर चकारेत्यर्थ ॥

अत्रान्तरे कैकेयीवचनमसहमान कश्चिदमात्यवृद्ध प्रत्यवोचदित्याह—

तत्र,

सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् ।
सरयूपातितानेकप्रजामरणकारणात् ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र कैकेयीनिर्बन्धवाक्यसमये सिद्धार्थक सिद्धार्थकनामा महामात्य सुमन्त्रादन्योऽमात्यप्रवर अमा सह भवतीत्यमात्य । शुभाशुभकार्येषु सदा सह वर्तत इत्यमात्य । ‘अव्ययात्त्यप्’ । सरयूपातितानां सरयूनदीनिक्षिप्तानामनेकप्रजानां बहूनां नाना मरणमेव कारण निमित्त तस्मात् । तत्परित्याग तस्यासमञ्जस्य त्याग समभवत् सकलसद्गुणाभिरामस्य तु परित्याग कथ समञ्जस इति भाव ॥

इत्थ बहूपालम्भेऽप्यवार्यनिश्चयामवबुध्य राजा राममेनमुवाचेत्याह—

अथ दशरथेन राम सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्ट केवल खनित्रपिटकौ वल्कलयुगलं च प्रार्थयत ।

अथेति । अथामात्योक्त्यनन्तर दशरथेन राम सपरिच्छद सपरिवार सन्नेव गच्छ व्रजेत्येव निर्दिष्टो नियुक्त सन् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद इति विग्रह । ‘पुसि सज्ञाया घ प्रायेण’ इति घप्रत्यय । ‘घेरुपसर्गस्य’ इति ह्रस्व । खनित्रपिटकौ खनित्रमवदारण खननसाधनम् । कुद्दालादिकमित्यर्थ । पिटक कन्दमूलफलाद्याहरणयोग्य कण्डोल । तौ केवल तावेव । ‘खनित्रमवदारणे’, ‘कण्डोलपिटका’ इति चामर । केवलशब्दस्त्ववधारणार्थक । तथा वल्कलयुगल वल्कलवस्त्रयुग्म च । प्रार्थयतायाचत । त्यक्तसदस्य मम परिच्छदेन कार्य किम्, अपि तु मुनिजनोचित वल्कलखनित्रपिटकमात्रमेव दातव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थ ॥

अत्रान्तरे श्रीरामविवासनदीक्षिता कैकेयी विलम्बासहिष्णुतया द्रुततर वल्कलानि जहारेत्याह—

सुखोचितानां सुव्यक्तदिव्यलावण्यसपदाम् ।
त्रयाणामपि कैकेयी वल्कलादीन्युपाहरत् ॥ ३७ ॥

---

१ ‘निदर्शनेन’ इति पाठ २ ‘पतिता’ इति पाठ ३ ‘पिटके’ इति पाठ
४ ‘वल्कलान्युदपाहरत्’ इति पाठ

सुखोचितानामिति । कैकेयी सुखोचितानां सुखार्हाणां सुव्यक्तं स्फुटं यथा तथा दिवि भवं दिव्यं श्रेष्ठम् । 'तत्र भवः' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । लावण्यं शरीर-सौन्दर्यादि संपच्छ्रीश्च येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । सकलगुणसंपन्नानामित्यर्थः । त्रयाणां सीतारामलक्ष्मणानामपि । नैकस्यैव श्रीरामस्येत्यपिशब्दार्थः । वल्कलानि चीराण्युपाहरत् । परिदद्धुमिति प्रादादिति भावः ॥

> **अथ रघुकुलनाथो मध्यमाम्बानियोगा-**
> **द्गुणवति परिधाने मङ्गलार्हे निराशः ।**
> **अधिकुचतटवल्गज्जानकीबाष्पसेका-**
> **दपगतखरभावं वल्कलं पर्यधत्त ॥ ३८ ॥**

अथेति । अथ वल्कलाहरणानन्तरं रघुकुलनाथो रघुवंशश्रेष्ठः श्रीरामः । मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । सा च सा अम्बा च तस्या मध्यमाम्बायाः कैकेय्या नियोगादाज्ञावशात् । मङ्गलार्हे राज्याभिषेककल्याणोचिते गुणवति मार्दवादिगुणसंपन्ने तन्तुविनिर्मिते वा परिधानेऽधोंशुके । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके' इत्यमरः । निराशो निःस्पृहः सन् । अधिकुचतटेऽधिकुचतटम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र वल्गन्तः स्रवन्तो ये जानकीबाष्पाः सीतानेत्राम्बूनि तैः सेकात् । कठिनतरकुचतटपतनोत्पतनाद्बाष्पबिन्दूनां तत्र संक्रमणादिति भावः । एतेन जानक्या भर्तुरत्यन्तमाक्षेप्य वल्कलधारणासहिष्णुत्वं च सूच्यते । 'बाष्पो नेत्राम्बुभूमयोः' इत्यभिधानात् । अपगतः खरभावः कार्कश्यं यस्य तत्प्राप्तमार्दवम् । संधारणानुकूलमित्यर्थः । वल्कलं पर्यधत्त परिहृतवान् । अत्र केचित्—राज्ञः कैकेयी तृतीयैव महिषी । मध्यमाशब्दप्रयोगस्तु मध्यमाछन्दोवत्प्रसिद्धत्वात्, ननु मध्येभवत्वात् अर्जुनस्य कुन्तीसुतमध्यमप्रयोगवदिति वदन्ति । तदेतदविचाररमणीयम् । यत्र बन्धप्रयासत्वात्किंचिज्ज्ञप्रामादिकप्रयोगाणामेव तादृक्समाधानत्वात् । किंतु स्वर्गपातालयोर्मध्येभवत्वाद्भूलोकस्य यथा मध्यमलोकप्रयोगस्तथा कौसल्यासुमित्रयोर्मध्येभवत्वान्मध्यमेयमिति युक्तमुत्पश्यामः । एतदभिप्रायेणैव सर्वतो भोगोऽपि मध्यनाम्ना नियोगादिति प्रयुक्तमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । मालिनीवृत्तम् ॥

तत्र[1] चित्रीयन्ते स्म सर्वे निर्विकारवदनलक्ष्मीकमिक्ष्वाकुकुलाध्यक्षमध्यक्षयन्तस्तेषामेव शोकशङ्कुकीलितमानसानामाननेषु पारम्पर्येण स्फुरद्विकारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्काले श्रीरामवल्कलधारणसमये । सर्वे अशेषा ये जनाश्चित्रीयन्त आश्चर्यं कुर्वन्ति । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' इत्यत्र 'चित्रङ आश्चर्य' इति क्यच् । निर्विकारा धीरोदात्तत्वान्निर्विकारा विकाररहिता प्रसन्ना लक्ष्मीर्मुखशोभा यस्य तम् । शैषिकः कप्रत्ययः । इक्ष्वाकुकुलाध्यक्षमिक्ष्वाकुकुलश्रेष्ठं श्रीरामम् । अध्यक्षं प्रत्यक्षं कुर्वन्तोऽध्यक्षयन्तः । पश्यन्त इत्यर्थः । अध्यक्षशब्दात्तत्करोतेर्ण्यन्ताच्छत्रादेशः । शोक एव शङ्कुस्तेन शोकशङ्कुना कीलितमानसानां विद्धहृदयानां तेषामेव

---

[1] 'तत्र ये' इति पाठः [2] 'सकीलित' इति पाठः

जनानामाननेषु मुखेषु। 'मानसेषु' इति पाठे हृदयेषु। 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। पारम्पर्येणाविच्छेदेन। विकारो वर्ण्ये वैकल्यं च अस्फुरत्। वल्कलवसानं श्रीरामं दृष्ट्वा सर्वे जना विवर्णवदना विक्लमानसाश्च बभूवुरित्यर्थः। निर्विकारदर्शनेन विकारोत्पत्तिश्चित्रमिति भावः॥

तदानीं सर्वसाधारण्याद्वसिष्ठस्योत्पन्नं विकारमन्यथा योजयति—

किं तु,

सवल्कले दाशरथौ विषादादामीलिताक्षो यदभूद्वसिष्ठः।

तदेव जातकरणं महर्षेः काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य॥ ३९॥

किं त्विति। तदेवाह—**सवल्कल इति।** दाशरथौ श्रीरामे। 'अत इञ्' मत्वर्थे। इमत्वग्विकारवासो वासिणि सतीत्यर्थः। विषादात्खेदाद्वसिष्ठ आमीलिताक्षो द्रष्टुमशक्तत्वेनेषन्मीलितनयन। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्'। अभूदिति यत्तन्मीलिताक्षत्वमेव महर्षेः ऋषिश्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य। काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य श्रीरामतत्त्वदर्शनस्य। भावे क्तः। करणं साधनं जातम्। आमीलितनयनानामृषीणां तत्त्वावमर्शसंभवप्रसिद्धेः। महर्षेरमुष्यामीलितनयनत्वं तारकब्रह्मणः श्रीरामस्य तत्त्वावबोधकत्वेनोपकारकमभूदित्यर्थः। तत्त्वानुसंधानसमये संयमिनामर्धोन्मीलितनयनत्वं योगशास्त्रसिद्धम्। केवलनिमीलने निद्रा स्यात् केवलोन्मीलने विषयदर्शनेन चित्तविक्षेपः स्यादिति। अत्र विषादकृतमीलनस्य तत्त्वानुसंधानपरत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। वृत्तमुपजातिः॥

अत एव न व्यथितोऽभूदित्याह—

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता विक्रियाऽपुरा।

इति प्रत्यग्दृशा श्रेष्ठो वसिष्ठो नातिविव्यथे॥ ४०॥

अस्येति। अस्य श्रीरामस्य पीताम्बरत्यागे काञ्चनाम्बरविसर्जने सति। पीताम्बरं त्यक्त्वा वल्कलं दधाने सतीत्यर्थः। अपुरा अपूर्वा। पीताम्बरधारणसमयेऽनुपलभ्यमानेत्यर्थः। पूर्वार्थवाचिनो निपातात्पुराशब्दान्नञ्समासः। विकारो विक्रिया जाता उत्पन्ना किम्। न जातैवेत्यर्थः। स्वतो निर्विक्रियाणामलंकारानलंकारयोः किंचित्करत्वादिति भावः। इत्यालोच्येति शेषः। प्रत्यग्दृशामन्तर्मुखानाम्। ज्ञानिनामित्यर्थः। श्रेष्ठः प्रशस्यः। 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः। वसिष्ठो नातिविव्यथेऽत्यन्तव्यथां न प्राप। लौकिकानुवृत्त्या किंचिद्व्यथां प्रापेत्यतिशब्दार्थः। पीताम्बरं त्यक्त्वा वल्कलं धृतवतः श्रीरामस्य बाह्याभ्यन्तरविकाराहित्येन विशुद्धचित्स्वभावमनुसंधाय न शुशोचेत्यर्थः। उक्तं च ज्ञानवासिष्ठे—'यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी। नित्यं चिदनुसंधानः स न शोकेन बाध्यते॥' इति॥

सोऽयं मैथिलीवल्कलधारणमरणदारुणसारथिकुलगुरुः।

स इति। सोऽयम् अरुणसारथिकुलगुरुः। अरुणोऽनूरुः सारथिर्यस्यारुणसारथि

---

१ 'किंतु' इति नास्ति क्वचित्

सूर्ये। 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरु' इत्यमरः। तस्य कुलं वशस्तस्य गुरुराचार्यो वसिष्ठः। मैथिलीवल्कलधारणमरुणं न्यवारयत्। अस्याः सुकुमार्या राजकुमार्या नेदं वसनधारणयोग्यमिति निवारितवानित्यर्थः। रुधेर्लङि 'रुधादिभ्यः श्नम्' इति श्नम्। 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपे सयोगान्तलोपः। 'रषाभ्याम्' इत्यादिना णत्वम्। अत्र लक्ष्मणवल्कलधारणाकथनेऽपि श्रीरामस्य तद्धारणकथनात्सीतायाश्च तन्निषेधात्सोऽपि कृतवानित्यनुसंधेयम्॥

तत्र प्रयाणाय प्रणिपतन्तीं स्नुषामाश्लिष्य प्रस्नुतपुत्रवात्सल्या कौसल्या बाष्पगद्गदमवदत्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये प्रयाणाय वनवासयात्रार्थं प्रणिपतन्तीं नमस्कुर्वाणां स्नुषां श्रीरामवधूं सीताम्। 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः। आश्लिष्यालिङ्ग्य। प्रस्नुतं समुत्पन्नं पुत्रे श्रीराम इव वात्सल्यं स्नेहो यस्याः सा तथोक्ता। स्नुषायामपि सुतनिर्विशेषं स्नेहवतीत्यर्थः। कौसल्या बाष्पगद्गदमविस्पष्टं वचनमवदत् अवोचत्॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

> **घर्मे निदाघकिरणस्य करैः कठोरे**
> **कान्तारमध्यपदवीषु नखंपचासु।**
> **त्वां वीक्ष्य सस्खुलपदां वनदेवताभि-**
> **र्निन्दिष्यते नियतमेव निमेषहानिः ॥ ४१ ॥**

घर्मे इति। घर्मे ग्रीष्मे। निदाघकिरणस्योष्णांशोः कठोरैस्तीक्ष्णैः करैः किरणैः। नखान्पचन्ति संतापयन्तीति नखंपचास्तासु। 'मितनखे च' इति खचि मुमागमः। कान्तारमध्यपदवीषु गहनान्तरालमार्गेषु सस्खुलत्पदां परिस्खलितपादविन्यासाम्। पदवीनामत्यन्तसंतप्तत्वात्परिक्लिष्टसंचारामित्यर्थः। त्वां वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभिः। वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरित्यर्थः। निमेषहानिः स्वकीयनिर्निमेषत्वं निन्दिष्यते गर्हिष्यत एव। निर्निमेषत्वादस्माभिरीदृङ्मारीपरिक्लेशाविच्छिन्नदर्शनजनितसंतापोऽनुभूयते। सनिमेषत्वे तु नैवं स्यादिति कष्टं ब्रह्मणा निर्मितं कृतमित्युपालप्स्यन्त इत्यर्थः। नियतमित्युत्प्रेक्षायाम्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अथ मैथिलीनाथः सलक्ष्मणः सप्रदक्षिणं राजानं जननीजनं च प्रणम्य प्रतिषिद्धप्रतिहारचक्रो निश्चक्राम।

अथेति। अथानन्तरं मैथिलीनाथः सीतापतिः श्रीरामः। मैथिलीग्रहणं तया च सहितः सन्निति सूचनार्थम्। सलक्ष्मणो लक्ष्मणसहितः सन्। सप्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणप्रक्रमपूर्वकमित्यर्थः। राजानं दशरथम्। जनन्य एव जनस्तं च। कौसल्यादिजननीश्चेत्यर्थः। प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिषिद्धप्रतिहारचक्रो निवारितद्वास्थनिवहः सन्। अनुसरतो द्वारपालकान्निवार्येत्यर्थः। निश्चक्राम निर्जगाम। अन्तःपुरादिति शेषः। 'द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः' इत्यमरः॥

१ 'आलिङ्ग्य कौसल्या गद्गदम्' इति पाठः। २ 'निस्खुलपदाम्' इति पाठः।

ततः किमित्यत आह—

रथोऽपि दशरथाज्ञापरतन्त्रेण सुमन्त्रेण द्वारि समानीतः ।

रथ इति । दशरथाज्ञापरतन्त्रेण । रामप्रयाणार्थं रथमानयेति दशरथनियुक्तेनेत्यर्थः । सुमन्त्रेण रथो द्वारि द्वारप्रदेशे समानीतः सम्प्रापितः । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः ।

तदानीमौत्सुक्यात्प्रथमं सीतैव रथमारुरोहेत्याह—

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्वहस्य प्रागेव सीता रथमारुरोह ।
आनीलरथ्यं रथमारुरुक्षोरह्नः प्रभोरग्रसरी प्रभेव ॥ ४२ ॥

प्रारब्धेति । सीता प्रारब्धयात्रस्य प्रक्रान्तप्रयाणस्य । वनं प्रति जिगमिषोरित्यर्थः । रघूद्वहस्य रघुनन्दनस्याग्रसरी सती । इदं च वाक्यान्तरस्थमप्यन्वयमौक्यार्थमत्रानुषञ्जनीयम् । अन्यथा 'अन्यारादितरर्ते–' इत्यादिना पञ्चमी स्यात् । प्रागप्रथममेव रथमारोहदारूढवती । रथमिव । रथं वहतीति रथ्या 'तद्वहति रथयुग–' इति यत्प्रत्ययः । आनीला ईषन्नीला । हरिद्वर्णा इत्यर्थः । रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य तं रथमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः । रुहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अह्नः प्रभोरहर्पतेः सूर्यस्याग्रे सरतीत्यग्रसरी पुरः सरी । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टप्रत्ययः । टित्वान्ङीप् । प्रभा दीप्तिरिवेति श्रौती पूर्णोपमा । तया च सीतारामयोरत्यन्तावियुक्तभूतरूपं वस्तु व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

दाशरथी च रथमारुरुहतुः ।

दाशरथी इति । दाशरथी रामलक्ष्मणौ च तं रथमारुरुहतुः रूढवन्तौ ॥

यथा यथा राघवराजधानीं विहाय सीता विपिनोत्सुकाभूत् ।
तथा तथाऽजायत यातुकामा लङ्कां विना राक्षसराजलक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

यथेति । सीता यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्सायां द्विर्भावः । राघवराजधानीमयोध्यां विहाय त्यक्त्वा विपिनोत्सुका वनवासोत्कण्ठिताभूत् । तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्द्विर्भावः । राक्षसराजलक्ष्मी रावणसाम्राज्यश्रीः । लङ्कां विना । विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना–' इत्यादिना पाक्षिकद्वितीया । यातुं कामो यस्याः सा यातुकामा गन्तुमना । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । अजायत जाता । तद्वनवासमूलत्वात्तदपसरणस्येति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥

आबालवृद्धमनुगच्छति रामभद्रं
मेषा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्याम् ।
इत्यादरादिव धरा बहुधा विदाय
धूलिच्छलान्निजतनुं तमनु प्रतस्थे ॥ ४४ ॥

आबालेति । एषा पुरी अयोध्या । बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धास्तानभिव्याप्या-

१ 'अपि' इति नास्ति क्वचित्

बाल्यवृद्धम् । अभिविधावव्ययीभाव । रामभद्र प्रयान्त श्रीराममनुगन्छल्लनुसृत्य गन्छति तत्तस्मात्कारणादिह जगत्यह निर्गुणाननुसरणाद्गुणहीना मा स्या खलु न भवेय किमिति काकु । सामीवेत्यर्थ । भक्त्या गौरवेण मद्धर्मेण वा महदनुसरणस्य कर्तव्यत्वादिति भाव । इति मत्वेति शेष । धरा भू । आदरात्प्रेमवशाच्चिजतनु स्वकीयमूर्ति धूलिच्छलद्रजोव्याजाद्बहुधा विधाय बहुप्रकार कृत्वा । तमनु । श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थ । 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमर । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । 'पुरत' इति पाठे तस्य पुरस्तात्प्रतस्थे जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा वाच्या व्यञ्जकसद्भावात् । सा च धूलिच्छलादिति छलशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवोज्जीवितेति सकर । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

नृपसुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साकं
दुहितरि विधिपाकात्काननाय व्रजन्त्याम् ।
अकुशलमिति मत्वा नूनमह्नाय धात्री
परिजनमुखबाष्पै पासुभि पर्यहार्षीत् ॥ ४५ ॥

नृपेति । नृपसुखविमुखेन, राजभोगविरक्तेन स्वेन स्वकीयेन कान्तेन साकं प्राणनाथेन श्रीरामेण सह । 'जीवितेश प्राणनाथ कान्तो रमणवल्लभौ' इति प्रतापमार्तण्ड । दुहितरि स्वपुत्रिकाया विधिपाकाद्दैवविपर्यासात्काननाय वनाय । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थी । व्रजन्त्या गच्छन्त्या सत्याम् । धात्री वसुमती जननी च । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वप्रकाश । अकुशलममङ्गलमिति मत्वा परिजनमुखेषु भृत्यजनवदनेषु यो बाष्पो नेत्राम्बुस्तमह्नाय द्राक्पासुभि परागै पर्यहार्षी परिहृतवती । परिपूर्वाद्धरतेर्लुङि सिचि वृद्धि । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । मालिनीवृत्तम् ॥

रामानुसाररसनिर्गतपौरवर्गा
सस्थानमात्रगृहचत्वरराजमार्गा ।
निर्मुक्तभोगभुजगत्वगिव क्षणेन
लघ्वी बभूव रघुपुंगवराजधानी ॥ ४६ ॥

रामेति । रामस्यानुसरणे यो रसो रागस्तेन निर्गत पौरवर्ग पुरजननिवहो यस्या सा । 'गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमर । अत एव सस्थानमात्रा अवस्थित्वेनावशिष्टा । न तु तत्तदनुगुणसभ्रमोज्जृम्भिता इत्यर्थ । ते गृहाश्चत्वराण्यङ्गणानि राजमार्गाश्च यस्या सा । 'अङ्गण चत्वराजिरे' इत्यमर । रघुपुंगवाना राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति प्रतापमार्तण्ड । निर्मुक्तो भोग कायो यया सा तथोक्ता या भुजगत्वङ्निर्मोकपट्टिका सेव क्षणेन लघ्वी निःसारा । शून्येति यावत् । बभूव । 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

---

१ 'सह' इति पाठ

अथ दशरथः सान्तःपुरजनः पुरान्निर्गत्य गत्यन्तराभावात्तमेव रामं सुचिरमालोकयन्[1] आलोकपथमतिक्रान्ते सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने रघुनन्दने स्यन्दमान[2]बाष्पप्रवाहो मोहमुपगम्य भूम्यां पपात ।

अथेति । *अथ श्रीरामनिर्गमनानन्तरं दशरथः सान्तःपुरजनः शावरोधवधूकः* सन् । पुरादयोध्यानगरान्निर्गत्य । गम्यत इति गतिर्गन्तव्यदेशः । अन्या गतिर्गत्यन्तरम् । 'सुप्सुपा–' इति समासः । तस्याभावादसंभवात् । 'दशोपायगमे गतिः' इति वैजयन्ती । तं राममेव सुचिरं बहुकालमालोकयन् । ततः सुमन्त्रेण सारथिना क्रान्तोऽधिष्ठितः स्यन्दनो रथो यस्य तस्मिन् । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । रघुनन्दने । आलोकपथं दर्शनमार्गम् । 'आलोकौ दर्शनद्योतौ' इत्यमरः । 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्तः । अतिक्रान्तेऽतीत्य गते सति । स्यन्दमानबाष्पप्रवाहो विगलदश्रुपूरः सन् । मोहं मूर्च्छामुपगम्य भूम्यां पपात ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ततः परिजनकृताश्वासाल्लब्धसंज्ञाय राज्ञे कौसल्यासदनमरोचत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं परिजनैः सेवकजनैः कृतो विहितो य आश्वासो मूर्च्छापगमोचितोपचारस्तस्माद्धेतो लब्धसंज्ञाय पुनः प्राप्तचेतनाय राज्ञे दशरथाय । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी । कौसल्याया सदनं गृहमरोचत निवासार्हतयेष्टं *भूत् । तद्गृहं प्रविवेशेत्यर्थः । एतेन राज्ञः पूर्वं कैकेयीगृहमेव नियतनिवास इति सूच्यते ।*

ततः श्रीरामवृत्तान्तमाह—

अथ[3] दाशरथिरहमहमिकया समूर्च्छन्महाजनौघदुरवगाहतया मन्दायमानस्यन्दनवेगः सकलजनविवेककोकनदं मुकुलयन्मोहतमसः तमसातटमुपागमत् । चरमगिरितटमपि[5] सहस्रदीधितिः ।

अथेति । दाशरथिः श्रीरामोऽपि[4] । *अन्योन्यं प्रति* श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः' इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं निपातितम् । तस्य वीप्सायां द्विरुक्तिः संज्ञायां कप्रत्ययः । तया । अहंप्रथमिकयेत्यर्थः । मूर्च्छन्समिलन् यो महाजनौघो बहुजनसंघस्तेन दुरवगाहतया दुष्प्रवेशतया मन्दायमानो मन्दीभवन् स्यन्दनवेगो यस्य स तथोक्तः सन् *मोहस्तम इव मोहं इव तम इत्युपमितसमासः ।* तेन मोहान्धकारेण । सकलजनानामशेषजनानां विवेकः कोकनदं रक्तोत्पलमिव स इव कोकनदम् । 'रक्तोत्पलं कोकनदम्' इत्यमरः । मुकुलयन् संकोचयन् । विशेषणमेतत्सूर्येऽपि योज्यम् । तमसा नाम नदी तस्यास्तटमुपागमत् *प्राप ।* तथा सहस्रदीधितिः सूर्योऽपि चरमगिरितटमस्ताचलकूटम् । अगमदिति संबन्धः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्दाशरथिसहस्रदीधित्यो-

---

१ 'अवलोकयन्' इति पाठः २ 'स्यन्दमान' इति पाठः ३ *'अथ' इति नास्ति क्वचित्*
४ 'दाशरथिरपि' इति पाठः ५ 'शिखरम्' इति पाठः

मुकुल्यचित्ति समानधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकम्। 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामान्ये तुल्यधर्मत। औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते॥' इति लक्षणात्। तच्चोपमया सकीर्यते॥

आवि प्रलापमटवीं भजतो जनस्य
काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य।
आस्तीर्णपर्णशयनान्यभवन्गृहाणि
मूलस्थलानि तमसातटभूरुहाणाम्॥ ४७॥

आविरिति। आवि प्रलापमाविर्भवत्परिदेवनं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा। अटवीं भजत प्रविशत। काकुत्स्थपादविरहस्य श्रीरामचरणारविन्दवियोगस्य न सहत इत्यसहिष्णु। पचाद्यच्। तन्मानसं यस्य तस्य। आस्तीर्णान्यास्तृतानि यानि पर्णानि तान्येव शयनानि शय्या येषां तानि तमसातटभूरुहाणां तमसानदीतीररुहतरूणां मूलस्थलानि मूलप्रदेशा गृहाणि मन्दिराण्यभवन्। तेषु निशाश्रमुरित्यर्थ। यद्यपि 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमर, तथापि नपुंसकत्वे कविरेव प्रमाणम्। अत्र मूलस्थलेषु गृहत्वरूपणाद्रूपकालंकार॥

अथ निशीथे दाशरथि सुमन्त्रेण समन्त्र्य वञ्चितजनसहतिरतिविततानन्दनेन स्यन्दनेन वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकानामनदीत्रयपरिष्कृतामिक्ष्वाकवे मनुना दत्तां वसुमतीमतीत्य विविधवनगहनवीरुत्तृणपटलपिहितरथतुरगखुरमुद्रया पदव्या गङ्गातरङ्गसगतमूलं गगनगङ्गालिङ्गितशृङ्गं शृङ्गबेरपुरपलकारमिङ्गुदीपादपमुपागमत्।

अथेति। अथानन्तरं दाशरथि श्रीरामो निशीथेऽर्धरात्रे। 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर। सुमन्त्रेण सह समन्त्र्य निद्राणानिमान्पौरान्विलोभ्य गमिष्यामीत्यालोच्य वञ्चितजनसहतिं प्रतारितानुगतपौरवर्ग सन्। विततानन्दनमतिक्रान्तोऽतिविततानन्दनस्तेन। वेनतेयाधिकजवेनेत्यर्थ। 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास। स्यन्दनेन रथेन करणेन। वेदश्रुतिश्च गोमती च निष्यन्दिका चेति नामानि यस्य तत्तथोक्तं यन्नदीत्रयं तेन परिष्कृताम्। वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकाख्याभिस्तिसृभिर्नदीभिर्भूषितामित्यर्थ। 'सपर्युपेभ्य करोतौ भूषणे' इति सुडागम। तथा इक्ष्वाकवे राज्ञे मनुना पित्रा वैवस्वतमनुना दत्तां वसुमतीं भूमिम्। कोसलदेशमित्यर्थ। अतीत्य आक्रम्य। एतेनास्य राज्यलक्ष्म्या तृणीकार सूच्यते। विविधानि नानाप्रकाराणि वनानि सचारयोग्यानि गहनानि दुष्प्रवेशान्यरण्यानि तेषु वीरुधां लतानां तृणानां च पटलेन जालेन पिहितान्छादिता। अनुपलभ्यमानेति यावत्। रथतुरगखुरमुद्रा रथाश्वखुरन्यासो यस्यां तया पदव्या मार्गेण। तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीयोपपत्ति। गङ्गाया भूतलवाहिन्या मन्दाकिन्यास्तरङ्गैरूर्मिभि सगतं मूलं यस्य तम्। गङ्गातीररुहमित्यर्थ। एतेनात्यन्तपवित्रता सूच्यते। तथा गगनगङ्गयाकाशगङ्गयालिङ्गि-

१ 'गोमतीनिष्यन्दिनी' इति पाठ २ 'शृङ्गिबेर' इति पाठ

तमाश्लिष्ट शृङ्गमग्रभागो यस्य तम् । इत्यसंबन्धातिशयोक्ति । शृङ्गवेरपुरस्य गुहनगरस्यालंकारभूतमाभरणभूतम् । शोभावहमित्यर्थ । इङ्गुदीपादप तापसतरुमुपागमत् । तन्मूलप्रदेशमशिश्रयदित्यर्थ । 'इङ्गुदी तापसतर ' इत्यमर ॥

तत ,

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

> **दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्द्रष्टव्यं शुभै कर्मभि**
> **श्रुत्वा मातृवरद्वयादुपगता वृत्तिं च वैखानसीम् ।**
> **अत्युज्जृम्भितहर्षशोकजनितैर्बाष्पैर्निषादाधिप**
> **शीताशीतगुणान्वितैरविरलै सपृक्तवक्त्रोऽभवत् ॥ ४८ ।**

दृष्ट्वेति । निषादा वनगोचरजात्यन्तरास्तेषामधिपो राजा गुह । अनेकजन्मरचितै । जन्मान्तरसहस्राचरितैरित्यर्थ । शुभै कर्मभिर्व्रतनियमोपवासादिसत्कृत्यैस्तुभिर्द्रष्टव्य साक्षात्करणीयम् । राम दृष्ट्वा । तथा मातु कैकेय्या वरद्वयात्पूर्वोक्ताद्वरयुग्माद्धेतोरुपगता प्राप्ताम् । वैखानसाना वानप्रस्थाना सबन्धिनीं वैखानसीम् 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । वृत्तिं च । जटावल्कलधारणकन्दमूलाद्यशनवनवासव्यापार चेत्यर्थ । 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस ' इति यादव । श्रुत्वा । अत्युज्जृम्भिताभ्यामत्युत्कटाभ्या हर्षशोकाभ्यामानन्दविषादाभ्या जनितै । श्रीरामदर्शनाद्धर्ष , वनवासश्रवणाच्छोक इति विवेक । अत एव शीताशीतगुणाभ्या शीतोष्णगुणाभ्यामन्वितै समवेतै । हर्षजत्वाच्छीतगुणान्वितत्वम्, शोकजत्वादशीतगुणान्वितत्वमिति विवेक । अविरल सान्द्रैर्बाष्पैरश्रुभि सपृक्तवक्त्र । परिक्लिन्नवदनोऽभवत् । श्रीरामदर्शनवनवासश्रवणजनितानन्दविषादाभ्या शीताशीतगुणान्वितान्यश्रूण्यवर्तयदित्यर्थ । अत एव यथासंख्यमन्वयात्क्रमापरनामा यथासख्यालंकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

सोऽय प्रियसुहृत्समासाद्य गुह कृताञ्जलिरञ्जसा रघुनाथमनुनाथितवान् ।

स इति । सोऽय प्रियसुहृत्प्रियमित्रम्, 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो ' इति निपात । गुह समासाद्य समीपमागत्य कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुट सन् । विनयलक्षणमेतत् । अञ्जसा याथार्थ्येन । न त्वौपचारिकत्वेनेत्यर्थ । 'तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्' इत्यमर । रघुनाथ श्रीराममनुनाथितवान् याचितवान् । प्रार्थितवानित्यर्थ । 'नाथृ याच्ञायाम्' इति धातो क्तवतुप्रत्यय ॥

तत्प्रकारमेव विवरिष्यन्नादौ तावत्सविनयमाविष्करोति—

देव, पितृनियोगश्रवणान्त करणमपि भवन्त विज्ञापयितुर्मज्ञजानपदरीतिर्भारती मा मुखरयति ।

---

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'प्रिय ' इति नास्ति क्वचित् ३ 'विज्ञापयितुम् इति पाठ ४ 'अज्ञात' इति पाठ

देवेति। हे देव स्वामिन्, पितृनियोगश्रवण पित्राज्ञापरतन्त्रमन्त करण यस्य त तथोक्तमपि। अनिवार्यनिश्चयमपीत्यर्थ । भवन्त प्रति विज्ञापयितु वक्तव्यार्थं कथयितुमज्ञानामविवेकिना जानपदाना जनपदवासिना प्रकृतीना रीति शैली यस्या सा तथोक्ता । पामरसाधारणीत्यर्थ । भारती सरस्वती मा मुखरयति। मुख वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी। 'नखमुखकुञ्जेभ्यो रो वक्तव्य' इति रप्रत्यय[1] । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ' इत्यमर । तत 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताल्लट । मुखरीकरोति। व्याहारयतीत्यर्थ । अतो विज्ञापयामीति भाव ॥

सप्रति यद्विज्ञापनीय तदाह—

अस्त्येतदनिवार्यवीर्योद्भटभटदुर्गवर्गयुक्तम्[2]नुपक्रभोग्यजातमन्थर मन्थराहृदयतोदावहमस्मदीय राज्यम्।

अस्तीति । अनिवार्यवीर्योद्भटा अनतिक्रमणीयपराक्रमोज्जृम्भिता भटा वीरा योधा यस्मिन्स तथोक्तो यो दुर्गवर्गो गिरिदुर्गादिगुप्तिस्थाननिवहस्तेन युक्त सगतम्। दुर्गोऽत्र दु खेन गम्यतेऽत्रेति विग्रह । 'सुदुरोरधिकरणे च' इति गमेर्ड । इत्थभूतस्यैव च राज्ञामाश्रयणीयत्वादिति भाव । तथाह मनु —'धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च। नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेन्नृप ॥' इति । तथानुपक्रमनपायि यद्भोग्यजात स्रक्चन्दनादिभोगार्हवस्तुविशेषसमृद्धिस्तेन मन्थर निर्भरम् । परिपूर्णमित्यर्थ । एवभूतस्यैवोपादेयत्वादिति भाव । तथा मन्थराया युष्मद्राज्याभिषेकविघातकारिण्या कैकेयीदास्या हृदयतोदावह मनोव्यथाकरम् । एतद्विघटने तस्या अनधिकारादिति भाव । अस्मदीयमस्मत्सबन्धि । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसज्ञाया वृद्धाच्छ । एतद्राज्यम्। अय देश इत्यर्थ । अस्ति वर्तते ॥

अस्तु, प्रस्तुते किं तत्राह—

तदेतदनिदप्रथमप्रवृत्त[3] परिगृह्य किंचिदनुगृह्य च[4] परिजनयोग्यभाग्यभाजनममु[5] जनममुञ्चन्नेव तातादेश[6] देशेऽस्मिन्विस्मयनीयानुभावमुनिवृन्द मन्दाकिनीसदर्शनेन मन्दायमानजननीजनवियोगदुर्दशश्चतुर्दशदशरथकथिता समा समापयतु भवानिति।

तदिति। हे राम, भवान्। इद प्रथम यस्य तत् इदप्रथमम्, तन्न भवतीत्यनिदप्रथमम्। अनूतनमित्यर्थ । प्रवृत्त व्यापारो यस्य तत्तथोक्तम्। पूर्वं यदाकदाचिदपीदृग्व्यहारानापरिपालितत्वादिति भाव । एतत्पूर्वोक्तप्रकारमेतद्राज्य । परिगृह्य स्वीकृत्य । तथा अमु जनम्। मामित्यर्थ । परिजनस्य भृत्यवर्गस्य योग्यमर्हं यद्भाग्य भागधेय तस्य भाजन पात्रम्। किंचिदीषत्। पूर्णानुग्रहस्यानर्हत्वादिति विनयोक्ति । अनुगृह्य । भृत्यत्वेन नियुज्येत्यर्थ । तथा तातादेशम्। मुनिवृत्त्या वनमाश्रयेत्येवरूप पितृनियोगमित्यर्थ । स्वयममुञ्चन्नपरित्यजन्नेव। विस्मयनीय आश्चर्यकरोऽनुभाव

१ 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसख्यानम्' इति कौमु० २ 'भटवगदुर्गयुक्तम्' इति पाठ.
३ 'तदिदमनिशम्' इति पाठ ४ 'च' इति नास्ति क्वचित् ५ 'योग्यभाजनम्' इति पाठ-
६ 'तातादेशेन' इति पाठ

रूप सामर्थ्यं यस्य तत्तादृश मुनिवृन्द यस्मिंस्तस्मिन् । गङ्गातीरत्वेनात्यन्तपुण्यक्षेत्र-त्वान्निरन्तरमहातपोनिष्ठनिवहाधिष्ठित इत्यर्थ । एतेन सहवासयोग्यसपन्नतया निवा-सार्हता सूच्यते । अस्मिन्देशे जनपदे । मन्दाकिनीसदर्शनेन हेतुना मन्दायमाना मन्दीभवन्ती जननीजनविरहदुर्दशा मातृवर्गविश्लेषजनितविषादो यस्य स तथोक्त सन् । लोकजननीत्वाद्गङ्गाया इति भाव । एतेन मातृणामत्यन्तपवित्रता सूच्यते । दशरथेन कथिता निर्दिष्टाश्चतुर्दशसख्याका समा वत्सरान्समापयन्नतिवाहयतु । इत्यनुनाथितवानिति पूर्वेण सम्बन्ध । सपूर्वादाप्रोतेर्णिचि प्रार्थनाया लोट् । शेपे प्रथम । 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ' इत्यमर ॥

तस्मिन्नित्थं प्रार्थनाभाजि सख्यौ प्रत्याचख्यौ रामभद्र प्रियोक्त्या । मातुर्वाक्याद्वल्कलेनावृत मे गात्र क्षात्रप्रक्रिया नार्हतीति ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति । सख्यौ मित्रे तस्मिन्गुह इत्थमनेन प्रकारेण प्रार्थनाभाजि प्रार्थना कुर्वति सति रामभद्र प्रियोक्त्या प्रियवचनेन । अन्यथा तस्य मन क्लेश स्यादिति भाव । प्रत्याचख्यौ प्रत्याख्यातवान् । तत्प्रार्थना निराकृतवानित्यर्थं । किमिति । मातुर्वाक्यात्कैकेयीनियोगवचनात् । अत्र मातृग्रहण पितुर्निर्दोषत्वप्रकाशनार्थम् । वल्कलेनावृतम् । मुनिवेषधारीत्यर्थ । मे मम गात्र शरीरम् । क्षात्रप्रक्रिया क्षत्रियो-चितप्रकारम् । राजवेपमित्यर्थ । प्रहीतुमिति शेष । नार्हति । योग्य न भवतीत्यर्थ । 'गृहीत न परित्यजेत्' इति न्यायाद्गृहीतपरित्यागस्यानुचितत्वादिति भाव । शा-प्रत्याचख्याविति पूर्वेण सम्बन्ध । शालिनीवृत्तम् ॥

ततस्तु तदनुरोधेन रोधस्तरोरधस्तात्सुमन्त्रनियन्त्रितरथ्ये दाशर-थ्योरातिथ्य समधुपर्कं कर्तुमिव मन्दमन्दमरविन्दवृन्दस्यन्दमानम करन्दबिन्दुसंदोहवाहिनि वाहिनीतरङ्गमरुति वाति काननगमनाव-स्था काकुत्स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्ष्माभृति चरमे तिरोहितायां भद्रामधिदेवतायां सध्या चरमा राम समाप्य तस्या तरुमूलभुवि लक्ष्मणकल्पित पर्णतल्पमभजत् ।

तत इति । तत प्रत्याख्यानानन्तर तदनुरोधेन गुहानुवर्तनेन रोधस्तरो । गङ्गानदीतटरुहस्य कस्यचिद्वृक्षस्येत्यर्थं । अधस्तादध प्रदेशे सुमन्त्रे नियन्त्रितरथ्ये नियमितरथाश्वे सति दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयो । मधुपर्का मधुगुडादिमधुरपदार्थ-मिश्रित पूजाना देयद्रव्य तेन सह समधुपर्कम् । आतिथ्यमतिथिसत्कार कर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । अरविन्दवृन्दादब्जषण्डात्स्यन्दमान प्रस्रवन्त मकरन्दबिन्दुसदोह पुष्प-रससीकरनिकुरम्ब वहतीति तथोक्ते वाहिनीतरङ्गमरुति गङ्गालहरीमारुते मन्दमन्द मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयसद्भावात्सुपो लुक् । एतेन शैत्यमान्द्यसौरभ्यसपत्तिरुक्ता । वाति प्रसरति सति । वाते शतृप्रत्यय । 'वहति' इति पाठे वहति प्रवर्तमाने सति । तदा काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य । अत्रैकवचनग्रहण तस्यैव

१ रथ्ययो ' इति पाठ

प्राधान्यादित्यवगन्तव्यम् । काननगमनावस्थामरण्ययात्रादुर्दशां प्रक्षितुं द्रष्टुमक्षमाया-मसहमानायामिवेत्युत्प्रेक्षा । अह्नामधिदेवतायाम् । अह्नः पत्यौ चरमे क्ष्माभृत्यस्ताचले । 'अस्तस्तु चरमक्ष्माभृत्' इत्यमरः । तिरोहितायामन्तर्हितायां सत्याम् । सूर्येऽस्तं गते सतीत्यर्थः । रामश्चरमां पश्चिमां सन्ध्यामुपास्य । सायंसन्ध्यावन्दनं कृत्वेत्यर्थः । तस्याः पूर्वोक्ताया तरुमूलभुवीङ्गुदीवृक्षाधःप्रदेशे लक्ष्मणेन कल्पितं रचितं पर्णतल्पं पर्णमयं शय्याम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । अभजत्प्रापत् । तत्र सविवेशेत्यर्थः । अत्र सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दस्यापि भगवतः श्रीरामस्य सन्ध्यावन्दनाचरणं लोके सम्प्रदायप्रवर्तनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं भगवता गीतासु—'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' इति । अथवा 'अह-रहः सन्ध्यामुपासीत' इत्यादिसकलशास्त्राभिज्ञस्य समस्तधर्माचरणतत्परस्य लीलाविग्र-हधारिणः श्रीरामस्यायुरारोग्यादिसकलश्रेयःप्रदत्वात्सन्ध्यावन्दनं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् । तथा च महाभारते—'पितामहः पितॄन्सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह । सा प्रातः साय-मागत्य सन्ध्यारूपेण वर्तते । एतां सन्ध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घमुपासते । दीर्घायुषो भविष्यन्ति नीरुजः पाण्डुनन्दन ॥' इति ॥

रामे विदेहसुतया तरुमूलसञ्ज्ञ-
मन्तःपुरं विशति लक्ष्मणसौविदल्लम् ।
निध्याय तं नियमितामितबाष्पवृष्टि-
र्निद्रां निरस्य निषसाद निषादनाथः ॥ ५० ॥

राम इति । रामे विदेहसुतया वदेह्या । सहेत्यर्थः । अत्र सहार्थाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना–' इति सूत्रादेव प्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि 'सह-युक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया । लक्ष्मण एव सौविदल्लः कञ्चुकी दौवारिको यस्य तत् । सौमित्रिकृतसंरक्षणमित्यर्थः । 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । तरुमूलं वृक्षाधःप्रदेश इति सञ्ज्ञा यस्य तम् । तद्रूपमित्यर्थः । अन्तःपुरं शुद्धान्तं विशति प्रविष्टवति सति । निषादनाथो गुहस्तं तथाभूतं भूतलशायिनं श्रीरामं निध्याय दृष्ट्वा । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । नियमितान्तर्निरुद्धामितबाष्प-वृष्टिरविच्छिन्नाश्रुसंपातो येन स तथोक्तः सन् । श्रीरामदुर्दशादर्शनेन कचित्काल कृतरोदन इत्यर्थः । निद्रां निरस्य त्यक्त्वा निषसाद । लक्ष्मणसंलापतात्पर्येण जाग्रदेव तत्रोपविष्टवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

व्यतीतायां विभावर्यामर्यम्णि मरीचिमालाहारिणि पूर्वोर्वीधर-मूर्ध्नि विरचितजटाबन्धौ सह सीतया दाशरथी भागीरथीकच्छम-गच्छताम् ।

[1] व्यतीतायामिति । विभावर्यां रजन्याम् । 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । व्यतीतायां प्रभातायां सत्याम् । पूर्वोर्वीधरमूर्ध्न्युदयाचलशिखरे । 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । अर्यम्णि सूर्ये मरीचिमालाहारिणि तेजःपुञ्जधारिणि । अभ्युदिते सतीत्यर्थः । दाशरथी रामलक्ष्मणौ । विरचितो विहितो जटानां बन्धो

१ 'अयममरीचिवीचिमाला' इति पाठः २ 'जटाबन्धौ दाशरथी' इति पाठः

वटवृक्षक्षीरैर्ग्रथन याभ्या तौ। सीतया सह भागीरथीकच्छ गङ्गातीरमगच्छता प्राप्तवन्तौ। 'जलप्रायमनूप स्यात्पुसि कच्छस्तथाविध ' इत्यमर ॥

तत्र राम प्रहृष्टचेता सीतामाचष्ट।

तत्रेति। तत्र भागीरथीकच्छे राम प्रहृष्टचेतास्तद्दर्शनेनात्यन्तसतुष्टान्त करण[1] सन्। सीतामाचष्ट अवोचत्॥

तदेवाह—

> **मेध्याश्वमार्गपरिमार्गणसंभवस्य**
> **दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य।**
> **तातानुतर्पणपचेलिमभागधेया**
> **भागीरथीं भगवती शरण भजाम ॥ ५१ ॥**

मेध्येति। मेध्य पवित्र। यद्वा 'प्रजापतिरश्वमसृजत यो मेधायालभ्यते। आशासानामेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादि श्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचन। यथा 'त्वमेव पितृमेध' इतिवत्। 'मेध क्रतौ धिया मेधा' इति विश्वश्च। तथा च मेधे साधु मेध्य। 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्यय। अथवा मेधार्हो मेध्य। 'तदर्हम्' इति यत्प्रत्यय। स चासावश्वश्च। अश्वमेधीयाश्व इत्यर्थ। तस्य मार्गपरिमार्गणे वर्त्मान्वेषणे सभव उत्पत्तिर्यस्य तस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमुनिक्रोधरूपमहामयस्य दिव्यौषधिमसाधारणौषधीभूताम्। तदुपशान्तिकरीमित्यर्थ। तथा तातानुतर्पण[2] स्वपूर्वपितृसतर्पणेन पचेलिम परिपक्व भागधेय भाग्य यस्यास्ताम्। परोपकाराचरणोपयोगितयैव जन्मसाफल्यसभवादिति भाव। पचेलिमेत्यत्र 'कर्मकर्तरि केलिमर्वाच्य' इति केलिमर्प्रत्यय। भगवतीं पूज्या भागीरथीं गङ्गा शरण भजाम प्राप्नुम। यतोऽसत्कुलमहत्तरेण भगीरथेनेन्द्रपरिमुषिताश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धाना पितॄणा स्वर्लोकप्रापणायावतारिता कार्यसिद्धिं कृतवती, अतो भागीरथी नाम्नेय व्यवह्रियते। तस्मादस्माकमपि शरणागताना कार्यसिद्धि करिष्यतीति तद्भजन युक्तमेवेति भाव। स्पष्टोऽत्र रूपकालङ्कार। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

तदनन्तर राम सान्त्ववचननिवारितसुमन्त्र ससौमित्रिर्मङ्गलानि प्रार्थयमानया तया मैथिल्या सह गुहेनानीता नावमारुरोह।

तदनन्तरमिति। तदनन्तर भागीरथीभजनानन्तर राम सान्त्ववचनै प्रियोक्तिभिरेव निवारित। त्व पुनरयोध्या प्रति याहीति निवर्तित सुमन्त्रो येन स तथोक्त। अत्र सान्त्वग्रहण तन्मन खेदनिरासार्थमित्यवगन्तव्यम्। ससौमित्रि सलक्ष्मण सन्। मङ्गलानि। 'पुत्रो दशरथस्याय महाराजस्य धीमत। निदेश पालयत्वेन गङ्गे त्वदभिरक्षित॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तकल्याणानीत्यर्थ। प्रार्थयमानया याचमानया। 'याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधै।' इत्यभिधानात्। तया सुसतया मैथिल्या सह जानक्या सार्धम्। गुहेन आनीताम्। भृत्यद्वारा प्रापितामित्यर्थ। नाव तरीमारुरोहाधिष्ठितवान्। 'स्त्रिया नौस्तरणिस्तरि' इत्यमर॥

---

१ दुर्नयस्य' इति पाठ २ केलिमर् प्रपसरयानम्

स एष निषिध्य निषादाधिपतेरनुगमनमपि तूर्णमेव विर्तीर्णसुरसरित्पूर सपूर्णसस्ये वत्साभिधाने जनपदे कृतपदश्चलल्लक्ष्यवेधनचतुरश्चतुरो मृगान्निहत्य कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निशामनैषीत्।

स इति। यो नावमारोह स एष रामो निषादाधिपतेर्गुहस्यापि। सुमन्त्रानुसरणनिषेधमनुचयार्थकोऽयमपिशब्द। अनुगमनमनुसरण निषिध्य त्वया सम्यग्भक्ति प्रदर्शिता, अतस्त्वमत्रैव चमेति निवार्य। तूर्णं क्षिप्रमेव। विलम्बेऽन्तराय स्यादिति भयादिति भाव। वितीर्णसुरसरित्पूरो विलङ्घितगङ्गाप्रवाह सन्। 'निस्तीर्ण' इति च पाठ। सपूर्णसस्ये। व्रीह्यादिसकलसस्यसमृद्ध इत्यर्थ। वत्स इत्यभिधानमाख्या यस्य तस्मिञ्जनपदे देशे। 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमर। कृतपद। प्रविष्ट इत्यर्थ। चलल्लक्ष्यवेधनचतुरश्चलल्लक्ष्यसप्रहारनिपुण। अत एव चतुरश्चतु सख्याकान्मृगान्वराहादीन् निहत्य प्रहृत्य। क्षत्रधर्मत्वेनानिषिद्धत्वादिति भाव। कुत्रचित्कस्मिंश्चिद्वनस्पतिमूले वृक्षाध प्रदेशे निशा रात्रिमनषीत् व्यगमयत्। 'मत्स्याभिधाने' इति प्रामादिक पाठ। उक्त च धारामायणे—'तन समृद्धाञ्छुभसस्यशालिन क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमन्। तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्य पृषत महारुरुम्॥' इत्यादि॥

अन्येद्युर्वन्येन पथा प्रयातास्ते प्रयागे प्रतायमानहोमधूमप्राग्भार भरद्वाजाश्रम श्रयन्तश्चाभिवन्द्य तममन्दहर्ष महर्षिमनेनादिष्टवर्त्मना वैकर्तनीपूरोपप्लव प्लवेन वैणवेन निस्तीर्य शमधनजनसनिधानशमितशात्रवसकलसत्त्वचरित्रविचित्र चित्रकूटाचलमभजन्।

अन्येद्युरिति। अन्येद्यु अन्यस्मिन्दिने। 'सद्य —' इत्यादिना निपातितमव्ययम्। 'अद्यात्राह्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्। तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादय॥' इत्यमर। ते सीतारामलक्ष्मणा। वने भवो वन्यस्तेन पथारण्यवर्त्मना प्रयाता प्रस्थिता सन्त प्रयागे प्रयागाख्ये पुण्यक्षेत्रे प्रतायमानो व्याप्नुवान। तनोतेर्यकि ल्ट शानचि मुमागम। 'तनोतेर्यकि' इत्यनुनासिकस्य वैकल्पिकोऽकार। होमधूमप्राग्भारो होमधूमसमूहो यस्मिंस्तम। हव्यगन्धिधूमानुमेयमित्यर्थ। प्राग्भारशब्द समूहे रूढ। भरद्वाजाश्रम भरद्वाजाख्यमहर्षेस्तपोवन श्रयन्त आश्रयन्त सन्त। अमन्दहर्ष निजागमनादमन्दो हर्ष आनन्दो यस्य त महर्षिमृषिश्रेष्ठ त भरद्वाजमभिवन्द्य नमस्कृत्य च। राम स्वय तारकब्रह्मणि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात्। 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इत्यादिस्मरणाभिनियमर्यादा प्रवर्तितवानिति सूचितम्। अनेन महर्षिणादिष्ट उद्दिष्टे चित्रकूटमार्गस्तेन। विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्य स्त्री वैकर्तनी यमुना नदी। 'तस्यापत्यम्' त्यण्। 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप्। तस्या पूर प्रवाह

१ 'अवतीर्णसरित्पार' इति पाठ २ 'चलल्लक्ष्य' इति पाठ ३ 'प्रभाते' इति पाठ ४ 'प्रतीतमान प्राग्भार' इति पाठ ५ 'भारद्वाजाश्रममाश्रयन्त' इति पाठ ६ 'महर्षिजनेन' इति पाठ ७ 'शात्रवसत्त्वचारित्रम्' इति पाठ ८ 'चरित्र विचित्रम्' 'सत्त्वचारित्र' इति पाठौ ९ 'चित्रकूटमचलम्' इति पाठ १० 'अभजन्त' इति पाठ

एवोपप्लव आपत्तम् । मार्गनिरोधकत्वादिति भाव । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमर । वैणवेन वेणुमयेन प्लवेनोडुपेन । 'उडुप तु प्लव कोल' इत्यमर । निस्तीर्य तीर्त्वा । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्व स एव धन येषा ते शमधना महर्षयस्त एव जनास्तेषा सनिधानेन सानिध्येन शमितानि प्रशान्त-वैराणि यानि सकलसत्त्वानि गोव्याघ्रादिसमस्तजन्तवस्तेषा चरितेनान्योन्यसाहचर्य-रूपेण विचित्रमाश्चर्यकरम् । निर्वैरदेशत्वाच्चिवासार्हमित्यर्थ । चित्रकूट नामाचल पर्यन्तमभ्यन्त प्रापु ॥

अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु माद्य-
त्परभृतगलचञ्चत्पञ्चमैरञ्चितासु ।
जनकदुहितृयोगाज्ज्ञातसाकेतसौख्य
श्चिरमरमत रामश्चित्रकूटस्थलीषु ॥ ५२ ॥

अनुजेति । अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु सौमित्रिनिर्मितपर्णशालामनोहरासु । तथा माद्यत्परभृताना मत्तकोकिलाना गलेषु कण्ठकुहरेषु चञ्चन्त प्रसरन्तो ये पञ्चमा स्वरविशेषास्तै । 'पिक कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । 'वनप्रिय परभृत कोकिल पिक' इत्यमर । अञ्चितासु मनोहरासु 'अञ्चु पूजायाम्' इति इडा-गम । चित्रकूटस्य स्थलीष्वकृत्रिमभूमिषु । 'जानपद-' इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीष् । रामो जनकदुहितृयोगाज्जानकीसाहचर्याद्धेतो । 'योग सनहनोपाय ध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर । ज्ञातसु पञ्च माक्केतेऽयोध्यायाः यत्सौख्यमनन्दस्तत्सदृश सौख्य यस्य स तथोक्त सन्निति निदर्शनालकार । चिर बहुकालम्, अरमताक्रीडत । 'साकेत स्यादयोध्याया कोसलानन्दिनी तथा' इति यादव ॥

अथ मा वनवासनैरस्यादपि नाम राम समाह्वयेदिति प्रत्याशया परतन्त्र सुमन्त्र कानिचिदहानि गुहसकाशे नीत्वा निराशस्तत प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोत्सवामयोध्यामासाद्य निर्दाशरथिरयं समागत इति शोकातिरेकातुरपौरजनजनितदीनक्रन्दमन्दीभूतनेमिघोषाद वरूथ रथाद्दशरथं प्रयाणोन्मुखप्राण प्राणसीत् ।

अथेति । अथ चित्रकूटगमनानन्तर वनवासे क्लेशभूयिष्ठे वनसचारे नैरस्या-द्वेषादपि नाम । अस्मत्सहवासानुरागाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थ । नामेति सभावना-याम् । 'नाम प्राकाश्यसभाव्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्व । रामो मा समा-ह्वयेदाकारयेदित्येवभूतया प्रत्याशया प्रत्याशङ्कया परतन्त्र पराधीन । तादृगाशा-बद्ध सन्नित्यर्थ । सुमन्त्रो गुहसकाशे गुहनिकटे कानिचिदहानि । द्वित्राणि दिना-

१ 'कुल' इति पाठ　२ 'रञ्जितासु' इति पाठ　३ नैरस्याद्' इति पाठ　४ 'नाम' इति नास्ति क्वचित　५ 'प्रत्याशयो' इति पाठ　६ 'निर्दाशरथि सारथिरिति शोकाति रेकातुरै' इति पाठ　७ 'नेमी' इति पाठ

नीत्यर्थ । तथाच रामायणम्—'तत सायाह्नमनये तृतीयेऽहनि सारथि' इति । नीत्वा गमयित्वा ततस्तदनन्तर निराग । दृढप्रतिज्ञस्य कुतो नैरस्य कुत पुनराह्वानमित्याशारहित सन् । प्रतिनिवृत्त प्रत्यावृत्त । निवृत्तोत्सवाम् । निरानन्दामित्यर्थ । अयोध्यामासाद्य प्राप्य । निर्दाशरथिर्दाशरथिरहित पुनरय समागत इति हेतोर्य शोकातिरेको विषादातिशयस्तेनातुरैर्विह्वले पौरजनैर्जनित उत्पादितो यो दीनाक्रन्द आर्तघोषस्तेन मन्दीभूतोऽन्तर्हितो नेमिघोषश्चक्रधाराध्वनिर्यस्य तस्मादित्याक्रन्दातिशयोक्ति । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमि' इत्यमर । रथादवरुह्य । प्रयाणोन्मुखा उत्क्रमणोद्युक्ता प्राणा यस्य तम् । पुत्रवियोगवेदनासहिष्णुत्वेनासन्नमरणमित्यर्थ । दशरथ प्राणसीत्प्रणतवान् । नमेर्लुङ् । 'यमरमनमाता सक्च' इति सगागम । चकारादिडागमश्च । 'इट इटि' इति सिचो लुक् । 'नेटि' इति प्रतिषेधाद्वृद्ध्यभाव । 'अड्भ्यामव्यवायेऽपि' इति णत्वम् ॥

एतद्दर्शनेन निसंज्ञो दशरथ कौसल्यासुमित्राभ्या समाश्वासित. कथं प्रयात रामेण कथ कथित मैथिल्या किंवृत्त सौमित्रिरिति मुहुर्मुहुरश्रुकुण्ठितकण्ठ सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त ।

एतदिति । एतद्दर्शनेन । सुमन्त्रस्य केवलस्यालोकनेनेत्यर्थ । विसंज्ञो विचेतन । मूर्च्छित इति यावत् । अथ कौसल्यासुमित्राभ्याम् । कैकेय्या अनभिमत तया बहिर्भूतत्वादिति भाव । समाश्वासित । यथा ससंज्ञ स्यात्तथोपलालित सन्नित्यर्थ । दशरथ । रामेण कथ केन प्रकारेण प्रयात प्रस्थितम् । भावे क्त । न तु दु खेन प्रयात मित्यर्थ । तथा मैथिल्या कथ कया रीत्या कथितमुक्तम् । न तु निर्वेदेन कथित मित्यर्थ । तथा सौमित्रि किंवृत्त कथभूतव्यापार । अनुवर्तनतत्परो वा उत न वेत्यर्थ । इत्येव मुहुर्मुहु पुन पुन । वीप्सायां द्विरुक्ति । अश्रुकुण्ठितकण्ठो बाष्पगद्गदवचन सन् । सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगपृच्छा च' इत्यमर ॥

सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत् ।

स इति । स सुमन्त्रोऽपि राज्ञे दशरथाय व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देव, कथं ब्रवीमि । कठिनहृदयोऽहम् ।

देवेति । हे देव राजन्, कथ कुतो वा ब्रवीमि कथयामि । प्रत्युत्तरमिति शेष । कुत । यतोऽह कठिनहृदयो निर्दयचित्त । अरण्ये राम विहाय पुनरागतत्वात्तस्य तादृश्यावाक्यनव्यालोलरसनत्वाच्चेति भाव ॥

एवमात्मान विनिन्द्य सप्रति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह—

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य
दूरे रथस्य च सुतौ तव वर्तमानौ ।

---

१ 'पारे' इति पाठ

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदल्लौ
भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥ ५३ ॥

सेवेति । हे देव, तव सुतौ त्वत्पुत्रौ रामलक्ष्मणौ सेवारसेन भजनानुरागेणा-नुगता अनुसृता ये पौरा पुरवासिनो जनास्तेषा मनोरथस्यानुवर्तनरूपाभिलाषस्य तथा रथस्य स्यन्दनस्य च दूरे विप्रकर्षे वर्तमानौ । तमसातीरे निद्राणाना पौराणा निद्राप्रत्वाच्च वनवासतत्पराणामस्माक किमनेन रथेनेति परित्यक्तत्वाच्चेति भाव । भागीरथीतटे यद्वन तत्र विदेहदुहितुर्वैदेह्या नवसौविदल्लौ नूतनकञ्चुकिनौ भूत्वा । तत्परिरक्षणतत्परौ सभूयेत्यर्थ । एतत्सौविदल्लपदेन प्रथमतात्वाद्गरुकत्वद्योतनाय त्वान्वल द्रष्टव्यम् । पन्थान गच्छत इति पथिकौ । पादचारिणाविति यावत् । 'पथ ष्कन्' इति ष्कन्प्रत्यय । अभूताम् । अत्र पूर्वार्धे मनोरथरथयो केवलप्रकृत-योर्दूरीकृतत्वतुल्यधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । उत्तरार्धे तु दाशरथ्योर्नवसौविदल्लत्वरूपणाद्रूपकालकार इत्यनयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात् ससृष्टि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्याह—

कि च,

देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभर क्षीरै स्वधेनूद्भवै
सेक्तुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिषेकोत्सवे ।
सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुतावाष्पोदकोत्पादकै-
र्न्यग्रोधक्षरितैर्जटा रचयितु क्षीरैर्निषादाहृतै ॥ ५४ ॥

कि चेति । तदेवाह—**देवेति** । हे देव, अरुन्धतीपतिर्वसिष्ठोऽभिषेकोत्सवे राज्याभिषेकमहोत्सवे तस्य त्वत्तनयस्य युष्मत्पुत्रस्य रामस्य कुन्तलभर चिकुरनिकुर म्बम् । 'चिकुर कुन्तलो वाल' इत्यमर । स्वधेनूद्भवै स्वस्य या धेनु कामधेनुस्तदु द्भवैस्तत्सभूतै । अत्यन्तश्लाघ्यैरित्यर्थ । क्षीरै सेक्तुमार्द्रीकर्तुम् । तदानीं गोक्षाराभि षेकस्य शास्त्रविहितत्वादिति भाव । शक्तो नाभूत् । ककव्यपत्तिभयादिति भाव । अल मिति 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यनेन तुमुन् । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । स एष कुन्तलभरो मैथिलसुताया सीताया बाष्पोदकोत्पादकैरश्रुजलोत्प-त्तिहेतुभिर्निषादाहृतैर्गुहपरिजनानीतैर्न्यग्रोधक्षरितैर्वटवृक्षोद्भव । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर । क्षीरैर्जटा रचयितु प्रथयितु सिक्त आर्द्रीकृत । हन्तेति खेदे । अत्रारुन्धती-पते कामधेनुक्षीराभिषेकाशक्तत्वेऽपि तदशक्तत्वोक्ते सबन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्ति । तया च कुन्तलभरस्य तादृग्रामणीयक व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनि । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तस्या विदेहदुहितु पदयोर्नखेषु
लाक्षा विनाप्यरुणिमा सहसा बभूव ।

---

१ 'किं तु' इति पाठ

वन्ये पथि प्रियतमेन सह व्रजन्त्या
वैवर्ण्यमाविरभवन्न कदापि वक्रे ॥ ५५ ॥

तस्या इति । वन्ये पथि कान्तारमार्गे प्रियतमेन भर्त्रा श्रीरामेण सह व्रजन्त्या गच्छन्त्यास्तस्या विदेहदुहितुर्वैदेह्याः पदयोश्चरणयोर्नखेषु लाक्षा विनापि । अलक्तकद्रव्याभावेऽपीत्यर्थः । 'पृथग्विना–' इत्यादिना द्वितीया । अरुणिमा लौहित्यम् । 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' इति चकारादिमनिच् । सहसा शीघ्रं बभूव प्रादुर्बभूव । पल्लवकोमलत्वाच्चरणनखेष्वारुण्यमरण्यसंचारेणाविरभूदित्यर्थः । वक्रे मुखे तु कदापि कदाचिदपि वैवर्ण्यं कान्तिहैन्यं नाविरभवन्न प्रादुरभूत् । पूर्ववदेव वक्त्रमशोभतेत्यर्थः । प्रियतमसाहचर्यादिति भावः । तद्वचनं तु किमपि न श्रुतमिति वाक्यशेषः । अत्र लाक्षारूपकारणं विनाप्यरुणिमारूपकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालंकारः । तथा कान्तारसंचाररूपकारणसद्भावेऽपि वैवर्ण्यरूपकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरित्यनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः स्पष्टा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सीतापतेः किसलयैः परिकल्प्य तल्पं
संचार्य सत्त्वदमनाय निशासु दृष्टिम् ।
धन्वी तदङ्घ्रिभजनादिव पुण्यलभ्या-
दस्वप्न एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ ५६ ॥

सीतेति । धन्वी धनुर्धरः । व्रीह्यादित्वादिनिः । लक्ष्मणो वनवर्त्मनि कान्तारमार्गे निशासु रात्रिषु सीतापतेः । सीतासमेतस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । किसलयैः पल्लवैस्तल्पं शय्यां परिकल्प्य निर्माय । सुखशयनार्थमिति भावः । तथा सत्त्वदमनाय । दुष्टजन्तून्दमयितुमित्यर्थः । 'सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । दृष्टिं संचार्य दिक्षु प्रसार्य । पुण्यलभ्यात्पुण्यैर्व्रतोपवासादिसुकृतविशेषैर्लभ्यात्प्राप्यात्तदङ्घ्रिभजनात्तस्य श्रीरामस्याङ्घ्रिभजनाच्चरणसेवाया इवेति हेतूत्प्रेक्षा । अस्वप्नो निर्निद्रः । जागरूक एवेति यावत् । देवश्चेति गम्यते । एवकारः क्षणमात्रनिद्रासंबन्धमपि व्यवच्छिनत्ति । अभूत् जातः । महात्मनस्तत्रभवतः श्रीरामस्य पादसेवाया देवभूयप्रापकत्वादिति भावः । अस्वप्न इत्यत्र अभिप्रायाप्रस्तुतैकगोचरत्वादेव विषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । स चोत्प्रेक्षानिर्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥

एवं सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिशिखरजुषि निगमवपुषि ज्योतिषि हृदयलग्नशोकशल्यां कौसल्यां समाश्वास्य नरपतिरित्थमकथयत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्या सुमन्त्रेण निवेदितं विज्ञापितं पुत्रयो रामलक्ष्मणयोश्चरित्रं व्यापारो यस्य स तथोक्तः । सुमन्त्रमुखादाकर्णितपुत्रवृत्तान्त इत्यर्थः । नरपतिर्दशरथो निगमवपुषि त्रयीतनौ ज्योतिषि सूर्ये चरमगिरिशिखरजुषि अस्ताचलकूटभाजि । अस्तंगते सतीत्यर्थः । हृदयलग्नः शोक एव शल्यं शङ्कुर्यस्यास्ताम् ।

---

१ 'आश्वास्य' इति पाठः

दुरन्तशोकाक्रान्तात्मतः स्मरणमित्यर्थः । कौसल्यां समाश्वास्य तत्कालोचितैर्वचनैः स्वपलायेत्थं वक्ष्यमाणरीत्याख्यायदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

पुरा खलु सरयूरोधसि विविधतरुनिवहपिहितदिवस्पतौ मृगयास्पृहया कमपि समयमगमम्।

पुरेति। पुरा पूर्वकाले। खलुशब्दो वाक्यालंकारे। विविधतरुनिवहेन नानाविधवृक्षसंदोहेन पिहितदिवस्पतौ छादितसूर्ये। सूर्यतेजसोऽप्यनवकाशप्रद इतीतरुणां सान्द्रत्वातिशयोक्तिः। सरयूरोधसि सरयूनदीतीरे मृगयास्पृहया खेटेच्छया कमपि समयम्। कस्मिंश्चित्काल इत्यर्थः। 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। अगमम् अगच्छम् ॥

तत्र किमत आह—

तत्र,

तत्रेति। तत्र सरयूरोधसि ॥

तोयादानसनादपुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया
विद्धः कश्चन शब्दवेधनविदा पाथः सरय्वां हरन्।
तत्पित्रोर्जरदन्धयोरनुमृतिं कर्तुं चितिं चिन्वतो-
शापो मय्यपतद्भवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥५७॥

तोयेति। तोयादानेनोदकग्रहणेन सनादः सशब्दः पुष्करं शुण्डाग्रं यस्य स तथोक्तो यो गजः स इति भ्रान्त्या भ्रमेण। 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमरः। शब्दवेधनविदा शब्दानुसारेण लक्ष्यसंप्रहाराभिज्ञेनेत्यर्थः। मया सरय्वां नद्यां पाथ उदकम्। 'कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः। हरन्पिपासुर्थं कमण्डलुना सशब्दं संगृह्णन्कश्चन तपस्वी मुनिपुत्रः शरेण विद्धः संप्रहृतः। ततः किमत आह—**तदिति।** जरन्तौ जराजीर्णौ तौ च तौ अन्धौ च तयोः। 'जराजीर्णा जरन्नपि' इत्यमरः। विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः। अत एवानुमृतिं पुनमनुसृत्य मरणं कर्तुं चितिमिन्धनसंघातसंचयं चिन्वतोः प्रार्थयतोः। न चात्रात्मघातदोषः। 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः। भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते॥' इति स्मरणात्। तस्य तपस्विनः पित्रोर्मातापित्रोः। 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः। शापो मयि अपतत् पपात। अगर्जिताशनिवदिति भावः। किमिति। भवांस्त्वमपि सुतप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन प्रणश्येत् म्रियादिति। 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

शरविद्धस्तपस्वी किं जात इत्यत आह—

अहं वैश्यस्य शूद्रायां जातस्तस्मान्न संभवेत्।
ब्रह्महत्येति मामुक्त्वा स्वर्गतो दुर्गतो मुनिः ॥ ५८ ॥

---

१ 'विवस्वति वेतसति मृगया' इति पाठः २ 'निदान' इति पाठः ३ 'सरय्वा हरन्' इति पाठः ४ 'चिता' इति पाठः

अहमिति। अह वैश्यस्य वणिज शूद्राया शूद्रजातीयाङ्गनायाम्। 'शूद्रा तज्जातिरङ्गना' इत्यमर। 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति' इत्युक्तत्वान्न ङीप्। जात करण। न तावद्वैश्योऽप्यस्मात्तथ। 'वैश्यात्करण शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्य। 'शूद्राविशोस्तु करण' इत्यमरश्च। तस्मात्कारणाद्ब्रह्महत्या न सभवेत्। कुतो ब्रह्महत्येति भाव। इति मा प्रत्युक्त्वा दुर्गत शरसप्रहारदुरवस्थाक्रान्तो मुनि स्वर्गत स्वर्लोक गत। 'स्वरव्यय स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया' इत्यमर। तथा च श्रीरामायणे—'ब्रह्महत्याकृत पाप हृदयादपनीयताम्। न द्विजातिरह राजन् मा भूत्ते मनसो व्यथा॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जानपदाधिप॥' इति॥

तदवश्यं वश्य एवासि मृत्योरिति स्मृतिपथगतराम एव निरराम।

तदिति। तत्तस्मान्मुनिशापकारणादवश्य निश्चित मृत्योरन्तकस्य वश्यो वश गतोऽस्मि। नात्र सदेह इत्येवकारार्थ। इत्युक्त्वेति शेष। स्मृतिपथगत स्मरणगोचरो रामो यस्य स तथोक्त सन्नेव। राममनुशोचन्नेवेत्यर्थ। निरराम निर्वचनोऽभूत्। कण्ठगतप्राणोऽभूदित्यर्थ। 'व्याङ्परिभ्यो रम' इति परस्मैपदम्॥

मुनिशापकृतोत्पत्तिर्विपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया।
ततो दशरथायाशु दिदेश दशमीं दशाम्॥ ५९॥[2]

मुनीति। ततो विरामानन्तर मुनिशापेनोक्तरूपेण कृतोत्पत्तिर्यस्या सा तथोक्ता। मुनिशापजनितेत्यर्थ। निष्प्रतिक्रिया प्रतिक्रियारहिता। उपायान्तरैरपरिहार्येत्यर्थ। विपत्तिरापत्। दशरथाय। दशाना पूरणी दशमी। 'तस्य पूरणे डट्' इति डट्। 'नान्तादसख्यादेर्मट्' इति डटो मडागम। 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप्। ता दशमीं दशा मरणावस्था दिदेश दत्तवती। अमोघमुनिशापानुसारेणैवाय ममारेत्यर्थ। मन्मथावस्थास्वस्या दशमत्वादित्थ निर्देश। तदुक्तम्—'दृङ्मन सङ्गसकल्पो जागर कृशता रति। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश॥' इति दशरूपके॥

नाक्रान्तस्त्रिदिव परै सुमनसा कान्ता न वन्दीकृता
नाकीर्णं पुरुहूतशासनधरै साकेतबाह्याङ्गणम्।[3]
नादिष्टा सचिवाश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ[4]
नाकं शोकवशादगाद्दशरथो नास्था बहन्वाहने॥ ६०॥

नेति। अत्र यद्यपीति पद सर्वत्रानुबध्यते। यद्यपि विचार्यमाणे परै शत्रुभिस्त्रिदिव स्वर्गो नाक्रान्तो नास्कन्दित। तथा यद्यपि सुमनसा देवानाम्। 'सुमना पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' इति वैजयन्ती। कान्ता न वन्दीकृता नोपगृहीता। शत्रुभिरिति शेष। 'प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमर। तथा यद्यपि पुरुहूतशासनधरैरिन्द्राज्ञाकरैर्दूतै साकेतबाह्याङ्गणमयोध्यापुरबहिश्चत्वरम्।

---

1 'नरपति शुतिमागत' इति पाठ 2 एतदनन्तरम् 'कि बहुना' इति क्वचित्.
3 'नाक्रान्त त्रिदिवम्' इति पाठ 4 'नादिष्टा' इति पाठ

'स्यात्साकेतमयोध्यायाम्' इत्यमर । नाकीर्णं न सङ्कीर्णम् । इन्द्राज्ञया निजाह्वानार्थं मागतैर्देवदूतैर्न सङ्कुलमित्यर्थ । तथा यद्यपि भूतलपरित्राणाय भूमण्डलसंरक्षणार्थं सचिवा मन्त्रिणो नादिष्टा नाज्ञप्ता । राज्ञो देशान्तरगमने भूभारस्य सचिवेषु निक्षिप्तत्वादिति भाव । तथापीति शेषः । असौ दशरथ शोकनशात्पुत्रविरहजनितशोकायत्तत्वा- द्धेतो । 'वश आयत्ततायां च' इत्यमर । वाहने रथ आस्थामादरं न वहन् गृह्णन्नेव । वाहनं विहायैवेत्यर्थ । नाकं स्वर्गम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्य मर । अगात् प्राप । पूर्वं त्रिदिवस्य परात्मादिनिमित्तसमये तत्र गच्छति । इदानीं तु तादृङ्निमित्ताभावेऽपि तद्गमनादित्याश्चर्यमित्यर्थ । अत एव विभावनालङ्कार । पुत्रशोकातुरतया स्थूलशरीरं विहाय सूक्ष्मशरीरेण स्वर्लोकं जगामेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ दशरथप्रशंसामांसले कैकेयीनिन्दाकन्दलिते रामगुणकीर्तनगुणितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैर्मुखरितेषु दिङ्मुखेषु ।

अथेति । अथ राज्ञः स्वर्गगमनानन्तरं दशरथस्य प्रशंसया । 'महाराजोऽयं सत्यसंधः स्वर्लोकं गतः' इत्याद्युपश्लोकेन मांसलैः प्रचुरैः । तद्भूयिष्ठैरित्यर्थ । सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्यय । कैकेय्या निन्दया 'पापिष्ठयानया रामे प्रव्राजिते तद्विरहशोकातुरो राजा कालधर्मं गतः' इत्यादिगर्हणेन कन्दलितैः समुद्भूतैः रामस्य गुणकीर्तनेन 'गुरोराज्ञापरतन्त्रः सत्यधर्मपरायणोऽयं मुनिव्रतचारी वनं गतः' इत्यादिः सद्गुणवर्णनेन गुणितैरावर्तितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैरन्तःपुरस्त्रीजनविलापस्वनैर्दिङ्मुखेषु हरिदन्तरालेषु । वदनेषु चेति गम्यते । मुखरितेषु वाचालितेषु । प्रतिध्वनितेषु सत्स्वित्यर्थ ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

अभूदराजकम्लानसद्गणं गगनाङ्गणम् ।
आलोक्येव तदा शान्तमशेषं च महीतलम् ॥ ६१ ॥

अभूदिति । तदा तस्मिन्समये । न विद्यते राजा चन्द्रो यस्य स तथोक्त । कृष्णपक्षरात्रित्वाच्चन्द्ररहित इत्यर्थ । शैषिक कप्रत्यय । अत एव म्लानस्तेजोहीन सद्गणो नक्षत्रमण्डलं यस्य तत्तथोक्तं गगनाङ्गणं नभःस्थलमालोक्य दृष्ट्वेवेत्युत्प्रेक्षा । अशेषं कृत्स्नं महीतलं भूमण्डलं च । अराजको दशरथरहित । अत एव म्लान सद्गणः साधुजननिवहो यस्य तत्तथोक्तं सच्छान्तं स्तिमितमभूत् । 'वा दान्त-' इत्यादिना निपात । चन्द्ररहितत्वेन गगनं यथा तेजोहीननक्षत्रकं भवति, तथा दशरथमहाराजराहित्येन भूतलमपि खिन्नसाधुजनमभूदित्यर्थ । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे क्षत्ते क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्व । 'सत्सत्ये विदुषि श्रेष्ठे साधौ भवति च त्रिषु । सत्क्षीबमृक्षे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषयो सापेक्षत्वात्संकर ॥

---

१ "नद्विगुणितै" इति पाठ

तत प्रभाते वसिष्ठवचसा सचिवास्तैलद्रोण्यां निक्षिप्य क्षितिपतेस्तनु क्षिप्रमेव भरतमकथितदशरथकथा एव आनयतेति दूतान्केकयेषु प्रेषयामासु ।

तत इति । तत परिदेवनानन्तर प्रभाते प्रात काले सचिवा मन्त्रिण । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्य' इत्यमर । वसिष्ठस्य वचसा भरतागमनपर्यन्तमेतच्छरीर रक्षन्त्विति नियोगवचनेन क्षितिपते परेतस्य दशरथस्य तनु कलेवर तैलद्रोण्या तैलपूरितकाष्ठाम्बुवाहिन्या निक्षिप्य । उच्छूनत्वादिना वैरूप्याभावार्थमिति भाव । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी' इत्यमर । अकथितदशरथकथा अनिवेदितदशरथवृत्तान्ता सन्त एव । अन्यथा कार्यविघातापत्तेरिति भाव । भरत क्षिप्रमविलम्बितमेवानयत प्रापयतेति । आदिश्येति शेष । दूतान् सदेशहारिण केकयेषु देशेषु प्रेषयामासु प्रहितवन्त । 'स्यात्सदेशहरो दूत' इत्यमर ॥

तेऽपि जितपवनजवनवाजिसकोचितपथास्तुरगपतिपुरे दु स्वप्नदूयमानमानस भरतमभिवन्द्य गुरुनियोग व्यजिज्ञपन् ।

तेऽपीति । तेऽपि दूताश्च जितपवना पवनातिरिक्तवेगा जवना जवशीलाश्च । 'जुचङ्क्रम्य-' इत्यादिना युच् । ये वाजिनोऽश्वास्तै सकोचित सकोच प्रापित इव पन्था येषा ते तथोक्ता सन्त । तादृगश्ववेगवशात्सकुचितत्वेन प्रतीयमानमार्गदैर्घ्या इत्यर्थ । तुरगपतेरश्वपते केकयस्य पुरे पट्टणे दु स्वप्नेन स्वपितुर्दुरवस्थाशसिस्वप्नेन दूयमान परितप्यमान मानस यस्य त तादृश भरतमभिवन्द्य नमस्कृत्य गुरोर्वसिष्ठस्य नियोग शीघ्रमागन्तव्यमित्येवरूपामाज्ञा व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासु ॥

सोऽय मातामहेन युधाजिता चानुज्ञात कतिपयैरेव दिनैरनिमित्तसपातेन सातङ्क साकेतमाससाद ।

सोऽयमिति । सोऽय भरतो मातामहेन मातु पित्रा केकयेन युधाजिता मातुलेन चानुज्ञात कतिपयरेव दिने कैश्चिदेवाहोभि । मातुलगृहनिर्गमनदिनमारभ्याष्टमे दिन इत्यर्थ । तथा रामायणे—'अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मन' इति केकेयीं प्रति भरतवचनम् । अनिमित्तसपातेन दुर्निमित्तपरम्परया सातङ्कसभयसम्भ्रम सन् साकेतमयोध्यामाससाद प्राप ॥

अतिचकितमति पुरेन पश्यन्पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।
न्यविशत भरत परीतदूत पितृभवन पितृकाननादनूनम् ॥ ६२ ॥

अतीति । परीतदूत परिवेष्टितदूतो भरत । पुराभावमनतिक्रम्य यथापुर

---

१ 'सचिवा' इति नास्ति क्वचित् २ 'नरपतिं निक्षिप्य क्षिप्रमेव' इति पाठ ३ 'रथमेव' इति पाठ ४ 'जवनहय' इति पाठ ५ 'दु स्वप्नदूयमान', 'दुस्वप्नदर्शनदूय' इति पाठौ. ६ 'निदेशम्' इति पाठ ७ 'अनिमित्तसभूतस्वान्ताङ्क' इति पाठ. ८ 'पितृभवने पितृकाननादनूने' इति पाठ

यथापूर्वम्। यथार्थेऽव्ययीभाव । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । तत्र भवतीत्ययथापुरम् । ततश्चारशब्देन 'सुप्सुपा-' इति समास । अयथापुरश्चार प्रचार परिपाटी यस्य स तथोक्त । पौराणां चार आचार प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्स तथोक्तम् । श्रीरामवनवासरागनिपत्तिभ्यां विषण्णजन सङ्कुलमित्यर्थ । पुरमयोध्यां पुरा निकट एव पश्यन्नवलोकयन्। 'स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा' इत्यमर । अत एवातिचकितमतिरत्यन्तभयसम्भ्रान्तान्त करण सन् । पितृवाननान्छ्मशानादनूनमन्यून भूतानोशभूयिष्ठत्वात्तत्क पम् । पितुर्दशरथस्य भवन गृह न्यविशत प्रविष्टवान्। 'श्मशान स्यात्पितृवनम्' इत्यमर । पुष्पिताग्रावृत्तम्। 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातु सदनगत प्रणिपत्य तामपृच्छत्।
क नु मम गतवान्पितेति सेषा परुषतर भरताय वाचमूचे ॥ ६३ ॥

स इति । स भरतस्तत्र भवने पितर दशरथमनवेक्ष्यादृष्ट्वा मातु कैकेय्या सदनगतो गृह प्रविष्ट सन् ता मातर प्रणिपत्य गुरुजनादरतत्परत्वान्नमस्कृत्य मम पिता दशरथ क नु कुत्र गतवानित्यपृच्छत्पृष्टवान् । अथ सेषा कैकेयी भरताय। भरत प्रतीत्यर्थ । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । परुषतरम् अत्यन्तकर्णकठोर यथा तथा वाचमूचे उक्तवती । वृत्त पूर्ववत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वनचर इव साक मैथिलीलक्ष्मणाभ्या
पितृविधिमभिरोद्धुं प्रस्थितो रामभद्र ।
तदनु तव पिताभूत्कालधर्मानुयात-
स्त्वमनुभव यथेच्छ नि सपत्ना धरित्रीम् ॥ ६४ ॥

वनचर इति । रामभद्रो मैथिलीलक्ष्मणाभ्या साक पितृविधिं पितृनियोगम-भिरोद्धुमनुवर्तितु वनचरो मुनिरिव प्रस्थितो गत । मुनिवेषधारी सन् त्व गच्छेति पित्राज्ञप्त सन् अरण्य गत इत्यर्थ । तदनु तदनन्तरमसौ तव पिता दशरथ काल-धर्मं मरणमनुयातोऽनुगत । मृत इत्यर्थ । 'स्यात्पञ्चता कालधर्म' इत्यादि मृति-पर्यायेष्वमर । अतस्त्व नि सपत्ना निष्कण्टका धरित्रीं यथेच्छ स्वच्छन्दमनुभव । परिपालयेत्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥

मयूरीव महानाग केकया केकयात्मजा ।
भारत्या भरत चक्रे परिक्षुभितमानसम् ॥ ६५ ॥

मयूरीति । केकयात्मजा कैकेयी भारत्या उक्तरूपया वाचा भरतम् । मयूरी बर्हिणी । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष्। केकया स्ववाण्या। 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । महानाग महाभुजङ्गमिव परिक्षुभितमानस क्षुब्धहृदय चक्रे ।

'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यभिधानात्। मयूर्यास्तद्विरोधित्वादिति भाव । पूर्णोपमालङ्कार ॥

तदनु भरतश्चिरतर विलप्य विलुप्यमानविवेक कैकेयीमकथयत्।

तदन्विति। तदनु कैकेयीवचनानन्तर भरतश्चिरतर बहुकाल विलप्य। पितृभ्रातृुद्देशेन परिदेवन कृत्वेत्यर्थ । विलुप्यमानो लोप प्राप्नुवन्विवेको यस्य स तथोक्त । पितृमरणभ्रातृप्रव्रजनश्रवणलुप्तबुद्धिस्फुरणतया कर्तव्याकर्तव्यविचारविधुर इत्यर्थ । कैकेयीमकथयत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

> **परिणतिपरुषाणा पाप्मना संनिपाता-**
> **न्न हि भवसि चतुर्णा सा त्वमस्माकमम्बा ।**
> **तदिह तनयवत्य सल्पिष्यन्ति कामं**
> **श्रुतिपुटरचितांस्त्वा सवित्रीमकीर्ते ॥ ६६ ॥**

परिणतीति। हे कैकेयि, परिणतिपरुषाणा पर्यन्तदुर्दशानुबन्धकाना पाप्मनामेवविधपापानाम्। 'अस्त्री पङ्क पुमान्पाप्मा' इत्यमर । सनिपातात्सङ्घाद्धेतो । सा तथाभूता त्व चतुर्णा श्रीरामादीनामस्माक अम्बा माता न भवसि हि न जायसे खलु । ईदृक् पापिष्ठा त्वमस्माकमम्बा भवितु नार्हसीत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणात्। इहास्मिँल्लोके तनयवत्य पुत्रवत्य स्त्रिय । तथाभूतानामेव परिज्ञानसभवादिति भाव । त्वा श्रुतिपुटयो श्रोत्रगोलकयो रचिता विहितार्ति पीडा यया सा तथोक्ता तस्या । श्रोतॄणामत्यन्तखेदकारिण्या इत्यर्थ । अकीर्तेर्दुष्कीर्त सवित्रीमम्बा काममत्यन्त सल्पिष्यन्ति। पापाचारेयं किमेनदकृत्यमकरोत् । यतो दुर्निवारापकीर्तिमूलमभूदिति न्योन्यसभाषण करिष्यन्तीत्यर्थ । 'सल्लापो भाषण मिथ' इत्यमर । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भगवद्वचनादिति भाव । अत्र कैकेय्या निजमातृत्वमपह्नुत्याकीर्तिमातृत्वस्यारोपादपह्नवभेद । एतदादिश्लोकचतुष्टय मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत् ।

तदन्विति। तदनु तदनन्तर तन्मुखात् कैकेयीवदनादाकृष्टाऽपसारिता दृष्टिर्यस्य स तथोक्त । ईदृगपकारकारिण्या मुख किमवलोकनीयमिति जुगुप्सया तदपनीतचक्षुरित्यर्थ । अनुज शत्रुघ्न प्रतीद वचनमवादीत् अवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

> **अनिरलमिनवर्दा दग्धुमाश्रित्य ताप**
> **जनमनसि किरन्त्या हन्त सत्या भवत्याम् ।**
> **अनुसवनमपापैर्देवता पूज्यमाना**
> **वहति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम् ॥ ६७ ॥**

१ 'अविरलम्' इति पाठ

अविरलमिति । भातीति भवत्या पूज्यायाम् । 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्यय । 'उगितश्च' इति ङीप् । सत्या साध्व्याम् । अस्या कैकेय्यामिति सोल्लुण्ठनोक्ति । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमर । अविरलम् । सान्द्रद्रढमिति यावत् । 'अविकलम्' इति पाठे वैकल्यरहितम् । अश्रतमित्यर्थ । इनवश सूर्यवश वेणुवन च गम्यते । दग्धु नाशयितु भस्मीकर्तु च । आश्रित्याधिष्ठाय । जनाना मनसि हृदये ताप सतापमौष्ण्य च किरन्त्या विक्षिपन्त्याम् । प्रवर्तयन्त्या सत्यामित्यर्थ । वशविनाशकारिण्यास्तस्या सज्जनमन सतापहेतुत्वादिति भाव । सवनेष्वनुसवनम् । प्रातरादिसवनत्रयेऽपीत्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । अपापै सुकृतिभिर्यजमानै पूज्यमाना देवता । पावक इत्यर्थ । इदानीमास्मिन्नवसर आश्रय कल्पगुल्मादिकम् श्रातीत्याश्रयाश स इत्यभिधान नामधेय कथ वहति प्राप्नोति । न वोढव्यमित्यर्थ । सति प्रतिपक्षे स्वप्रतिष्ठाया अनिर्वाहकत्वादिति भाव । 'आश्रयाशो वृहद्भानु कृशानु पावकोऽनल ' इत्यमर । हन्त अप्रत्युतान्मदाश्येय प्रत्युति सपादितवतीति खेद इत्यर्थ । अत्रोपमेयस्याधिक्यकथनापेक्षयोपमानस्य पावकस्याश्रयाशाभिधानवाहनाक्षेपात्प्रतीपालकार । 'यत्रोपमानस्याक्षेप कैमर्थक्येन कथ्यते । यद्वोपमेयभावोऽत्र प्रतीप स्यादलकृति ॥' इति लक्षणात् ॥

पुनरपीडनमतितु सहतु सकारणमिति दर्शयितुमितिहासमाह—

> अविरतकृपितान्त वत्समालोक्य धेनो
> रपि समजशताना मातुरस्र बभूव ।
> तदिह तनयशोक सतरेदेकपुत्रा
> कथय कथमिदानीं कोसलेन्द्रस्य पुत्री ॥ ६८ ॥

अविरतेति । अविरताविच्छिन्ना । मध्याह्नपर्यन्तामिति यावत् । तया कर्पणेन तान्त ग्लान खिन्न वत्स । तनयौ । बलीवर्दावित्यर्थ । जातावेकत्वच स्वावश्यत्वाद्वत्सत्वेन निर्देश । 'वत्सो ना कुटजे वर्षे तर्णके तनयादिके' इति यन्ती । आलोक्य दृष्ट्वा । सम तुल्य जायन्त इति समजा पुनास्तेषा शताना मातु । अनेकपुत्रजनन्या अपीत्यर्थ । धेनो कामधेनो । गगनस्थाया इति शेष । अस्रमश्रु बभूव । तनयक्लेशजनितशोकवशाद्रुदितवतीत्यर्थ । 'रोदन चास्रमश्रु च' इत्यमर । ततस्तस्मात्कारणादेक श्रीराम पुत्रो यस्या सा तथोक्तैकपुत्रा कोसलेन्द्रस्य पुत्री कौसल्या । इहास्मिल्लोके इदानीं तनयशोक पुत्रविरहजनितशोकम् । अतिदुस्तरमिति भाव । कथ केनोपायेन सतरेत् तरितु शक्नुयात् । न केनापि सतरेदेवेत्यर्थ । कथय ब्रूहीति विषादाभिनयवचनम् । बहुपुत्रसपन्नापि स्वर्लोकनिवासिन्यपि कामधेनुरपि साधारणात्मजस्यापि वत्सस्य क्लेशमसहमाना शोचितवती । एवभूता कौसल्या शोचिष्यतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थ । तथा श्रीरामायणम्—'यस्या पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् । किं पुनर्या विना राम कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेय त्वया कृता ॥' इति । अत्र कामधेन्वपेक्षयासाराया

---

१ 'तृषितार्तेम्' इति पाठ २ 'तनुत' इति पाठ

कौसल्यायाः शोकसंतारणादाकृत्यस्य कैमुत्यन्यायेन कथितत्वादर्थापत्तिरलंकारः । 'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा पतेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलंक्रिया ॥' इति लक्षणात् ॥

अपिबदियममन्त्रे कालयोगान्नरेन्द्रे
वरयुगरसनाभ्यां प्राणवायुं तदीयम् ।
अपनगरममुष्या वर्तनं युक्तरूपं
पितृवनवसुमत्यां क्वापि वल्मीकवत्याम् ॥ ६९ ॥

अपिबदिति। इयं कैकेयी भुजगी च प्रतीयते । नरेन्द्रे राज्ञि दशरथे विषवैद्ये च । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति विश्वः । कालयोगात् कालवशात् । न विद्यते मन्त्र उपायचिन्तनं भुजगस्तम्भनमन्त्रश्च यस्य तस्मिन्नमन्त्रे । पूर्वं मन्त्रसंपन्नत्वेऽपि कालवशात्तद्विहीने सतीत्यर्थः । वरयुगमेव रसने ताभ्यां तदीयं नरेन्द्रसंबन्धिनम् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । प्राणवायुमपिबत् पीतवती । वरयुगापदेशेन नरेन्द्रं निहतवतीत्यर्थः । 'पाघ्राध्मा–' इत्यादिना पिबादेशः । अतोऽमुष्याः कैकेय्याः । नगरादपक्रान्तं अपनगरम् । अयोध्यानगरं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' इत्यव्ययीभावसमासः । 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम् । वल्मीकवत्यां भुजगीनिवासोचितवामलूरप्रचुरायाम् । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकः पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । क्वापि कस्यांचित्पितृवनवसुमत्यां श्मशानभुवि वर्तनमवस्थानं युक्तरूपं प्राशस्त्येन युक्तम् । 'प्रशंसायां रूपप्' । ईदृक्क्रूरसमाचारेयं नगरान्निर्वासनीयेत्यर्थः । अत्र वरयुगे रसनात्वरूपणात्कैकेय्या भुजगीत्वप्रतीतेः श्लेषसंकीर्णैकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । यथा पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं प्रति हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिलनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

एषा निकृष्टमतिरात्मगुणोचितेषु
वंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताशनानाम् ।
माकन्दशालिनि वने विषवल्लरीव
हा हन्त केकयकुले कथमाविरासीत् ॥ ७० ॥

एषेति। निकृष्टमतिर्नीचबुद्धिरेषा कैकेयी आत्मगुणोचितेषु निजदुर्गुणानुगुणेषु पिशिताशनानां राक्षसानां वंशेषु बहुधा बहुप्रकारेण सत्सु विद्यमानेषु सत्सु । माकन्दैश्चूतवृक्षैः शालते भृशं शोभते इति माकन्दशाली । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । तस्मिन्वने उद्याने विषवल्लरी विषमञ्जरीव । 'वल्लरी मञ्जरी समे' इत्यमरः । केकयस्य राज्ञः कुले । सकललोकश्लाघ्ये महाराजवंश इत्यर्थः । कथं कुत आविरासीदुदिताभूत् । तादृङ्महाराजकुलेऽस्या उत्पत्तिरनुचितेत्यर्थः । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

जननीतिविहीना मे जननीति स धर्मवित् ।
निरयान्निरयाद्वीरो निरयादिव सानुजः ॥ ७१ ॥

जननीतीति। वीरो देयदानादिषु वीर्यशाली धर्मविद्धर्मज्ञः स भरतो मे मम

जननी माता जनाना नीत्या मर्यादया विहीनेति । उक्त्वेति शेष । सानुज । सशत्रुघ्न सन्नित्यर्थ । निरयात् । रलयोरभेदान्निलयात् । कैकेयीगृहान्निरयान्नरकादिव । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गति स्त्रियाम्' इत्यमर । निरयात् निरगात् । नि पूर्वादयगताविति धातोर्लङ् । उपमानुप्रासयो ससृष्टि ॥

तत्र[1] सामात्य [2]समुपेत्य पत्युश्चि[3]ताधिरोहणमभिलपन्तीं कौसल्या भरत शपथशतैर्निवार्य वसिष्ठा[4]दिष्टेन पथा दशरथाय स[5]दा याग शीलाय यायजूकाभिप्रेत प्रेतकृत्य[6]मकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरत मामात्य समन्त्रिवर्ग सन् समुपेत्य समीपमागत्य । कौसल्याया इति शेष । पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य चिताधिरोहणमनुगमनमभिलपन्तीं कामयमानाम् । 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृत्या तस्य पतिव्रताधर्मत्वादिति भाव । कौसल्या शपथशतै । 'कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन । सत्यसध सता श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गत ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तानेकशपथैरित्यर्थ । निवार्य चिताधिरोहणाभिनिवेशान्निवर्त्य । वसिष्ठेन निजकुलाचार्येण महर्षिणादिष्टेन पथान्त्येष्टिमार्गेण सदा यागशीलाय दशरथाय । यायजूकोऽश्वमेधादिबहुयज्ञकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूक ' इत्यमर । 'यजजपदशा यङ ' इति यजतेर्यङन्तादूकप्रत्यय । तस्याभिप्रेतमभिमत प्रेतकृत्य दहनादिमृतसंस्कारमकरोत् । 'मृत प्रेत परासुश्च' इति वैजयन्ती ॥

तत किं जातमित्यत आह—

ताते पितृवन याते यातु भ्रातृवन तथा ।
भरत प्रार्थयामास प्राञ्जलि प्रकृती कृती ॥ ७२ ॥

तात इति । कृतमनेन इति कृती कुशल । कृतकृत्य इत्यर्थ । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीन्प्रत्यय । भरतस्ताते पितरि दशरथे पितृवन श्मशान याते गते सति । परलोकगामिनि सतीत्यर्थ । तथा तेन प्रकारेण स्वय भ्रातृवनम् । श्रीरामाधिष्ठित दण्डकावनमित्यर्थ । यातु गन्तु प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् । 'कुगतिप्रादय ' इति समास । प्रकृतीरमात्यान् । 'प्रकृति सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्व । प्रार्थयामास याचितवान् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

अ[7]थ ताभ्यां सुमित्राकौसल्याभ्यामन्त पुरजनेन च साकमनुनीतो भरतो[8] भवनमभजत ।

अथेति । भरतोऽनुनीतो वसिष्ठसुमन्त्रादिभि प्रार्थित सन् । ताभ्या मातृभ्यां

---

१ 'तत ' इति पाठ २ समुपेत्य' इति नास्ति क्वचित् ३ 'चितारोहणम्' इति पाठ ४ 'अधिष्ठितेन' इति पाठ ५ 'सदा यागशीलाय' इति नास्ति क्वचित् ६ 'प्रेतकृत्यमशेषम्' इति पाठ ७ 'अथ' इति नास्ति क्वचित् ८ 'सह भरत ' इति पाठ

प्रसिद्धाभ्या कौसल्यासुमित्राभ्याम्। कैकेय्या अनादराभिभूतत्वादिति भाव । तथान्त पुरजनेनान्येन राजावरोधवधूजनेन च साकं भवन गृहमभजत प्रविवेश ॥

अथ यथाविधिविहितौर्ध्वदैहिकं गमितचतुर्दशदिवस दिवसकृत्कुलहितेन पुरोहितेन नगरवृद्धै सार्धममात्या समुपेत्य मुकुटस्य भरणाय प्रार्थयामासु ।

अथेति। अथ गृहप्रवेशानन्तरम्। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम्। 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभाव । ऊर्ध्वदेहोद्भवमौर्ध्वदैहिकं परलोकक्रियाम्। 'मृतार्थं तदहदाने त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्' इत्यमर । 'ऊर्ध्वदेहाच्च' इति वक्तव्याट्ठक्। अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धि । विहितमाचरितमौर्ध्वदैहिकं येन त तथोक्तम्। गमिता नीताश्चतुर्दशसंख्याका दिवसा येन त भरतम्। अमा सह वसन्तीत्यमात्या मन्त्रिण । 'अव्ययात्त्यप्' । दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन वसिष्ठेन तथा नगरे पट्टणे ये वृद्धा ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धास्तैश्च सार्धं समुपेत्य समीपमागत्य मुकुटस्य राजचिह्नस्य कोटीरस्य भरणाय प्रार्थयामासुर्याचितवन्त । मूर्धाभिषिक्तो भूत्वा भुव परिपालयेत्यनुनीतवन्त इत्यर्थ । ननु 'क्षत्रियस्य षोडशाहानि' इति षोडशाहाशौचसद्भावात्कथ चतुर्दशदिवसमित्युच्यत इति चेत्सत्यम्। 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरत शुचि' इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेण दशाहेनाशौचनिवृत्तौ द्वादशेऽहनि [?]द्ध कृतवानिति मन्तव्यम्। चतुर्दशदिवसमिति तु वास्तवत्वादविरोध । तथा च रामायणे—'ततो दशाहेऽपि गते कृतशौचो नृपात्मज । द्वादशेऽहनि सम्प्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत्॥' तथा—'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे। समेत्य राजकर्तारो भरत वाक्यमब्रुवन्॥' इति। 'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे। विललाप महाबाहुर्भरत शोकमूर्च्छित ॥' इति त्रयोदशेऽह्नि भरतस्य शोकविह्वलत्वेन प्रमाधयितुमयुक्तत्वात् 'दिवसेऽथ चतुर्दशे' इति श्रीरामायण उक्तम्। अत्र तु गमितचतुर्दशदिवसमित्यनेन चतुर्दशस्याप्यह्नो गमितत्वात्पञ्चदशेऽह्न्यायातम्। तथा च श्रीरामायणविरोध इति चेत्, तर्हि यद्यपि विरोधो दुर्वार , तथापि यथाकथञ्चित्पाल्यन्यायेन चतुर्दशदिवस एव परिणमयितव्यम्। यद्वा गमित इत्यत्र वर्तमानार्थ क्तप्रत्यये क्रियमाणे गमितो गम्यमान । नीयमान इति यावत्। चतुर्दशदिवसो येन तमिति चतुर्दशदिवस एव पर्यवस्यति तदा न कोऽपि विरोध इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

ततस्तान्निर्बन्धत सोऽयं प्रत्यवादीत्।

तत इति। तत प्रार्थनानन्तर निर्बन्धतो मुकुटभरणार्थं निर्बन्ध कुर्वतस्तानमात्यान् प्रत्यवादीत् उवाच ॥

तदेवाह—

बहुभिरिह किमुक्तैस्त्यक्तसौमित्रिवृत्ति-
मुकुटमपि वहेय युष्मदाज्ञा हि पूज्या।

१ 'दिनकरनगरवृद्धै' इति पाठ २ 'मुकुटाभरणाय भरत प्रार्थयामासु' इति पाठ.
३ वृद्धि' इति पाठ ४ 'अथ' इति पाठ

मम परमवकाश: पर्णशालानुकूल
कचिदपि विपुलाया नास्ति चेद्दण्डकायाम् ॥ ७३ ॥

बहुभिरिति। इहेदानीं बहुभिरनेकै उक्तैरुक्तिभि । भावे क्त । किम् । ? किंचिदपीत्यर्थ । वृथा कालक्षेपावहत्वादिति भाव । किंतु लक्ष्मा विस्पष्टा लक्ष्मणस्य वृत्तिर्वर्तन श्रीरामकैंकर्यरूप येन स तथोक्त सन् । मुकुटमपि वहेय धारयेयम् । राज्याधिपत्यमङ्गीकुर्यामित्यर्थ । अपिशब्द समावनायाम् । कुत । युष्माकमार्याणा भवतामाज्ञा नियोग पूज्या हि माननीया खलु । अवश्यकर्तव्येत्यर्थ । कथ चेद्विपुलाया विस्तृताया दण्डकाया क्वचित्कुत्रचिदपि मम पर्णशालानुकूल पर्णशालानिर्माणानुगुण । तावन्मात्र इत्यर्थ । अवकाशोऽन्तरं परमत्यन्त नास्ति चेत् । तथा वहेयमिति सबन्ध । अतो लक्ष्मणवच्छ्रीरामकैंकर्यतत्परेणैव मया भूयते किं मुकुटभरणादरेणेति तात्पर्यम् ॥

इत्युक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम।

इतीति। इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुक श्रीरामकैंकर्योत्कण्ठित मन श्चित्त यस्य स तथोक्त सन्निश्चक्राम निर्जगाम । गृहादिति शेष ॥

तत्र,

तत्रेति। तत्र तस्मिन्भरतनिर्गमनसमये ॥

अनुपधि रचयित्वा सत्पथे पांसुलत्वं
सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्यं च कृत्वा।
नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुद्घूर्णमाना
कुटिलगतिरुदस्थान्मन्थरा नाम वात्या ॥ ७४ ॥

अनुपधीति। अनुपधि अकपटम् । अगूढमिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधय ' इत्यमर । सत्पथे श्रीरामाभिषेकाचरणरूपसाधुमार्गे । अन्यत्र सता नक्षत्राणा पन्थास्तस्मिन्नाकाशे । 'ऋक्पू -' इत्यादिना समासान्त । पांसवो दोषा अस्या सन्तीति पांसुला । 'स्वैरिणी पांसुला च स्यात्' इत्यमर । सिध्मादित्वाल्लच्प्रत्यय । तस्या भावस्तत्त्वम् । तद्विघातकारणरूपदोषकारित्वमित्यर्थ । 'स्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुवद्भावो वक्तव्य । अन्यत्र पांसव । परागा अस्य सन्तीति पांसुलत्वम् । रचयित्वा प्रकटयित्वा च । अत एव सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्य च सज्जननेत्रोत्सवविघातम्, अन्यत्र सुष्ठुजनाना नयनसौख्यस्य नेत्रसुखस्थितेः प्रातिकूल्य विरोध च कृत्वा । उद्घूर्णमाना परिभ्रमन्ती । एकत्रोन्मत्तत्वात्, अन्यत्र स्वभरणाच्चेति भाव । कुटिलगतिर्वक्रगति । एकत्र कुब्जत्वात्, अन्यत्र तादृक्चङ्क्रमणशीलत्वाच्चेति भाव । मन्थरा नाम मन्थरेति प्रसिद्धा वात्या वातसहति । 'पाशादिभ्यो य ' इति यत्प्रत्यय । नरपतिगृहमध्यात् राजभवनान्तरात् । तूर्णं क्षिप्र उदस्थादुत्थितवती । निर्गतवतीत्यर्थ । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्येतस्य प्रत्युदाहरण

१ 'राम ' इति पाठ २ 'अनवधि' इति पाठ ३ 'भुवन ' इति पाठ

मेतत्। अत्र प्रकृताप्रकृतगतः श्लेषालंकारः। 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमानसाधर्म्यम्। श्लेषोऽयं श्लिष्टः सर्वत्राद्यद्वयेनान्त्यः॥' इति लक्षणात्॥

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम्।
कौसल्या वारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम्॥ ७१॥

केशहस्तमिति। ततस्तदनन्तरं क्रुद्धः तद्दर्शनात्कोपोद्रिक्तमत एव स्वहस्तेन निजकरेण केशहस्तं मन्थराकेशकलापम्। 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः। गृहीत्वा तस्या मन्थराया वधे उद्यतमुद्युक्तम्। ईदृक्पापिष्ठाया वधे न स्त्रीहत्यादोषः प्रसज्येतेति तद्विघ्वंसने विहिताग्रहमित्यर्थः। रामानुजस्य भरतस्य लक्ष्मणस्य वानुजं शत्रुघ्नं कौसल्या वारयामास। किमनेन क्षुद्रदासीनिग्रहेणेति तन्निर्बन्धाभिनिवेशान्निवारितवतीत्यर्थः। एतेनास्याः साध्वीजनोचितदयासौशील्यादिगुणसंपत्तिः सूचितेति मन्तव्यम्॥

तत्र सान्तःपुर एव पुरान्निर्गत्य शिल्पिवर्गसमीकृतसरणिर्भरतः पुरतः प्रसृतनरगजरथतुरगचरणक्षुण्णक्षोणीतलसमुत्कीर्णेन रेणुनिकुरम्बेण जम्बालयन्नम्बरगङ्गां गङ्गां च सुमन्त्रभणितगुणनिवहगुहानुमत्या निस्तीर्य दूरादेवाश्रमद्वारे निवेशितवलभारो भरद्वाजाभिवन्दनमकरोत्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये भरतः सान्तःपुर एव कौसल्यादन्तःपुरस्त्रीसहितः सन्नेव शिल्पिवर्गेण खनकवर्धकीवृक्षतक्षकप्रमुखशिल्पिनिवहेन समीकृता गर्तपाषाणगुल्मादिनिरसनेन ऋजूकृता सरणिर्मार्गो यस्य स तथोक्तः सन्। पुरतः पुरस्तात्प्रसृतानां प्रवृत्तानां नराणां गजानां रथानां तुरगाणां च चरणैः पदैः क्षुण्णमवदारितं यत्क्षोणीतलं तस्मात्समुत्कीर्णेन समुत्थितेन रेणुनिकुरम्बेण पांसुभरेणाम्बरगङ्गामाकाशगङ्गां जम्बालयन्जम्बालवतीं कुर्वन्। पङ्किलयन्नित्यसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः। 'निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमरः। जम्बाशब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः। तथा सुमन्त्रेण भणितो वर्णितो गुणनिवहः सौशील्यसौहार्दादिसद्गुणसंपत्तिर्यस्य तथोक्तस्य गुहस्य निषादनाथस्यानुमत्याज्ञीकारेण गङ्गां भूतलवाहिनीं च निस्तीर्य तीर्त्वा। अस्माभिः क्रियमाणमतिथिसत्कारं परिगृह्य पुनर्गन्तव्यमिति प्रार्थयमानं गुहं सान्त्ववचनैः प्रसाद्य। तदनुमत्या तेन सहैव गङ्गां सतीर्येत्यर्थः। दूरात् दूर एव विप्रकृष्टदेश एव। महर्षेरमर्यादयभयादिति भावः। 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमी। आश्रमद्वारे तपोवनप्रतिहारप्रदेशे निवेशितवलभारः सम्यापितसेनानिवहः सन्। महर्ष्याश्रमपीडाभयात्क्रोशादेव नैष्ठसैन्य इत्यर्थः। तथा श्रीरामायणम्—'भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः। वलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सपुरोहितः॥' इति। अथ भरद्वाजस्य मुनेरभिवन्दनं पादवन्दनमकरोत्॥

१ 'ततः' इति पाठः। २ 'पुरतः' इति नास्ति क्वचित्। ३ 'द्वारि' इति पाठः।

सोऽयं प्रीतमना मुनिर्भरद्वाजो भरतं जननीजनमपि प्रत्येकमालोक्य सेनामप्याहूय यथोचितमातिथ्यमकुरुत।

स इति। सोऽयं मुनिर्मननशीलो भरद्वाजः प्रीतमनास्तदागमनात्संतुष्टान्तःकरणः सन्। भरतं जननीजनमपि कौसल्यादिभरतमातृजनं च प्रत्येकं विविक्तमालोक्य। दयादृष्ट्या अनुगृह्येत्यर्थः। सेना भरतचमूमप्याहूय आनीयतामिति सेनेति भरतमाज्ञाप्य। तद्मूलमुखेनाकारयित्वेत्यर्थः। यथोचितं यथार्हमातिथ्यमतिथिसत्कारमकुरुत कृतवान्॥

तत्प्रकारमेव वर्णयति—

तथातिथ्यं चक्रे भरतबलभाजां तनुभृतां
भरद्वाजः सोऽयं भ्रुकुटिभटकल्पाखिलसुरः।
तपस्तप्त्वा घोरं दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो
यथा तेषां तोषं क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम्॥ ७६॥

तथेति। भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गमात्रेणैव हेतुना। ईषदसमाप्ता भटा भटकल्पाः। किंकरप्राया इति यावत्। 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप्प्रत्ययः। तेऽखिलसुरा अखिलदेवा यस्य स तथोक्तः। लोकत्रयेऽप्यस्यासाध्यं न किंचिदस्तीति भावः। अत एव सोऽयं भरद्वाजः। भरतस्य बलभाजां चमूचराणाम्। 'भृञ्' वि'। तनुभृतां शरीरिणां तथा तेन प्रकारेणातिथ्यमभ्यञ्जनस्नानवासोगन्धमाल्यालंकारमृष्टान्नपानाद्यतिथिसत्कारं चक्रे चकार। 'अतिथेर्ञ्यः' इति तादर्थ्ये ञ्यप्रत्ययः। कथं चकारेत्यत आह—घोरं दुष्करं तपो व्रतोपवासादिरूपं तप्त्वा कृत्वा सुमनसो देवाः सन्तः। अत एव दिवि स्वर्गे तत्फलभुजस्तस्य तपसः फलभुजो रम्भासंभोगादिफलभोक्तारः पुरुषा मुनिकृतं भरद्वाजेन विहितं तेषां भरतचमूचराणां तोषमानन्दं क्षणं क्षणमात्रं यथाभिलषेयुः। क्षणमात्रमपीदृक्परितोषोऽस्माकं संभवेद्यदि तर्हि कृतार्था भवेमेति यथा वाञ्छेयुस्तथा चकारेत्यर्थः। सर्वेऽपि चमूचरा मुनिकृतातिथ्यवशात्स्वर्गसुखादप्यधिकं सुखमनुबभूवुरित्यर्थः। अत्र स्वर्गिणां तत्परितोषणाभिलाषणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः। शिखरिणी वृत्तम्। रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलाग शिखरिणी' इति लक्षणात्॥

इति तद्दिनं दिनशतकल्पं तत्र नीत्वा मुनेर्निदेशेन सर्वे चित्रकूटवनोद्देशमविशन्।

इतीति। इत्यनेन प्रकारेण। तद्दिनं मुनिदर्शनदिनं दिनशतकल्पम्। श्रीरामदर्शनौत्सुक्याद्बहुदिनतुल्यमित्यर्थः। तत्र भरद्वाजाश्रमे नीत्वा गमयित्वा। अथ मुनेर्निदेशेन भरद्वाजाज्ञया सर्वे भरतादयश्चित्रकूटस्य पर्वतस्य वनोद्देशं वनप्रदेशमविशन् प्रविष्टवन्तः॥

---

१ 'मुनिभरतं तज्जननी' इति पाठः २ 'अप्याहूय' इति पाठः ३ 'कल्या '(=वदया) इति पाठः ४ 'दिनं दिनं' इति पाठः ५ 'सर्वेऽपि' इति पाठः

तत्र सन्यस्तसैन्यस्तत इतो गुहेन सह राममन्विष्यन्हव्यगन्धिना गन्धवहेन धूमगन्धेन[1] च दूरादेव विभाव्यमानमचलमृगगणम[2]दृश्यरूपाभिर्वनदेवताभिरवकीर्यमाणवलिकुसुमम[3]शेषपिशिताशनपिशाचोच्चाटनमन्त्रायमाणलक्ष्मणचापघोषश्रवणसमुचितसामीप्यप्रदेशं नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्यवैखानसकुटुम्बि[4]निविरीसभूभागमनोकहशाखावलम्ब्यमानवल्कलाजिनमम[5]रतरशाखा[6]पचितैरभिनवपल्लवभङ्गशबलैरम्बरचरपतिपृतना[7]गणकरकिसलयविमुक्तै[8]रविरले कुसुमनिकरैरभ्यर्च्यमानजानकीनिवासतरमूलवेदिकमालक्ष्यमाणखड्गकार्मुकनिषङ्गमतिथिजनसपर्यापर्युत्सुकसौमित्रिसमाहृतकन्दमूलफलकल्पितैकदेशमविनाभूतजनकदुहितृचरणनलिनविन्यासमपहसितसाकेत[9]रामणीयकं रामाश्रमं भरतः ससंभ्रममभजत ।

तत्रेति । भरतस्तत्र वनोद्देश एव सन्यस्तसैन्यस्त्यक्तानीकः सन् । श्रीराममनस्यन्यथाप्रतीत्यनुदयार्थमिति भावः । *तथा गुहेन सह गहनमार्गवेदिना निषादाधि*पेन साकं ततः इतः प्रदेशे राममन्विष्यन्मृगयन् । हूयत इति हव्यमाज्यादि तद्गन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तेन हव्यगन्धिना गन्धवहेन वायुना धूमगन्धेन होमधूमसौरभ्येण च दूराद्विप्रकृष्टदेश एव विभाव्यमानमनुमीयमानमचला निर्भयदेशत्वादपलायमाना मृगगणा हरिणादिमृगयूथा यस्मिंस्तम् । अदृश्यरूपाभिरन्तर्हिताकाराभिर्वनदेवताभिर्वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरवकीर्यमाणानि विक्षिप्यमाणानि बलिकुसुमानि पूजोपहारपुष्पाणि यस्मिंस्तम् । वनदेवतानामप्यर्चनीयमित्यर्थः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इत्यमरः । अशेषाः समस्ता ये पिशिताशनाः क्रव्यादास्त एव पिशाचा भूतग्रहविशेषास्तेषामुच्चाटनमन्त्रवदाचरन्नुच्चाटनमन्त्रायमाणो यो लक्ष्मणचापघोषः सौमित्रिधनुष्टङ्कारस्तच्छ्रवणस्य तदाकर्णनस्य समुचितो योग्यः सामीप्यप्रदेशः प्रान्तभूमिर्यस्य तम् । निरन्तरलक्ष्मणचापघोषघुमघुमायमानसमीपदेशमित्यर्थः । नूतनपरिकल्पिता श्रीरामसहवासेन कृतार्थत्वं संपादयितुं प्रत्यग्रं निर्मिता पर्णशालास्तासु वसन्तीति वास्तव्या वसन्तः । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । वैखानसास्तपोविशेषलब्धसंज्ञास्तापसविशेषाः । यद्वा ब्रह्मणो नखजाता वैखानसाः । 'ये नखास्ते वैखानसाः' इति श्रुतेः । यद्वा विखनसमुनिना प्रोक्तं सूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसाः । नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्याश्च ते वैखानसकुटुम्बिनो वानप्रस्थसांसारिकाश्च तैर्निविरीसो निबिडो भूभागो भूप्रदेशो यस्य तम् । 'निबिडं निविरीसं च दृढं बाढं प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्बिडज्बिरीसचौ' इति निशब्दाद्बिरीसच्प्रत्ययः । 'निबिडित' इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अनोक-

---

१ 'होमधूमेन' इति पाठः २ 'अचपलमृग' इति पाठः ३ 'अशेषित' इति पाठः ४ 'नीनिबिडित' इति पाठः ५ 'अमुं तरु' इति पाठः ६ 'शाखारचितैः अम्बर' इति पाठः ७ 'सेना' इति पाठः ८ 'इव नवपल्लवभङ्गशबलैः' इति पाठः ९ 'सान्तिम्' इति पाठः

हाना वृक्षाणा शाखास्ववलम्बमानानि समसमानानि सस्थानकानि वल्कलानि चीरवसनान्यजिनानि कृष्णाजिनानि च यस्मिंस्तम्। तथामरतरुशाखाभ्य कल्पवृक्षशाखाभ्योऽपचितैर्लूनैरभिनवपल्लवभङ्गशबलैर्बालप्रवालशकलमिश्रणकर्बुरवर्णैः। 'चित्र किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमर। अम्बरचरपतेः सिद्धगन्धर्वादिखेचराधीश्वरेन्द्रस्य च पृतनागण सैन्यनिवहस्तस्य करकिसलयविमुक्तैः पाणिपल्लवविकीर्णैर्विरलैः सान्द्रैः कुसुमनिकरैः पुष्पनिकुरम्बैरभ्यर्च्यमाना सपूज्यमाना जानकीनिवासतरुमूलवेदिका सीतानिकेतनवृक्षाध प्रदेशवितर्दिका यस्मिंस्तम्। 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमर। आलक्ष्यमाण परिदृश्यमान खड्गकार्मुकनिषङ्ग यस्मिंस्तम्। अतिथिजनाना सपर्यायां पर्युत्सुकेन प्रोत्साहेन सौमित्रिणा समाहृतैरानीतैः कन्दमूलफलैः कल्पित समृद्ध एकदेशो यस्य तम्। कन्दा वर्तुलमूलपिण्डा मूलानि दीर्घाकाराणि इति विवेक। अविनाभूता निरन्तरानुवृत्ता जनकदुहितृचरणनलिनविन्यासा जानकीपादपद्ममुद्रा यस्मिंस्तम्। अपहसित परिहसितम्। धिक्कृतमिति यावत्। साकेतरमणीयकमयोध्यापुरसौभाग्य येन तम्। 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' रामाश्रम। श्रीरामनिवासस्थान सम्भ्रमेण सतोषजनितवेगेन सहित यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा ससम्भ्रममभजत प्राप। अत्र साकेतरामणीयकस्यापहसितत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरियम्॥

अथावासं शान्तेरकृतसुकृतानामसुलभं
नवाम्भोदश्यामं नलिननयनं वल्कलधरम्।
जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपमभुजं
ददर्श श्रीमन्तं विपिनभुवि सीतासहचरम्॥ ७७॥

अथेति। अथाश्रमभजनानन्तरं शान्तेरावास शमैकनिकेतनम्। अकृतसुकृतनामनाचरितपुण्यकर्मणा जनानामसुलभ दुष्प्रापम्। नवाम्भोदश्याम नीलमेघकोमलाङ्गम्। नलिननयन पुण्डरीकाक्षम्। वल्कलधर वल्कलवस्त्रधारिणम्। जटाजूट एवापीड शेखरो यस्य तम्। 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमर। भुजगपतेरादिशेषस्य भोग काय स एवोपमा सादृश्य ययोस्तौ तादृशौ भुजौ यस्य तम्। वृत्तायतपीवरबाहुमित्यर्थ। श्रीमन्त सहजशोभासपन्नम्। नित्ययोगे मतुप्। सीतासहचर जानकीसमेत श्रीराम विपिनभुवि कान्तारसीम्नि ददर्श। एतदादि शिखरिणी वृत्तम्॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां
ववन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम्।
अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापरिचया-
दयोध्यासध्रीचीमविकलमवस्थां विदधतीम्॥ ७८॥

तत इति। तत श्रीरामदर्शनान्तर तस्य श्रीरामस्योपान्ते पार्श्वदेशे नवा नूतना रजनिकररेखा चन्द्रकलामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा। भूलोकगतायाश्चन्द्रकलाया अप्रसिद्धत्वाच्चोपमा। जनकस्य राज्ञो यजनाधीन यज्ञायत्त जनन जन्म यस्यास्ताम्।

हल्मुखङ्कुष्टजनकयज्ञक्षेत्रसमुत्पन्नामित्यर्थ । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । तथा पुण्यात्पवित्रात्पदकमल्मुद्रापरिचयान्निजपादपद्मविन्यासस्थानाद्धेतो । अरण्याना विपिनानाम् । 'अटव्यरण्य विपिनम्' इत्यमर । अविकल दृढ यथा तथा । अयोध्यासध्रीचीमयोध्यासहचरीम् । तत्सदृशीमित्यर्थ । अत एवोपमालकार । अवस्था दशा विदधतीम् । सपादय तीमित्यर्थ । यत्र निजसचारस्तस्यैवायोध्यापुरसत्र्यचारित्वादिति भाव । दधते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । वैदेहीं जानकी ववन्दे नमश्चकार । श्रीरामस्य दर्शन सीतायाश्च वन्दनमिति नैतच्चोद्यमुद्भावनीयम् । श्रीरामापेक्षयापि तत्पत्न्या परमपवित्रताया तस्यामेवात्यन्तादरसभवादिति भाव । सध्रीचीत्यत्र सहाश्चतीति सध्रीची । 'ऋत्विक्-' इत्यादिना क्विन्प्रत्यय । 'सहस्य सध्रि' इति महशब्दस्य सध्यादेश । 'अनिदिता-' इत्यादिना नकारलोप । 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घ । अञ्चते 'उगितश्च' इति ङीप् । उक्तालकारयो परस्परनैरपेक्ष्यात्ससृष्टि ॥

स्वत सिद्धं यस्मिन्नितरदुरवाप विजयते
सुमित्रापुत्रत्वादपि जगति रामानुजपदम् ।
यदीयाक्षिद्वन्द्वप्रतिनिधि भवेदम्बुजयुग
निशीथे निर्निद्र यदि तमपि साक्षादकृत स ॥ ७९ ॥

स्वत सिद्धमिति । इतरदुरवाप अन्यैर्दुष्प्रापम् । भिन्नोदरदुर्लभमित्यर्थं । रामानुज इति पद शब्दो यस्मिल्लक्ष्मणे । सुमित्रापुत्रत्वात् । सापत्नमातृजनितत्वेन भिन्नोदरत्वादपीत्यर्थ । कौसल्यागर्भसभूतत्वाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थ । तथात्वे रामानुजपद स्वत सिद्धत्वस्याविवाद एवेति भाव । यद्वा सुमित्राया आपुत्रत्वादीषत्पुत्रत्वादस्य सुमित्रागर्भसभूतत्वमात्रमेव । पुत्रलाभफलस्य तु कौसल्यागामित्वादिति भाव । अत्रापिरवधारणार्थक । अथवा सुमित्रमकृत्रिमसुहृत् । आपुत्रमीषत्पुत्र । पुत्रकल्प इत्यर्थ । 'पितृसमो ज्येष्ठ' इति न्यायस्यात्रैव प्रसिद्धत्वादिति भाव । सुमित्रश्चासौ आपुत्रश्चेति विशेषणसमास । तस्य भावस्तत्त्वात् । अन्यस्यैतादृशत्वाभावादित्यपिशब्दार्थ । यद्वा सुमित्रापुत्रत्वात्सुमित्रापुत्रत्व विहायेत्यर्थ । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी । अत्रापिरेवकारार्थक । स्वत सिद्ध निसर्गसिद्ध सत् जगति लोके विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । 'पुण्यैर्यशो लभ्यते' इति न्यायादिति भाव । 'विपराभ्या जे' इत्यात्मनेपदम् । तथा अम्बुजयुगमरविन्दयुग्मम् । कर्तृ । निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर । निर्निद्र यदि प्रफुल्ल चेत् । यस्य लक्ष्मणस्य सबन्धि यदीयम् । तच्च तदक्षिद्वन्द्व नेत्रयुगल च तस्य प्रतिनिध्युपमान भवेत्स्यात् । नास्योपमान किंचित्पश्याम इति भाव । एतेन लक्ष्मणस्य सर्वत्र निद्राराहित्य सूच्यते । त लक्ष्मणमपि भरत साक्षादकृत प्रत्यक्षीचकार । अपश्यदित्यर्थ । करोतेर्लुङि सिच क्सिवाश्च गुण । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोप । अत्राम्बुजयुगस्य निर्निद्रनिशीथत्वासबन्धेऽपि तत्सभावनया सबन्धकथनादतिशयोक्ति । तदेतत् 'पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यात्' इत्याद्युदाहृत्यालकारसर्वस्वकार स्पष्टीचकार ॥

तदनन्तर मरुपथे पृथुतरग्रीष्मोष्मणि दैवात्कृतोपलम्भमम्भोरुह तटाकं सुधासारपूरिताप भूरिताप सतृष्ण इव कृष्णसार. संरभस समुपेत्य पादयोर्निपत्य चिर रुदन्दशरथकथा कथयित्वा मैथिली सहिताय सलक्ष्मणाय रामाय शोकमूर्च्छां प्रायच्छत् ।

तदनन्तरमिति । अत्र राम भरत इति च पदद्वयमध्याहर्तव्यम् । तदनन्तर श्रीरामसीतालक्ष्मणदर्शनानन्तरम् । पृथुतरोऽत्यन्तबहुलो ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुजनित-सतापो यस्मिंस्तस्मिन् । दु सहसतापकारिणीत्यर्थ । मरुपथ उपरस्थलन्तस्मिन् । निर्जलदेश इति यावत् । 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्त । दैवाद्भाग्यवशात् । 'दैव दिष्ट भागधेय भाग्यम्' इत्यमर । कृतोपलम्भम् । उपलब्धि प्राप्तमित्यर्थ । सुधाया अमृतस्य सार इव सार उत्कृष्टाशो यासा ता पूरिता परिपूर्णाश्च । कर्तरि क्त । आपो यस्मिंस्तम् । अमृतप्रायपय परिपूर्णमित्यर्थ । 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्त । अम्भोरुहतटाक पद्मसरोविशेषम् । भूरितापो बहुलसताप । अत एव सतृष्ण पिपासातुर कृष्णसारो हरिणविशेष इवेत्युपमा । भरत सरभस सवेग यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो' इत्यमर । राम समुपेत्य प्राप्य पादयोर्निपत्य चिर रुदन्रोदन कुर्वन्दशरथस्य कथा परलोकयात्रारूपा वार्ता कथयित्वा मैथिलीसहिताय सलक्ष्मणाय च रामाय शोकेन या मूर्च्छा ता प्रायच्छत् दत्तवान् । भरतमुखाद्दशरथप रलोकयात्रा श्रुत्वा सीतारामलक्ष्मणा शोकवशान्मूर्च्छा प्रापुरित्यर्थ । 'पाघ्राध्मा–' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

तत किमित्यत आह—

वेलोल्लङ्घनमेतेषा शोकोदन्वति तन्वति ।
अगस्त्यायितमेतस्मिन्वसिष्ठेनात्मवेदिना ॥ ८० ॥

वेलेति । एतेषा श्रीरामादीना सबन्धिन्येतस्मिन्पूर्वोक्ते । शोक उदन्वानिवेत्युपमितसमास । अगस्त्यायितमित्युपमालिङ्गात् । तस्मिन् शोकोदन्वति दु खसागरे । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । वेलोल्लङ्घन कूलातिवर्तन मर्यादातिक्रमण च । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमर । तन्वति कुर्वति । उद्वेले सतीत्यर्थ । आत्मवेदिना आत्मतत्त्वज्ञेन । शोकापनयनोविदेनेत्यर्थ । वसिष्ठेन महर्षिणा । अगस्त्येनेवाचरितमगस्त्यायितम् । कुम्भसभवोऽम्भोधिमिव वसिष्ठस्तदीयशोकसरम्भ स्तम्भितवानित्यर्थ । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । ततो भावे क्त । उपमालकार ॥

तत प्रतिपद्य सज्ञामनुज्ञया गुरोरमरसरिति विरचितसमुचित निवापकृत्य प्रणिपत्य राम प्रतिनिवर्तयितु भरत प्रावर्तत ।

---

१ 'प्रथितनर' इति पाठ   २ 'धारा' इति पाठ   ३ 'सरभसमुपेत्य' इति पाठ
४ 'निपत्य पादयोश्चिरतर' इति पाठ   ५ 'कथामपि' इति पाठ   ६ एतत्पूर्व 'जननीजनोऽपि तत्र निपत्य सुचिरमरोदीत्' इति क्वचित्   ७ 'प्रपद्य' इति पाठ   ८ 'राममसकृत्प्रवर्तयितुम्' इति पाठ   ९ 'प्राश्रयत्' इति पाठ

तत इति। ततस्तदनन्तर सञ्ज्ञा चेतना प्रतिपद्य प्राप्य। प्रतिबुध्येत्यर्थ। 'सञ्ज्ञा नामनि गाय या चेतनाया रविस्त्रियाम्' इति विश्व। गुरोरनुज्ञया वसिष्ठनिर्देशेना-मरसरिति गङ्गाया विरचितमारचित समुचित न्याय्य तत्कालोचित वा निवा-पकृत्य पितृतर्पणकर्म येन तम्। 'इद भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम्। यदन्न पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवता॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्या तदानीं सभ वद्भि पदार्थैर्निर्वर्तितपितृयज्ञमित्यर्थ। राम प्रणिपत्य नमस्कृत्य भरत प्रतिनिवर्त-यितु वनवासात्प्रत्यावर्तयितु प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत्। श्रीराम प्रतिनिवर्तनार्थं विज्ञाप यितुमुपाक्रमतेत्यर्थ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

विकर्तनकुलस्य यदनुकूलं गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य यद-नुरूपं समाचारस्य यत्समुचित प्राचीनभाग्यस्य यद्योग्य लोकगर्ह-णाय यदनर्हं श्रुतस्य वा यत्सदृशं तादृशमाशय प्रकाशयन्ती भरतो-पज्ञा विज्ञापना।

विकर्तनेति। तत्रानुकूलादिशब्दाना प्रायशस्त्वावदेकार्थत्वम्। तथापि किंचिद्व्याख्यायते—विकर्तनकुलस्यार्कवशस्य। 'विकर्तनार्कमार्तण्ड—' इत्यमर। यद्यादृगिति सर्वत्र यच्छब्दार्थ। अनुकूल समतम्। गुणगणस्य विद्याविन-यादिसपत्तेर्यदनुगुणमनुवृत्तम्। यशोरूपस्य प्रशस्तयशस। 'प्रशसाया रूपप्'। 'प्रशसावचनैश्च' इति समास। यदनुरूपमर्हम्। समाचारस्य सम्यगाचारस्य यत्समु-चित न्याय्यम्। प्राचीनभाग्यस्य पुरातनपुण्यस्य यद्योग्य युक्तम्। लोकगर्हणाय लोकापवादाय यदनर्हमयोग्यम्। लोकनिन्दानिवर्तक यादृगित्यर्थ। श्रुतस्य शास्त्रस्य यत्सदृश समानम्। अविरुद्धमित्यर्थ। 'श्रुत शास्त्रावधृतयो' इत्यमर। तादृश तादृ-क्प्रकारमेव। विधेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्गनिर्देश। आशयमभिप्रायम्। 'आशय स्याद-भिप्राये मानमाधारयोरपि' इति विश्व। प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती विज्ञापना प्रार्थना भरतस्य। उपज्ञायत इत्युपज्ञा। भरतेनैवादौ ज्ञातेत्यर्थ। 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्म-ण्यण्प्रत्यय। कर्तरि षष्ठ्या समासे 'उपज्ञोपक्रमम्—' इत्यादिना नपुसकत्वेऽपि विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता। 'उपज्ञोपक्रमाणाश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमर। महाकुलीनत्वादिगुणसपन्नस्य यथा युक्त स्यात्तथा भरतो विज्ञापितवानिति फलि-तार्थ। श्रीरामप्रतिनिवर्तनार्थमनन्यसाधारणी विज्ञापना कृतवानिति तात्पर्यम्॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत्क्षणं क्षणप्रभाभङ्गुरलक्ष्मीसमावेशलक्ष्मणि क्षोणीपतिशतधृतो-ज्झिते मुकुटे विघटिताशां सादर प्रणिपत्य मा पादुकाभ्या परिष्कुरुत

---

१ गर्हणीयाय' इति पाठ २ 'राम प्रणिपत्य सादरम्' इति पाठ

युवामिति रघुवरचरणौ स्वयमेव प्रार्थ्य प्रतिश्रयितुं स्थण्डिलशायिचरणमिव बभार भरतस्योत्तमाङ्गम्।

तत्क्षणमिति। तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम्। 'अत्यन्तसयोगे द्वितीया'। क्षण प्रभा द्युतिर्यस्या सा क्षणप्रभा विद्युत्तद्वद्भङ्गुरा भङ्गशीला। अतिचञ्चलेत्यर्थ। भासमिदो घुरच्'। तस्या लक्ष्म्या राज्यश्रिय समावेशस्य सप्राप्तेर्लक्ष्मणि चिह्ने। तथा क्षोणीपतिशतैरनेकक्षोणीपतिभिर्धृत च तदुज्झित च त्यक्त चेति स्नातानुलिप्तव त्पूर्वकालसमास। तस्मिन्। विशेषणद्वयेनापि हेयत्व सूच्यते। मुकुटे कोटीरे विघ टिताश त्यक्तस्पृह भरतस्योत्तमाङ्ग शिर। 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर। अत एव सादर सगौरव प्रणिपत्य नमस्कृत्य युवा पादुकाभ्या भवदीयाभ्या परिष्कुरुत मामलकुरुतम्। नहि मे तद्व्यतिरेकेण मुकुटमलङ्कार इति भाव। 'सपर्युपेभ्य करोतौ भूषणे' इति सुट्। करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम्। इत्येव रघुवरचरणौ रघु नायकपादौ स्वयमेवोत्तमाङ्गमेव प्रार्थ्य याचयित्वा प्रतिश्रयितु निजप्रार्थनामङ्गीकर्तुम्। 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय' इत्यमर। स्थण्डिले भूतले शेते व्रत वशादिति स्थण्डिलशायी। 'य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ' इत्यमर। 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति णिनि। तस्य यच्चरणमाचरण स्थण्डिलशायित्वं तद्बभारेवेत्युत्प्रेक्षा। यथा कश्चिद्व्रती खेष्टदेवताया यावदनुग्रहमध शयने व्रतनिय मादितात्पर्येणावतिष्ठते, तथा भरतस्योत्तमाङ्गमपि श्रीरामचरणनिकटे पादुकादानरूपानुग्रहपर्यन्त निपत्यातिष्ठदित्युत्प्रेक्षार्थ॥

तत श्रीराम किमकरोदित्यत आह—

त्वया मया च कर्तव्य सत्यवाच पितुर्विधि।
इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम्॥ ८१॥

त्वयेति। सत्यवाच सत्यवचनस्य पितुर्दशरथस्य विधि। चतुर्दशवत्सरावधिकभूपरिपालनवनवासयोग इत्यर्थ। त्वया मया च। पुत्राभ्यामावाभ्यामित्यथ। कर्तव्योऽवश्य विधेय। अन्यथा दोषसरणादिति भाव। इत्युक्त्वेति शेष। भारतीं भरतसबन्धिनीमपि भारतीं प्रार्थनावाच राम प्रत्यादिशत् प्रत्याख्यातवान्, पुनस्य पित्राज्ञोल्लङ्घनमनुचितमतोऽवश्य मया नियतकाल वन वस्तव्यम्, त्वया च प्रजाप रिपालनतत्परेण भवितव्यमिति निराकृतवानित्यर्थ। तादृग्विनयादिसद्गुणसपन्नस्य भरतस्यैव प्रार्थना प्रत्याख्यातवान्। निभृतान्यस्येति किं वक्तव्यमस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालकत्वमपीत्यपिशब्दार्थ॥

अथ किं तत्राह—

तत्र जावालिप्रार्थनायामपि व्यर्थायाम्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये॥ **जावालीति।** अत्र रामायणम्-'आश्वासयन्त

१ 'चरणद्वयम्' इति पाठ २ 'परिचरितु' इति पाठ ३ 'चरितम्' इति पाठ
४ एतत्पूर्वम् 'तथाहि' इति क्वचित् ५ 'कर्तव्यम्' इति पाठ ६ 'पितुर्वच' इति पाठ
७ 'तत्र' इति नास्ति क्वचित्

भरत जाबालिर्ब्राह्मणोत्तम । उवाच राम धर्मज्ञ धर्मापेतमिद वच ॥ साधु राघव माभूत्ते बुद्धिरेव निरर्थका । प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विन ॥ क कस्य पुरुषो बन्धु किमाप्य कस्य केनचित् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ तस्मा-न्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नर । उन्मत्त इति विज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥' इत्येवभूताया जाबालेरर्थे प्रार्थनाया याञ्चायामपि व्यर्थायामनङ्गीकृताया सत्याम् । जाबालिवचनेऽपि निराकृते सतीत्यथ । महर्षेरपि वचन नाङ्गीकृतम् । किमुताऽयस्येत्यपिशब्दाथ । भरतप्रार्थनानङ्गीकारसमुच्चयार्थको वा ॥

भरतस्तदनु प्रार्थ्य लेभे लाभविदा वर ।
काकुत्स्थपादुकाकार महार्घ[1] मुकुटद्वयम् ॥ ८२ ॥

भरत इति । तदनु जाबालिप्रार्थनानन्तरम् । लाभविदामिष्टफलप्राप्तिव्यव-हारपरिज्ञातॄणाम् । विदेर्ज्ञानार्थात्सपदादित्वाक्विप् । वर श्रेष्ठ । 'देवाद्वृते वर श्रेष्ठे' इत्यमर । भरत प्रार्थ्य 'अधिरोहार्यपादाभ्या पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेम विधास्यत ॥' इति रामायणोक्तरीत्या याचयित्वा । काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य पादुकाकार महार्घममूल्यम् । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ' इत्यमर । मुकुटद्वय कोटीरयुगल लेभे प्राप । किमेतेनापकर्षावहेन राजलक्ष्मकोटीरेणेति परिहृत्योत्कर्षावह मन्मस्तकालकारोत्तम पादुकाद्वय स्वीकृतवानित्यथ । वसिष्ठ ज्येष्ठ परित्यज्य राज्यपरि-पालनमप्रयुक्तमिति मत्वा तदीयपादुकाद्वयपुरस्कारेण राज्य कर्तु तद्द्वय सगृहीतवानिति भाव । अत्र लाभविद्वरपदार्थस्य विशेषणगत्या मुकुटद्वयप्राप्तिपदार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलकार । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

स एष सानुज प्रायादयोध्या भ्रातृशासनात् ।
अटवीं पितृसदेशादयौ राम सलक्ष्मण ॥ ८३ ॥

स इति । स एष भरत सानुज सशत्रुघ्न सन् भ्रातृशासनाच्छ्रीरामनियोगा-दयोध्या प्रायात् प्राप । तथा राम सलक्ष्मण सन् पितृसदेशात्पितृशासनादटवीं दण्डकारण्य ययौ । यथा श्रीरामस्य पित्राज्ञा परिपालनत्वेन गरिष्ठा तथा भरतस्य भ्रात्राज्ञेत्यर्थ । एतेन भरतस्य पित्राज्ञापेक्षयापि भ्रात्राज्ञैव गरीयसीति सूच्यते ॥

निलङ्घ्य निविधान्देशान्भरतो धृतवल्कल ।
विषय स्वमुपाश्रित्य[2] विषये विमुखोऽभवत् ॥ ८४ ॥

निलङ्घ्येति । भरतो धृतवल्कल सन् । ज्येष्ठे धार्मिष्ठे वल्कलधारिणि सति मम समीचीनवस्त्रधारणमनुचितमिति परिधृतवल्कलवसन इत्यर्थ । विविधान्नाना-विधान्देशान् । भरद्वाजाश्रमादिप्रदेशाञ्जनपदान्वा । विलङ्घ्य अतिक्रम्य । तत स्व स्वकीय विषय कोसलदेशमुपाश्रित्य विषये राजार्हे भोगे विमुखो निराभ्थोऽभवत् ।

---

१ 'महार्घम्' इति पाठ २ 'समुपाश्रित्य' इति पाठ

आनृव कन्दमूलफलाहारेण शरीरयात्रातत्परोऽभूदित्यर्थ । अत्राय ध्वनि —भरतो नाम कश्चन मुनिर्विविधास्तिर्यङ्मनुष्यादिरूपेण बहुप्रकारान् । दिशन्त इति देशान् शरीराणि विल्ड्घ्य । तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तच्छरीरोपाध्यवच्छिन्नतया यावत्कर्मानुभव स्थित्वा तत्तत्कर्मक्षये तानि सर्वाण्यतिक्रम्येत्यर्थ । अनवल्कल्चरमशरीराव-च्छिन्नदशाया वैराग्यवल्कलधारी सन् । स स्वहृदयाकाशान्तस्थविषय ज्ञेयतया निदिष्ट चिदानन्दात्मक ब्रह्मोपास्तिरूप श्रुतशिष्टाग्योदयाख्यागोचर कृत्वा विषये तुच्छे सासारिकसुखे विमुखो विरक्तोऽभवत् । अनाभिधाया प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृत मुनिगोचरशब्दमूलोऽय ध्वनिरिति सक्षेप ॥

ततश्चायं यावदार्यस्य प्रत्यागमन तावदयोध्या नाध्यास्ये । तस्मि न्नवधिमतिक्रम्य चिरायति यदि सद्य एवाश्रयाशमाश्रित्यापि प्राणा न्सन्दयिष्यामीति नन्दिग्रामसञ्ज्ञमाश्रममशिश्रियत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमय भरत । यावद्याव पर्यन्तमार्यस्य श्रीरामस्य प्रत्यागमन तावत्ताव पर्यन्तमयोध्या नगरीं नाध्यास्ये नाधितिष्ठामि । 'अधिशीङ्-स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । सति वनवासिनि ज्येष्ठे तत्र राज्य कर्तुमनर्हत्वादिति भाव । तथा तस्मिञ्श्रीरामेऽवधिं चतुर्दशवत्सरात्मकमर्यादामतिक्रम्योल्लङ्घ्य चिरायति यदि । शीघ्र नायाति चेदित्यर्थ । सद्योऽविलम्बेनैवाश्रयमश्नातीत्याश्रयाशमन माश्रित्यापि प्राणाश्चन्दयिष्यामि सतोपयिष्यामि । तदन तरविरहव्याभिप्रवेशाद्दर्श नन्तरु महत्वादिति भाव । प्राणपरितोषकोपायान्तराभावसूचकोऽयमपि शब्द । इति प्रतिज्ञायेति शेष । नन्दिग्राम इति सञ्ज्ञा नामधेय यस्य तमाश्र निवासमशिश्रयदाश्रितवान् । तत्रार्यपादुकयो राज्याभिषेक कृत्वा तत्परतन्त्रत राज्य परिपाल्यन्नतिष्ठदित्यथ । श्रयतेर्लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' इति चङ् 'चङि' इति द्वित्वम् । ननु 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता । तास प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना ॥' इति श्रुतेरात्महत्याया महानर्थश्रव णाद्धर्मशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽय भरत कथमाश्रयाशाश्रयणरूपप्रतिज्ञा कृतवानिति चेन् सत्यमेव कथयति भगवती श्रुति । तथाप्यातुरस्य भरतस्यात्यन्तसोभ्रात्रप्रदर्शनाथ कृत्वादित्थ प्रतिज्ञेति वेदितव्यम् ॥

दाशरथिरपि शमधनजनकथितनिशिचरगणरचितकदनपरिहरणाय गहनजठरमवजगाहे ।

दाशरथिरिति । दाशरथि श्रीरामोऽपि शमधनजनैर्महर्षिभि कथित निवेदित निशिचरगणरचित राक्षसनिवहकृत यत्कदनमाश्रमोपप्लवरूप तस्य परिहरणाय निरस नार्थम् । महोपद्रवकारिराक्षससहरणेन महर्षीन्स्वस्था कर्तुमित्यर्थ । गहनजठर कान्तार न्तरालमवजगाहे प्रविवेश ॥

---

१ 'यदि' इति नास्ति क्वचित् २ 'प्राणानपि निर्दिष्यामीति' इति पाठ ३ 'रचित' इति नास्ति क्वचित्

विस्तीर्णाक्षैर्विपिनहरिणैर्नीतभीतिप्ररोहै-
र्दर्भग्रासेऽप्यकृतरुचिभिः सस्पृहं वीक्ष्यमाणः।
रामः प्राप्य प्रकृतिमहितं स्थानमत्रेर्महर्षे-
र्जग्राहास्य प्रमुदितधियः प्रेमपर्यां सपर्याम्॥ ८५॥

विस्तीर्णेति। रामो वीतोऽपगतो भीतिप्ररोहो भयाविर्भावो येषां ते। प्रसन्नत्वादिगुणदर्शनजनितविस्रम्भाद्नुपरमचैरित्यर्थः। अत एव विस्तीर्णान्यत्युत्सुक्याद्विस्तारितान्यक्षीणि येषां तैः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्'। तथा दर्भाणां ग्रासे कवलेऽप्यकृतरुचिभिरविहितादरैः। श्रीरामदिव्यमूर्तिदर्शनव्यामदान्त्रिदेहयात्रायामप्यासक्तिरहितैरित्यर्थः। विपिनहरिणैररण्यमृगविशेषैः सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा वीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमानः सन्। श्रुतिभव पद्मभवप्रमुखानामप्यगोचरो भगवान्सीतालक्ष्मणोपेतः श्रीरामः पञ्चपरि गङ्गाप्रवाहवदस्माकं पुरतः प्रादुरासीदिति सकरुणगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितनत्रैर्विशिष्टमृगादिभिरपि सविस्मयं परिदृश्यमान इत्यर्थः। तिरश्चामेवायं विलोकनीयः, किमुतान्येषामिति भावः। प्रकृत्या स्वभावेन महितं पूज्यमत्रेरत्रिनाम्नो महर्षेः स्थानं प्राप्य प्रमुदितधियोऽस्य महर्षेः सबन्धिनीं प्रेमपर्यां प्रीतिपूर्विकां सपर्यामतिथिपूजां जग्राह स्वीकृतवान्। यथार्हातिथिसत्काराचरणतत्परेण महर्षिणा यावदुत्साहं सभाविता पूजा गृहीतवानित्यर्थः। 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः। सकललोकपूज्यस्याप्यस्य भगवतो रघुनन्दनस्य महर्षिपूज्यत्वं युक्तमेवेति भावः॥

ततः किमत आह—

सीतामप्यनसूयाभिधानास्य पत्नी स्वभूषणैरतोषयत्।

सीतामिति। अनसूयेत्यभिधानमाख्या यस्याः सा तथोक्ता तस्य महर्षेरत्रेः पत्नी भार्या सीतां श्रीरामधर्मपत्नीमपि स्वभूषणैः स्वकीयालङ्कारैरतोषयदमोदयत्। वस्त्रमाल्यादिदानेन सभावयामासेत्यर्थः। साध्वीमणेः साध्वीमणितोषणं युक्तमिति भावः। तथा रामायणम्—'इदं दिव्यं वरं मूल्यं वस्त्रमाभरणानि च। अङ्गरागं च वैदेहि महार्हं च विलेपनम्॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभय॥' इति॥

खण्डनाय वसुधावधूमनःपुण्डरीकतुहिनत्विषां द्विषाम्।
दण्डकावनमवाप राघवश्चण्डभानुरिव मेघमण्डलम्॥ ८६॥

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणेऽयोध्याकाण्डः समाप्तः।

खण्डनायेति। राघवो रघुवंशोद्भवः श्रीरामः वसुधा वधूर्भार्या। तत्त्वनतस्य श्रीमहाविष्णुत्वेन भूपतित्वादिति भावः। तस्या मन एव पुण्डरीकं सिताम्भोजम्। 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः। तस्य तुहिनत्विषां हिमकराणाम्। चन्द्राणामिति यावत्। चन्द्रवत्तद्विकासनिरसनहेतुभूतानामित्यर्थः। अधर्माचरणतत्परत्वेन मनःसंतापकारित्वादिति भावः। न चानेकचन्द्रग्रहणं दोषाय। विशेष्य-

बाहुल्येनोपचरितत्वादित्युक्तं विद्यानाथेन—'प्रोद्यन्मुक्तौघताराप्रकरपरिवृतस्त्वं मृगाङ्क चन्द्रः' इति । द्विषां राक्षसानां खण्डनाय संहरणार्थम् । वस्तुतः स्वयं दुष्टराक्षसशिक्षणार्थमवतीर्णत्वात्तेषां चावश्यमुपलालनीयायाः वसुधारूपनिजभार्याया मानभोगमानिरसनकृत्यकारि वाचेति भावः । चण्डभानुः सूर्यो मेघमण्डलमभ्रकदम्बमिव दण्डकावनमवाप । तत्समीपं जगामेत्यर्थः । रूपकोपमयोः संसृष्टिः स्पष्टा । शब्दानुप्रासस्तु चमत्कारकारितया सम्प्रदायबुद्धिद्योतकतया च श्रीरामायणायोध्याकाण्डान्तिमश्लोकतुरीयपादान्तिमोपमामनाप्यनेन प्रयुक्तत्वानिरसनुसंधेयम् । तथा च श्रीरामायणम्—
'इतीव तौ प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनौ परंतपौ । वनं सभार्यं प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥' इति । रथोद्धता वृत्तम् । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दिन्दिरसदोदुमन्मान दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितमारस्यतेनारमन्दतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयसुधापारावारपारीणतस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदमसृणनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य श्रीकोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायामयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
अयोध्याकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

अरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य विपिनं महत्तदनु मैथिलीवल्लभो
महाबलसमन्वितश्चलितनीलशैलच्छविः ।
निशाचरदवानलप्रशमनं विधातुं शरै-
श्चचार सशरासनः सुरपथे तडित्वानिव ॥ १ ॥

प्रविश्येति । तदनु दण्डकाननसमीपप्राप्त्यनन्तरं महाबलसमन्वितः । अप्रमेयपराक्रमशालीत्यर्थः । एतेनाविसंवादितया सकलराक्षसशिक्षणदक्षत्वं सूच्यते । अन्यत्र महाबलो वायुस्तेन समन्वितः । तत्प्रेरित इत्यर्थः । चलितस्य सचलतो नीलशैलस्येन्द्रनीलाचलस्य च्छविरिव च्छविर्यस्य स तथोक्तः । सामान्यमेतत् । एतेनासन्ताश्चर्यकरत्वं महोन्नत्यं च सूच्यते । मैथिलीवल्लभः सीतापतिः श्रीरामो महद्विपुलं विपिनं दण्डकारण्यं प्रविश्य शरैर्बाणैर्नीरेश्च । 'शरो दध्यग्रसारे बाणे काण्डे तृणान्तरे । शरं तु नीरे' इति नानार्थरत्नमाला । निशाचरा राक्षसा दवानला वनवह्नय इवेत्युपमितसमासः । तडित्वानिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् । तेषां प्रशमनं विनाशनमुपशमनं च विधातुं कर्तुं सशरासनो धनुर्धरः सन् । अन्यत्र सेन्द्रचापः । सुरपथ आकाशे । 'ऋक्पू-' इत्यादिना समासान्तः । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञाया पदकार्यं (दकारः ?) न भवति । किंतु झयो मतुपो मकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । चचार । विजहारेत्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमालंकारः स्पष्टः । चलितनीलशैलेत्यत्र नीलशैलस्य चलनासंभवादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डिप्रभृतयो बभणुः । अत एवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालंकारिकाः सर्वे वर्णयन्ति । पद्यच्छेदात्पूर्वं यदि विवक्षा तदैवोपमेत्यलम् । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । अत्र श्रीरामायणारण्यकाण्डाद्यपद्याद्यपदं प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तच्च 'प्रविश्य तु महारण्यम्' इति ॥

तदनु[1] कण्डूलवर[2]शुण्डालकपोलकषणविरमिता[3]मितविटपसालषण्ड-निर्यातनिर्यासगन्धानप्यात्तगन्धान्विदधानै[4]राहुतिगन्धै[5]रनुमीयमानान-विनाभूतजलाशयानाश्रमभागानभितश्चरतोराति[6]थ्यशमितमार्गश्रमयो[7]रामलक्ष्मणयोरध्वानं[8]रुरोध विराधाभिधानो यातुधानः ।

तदन्विति । कण्डूर्नाम नखाद्युल्लेखनापनेयस्त्वग्रोगविशेषः । सा एषामस्तीति कण्डूलाः । सिध्मादित्वाल्लच् । शुण्डास्तुण्डा एषां सन्तीति शुण्डालाः । 'प्राणिस्थादातो

---

१ 'तत' इति पाठः २ 'कण्डूलायनयनपटुशुण्डाल' इति पाठः ३ 'मितानमितविकटविटप' इति पाठः ४ 'श्वाहुति' इति पाठः ५ 'गन्धधूमस्तोमै' इति पाठः ६ 'श्रमित', 'प्रश्रमित' इति पाठौ ७ 'दाशरथ्यो' इति पाठः ८ 'तरसा रुरोध', 'सहसा रुरोध' इति पाठौ

लन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः। रेफान्तपक्षे 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' इति रप्रत्ययः। कण्डूलाः ये वरशुण्डालकपोलाः मत्तेभगण्डस्थलानि तेषां कषणेन सघर्षणेन विपमिता विशमीकृता अमिता असङ्ख्याताश्च विटपाः शाखा यस्य स तथोक्तः। 'विटपः पल्लवे षिड्गे विस्तारे स्तम्भशाखयोः' इति विश्वः। तादृशो यः सालषण्डः सर्जतरुनिवहस्तस्माच्छिर्यातो निर्गतो निर्यासगन्धो मज्जाविशेषामोदो येषां ते तथोक्ता नप्यात्तगन्धान्पुनः स्वीकृतामोदान्। अभिभूतामोदानिति गम्यते। विद्वानैः। निर्यासगन्धविधुरत्वेऽपि पुनः स्वाभिव्याप्त्या बहुलतरगन्धसपन्नाङ्कुर्वाणैरित्यर्थः। 'मार्गे तु सर्जनिर्यासश्चरणमा सम्यसवर'। 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इति चामरः। आहुतिगन्धैर्हूयमानहविरामोदर्हेतुभिः। 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगवयोः' इति विश्वः। अनुमीयमानाननुमीयमानान्। दूरादेवेति शेषः। इमे कण्याश्रमा भवितुमर्हन्ति आहुतिगन्धवत्त्वात्सम्प्रतिपन्नाश्रमवदित्यनुमितिविषयीक्रियमाणानित्यर्थः। अविनाभूता सर्वत्र प्रतिपन्ना जलाशया हृदा येषु तान्। श्रमहारिण इत्यर्थः। आश्रमभागानभितस्तपोवनानां समन्तात्। 'अभितः परितः-' इत्यादिना द्वितीया। चरतो सञ्चारतत्परयोरातिथ्येन मुनिविरचितातिथिसत्कारेण। 'अतिथेर्ञ्यः' इति ञ्यप्रत्ययः। शमितः शान्तिं गमितो मार्गश्रमोऽध्वगमनप्रयुक्तखेदो ययोस्तयोः। 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः' इति लक्षणम्। रामलक्ष्मणयोर्दाशरथ्योरध्वानं मार्गम्। विराध इत्यभिधानं नाम यस्य स तथोक्तो यातुधानो राक्षसो रुरोध निरुद्धवान्। 'यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः ॥

स एष रोपभीषणवेषस्त्रिशिखशिखराग्रवतंसितविविधमृगशवशतहृदयः शतहृदातनयः सीतामपजहार। व्याजहार च दाशरथी।

स इति। रोपेण सहनामर्षेण भीषणो भयङ्करो वेषो यस्य स तथोक्तः। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। त्रिशिखस्य त्रिशिखस्य शिखराग्रेणावतंसितानि प्रोतानि विविधमृगशवशतहृदयानि शतसङ्ख्याकसिंहादिनानाविधमृगमृतशरीरवक्षःप्रदेशा यस्य स तथोक्तः सन्, भक्षणार्थं शूलाग्रप्रोतसिंहाद्यनेकमृगनिवह इत्यर्थः। तथा रामायणम्—'त्रीन्सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषतान्दश। सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ अवसज्यायसे शूले निनदन्तं महास्वनम्' इति। शतहृदायास्तनयः स एष सोऽयं विराधः। सीतामपजहार अपहृतवान्। दाशरथी रामलक्ष्मणौ प्रति व्याजहार उवाच। 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ॥

व्याहारप्रकारमेवाह—

कौ युवां युवानौ, कुतस्त्यौ, वामाचारवर्त्म प्रतिभाति वामाचारः। चीरं वपुषि, जटा शिरसि, करे च चण्डकोदण्डः। कायमाकुलयन्; कश्चन कल्पलताकल्पेयमनल्पाभरणा तरुणीति।

---

१ 'भीषणस्त्रिलोकी' इति पाठः २ 'शिखरावतंसित' इति पाठः ३ 'शत' इति पाठः
४ 'प्रतिभाति मे' इति पाठः

काविति । युवानौ तरुणौ युवां भवन्तौ कौ । कस्मिन्वंशे जाताविलर्थः । कुतः कस्माद्देशादागतौ कुतस्त्यौ । 'अव्ययात्त्यप्' । वां युवयोः । 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ' इति वामादेशः । आचारः प्रवृत्तिर्वामाचारवद्वामाचारवत् । अतिरम्याचारवदिति परमार्थः । 'वामस्तु वक्रो रम्ये स्यात्सव्ये वामस्थितेऽपि च' इति शब्दार्णवे । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । प्रतिभाति परिस्फुरति । कुतः । वपुषि देहे चीरं वल्कलम् । शिरसि जटा । करे च चण्डः प्रकाशमानः कोदण्डो धनुर्यस्य स तथोक्तः । अयं परिदृश्यमान आकल्पो जटावल्कलदारचापाभिधारणरूपो वेषः । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यम्' इत्यभिधानात् । क्व । कल्पलताकल्पा कल्पवल्लीसदृशी । सकलमनोरथपूरणीत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप्प्रत्ययः । अनल्पाभरणा सकलाभरणभूषितेयमेषा तरुणी सुदरी । क्वचन मुनिवेषधारणस्त्रीसाहचर्ययोरत्यन्तविरुद्धत्वादिति भावः । इति व्याजहारेति सबन्धः ॥

दाशरथिरपि कथितनिजान्वयो विराधाङ्के वेपमानां विदेहदुहितरं विलोक्य सकोपं सौमित्रिणा साकं रक्षोवक्षसि शिलीमुखान्निचखान ।

दाशरथिरिति । दाशरथिः श्रीरामोऽपि कथित उक्तो निजान्वयो निजवंशो येन स तथोक्तः सन् । इक्ष्वाकुवंशप्रभवत्वादिनिजकथां कथयित्वेत्यर्थः । विराधस्याङ्के । कटिप्रदेश इति यावत् । वेपमानां भयसंभ्रान्ततया कम्पमानां विदेहदुहितरं [1]वैदेहीं विलोक्य । अत एव सकोपं सामर्षं सौमित्रिणा साकं लक्ष्मणेन सह रक्षोवक्षसि विराधोरःस्थले । शिलिः शल्यं मुखे येषां ते शिलीमुखा बाणास्तान्निचखान निखातितवान् । सप्तभिर्बाणैः रक्षोवक्षो विदारयामासेत्यर्थः । 'धनुषा ज्यागुणवता सप्तबाणान्मुमोच ह' इति श्रीरामायणे । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ॥

ततः किं तत्राह—

[3]विशिखे विशिखे तस्मिन्विधात्वरवर्मणि ।
सीतां विक्षिप्य चिक्षेप शूलं रक्षो रघूद्वहे ॥ २ ॥

विशिख इति । विधातृवरो ब्रह्मवर एव वर्म कञ्चुकं यस्य तस्मिन् । अभेद्यत्वचइत्यर्थः । 'तनुत्रं वर्म दशनम्' इत्यमरः । अत एव तस्मिन्विराधे विषये विशिखे । रामबाणेष्विलर्थः । जातावेकवचनम् । अत एव शिलीमुखानिति न बहुवचनविरोधः । विगता शिखा अग्राणि यस्य तस्मिन् । अकिंचित्करेषु सत्स्वित्यर्थः । रक्षो विराधः । सीतां विक्षिप्य विहाय रघूद्वहे रघुनायके विषये शूलं चिक्षेप प्रयुयोज ॥

तदनु शूलमखण्डयदञ्जसा शितशिखं रघुनायकसायकः ।
नियतमेव विराधविरोधिना हृदयशूलमपि त्रिदिवौकसाम् ॥ ३ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं रघुनायकस्य सायको बाणः शितशिखं तीक्ष्णाग्र

---

१ 'विदेहराज' इति पाठः. २ 'निजपाने' इति पाठः. ३ 'तत्पूर्वम् 'ततः' इति पाठः' क्वचित्. ४ 'तत' इति पाठः. ५ 'निक्षिप्य' इति पाठः.

शूलं विराधप्रयुक्तं त्रिशूलमञ्जसा शीघ्रमखण्डयदच्छिनत् । तथा विराधविरोधिनाम् । विराधोपद्रुतानामित्यर्थः । त्रिदिवं स्वर्गं ओकः स्थानं येषां तेषां देवानां नियतं नित्यानुस्यूतम् । एवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदार्थकः । हृदयशल्यं हृच्छूलमप्यखण्डयत् । श्रीरामबाणखण्डितं विराधशूलं निरीक्ष्य देवा विगतचिन्ता सुरवरवरुणाः बभूवुरित्यर्थः । अत्र च द्वयोः शूलयोः प्रकृतयोरेव खण्डनक्रियारूपसाम्यादौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । द्रुतविलम्बितम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

विराधोऽपि क्रुधा सरभसमभिपत्य स्कन्धे निधाय रामलक्ष्मणौ गतिनिरोधापराधपरिहाराय[1] हिमकराहिमकरौ[2] प्रस्थे वहन्विन्ध्य इव प्रतस्थे ।

विराध इति । विराधोऽपि क्रुधा शूलखण्डनजनितक्रोधेन सरभसं सवेगम् । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । अभिपत्याभ्युपगम्य । गतिनिरोधापराधपरिहाराय निजागमनप्रतिबन्धनिरासकरणार्थं रामलक्ष्मणौ स्कन्धे । अंसयोरित्यर्थः । निधायारोप्य हिमकराहिमकरौ चन्द्रसूर्यौ प्रस्थे सान्वो । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । वहन्धारयमाणो विन्ध्यो विन्ध्याचल इव प्रतस्थे चचाल । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र विन्ध्यस्य मेरुस्पर्धया चन्द्रसूर्यगतिनिरोधकत्वसंभवेऽपि प्रस्थानासंभवादुत्प्रेक्षा ॥

रामस्तत्र विराधवधोद्युक्तः सौमित्रिमेवमभिदधे ।

राम इति । तत्र तस्मिन्समये रामो विराधस्य वधे हिंसायामुद्युक्तः सन्नद्धः सौमित्रिमभिदध उवाच ॥

तदेवाह—

या तु नः पदवी सैषा[3] यातुनश्चास्य लक्ष्मण ।
यातुकामं तथैवेदं यातु कामं न हन्यताम् ॥ ८ ॥

येति । हे लक्ष्मण, या तु येव । तुशब्दस्त्ववधारणार्थकः । नोऽस्माकं सम्बन्धिनी पदवी मार्गः । अस्मज्जिगमिषिता पदवीत्यर्थः । सैषैवास्य यातुनो राक्षसस्य पदवी । 'नैर्ऋतो यातुराक्षसौ' इत्यमरः । अस्त्वेव । किं तत्राह—इदं रक्षस्तया पदव्यैव । यातुं कामो यस्य तद्यातुकामं गन्तुकामम् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । अतः कामं यथेच्छं यातु गच्छतु । यातेर्लोट् । न हन्यतां न वध्यताम् । दुर्गमेऽस्मिन्कान्तारमार्गेऽस्मद्वहनतात्पर्येणोपकारत्वादयं न हन्तव्य इत्यर्थः । नह्यस्माभिरस्मात्क्षुद्ररक्षःकीटकाद्भेतव्यम् । किंतु कतिपयोद्वहनेन सुखं गत्वानन्तरमसुं निहन्व । अतो यथेच्छं गच्छत्वित्यर्थः । एतेनास्यात्यन्तधैर्यसंपत्तिः सूच्यते । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिकाः । अत्र श्रीरामस्य कान्तारसुखसंचारे काकतालीयन्यायेनान्यस्याधस्य रक्षोवहनस्य कारणत्वकथनात्समाधिरलंकारः । 'कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सुकरत्वं समाधिः' इति सूत्रम् ॥

---

१ 'परिहरणायैव' इति पाठः । २ 'मिहिरहिमकरौ' इति पाठः । ३ 'सेयं' इति पाठः ।

अयि कवलय मामम् विमुञ्चेत्यतिकरुणं रुदतीमवेक्ष्य सीताम्।
उरमरचयतामुभावसिभ्या पिशितभुज भुजभारहीनमेनम्॥ ७॥

अयीति। अयि हे राक्षस, मा कवलय भक्षय। अमू रामलक्ष्मणौ विमुञ्च त्यज। 'शे मुचादीनाम्' इति नुम्। इत्युक्त्वेति शेषः। स्वापेक्षयापि तयोरत्यन्तप्रेमातिशयस्य सभ्रमादिति भावः। अतिकरुणमतिदीनं रुदतीं रोदनं कुर्वाणां सीतामवेक्ष्य दृष्ट्वा। उभौ रामलक्ष्मणौ। अरं शीघ्रम्। 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः। असिभ्यां खड्गाभ्यामेनं पिशितभुजं क्रव्यादं विराधम्। भुजावेव भारस्तेन हीनं रहितम् अचरयताम् अकुरुताम्। लक्ष्मणः सव्यबाहुं रामो दक्षिणं च चिच्छेदेत्यर्थः। तथा श्रीरामायणम्—'तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं बभञ्ज ह। रामोऽपि दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः॥' इति। पुष्पिताग्रा वृत्तम्। 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात्॥

ततस्तीक्ष्णतरप्रहरणगवाक्षितवक्षसा रक्षसा न परित्यक्तेषु प्राणेषु पराक्रमाविषयपराक्रमौ प्राक्रमेतामेतौ तदङ्गगलितरुधिरधारासेकेन खननक्षमाया काननक्षमाया राक्षसशरीरोचितमवटमतिविशङ्कटमुत्पादयितुम्।

तत इति। ततो भुजच्छेदानन्तरं तीक्ष्णतरप्रहरणेन गाढतरप्रहारेण गवाक्षवत्कृतं गवाक्षितं छिद्रितम्। 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। वक्ष उरःस्थलं यस्य तेन तथोक्तेन। शैषिकस्य कपो वभाधिकत्वान्न कप्। तेन रक्षसा विराधेन प्राणेषु न परित्यक्तेषु सत्सु। तस्मिन्न मृते सतीत्यर्थः। नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः। एतौ रामलक्ष्मणौ पराक्रमस्य भुजबलस्याविषयोऽगोचरः पराक्रमः काठिन्यं यस्याः सा तस्याम्। अशक्यायामित्यर्थः। तथा तस्य विराधस्याङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो गलितया परिस्रवन्त्या रुधिरधारया रक्तप्रवाहेण यः सेकः आर्द्रत्वं तेन खननक्षमायामवदारणयोग्याया काननक्षमाया कान्तारस्थलाम्। 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः। राक्षसशवस्य राक्षसकुणपस्योचितमनुरूपम्। 'यादृशा तादृशी गतिः' इति वचनादिति भावः। राक्षसानां प्रेतानां गतप्रक्षेपणस्य धर्मत्वादिति भावः। तेनैवोक्तं श्रीरामायणे श्रीरामं प्रति—'रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः। अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः॥' इति। अतिविशङ्कटमत्यन्तविशालम्। 'विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः। अवटं गर्तम्। 'गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे' इत्यमरः। उत्पादयितुं रचयितुं प्राक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ॥

तत्क्षणमेव क्षणदाचरोऽपि सञ्जातप्रत्यभिज्ञो रामाय व्यजिज्ञपत्।

तत्क्षणमेवेति। तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे। गर्तरचनासमय एवेत्यर्थः।

---

१ 'क्षुरप्रप्रहरण' इति पाठः २ 'विकटमवटम्' इति पाठः ३ 'प्रत्यभिज्ञ मन्त्राम्' इति पाठः

'अत्यन्तसयोगे द्वितीया' । क्षणदाचरो विराधोऽपि सजाता स्मृत्यारूढा प्रत्यभिज्ञा पूर्वानुभूतस्ववृत्तान्तपरामर्शो यस्य तथोक्त सन् । रामाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास। निजवृत्तान्तमिति शेष । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आत्मनो गन्धर्वकुलसभव रम्भापरिरम्भणारम्भसम्भ्रमं तच्छ्रुव कुपितवैश्रवणदत्तां रक्षोरूपिणीं शापव्यापदं तस्यास्तथाविधः सान च ।

आत्मन इति । आत्मन स्वस्येति सर्वत्र सब यते। गन्धर्वाणां देवयोनि विशेषाणा देवगायकाना कुले वशे सम्भवमुत्पत्तिम् । तथा रम्भाया वैश्रवणस्नुषाया परिरम्भणारम्भसम्भ्रममालिङ्गनोद्योगसम्भ्रम च। तथा तच्छ्रवणेन रम्भापरिरम्भण रम्भसम्भाषणेन कुपित क्रुद्धो वैश्रवण कुबेरस्तेनेव दत्तामतिसृष्टाम्। विश्रव सोऽपत्यं वैश्रवण इति विग्रह । 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृतेविश्रवणादेश । 'किंनरेशो वैश्रवण' इत्यमर । रक्षोरूपिणीम्। राक्षस स्वरूपदायिनीमित्यर्थ । शापव्यापद शापरूपमहाविपत्तिं च । तस्या शापव्यापदस्त थाविध तादृक्प्रकारम् । वनवाससचारतत्परेण रामेण श्वभ्रप्रक्षेपणरूपमित्यर्थ । अवसानमन्त च । व्यजिज्ञपदिति सब'ध । अत्रेद रामायणवचनम्—'अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्। तुम्बुरुर्नाम गन्धर्व शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मा महायशा । यदा दाशरथी रामस्त्वा वधिष्यति सयुगे ॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति। इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह॥' इति ॥

रक्षोवध प्रकृत इत्ययमेव शसे-
त्स्वर्गाय गायकपदं गमितो विराध ।
नागालयाय वपुरस्य वदेदितीव
श्वभ्रे तदक्षिपदिषुप्रहृत स राम ॥ ६ ॥

रक्ष इति । रक्षोवधो राक्षससहार प्रकृत प्रक्रान्त । रामेणेति शेष । इति। एतद्वचनमित्यर्थ । गायकपद गन्धर्वस्थान गमित प्रापितोऽय विराध एव स्वर्गाय। स्वर्गलोकस्थेभ्य इत्यर्थ शसेत। स्वर्गलोकगतममु दृष्ट्वा देवा प्रक्रान्तो राक्षसवध इति जानीयुरित्यर्थ । तथास्य विराधस्य वपुर्मृतशरीर कर्तृ नागालयाय। पातालोकवा सिभ्य इत्यर्थ । 'अधोभुवनपाताल बलिसद्म रसातलम् । नागलोक' इत्यमर । रक्षोवध प्रवृत्त इति वदेत्कथयेत्। भूलोके तु प्रसिद्धमेवेति भाव । इति। मत्वेति शेष । स राम इषुभिर्बाणे प्रहृत प्रकर्षेण हत तद्विराधवपु श्वभ्रे गर्तेऽक्षिपत् क्षिप्तवानित्युत्प्रेक्षा । पातालपर्यन्तगम्भीरे गर्ते तद्वपुर्निपातितवानित्यर्थ ॥

---

१ 'परिरम्भ' इति पाठ । २ 'प्रवृत्त' इति पाठ

तदनु नाकलोकभजनाय पुरहूतेन समाहूतस्य भगवतः शरभङ्गस्याश्रमपदं रघुपतिरभजत ।

तदन्विति । तदनु विराधवधानन्तरं रघुपतिः श्रीरामो नाकलोकभजनाय स्वर्लोकप्राप्त्यर्थं पुरहूतेनेन्द्रेण समाहूतस्य । तावत्तपःफलितम्, अतः स्वर्लोकं भजेत्याकारितस्येत्यर्थः । समस्तमुनिजनसमभिलषणीयमानिध्येनेन्द्रेण स्वयं समाहूतत्वात्किं तस्य माहात्म्यं कथनीयमिति भावः । भगवतः पूज्यस्य शरभङ्गस्य शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमपदं तपोवनस्थानमभजत प्राप ॥

तत्र,

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे दशरथपुत्रनिषेवेणैव जाता ।
मनसिजशरभङ्गकारिवृत्तेर्मनसि मुनेः शरभङ्गनामभाजः ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् ॥ **दशेति ।** दशशतानि नयनानि यस्य तस्मिन्सहस्राक्षे वीक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यपि । अत्यन्तदर्शने देवेन्द्रे दृष्टे सत्यपीत्यपिशब्दार्थः । मनसिजशराणां मन्मथबाणानां भङ्गं करोतीति तद्भङ्गकारिणी वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य । जितेन्द्रियस्येत्यर्थः । भङ्गकारीत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पुंवद्भावः । शरभङ्ग इति नाम भजतीति तथोक्तस्य मुनेः । 'निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधादिवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥' इत्युक्तलक्षणस्य शरभङ्गमुनेर्मनसि दशरथपुत्रनिषेवेणैव श्रीरामभजनेच्छैव । सेवते सत्यन्तास्त्रियाम् प्रत्यये टाप् । जाता समुत्पन्ना । निरतिशयनिर्मलनित्यानन्दस्वरूपस्य भक्तजनपारिजातस्य भगवतः श्रीरामस्य भजनानन्दं विहाय स्वर्लोके न किमपि भोक्तव्यमस्ति, अतस्तत्सेवां कृत्वा स्वर्लोकमागमिष्यामीतीन्द्रं प्रेषितवानित्यर्थः । अत एवेन्द्रवाक्यं मुग्धमपि श्रीरामभजनमस्य युक्तमिति भावः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

स मुनिराश्रमस्थं काकुत्स्थमातिथ्येन समाराध्य तत्सानिध्याच्छुद्धां मन्त्रपूतामाहुतिमिवात्मतनुमतनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा शाश्वतं पदं समाश्रितवान् ।

स इति । स मुनिः शरभङ्गः । आश्रमे तिष्ठतीत्याश्रमस्थम् । निजभाग्यवशादाश्रमं प्रत्यागतमित्यर्थः । 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । काकुत्स्थं ककुत्स्थापत्यं श्रीराममातिथ्येनातिथिसत्कारेण समाराध्य सम्यक्पूजयित्वा । तस्य श्रीरामस्य सानिध्यात् । सन्निधानेन शुद्धां पवित्रामात्मतनुं निजशरीरं मन्त्रेण ऋग्यजुःसामादिना मन्त्रवादेन पूतां पवित्रामाहुतिमाज्याहुतिमिवेत्युपमा । अतनुरमन्द ऊष्मा यस्य तस्मिन् । जाज्वल्यमान इत्यर्थः । तनूनपाति जातवेदसि । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । पातयित्वा निक्षिप्य । शाश्वतं पदं नित्यस्थानं समाश्रितवान् । मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुत्या परमात्मश्रीरामदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वान्मुक्तिर्युक्तेति भावः । 'वृद्ध

---

१ 'आहूतिम्' इति पाठः   २ 'आत्मनस्तनुं' इति पाठः

शोचन्नियाल्लुप्त प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभि ॥'
इति वचनाच्छरभङ्गस्य न्याय्य एवाग्निप्रवेश इति मन्तव्यम् ॥

ततस्तीक्ष्णतपस सुतीक्ष्णस्य[1] निदेशेन[2] देशात्तस्मादुच्चलित सलिल-निधिपानसभावितजीवनाभावशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमाननीलाम्बुदकुटुम्बसदेहावहेन नानानोकहनिवहेन पिहिताभोगमगस्त्याश्रम रामं[3] ससभ्रममासमाद । अकथयच्च मैथिलीम् ।

तत इति । तत शरभङ्गमोक्षानन्तरं रामस्तीक्ष्णं निशितं तपो व्रतोपवासादिर्य यस्य तथोक्तस्य सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निदेशेनाज्ञया । एतेन सुतीक्ष्णसदर्शनमपि कृतमिति सूचितम् । तस्माद्देशात्सुतीक्ष्णाश्रमप्रदेशात् 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । उच्चलित प्रस्थित सन् । सलिलनिधिपानेन समुद्राचमनेन सभाविता सप्रतिपन्ना या जीवनाभाव शङ्का जीवनस्योदकस्य । जीविकायाश्चेति गम्यते । अभावशङ्काऽभावोत्प्रेक्षा तया हेतुना । शरणाश्रयणाय । शरणं गन्तुमित्यर्थ । लम्बमानं स्रंसमानं यन्नीलाम्बुदकुटुम्बं नीलमेघनिकुरुम्बम् । तदिति सदेहावहेन सशयप्रदेन नानानोकहनिवहेन नानाविधवृक्षषण्डेन पिहिताभोगमाच्छादितदेशविस्तारम् । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इत्यपेर कारलोप । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । अगस्त्यमुनेराश्रमं ससभ्रममासमाद प्राप ॥ **अकथयदिति ।** मैथिलीं प्रत्यकथयदुक्तवांश्च । मनोविनोदा समाख्यायिका कथयितुमारब्धवानिति भाव । अत्रानोकहनिवहनिशिष्टनीलाम्बुदसदृ त्वस्योत्प्रेक्षणात्सदेहोज्जीविनी गुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति सकर । सदेहशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वेन भ्रान्तिमदलंकार इति विवेक ॥

कथनप्रकारमेवाह चतुर्भि —

> तस्येदमाश्रमपदं सरसीरुहाक्षि[4]
> सख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्य ।
> भर्ता समस्तसरितां कुपितस्य यस्य
> हस्तारविन्दमकरन्ददशामवाप ॥ ८ ॥

तस्येत्यादिना । हे सरसीरुहाक्षि पद्मलोचने मैथिलि, इदमेतत्परिदृश्यमा सख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्याग्रगणनीयमाहात्म्यमुख्यनिलयस्य तस्य मुनेराश्रमपदमा श्रमस्थानम् । यत्तदोर्नित्यसबन्धात्तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षायामाह—समस्तसरितां भर्ता समुद्र कुपितस्य क्रुद्धस्य यस्य मुनेरगस्त्यस्य हस्त एवारविन्दं तत्र मकरन्ददशां पुष्प रसावस्थामवाप । ईदृङ्माहात्म्यसपन्नोऽयं मुनिरिति भाव । रूपकालंकार । तथा परि च्छिन्ने मुनिहस्तेऽपरिच्छिन्नसमुद्रस्याधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलंकार । 'आधाराधेय योरानुरूप्याभावेऽधिको मत ' इति लक्षणात् ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'सुतीक्ष्ण' इति पाठ   २ 'निदेशात्' इति पाठ   ३ 'रामं ससभ्रमम्' इति नास्ति क्वचित्   ४ 'सरसीरुहाक्षी' इति पाठ

इह समदगजेन्द्रन्यस्तहस्तातिभारा-
त्वयि नियमितशाख सल्लकीवृक्ष एष ।
अभिनयति निकाम सगतोच्छ्रायहानि-
र्मुनिवरकरपाताद्भग्नविन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥ ९ ॥

इहेति । इहास्मिन्पथ्याश्रममार्गे समदगजेन्द्रेण मत्तमहामतङ्गजेन न्यस्तो विश्रमार्थं पल्लवभक्षणार्थं वा निक्षिप्तो यो हस्तो निजशुण्ड स एवातिभारो भारातिशय स्तस्माद्धेतो । नियमितशाखो भुग्नशाख । अत एव निकाममत्यन्त सगता प्राप्ता उच्छ्रायहानिरौन्नत्यभङ्गो यस्य स तथोक्त । उच्छ्रय श्राय उच्छ्राय । घञन्तेनोपमर्गस्य समानोपपदत्वाद्घञ्प्रत्यय । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति नियमात् । एषोऽय परिदृश्यमान । सल्लकी चासौ वृक्षश्चेति विशेषणसमास । गजभक्ष्यास्यवृक्षविशेष । अत्र वृक्षशब्दस्य सामान्यवाचकत्वान्न पौनरुक्त्य चूतवृक्ष इत्यादिवत् । 'गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभीरसा । महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥' इत्यमर । *'सल्लकी स्यादजप्रिया' इति हलायुधश्च । मुनिवरस्यागस्त्यस्य महामुने* करपाताद्धस्तेन नियमनाद्धेतो । भुग्नस्यावनतस्य विन्ध्याद्रेर्मुद्रा परिपाटीमभिनयति नाटयत्यनुकरोति । प्रकटयतीत्यर्थ । एतन्मुनिनियमितविन्ध्याद्रिमुद्रानुकरणमेतन्मुन्या श्रमस्थवृक्षस्य युक्तमिति भाव । पुरा किल मेरुस्पर्धया प्रवर्धमान सूर्यमार्गविरोधिन विन्ध्याचल निदेशाभ्यर्थितोऽगस्त्य स्वहस्तेन नियमितवानिति पाराणिकी कथा । अत्राभिनयते सादृश्यपर्यवसानादुपमा । तथा मुद्रामिवात्र तत्सदृशीं मुद्रामिति सादृश्यसापेक्षादसभवद्वस्तुसबन्धरूपो निदर्शनालकार इत्यनयो सस्रष्टि । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्महापथधिया वदन विगाह्य
निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठन्ति ।
वन्यैर्गजैरजगरा पिशिताशनेभ्यो
वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमेऽजगराखिविलिप्तापरनामानो महान्त सर्पविशेषा । कर्तार । 'विलिप्त स्यादजगरे' इत्यमर । महापथधिया महामार्ग इति भ्रान्त्या । अत एव भ्रान्तिमदलकार । वदन निजवक्त्रकुहर विगाह्य प्रविश्य । निर्गन्तु पुनरागन्तुमक्षमतयासमर्थतया । सकटत्वादिति भाव । जठरे कुक्षिगोलके लुठद्भिर्वर्तमानैर्वन्यैर्भवैर्वन्यैर्गजै पिशिताशनेभ्य क्रव्यादेभ्य । वातापिदानवदशा वातापिनामकदानवावस्थामुपदेशयन्त्युपदेश कारयन्ति । उपमा । उपपूर्वाद्दिशतेर्ण्यन्ताल्लट् । पूर्वमेमुख्य महात्मनोऽगस्त्यस्योदरे वातापिनामा दानव एवमेव परिलुठञ्जीर्णोऽभूत् । अतो युष्माभि क्तवाचरणेन भवितव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थ । अनोकार्थासबन्धेऽपि तत्सबन्धस्थनादतिशयोक्तिभेद । स च पूर्वोक्तभ्रान्तिमता सापेक्षितत्वात्सकीर्यते ।

---

१ 'विनमित' पाठ २ 'अस्मिन्' इति पाठ

अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अगस्त्योऽपि तथा देवैः प्रार्थितोऽथ महर्षिभिः । अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आश्चर्यान्तरमपि विपिने इत्याह—

किंच,

चुलुकगतसमुद्रास्वादने कुम्भयोने-
रितरकरनिरस्ता मक्षिकोत्सारणरीत्या ।
गगनगतिविहीना ये घना पल्वलान्ते
विपिनमहिषवेषैः केवलं ते चलन्ते ॥ ११ ॥

किंचेति । चुलुकेति । ये घना मेघाश्चुलुकगतसमुद्रस्य दक्षिणकरतलस्थसागरस्यास्वादने । पानसमय इत्यर्थः । मक्षिकोत्सारणरीत्या मक्षिकानिराकरणप्रक्रियया कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । इतरकरेण सव्यहस्तेन निरस्ता निराकृताः । जाता इति शेषः । ते घना गगनगतिविहीना निराकरणजनितदौर्बल्यान्नभोमार्गसंचरणसामर्थ्यरहिताः सन्तः । पल्वलान्ते ऽल्पसरोमध्ये । 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः । विपिनमहिषवेषैररण्यकुलायभूमिकाभिः केवलमश्रान्तं चलन्ते संचलन्ते । वन्यमहिषव्याजेन परिलुठन्तीत्यर्थः । अत्र वेषशब्देन महिषत्वम् पह्नुत्य विशिष्टघनत्वप्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । मालिनीवृत्तम् ॥

एवं विपिनविलोकनविस्मितमतिस्तदुटजनिकटमासाद्य रामः शिष्यैः प्रवेशितः सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दमरविन्दसंभवमिव वृन्दारकैर्मुनिवृन्दारकैश्च परिवृतं कोपहुंकारनिरहंकाराय नहुषाय भुजगभावदूषिताय दत्तभुजगभावाय खगगतिनिरोधकेलयवैपुल्ययोर्दुरवगाहमहावनयोर्विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्गाधतागाधतास्करकरोदरमुदरजातवेदोविरचितवातापिदानववलेपलोपं लोपामुद्रावल्लभं सकलसरिद्वल्लभनिःशोषीकरणवाडवं वाडवप्रशस्तमपास्तसमस्ताशमभ्युपगतदक्षिणाशं यूपैकतानजन्मानमपि कुम्भजन्मानं भगवन्तमगस्त्यमपश्यत् ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विपिनविलोकनेन तपोवनदर्शनेन विस्मिता विस्मयं प्राप्ता मतिर्यस्य स तथोक्तो रामस्तस्यागस्त्यस्य मुनेरुटजनिकटं पर्णशालाभ्यर्णम् । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आसाद्य प्राप्य । शिष्यैर्मुन्यन्तेवासिभिः श्रीरामोऽयं मुनिसंदर्शनाकाङ्क्षितया समागतस्तस्मै निवेदयन्त्विति लक्ष्मणवाक्येन मुनये निवेद्य तदनुमत्या पुनरागतैरित्यर्थः । प्रवेशितो मुनिसमीपं प्रापितः सन् । सकल-

१ 'तत्र' इति पाठः २ 'चुलक' इति पाठः ३ 'अरविन्दभवमिव वृन्दारकवृन्दैः' इति पाठः ४ दत्तभुजङ्गमाय मतिनिरोध' इति पाठः ५ 'कल्प' इति पाठः ६ 'उदरजातजातवेदो जितवातापि' इति पाठः ७ 'लेप' इति पाठः ८ 'ब्राह्मणश्रेष्ठम्' इति पाठः

लोकेनाशेषभुवनस्थजनेन वन्द्यमाने नमस्क्रियमाणे चरणारविन्दे पादपद्मे यस्य तम्। 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । वृन्दारकैर्देवैस्तथा मुनिवृन्दारकैर्मुनिमुख्यैश्च परिवृत परिवेष्टितम्। सकलमुनिसेव्यमित्यर्थ । 'वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्', 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्युभयत्राप्यमर । अत एवारविन्दसभव ब्रह्माणमिव स्थितमित्युपमा । तथा कोपहुकारेण निजरोषजनितहुकारेण निर्गतोऽहकारो यस्य तस्मै । भुजगभावेन शचीविटभावेन दूषितायावलिप्ताय नहुषाय ययातिजनकाय राज्ञे दत्तो भुजगभाव सर्पत्व येन तस्मै । 'भुजङ्गो विटसर्पयो ' इत्युभयत्राप्यभिधानात्। पुरा किल नहुषो राजा कुतश्चित्पुण्यवशात्स्वशरीर स्वर्ग प्राप्य तत्रेन्द्र सन् शचीचारणार्थ यानमधिरुह्य गच्छन्साहकार सर्प सर्पेति भगवन्तमाक्षिप्य कोपहुकारकारिणा तेन सर्पो भवेति शप्त इति पाराणिका कथा कथयन्ति । खे गच्छन्तीति खगा पक्षिणस्तेषामपि गतिनिरोधे गमनप्रतिबन्धे कल्य समर्थ वैपुल्य विशालत्व ययोस्तयोर्दुरवगाह दुष्प्रवेश महावन महाकाननमगाधजल च ययोस्तयो । 'वने सलिलकानने' इत्युभयत्राप्यमर । विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्विन्ध्याचलसमुद्रयो सबन्धिन्यौ ये गाधतागाधते औन्नत्यगाम्भीर्ये तयोरन्तरस्मवलोपक क्रोदर करो हस्त उदर कुक्षिश्च यस्य तं तथोक्तम्। करतलनियमितविन्ध्यवालुक्षिनिक्षिप्तसमुद्रत्वाच्चेति भाव । असाधारणमाहात्म्यैकनिकेतनमित्यर्थ । अत्र विन्ध्यस्य गाधता समुद्रस्यागाधतेति च यथाक्रममन्वयाद्वैनेलत्र श्लेषससृष्टो यथासख्योऽलकार । तथोदरजातेन्द्रमा जाठराग्निना विरचितो विहितो वातापिदानवावलेपलोपो वातापिनामकदानवगर्वनिर्वारण येन त तथोक्तम्। 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । लोपामुद्राया वल्लभ दयितम्। 'मित्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी' इत्यमर । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे' इति विश्व । सकलानामशेषाणा सरिता नदीना वल्लभ पति समुद्रस्तस्य निःशेषीकरणे निरवशेषतापादने वाडव वडवानलम्। पूर्वं निजोदरस्य सामर्थ्यवर्णनम्, इदानीं स्वस्येति न पौनरुक्त्यम्। अत्र मुनौ वाडवत्वरूपणाद्रूपकम्। तेन प्रसिद्ध वडवानलस्यैतच्छोषणमित्यपूर्ववस्तुरूप वस्तु व्यज्यते। वाडवप्रशस्त ब्राह्मणोत्तमम्। 'वाडवो वडवानल', 'आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवा' इति चामर । अपास्तसमस्ताश निरस्ताशेषतृष्णमप्युपगतदक्षिणाश प्राप्तदक्षिणास्पदव्यापितृष्णमिति विरोध, अधिष्ठितयाम्यदिशमिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलकार । 'आशा दिगतितृष्णयो ' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती। उक्त च ब्रह्माण्डपुराणे—'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थित । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दन ॥' इति। तथा वृषैस्त्वान सुहृत्तेकायन जन्म यस्य तम्। सकलधर्मैकनिकेतनावतारतया महानुभावमित्यर्थ । वृषभायत्तजन्मानमिति च प्रतीयते। तथापि कुम्भजन्मान क्षुद्रकुम्भोद्भवमिति विरोध । उर्वशीदर्शनाप्रस्कन्नस्य मित्रावरुणतेजस कुम्भे निक्षिप्तत्वात्तत्सभवत्वेनास्य वस्तुगत्या परिहारात्पूर्ववदलकार । माहात्म्ये तावन्नोत्पत्तिस्थान प्रयोजकमिति भाव । भगवन्त षड्गुणैश्वर्यसपन्नमगस्त्यमपश्यन्। 'सुकृते वृषभे वृष', 'एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि' इति चामर ॥

तत श्रीराम रिमकार्पादिव्याहाह्नाह—

**प्रभामिवार्कीं तमसा निहन्त्रीं ब्राह्मीं दधान नियमेन लक्ष्मीम्।
तपोनिधिं शौर्यनिधिं प्रसन्न स्वनाम सकीर्त्य ननाम राम ॥१२॥**

प्रभामिति। आर्कीमर्कसबन्धिनीं प्रभा दीप्तिमिव तमसामज्ञानजनितमोहानामन्धकाराणा च निहन्त्रीं विध्वसकारिणीम्। 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी। ब्राह्मीं लक्ष्मीं ब्रह्मतेजो नियमेन नैयत्येन निष्ठापारतन्त्र्येण समित्कुशाद्यागन्तुकसाधननिष्पाद्य कर्मविशेषेण वा हेतुना। दधान धारयन्तम्। 'नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम्' इत्यमर। तपसो व्रतोपवासादिसहितमेध्याशनरूपस्य निधिं निधानमगस्त्य शौर्यनिधिमैहागौर्गसपन्न। प्रसन्नो निर्मलान्त करण इति च। विशेषणद्वयेन दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहसामर्थ्याद्धि। राम स्वनाम सकीर्त्य ननाम। 'श्रीरामवर्माहं भो अभिवादये' इति निजनामोच्चारणपूर्वं नमश्चकारेत्यथ। ज्यायसा नमस्कारे तथा शास्त्राचारादिति भाव। 'अभिवादात्पर विप्रो ज्यायासमभिवादयन्। असौनामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्तयेत्॥' इति मनुस्मरणात्। अत्र श्लेषसकीर्णोपमा। वृत्तमुपजाति॥

तत परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभिराशीर्भि सह सुरशासनशरासन सरसिजासनास्त्र सौनामणं तूणीरयुग्म रुक्ममयकोश खड्ग च प्रतिगृह्य तदाज्ञया गोदावरीतटनिकटप्रकटिता पञ्चवटीमसेवत।

तत इति। ततो नमस्कारानन्तरम्। राम इत्यध्याहार। परमहर्षेण। साक्षात्परब्रह्मरूपोऽय श्रीरामो मद्दर्शनापदेशेनागत्य स्वय प्रत्यक्षोऽभूत्तत्तनमस्कारश्चाभूदित्युपचा मन्दानन्दतुन्दिलान्त करणेनेत्यर्थ। महर्षिणाऽगस्त्येन। प्रणीताभि स्वय महर्षित्वात्तस्य च प्रीत्या राजपुत्रत्वाच्च विरचिताभिराशीर्भि सहाशीर्वादै साकम्। सुरशासनशरासन वैष्णवचापम्। सरसिजासनास्त्र ब्रह्मास्त्रम्। सुनाम्न इद सौनामणमैन्द्र तूणीरयुग्मक्षयसायकतूणयुगलम्। तथा रुक्ममयकोश हिरण्मयपिधान खड्ग च प्रतिगृह्य स्वीकृत्य। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो' इत्यमर। तदाज्ञया तस्यागस्त्यस्य निदेशेन गोदावर्यास्तटनिकटे रोध समीपे प्रकटिता प्रसिद्धाम्। पञ्चाना वटाना समाहार पञ्चवटी ताम्। तदुपलक्षितत्वात्तदाख्यया प्रख्यात कञ्चिदाश्रममित्यर्थ। असेवत निवासाथमभजत। पञ्चवटीत्यत्र 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समास। 'सख्यापूर्वो द्विगु' इति द्विगुसज्ञा। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वम्। 'द्विगो' इति ङीप्॥

तत्र विस्तृतपक्षद्वन्द्वमप्यप्रतिद्वन्द्व शौर्यावस्थाप्रत्ययं कृतापरोक्षमिव तार्क्ष्यं महामहीध्रकल्पं गृध्रराजमद्राक्षीत्॥

तत्रेति। तत्र पञ्चवट्या श्रीरामो विस्तृत विशाल पक्षद्वन्द्व गरुद्युग्म यस्य तम्।

---

१ 'प्रपन्न' इति पाठ २ 'प्रगृह्य' इति पाठ ३ 'नन्प्रकटिता' इति पाठ ४ 'अप्रतिद्वन्द्वशौर्य' इति पाठ ५ 'प्रत्ययाय' इति पाठ

'पक्ष पार्श्वगरुत्साध्यमहायत्नलभित्तिषु' इति यादव । अप्रतिद्वन्द्वमविद्यमानप्रतिभटम् । जगदेश्वारमित्यर्थ । अत्र शौर्याख्याया महाशौर्यमर्यादाया प्रत्ययमधीनम् । लोकोत्तरशौर्यसीमानमित्यर्थ । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमर । 'अप्रतिद्वन्द्वशौर्यावस्थप्रत्ययम्' इति पाठेऽप्रतिद्वन्द्वाया निरुपमाया शौर्यावस्थाया प्रत्यय कृनमपरोक्षमपरोक्षता येन त प्रत्यक्ष तार्क्ष्यं गरुडमिव स्थितमित्युपमा। 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्य' इत्यमर । मह्या धरतीति महीध्र । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यय । यथाह वामन —'महीध्रादयो मूलविभुजादौ तथा दर्शनात्' इति । महामहीध्रकूप महापर्वतमन्निभम् । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्यय । गृध्राणा राजान गृध्रराज जटायुषम् । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति टच् । अद्राक्षीदपश्यत् । दृशेर्लुङि सिचि वृद्धि ॥

पानेन हीनजलमब्धिमपास्य नून
मैनाक एष मुनिमाश्रयतीति जाताम् ।
शङ्कामिमा रघुपते कथितात्मवश-
स्त्वत्तातमित्रमहमित्यहरज्जटायु ॥ १३ ॥

पानेनेति । एषोऽत्र मैनाक पर्वत । सिद्धवत्कृतनिर्देशोऽत्र तथा प्रतीयमानत्वादित्यवगन्तव्यम् । पानेन मुनिकर्तृकपानक्रियया हेतुना हीनजल जलरहितम् । स्थलप्रायमित्यर्थ । अब्धि समुद्रमपास्य त्यक्त्वा । पूर्वं पक्षच्छेदोद्यतपुरदरभयात्तत्र निलीयमानत्वादिति भाव । यथाह कालिदास —'मैनाकमम्भोनिधिरिवद्धसौख्यम्' इति । मुनिमगस्त्यम् । आश्रयत्यनुसरति । त्वाश्रयभङ्गकारिण खल्वाश्रयणीयत्वादिति भाव । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । इत्येवप्रकारेण जातामुत्पन्नामिमा रघुपते श्रीरामस्य शङ्का वितर्कम् । 'शङ्का वितर्कभययो' इति शाश्वत । जटायु कथितात्मवशो विनताया कश्यपाज्जातस्यारुणस्य गरुडाग्रजस्य तनयोऽह श्येनीगर्भसभव सपातेरनुज इत्याद्युपवर्णिततिना वयवृत्तान्त सन् । अह त्वत्तातस्य दशरथस्य मित्र सुहृत् । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्व । इत्युक्त्वेति शेष । अहरत्परिहृतवान् । श्रीरामशङ्कासदेहरहितमकार्षीदित्यर्थ । तथा रामायणम्—'द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडो ऽरुण एव च । तस्माज्जातोऽहमरुणात्सपातिश्च ममाग्रज । जटायुरिति मा विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥' इति । अत्र कविसमताद्दर्शयान्महोन्नते जटायुषि मैनाकसदेहो दयात्तस्य च तेनैव परिहृतत्वान्निश्चयान्त सदेहालकार । अत्र शङ्काशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलकार । स चोत्प्रेक्षयाङ्गेन सकीर्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रामस्तु दशरथमिव त पश्यन् काश्यपसभूत सपातेरनुजमनुजरचितपर्णशाल पञ्चवट्या कचित्काल गमयामास ।

राम इति । रामस्तु रामोऽपि काश्यपसभूतम् । काश्यपपौत्रमित्यर्थ । सपातेरनुज त जटायुष दशरथमिव पश्यन्पितुरतिसुहृत्त्वात्तमिव बहुमन्यमान सन् ।

१ 'काश्यपकुलसभूतम्' इति पाठ

अनुजरचितपर्णशालो लक्ष्मणनिर्मितोटज सन् । पञ्चवट्या कञ्चित्समय कियन्त काल गमयामास यापयामास ॥

अथ शूर्पणखागमन वक्तु तत्कालोद्दीपक हेमन्त वर्णयति—

अथ कदाचिदुपचीयमानमनोभववैभव पाककपिशकलममञ्जरी[1] पुञ्जपिञ्जरीभूतकेदारप्रपञ्चे [2]पञ्चबाणरणप्रयाणोचितवीरपाणवत्पत्रपुटपात्रदृश्यावश्यायबिन्दुसंदोहश्चन्द्रातपे निरानन्दता चन्दनानुलेपने निर्लोलुपता चन्द्रशालाया निराशता [3]चन्द्रोपलस्थले निरास्थता वातायनसेवने निरुत्सुकता वापीकूपोपकण्ठे निरुत्कण्ठता वासरावसाने[4]ऽनादरता वारिविहारे निराकाङ्क्षतामुत्पलमालायामुपेक्ष्यतामुपवनभजनेऽप्युद्विग्नता [5]च जनानां जनयन्गम्भीराभोगगर्भगृहस्य च [6]धनेष्टकारचितभित्तेश्श्लक्ष्णतिरस्करिणीपटलस्य च शशोदररोममृदुकम्बलस्य च कालागरुधूमस्य च काश्मीराङ्गरागस्य च निर्धूमाङ्गारभरितहसन्तिकायन्त्रस्य च सुभगकर [7]रेणुकणायमानतुषारधूलिधूसरवासर [8]सरसीरुहदावपावकस्तुहिनव्रणितलासिकाधरदलदूरीकृतदशकृत्य[9] प्रक्षीणतारुण्यपण्याङ्गनाङ्गवत्प्रयातसौभाग्यप्रपासंनिवेशस्तालवृन्तविश्रान्तिकाल[10]. कामिनीस्तनभरगिरिदुर्गसीम्नि निर्भयनिलीननिदाघभावो दिवाभीतव्रातस्याप्यनतिभयंकरदिवाकरश्चकोरनिकरस्याप्यनतिक्षेमङ्कर[11]सुधाकर कादम्बकदम्बस्याप्यनतिप्रिय[12]करकमलाकर [13]कृतकरयुगलस्वस्तिकाबन्धनतया [14]नीहारातङ्कशङ्कया हृदयकमलमिव गोपायन्तमश्रान्तदन्तवीणाव्यापारवेपमानाधरपुटतया शीतिकापिशाचिकानिर्हरणाय निपुण मन्त्रजपमिव कुर्वन्तमविरलपुलकपालीककम्बलितकलेवरतया सकरुणविधिवितीर्णरोमकम्बलकृताङ्गरक्षमिव भिक्षामटन्त दुर्गतवर्गं निर्घृणा कदाचिदपि कमला [15]नालोकितवतीति तस्यै सासूय इव तदीयावासतामरस[16] सपत्रकोश विनाशयन्गगनमतङ्गजकरपुष्करोत्थित[17]शीकरनिकराकारैरतिपरुषसरशर[18]त्तापप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गस्रवत्[19]स्वेदसदृक्षै[20]रक्षीणहिमप्रकरैरध्वगान्तःकरणानि सीमन्तयन्हेमन्तसमय समुदजृम्भत ॥

---

१ 'कलमम*भञ्जरी' इति पाठ　२ 'पञ्चबाणप्रयाणो' इति पाठ　३ 'चन्द्रकान्तस्थले' इति पाठ　४ 'निरादरताम्' इति पाठ　५ 'च' इति नास्ति क्वचित्　६ 'धनेष्टिकारचितभित्तिश्लक्ष्ण' इति पाठ　७ 'करेणुकरनिकरवल्भकणायमान' इति पाठ　८ 'गहरनदाव' 'वनदाव' इति पाठौ　९ 'लासिकाधरदूरीकृतवशकृत्य' इति पाठ　१० 'वर' इति पाठ　११ 'निशाकर' इति पाठ　१२ 'प्रीतिकर' इति पाठ　१३ "करयुगकृत' इति पाठ　१४ 'नीहारान्तक' इति पाठ　१५ 'नालोकयतीति' इति पाठ　१६ 'ताम रसकोश नाशयन्नङ्गजमतगज' इति पाठ　१७ 'शशिकर' इति पाठ　१८ "जाततापै" इति पाठ　१९ 'स्वेदबिन्दु' इति पाठ　२० 'अक्षीणमहिमहिमप्रसारै" इति पाठ

अथेत्यादिना। अथ पञ्चवट्या कियत्काल्यापनानन्तरम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये। शरत्कालावसान इत्यर्थ । हेमन्तसमय समुपजृम्भतेत्यन्वय । कीदृशो हेमन्तसमय इत्याकाङ्क्षाया तमेव विशिनष्टि—उपचीयमान प्रवर्धमान । चिनोते कर्मणि शानच्। मनोभववैभवो मन्मथप्रभाव कामोत्सवो वा यस्मिन्स तथोक्त । उद्दीपकत्वादिति भाव । पाकेन पक्वावस्थया कपिशा पिशङ्ग्यो या कलमजर्य शालिविशेषकणिशगुच्छास्तासा पुञ्ज कदम्बकै पिञ्जरीभूत केदारप्रपञ्चो व्रीहिक्षेत्रविस्तारो यस्मिन्स तथोक्त । तत्र तेषा पचेलिमत्वसभवत्वादिति भाव । अपिञ्जर पिञ्जर सपद्यमान पिञ्जरीभूत । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । 'कुगतिप्रादय' इति समास । 'शालय कलमाद्याश्च', 'कणिश सस्यमञ्जरी' इति चामर । पञ्चबाणस्य मारमहावीरस्य रणप्रयाणे जैत्रयात्राप्रारम्भ उचितमनुरूप यद्वीरपाण वीराणामवश्यकर्तव्य मधुपानम्। तेषा तदाचारादिति भाव । 'वीरपाण तु यत्पान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमर । 'तेन तुल्य तद्वति' तद्धितगतार्थो उपमा। 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्यय । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्यव्ययसज्ञा। पत्रपुटानि तरुपलाशसपुटानि तान्येव पात्राणि चषका इति रूपकम्। तेषु दृश्य सलक्ष्यमाणोऽवश्यायबिन्दुसदोहो नीहारशीकरनिकुरम्ब यस्मिन्स तथोक्त । 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिन हिमम्' इत्यमर । तथा चन्द्रातपे चन्द्रिकाया निरानन्दता प्रीतिराहित्य चन्दनानुलेपने पटीरचर्चाया निर्लेपता निरपेक्षताम् । चन्द्रशालाना शिरोगृहे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इत्यमर । निराशतामभिलापराहित्यम् । चन्द्रोपलस्थले चन्द्रकान्तमणिकुट्टिमे । 'उपल प्रस्तरे मणौ' इति विश्व । निरास्थतामासक्तिरहितत्वम् । वातायनसेवने गवाक्षमार्गानुवर्तने। 'वातायन गवाक्ष स्यात्' इत्यमर । निरुत्सुकतामपरितोषताम्। वापीना दीर्घिकाणा कूपानामुदपानाना चोपकण्ठेऽन्तिकसचारे निरुत्कण्ठता निरुल्लासताम् । वासरावसाने सायकालेऽनादरतामतत्परताम्। वारिविहारे जलक्रीडाया निराकाङ्क्षता निस्पृहत्वम् । उत्पलमालाया कुवलयदाम्न्युपेक्ष्यतामुदासीनताम् । उपवनभवन उद्यानवनसेवनेऽप्युद्विग्नता निरुत्साहताम्। जनाना जनयन्नुत्पादयन्। कालान्तरोपयोगिना चन्द्रातपादिशीतलोपचाराणा तदानीमनुपयुक्तत्वेनानपेक्षत्वात्तेषु निरानन्दत्वादिजनक इत्यर्थ । अत्र चन्द्रातपनिरानन्दत्वादीना केवलप्रकृतानामेवोत्पादनक्रियारूपधर्मसबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता। तदुक्तम्—'प्रस्तुताना तथान्येषा केवल तुल्यधर्मत । औपम्य गम्यते यत्र सा स्मृता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् । तथा—गम्भीरस्तुषारवातादिदुष्प्रवेशगाम्भीर्ययुक्त आभोगो विस्तारो यस्य तथोक्त यद्गर्भगृहमावासागारम् । 'गर्भागार वासगृहम्' इत्यमर । तस्य च घन नीरन्ध्र यथा तथा इष्टकाभी रचिता या भित्ति कुड्यम्। तस्याश्च शीतबाधानिवर्तकत्वेनोपयोगित्वादिति भाव । 'भित्ति स्त्री कुड्यमेडूकम्' इत्यमर । 'इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु' इति ह्रस्व । अश्लक्ष्णोऽतनु । सुघटित इति यावत् । तस्य तिरस्करिणीपटलस्य प्रतिसीरानिकरस्य। 'श्लक्ष्ण दभ्र कृश तनु', 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इति चामर । 'निरसोऽ

न्यतरस्याम्' इति नत्वम् । शशस्य मृगविशेषस्योदरे कुक्षिप्रदेशे यानि रोमाणि कोमलतनूरुहाणि तन्निर्मितं यन्मृदुकम्बलम् । अथवा तद्वन्मृदु यत्कम्बलं सुखस्पर्शकम्बलं तस्य च । 'शीतं नैव वितीर्यते प्रियतमैरालिङ्गनं कम्बलम्' इति चारुचर्यावचनादिति भावः । कालागरुधूमस्य कृष्णागरुधूमस्य च । काश्मीराङ्गरागस्य कुङ्कुमविलेपनस्य । 'काश्मीरपङ्केन कृतप्रलेपो हैमन्तजानाशु निहन्ति दोषान्' इति तस्य दोषनिवर्तकत्वेन तदानीमपेक्षितत्वादिति भावः । 'कुङ्कुमं घुसृणं पुण्यं शोणं लोहितचन्दनम् । काश्मीरजन्म विद्धद्धि कालेयं जाङ्गलं स्मृतम् ॥' इति हलायुधः । निर्धूमाङ्गारैर्धूमरहिताङ्गारैर्भरितं पूर्णं हसन्तिकायन्त्रमङ्गारशकटीरूपयन्त्रं तस्य च । 'अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि' इत्यमरः । निर्धूमग्रहणेनैनयोरनुद्वेजकत्वं धर्मित्यवगन्तव्यम् । सुभगङ्करणत्वेन सुभगङ्करो भाग्यकरः । गर्भागारादीनां दोषक्लेशनिवर्तकत्वेनोपयोगित्वात्तज्जन्मसत्तासाफल्यसंपादक इत्यर्थः । 'आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्' इति ख्युन्प्रत्ययः 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागमः । अत्रापि पूर्ववद्गर्भगृहादीनां प्रकृतानामेव सौभाग्यलाभरूपधर्मसंबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । रेणुकणायमाना रेणुकणवदाचरन्त । अतिसूक्ष्माकारा इत्यर्थः । आचारक्यङन्तात्कर्तरि शानजादेशः । तादृशा ये तुषारा नीहारास्त एव धूल्यः परागा इति रूपकम् । ताभिर्धूसरा धूम्रा वासरा दिवसा यस्य स तथोक्तः । सरस्वीरुहाणां दानपावको दावाग्निः तुषारतुषानलेन तद्भस्मकरत्वादिति भावः । 'वने च वनवह्नौ च दवो दावश्च कथ्यते' इति शाश्वतः । तुहिनेन व्रणितानि व्रणवन्तिकृतानि स्फुटितानीत्यर्थः । व्रणशब्दात्करोतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तादृशानि यानि लासिकानां पण्यस्त्रीणामधरदलान्यधरोष्ठपल्लवानि तेषां दूरीकृतः दूरतोऽपास्तः दशाङ्कुरदत्तः क्षतक्रिया यस्मिन्स तथोक्तः । क्षतस्फुटितानां दशकृत्यासहत्वादिति भावः 'वंशकृत्य–' इति पाठे दूरीकृतं दूरतः परिहृतं वंशकृत्यं वेणुनादक्रिया यस्मिन् स्फुटितानामधराणां वेणुपूरणासमर्थत्वादिति भावः । कुलवधूजनाधरपुटानां दशक्षतत्वान्नौचित्याल्लासिकाग्रहणं द्रष्टव्यम् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । प्रक्षीणताऽ(र)ण्यपण्याङ्गनाङ्गवद्वृद्धवेश्यावयवत्वादित्युपमा । प्रयातसौभाग्योऽपगतरामणीयकः प्रपासन्निवेशः पानीयशालिकासंस्थानं यस्मिन्स तथोक्तः । विटानां पान्थानां चानपेक्षितत्वात्प्रसाधनाभावेन वृद्धपण्याङ्गनाङ्गानां प्रपासन्निवेशानां चापगतरामणीयकं द्रष्टव्यम् । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । घनर्थे कविधानम् । तालवृन्तानां व्यजनानां विश्रान्तिकाले विश्रमसमयः । ग्रीष्मर्ताविव ततो व्याधूननजनितानन्दसंभवा(द)दिति भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । कामिनीनां तरुणीनां स्तनभरः कुचभार एव गिरिदुर्गसीमा गिरिदुर्गस्थानं तत्र निर्भयं निरातङ्कं यथा तथा निर्लीनं निगूढतया प्रवर्तमानो निदाघभाव ऊष्मत्वं यस्मिन्स तथोक्तः । तदानीं कामिनीकुचभरेष्वत्यन्तौष्ण्यस्य विद्यमानत्वात् । इयमुत्प्रेक्षागम्या रूपकसंकीर्णा । एतेन हेमन्तनिदाघयोर्नेतृजेतव्यभावो व्यज्यते । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति विश्वप्रकाशमेदिनी ।

दिवाभीतव्रातस्य दिवा अहनि भयशीलस्य घूकनिकरस्यापि । 'दिवान्ध कौशिको घूक' इत्यमर । अनतिभयकर । मन्दप्रकाशलादीपद्भयकर सूर्यो यस्मिन्स । 'मेघर्तिभयेषु कृत्र' इति खचि 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागम । चकोरनिकरस्यापि चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषनिवहस्यापि । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्यभिधानात्। अनतिक्षेमकरो नीहारावरणेन मन्दरश्मित्वादीपत्तृप्तिकर सुधाकरश्चन्द्रो यस्मिन्स । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्च' इति खचि मुमागम । कादम्बकदम्बस्यापि कलहसनिकुरम्बस्यापि । 'कादम्ब कलहस स्यात्' इत्यमर । अनतिप्रियकरा पद्मोगमहन्यादीपत्प्रियजनना कमलाकरा सरासि यस्मिन्स । प्रियकरेत्यत्र पूर्ववत्खचप्रत्ययमुमागमौ । तथा करयुगलस्य हस्तयुग्मस्य स्वस्तिक स्वस्तिकाकार सन्निवेशविशेषो व्यस्तसस्थापकस्वस्तिकशब्दाथस्तद्रूपो यो बन्ध स कृत शीतबाधानिवर्तकवसनकम्बलायाच्छादनाभावादुरसि विरचितो येन स तथोक्त । शीतबाधया व्यत्यस्तहस्ताच्छादितोरस्थल इत्यर्थ । तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना। नीहारातङ्का तुहिनोपद्रवा या शङ्का भीतिस्तया । 'शङ्का वितर्कभययो' इति यादव । हृदयकमल हृत्पद्म गोपायन्त रक्षन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय' इत्यायप्रत्यय । दन्ता एव वीणा वल्लकी वाद्यविशेष । शैत्यजनितकम्पवशेन ध्वननशीलत्वादश्रान्त निरन्तर यो दन्तवीणाव्यापारश्चलनरूपक्रियाविशेषस्तेन वेपमानाधरपुटतया कम्पमानाधरोष्ठतया हेतुना शीतिमाया शैत्यबाधाया पिशाचिकायाश्च निर्हरणाय ता निराकर्तुम्। उच्चाटयितु चेत्यर्थ । निपुण समर्थ मन्त्रजप मन्त्रोच्चारण कुर्वन्तमिति वेत्युत्प्रेक्षा । अविरलपुलकपाल्या सान्द्ररोमाञ्चप्रपञ्चेन कवलित ग्रस्तम् । आच्छादितमिति यावत्। कलेवर शरीर यस्य तत्तया हेतुना। सकरुणेन दयालुना विधिना ब्रह्मणा वितीर्ण दत्त यद्रोमकम्बल तनूरुहरूपकम्बल तेन कृताङ्गरक्ष विरचिताङ्गसगोपनमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षाणा विसृष्टि ससृष्टि । भिक्षामटन्त भिक्षाचरणतत्पर दुर्गतवर्ग दरिद्रसमूहम्। 'दरिद्रो दुर्गतोऽपि स' इत्यमर । निर्घृणा निष्करुणा। 'कारुण्य करुणा घृणा' इत्यमर । कमल लीलापद्ममस्या अस्तीति कमला लक्ष्मी । अर्शआद्यच्प्रत्यय । 'लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमर । नालोकिनवती न दृष्टवती । करुणाकटाक्षवीक्षणेन तस्य धन्यता नापादितवतीत्यर्थ । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । अथवा आलोकिनवती न भवतीत्यर्थ । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारवचनाद्भवन्तीति लट पूर्वाचार्याणा सज्ञा। इति मत्वेति शेष । तस्यै कमलायै । तस्या कमलाया इत्यर्थ । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रति कोप' इति चतुर्थी। सासूय सेर्ष्य सविवेत्युत्प्रेक्षा। सपत्नकोशा सपर्णकुड्मल, सगर्हलाभाय च। 'पत्न वाहनपर्णयो', 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो' इति विश्व। तस्या इद तदीय कमलासबन्धि। यदावासतामरस निवासपङ्केरुहम्। 'पङ्केरुह तामरसम्' इत्यमर । तद्विनाशयन्निव वमयन्। तत्सम्बन्धाया कमलाया प्रतीकारस्य दुष्करत्वेन तदीयावासतामरसप्रतीकारकथनात्प्रत्यनीकालकार । तदुक्तम्— 'बलिन प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यत्तदीयतिरस्कार प्रत्यनीक तदुच्यते ॥' इति । सा चोत्प्रेक्षोज्जीवितेति सकर । सपत्नकोशमिति श्लेषस्तु विशेष । तथा

गगनमेव मतङ्गजः कुञ्जरः । 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः । तस्य करपुष्करेण हस्ताग्रेणोत्क्षिप्त उत्क्षिप्तो यः शीकरनिकरो जलबिन्दुसन्दोहस्तद्वदाकारैस्तद्रूपैः । इति रूपकसंकीर्णताद्रूप्योत्प्रेक्षागम्या । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमरः । अत्र पुष्करशब्देनैव करप्रतीतेः पुनः करग्रहणं करलब्धवर्णावतंसादिवद्द्रष्टव्यम् । अतिपरुषसरशरतापेनालन्तकठोरमन्मथबाणक्षतसज्वरेण प्रततसतप्तं यद्गगनमेवाङ्गना तस्या अङ्गं शरीरं तस्मात्स्रवन्तस्स्रवमाणो यः खेदो धर्माम्बुकणगणस्तत्सदृक्षैस्तत्सदृशैरित्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमा । गगनस्याङ्गखेदयोरप्रसिद्धत्वादित्युक्त 'प्राक् सदृशे क्सः' इति क्सादेशः । अमूर्तस्य गगनस्यैव सरशरसंतापः किमुतान्यस्येत्याश्चर्यमिति भावः । अक्षीणहिमप्रकरैरविच्छिन्नतुषारासारैरध्वगान्तःकरणानि पान्थहृदयानि सीमन्तयन्विदारयन् । हेमन्तसमयो हेमन्तकालः समुदजृम्भत विजृम्भितोऽभूत् ॥

यत्र कान्ता न पश्यन्ति क्रान्ता विरहवह्निना ।
निशावसानवेला च वेला च व्यसनाम्बुधेः ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्हेमन्ते विरहवह्निना प्रियवियोगाग्निना क्रान्ता निपीडिताः कान्ताः स्त्रियो निशावसानवेलां रजनीविरामकालं व्यसनाम्बुधेर्दुःखसागरस्य वेलां कूलं च न पश्यन्ति । दुःसहविरहवेदनावशात्तयोस्तथानवधिकत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । अत्र वेलयोरुभयोरप्रकृतयोरेवादर्शनक्रियारूपधर्मसाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥

तत्र पर्णशालामध्यमध्यासीनं लक्ष्मणाग्रजमुपससाद शूर्पणखा ।

तत्रेति । तत्र हेमन्ते । शूर्पं शोणितभाजनम् । 'नखि विद्रूपणे' इति धातोः । शूर्पेण शोणितभाजनेन यत्नादिसरिक्रिया नखीयति दूषयतीति शूर्पणखा । यद्वा शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः सा शूर्पणखा नाम राक्षसी रावणस्वसा । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति न ङीप् । पर्णशालामध्यम् । तन्मध्य इत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनमधिष्ठितम् । 'ईदासः' इतीकारः । लक्ष्मणाग्रजं राममुपससाद प्राप । कामातुरतयेति भावः । भाविकार्यकरणदक्षत्वाल्लक्ष्मणग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

तस्मिन्नुज्जृम्भितोष्णस्तनतटदयिताहीनसंहारकाले
काले प्रालेयधाराकवचितगगनाभोगदिक्चक्रवाले ।
कामान्धा राक्षसी सा पतिमतिमतनोन्मैथिलीप्राणनाथे
लक्ष्मीलीलारविन्दे नवपिशितधियं तन्वती श्येनिकेव ॥१५॥[१]

तस्मिन्निति । प्रलयादागतं प्रालेयम् । 'तत आगतः' इत्यण् । 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति यशब्दस्येयादेशः । प्रालेयधाराभिर्नीहारासारैः कवचित

१ 'उपससर्प' इति पाठः

आवेष्टितो गगनाभोगो गगनविस्तारो दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं च येन तस्मिंस्तथोक्ते। 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । अत एवोज्जृम्भितोष्ण प्रवृद्धोष्म स्तनतट कुचमण्डलं यासां ताभिर्दयिताभिर्वधूभिर्हीना विहीना वियुक्ता । विरहिण इत्यर्थः । तेषां प्रसारकाले प्रलयकाले । अथवा तेषां सहारे सहरणक्रियायां काले कृतान्तरूपे । 'कृतान्तानेहसो कालः' इत्यमरः । 'हसन्तीं च हमन्तीं च हसन्तीं वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा दैववञ्चिता ॥' इति वचनाद्विरहिजनमारक इत्यथ । तस्मिन्काले हेमन्तसमये । कामेनान्धा विवेकदृष्टिशून्येत्यर्थः । सा पूर्वोक्ता राक्षसी शूर्पणखा । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । लक्ष्म्या लीलारविन्दे विहार पद्मे, लीलया करधृतकमले वा । नवपिशितधियं नूतनमांसबुद्धिं तन्वती कुर्वती । तादृगभ्राान्ति प्राप्नुवतीत्यर्थः । 'पिशितं तरसं मांसम्' इत्यमरः । नवग्रहणं जिघृक्षोत्पादनार्थमित्यवगन्तव्यम् । श्येनिकेव श्येनाङ्गनेव । वर्तमानेति शेषः । श्येनो गृध्रजातीयः कपिञ्जलादिक्षुद्रखगग्राही पक्षिविशेषः । 'जातेरस्त्री-' इत्यादिना ङीप् । ततः स्वार्थे कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । मैथिलीप्राणनाथे सीतावल्लभे श्रीरामे । एतेनास्य सभोगार्थं स्त्र्यन्तरात्यन्ताभावः सूच्यते । पतिमर्तिं पतिरयं मे भूयादिति बुद्धिमतनोदकरोत् । पतित्वेनाङ्गीकुर्वतीदित्यथः । श्येनिका लीलारविन्दे मांसबुद्धिमिव शूर्पणखा श्रीरामे प्रियतमबुद्धिं चकारेत्यथः । अथवा राक्षसी श्येनिका लक्ष्मीलीलारविन्दे पिशितधियमिव मैथिलीप्राणनाथे पतिमर्तिं तन्वती निदधाना सती अतनोत् । वरणमिति शेषः । त्वं मे पतिर्भवेति श्रीराममवृणोदित्यथः । उपमालङ्कारः । स चारविन्दे श्येनिकाया पिशितभ्रान्त्युदयकथनाद्भ्रान्तिमताङ्गेन सकीर्यते । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

ततस्तेन जानकीजानिरिति जानीहि जनमिमं ममानुजमतिमनुजमेलमबालमबलावियुक्तं युक्तमाश्रयितुं तवेति रामेण प्रत्याख्याता सौमित्रिमुपेत्य यथामनीषितमभाषत ।

ततः इति । ततः पतित्वेन वरणानन्तरम् । इममेनं जनम् । मामित्यर्थः । तस्याखण्डितमहिमातिशयद्योतनार्थमिदंशब्देन निर्देशः । जानकी जनकमहाराजपुत्री जाया यस्य जानकीजानिः सीतापतिः । 'जायाया निङ्' इति निङादेशः । ईदृशी भाग्यशालिनी महाकुलप्रसूतेयं सन्निहिता मम भार्या, निसर्गतोऽहं चैकपत्नीव्रतशील , तस्मान्मम त्वद्वरणमयुक्तमिति भावः । इति जानीहि । जानकीपतिमवबुध्यस्वेति प्रातीतिकोऽथः । परमार्थस्तु दशरथनन्दनरूपेण जननाज्जनम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थं राघवत्वेनावतीर्णं इत्यर्थः । इमं मा जानीहि । सीतारूपिण्या लक्ष्म्या पतिः श्रीमहाविष्णुः । तथा च राक्षससहर्तुर्विष्णोर्न राक्षसीवरणं युक्तमिति भावः । इति जानीहि । ततः किमित्याशङ्क्याह—'गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना' इत्यादिन्यायेन । भ्रातृविषयमपि परिहासं प्रयोजयन् रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्याभासप्रत्यायकैस्तात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकैः शिष्टशब्दैः, प्रलोभनार्थमुत्तरमनुभाषते—

---

१ 'जनममुम्' इति पाठः २ 'बलमबला' इति पाठः

ममेत्यादिना । ममानुज सोदरम् । नतु य कचन । सौशील्यसौन्दर्यादिभिमत्तुल्य मित्यर्थ । मनुजानतिक्रान्तमतिमनुजम् । 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास । तद्भुजबल यस्य तम् । अमानुषबाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थ । अबाल तरुणम् । रतिक्षममिति यावत् । अबलावियुक्तमनूढभार्यममन्निहितभार्यं वा । भार्यापेक्षिणमित्यर्थ । सा च त्वमेव भविष्यसीति भाव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयित् भार्यात्वेनानुवर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । अन्तरा शयस्तु—ममानुज धर्मशील्लादिना मत्सम ब्रह्मचारिणमित्यर्थ । अतिमनुज पुरु षोत्तमो विष्णुरिति यावत् । तस्येव भुजबल यस्य तम् । विष्णुतुल्यपराक्रममित्यर्थ बालोऽविवेकी न भवतीत्यबाल्स्तम् । विवेकिनमित्यर्थ । अबलावियुक्त परदारपरि ग्रहादिशून्यम् । एकपत्नीव्रतमित्यर्थ । आश्रयितु युक्तमिति काकु । न युक्तमित्यर्थ इत्यनेन प्रकारेण रामेण प्रत्याख्याता प्रत्युक्ता निराकृता वा सा शूर्पणखा सौमित्रि मुपेत्य । तात्पर्यानभिज्ञतया श्रीरामवचन स्वानुकूल्मेव मन्वाना मन्दबुद्धिरिय लक्ष्मणसमीप गतेत्यर्थ । भणीपितमनतिक्रम्य यथामनीषितम् । यावदभिलाष मित्यर्थ । अभाषत मा परिगृहाणेत्यवोचत । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभाव । 'यथा सादृश्यवीप्सापदार्थानतिवृत्तिषु' इत्यभिधानात् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तेनापि भद्रे ! तस्यार्यस्य दासोऽहं दासभार्यापदमनार्य नन्वार्यार्या कुलजातायास्तस्मात्तमेव भजेथा ।

तेनेति । भद्रे हे कल्याणि, आर्यस्य श्रेष्ठस्य तस्य श्रीरामस्य यस्त्वया प्रथमवृत स्तस्याह दासो भृत्य । अत कुलजाताया सत्कुलप्रसूताया । आर्याया इति यावत् । नार्या वध्वा । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमर । दासभार्यापद भृत्यभार्यास्था नम् । तथाभूतत्वमित्यर्थ । 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । अनार्य नन्वयुक्त खलु । दासभार्या भूत्वा दासीभाव गन्तुमसाप्रतमित्यर्थ । तस्मात्कार णात्तमार्य श्रीराममेव भजेथा प्राप्नुया । आर्याया आर्यभजन युक्तमित्यक्षरार्थ । वा स्तवार्थस्तु विरुद्धलक्षणया अपह्नवेन हे अमङ्गले कुत्वासरे । अमङ्गले मङ्गलशब्दप्रयो गवत्,। 'अभद्रे जाते सर्वभद्र जातम्' इत्यादिप्रयोगवद्द्रष्टव्यम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य श्रीरामस्य भार्या त्वमेव भविष्यसीति भाव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयितु भार्यात्वेनानु वर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । सर्वसुपर्वसार्वभौमस्य तस्य प्रसिद्धस्य श्रीरामस्य श्रीमहाविष्णुरूपिणोऽह दासो भक्त । श्रीविष्णुरूपश्रीराम भक्तत्वेनात्यन्तपावन इत्यर्थ । अत कुलकान्ताया भवत्या नार्या दासस्य श्रीविष्णु भक्तस्य भार्याया यत्पद तद्वरणमयुक्तम् । शून्यान्दोलिकारोहणवाञ्छितवदित्यर्थ । तस्मात्त विष्णुरूप राममेव भजेथा शरण गच्छे । यत ईदृगपकारिणी त्व मुक्ता भविष्यसीत्यर्थ ॥

---

१ 'कुलसभूताया' इति पाठ २ दवदन तरम् 'किंच' इत्यधिक क्वचित्

अक्रूरसत्त्वा भयानककाननसचाराचतुरा विहाय वैदेहीं तत्रभवतीमेवासौ परिग्रहीष्यतीति लक्ष्मणेनाभिहिता वीतमति सा तदीयं वचनमनुमतममनुत।

अक्रूरेति। अथ 'गुह्यापि मम हास्यम्' इत्यादिन्यायेन लक्ष्मण श्रीरामे सीतायामपि परिहास प्रयुङ्क्ते। किन्तु अक्रूरसत्त्वामदृढचित्तामत एव भयानके भयङ्करे कानने सचाराचतुरा सचारणाशक्ताम्। यद्वा सचारेणाचतुरा विह्वलाम्। वनवास प्रतिबन्धभूतामित्यथ। वैदेहीं विदेहराजपुत्रीम्। न तु सदेहराजपुत्रीम्। अत एव कृशाङ्गामित्यर्थ। 'अनुदरा कन्या, अलवणा यवागू' इत्यादिभाष्यकारवचनादीषदर्थवाचिनञ्समासोऽयं विशब्द। निपातनाव्ययानामनेकार्थत्वाद्विदेहशब्दोऽयं राजविशेषण राजपुत्रीविशेषण वा। त्वं तु लोकनयविशेषणविशिष्टेति भाव। ईदृशीं सीतामपहाय त्यक्त्वा। तत्रभवतीं त्वामेव। पूज्यामित्यर्थ। 'इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति प्रातिपदिकाद्वस्त्र प्रत्यय। 'सुप्सुपा' इति समास। 'उगितश्च' इति ङीप्। 'निपु तत्रभवान्पूज्यस्तथैवानभवानपि' इति यादव। असौ श्रीराम परिग्रहीष्यति स्वीकरिष्यतीति प्रातीतिकोऽर्थ। वस्तुतस्तु अक्रूरसत्त्वा प्रसन्नहृदया विशिष्टकाननसचारेणा चतुरा पीडिताम्। सुकुमारीमित्यर्थ। यद्वा तत्सचारभीरुमित्यथ। भीरुत्वमेव कुलस्त्रीधर्मत्वादिति भाव। विदेहराजपुत्री जनकमहाराजकन्यका महाकुलप्रसूता विशिष्टदेहराजपुत्रीम्। अतएव तत्रभवतीं बहुमाननीया सीताम्। एतादृशमत्यन्तगुणसम्पन्नत्वेनापरित्यागार्हामित्यर्थ। विहाय कठोरहृदया कुलधर्मपरित्यागेनातितायिनया काननस्वैरसचारपरा राक्षसीत्वेनाकुलजातां विकृताकारा च। अत एव तत्रभवतीं निरुद्दलक्षणतयाऽपूज्या परित्यागार्हां त्वां परिग्रहीष्यतीति काकु। न परिग्रहीष्यत्येवेत्यथ। इत्येवप्रकारेण तेन लक्ष्मणेनाभिहिता प्रत्युक्ता सती। वीतमति परिहासाद्यानभिज्ञतया नष्टबुद्धि सा शूर्पणखा तदीयं लक्ष्मणोक्त वचनमनुमत मनुकूलममनुतावुध्यत। नत्र वीतमतिपदारम्भ विशेषणगत्या मननशब्दार्थं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार॥

तत सा किमकरोदित्यत आह—

दशरथात्मजयुग्मनिरीक्षणक्षणसमाकुलबुद्धिरियं दधौ।
उभयकूलसमस्थितशाड्वलभ्रमगतागतखिन्नगवीदशाम्॥ १६॥

दशरथेति। दशरथात्मजयुग्मस्य रामलक्ष्मणयोर्निरीक्षणक्षणेन दर्शनोत्सवेन समाकुला ससम्भ्रमा बुद्धिर्यस्या सा। अनयो कतर भजामीति दोलायमानमानसेत्यर्थ। 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षण' इत्यमर। इयं शूर्पणखा। उभे च ते कूले च उभयकूले। अत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति पृथक्सूत्रग्रहणादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यत्वग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषय उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव

१ 'त्वरमत्त' इति पाठ २ 'विहित इतिमिति तदीय' इति पाठ ३ 'वचनममनुत' इति पाठ ४ 'समुत्थित' इति पाठ

मोपात्सीतामहणेच्छयाभ्युद्गच्छन्तीमित्यर्थः । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकार लोपः । असुलभो दुर्लभो यो विषयः श्रीरामसंभोगरूपोऽर्थस्तस्य प्रार्थनाया तत्प्राप्तियाञ्चायामुद्दामो बहुलः कामोऽभिलाषो यस्यास्ताम् । मूर्खत्वात्तल्लाभाकाङ्क्षिणीमित्यर्थः । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः । अत एवानार्यां दुर्बुद्धिमतीं तां पूर्वोक्तां दशमुखभगिनीं रावणानुजां सौमित्रिर्लक्ष्मणः । शस्त्रं पाणौ यस्य स शस्त्रपाणिः खड्गहस्तः सन् । 'सप्तम्युपमान–' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्य परनिपातः । निवार्य निरस्य । अलभ्यवस्तुवाञ्छाविशेषः कामः, तदभावान्मनःप्रज्वलनं क्रोधः, तदाश्रयनामाहमधिकोऽहमधिक इति परस्परं प्रति योऽभिमानोऽसावहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः' इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं निपातितम् । तस्य वीप्साया द्विरुक्तिः । सञ्ज्ञायां कन्प्रत्ययः पृषोदरादित्वादिति सुभूतिचन्द्रः । तया अहमहमिकया हेतुना प्रेङ्खतां परिलुठताम् । नासाविवरयोः सङ्कुचितत्वेन सङ्कटत्वादिति भावः । आयतानां दीर्घाणाम् । तस्याः शूर्पणखायाः श्वासानिलानां निःश्वासमारुतानां तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यभिधानात् । मार्गस्य विस्ताररूपं विस्तारनियामकमुरसा कृतवान् । सङ्कुचितमार्गे तद्विस्ताररूपस्य युक्तत्वादिति भावः । श्रीरामाज्ञया खड्गेन तन्नासिकां चिच्छेदेत्यर्थः । तस्यास्तथैव प्रायश्चित्तत्वादिति भावः । एतेन कर्णच्छेदोऽपि लक्ष्यते । तथा च श्रीरामायणम्—'इत्युक्त्वा लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः । उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥' इति । अत्र नासिकाच्छेदनरूपकारणप्रस्तुतेनैव मार्गनिस्ताररूपस्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तिरलंकारः । 'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन संबन्धः तत्पर्यायोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

ततस्तस्या निकृत्तकर्णनासिकायाः कनीयस्याः परिभवं वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च जनस्थानवर्ती समरमुखमुखरः खरश्चतुर्दशसहस्रसंख्याकशाखं चतुर्दशाध्यक्षरक्षितं रक्षोबलं रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुः प्रेषयामास ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । जनस्थानं नाम दण्डकारण्यमध्यप्रदेशस्तत्र वर्तितुं शीलमस्यास्तीति जनस्थानवर्ती । तद्विषय इत्यर्थः । ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । समरमुखे रणाग्रे मुखरः सिंहनादाडम्बरतत्परः । रणशूर इत्यर्थः । खरो नाम राक्षसाधिपतिः । निकृत्तौ छिन्नौ कर्णनासिके यस्यास्तस्यास्तथाभूतायाः कनीयस्या अनुजायास्तस्याः शूर्पणखायाः परिभवं कर्णनासिकाच्छेदनरूपं भङ्गं वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च । वदने दृष्ट्वा वचने श्रुत्वा इति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । तदनन्तरमेव शूर्पणखया तत्समीपं गत्वा प्रत्यक्षं स्वमुखभङ्गं प्रदर्श्य श्रीरामलक्ष्मणकृतया कथितत्वादिति भावः । वचनं इत्यत्र अपादाने वक्तव्येऽप्यधिकरणविवक्षया सप्तमी । रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः सन् । ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । चतुर्दश-

---

१ सहस्रसंख्य' इति पाठः

सहस्रसंख्याका शाखा व्यूहा यस्य तत्तथोक्तम् । स्वयं चतुर्दशसहस्रसंख्याकराक्षसा-धिपतित्वादेकैकसहस्रकाधिपतेर्व्यूहमित्यर्थः । अत एव चतुर्दशाध्यक्षैश्चतुर्दशसंख्याक-सेनानायकैः रक्षितं परिपालितम् । एकैकव्यूहस्यैकैकनायकेन भाव्यत्वादिति भावः । रक्षोबलं राक्षससैन्यं प्रेरयामास प्रहितवान् ॥

अथ दाशरथिर्निरीक्ष्य दिक्षु रक्षोगणमुपसर्पन्तमपसर्पभूतया[1] शूर्प-णखया दर्शितसरणि[2]मरणिरिव[3] मन्थनात्पूर्व[4]मनाविष्कृततेजः प्रसरः[5] सीतारक्षणे लक्ष्मणमादिश्य यातुधानवधं तथाविधमकरोत् ।

अथेति । अथानन्तरं दाशरथिः श्रीरामः । अपसर्पभूतया । चरत्वमवस्थान प्राप्तयेत्यर्थः । 'अपसर्पश्चरः स्पशः' । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इति चामरः । शूर्पणखया दर्शिता निवेदिता सरणिर्मार्गो यस्य तम् । अत एवोपस-र्पन्तं समीपं प्रत्यागच्छन्तं रक्षोगणं राक्षससैन्यं निरीक्ष्य । मन्थनात्पूर्वमरणिरग्नि-निर्मन्थनदार्विव । 'यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । अनाविष्कृ-तोऽप्रकटितस्तेजःप्रसरः प्रभावस्फूर्तिरनलप्रकाशश्च यस्य सः । निर्मन्थनदारुण्यग्नि-वन्निगूढप्रताप इत्यर्थः । श्लेषसंकीर्णेयमुपमा । 'तेजोऽनले प्रभावेऽह्नि ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती । लक्ष्मणं सीतारक्षणे आदिश्याज्ञाप्य । स्वयमसहायः सन्निति प्रागुक्तसंकटे वस्तुना रक्षणीयत्वाच्चेति भावः । तथाविधं तादृक्प्रसरं यातुधानवधं राक्षससंहारमकरोत् । 'यातुधानः पुण्यजनः' इत्यमरः ॥

कीदृग्विधं राक्षसवधमकरोदित्यत आह—

यथा[6] तपोधननिधनकरकरनिकुरम्बमिदं परुषभाषणस्पृहयालुर्ता-लुजातमिदं[7] परदारनिरीक्षणनिरपत्रपनेत्रवृन्दमिदं तापसावसथचार-णचतुरं चरणयुगलमिदमिति[8] निशिततरनिजशरशकलीकृतनिशिच-रशरीरावयवानाहत्याहत्य प्रत्युद्गम[9]य्य दर्शयद्भिस्तपोधनाध्वशुद्धि-विधित्समिति गृध्रराजनिदेशादिव देशान्तरादापतद्भिः कङ्कनाकप्रा-चीकप्रायैः पतद्भिरनवकाशमभूदाकाशम् ।[10][11][12][13][14][15][16]

यथेति । यथा येन प्रकारेणेदमेतत्तपोधननिधनं मुनिहिंसां करोतीति तथोक्तं करनिकुरम्बं हस्तकदम्बकम् । 'निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । इदं परुषभाषणाय कठोरवचनाय स्पृहयालु स्पृहावत् । स्पृहयतेरदन्ताच्चुरादिणिचि 'स्पृहिगृहि—'

---

१ 'भूतया तया' इति पाठः २ निदर्शित इति पाठः ३ 'अरणिमिव' इति पाठः ४ 'प्राक्' इति पाठः ५ 'प्रसरं' इति पाठः ६ 'अननुन' इति पाठः ७ 'यथा' इति नास्ति क्वचित् ८ 'तालुजातमिदं' इति पाठः ९ 'तापसावसथचारणचतुरं चरणयुगलमिदं' इति नास्ति क्वचित् १० 'निज' इति नास्ति क्वचित् ११ 'शरशतशकलित' इति पाठः १२ 'निशिचरावयवान्' इति पाठः १३ 'दर्शयद्भिः' इति पाठः १४ 'आपतद्भिः पतद्भिः' इति पाठः १५ 'काक' इति नास्ति क्वचित् १६ 'पतद्भिः' इति नास्ति क्वचित्

इत्यादिनाकुन्प्रत्यय । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुण । तालुतान काकुत् निवह । 'तालु तु काकुदम्' इत्यमर । इत्न परदाराणा परस्त्रीणा निरीक्षणे सस्पृहा वलोकने निरपत्रप निर्लज्जम् । 'लज्जा सापत्रपान्यत' इत्यमर । नेत्रवृन्द नयन सन्दृह । इह तापसावसथेषु तपस्विनिवासेषु चारणे सञ्चारे चतुर निपुण चरण- युगलम् । इत्येवप्रकारेण निशितैर्नरतितीक्ष्णैर्निजशरै स्वकीयबाणै शकलीकृतानि खण्डितानि यानि निशिचरशरीराणि राक्षसकलेवराणि तेषामवयवान्पूर्वोक्तकरप्रभृत जातान्याहरत प्रत्युद्गत प्रतिपणेगालम् 'अव्यय विभक्ति-' इत्यादिना वीप्सायामव्य यीभाव । 'पणशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । प्रदर्शयद्भि प्रत्यक्षीकुर्वद्भि । तेषामानन्दार्थमिति भाव । व्यञ्जकाभावाद्गम्योत्प्रेक्षा । तपोवनात्वशुद्धिमाश्रममार्ग शोधन विधध्व राममशानभक्षणेन कुरुध्वमित्येवभूताद्गृध्रराजस्य जटायुषो निदेश दाशावचनादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अन्यो देशो देशान्तरम् । तस्मात्तद्विषयस्य इत्यर्थ । 'सुप्सुपा-' इति समास । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमर । आपत द्भिरागच्छद्भि रङ्कराकप्राचास्प्रायै । कङ्का लोहपृष्ठापरनामका पक्षिविशेषा । 'लोहपृष्ठस्तु कङ्क स्यात्' इत्यमर । 'कङ्को गृध्रो लोहपृष्ठ' इति वैजयन्ती च । काका ध्वाङ्क्षा प्राचीरा मांसभुज पक्षिविशेषा, तत्प्रायैस्तद्भूयिष्ठैस्तद्रूपर्वा । 'प्रायो भयोमृत्युतुल्यबाहुल्यानशनेषु च' इत्येकाक्षर । प्राचीरशब्द पक्षिवाचको निघण्टु न्तरेषु मृग्य । यद्वा 'प्राचिकोत्कर पिपीलिका' इति स्त्रीलिङ्गविशेषेऽप्यमर । तत्र मधुमक्षिका प्राचिका इति तद्व्याख्यातार । तथा कङ्ककाका प्राचिका इव नीरन्ध्रत्व साम्यात्तत्प्रायैस्तत्प्रचुर पतद्भिरण्डजै । 'पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजा' इत्य मर । आकाशमन्तरिक्षमनवकाशमवकाशरहितम् । नीरन्ध्रमिति यावत् । अभूत् । तथाविध यातुधानवधमकरोदिति सम्बन्ध ॥

तैतो[1] निकृत्तशिरसि त्रिशिरसि विस्रगन्धिना शरीरच्युतवसास्रो तसा प्रेत्यापि क्रियमाणाश्रमदूषणे दूषणे चै[2] रोषभीषणवीक्षणखर खरो राघवमाहवायाह्वयत ॥

तत इति । ततो राक्षसबलवधानन्तर त्रिशिरसि त्रिशिरोनामराक्षससेनानायके निकृत्त रामबाणच्छिन्न शिरो यस्य तस्मिंस्तथोक्ते सति । तथा दूषणे दूषणाख्यसेना- पतौ प्रेत्य मृत्वापि । जीवनदशाया किं वक्तव्यमिति भाव । विस्रगन्धोऽस्यास्तीति विस्रगन्धिनामगन्धिना 'विस्र स्यादामगन्धि यत्' इत्यमर । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिप्रत्यय । अथवा विस्रमामगन्धिवस्तु तस्येव गन्धो यस्य तत्तथोक्तेने त्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहि । 'उपमानाच्च' इति गन्धस्येकारोऽन्तादेश । शरीराच्छ- रविदलितनिजगात्रात्स्रुतेन स्रवता वसास्रोतसा हृन्मेद प्रवाहेण । 'हृन्मेदस्तु वपा- वसा' इत्यमर । क्रियमाणमाश्रमदूषण तपोवनविभ्रंश येन तस्मिंस्तथोक्ते । तस्मि न्नपि निहते सतीत्यर्थ । रोषभीषणाभ्या क्रोधावेशभयकराभ्या वीक्षणाभ्या नेत्राभ्या खरस्तीक्ष्ण । दुर्दर्श इत्यर्थ । 'तिग्म तीक्ष्ण खर तद्वत्' इत्यमर । खरो राक्षस

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'च' इति नास्ति क्वचित्.

आह्वायाह्वार्थम् । योद्धुमित्यर्थः । राघवं श्रीराममाह्वयन् स्पर्धयाहूतवान् । निहतैरेभी राक्षसैः का श्लाघा । मा जित्वा खलु तव कृतकृत्यतेत्यात्मनोऽसहायशूरत्वगर्वोदाकारितवानित्यर्थः । ह्वयतेर्लुङि 'स्पर्धायामाङः' इत्यात्मनेपदम् । 'लिपिसिचिह्वश्च', 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्लेरङादेशः । तत्राय परमार्थः स्फुरति । तत्प्रकारमेवाह—श्रीरामोऽयं साक्षाद्विष्णववतार । तदेतेन निहतानां निश्चिता ननु परमपदप्राप्तिः । एवं च सत्येतावतो राक्षसान्निहत्य हतशेषमेकमसुं किं हनिष्यामीति यद्युपेक्षेत तदेतन्ममानिष्टं स्यात् । तस्मात् 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति क्षत्रियधर्मत्वेनाह्वाने सति पुनर्न निवर्तेत, तथा च ममेष्टसिद्धिः स्यादिति मत्वा आहूतवानिति ॥

तत्र विपश्चिद्भिरप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमेषैरप्यननुसंधीयमानशरसंधानमोक्षमभूदभूतपूर्वं द्वन्द्वयुद्धम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये विपश्चितो विद्वांसः सदिग्धार्थनिर्धारका इति यावत् । तैरपि । किमुतान्यैरिति भावः । अनिश्चीयमानावनिर्धार्यमाणौ जयापजयावन्यतरविषयौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अन्योन्यतुल्यबलतया निर्धारयितुमशक्यत्वादिति भावः । न विद्यते निमेषो येषां तैरनिमेषैः । सुरैरिति यावत् । तैरपि । किमुतान्यैः सनिमेषैरिति भावः । अननुसंधीयमानाववि भाव्यमानौ शराणां रामखरप्रणीतानां संधानमोक्षौ संधानविसर्गौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । तथा क्षिप्रहस्तत्वादिति भावः । पूर्वं भूतं भूतपूर्वम् । 'सुप्सुपा' इति समासः । ततो नञ्समासः । निरुपममित्यर्थः । द्वन्द्वस्यासहायशूरयोर्द्वन्द्वं युद्धमभूत् । श्रीरामखरयोरिति भावः । अत्र जयपराजययोर्निश्चयसंबन्धेऽपि तथा शरसंधानमोक्षयोरनुसंधीयमानत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्त्योश्च परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः ॥

ततः खरो गृहीतकोदण्डः सकृदनुभूयमाननमनोन्नमनायासः समरसमापनचतुरः चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं दाशार्हशरासनं ग्राहयितुकाम इव रामहस्तात्प्राक्तनं चापं शरैरपजहार ।

तत इति । ततो द्वन्द्वयुद्धानन्तरं गृहीतकोदण्डश्चापपाणिः खरः सकृदेकवारमनुभूयमानोऽनुभवगोचरीक्रियमाणो नमनोन्नमनायासो ज्यारोपणप्रयासः शरसंधानमोक्षप्रयासो वा येन स तथोक्तः सन् । असकृच्छरसंधानमोक्षप्रयासेऽपि क्षिप्रहस्तत्वात्तथाभूत इव प्रतीयमान इति वेगातिशयोक्तिः । समरसमापने रणसमाप्तिकरणे चतुरः निपुणः । क्षिप्रमेव रिपुमारकत्वादिति भावः । चतुराननास्त्रसंधानस्य दशार्हं ब्रह्मास्त्रसंधानक्रियायोग्यम् । तेनैव स्वशिरसश्छेत्स्यमानत्वादिति भावः । दशार्हस्य संबन्धि दाशार्हं वैष्णवं पूर्वमगस्त्यदत्तं शरासनं चापं ग्राहयितुं ग्रहणं कारयितुं कामो यस्य स तथोक्त इवेति फलोत्प्रेक्षा । रामेणेति शेषः । उत्तरत्र तस्यैव ग्रही-

---

१ 'अनिमिषै' इति पाठः २ 'तत्र' इति पाठः ३ 'स्वसकृद्' इति पाठः ४ 'चतुरं' इति पाठः ५ 'संधानार्ह' इति पाठः

ध्यमाणत्वादिति भाव । अहेर्ण्यन्तात्तुमुन् । तत्र 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । रामहस्तात्सकाशात् । प्राक्तन पुरातनम् । पूर्वं धृतमित्यर्थ । 'सायचिर-' इत्यादिना ट्यु प्रत्ययस्तुडागमश्च । चाप शरैरपजहार अपहृतवान् । निजहस्तलाघव प्रदर्शयन्श्रीरामचाप मुष्टिप्रदेशेऽखण्डयदित्यर्थ । तथाच रामायणे—'ततोऽस्य सशरं चाप मुष्टिदेशे महात्मन । खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥' इति ॥

सोऽपि कोपपावकेन पावकितानन कुम्भसभवदत्तं धनुराधत्त ।

स इति । स श्रीरामोऽपि कोपपावकेन चापखण्डनजनितकोपाग्निना पावकवत्कृत पावकितम् । शोणीकृतमित्यर्थ । 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तदानन यस्य स तथोक्त सन् । कुम्भसभवदत्तमगस्त्यमुनिदत्त धनुर्वैष्णव चापमाधत्त गृहीतवान् । 'अगस्त्य कुम्भसभव ' इत्यमर ॥

खरपरुषि शरासने गृहीते खरकिरणान्वयशेखरेण तेन ।
खररघुवरयो रण समाप्त खरनखरायुधयोरिव क्षणेन ॥ २० ॥

खरेति । खरकिरणान्वयशेखरेण सूर्यवशावतंसेन । यद्वा खरकिरणान्वयाना सूर्यवशजराजन्याना शेखरेण शिखामणिना । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमर । तेन श्रीरामेण खराणि निबिडानि परूषि पर्वाणि यस्य तस्मिन् । दुष्प्रधर्षण इत्यर्थ । 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमर । शरासने वैष्णवधनुषि गृहीते स्वाकृते सति । खररघुवरयो खरासुरश्रीरामयो खरनखरायुधयो रासभसिंहयोरिव । 'रासभा गर्दभा खरा ' इत्यमर । क्षणेनाल्पकालेन रण समरम् । 'अस्त्रियां समरानीकरणा ' इत्यमर । समाप्तम् । अभूदिति शेष । गर्दभसिंहयोर्यावदन्तर तावत्खरराघवयोरपी त्युपमार्थ । श्रीरामेण वैष्णवधनुर्गृहीत्वा तत्रेन्द्रदत्तमहास्त्रसधानेन क्षिप्रमेव खरवधोऽपि कृत इत्यर्थ । स च प्रकृतप्रकृतेनैव खरकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तमुक्तोपमया सस्ज्यते । इन्द्रशरेण खरवधे रामायणवचनम्—'धनुर्दत्त मघवता सुरज्येष्ठेन धीमता । सदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खर प्रति ॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा । बलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हता खर ॥' इति । केचित्तु खरनखरायुधयोरिवेत्यत्र 'कुक्कुटश्चरणायुध ' इत्यभिधानात्तीक्ष्णकुक्कुटयोरिवेति कथयन्ति तदलन्तारमणीयम् । श्रीरामे हीनोपमादिदोषप्रसङ्गात् इत्यलम् ॥

खरवधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे
मुनिभिरभिहितानामाशिषा तादृशीनाम् ।
स्वयमचरमपात्र स्वैर्गुणैर्मन्थराभू
त्तदनु मनुकुलेन्दु सानुज शौर्यराशि ॥ २१ ॥

खरेति । दण्डकारण्यभागे दण्डकावनप्रदेशे खरवधेन खरासुरसहारेण परिशुद्धे परिपूते । निर्बाधे सतीत्यर्थ । अत एव मुनिभिस्तद्विषयवासिभिस्तापसैरभिहिताना निर्बाधस्थितिनिलभजनितानन्दातिरेकेणोक्ताना तादृशीना तथाविधानाम् । अमोघानामित्यर्थ । आशिषा स्वस्तिवचसाम् । 'स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यार्दौ' इत्यमर । मन्थरा

१ 'पावकभावकितानन ' इति पाठ

कैकेयीदासी । स्वैः स्वकीयैर्गुणैः कैकेयीदुर्मन्त्रबोधनश्रीरामराज्याभिषेकविघातुकत्व वनवासप्रेरकत्वादिभिः स्वयमचरमपात्रभावभाजनमभूत् । 'दैवानुकूल्ये किं नाम न शिवाय प्रवर्तते' इति न्यायेन दैवानुकूल्येऽगुणमपि सगुणं भवति, यतो विरुद्धा- स्यतत्पराऽपि मन्थरा मुन्याशीर्वादानामपात्रं नाभूत्, किन्तु प्रथमपात्रमित्येतच्चित्र- मित्यर्थः । तस्या एवोक्तरीत्या मुनिविरोधिराक्षसनाशनिदानत्वादिति भावः । 'योग्य भाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । तदनु तदनन्तरं शौर्यराशिः । अतिशौर्यशालीत्यर्थः । सानुजः सलक्ष्मणः । मनुकुले दुर्वंशक्षत्रमनुसुतानाह्लादकरः श्रीरामः स्वैर्गुणैः शौर्यौ- दार्यमुनिजनक्षेमकरत्वादिभिरचरमपात्रमभूदिति सम्बन्धः । मन्थरामूलेनाय समागत्या- स्माकं निरुपद्रवं चकारेति सानन्दं मुनयः श्रीरामस्याशिषं प्रयुञ्जते स्मेत्यर्थः । अत्र शौर्यराशिरिति शौर्यतद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽभेदसम्पातिशयोक्तिः । तथा मन्थराया अचरम पात्रं वासनाधेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यनयोः संसृष्टिः ॥

ननु साक्षाद्राक्षसहन्तारं सकलसद्गुणाभिरामं विहाय अमान्याया मन्थरायाः कथं मुनिजनाशीर्वादाचरमपात्रमिति कविराशङ्क्य नेतावद्राक्षससंहार एवैव मूलम्, किन्तु त्रिलोकीकण्टकरावणादिसंहारेऽपि चेति मनसि कृत्वा तदुक्तमेवेत्याह—

तथाहि—

> **प्राग्मन्थरेति महिषीति वरद्वयीति**
> **धर्मव्ययव्यथितभूपतिभारतीति ।**
> **काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञाः**
> **पौलस्त्यहीनभुवनत्रयभाग्यपङ्क्तेः ॥ २२ ॥**

तथाहीति । तदेव विवृणोति ॥ **प्रागिति** । प्राक्प्रथमं मन्थरेति । ततो महिषी कैकेयीति । तदनु वरद्वयी पूर्वदत्तवरद्वयमिति । अनन्तरं धर्मव्ययव्यथितस्य धर्मच्युतिनिपीडितस्य भूपतेर्दशरथस्य भारती रामवनवासप्रेरकवाक्यमिति । काकु- त्स्थकाननकथा श्रीरामवनवासवार्तेति च । एवं पूर्वस्योत्तरोत्तरप्रेरकत्वेन प्रसिद्धा मन्थरादय इत्यर्थः । पौलस्त्येन लोककण्टकेन रावणेन हीनं रहितं यद्भुवनत्रयं त्रैलोक्यं तस्य भाग्यपङ्क्तेर्निर्बाधस्थितिहेतुभूतभागधेयश्रेण्याः संज्ञा नामधेयानि वर्तन्ते । अतो मन्थराया अचरमपात्रत्वं युक्तमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ शूर्पणखाया लङ्कागमनवृत्तान्तमाह—

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिव विजनस्थानं काकुत्स्थेन कारयितुं दशकण्ठोपकण्ठे कृत्येव निपत्य रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यं वैदेह्या देहसौन्दर्यं खरप्रमुखैः क्रमनीकस्य चतुर्दशसहस्रसंख्यास्य पञ्चताकरणकारणभूतामात्मावज्ञां च विज्ञापयामास ।

अथेति । अथ खरप्रमुखराक्षससंहारानन्तरं शूर्पणखा लङ्कापुरं रावणराजधानी- मपि जनस्थानं खरासुरदेशमिव विजनं जनरहितं स्थानं यस्य तत्तथोक्तम् । शून्यमित्यर्थः । काकुत्स्थेन श्रीरामेण कारयितुम् । विध्वंसयितुमिवेत्यर्थः । अत एव

---

१ 'मीन' इति पाठः   २ 'सत्यस' इति पाठः

फलोत्प्रेक्षागम्योपमयान्तेन सन्नीर्णा । सीताहरणोपदेशादिना तथा भविष्यमाणत्वादिति भाव । करोतेर्ण्यन्तात्तुमुन्। 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तु कर्मत्वविकल्पात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया। दशकण्ठोपकण्ठे रात्रणसमीपे कृत्येव मरणाधिदेवतेव। 'कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभि' इत्यमर । 'क्यट् च' इति चकारात्क्यट्। निपत्य भुवि पतित्वा। रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम्। यथातथाभाव मनतिक्रम्य यथातथम्। यथारूपमिति यावत्। 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमर यथार्थेऽव्ययीभाव । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम्। तस्य भावो याथातथ्यम्। ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ्प्रत्यय ञित्त्वादादिवृद्धि। 'दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बर । कन्दर्पसमरूपश्च रामं दशरथात्मज ॥' इत्यादि श्रीरामलक्ष्मणतत्त्वस्वरूपमित्यर्थ । तथा वैदेह्या देहसौन्दर्यम् । अयूनानतिरिक्तावयवसंनिवेशप्रयुक्तजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहरामणीयकमित्यर्थ । तदुक्तम्—'अङ्गप्रत्यङ्गकानां य संनिवेशो यथोचितम्। सुश्लिष्टसंधिबन्ध यत्सौन्दर्यमिति चोच्यते ॥' इति। तत्र खरप्रमुखे साक खरदूषणत्रिशिर प्रभृतिभि सह। 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमर । चतुरधिका दश चतुर्दश सहस्राणि यस्य सा तथोक्ता सख्या यस्य तत्तथोक्तस्य। अनीकस्य राक्षससैन्यस्य। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्व । पञ्चताकरणे मरणस्यापि कारणभूता मारणत्वेन पर्यवसिताम् 'स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्त प्रलयोऽत्यय । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥' इत्यमर । आत्मावज्ञां कर्णनासिकाच्छेदनरूपनिजावमानना च विज्ञापयामास विज्ञापितवती। सीतारामकथाश्रवणेन रावणस्य कामक्रोधावुद्दीपयामासेत्यर्थ 'रीढावमाननावज्ञा' इत्यमर ॥

ततो रावण किं कृतवानित्यत आह—

स दण्डकाया कृतदण्डकाया स्वसारमेना प्रथितस्वसार ।
निशाम्य रामस्य निशम्य वृत्तं चक्रे रुप राक्षसचक्रवर्ती ॥ २३ ।

स इति । प्रथित सकललोकप्रख्यात स्वसार स्वकीयभुजबल यस्य स तथोक्त । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर । राक्षसचक्रवर्ती राक्षससार्वभौम स रावणो दण्डकाया दण्डकारण्ये कृतो लक्ष्मणविरचितो दण्ड कर्णनासिकाच्छेदनरूपशासनं यस्य स तथोक्त कायो देहो यस्यास्तामिति बहुव्रीहिगर्भितबहुव्रीहि । 'दण्डोऽस्त्री शासने राजा हिंसाया लगुडेऽपि च । मर्यादाया सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती 'कायो देह क्लीबपुंसो' इत्यमर । एना स्वसार भगिनी शूर्पणखा निशाम्य दृष्ट्वा 'शमोऽदर्शने' इत्यत्र 'शमोऽदर्शनार्थे'ऽमित्वाद्वृद्ध्यादेशाभाव । तथा रामस्य वृत्त पूर्वोक्तरूपचरित निशम्य श्रुत्वा। तमुग्रादेवेति शेष । 'निशमयतीति श्रवणे तथा निशिमयत्यपि' इति भट्टमल्ल । अत्र निशाम्यतेरिद रूपमन्यथा निशामय्येति स्यात् अत एवाह वामन —'निशाम्यनिशमय्यशब्दो प्रकृतिभेदौ' इति । रुप चक्रे। मत्परामर्शमानभिज्ञतया वनगोचरोऽयं राम कियत्कार्यं कृतवानिति चुकोपेत्यर्थ । वृत्तमुपजाति ॥

तत प्रस्थाप्य जनस्थाने राक्षसानष्टौ नष्टनीतिरयं ताटकेयं हाटकमृग पुरस्कृत्य सीताह्वा हरिणीं ग्रहीतु तस्यावसथमाससाद ।

तत इति । ततो रोषानन्तर जनस्थाने खरालयेऽष्टराक्षसा प्रस्थाप्य तत्परिपाल-नार्थं प्रेषयित्वा नष्टनीतिर्हतनय । अमार्गवर्तीत्यर्थ । अय रावण । ताटकाया अपत्य ताटकेयो मारीच । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्येयादेश । तद्रूपो हाटकमृगो मायाकल्पि-तहिरण्मयहरिण । 'हिरण्य हेम हाटकम्' इत्यमर । हाटकस्य हाटकमयो वा मृगो हाटकमृग इति विग्रह । पश्चा विवक्षितार्थलाभे सति मयडादिग्रहणाभावेऽप्य-दोष । त पुरस्कृत्य पुरोधाय सीताह्वा सीताभिधाना हरिणी मृगीं ग्रहीतुम् । विचार्यति शेष । यथा लोके लुब्धक कञ्चन मृग पुरस्कृत्य वन गत्वा तद्विप्रलब्ध मृगान्तर ग्रहीतुमिच्छति तद्वदित्यर्थ । तस्य मारीचस्यावसथ स्थानमाससादाविवेश । 'स्थानावसथवास्तु च' इत्यमर । अत्रव जनस्थान प्रति राक्षसप्रेरण सीतापहरणात्पूर्व-मुक्तम् । श्रीरामायणे तु तदनन्तरम् । इत्येव पौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनो विरोध पुराणान्तरात्समाधेय । ताटकेय हाटकमृगमित्यत्र रूपकशङ्का न कार्या । तस्या रूपहेतुत्वान्मारीचे तु हाटकमृगत्यागमसिद्धरनारोप्यमाणत्वादिति ॥

मारीचोऽप्याकर्णितरावणमत प्रयत्नशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन्सु-बाहुमेव बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात्तदभ्यर्थनामङ्गीकृत्य जातरूप-मयमृगरूप गृहीत्वा सीता वञ्चयितु पञ्चवटीमवगाहत ।

मारीच इति । मारीचोऽप्याकर्णित श्रुत रावणस्य मत सीतापहरणस्य चिकीर्षित येन स तथोक्त सन । तस्मिन्रावणे प्रयत्नशतैरपि । 'अपि रामो न सक्रुद्ध कुर्याल्लोकानराक्षसान् । अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥' इत्यादि-श्रीरामायणोक्तबहुप्रयत्नैरित्यर्थ । अनिवार्यमाणे निवारयितुमशक्ये सति । तद्विनाश-कालस्य प्रत्यासन्नत्वादिति भाव । सुबाहु सुबाहुनामान स्वभ्रातरमेव । यो हि विश्वा-मित्राध्वरे श्रीरामेण निहत इति भाव । बहु भूयिष्ठ मन्यमान । सुबाहुवत्पूर्वमे-वात्मनो मरण इदानीमेतादृशनिर्बन्धो न स्यात्, अत स एव धन्य इत्यवबुध्यमान इत्यर्थ । गत्यन्तराभावात्तद्विपरीतबुद्धिनिवर्तन आत्मनो विमोचने वोपायान्तरा-भावात् । 'देशोपायगमे गति ' इति वैजयन्ती । अभ्यर्थनामङ्गीकृत्य ततो जातरूपमय काञ्चनविकार । विकारार्थे मयट् । यो मृगस्तद्रूप तदाकार गृहीत्वा स्वाकृत्य । राक्षसाना कामरूपत्वान्मायाकनकमृगभूमिका धृत्वेत्यर्थ । 'चामीकर जातरूप महारजतकाञ्चने' इत्यमर । सीता वञ्चयितु प्रलोभयितु पञ्चवटीमवगाहतान्वेषत । प्रविवेशेत्यर्थ ॥

दशमुखोऽपि जलधरपथस्थापितरथो दाशरथिनिग्रहणे कृतास्थ-स्तस्थौ ।

---

१ 'नष्टनति' इति पाठ २ 'सीताह्वया' इति पाठ ३ 'मति' इति पाठ
४ 'तस्मिन्रावणे' इति पाठ ५ 'अभ्युपेत्य' इति पाठ ६ 'व्यगाहत' इति पाठ

मनोवल्लभे। प्राणेश्वर इति यावत्। श्रीरामे प्रेम्णा स्नेहेन हेतुना। 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमर। विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा। अत एव कर्तव्याकर्तव्य विधेयाविधेय कृत्यमनानानानवबुध्यमाना। इतिकर्तव्यताशून्या सतीत्यर्थ। 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच्। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेश। भ्रातर श्रीराम जानीहि परामृशेत्येवप्रकारेण सौमित्रिमादिदेश। राक्षसेभ्यो रामस्य विपत्तिमाशङ्क्येत्यमाज्ञापयामासेत्यर्थ। तथा रामायणम्—'आर्तस्वर तु त भर्तुर्विज्ञाय सदृश वने। उवाच वचन सीता गच्छ जानीहि राघवम्॥' इत्यादि॥

ततश्चार्ये, न कार्यमिदमादिष्टम्। दिष्टदोषान्मिथ्याप्रतीति परि भवति भवती परम्।

तत इति। ततश्च निदेशानन्तर च। हे आर्ये पूज्ये जानकि, इदमादिष्टमयमादेश। भावे क्त। न कार्यं न कर्तव्यम्। भ्रातरं जानीहीत्येवमाज्ञप्तु न युक्त मित्यर्थ। कुत। दिष्टदोषात्कालविपर्यासात्। 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमर। अथवा दिष्टदोषाद्दैवप्रातिकूल्यात्। 'दैव दिष्ट भागधेयम्' इत्यमर। मिथ्याप्रतीति विपर्ययज्ञानम्। अरामस्वनिन्यार्तस्वरे तत्स्वन्धित्वेन भ्रान्तिरित्यर्थ। भवतीं त्वा परमधिक परिभवति तिरस्करोति। लोके चाकचक्यदोषाच्छुक्तौ रजतभ्रान्तिप्रतिपत्तिवत् तथापि अतस्मिंस्तद्ग्रहणमुत्पन्नमभूत्। अत पर भ्रान्तासीत्यर्थ॥

ननु त्वयाप्ययमार्तस्वर प्रत्यक्षमनुभूत। स च रामस्य विपत्तिमन्तरा नोपपद्यते। अत कथ मम भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य नैतद्विश्वसितु योग्यमित्याह—

त्रिभुवनैकधनुर्धरस्य शौर्यराशेरार्यस्य क श्रद्दधीत कौणपघुणनिमित्ता विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्याचक्षाण लक्ष्मण हृदयतोदकारिण्या वाण्या मोहविह्वला सा वहतर्जयत्।

त्रिभुवनेति। त्रयाणा भुवनाना समाहारस्त्रिभुवनम्। 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समाहारसमास। 'पात्राद्भ्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्त्रीलिङ्गताप्रतिषेध। 'पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारत' इत्यमर। तत्रैकधनुर्धरस्य जगदेकधानुष्कस्येत्यनेनास्त्रबलसपन्नत्वोक्ति। शौर्यराशेर्महाशौर्यसपन्नस्येति शारीरबलसपन्नत्वोक्ति। एवविधस्यार्यस्य महात्मन श्रीरामस्य कौणपा राक्षसास्ते घुणा कीटविशेषा इव तन्निमित्ता तन्मूलाम्। यद्वा मृगभूमिस्या प्रच्छन्नमप्यमु निजबुद्ध्या राक्षस निश्चित्याह—कौणपो राक्षसो मारीच स घुणस्तन्निमित्ता तन्मूलाम्। 'राक्षस कौणप क्रव्यात्' इत्यमर। विपत्तिं प्राणसकट को विवेकी श्रद्दधीत विश्वसेत्। न श्रद्दधीतैवेत्यर्थ। 'पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसै। अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतु न सशय॥' इति श्रीरामायणेऽप्युक्तत्वादिति भाव। 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपात। इत्येवप्रकारेण प्रणिपत्य नम-

---

१ 'आर्येण कार्यं' इति पाठ २ 'परामवति' इति पाठ ३ 'रामार्यस्य' इति पाठ
४ 'कौणप' इति पाठ ५ 'लक्ष्मण' इति नास्ति क्वचित्

स्कुल प्रलापक्षण प्रलपन्त लक्ष्मण हृदयतोदकारिण्या मनोव्यथोत्पादिकया वाण्या वाचा। 'अनार्यकरणारम्भ नृशंस कुलपासन। अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसन महत्॥' इत्याद्यारभ्य 'न त्वहं राघवादन्य पदापि पुरुषं स्पृशे' इत्यन्तया श्रीरामायणोक्तप्रकारेणेत्यर्थ। मोहेन प्रियविपत्त्याशङ्काजनितचित्तवैक्लव्येन विह्वला विह्वला सती सा जानकी वहु भूयिष्ठमतर्जयदभर्त्सयत्। अनिन्दयदिति यावत्। तर्जयते परस्मैपद कविप्रयोगात्सिद्धम्। तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि तस्यानुदात्तत्वस्य क्ङित्करणेनानुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति। अत एव 'तर्जयति भर्त्सयति च इत्यपि दृश्यते' इति भट्टमल्ल॥

तामेतां सीतावाणीमसहमानो लक्ष्मण पुनरुवाचेत्याह—

भूयोऽपि लक्ष्मण प्रजावतीं परुषभाषिणीमेवमभाषत।

भूय इति। भूय पुनरपि लक्ष्मण परुषभाषिणीं कणकठोरालापिनीं प्रजावतीं भ्रातृभार्यां सीतामेव वक्ष्यमाणरीत्याऽभाषतावोचत। 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर॥

लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति—

सुमुखि! मम सुमित्रा सत्यमम्बा यदासी-
त्त्वदभजमवितर्कं मातृसंपर्कसौख्यम्।
अहह निधिविपाकाद्व्याहरन्ती दुरुक्तिं
त्वमसि विपिनमध्ये मध्यमाम्बा हि जाता॥ २७॥

सुमुखीति। हे सुमुखि मधुरभाषिणि जानकि, 'स्वाङ्गात्—' इत्यादिना ङीष्। यत् यस्मात्कारणात्त्व मम सत्य यथार्थम्। अकपटमिति यावत्। सुमित्रा सुमित्रारूपिण्यम्बा मातासीरभू। सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थ। तत्तस्मात्कारणादवितर्क नि शङ्क मातृसंपर्केण मातृसान्निध्येन यत्सौख्यमानन्दस्तदभज प्राप्तवम्। अन्वभूवमित्यर्थ। एतावत्पर्यन्तमिति शेष। मातृत्वे तव सत्यत्वात्सौख्यानुभवस्य युक्तत्वादिति भाव। सपदीदानीं तु विधिविपाकाद्दैवप्रातिकूल्याद्धेतो। 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमर। विपिनमध्येऽरण्यमध्ये त्व दुरुक्तिं कर्णकठोरवचन व्याहरन्ती आलपन्ती सती। 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर। मध्यमाम्बा कैकेय्यपि जातासि। न केवल सुवचनेन सुमित्रैव, किंतु दुर्वचनेन कैकेय्यपि जातेति कुलोभयथापि त्व ममाम्बैव भवसि। अत पुत्रे मयि काप्यन्यशङ्का न कार्येति भाव। मध्यमाम्बाशब्दो व्याख्यात। मालिनीवृत्तम्॥

इत्युक्त्वा भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव रन्ध्रान्वेषी दशकन्धर स्यन्दनं विहाय विहाय स्थलादवतीर्य निजान्त करणेऽप्यमान्त रागं वहिः प्रकटयन्निव कपटसंन्यासिवेष पर्णशालाभ्यर्णमासदत्।

---

१ 'परुषभाषिणीं प्रजावतीं' इति पाठ २ 'ऽभजीत्' इति पाठ ३ 'भ्रातृजाया भ्रातृ' इति पाठ' ४ 'धृतकाषायपटसंन्यासिवेष' इति पाठ ५ 'पर्णशालामासाद' इति पाठ.

इतीति । इत्येवमुक्त्वा लक्ष्मणे भ्रातृसमीपं श्रीरामनिकटं प्रतिगच्छतीति तद्गामिनि सति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । विलम्बे कार्यविघातादिति भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । रन्ध्रमपहरणोचितसमयमन्विष्यत्याकाङ्क्षत इति रन्ध्रान्वेषी । दशकन्धरो रावणः स्यन्दनं शताङ्गम् । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । विहायस्तला । विहाय स्थलादाकाशमण्डलादवतीर्यावरुह्य । 'पुंस्याकाशविहायसी', इत्यमरः । निजान्तःकरणे निजमानसेऽप्यमान्तम् । अत्युत्कटत्वान्निर्गच्छन्तमित्यर्थः । रागमनुरागं लौहित्यं च । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः । बहिर्बाह्येऽपि प्रकटयन्प्रकाशयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । सा च रागयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्संकरः । कपटसन्यासिवेषो मायाभिक्षुवेषधारी सन् । सद्य एव तस्या अनुद्वेगार्थमिति भावः । पर्णशालाभ्यर्णं सीतानिवासपर्णशालोपकण्ठमासदत्प्राप । सदेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः ॥

> रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मणसंनिधाना-
> त्सीतां जहार चपलः पिशिताशनेन्द्रः ।
> मालां नवोत्पलमयीं पललभ्रमेण
> देवालयादिव निरस्तजनादलर्कः ॥ २८ ॥

रामेति । चपलश्चञ्चलः । अनियतचित्त इत्यर्थः । पिशिताशनेन्द्रो राक्षसचक्रवर्ती रावणो विगतं लक्ष्मणस्य संनिधानं सांनिध्यं यस्य तस्मात् । लक्ष्मणरहितादित्यर्थः । रामाश्रमाच्छ्रीरामनिवासात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सीतां जहारापहृतवान् । साधारणवधूभ्रान्त्येति भावः । कथमिव । निरस्तजनादर्चकादिजनशून्याद्देवालयाद्देवतायतनात् । पूर्ववत्पञ्चमी । नवोत्पलमयीं नूतनेन्दीवरविकाराम् । तद्ग्रथितामित्यर्थः । नवग्रहणमम्लानताद्योतनार्थम् । विकारार्थे मयटि ङीप् । मालां स्रजं पललभ्रमेण सकर्दमान्नभ्रान्त्या । अन्यथा पललशब्दस्य केवलमांसपरत्वे तस्य रक्तवर्णत्वेन नीलोत्पलमालाया तद्भ्रान्त्यनुदयात् अलर्कः सापस्मारशुनक इवेत्युपमा । अलर्कस्य मालापहरणे यो लाभः स एव सीतापहर्तू रावणस्यापीत्युपमार्थः । 'शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः' इत्यमरः । अत्र कश्चिद्रहस्योपदेशः कथितः श्रीरामायणव्याख्यातृभिः—यद्यपि लक्ष्मीरूपा सीता, विष्णुरूपरामस्य मृगान्वेषणसमये राम एव तिरोहिता, तथापि तस्मिन्समये देवैः स्वकार्यार्थं श्रीरामानुमत्या मायया निर्मिता सीता तत्र स्थापिता, तां रावणो जहारेति । अन्यथा रामस्य वियोगाङ्गीकारेण क्षणमात्रमपि विश्लेषाभावप्रतिपादकं 'विष्णोरेषानपायिनी' इति वाक्यमप्रमाणं स्यात् । ननु क्षणमात्रविश्लेषस्यानङ्गीकारे विवाहात्पूर्वं संबन्धाभावः कथमिति चेन्न । सर्वदा स्वस्मिन्विद्यमानाया एव सीताया लोकव्यवहारमनुसरञ्जनकस्य गृहे आविर्भावं परिकल्प्य विवाहादिलीला-

---

१ 'महोत्पल' इति पाठः

करणात् । अन्वेषणविलापनाद्यनुकरणमात्रं तच्च स्त्रीसङ्गिनामियमवस्थेति प्रख्यापनार्थम् । अत एवोक्तं श्रीभागवते—'स्त्रीसङ्गिनामिति गतिं प्रथयश्चचार' इति । रावणकुम्भकर्णयोः पूर्वं वरप्रदानादेव स्ववध्यत्वे सिद्धे यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तयोर्वधः संभवति तथापि मायारूपसीतां कल्पयित्वा तदपहरणापराधेन रावणहननादिकप्रवर्तनेन लोकं पवित्रीकर्तुं परदारापहर्तुरेव विनाश इति ज्ञापनार्थं चेत्यलमतिविस्तरेण । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

हा नाथ ! क्व चिरायसीति बहुशो व्याक्रुश्य बाष्पाविलं
चक्षुर्दिक्षु विमुञ्चती दशरथस्याद्यामवेक्ष्य स्नुषाम् ।
रे रे राक्षस मा वधूं प्ररुदतीं मुञ्चेति गृध्राधिपो
रुद्ध्वाध्वानमनल्पकोपमकरोदग्रेवणं रावणम् ॥ २९ ॥

हेति । हेति खेदे । नाथ प्राणेश्वर श्रीराम, क्व कुत्र चिरायसि विलम्बसे ।
येनेतादृश्यवस्था संप्राप्तेति भावः । इत्यनेन प्रकारेण बहुशो बहुवारम् । 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्प्रत्ययः । व्याक्रुश्योच्चैराक्रन्द्य बाष्पाविलमश्रुकलुषं चक्षुर्दिक्षु दिगन्तरेषु विमुञ्चतीं प्रसारयन्तीम् । श्रीरामागमनाशयेनेति भावः । दशरथस्याद्यां स्नुषां ज्येष्ठपुत्रकलत्रत्वाज्ज्येष्ठस्नुषामवेक्ष्य दृष्ट्वा । रे रे इति प्रकृते भर्त्सने चापलाद्द्विरुक्तोऽयं शब्दो हीनसंबोधनवाची । 'हीनसंबोधने तु रे' इत्यमरः । 'चापले द्वे भवतः' इति द्विरुक्तिः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिकोपदेशाच्च संभ्रमः । तत्र 'स्वरितमाम्रेडिते—' इत्यादिना प्राप्तस्य प्लुतस्य स्वरः [1] इत्यादिना 'साहममनिच्छता विभाषा वक्तव्या' इति पाक्षिकः प्रतिषेधः । 'शास्त्रत्याग साहसम्' इति हरदत्तः । राक्षसेति तस्य नामाप्युच्चरितुमनुचितमित्यामन्त्रितमिति मन्तव्यम् । सीतापहरणसाहसं मा कुर्वित्यर्थः । प्ररुदतीं प्रकर्षेण क्रोशन्तीं वधूं स्नुषां मुञ्च त्यज । 'मा प्रतिरुध' इति वा पाठः । तत्पक्षे निरोधं मा कुर्वित्यर्थः । 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः । अत्र दशरथस्यात्मप्रियसुहृद्भावेन भ्रातृत्वात्तत्स्नुषाया अपि स्वस्नुषात्वाद्वधूग्रहणं द्रष्टव्यम् । इति । उक्त्वेति शेषः । गृध्राधिपो जटायुः । अग्रेवणं वनपुरोभागे इत्यर्थः । 'वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः' इति वननकारस्य णत्वम् । अध्वानं मार्गं रुद्ध्वा निरुध्य रावणं प्रत्यनल्पकोपमधिककोपमकरोत् । अनुचितकारिणं रावणं विजित्य सीतां मोचयितुमुद्युक्तवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

समभूत्समये तस्मिन्समरः समरंहसोः ।
मिथोमथनसंक्रुद्धगृध्रराक्षसराजयोः ॥ ३० ॥

समभूदिति । तस्मिन्समये सीताहरणकाले समरंहसोस्तुल्यवेगयोः । अत

१ 'रावण' इति पाठः २ 'प्रतिरुधामुञ्चेति' इति पाठः

एव मिथोमथनेन परस्परप्रहारेण सक्रुद्धौ सम्प्रकुपितौ यौ गृध्रराक्षसराजौ जटायु-रावणौ तयो समर युद्ध समभूत्। सम्यक्प्रवृत्तमित्यर्थ ॥

तत किं तत्राह—

दशमुखरथमाशु ध्वस्तरथ्यं विसूतं
शिथिलितवरूथं शीर्णचक्रं स चक्रे।
गरुदभिहतशक्तिप्रासबाणासखड्ग
त्रिशिखविशिखतूणीपाशकुन्त शकुन्त ॥ ३१॥

दशमुखेति। स शकुन्त पक्षी जटायु। 'शकुन्तपक्षिशकुनि-' इत्यमर। शक्तय आयुधविशेषा। प्रास्यन्त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयुधविशेषा। तदुक्त वृत्तिकारेण—'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इत्यत्र प्रास्यन्त इति प्रासा इति। बाणा इषवोऽस्यन्तेऽनेनेति बाणास कार्मुकम्। 'कर्मण्यण्'। 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्। इष्वास' इत्यमर। खड्गश्चन्द्रहास। 'खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय' इत्यमर। त्रिशिख त्रिशूलम्। विशिखा बाणा। 'पृषत्कबाणविशिखा' इत्यमर। तूण्यौ तूणीरौ। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो। तूण्याम्' इत्यमर। पाशा रज्ज्वपरपर्याया आकर्षणसाधनायुधविशेषा। कुन्ता प्रासा प्रसिद्धा। 'प्रासस्तु कुन्त' इत्यमर। एते रावणप्रयुक्ता आयुधविशेषा गरुत्या पक्षाभ्यामभिहता पराहता यस्य स तथोक्त सन्। 'गरुत्पक्षच्छदा पत्रम्' इत्यमर। दशमुखरथ रावणस्यन्दनमाशु क्षिप्र ध्वस्ता विनाशिता रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य तम्। 'रथ्यो वोढा रथस्य य' इत्यमर। 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्यय। विगत सूत सारथिर्यस्य विसूतम्। 'सूत क्षत्ता च सारथि' इत्यमर। शिथिलितरोऽत्यन्तविश्लिष्टो वरूथो रथगुप्तिर्यस्य तम्। 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमर। शीर्णे विच्छिन्ने चक्रे रथाङ्गे यस्य तम्। तथोक्त चक्रे कृतवान्। सीताविमोचनाभिनिवेशतया यावच्छक्ति बीभत्स चकारेत्यर्थ। मालिनीवृत्तम् ॥

तत किं तत्राह—

राक्षसासिक्षत क्षिप्र पपात पतता वर।
मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमवाप्य स ॥ ३२॥

राक्षसेति। स पतता वरोऽण्डजमण्डलेश्वरो जटायुर्मैथिल्या पक्षपातेनासक्तिविशेषेण हेतुना। राक्षसासिक्षतो रावणचन्द्रहासविदलित सन्। पक्षपात गरुद्भङ्गमवाप्य क्षिप्र पपात। पक्षपाततत्पराणा पक्षपातप्राप्तिर्युक्तैवेति भाव। असिनिर्भिन्नपक्षो भुवि न्यपतदित्यर्थ। 'पक्ष पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती। तथा रामायणम्—'स च्छिन्नपक्ष सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा। निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवित ॥' इति ॥

---

१ 'बाणासि' इति पाठ   २ 'अवाप' इति पाठ

तत्क्षणमन्यरथाधिरूढेन रावणेन भूयोऽपि नीयमाना जानकी शृङ्गसगतप्लवगपञ्चके पञ्चचूड इव क्ष्माधरकुमारे कस्मिंश्चित्सुग्रीवसात्कृतदशग्रीवप्रतापानलसदृशं वालिविनाशपिशुनं महोल्कापातप्रतिमं रामसाहाय्यकप्रोत्साहनाय पुत्रमभिपतत्पतङ्गबिम्बशङ्कावहं कनकपिशङ्गकौशेयमयोत्तरीयान्तरितमाभरणजालमपातयत् ।

तत्क्षणमिति । तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे । जटायुनिपातानन्तरक्षण इत्यर्थ । अन्यरथाधिरूढेन रथान्तराधिष्ठितेन । पूर्वरथस्य जटायुषा विध्वस्तत्वादिति भाव । रावणेन भूय पुनरपि नीयमानापह्रियमाणा जानकी शृङ्गसगत शिखरोपविष्ट प्लवगाना सुग्रीवादिकपीना पञ्चक यस्य तस्मिन्नित्यर्थोक्ति । 'कपिप्लवगप्लवगशाखामृगवलीमुखा' इत्यमर । अत एव पञ्च चूडा शिखा यस्य तस्मिन् । 'शिखा चूडा केशपाश' इत्यमर । क्ष्माधरकुमारे राजकुमार इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । राजकुमारस्य पञ्चचूडत्वासभवाद्युपनयनकालीनत्वविवक्षा, तदोपमवेति विवेक । कस्मिंश्चित्क्ष्माधरे पर्वते । ऋष्यमूक इत्यर्थ । सुग्रीवसात्कृतो न्यक्षणा सुग्रीवाधीन कृत । 'देये त्रा च' इत्यत्र चकारात्सातिप्रत्यय । तथाभूतो यो दशग्रीवप्रतापानलो रावणप्रतापाग्निस्तत्सदृश तत्तुल्यम् । अत्र रावणप्रतापानलस्य सुग्रीवसात्कृतत्वेन स्वत सिद्धत्वसदेहादुपमोत्प्रेक्षयो सदेह सकर । वालिविनाशस्य पिशुन सूचको यो महोल्कापातस्तत्प्रतिम तत्सदृशमित्यादि पूर्ववत्सदेहात्सकर । उत्तरत्र एतत्प्रत्यक्षीकरणतत्परसुग्रीवप्रत्यायितेन श्रीरामेण तथा करिष्यमाणत्वादिति भाव । 'कर्णेजप सूचक स्यात्पिशुन' इत्यमर । रामस्य यत्साहाय्यक सहायकर्म । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । तत्र प्रोत्साहनाय प्रेरणार्थं पुत्र सुग्रीव प्रत्यभिपततोऽभ्यागच्छत पतङ्गस्य सूर्यस्य यद्बिम्ब मण्डलम् । 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमर । तच्छङ्कावह तत्सदेहजनक तद्भ्रान्तिजनक वा । अतस्तावेवालकारौ । तथा पतङ्गबिम्बस्य पतनासभवात् अभूतोपमोत्प्रेक्षा वा मतभेदादित्युक्त तदेतदुज्जीवितसुकाल्कारद्वयमिति सकर । कनकेन कनकवद्वा पिशङ्ग कपिश यत्कौशेयम् । 'कौशेय कृमिकोशोत्थम्' इत्यमर । तन्मय तद्रूप यदुत्तरीय सव्यान तेनान्तरित निबद्धम् । 'सव्यानमुत्तरीय च' इत्यमर । आभरणजाल हारनूपुराद्याभरणकलापमपातयत् । रावणेन नीयमाना मामिमे वानरा श्रीरामाय कथयेयुरिति मत्वा पातयामासेत्यर्थ ॥

तत्पतनमपि स्वतेज पतनमिव नालक्षयल्लङ्कालंकारभूतामशोकवनिका मैथिलीमनयदनयाभिज्ञो दशग्रीव ।

तदिति । तत्पतनमपि तस्याभरणजालस्य पतनमपि स्वदेज पतनमिव निजप्रतापनिपातमिव नालक्षयन् पर्यालोचयन् । 'न कलयन्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थ ।

---

१ 'ऋष्यमूकशृङ्ग' इति पाठ २ 'पञ्चचूडाधर इव' इति पाठ ३ 'क्ष्माधरे' इति पाठ
४ 'कपिशकौशेय' इति पाठ ५ 'भारम्' इति पाठ ६ 'न पश्यन्' इति पाठ
७ 'अनयज्ञो' इति पाठ

कामान्धत्वादिति भाव । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा-' इति समास । नयाभिज्ञो नीतिनिपुण । 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर । स न भवतीत्यनयाभिज्ञ । दुर्विनीत इत्यर्थ । 'अनयज्ञ' इति पाठे नय जानातीति नयज्ञ स न भवतीत्यनयज्ञ । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । न तु 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्यय । अत एवाह भगवान्कात्यायन —'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदं भवति' इति 'प्रतिषेधे च' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्याप्यर्थस्य समर्थनात्ततो नञ्समास । अनयज्ञ । नीतिशास्त्राचारशून्य इत्यर्थ । दशग्रीवं रावणो मैथिलीं सीता लङ्काया अलंकारभूता लङ्कालंकारभूतामलंकारोपमिताम् तत्प्रायामित्यर्थ । 'भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयो' इति विश्व अशोकवनिका निजविहारोचितोद्यानवनिकामनयत् । तत्र निक्षिप्तवानित्यर्थ । दुहादित्वान्नयतेर्द्विकर्मकत्वम् । अत्र रामायणम्—'ह्रियमाणा तु वैदेही क्वचिन्नाथमपश्यती । ददर्श गिरिशृङ्गस्थान्पञ्च वानरयूथपान् ॥ तेषा मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् । उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी । वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्त सुभूषणम् । सम्भ्रान्तस्तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ॥' इत्यादि ॥

अशोकवनिका लेमे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।
सीता मारुतिवालाग्निस्तम्भनार्हामिवौषधिम् ॥ ३३ ॥

अशोकेति । अशोकवनिका कर्त्री राक्षसीभिर्निगूढत्वेन सगोपनार्थं रावणनियुक्तराक्षसस्त्रीभि परिवेष्टिता परिवृता सीताम् । मरुतस्यापत्य पुमान्मारुतिर्हनूमान् 'अत इञ्' इतीञ् । तस्य वाले लाङ्गूले योऽग्नि सुन्दरकाण्डे वक्ष्यमाणरूपस्तत्स्तम्भने निरोधनेऽर्हां योग्याम् । शक्तामित्यर्थ । ओषधिं लताविशेषमिव । लेभे प्रापेवेत्युत्प्रेक्षा । सीतान्वेषणसमये लङ्का प्रविष्टो हनूमान्सीतामालोक्य निजागमनज्ञापनार्थमशोकवनिका भङ्क्त्वा पितृनियुक्तेनेन्द्रजिता निबध्यानीतो वाले वस्त्रैः सवेष्टयाग्निना प्रज्वालितो वैदेहीनिवासतयैकामशोकवनिकामन्तरेण कृत्स्ना लङ्कां ददाहेति सुन्दरकाण्डे वक्ष्यति ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते
कृत्वा हाटकताटकेयहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।
आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामाकर्ण्य वार्तां तत
सीतासंगमलालसस्तदुटज राम प्रतस्थे द्रुतम् ॥ ३४ ॥

काकुत्स्थ इति । काकुत्स्थो रघुनायकोऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य वाक्प्रेरणवचन सैव वागुरा मृगबन्धिनी । रज्जुनिर्मितजालविशेष इति यावत् । तया आवेष्टिते आवृते । नियमित इत्यर्थ । 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यमर । हाटकस्य विकारो हाटकमयो यस्ताटकेयो मारीचस्तस्मिन्नेव हरिणे मृगे । शार्दूलविक्रीडितं शार्दूलो व्याघ्र । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमर । तस्य विक्रीडितवद्विक्रीडितं

कृत्वा । शार्दूलवत् स निहत्येत्यर्थः । अथानन्तरमागच्छत्। तत्रागमनमनयेऽनुजेन लक्ष्मणेन गदितामुक्तां वार्ताम्। दीनाक्रन्दश्रवणविषण्णसीतानिष्ठुरवचनप्रेरितोऽहमागतोऽस्मीत्येवंरूपवृत्तान्तमित्यर्थः । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा तस्तदनन्तरं सीतायाः सगमे समागमे लालसोऽत्यन्ताभिलाषः सन्। विजने वने तद्विपत्तेरवश्यभावित्वादिति भावः । तदुटजं तस्याः सीताया उटजं पर्णशालां प्रति । तद् इति वा च्छेदः । रामो द्रुतं शीघ्रं प्रतस्थे चचाल। अत्र भिन्नवाक्यस्थत्वात्काकुत्स्थरामशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम्। यद्वा काकुत्स्थः ककुत्स्थवंशोद्भव इति विशेषणत्वेन वा योजना । अत्र चाक्ताटक्येयोर्वागुराहरिणरूपणेन काकुत्स्थे मृगयुत्वप्रतीतेरेकदेशवर्तिरूपकम्। तच्च शार्दूलविक्रीडितमित्यत्र तत्सदृशं विक्रीडितमिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपनिदर्शनया सापेक्षितत्वात्संकीर्यते । शार्दूलविक्रीडितमित्यत्रापि वृत्तस्य शार्दूलविक्रीडितत्वात्कवेश्चातुर्यमनुसंधेयम् । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अथ कथं स्यादिति बाष्पगर्भमालोक्यमानो वनदेवताभिः ।
विलोकयन्केवलपर्णशालां विनष्टचेता[१] विललाप रामः ॥ ३५ ॥

अथमिति। अथ श्रीरामः क्व कथंभूतः स्याद्भवेत्। प्रियतमारहितपर्णशालां दृष्ट्वेति शेषः । इति मत्वेत्यर्थः । बाष्पाण्यश्रूणि गर्भे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा वनदेवताभिरालोक्यमानो दृश्यमानः सन्। तासामपि शोचनीय इति भावः । रामः केवलां सीताराहित्येन शून्यां पर्णशालामुटजं विलोकयन्। अत एव विनष्टचेता भग्नोत्साहः सन्। विललाप परिदेवयामास । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । 'महारमगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि। देशभ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्ध्रुवम् ॥' इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाच्छ्रीरामस्य क्षिप्रमेव महद्दुःखप्राप्तिसूचनार्थं बाष्पगर्भमित्युक्तम्। वृत्तमुपजातिः ॥

विलापप्रकारमेवाह पञ्चभिः —

हा कष्टमत्र नहि सा किमिदं प्रवृत्त-
मालोकयामि चटुलामिह पादमुद्राम्।
मा वीक्ष्य नूनमगृहीतमृगं मुहूर्त-
मन्तर्हिता तरुषु रोषवतीव सीता ॥ ३६ ॥

हा कष्टमिति। हेति खेदे। कष्टं कृच्छ्रम्। प्राप्तमिति शेषः । कुतः । अत्रास्यां पर्णशालायां सा सीता नहि नास्ति खलु । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारवचनाद्भवतीति लट् पूर्वाचार्याणां संज्ञा। इदमेतत्सीताभावरूपं कार्यं किं प्रवृत्तम्। केन कारणेन संजातमित्यर्थः । तथेहास्मिन्प्रदेशे चटुलां पादमुद्राम्। विक्लितान्पादविन्यासानित्यर्थः । आलोकयामि पश्यामि । स्मितादित्यर्थः । इत्येवमुक्त्वा स्वयं कथंचिदन्यथोत्प्रेक्षते—मामिति । अगृहीतमृगमनाहृतहिरण्मयहरिण

१ 'विलीनचेता' इति पाठः

मा वीक्ष्य सीता रोषवती कुपितेव । वस्तुतस्तु न तथा । परमप्रेमास्पदे मयि रोषाभावादिति भाव । तरुषु वृक्षेषु मुहूर्तं क्षणमात्रं घटिकाद्वितय वा । 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्व । अन्तर्हितान्तर्धानं गता । नूनमित्युत्प्रेक्षा लोके हि कान्ता कान्ते स्वाभिमतार्थासम्प्रहीतारि सति रोषविडम्बनया कुत्रचित् गूढतया कंचित्काल रमयन्ति तद्वदित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एव सामान्याकारेण विलप्य सप्रति सीतामामन्त्र्य विलपति—

> त्वदभिलषितपूर्त्या वञ्चित· पञ्चवट्या
> मचरमचरमोऽहं मोहभाजा प्रजानाम् ।
> तदिह सरलबुद्धे ! नैष रोषस्य काल
> सुमुखि ! मम मुखं किं सोढसीतावियोगम् ॥ ३७ ॥

त्वदिति । हे सरलबुद्धे ऋजुबुद्धे सुमुखि सुन्दरानने जानकीति सबोधनद्वयेन नैव विप्रलम्भस्त्वया कर्तुं नोचित इति सूच्यते । त्वदभिलषितपूर्त्या तवाभिलषितस्य मरण्येऽपि सहसचारूपो मनोरथ । चित्रमृगाहरणरूपो मनोरथो वा । तस्य पूरणेन हेतुना वञ्चितो विप्रलब्ध प्रतारित । व्यामोहित इति यावत् । अह मोहभाजाम् । स्त्रैणानामित्यर्थ । प्रजाना जनानाम् । 'प्रजा स्यात्सततौ जने' इत्यमर चरमोऽन्तिमो न भवतीत्यचरम आद्य । अग्रेसर सन्नित्यथ । पञ्चवट्यामचरितवानस्मि । एतावत्पर्यन्त त्वत्साहचर्यात्त्वन्मनोरथपरिपूरणतत्परतया व्यवहृतवानसीत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणादिह महारण्ये रोषस्येव कालो न । रोष कर्तुम् समयो न भवतीत्यर्थ । सत्यपि रोषहेतावीदृग्वनवासक्ले मन समाधायानुकूल्ये नैव वर्तितव्यत्वादिति भाव । अस्तु वाय रोषकाल । मम विरहासहिष्णुत्वाद्वा त्वं कर्तुमयुक्तमित्याह—हे सुमुखि, मम मुख च यत्त्वत्सहवासेनैव सोल्लासमिति भाव सोढ क्षान्त सीतायास्तव वियोगो विरहो येन तत्तथोक्त किं सीताविरहमहिष्णु भवति किमु । न भवत्येवेत्यर्थ । अत सर्वथा रोष परित्यज्य सनिधेयमिति भाव अत्र सीतेत्यन्यापदेशग्रहणमखण्डितप्रेमास्पदत्वद्योतनार्थम् । मालिनीवृत्तम् ॥

तथाप्यपूर्वमृगाहरणे यदि तवाभिलाषस्तदानेन तुच्छेन मायामृगेण किम् इतोऽप्यत्यन्त श्लाघ्यमानेष्यामीत्याह—

> यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि !
> चान्द्रं हरामि हरिणं मम सन्निधेहि ।
> यावन्न मुञ्चसि मया हृतमेणमेनं
> तावद्दधातु तव वक्त्रतुला मृगाङ्क ॥ ३८ ॥

यदीति । हे मृगाक्षि कुरङ्गनयने जानकि, अपूर्वमृगेऽसाधारणमृगे कौतुकं कुतूहलम् । अभिलाष इति यावत् । 'कौतूहलं कौतुकं च उत्सुकं च कुतूहलम्' इत्यमर । अस्ति यदि वर्तते चेत् । तवेति शेष । तर्हि चन्द्रस्यायं चान्द्र । चन्द्रनि

---

¹ 'पूर्त्य' इति पाठ

इत्यर्थः। 'तस्येदम्' इत्यण्। तं हरिणं हराम्यानयामि। यद्वा हरिष्यामीत्यर्थः। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः। अतो मम सविधेहि सन्निहिता भव। मत्समीपं प्रत्यागच्छेत्यर्थः। अतो मया हृतमानीतमेनं चान्द्रमेणं हरिणं यावद्यावत्पर्यन्तं न मुञ्चसि न त्यजसि। कौतुकादिति भावः। तावन्मृगोऽङ्कश्चिह्नं यस्य मृगाङ्कश्चन्द्रस्तव वक्त्रेण निष्कलङ्केन त्वदीयवदनेन तुलां सादृश्यं दधातु धारयतु। सभावनायां लोट्। तदनन्तरमिदानीं वा वक्त्रसादृश्यधारणकथैव नास्तीत्यर्थः। अत्र तुलां दधातिति सभावितायापमानया चोपमानादुपमेयस्याधिक्यप्रतिपादनरूपो व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः। लोकोत्तरलावण्यसपन्नभवन्मुखावलोकनाभावे मम कथं निर्वाह इति फलितार्थः। वक्त्रतुलामित्यत्र 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यत्रासादृश्यपर्यायस्यैव तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादत्र सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृतीयासमासः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

इत्थं विलपेऽप्यसन्निहितायास्तस्या मृतिं निश्चिनोति—

सप्राणा चेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत मह्यं
हिंस्रैः सत्त्वैर्न खलु निहता रक्तसिक्ता न पृथ्वी।
गोदावर्याः पुलिनविहृतिं रामशून्या न कुर्या-
द्युक्तं नक्तचरकवलनात्संस्थिता सर्वथा सा॥ ३९॥

सप्राणेति। जनकस्य तनया जानकी। विशिष्टपितृजन्यत्वात्परमसाध्वीत्यर्थः। सप्राणा चेत्सजीविता यदि। मह्यम्। अत्यन्तविरहासहिष्णव इति भावः। न तिष्ठेत स्वमात्मानं प्रकाशयन्ती न वर्तेत किम्। वर्ततैवेत्यर्थः। अतो न प्राणसहितेति। तिष्ठेतेति 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम्। तर्हि व्याघ्रादिभिर्भक्षिता किम्। नेत्याह—हिंस्रैः सत्त्वैर्व्याघ्रादिघातुकजन्तुभिः। 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः। न निहता खलु न हिंसिता खलु। कुतः। पृथ्वी भू रक्तसिक्ता रुधिराक्ता न भवतीत्यर्थः। तथा चेद्रक्तसिक्ता भवेदेवेति शेषः। तर्हि गोदावरीतीरे विहर्तुं गतवती किम्। तथाभूतापि न भवतीत्याह—गोदावर्याम्। लक्षणया गोदावरीतीर इत्यर्थः। 'गोदावर्याः' इति षष्ठ्यन्तपाठे तस्याः पुलिनेषु सैकतेषु विहृतिं विहारम्। 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः। रामेण प्रियतमेन मया शून्या विरहिता सती न कुर्यान्न विदध्यात्। युक्तम्। प्रियतमविरहितविहारस्य पतिव्रतानामधर्मत्वादिति भावः। किंतु सा जानकी सर्वथा सर्वप्रकारेण। 'प्रकारवचने थाल्'। नक्तचरकवलनाद्राक्षसकर्तृकभक्षणाद्धेतोः संस्थिता नष्टा। युक्तम्। एतद्विचारणं संगतमित्यर्थः। 'संस्था स्थितौ व्यवस्थायां नाशे' इति विश्वः। अत्रैव बहुधा संदिह्य निश्चयपर्यवसानकथनान्निश्चयान्तः संदेहालंकारः। मन्दाक्रान्ता॥

लोकान्तरप्रणयिनः श्वशुरं प्रणन्तु-
मात्तप्तकालमतिलङ्घ्य यदि प्रयासि।

---

१ 'त्रिल विहता' इति पाठः २ 'भुवि' इति पाठः ३ 'गोदावर्या' इति पाठः

विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि ! तस्मै
सौमित्रिरेव भरते निदधातु राज्यम् ॥ ४० ॥

लोकान्तरेति । हे जानकि, लोकान्तरप्रणयिन स्वर्गस्थ श्वशुर पत्यु पित दशरथ प्रणन्तु नमस्कर्तुम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । आर्य मश्चतुर्दशवत्सरात्मकतया नियुक्तो य कालस्तमतिलङ्घयोल्लङ्घय । तावन्त कालमया पयित्वैवेत्यर्थ । तदानीं साग्रैव वर्षस्यावशिष्टत्वादिति भाव । 'अविलङ्घय' इति पाठे स्पष्टार्थ । प्रयासि यदि गच्छसि चेत् । यद्यपि परमपतिव्रतायास्तव मा पति मुत्सृज्य पुरस्ताद्गमनमनुचितम्, तथापि श्वशुरप्रणामौत्सुक्येन गच्छसि चेदित्यर्थ तर्हि हे साध्वि पतिव्रते । अतो मद्विरह न सहिष्यसीति भाव । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमर । तस्मै श्वशुराय विज्ञाप्य प्रियवियुक्ताह स्थातु न शक्नोमीति निवेद्य मामपि समाह्वयाकारय । प्रवेशयेत्यर्थ । 'हूतिराकारणाह्वानम्' इत्यमर । त्वद्विनाशत्वादात्मनोऽपि विनाशो निश्चित इति भाव । तर्हि राज्यस्य का गतिरित्याह- सौमित्रिर्लक्ष्मण एव भरते राज्य निदधातु निक्षिपतु । स्वलोक्यान्नातत्परेण श्रीरामेणाह कर्तव्यतायां नियुक्त इति भरत मदाज्ञापरिपालनतत्पर साम्राज्येऽभिषेक्ष्यतीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

इत्थ विलप्य दयिता विपिने विचिन्व-
न्रामो न तत्र धृतिमाप्त च लक्ष्मणोऽपि ।
तादृग्विधामपि कथा कथयन्स्ववाचा
वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेता ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवन कृत्वा रामस्तत्र तस्मिन्विपिनेऽरण्ये दयिता प्रेयसी सीता विचिन्वन्मृगयन्धृतिमान्धैर्यवान्नाभूत् । किंतु सीता विरहवेदनया विषण्णहृदयोऽभूदित्यर्थ । तथा लक्ष्मणश्च धृतिमाप्नहि । नाभूदेवेत्यर्थ । तद्दु खस्यैतद्दु खत्वादिति भाव । किंतु तादृशी विधा प्रकारो यस्यास्ताम् । इत्थमिति वक्तु श्रोतु वाशक्यामित्यर्थ । तथाभूतामपि कथा श्रीरामविलापप्रकारवाक्यप्रबन्ध स्ववाचा निष्कण्ठोक्त्या कथयन्पुन पुनर्निर्णयन् कठोरचेता कठिनहृदय । निर्दय इति यावत् । वल्मीकाज्जन्म यस्य स तथोक्त । स चासौ मुनिश्च स एव वाल्मीकिरेव धृतिमानभूत् । सकललोकानन्दकरसमस्तसद्गुणाभिरामस्य तत्रभवत श्रीरामस्य तादृग्विषादवैक्लव्याभिव्यञ्जकविलापकथाकथनादनिर्विण्णचित्ततया स एवातिधैर्यसम्पन्नोऽभूदित्यर्थ । पेलवचित्तानामस्माक कथ धृतिमत्त्वमिति भाव । वृत्त पूर्ववत् ॥

तत प्रारभमाणप्रयाणान्प्राणानवष्टभ्य जटायुस्तत इत क्रियमाण सीतान्वेषण सलक्ष्मण राममालक्षयन्नवोचत ॥

---

१ 'दशाम्' इति पाठ २ 'तत्र' इति पाठ ३ 'तत इत' इति क्वचिन्नास्ति

तत इति। ततस्तदनन्तरं प्रारभमाणमुपक्रम्यमाणं प्रयाणं परलोकयात्रा येन तम्। उत्क्रमणशीलमित्यर्थः । प्राणाञ्जटायुरवष्टभ्य सस्तभ्य । निरुध्येत्यर्थः । श्रीरामाय वार्ताकथनार्थमिति भावः । ततः इतः प्रदेशेषु क्रियमाणसीतान्वेषणम् । सीतामन्विष्यन्तमित्यर्थः । सलक्ष्मणं सौमित्रिसहितं राममालक्षयन्पश्यन्नेवमवोचत उक्तवान् । ब्रूञो वचेर्वा लुङि 'वच उम्' इत्युमागमे गुणः ॥

किमित्यवोचदित्यत आह—

आयुष्मन्[1] मा खड्गविक्षतपक्षतिं क्षितितले निक्षिप्य क्षिप्रमपजहार मैथिलीं रावण इति ॥

आयुष्मन्निति। हे आयुष्मन्। प्रशसायां मतुप् । सकललोकहिताचरणतत्परतया सफलजीवनेत्यर्थः । खड्गविक्षतपक्षतिं चन्द्रहासविदलितपक्षमूलम् । 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । मा क्षितितले निक्षिप्य । परिश्रान्तं मां पक्षविच्छेदपूर्वकं भूमौ पातयित्वेत्यर्थः । रावणः क्षिप्रं द्रुतं मैथिलीं जानकीमपजहारापहृतवान् इत्यवोचदिति पूर्वेण सबन्धः । तथा च रामायणम्—'परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावणः । सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥' इति ॥

ततः किं जातं तत्राह—

> **स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीनां**
> **सपदि गतिमयासीत् सहृतायुर्जटायुः ॥**
> **नयनसलिलमिश्रं रामहस्तेन दत्तं**
> **दशरथदुरवापं प्राप नैवापमम्भः ॥ ४२ ॥**

स्वयमिति। जटायुः सपदि सद्य एव । श्रीरामस्य सीतापहरणवार्ताकथनसमय एवेत्यर्थः । सहृतायुस्त्यक्तजीवितः सन् । स्वयमपि शरभङ्गेण मुनिना स्वीकृतां प्राप्तां भङ्गहीनामक्षताम् । शाश्वतीमित्यर्थः । गतिं वैकुण्ठस्थानमवाप्त प्राप्तः सन् । निजभाग्योदयेन परब्रह्मरूपस्य श्रीरामस्य दिव्यमङ्गलविग्रहसाक्षात्कारात्शरभङ्गवन्मुक्तः सन्नित्यर्थः । नयनसलिलमिश्रं बाष्पोदकमिश्रितम् । पितृसखित्वेन तस्य पितृवद्रोदनार्हत्वादिति भावः । रामहस्तेन दत्तं दशरथस्य दुरवापं दुर्लभम्। असंनिध्यादिति भावः । नैवापं पितृतर्पणसबन्धि । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । अम्भः प्राप । पितृनिर्विशेषं तस्यौर्ध्वदेहिकं रामश्चकारेत्यर्थः । उक्तं च रामायणे—'ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ । उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥' इति । ननु तिरश्चां कर्मानधिकारादग्निसंस्कारानर्हत्वाच्चोत्तमलोकाभावेन कथमस्य मुक्तियुक्तत्वमिति चेन्न । 'मया त्वं समनुज्ञातः शाश्वतीं मुक्तिमाप्नुहि' इति श्रीरामायणोक्तत्वादस्त्येवास्य मुक्तिः । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—'मत्कृते मरणं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥' इति । 'सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः' इति मुक्तमध्यपरिगणनाज्जटायुषो मुक्तिप्राप्तिः सिद्धेत्यवगम्यत इत्युपरम्यते । मालिनीवृत्तम् ॥

---

१ 'क्षिप्रतरम्' इति पाठः

। अथ दक्षिणारण्यानीं प्रति प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी काचिदयोमुखीनाम सौमित्रिमभिभूय तदीयेन शस्त्रेण शूर्पणखासिद्धिमभजत ॥

अथेति । अथ जटायुमुक्त्यनन्तरम् । काकुत्स्थे श्रीरामे । महदरण्यमरण्यानी 'महारण्यमरण्यानी' इत्यमर । 'इन्द्रवरुण–' इत्यादिना ङीप् । आनुगागमश्च दक्षिणा दक्षिणदिगवस्थिता सा च साऽरण्यानी च । ता प्रति प्रस्थिते चलिते सति । जटायुषा तद्दिगवस्थितेन रावणेन सीतापहरणस्योक्तत्वादिति भाव । अयोमुखीनामायोमुखीतिनाम्ना प्रसिद्धा काचिद्राक्षसी सौमित्रिं लक्ष्मणमभिभूय 'एहि रस्यावहे' इत्युक्त्वा 'समालम्बिनलक्ष्मणाम्' इत्याद्युक्तप्रकारेणाक्षिप्य तदीयेन सौमित्रिसबन्धिना शस्त्रेण खड्गेन शूर्पणखाया रावणभगिन्या या सिद्धिर्मुखभङ्गरूपानिष्पत्तिस्तत्सदृशीं सिद्धिमिति निदर्शना । अलभत प्राप । शूर्पणखेव लक्ष्मणखड्गनिकृत्तकर्णनासिका बभूवेत्यर्थ । उपलक्षणमेतत् । विकृत्तस्तना च बभूव । तथा चोक्त श्रीरामायणे— 'एवमुक्तस्तु कुपित खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मण । कर्णनासे स्तनौ तस्या विचकर्तारिसूदन ॥' इति ॥

तत क्रौञ्चारण्यसरण्या प्रयातावेतौ महर्षे स्थूलशिरस शापात्कोणपता प्रपन्न पन्नगपतिभोगभीषणाभ्या भुजाभ्या ववन्ध यथार्थनामा कबन्ध ॥

तत इति । ततोऽयोमुखीकर्णनासिकास्तनच्छेदानन्तरम् । क्रौञ्चारण्यस्य सरण्या मार्गेण । 'अयन वर्त्म मार्गाध्वपन्थान पदवी सृति । सरणि' इत्यमर । अत्र तृतीयोपपत्तिर्व्याख्याता । प्रयातौ प्रस्थितावेतौ रामलक्ष्मणौ कर्म । स्थूलशिरस स्तन्नाम्नो महर्षेऋषिश्रेष्ठस्य शापात्कोणपता राक्षसत्व प्रपन्न प्राप्तो यथार्थनामा यथार्थोऽभिधान कबन्धो राक्षस पन्नगपते कुण्डलीश्वरस्य भोग कायस्तद्वद्भीषणाभ्या भयकराभ्या भुजाभ्या बबन्ध । रुरोधेत्यर्थ । वस्तुतस्तु श्रीरामस्य साक्षाद्विष्णो शेषाङ्कशायित्वाल्लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वाच्च तयोर्नाय बन्धो न तु स्वहेतुश्चेति ज्ञापयितु पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यामिति भुजविशेषणमुक्तमित्यनुसधेयम् । कबन्ध इत्यत्र विरुद्धलक्षणया कस्य शिरसो बन्धोऽस्यास्तीति कबन्ध इति विग्रह । अपमूर्धकलेवरमित्यर्थ । 'कबन्ध सलिले प्रोक्तमपमूर्धकलेवरम्', 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इति विश्वामरौ । प्रकृतेऽपीन्द्रवज्राभिघाताद्रक्षोविभुग्नशिरस्कतया कबन्धत्वाद्यथार्थनामत्वमस्येति भाव । तथा च रामायणे लक्ष्मण प्रति कबन्धवाक्यम्—'पुरा मम महाबाहो महाबलपराक्रम । रूपमासीममाचिन्त्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ तत स्थूलशिरा नाम महर्षि कुपितो मया । विचिन्वन्विविध वन्यं रूपेणानेन धर्षित ॥ तेनाहमुक्त प्रेक्ष्यैव घोरशापाभिधायिना । एतदेव नृशस वे रूपमस्त्वतिगर्हितम् ॥ इन्द्रकोपादिद रूप प्राप्तमेव रणाजिरे ॥' इति ॥

---

१ 'प्रति' इति नास्ति क्वचित् २ 'तदनु' इति पाठ

तदनन्तरमनश्रुपात्रेषु राक्षसीनेत्रेषु संदोत्पादिततरवारिभ्या रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या कबन्धबाहुयुगलं कदलीलावमलूयत ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर तिरोधानानन्तरम् । अनश्रुपात्रेष्वनाश्रुयोग्येषु । निजभर्तृमहिम्ना कदापि शोकाद्युपद्रवाभावादनाघ्राताश्रुगन्धेष्वित्यर्थः । 'योग्यभाजनयो पात्रम्' इत्यमर । राक्षसीनेत्रेषु राक्षसाङ्गनानयनेषु । सदा सर्वदोत्पादितनराण्यतिशयेनोत्पादितानि । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना तरप्प्रत्यय । तानि वारीणि बाष्पोदकानि याभ्या तौ ताभ्याम् । राक्षसखण्डनेन शोकोत्पादकत्वान्निरन्तरराक्षसीनेत्रजलोत्पादकाभ्यामित्यर्थः । रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या खड्गाभ्याम् । 'तरवारिर्मण्डलाग्र खड्गकौक्षेयकौ समौ' इत्यमर । कबन्धबाहुयुगल कदलीमिव लूत्वा कदलीलावमलूयत अच्छिद्यत । कदलीकाण्डमिवानायासेनाच्छिद्यतेत्यर्थः । 'कदलीलाववत्' इत्यपपाठ । 'उपमाने कर्मणि च' इति णमुल्प्रत्यय । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग' इति लूञोऽनुप्रयोग । निर्गलितार्थस्तु श्रीरामलक्ष्मणौ निजासिभ्या कबन्धस्य दक्षिणसव्यबाहू विच्छिदतुरित्यर्थः । अत्र करणयोरपि तरवार्योः कर्तृत्वव्यपदेशस्तयोरखण्डिततत्वद्योतनार्थम् । तथा च रामायणम्—'दक्षिणो दक्षिण बाहुमसक्तमसिना तत । चिच्छेद रामो वेगेन सव्य वीरस्तु लक्ष्मण ॥' इति ॥

तदनु दनुकबन्धेनादरादर्थितौ तौ
गिरितटभुवि देहं देहतुस्तस्य भीमम् ।
अकथयदथ शापापायतुष्ट स रामं
तपनतनयमैत्र्या मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥ ४३ ॥

तदन्विति । तदनु बाहुच्छेदानन्तर दनुवशोद्भवत्वाद्दनु स चासौ कबन्धश्चेति विशेषणसमास । यद्वा दनुरित्यस्य पूर्वनाम । तथा श्रीरामायणेऽरण्यकाण्डे-'एवमुक्तस्तु रामेण वाक्य दनुरनुत्तमम्' इति । 'दनो सकाशात्तत्त्वेन प्रभाव ते महात्मन' इति शबरी प्रति वाक्य च । तथा 'दनुर्नाम श्रिय पुत्र शापाद्राक्षसता गत' इति किष्किन्धाकाण्डे चोक्तत्वात् तथाच । दनुनामा चासौ कबन्धश्च दनुकबन्ध इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समास । शाकपार्थिवादिराकृतिगण । तेन दनुकबन्धेनादरादरेणार्थितौ । 'मित्र चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्या सख्यतोऽग्निना' इति याचितौ तौ रामलक्ष्मणौ गिरितटभुवि गिरिप्रदरसीम्नि । 'गिरिप्रदरमासाद्य पावक निसमर्जतु' इति रामायणात् । भीम भयकर तस्य कबन्धस्य देह कलेवर देहतुर्भस्मीचक्रतु । 'दह भस्मीकरणे' इति धातोर्लिट् । 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अथ दहनानन्तरम् । शापापायेन मुनिप्रयुक्तशापापगमेन तुष्टस्तोष गत सन् । कबन्धो राम प्रत्यक्षमकथयदवोचत् । किमिति । तपनतनयमैत्र्या सुग्रीवस्नेहेन मैथिलीं सीता प्राप्नुहि लभस्वेति । उक्त च श्रीरामायणे—'श्रूयता राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानर' इत्यारभ्य 'स ते सहायो मित्र च सीताया परिमार्गणे'

---

१ 'संदोत्पादितवारिभ्या तरवारिभ्या रामलक्ष्मणयो' इति पाठ २ 'लावमेव' इति पाठ .

इत्यतेन । मैत्र्येत्यत्र ब्राह्मणादित्वात् 'गुणवचन–' इत्यादिना ष्यञ्प्रत्ययः । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । स च 'मातरि षिच्च' इति षित्त्वादेव सिद्धे मातामहशब्दस्य गौरादिपाठेनानित्यत्वज्ञापनाद्वैकल्पिकः । अत एवाह वामनः–'ष्यञः षित्करणादीकारो बहुलम्' इति । 'स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ्क्वचिच्च वुञ्' । औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ्प्रागुदाहृतः ॥' इत्यमरः । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्नृष्यमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रमवासिन्या तपस्विन्या शबर्या कृता सपर्यां परिगृह्य रामस्तदनुज्ञया मनोज्ञविविधविहगकूजितं मृगगणविहरणमनोहरं गहनपदमवगाह्य व्याकोशकुशेशयपरिचयकषायैर्वनदेवतालतादोलानुकूलैः कूलायतलीलापरवशशावल्लभमदाम्बुचुम्बिभिः शम्बरारातिशरधिसदृशतटरहसहकारशिखरविसरदासवासारशीकरशेखरैर्विविधलतालासिकालास्योपदेशदेशिकायमानैः कायमानसमानाभोगलतागृहकेलिलुब्धलुब्धकपुरन्ध्रीशिथिलधम्मिल्लमल्लिकागन्धमांसलैर्मल्लिकाक्षपक्षविक्षोभक्षोदीभूतपाथःपाथेयैस्तटवनपवनैरनुकम्प्यमानः पम्पामभजत् ॥

इति श्रीमद्विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे श्रीमदरण्यकाण्डं समाप्तं ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्कबन्धे ऋष्यमूकमार्गं सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकाख्यपर्वतवर्त्मोपदिश्य निवेद्य स्वर्गं गते सति मतङ्गस्य महर्षेराश्रमे वसति ताच्छील्येनेति मतङ्गाश्रमवासिन्या । 'ताच्छील्ये णिनिः' । तपस्विन्या व्रतोपवासादितपोनिष्ठया । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । शबर्या शबरस्त्रिया मतङ्गशिष्यया कया चिद्विरक्तरमण्या कृता विहिता सपर्यामर्घ्यपाद्यादिरूपपूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । रामः परिगृह्य स्वीकृत्य । निरन्तरभक्तिपरतन्त्रत्वाच्छबर्याश्छिद्रान्विताया अपि पूजाया महात्मनो भक्तवत्सलस्य श्रीरामस्य ग्राह्यत्वादिति भावः । ततस्तदनुज्ञया तस्याः शबर्या नियोगेन मनोज्ञानि मनोहराणि विविधान्यनेकप्रकाराणि विहगकूजितानि शुकसारिकादिपक्षिरुतानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं मृगगणानां हरिणचमरदुर्वारमृगयूथानां विहरणेन स्वैरसंचारेण मनोहरं हृदयंगमं दुर्गहनपदमरण्यस्थानमवगाह्य प्रविश्य । अथ व्याकोशकुशेशयपरिचयेन सफुल्लकमलपरिशीलनेन कषायैः सौरभ्यसंपन्नैः । 'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः' 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इति चामरः । 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे' इति यादवः । वनदेवतानां या लतादोला लतारूपप्रेङ्खोलिकास्तासामनुकूलैरनुगुणैः । स्वप्रयत्नं विनैव ततस्तच्चालनहेतुत्वादिति भावः । कूले पम्पारोधसायतलीलापरवशाः अविच्छिन्नक्रीडापरतन्त्राः । तिर्यग्दन्तप्रहाररूपव्यापारतत्पर

---

१ 'तपस्विन्या' इति नास्ति क्वचित् २ 'रामः परिगृह्य' इति पाठः ३ 'मनोज्ञकूजितविहगमृग' इति पाठः ४ विहार' इति पाठः ५ 'तटसहकार' इति पाठः

इत्यर्थः। ये वशानां करिणीनां वल्लभाः मत्तमतङ्गजास्तेषां मदाम्बु दानोदकं चुम्बन्त्य-वश्नन्तीति तथोक्ते। मदगन्धसम्बन्धबन्धुरैरित्यर्थः। 'वशा स्त्री करिणी वन्ध्या' इत्य-मरः। शम्बराराति शरविसदृशानि पञ्चबाणतूणीरस्वरूपाणीत्युपमा। यानि तटरूहस-हकारशिखराणि तीररुहातिमोरभरसालाग्रमञ्जर्यः। अत्र शिखरशब्देन तद्गतमञ्जर्यो लक्ष्यन्ते। 'शिखरं शैलवृक्षाग्रशिखापुलककोटिषु' इति विश्वः। तेभ्यो विसरन्स्रस-मानो यः आसन्नासारो मकरन्दधारासंपातस्तस्य शीकरकणा एव शेखरा अवतंसा येषां तत्तथोक्तं। माकन्दमकरन्दबिन्दुसंदोहसुन्दरैरित्यर्थः। 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः', 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इति चामरः। विविधा नानाप्र-कारा लताः मल्लिकामालत्यादिस्तबकास्ता एव लासिकाः नर्तक्यः इति रूपकम्। तासां लास्योपदेशे नाट्यक्रियासंशिक्षणे देशिकाः गुरवः इवाचरन्तो देशिकायमानास्तैः। नाट्यविद्याचार्यैरिव तासां नर्तनप्रवर्तकैरित्यर्थः। आचारेक्यजन्ताल्लट शानजा-देशः। अत्र विचित्रलताचलनेन मारुतानां देशिकायमानत्वोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा। 'नर्तकीलासिके समे', 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने' इति चामरः। काय मिन मानं प्रमाणं यस्य स कायमानोऽङ्गणादौ स्तम्भादिनिर्मित-पुरुषप्रमाणोन्नतो मण्डपविशेषस्तत्समानस्तत्सदृश आभोगो विस्तारो येषां तेषु लतागृहेषु लतावितानमयनिकेतनेषु केलिलुब्धानां क्रीडागृध्नूनां लुब्धकपुरन्ध्रीणां पुलिन्दसुन्द-रीणां ये शिथिलधम्मिल्ला विश्लथकचभारास्तेषु याः मल्लिकास्तृणशून्यकुसुमानि तासां गन्धेन सौरभ्येण मांसलेः परिपूर्णः। 'कबरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः' इत्यमरः। 'मल्ली तु मृत्पात्रतृणशून्ययोः' इति रत्नमालायाम्। मल्लिकाक्षाः मलिनचञ्चु-चरणाः हंसविशेषाः। 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः। मलिनैर्मल्लिकाक्षाः' इत्यमरः। तेषां पक्षविक्षोभेण गरुदभिघातेन क्षोदीभूतं चूर्णीभूतम्। नीहाराकारेण जललीकृतमित्यर्थः। तादृशं यत्पाथः उदकं तदेव पाथेयं कवलं येषां तैः। तत्सहकृ-तैरित्यर्थः। 'कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः। 'क्षोदीभूतम्' इत्यत्र अक्षोदं क्षोदं संपद्यमानीकृतं क्षोदीभूतं इति विग्रहः। अभूततद्भावे च्विः। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। पाथेयमित्यत्र पथि साधु पाथेयम्। 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्प्र-त्ययः। एवं शैत्यमान्द्यसौरभ्यसंपन्नैस्तटवनपवनैस्तीरकान्तारमारुतैरनुकम्प्यमानो दोधू-यमानः सन्। विरहिणां वेदनोद्दीपकत्वादिति भावः। पम्पां नाम पुष्करिणीमभजत। तत्तीरं प्रापेत्यर्थः॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहानन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दन-चरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वर-शाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचना-चयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारा-न्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोष्टोपपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्या-ख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायामरण्यकाण्डः समाप्तः॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता।

अरण्यकाण्डव्याख्याऽसौ पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा॥

किष्किन्धाकाण्डम्।

अथ किष्किन्धाकाण्डो व्याख्यायते—

**स तां सतां बुद्धिमिव प्रसन्नां पम्पां वियोगज्वरजातकम्पः ।
विलोकयँल्लोकनिविष्टकीर्तिरार्तिं रघूणां प्रवरः प्रपेदे ॥ १ ॥**

स तामिति । स विराधखरत्रिशिरोदूषणकबन्धादीनामयत्नसहरणेन प्रसि प्रराक्रमयुक्त । अत एव लोकनिविष्टकीर्तिर्जगद्विख्यातयशा सप्रयो रघूणां प्र रघुनायकः सतां साधूनां बुद्धिं चित्तवृत्तिमिव प्रसन्नां निर्मलाम् । एकत्र स्वा व्यादन्यत्र रागाद्यनुपहतत्वाच्चेति भाव । तां चिकीर्षितरावणवधोपयोगिसुग्रीवाधि-ष्ठितामृष्यमूकसमीपवर्तिनीं पम्पां विलोक्य पश्यन् । अत एव वियोगेन सीताविरह शोकातिशयेन यो ज्वर संताप । इन्द्रियक्षोभ इति यावत् । तेन जात उत्पन्न कम्पो गात्रवेपथुर्यस्य स तथोक्त सन् । आर्तिं मदनपीडां प्रपेदे प्राप । तस्या प्रसन्नत्वेऽपि विरहिणामुद्दीपकत्वात्परामर्यं व्ययामनुवभूवेत्यर्थ । 'आर्तिं पीडा धनु-ष्कोट्यो' इत्यमर । अत्र बुद्धिमिवेत्येक पदम् । इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्य लोप । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वक्तव्यात् । अत एव समासगा श्रौती पू पमा । वृत्तमुपजाति । अत्रादौ 'स तां पुष्करिणी गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् राम सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रिय ॥' इति श्रीरामायणकिष्किन्धाकाण्ड पद्यादिमपदप्रयोगेण चातुर्यं दर्शितं कविनेत्यनुसंधेयम् ॥

ततस्तस्यास्तटवने नानानोकहनिवहपरिष्कृते निभृतेतरभ्रमणप भृतव्रातचञ्चूमयविपञ्चीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिता सततताकुञ्चितपञ्चः रशरासनवञ्चितपथिकजनसचारप्रपञ्चा प्रमदचञ्चलचञ्चरीकचुल ञ्चुकितमाधवी माधवी भूतिरुदजृम्भत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं नानाविधानामनोकहानां चूतचाम्पेयादितरुविशेषा निवहेन निकुरम्बेण परिष्कृते भूषिते । 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुडागम तस्या पम्पायास्तटवने परिसरवर्तिकानने निभृतेतरमनिभृतमतिचपल भ्रमणमोत क्रयप्रयुक्तसभ्रमो यस्य तथोक्तो य परभृतव्रात पिकनिकर । 'वनप्रिय परभृ कोकिल पिक इत्यपि' इत्यमर । तस्य चञ्चूमयी त्रोटीरूपा । चञ्चूशब्देन कण्ठोऽ लक्ष्यते । तत्रैव स्वराविर्भावात् । 'चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियाम्' इत्यमर । ताद्रूप्ये मयट 'स्त्रिया पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भाव । तादृशी या विपञ्ची वीणा । 'विपञ्ची वल्ल वीणा' इति वैजयन्ती । 'वीणा तु वल्की । विपञ्ची' इत्यमरश्च । तस्या सकाशात् समुदञ्चिता समुत्पन्ना ये पञ्चमाख्या स्वरविशेषा । 'पिक कूजति पञ्चमम्' इत्यभि धानात् । तैरञ्चिता मनोज्ञा । 'अञ्चु पूजायाम्' इतीडागम । तथा सततं निरन्त

१ 'परिभ्रमण' इति पाठ २ 'शरासनशरासारवञ्चितसचरपथिकप्रपञ्चा' इति पाठ

माकुञ्चित शरसन्धानार्थमवनमित पञ्चशरस्य कामस्य मन्मथस्य कार्मुकं येन वर्धितो निवारित पथिकजनाना विरहिणा सञ्चारस्य प्रचारो यातायातप्रचारो यस्या सा । तथा प्रमद मकरन्दलाभाप्रमत्त चञ्चरीककुल रोलम्बनिकुरम्ब येन कबुरिता कर्बुरीकृता । आवेष्टिता इत्यर्थ । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । ता माधव्योऽतिमुक्तलता यस्या सा । 'इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्बो बम्भरश्च स', 'अतिमुक्त पुण्ड्रक स्याद्वासन्ती माधवी लता' इति चामर । यद्वा मधोर्वसन्तस्येय माधवी । 'मधुर्वसन्ते चैत्रेऽसुरे' इति विश्व । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । भृति सपद् उदजृम्भतोज्जृम्भितवती । 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमर ॥

यत्र कान्तैर्वियुक्ताना युक्तानामपि सुभ्रुवाम् ।
दोलाकर्म वितन्वन्ति मनासि च वपूषि च ॥ २ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्वसन्तसमये कान्त प्रियतमैर्वियुक्ताना कान्तैर्युक्तानामपि सुभ्रुवा सुन्दरीणा मनासि हृदयानि च वपूषि शरीराणि च दोलाकर्म दोलालीला वितन्वन्ति कुर्वन्ति । विरहिणा मनासि प्रियवियोगवेदनया दोलायमानानि भवन्ति । प्रियसगताना वपूषि तु वसन्तोत्सवे प्रियै साक दोलाखेलनलाभात्ताद्दशखेलनजनितसुखमनुभवन्तीत्यर्थ । अत एव यथाक्रममन्वयात्क्रमापरनामा यथासख्यालकार । तथा मनसा वपुषा वर्ण्यतया प्रकृतानामेव दोलाकर्मवितन्वनक्रियारूपधर्मसबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितेय चोक्तालकारेणास्य सकीर्यते ॥

करतलैरपचायमथेक्षणैरपचय च वनेषु जनेषु च ।
सुमनसां मनसामपि यद्दिने विरचयन्ति विलोलविलोचना ३

करतलैरिति । यद्दिने । यस्य वसन्तस्य दिनेष्वित्यर्थ । विलोलविलोचनाश्चञ्चलाक्ष्य करतलैर्निजहस्तप्रदेशैर्वनेषूद्यानवनेषु । सुमनसा पुष्पाणाम् । 'स्त्रिय सुमनस पुष्पम्' इत्यमर । अपचीयत इत्यपचाय स्तवनम् । उपसर्गाद्धञ् । अथेति वाक्यारम्भे । ईक्षणैर्दृष्टिभिर्जनेषु मनसाम् । अपचीयत इत्यपचयनमपहारम् । आकर्षणमिति यावत् । 'अपहारस्त्वपचय' इत्यमर । विरचयन्ति वितन्वन्ति । अलकारौ पूर्ववदूह्यौ । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

तस्मिन्नसमशरसमरसमये पम्पा समया पर्यटन्पर्याकुलहृदयो
हृदयदयिता हृदि लक्षयंल्लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नसमशरसमरसमये पञ्चबाणरणकाले । वसन्तसमय इत्यर्थ । पम्पा समया पम्पाया समीपे । 'समयानिकषाशब्दौ सामीप्येऽप्यव्यये मतौ' इति हलायुध । 'अभित परित समयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते' इति द्वितीया । पर्यटन् सचरन् । पर्याकुलहृदयो व्याकुलान्त करण श्रीरामो हृदयदयिता सीता हृदि लक्षयन्निरन्तरभावनया हृदये विलोकयन् । लक्ष्मण प्रतीदमनेन प्रकारेणाभाषतावोचत् ॥

---

१ 'स्तवाय' इति पाठ   २ 'वनन्ताद्' इति पाठ

तत्प्रकारमेवाह—

आधौ सिद्धौषधिरिव हिता केलिकाले वयस्या
पत्नी त्रेतायजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।
शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरार्तौ
सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥ ४ ॥

आधाविति । अत्र यत्तदोर्नित्यसबन्धादुत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । या सीता मे ममाधौ मानसव्यथायां सत्याम् । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । आधिग्रहणेन तज्जन्यशारीरामयो लक्ष्यते । सिद्धौषधिरिव सञ्जीविन्याद्यौषधिविशेष इव । हिता पथ्या । आरोग्यकरीत्यर्थः । तादात्विकोपचाराचरणहितोपदेशादिनाधिं निरस्य तज्जनितव्याधेरपि निवर्तकत्वादिति भावः । तदुक्तं ज्ञानवासिष्ठे—'आधिजा व्याधयस्तत्र द्रव्यमन्त्रशुभकर्म । चिकित्सनादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्ति त्वं च वेत्सि तत् ॥' इति । केलिकाले क्रीडासमये वयस्या सखी । अनपायिनीत्यर्थः । 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । तथा त्रेतायजनसमये त्रेताया आहवनीयाद्यग्नित्रयस्य यजनसमये हविरादिद्रव्यदानपूजाकाले । 'त्रेता त्वग्नित्रये युगे' इत्यमरः । त्रेताशब्दो व्याख्यातो बालकाण्डे 'त्रयस्त्रेताग्नितेजसः' इत्यत्र । पत्नी सहधर्मिणी । पत्युरनया यज्ञं संपद्यत इति पत्नीति विग्रहः । 'पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । युद्धे क्षत्रियाण्येव क्षत्रियकुलोद्भवेव । क्षात्रयुक्तधर्मोपदेशतत्परैवेत्यर्थः । पलायनाद्युपदेशव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा' इति स्वार्थे ङीप् । आनुगागमश्च । तथा देवानामिष्टदेवानाम्, द्विजानां वसिष्ठादिब्राह्मणानाम्, पितॄणां दशरथकौसल्यादीनां च समाराधने पूजायाः विषये शिष्या अन्तेवासिनी । भयभक्तिश्रद्धापूर्वं समुचितोपचारकरणतत्परेत्यर्थः । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । तथा आर्तौ आगन्तुकपीडायां सत्यां बन्धुः प्रियसुहृत् । हितोपायोपदेशादिना तन्निरसननिपुणेत्यर्थः । जातेति सर्वत्रानुषज्यते । सा सीता मे मम शिशिरित स्वसाहचर्येण पूर्वं शिशिरीकृतं यन्महाकाननं महारण्यं तस्मिन्का न जाता कापि नाभूत् । आध्यादिषु पूर्वं तत्तदानुगुण्येन तथा तथा जाता, इदानीं त्वस्मिन्महारण्ये न कापि जातेति महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः । ईदृग्गुणगणशालिन्याः सीताया विरहे कथं मम निर्वाह इति भावः । सिद्धौषधिरिवेत्युपमा स्पष्टा । अन्यत्र रूपकमिलनयोः संसृष्टिः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

मलयगिरिचरोऽयं मन्मथाधोरणाज्ञा-
मथितपथिकवर्गो मारुतव्यालहस्ती[1] ।
विरचयति मदीये शैत्यसौरभ्यमान्द्यै-
स्त्रिविधमदसमृद्धो मानसे वप्रलीलाम् ॥ ५ ॥

---

१ 'व्यालहस्ती' इति पाठः २ "मान्द्यत्रिविध" इति पाठः, स एव समीचीन इति भाति

मलयेति । मलयगिरिचरो मलयाचलवर्ती । एकत्र दाक्षिणात्यत्वादन्यत्र तद्भवत्वाच्चेति भाव । तदुक्तम्—'हिमवद्विन्ध्यमलया गजाना प्रभवा नगा' इति । तथा मन्मथ एवाधोरणो हस्तिपकस्तस्यानया नियोगेन मथितो व्याकुलितो मर्दितश्च पथिकवर्ग पान्थनिवहो येन स तथोक्त । एकत्रोद्दीपकत्वादन्यत्र निरङ्कुशत्वाच्चेति भाव । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन' इत्यमर । अयं प्रवर्तमानो मारुत एव व्यालहस्ती दुष्टगज । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे' इत्यभिधानात् । व्यालशब्देनैव हस्तिप्रतीतौ पुनर्हस्तिग्रहण करिकलभकर्णावतंसावित्र द्रष्टव्यम् । शैत्यसौरभ्यमान्द्यैस्त्रिविधस्त्रिप्रकारो यो मदो दानोदक परप्रहरणहेतुभूतदर्पो वा तेन समृद्ध सपूर्ण सन् । शैत्यादिगुणत्रितयरूपमदोन्मत्त इत्यर्थ । मदीये मानसे वप्रलीलामुत्खातकेलिं विरचयति तनोति । अत्यन्तवैकल्यापादकवेदनोत्पादनेन मन्मनोविदारण करोतीत्यर्थ । 'उत्खातकेलि शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवे । हस्तिमात्रस्यैव वप्रक्रीडा दु सहा । तस्य तु पुनराधोरणाक्षतत्व दुष्टत्व त्रिविधमदसमृद्धत्व च यदि तदा किमु वक्तव्यमिति भाव । मारुते शैत्यादिगुणवर्णन कविसमयसिद्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत्र मारुते व्यालहस्तित्वरूपणान्मन्मथस्याधोरणरूपण गम्यत इत्येकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो[1] दु सहविरहकृशानुभावं[2] कृशानुभावं भावसधुक्षणविचक्षणलक्ष्मणवचनधार्यमाणधैर्यं राघवमग्रत सुग्रीवो विलोक्य वालिप्र[3]हितापसर्पधिया सुदूरमपससर्प ॥

तत इति । ततो वीक्षणानन्तर दु सह सोढुमशक्यो यो विरहकृशानुर्विरहानलस्तस्य भावश्चेष्टा । व्यापार इति यावत् । तेन कृश क्षीणोऽनुभाव सामर्थ्यं चित्तस्वास्थ्य यस्य त तथोक्तम् । 'कृशानु पावकोऽनल' इत्यमर । अनुगतो भावोऽनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमास । न तूपसृष्टाद्घञ्प्रत्यय । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्घञ्विधानात् । अत एव काशिकायाम्—'कथ प्रभावो राज्ञा प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमास' इति चोद्यपरिहारौ । भावसधुक्षण स्वभावानुसधानम् । पुन प्रकृतिप्रापणमिति यावत् । धुक्षेर्ल्युट् । तत्र विचक्षणानि निपुणानि लक्ष्मणवचनानि तैर्धार्यमाण धारणविषयीक्रियमाण धैर्यं चित्तस्थैर्यं येन त तथोक्तम् । 'सस्तम्भ राम भद्र ते मा शुच पुरुषर्षभ । नेदृशाना मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥' इति श्रीरामायणे लक्ष्मणोक्तवचनाकर्णितधैर्यमित्यर्थ । 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमर । राघव श्रीराममग्रत पुरोभागे सुग्रीवो विलोक्य दृष्ट्वा वालिना प्रहितो वृत्तान्तपरिज्ञानाय प्रेषितो योऽपसर्पो गूढचार स इति धिया । तद्भ्रान्त्येत्यर्थ । 'अपसर्पश्चर स्पश । चारश्च गूढपुरुष' इत्यमर । सुदूरमतिविप्रकृष्टम्, अपससर्पापसृतवान् । पूर्वाधिष्ठितस्थल परित्यज्य स्थलान्तर जगामेत्यर्थ ॥

---

१ 'ध्वन्' इति पाठ　२ 'भावम्' इति नास्ति क्वचित्　३ 'प्रणिहिता' इति पाठ

स तु समन्त्र्य मन्त्रिभिस्तयोराशयमवंजिगमिषु प्रभञ्जनात्मजं प्राहिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीव । षाड्गुण्यचिन्तन मन्त्र स एषामस्ती मन्त्रिण । तैरमात्यै सह । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्य ' इत्यमर । अत्र सहादिशब्द प्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायां 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया । समन्त्र्य सम्यग्विचार्य तयो रामलक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिषुरवगन्तुमिच्छु । जिज्ञासु सन्नित्यर्थ अवपूर्वाद्गमे सन्नन्तादुप्रत्यय । प्रभञ्जनात्मज पवमानतनय हनूमन्त प्राहिणोत्प्रेषितवान् तत्समीपमिति शेष । तस्यैव महाबुद्धिसपन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणीयत्वादिति भाव ॥

सोऽपि श्रीराम प्रति जगामेत्याह—

> **तपनपवनयोर्य॰ प्राप्तवान्पुत्रभावं**
> **शतमखकृतपालिर्विद्यया जन्मना च ।**
> **स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष**
> **श्चरम इव तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥**

तपनेति । यो हनुमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतु तपनपवनयो सूर्यपवमानयो पुनर्भाव पुत्रत्व प्राप्तवान् गतवान् । 'मार्तण्डस्त्वत्र तत्र भगवास्तिमिरापह । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिका कलाम् ॥ यदा शास्त्राण्यध्येतु शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्र दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति भविता निपु लोकेषु न कश्चिन्छास्त्रदर्शने ॥' इत्युत्तरकाण्डे भगवत सूर्याल्लब्धव त्वकथनात्तत्सकाशात्सकलशास्त्राध्ययनेन सूर्यपुत्रत्व प्राप्तवान । शिष्यस्योपाध्याय पुत्रत्व चोक्त श्रीरामायणे वालिन प्रति श्रीरामवाक्यम्—'ज्येष्ठभ्राता पिता वा यश्च विद्या प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्ये च पथि वर्तिन ॥' इति । 'धर्म श्चेदत्र कारणम्' इति पाठान्तरम् । 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितर स्मृता ॥' इति । तथा 'तत्र राजा प्रशस्त केसरी नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्य वै वायुरात्मजसुत्तमम् ॥' इति तत्रैवोक्तत्वाज्जन्मना वायुपुत्रत्व च प्राप्तवानित्यनुस न्धेयम् । अत एव यथासख्यमन्वयाद्यथासख्यालकार । तथा शतमखेनेन्द्रेण कृता वि चिता पालिरङ्को वामहनुभङ्गरूपो यस्य स तथोक्त । बाल्ये क्षुधार्तस्य फलमोहात्सू ग्रहीतुकामस्यास्ये दत्तवज्राभिघातेन गिरिपतनस्यैव हनुभङ्गस्य जातत्वादिति भाव 'पालि स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु' इत्यमर । एतेन बाल्य एवेन्द्रवज्रप्रहारसहनशक्तस्यास्य कि वक्तव्य शक्तिसपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्यैव दूतत्व युक्तमि त्यवगम्यते । यथाह कामन्दक —'प्रगल्भ स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठित अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥' इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तिस्तो

---

१ 'अवनिगमिषुराञ्जनेय प्रभञ्जनसनानम्' इति पाठ २ 'वाणी' इति पाठ

यशोमण्डल स एव सोमश्चन्द्रस्तस्य तनूमान्मूर्तिमान् । 'त्विषा मूर्तिस्तनुस्तनू' इत्यमर । चरम पश्च कृष्णपक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । कालक्रमेणास्य तत्क्षयकर्तृत्वादिति भाव । स तु सोऽपि हनूमान् । 'शरादीना च' इति दीर्घ । राम प्राप । उक्ताक्षरयो ससृष्टि । मालिनीवृत्तम् ॥

स एव स्वीकृतभिक्षुवेष सविनयमेतावाबभाषे ॥

स इति। स्वीकृतभिक्षुवेष स्वीकृतसन्यासिवेष स एव हनूमान् । चाराणा तथैवाचारादिति भाव । 'भिक्षुरूप ततो भेजे चारबुद्धितया कपि' इति श्रीमद्रामायणे। सविनय सप्रश्रयम्। एतौ रामलक्ष्मणावाबभाषे उवाच। अत्र महापुण्यस्य परमभागवताग्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपान्तरस्वीकरणे किमुतातिक्रूरस्य दुर्विनीतस्य रावणस्य सीतापहरणसमस्य इत्यनुसधेयम् ।

भाषणप्रकारमेवाह—

भवन्तौ कान्ताकारौ कान्तार कथमिदमवातरतम् ॥

भवन्ताविति। कान्ताकारौ मनोहररूपौ । 'कान्त मनोहर रुच्यम्' इत्यमर । भवन्तौ, इदमेतत्। दुष्प्रवेशमित्यर्थ । कान्तार काननम् । 'गहन कानन वनम् । कान्तारम्' इत्यमर । कथ केन हेतुनावातरतमवतीर्णवन्तौ । प्रविष्टवन्तावित्यर्थ ॥

विचित्रतरजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्तौ न जीमूतौ ॥

विचित्रतरेति । किंच विचित्रतराभ्यामत्यन्ताश्चर्यकराभ्या जिष्णुकोदण्डाभ्या जैत्रचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसपूर्णत्वादतिचित्रेण जिष्णुकोदण्डेनेन्द्रधनुषा च मण्डितौ । 'मडि भूषायाम्' इति धातो कर्मणि क्त । 'जिष्णु शक्रे धनजये। जैत्रे च' इति विश्व । तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मद्दर्शनात्, मेघच्छन्नत्वाभावेन च सुदिनत्वाद्धेतो । भवन्तौ युवा जीमूता मेघा न भवत इत्यर्थ । तथा चेत्। 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यभिधानाद्दुर्दिनत्वमेव स्यादिति भाव । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यमर । जीमूतशब्दो व्याख्यात ॥

जटावल्कलयुतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ ॥

जटेति । किंच जटाव कलैर्ग्रथितकचवल्कलत्वमने शिखान्वरैश्च युतौ सहितावपि । 'शाखाशाले शिफाजटे', 'त्वक्स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इति चामर । जङ्गमत्वात्सचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवत । तथात्वे स्थावरत्व स्यादिति भाव ॥

तमोपहालोककलितावपि यौगपद्यभास्वरसानिध्याद्भवन्तौ न पुष्पवन्तौ ॥

---

१ 'भिक्षुक' इति पाठ २ 'भवन्तौ कतरौ' इति पाठ ३ 'कलितौ' इति पाठ ४ 'भास्वर (तेन) सानिध्यात्' इति पाठ

तमोपहेति । किंच तमोपहालोकेनाज्ञाननिरासन्दर्शनेन तद्भ्रान्तिविध्वंसकयो तनेन कलितौ युक्तौ । 'राहौ ध्वान्ते गुणे तम', 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' इति चामर । तथापि यौगपद्यभास्वरयोर्युगपत्प्रकाशनशीलयोर्युवयो सान्निध्यात्सन्निधा नाद्धेतो । भवन्तौ पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ न भवत । तथात्वे यौगपद्यप्र स्वरसान्निध्यमेव न स्यादिति भाव । अत्र को युवामिति वाक्यशेष । 'श्वेत्रभासपिमकसौ बरच' इति वरच् । पुष्प विकासोऽनयोरस्तीति पुष्पवन्ताविति विग्रह । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमर । अत्र स्थानत्रयेऽपि श्लेषभङ्ग्या जीमूतत्वादिना सदिह्य सुदिनादिहेतुभिर्निषेधेऽपि निश्चयपर्यवसानाभावाच्छ्लेषममाहितविरोधानुप्राणितशुद्धविषय संदेहालंकार । 'विषयो विषयी यत्र सादृश्यात्कविसमतौ । संदेहगोचरौ स्याता संदेहालंकृतिस्त्रिधा ॥' इति लक्षणात् ॥

कुशस्तम्भेऽपि संभूतं सौरभ्यमिव भासते ।
तपोवेषेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनो ॥ ७ ॥

कुशेति । कुशस्तम्भे दर्भकाण्डे । अपिशब्दो विरोधसूचक । तत्र यदाकदापि सौरभ्यानुदयादिति भाव । संभूत समुत्पन्न सौरभ्यमामोद इव । तपोवेषे । जटावल्कलधारणरूपतपस्विवेषसमुचितवेषेऽपीत्यर्थ । युवानौ च तौ योगिनौ च तयोर्युवयोगिनोस्तरुणतपस्विनोर्युवयोर्भवतो सौन्दर्यं रामणीयकं भासते प्रकाशते । भवतोरिव तपस्विषु सौन्दर्यावभासन न कुत्रचिदपि दृष्टचरम् । अतो युवामपूर्वौ तपस्विनावित्याशय । अत्र कुशस्तम्भस्य पवित्रत्वादिधर्मैं प्रशस्तत्वेऽपि हेम्न इव तस्य कदापि सौरभ्यासंभवादभूतोपमेयम् । तया च परमपवित्रत्वनिरुपमसौन्दर्यसपन्नत्वादिवस्तु व्यज्यते ॥

अथ महता निकटे कपटमनुचितमिति मत्वा स्वाशय प्रकाशयन्नाह—

युष्मद्वार्तासुधास्वादलुब्धयो श्रोत्रयो सुखम् ।
स्वयमेव ग्रहीतु मे जिह्वा प्रह्वा प्रवर्तते ॥ ८ ॥

युष्मदिति । युष्मद्वार्ता युष्मद्वृत्तान्त सैव सुधामृत तस्यास्वादे लुब्धयोर्गृध्नवो । युष्मन्मुखाद्भवदीयवार्ताकर्णनलोलुपयोरित्यर्थ । श्रोत्रयोर्मदीयकर्णयो सुखमानन्दम्मे मे मम जिह्वा रसना । 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इत्यमर । स्वयमेव ग्रहीतुमनुभवितु प्रह्वा नम्रा सती प्रवर्तते । युष्मन्मुखाद्भवदीयवार्ताभनाकर्ण्यैव महत्त्वदर्शनजनितप्रभाववशादहमेव त्वा वक्तु प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थ ॥

कश्चिदस्ति समस्तवानरपति सुग्रीव इति ॥

कश्चिदिति । सुग्रीव इति नाम्ना प्रसिद्ध कश्चित्समस्तवानरपति सर्वकपीश्वरोऽस्ति वर्तते ॥

अस्तु, तत किं तत्राह—

तेन भ्रातृभयादृष्यमूकमुपाश्रितेन युवाभ्या सम सख्यमिच्छता

१ 'सह' इति पाठ

प्रेषितं हनूमदभिधानं भिक्षुरूपच्छन्नं वानरमिमं जनमाञ्जनेयं प्रभञ्जनसजातं जानीतमिति ॥

तेनेति। भ्रातुर्वालिनो भयाद्धेतोर्ऋष्यमूकं ऋष्यमूकाख्यं गिरिमुपाश्रितेनाधिष्ठितेन। मतङ्गशापात्तस्य तत्रागन्तुमशक्यत्वादिति भावः। अत एव युवाभ्यां समं भवद्भ्यां साकं सख्यं मैत्रीमिच्छता काङ्क्षता तेन सुग्रीवेण प्रेषितं वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं प्रहितम्। अत एव भिक्षुरूपेण सन्यासिवेषेण छन्नं गुप्तमिममेनं जनमाञ्जनेयमञ्जनागर्भसंभूतम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्'। प्रभञ्जनाद्वीजानिषेक्तुः पवनात्सजातं समुत्पन्नम्। 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः' इत्यमरः। हनूमानिति अभिधानं यस्य तं तथोक्तं हनूमदभिधानं वानरं जानीतमवधारयतमित्यावभाषे इति संबन्धः ॥

ततस्तदीयं वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलसुधावर्षि देवर्षिप्रतिमो दाशरथिस्तमुपाश्लिष्य तद्दर्शितेन पथा विरचितभुवनसौख्यं सख्यं तपनतनयेन साकमग्निमाक्षिकमकरोत् ॥

तत इति। ततस्तदनन्तरम्। कर्णयुगलसुधावर्षि। स्वाभिलषितार्थवेदकत्वाच्छ्रवणानन्दकरमित्यर्थः। तदीयं हनूमत्संबन्धि वचनमाकर्ण्य। देवर्षिप्रतिमः क्षमादाम्याद्देवर्षिसदृशः। महानुभाव इत्यर्थः। दाशरथिः श्रीरामः। सानुज इति शेषः। तं हनूमन्तमुपाश्लिष्य। आश्लिष्येत्यर्थः। 'पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः' इति श्रीरामायणवचनादिति भावः। तद्दर्शितेन हनूमन्निर्दिष्टेन पथा मार्गेण। गत्वेति शेषः। तपनतनयेन साकं सुग्रीवेण सह विरचितभुवनसौख्यमुत्पादितनिखिललोकानन्दम्। तस्य सकललोककण्टकरावणसंहारमूलत्वादिति भावः। सख्यं मैत्रीम्। 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः। अग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अग्निसाक्षिकमकरोत्। 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः। ततः शेषिकः कप्रत्ययः। 'स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतुः परक्षणे' इति न्यायेनान्योन्यारचिर्न जाता। अवश्यभाविनः कार्यस्य ब्रह्मणापि निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः। तथा च रामायणम्—'ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम्। सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥' इति ॥

योगं वितन्वति हनूमति राघवस्य
वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च।
मेने निर्घटयितुं कपिमिन्द्रपुत्रं
वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ॥ ९ ॥

योगमिति। हनूमत्याञ्जनेये राघवस्य विवस्वतः सूर्यस्यापत्येन वैवस्वतेन। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। समं वर्तितुं शीलमस्यास्तीति समवर्तिना। सर्वदापि साम्येनैव वर्तनशीलेनेत्यर्थः। ताच्छील्ये णिनिः। हरिणा कपिना सुग्रीवेण योगं संगतिं

१ 'हनुमदभिधानं दधानम्' इति पाठः २ 'प्रतिच्छन्नम्' इति पाठः ३ 'जनम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तमुपाश्लिष्य' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'हरिम्' इति पाठः

वितन्वति कुर्वति सति। 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः। विधिर्दैवं च। 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः। इन्द्रसुनुं कपिम्। वालिनमित्यर्थः। वैवस्वतेन सूर्यतनयेन समवर्तिना। प्राणिनां कर्मानुरूपदण्डप्रवर्तनशीलेनेत्यर्थः। हरिणा यमेन घटयितुं मेने। श्रीरामसुग्रीवसख्यान्मृत्युं प्रत्यासन्नो वालिन इति फलितार्थः 'श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः', 'समवर्ती परेतराट्', 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥' इति चामरः। अत्र विधेरीदृशघटनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः। तथा द्वितीयपादस्य चतुर्थे यमकमित्यादयः शब्दालंकारः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ततस्तत्क्षणसंभूतविस्रम्भाय प्रतिश्रुतवालिवधाय कथितनिजमन्मथदशाय दाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीयमानसीतापातितानि कानिचिदाभरणान्यदर्शयत्॥

तत इति। ततस्तदनन्तरम्। तत्क्षणसंभूतः सख्यकरणक्षण एव संजातः विस्रम्भो विश्वासो यस्य तस्मै। तत्सम्भाषणस्य सद्य एव प्रत्ययजनकत्वादिति भावः। 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः। प्रतिश्रुतः प्रतिज्ञातो वालिवधो येन तस्मै। मम द्वेषिणं वालिनं हत्वा तारया सह तद्राज्यं तुभ्यं दास्यामीति कृतप्रतिज्ञायेत्यर्थः 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः। कथिता उक्ता निजा स्वीया मन्मथदशा सीताविरहप्रयुक्तमन्मथावस्था येन तस्मै। प्रियतमावियोगेनाहमेव विषण्णो जातः तत्कथामस्य तदन्वेषणार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इत्यावेदितात्मीयवेदनायेत्यर्थः। 'दशा वर्तिववस्थयोः' इति विश्वः। दाशरथये श्रीरामाय। सुग्रीवः। दशग्रीवेण रावणेन नीयमानया ह्रियमाणया सीतया पातितानि त्यक्तानि कानिचित्कतिपयान्याभरणानि भूषणान्यदर्शयद्दर्शनामास॥

प्रत्यर्पितानां कपिपुंगवेन रामः स्वकान्ताधृतभूषणानाम्।
संस्कारहान्यां परिधूसराणां प्रक्षालनं बाष्पजलैश्चकार॥ १०॥

प्रत्यर्पितानामिति। रामः कपिपुंगवेन कपिश्रेष्ठेन सुग्रीवेण प्रत्यर्पितानाम्। तथा संस्कारहान्या अक्षालनेन शोधनाभावात् परिधूसराणां परितो मलिनानां स्वकान्ताधृतभूषणानां बाष्पजलैर्निजनेत्राम्बुभिः प्रक्षालनं परिशोधनम्। निर्मलभावमिति यावत्। चकार। तानीमानि खलु तदीयानि भूषणानीति पुनः पुनः पश्यन्नश्रूणि मुमोचेत्यर्थः। अत्र क्षालनकरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। तथा च तस्य तादृशी प्रियतमाविषयप्रेमातिभूमिरिति वस्तु व्यज्यते। इन्द्रवज्रावृत्तम्॥

ततः सौमित्रिभणितनिर्बन्धसंधुक्षितधैर्येण रामेणानुयुक्तो वालिवैरकारणं भानुसूनुरित्थमकथयत्॥

तत इति। ततो भूषणदर्शनजनितशोकानन्तरं सौमित्रिभणितैर्महामनस्तव नैव शोकोल्लसव युक्तमित्याद्युपलालनवाक्यैर्यो निर्बन्धस्तेन संधुक्षितं संदीपितं धैर्यं

१ 'तत्क्षणं' इति पाठः। २ 'मन्मथ' इति नास्ति क्वचित्। ३ 'हान्याः' इति पाठः।

यस्य तेन। लक्ष्मणवाक्यवशात्पुनः प्रकृतिमापन्नेनेत्यर्थः। रामेण। भानुसूनुः सुग्रीवः। वालिवैरकारणमनुयुक्तः पृष्टः सन्। अनुपूर्वाद्युजेः कर्मणि क्तः। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः। अत एव दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम्। इत्थमकथयत् कथयामास॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

पुरा खलु निखिलरिपुकुलतिमिरनिचयमरीचिमालिनं वालिनं मायावी नाम दानवः कश्चन दुन्दुभेर्भ्राता युद्धाय रुद्ध्वा तद्बलचलित-धृतिरुरगनगरकुहरमगाहत॥

पुरेति। पुरा पूर्वकाले। खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे। निखिलरिपुकुलमशेषशत्रु-मण्डलमेव तिमिरनिचयोऽन्धकारपटलं तस्य मरीचिमालिनं सूर्यम्। सकलशत्रु-कुलसंहारिणमित्यर्थः। वालिनम्। दुन्दुभेर्भ्राता ज्येष्ठः। मायावीति यन्नामधेयेन प्रसिद्धः। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्ययः। कश्चन कोऽपि दानवः। युद्धाय युद्धं कर्तुम्। रुद्ध्वा निरुध्य। तस्य वालिनो बलेन पराक्रमेण चलिता भ्रष्टा धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्तः सन् उरगनगरकुहरं पातालगुहामगाहत प्रविवेश॥

तदनु गुहां गाहमानेन मानशालिना हेममालिना वालिना बिल-मुखपालनाय निहितस्तस्योत्थानवेलां परिपालयन्नहं चिरकाले व्यतीते फेनस्त्यानं मासनिर्भृतमसृक्पूरमवेक्ष्य भ्राता मे निहत इति निश्चितवान्॥

तदन्विति। तदनु तदनन्तरं गुहां दानवप्रविष्टकुहरं गाहमानेन प्रविशता। कुतः। मानशालिना परविदारणाभिमानधनेन। न तु यथाकथंचिज्जीवनतत्परेणे-त्यर्थः। हेममाला इन्द्रदत्तकनकमालिकाऽस्यास्तीति हेममालिना। व्रीह्यादित्वादिनिः। वालिना। बिलमुखपालनाय गुहाद्वारसंरक्षणाय। दानवान्तराप्रवेशार्थमित्यर्थः। निहितो नियुक्तः। अहमिति शेषः। तस्य वालिन उत्थानवेलां पुनरागमनसमयं परिपालयन्। तदा चिरकाले व्यतीते। साग्रसंवत्सरेऽतीते सतीत्यर्थः। 'तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः' इति रामायणात्। ततः फेनेन सूक्ष्मतरबुद्बुद-मण्डलेन स्त्यानं घनीभूतं यन्मासं पिशितं तेन विसृतं व्याप्तमसृक्पूरं रक्तप्रवाहं मवेक्ष्य दृष्ट्वा मे मम भ्राता वाली निहत इति निश्चितवान् निरधारयम्। तादृगसृ-ग्दर्शनेन तथा भ्रान्तोऽस्मीत्यर्थः॥

तदनु विपुलोपलपटलपिहितबिलमुखस्तस्मै दत्त्वा स्वयमुदश्रुरु-द्रुक् नैवापमवाप शोकान्ध किष्किन्धाम्॥

---

१ 'चलित' इति पाठः २ 'अवगाहत' इति पाठः ३ 'गुहाम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'हेममालिना' इति नास्ति क्वचित् ५ 'प्रतिपालयन्' इति पाठः ६ 'अप्यतीते' इति पाठः ७ 'निःसृत' इति पाठः ८ 'निरचैषम्' इति पाठः ९ एतदनन्तरम् 'सलिलमुखवल' इत्यधिकं क्वचित्

तदन्विति। तदनु निर्धारणानन्तरं विपुलोपलस्थलेन विस्तृतशिलाफलकेन महत्तरशिलानिकरेण वा। पिहितमाच्छादितं बिलमुखं गुहाद्वारं येन स तथोक्तः सन्। दानवस्य पुनर्निर्गमनाभावार्थमिति भावः। 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः। 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः। स्वयमुदश्रुरुद्गतबाष्पः सन्। तस्मै वालिने नैवापमुदकं पितृतर्पणजलं दत्त्वा। शोकेन भ्रातृनिधनजनितविषादेनान्धः इतिकर्तव्यतामूढः सन्। किष्किन्धां वालिपालितनगरीमवाप प्राप्तवम्। प्रविष्टवानस्मीत्यर्थः॥

अथ विदितवृत्तान्तैरमात्यैरभिषेचिते मयि वाली मायाविनं निहत्य खरतरभुजपरिघविघट्टितबिलवदनपिधानस्तरसा रसातलात्पुरं प्रविष्टोऽतीव रुष्टः प्रभ्रष्टाशयं बहुशः प्रणिपतन्तं प्रतिपादितयाथातथ्यममुं जनं निरागसमपि नगरान्निरकासयत्॥

अथेति। अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो वालिविनाशरूपवार्ता येषां तैरमात्यैर्मन्त्रिभिर्मय्यभिषेचिते राज्याभिषिक्ते सति। स वाली मायाविनं दानवं निहत्य संहृत्य खरतराभ्यामतिशयेन कठिनाभ्यां भुजपरिघाभ्यां निजभुजार्गलाभ्यां विघट्टितं विदारितं बिलवदनपिधानं गुहाद्वाराच्छादनशिलाफलकं यस्य स तथोक्तः सन्। तरसा रहसा रसातलात्पातालगुहायाः पुरं किष्किन्धानगरीं प्रविष्टस्तदातिरुष्टः बिलमध्येऽयं दानवेन निहतः स्यादिति तन्मुखमाच्छाद्य स्वयमजानन्निवागत्य राज्यसुखमनुभवत्येष द्रोहीत्यन्तरोषाक्रान्तचित्तः सन्नित्यर्थः। प्रभ्रष्टाशयमेतद्दर्शनाद्विनष्टबुद्धिम्। इतिकर्तव्यताशून्यमित्यर्थः। अत एव बहुशो बहुवारं प्रणिपतन्तम्। अज्ञानादेव कृतम्, अतो मदपराधं क्षमस्वेति पुनः पुनः पादयोर्निपतन्तमित्यर्थः। तथा प्रतिपादितं सम्यक्कथितं याथातथ्यं याथार्थ्यं येन तं तथोक्तम्। रक्तप्रवाहदर्शनेन त्वदीयनिधनमाशङ्क्य दानवोऽयं पुनर्निर्गमनाक्षमतया बिलमध्ये म्रियतामिति तन्मुखमाच्छाद्यागतोऽस्मि, न तु द्रोहेणेति कथितवस्तुगतिमित्यर्थः। याथातथ्यमरण्यकाण्डे व्याख्यातम्। 'रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम्' इत्यत्र। निरागसं वस्तुतो निरपराधमपि। 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः। अमुं जनम्। मामित्यर्थः। नगरात्किष्किन्धानगरात्। निरकासयन्निष्कासितवान्। 'निरासयत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः॥

तदनु तदनुधावनात्कादिशीकस्य मम पर्वतेऽस्मिन्नकुतोभयत्वकारणमाकर्ण्यताम्॥

तदन्विति। तदनु निष्कासनानन्तरं तदनुधावनात्तस्य वालिनः कर्तुः अनुधावनादनुसृत्य धावनात्। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। कादिशीकस्य भयद्रुतस्य। 'कादिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः। ममास्मिन्पर्वते ऋश्यमूके। नास्ति कुतो भयमन्नेत्यकुतोभयं। वालिभयशङ्काशून्य इत्यर्थः। मयूरव्यंसका-

१ 'वाली' इति नास्ति क्वचित्। २ 'प्रशयं' इति पाठः। ३ 'याथातथ्यं मां नगरान्निरागसमपि' इति पाठः।

दिषु 'अचोत्रनीचोच्चपराचोचावचावाचाकुतोभयात्' इति तत्पुरुषे निपातनात्साधु । स चासौ सचारश्च तस्य कारणं हेतुमाख्यत श्रूयताम् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरैकदा वालिनमतनुभुजबलमखिलकुलाचलचलनचतुरं चतुरर्णवलङ्घनजङ्घालं दुन्दुभिर्नाम वृन्दारकारिर्लुलायकायः परिभूय समरे समतिष्ठत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । एकदा एकस्मिन्दिने । अतनुभुजबलमनल्पबाहुपराक्रमशालिनम् । अत एवाखिलकुलाचलानां महेन्द्रादिसप्तकुलपर्वतानां चलने विलोलतापादने चतुरम् । अतिशक्तमित्यर्थः । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इत्यादि विष्णुपुराणवचनम् । तथा चतुर्णामर्णवानां लङ्घनमतिक्रमणमिति युत्तरपदसमासः । तत्र जङ्घालं जङ्घावेगवन्तम् । अतिजवमित्यर्थः । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः । वालिनं लुलायकायो महिषाकृतिः । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्' इत्यमरः । दुन्दुभिर्नाम दुन्दुभिरिति प्रसिद्धो वृन्दारकारिः सुररिपुः । कश्चिद्दानव इत्यर्थः । परिभूय तिरस्कृत्य । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः । समरे युधि समतिष्ठत सम्थितः मृतः । वालिना निहतोऽभूदित्यर्थः । 'संस्थाचारे स्थितौ मृतौ' इत्यमरः । सपूर्वात्तिष्ठतेर्मरणार्थाल्लुङ् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

तदनु निहतस्य तस्य शरीरं वाली बलावलेपेन सकललोकविलयविलोलललितातुलबलपवनचलितलघुतूललीलया मतङ्गाश्रमक्षितौ क्षिप्रमक्षिपत् ॥

तदन्विति । तदनु निहतस्य मृतस्य तस्य दुन्दुभेः शरीरं वाली बलावलेपेन निजभुजबलगर्वेण हेतुना । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । सकललोकविलये जगत्प्रलये विलोलो विशेषेण चञ्चलः । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । ललितो विकसितः । व्यापनशील इति यावत् । 'लल विकासे' इति धातोः कर्तरि क्तः । अतुलबलो निरुपमशक्तिश्च यः पवनः । प्रलयकालप्रचण्डमारुत इत्यर्थः । तेन चलितमुद्धूतं यल्लघुतूलं तस्य लीलया तत्सदृशतयेति निदर्शना । मतङ्गस्य महर्षेराश्रमक्षितौ तपोवनसीम्नि । क्षिप्रं द्रुतमक्षिपत्प्रेरयामास । निपातयामासेत्यर्थः ॥

> तत्र वालिकरनुन्ननिष्पतद्दुन्दुभिप्रभवरक्तबिन्दुभिः ।
> पाटलं तदभवन्मुनेर्वनं तस्य वक्त्रमपि रोषपाटलम् ॥ ११ ॥

---

१ 'अतुल' इति पाठः. २ 'तदनु' इति नास्ति क्वचित्. ३ 'शव बाहुबलावलेपेन वाली सकल' इति पाठः. ४ 'विलोलदनिलबलचलित' इति पाठः. ५ 'प्रसृत' इति पाठः. ६ 'रोषदूषितम्', 'रोषरूषितम्' इति पाठौ.

तदेति। तत्र तस्मिन्क्षेपणसमये वालिना कराभ्यां नुन्ने प्रेरिते। 'नुदविद-' इत्यादिना निष्ठानत्वस्य नत्वम्। अत एव निपतन्निर्गच्छन्यो दुन्दुभिर्दुन्दुभिका यस्य प्रभवैर्मुद्गतैः रक्तबिन्दुभिः शोणितपृषतैः मुनेर्मतङ्गस्य सबन्धि तत्प्रसिद्धं वनं तपोवनं पाटलं रक्तवर्णमभूत्। तथा तस्य मुनेर्नेत्रं वदनमपि रोषेण नितपोवनमलिनीकरणजनितकोपेन इपिनमवलिप्तं सत्पाटलमभवत्। कोऽयं मदीयतपोवनस्य मालिन्यमापादितवानिति मुनिर्भृशमाग्रहाविष्टोऽभूदित्यर्थः। अत्र मुनिवनयोः प्रकृतयोरेव पाटलितत्वसबन्धादौपम्यस्य गम्यत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता। रथोद्धतावृत्तम्॥

ततो मतङ्गशापबलाद्वालिवश्यमृष्यमूकं विसृश्यासिन्विस्मृतपुरनिवाससुखे मयि सुचिरं निवसति सति॥

तत इति। ततस्तदनन्तरं मतङ्गस्य वालिनं तत्कृतमिति नितपोबलेन विप्लुतवनो मतङ्गमहामुने शापबलात्। 'इहानेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत्' इत्येवं परामायणोक्तशापवशादित्यर्थः। ऋष्यमूकमवालिवश्यम्। वालिनः प्रवेशमशक्यमित्यर्थः। विसृश्यालोच्य। असिन्नृष्यमूके मयि पुरनिवासेन पट्टणनिवासे यत्सुखं जातं तद्विस्मृतं येन तस्मिन्नित्थोक्त इति विधेयविशेषणम्। राज्यसुखाद्यधिकसुखानुभवितरीत्यर्थः। सुचिरं बहुकालं निवसति वर्तमाने सति॥

> अयमसुखयदेव देव! धीमान्हनूमा-
> न्रिपुरिति भवतोऽपि त्रस्तमस्तौजसं माम्।
> दवहुतवहधूमस्तोमं इत्यम्बुवाहा-
> च्चकितमिव मयूरं मारुतो वारिशीतः॥ १२॥

अयमिति। हे देव स्वामिन्, ऊहापोहार्थविज्ञानेन तत्त्वनिर्धारणं धीः। सा नित्यमस्यास्तीति धीमान्। 'नित्ययोगे मतुप्'। अयमिति हस्तनिर्देशः। हनूमान् रिपुर्वालिप्रहितोऽयं यः कश्चन शत्रुरिति। मत्वेति शेषः। भवतस्त्वत्तोऽपि। मत्तस्त्वार्थं ममागतादपीत्यपिशब्दार्थः। त्रस्तं भीतमस्तौजसं नष्टतेजस्कं मामेवमनेन प्रकारेण। युष्मत्प्रभृतिपरामर्शपूर्वकस्वरयानुसधानरूपेणेत्यर्थः। असुखयदतोषयत्। कथमिव। वारिशीतः सलिलस्पर्शशीतो मारुतो वायुर्दवहुतवहस्य दावानलस्य धूमस्तोमो धूमपटलमिति मत्वा। अम्बुवाहाज्जलधरान्। आत्मोल्लासकरादेवेति भावः। चकितं भयसम्भ्रान्तम्। मह्यामतिशयेन रौतीति मयूरं बर्हिणमिव। 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः। पृषोदरादित्वात्साधु। अत्र श्रौती पूर्णोपमा। सा चाम्बुवाहे धूमस्तोमभ्रमाद्भ्रान्तिमताङ्गेन सन्नीयते। मालिनी वृत्तम्॥

-श्रुत्वाऽथ राम शोकोदग्रां सुग्रीवगिरम्, 'वचैव महाभाग! ममैपी। मम शिलीमुख एव वलीमुखस्य तस्यासून्कालक्षेपमपास्य

---

१ 'सुचिरं निवसति सति मयि' इति पाठः

पास्यति' इत्युक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरभरस्त्त्क्रमेणाप्यतृप्तस्य सुग्रीवस्य प्रार्थनया सप्तभुवनस्तम्भसभावनया किल सप्तधा धाम्ना प्रवर्ध्यमानपरिणाहारोहान्सप्तसालानविधेयया-सुधानकुलवधविधायकेन सायकेन निर्व्याध ॥

श्रुत्वेति । अथानन्तर राम शोकोद्गमा शोकसङ्कुला सुग्रीवगिर श्रुत्वा । हे महाभाग प्लवगमण्डलसार्वभौम, यद्येवम् । त्वदुक्तप्रकार एव निश्चितश्चेदित्यर्थ । मा भैषीर्भयपरवशो मा भू । कुत । मम शिलीमुख एव । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमर । तस्य वलीमुखस्य कपेर्वालिन । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखा' इत्यमर । असून्प्राणान् । 'पुसि भूम्न्यसव प्राणा' इत्यमर । कालक्षेप कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थ । पास्यति हरिष्यति । इत्येवमुक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं विश्वासोत्पादनार्थम् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमर । पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितो दशयोजनपर्यन्त क्षिप्तो दुन्दुभिकलेवरमेव भरो येन स तथोक्त सन् । पूर्वं वाली निजभुजाभ्या यावद्दूरमुत्क्षिप्येद कलेवरमुत्क्षिप्तवान्, तदेतत्पा दाङ्गुष्ठेन निक्षिप्त चेत्तत्सादृश्यधिकबलोऽयमिति मत्वा विश्वासोऽस्य भवेदित्याशयेन तथा कृतवानित्यर्थ । ततस्तत्क्रमेणा पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकलेवरप्रेरणरूपक्रमेणाप्यतृप्तस्य । पूर्वं मेदोमासादिनातिभारवदिदमिदानी तु केवलास्थिप्रायम्, अत एव तत्प्रेरणेन कथ मम विश्वासो भवेदित्यप्रतुष्टस्येत्यर्थ । सुग्रीवस्य प्रार्थनया याञ्चया हेतुना । सप्ताना भुवनाना लोकाना स्तम्भसभावनयाधारस्तम्भकरणेच्छया । निरूपेलोके । वस्तुतस्तु स्वभाव एवेति भाव । अत एवोत्प्रेक्षा । सप्तधा सप्त प्रकारे । 'प्रकारवचने थाल्' । धाम्ना प्रभावेण प्रवर्ध्यमानावुपचीयमानौ परिणाहारोहौ विशालोन्नत्यौ येषा तान् । अतिविशालानभ्रपार्श्वेति भाव । 'परिणाहो विशालता', 'नगाद्यारोह उच्छ्राय' इति चामर । सप्त सप्तसख्याकान्सालान्सकृत्त-रूनविधेययातुधानकुलवधविधायकेन दुर्विनीतराक्षसकुलगर्वविनाशकेन सायकेन बाणेन विव्याध । बिभेदेत्यर्थ ॥

सोऽयं सायको निकटगिरिकटकमपि पाटयामास ।

स इति । सोऽय सायक । येन सालान्विभेद सोऽयमित्यर्थ । निकटगिरे कटक समीपस्थपर्वतनितम्बमपि पाटयामास । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे' इत्यमर । दुन्दुभिकायप्रेरणमात्रेणाय मां न विश्वसितवान्, किंतु निजवानरस्वाभाव्येन सप्रभाव नानुमतवान्, तथाच सालस्य सालभेदने मम कियद्बललाघवमित्यभिनिवेशवता श्रीरामेण तस्य तथा प्रयुक्तत्वादिति भाव । तथा च श्रीरामायणम्—'स विसृष्टो बलवता बाण स्वर्णपरिष्कृत । भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थ सप्त भूमिं विवेश ह ॥' इति ॥

---

१ - भर ' इति नास्ति क्वचित् २ 'तस्य सुग्रीवस्य' इति पाठ ३ ' भुवनभवन ' इति पाठ ४ ' धाम्ना वर्धमान ' इति पाठ ५ ' णाहरोहान्सप्तसालानप्यविधेय ' इति पाठ ६ 'विविधवध ' इति पाठ

निर्भिन्नसालकटकोऽसि यथा तथा त्वं
पौलस्त्यसालकटकं युधि पाटयेति ।
ऊचे शिलादलनजातरवेण नूनं
तस्मै वलीमुखवराय शिलीमुखः सः ॥ १२ ॥

निर्भिन्नेति । यथा येन प्रकारेणाहं निर्भिन्ना विदारिता सालकटका सालगिरिनितम्बा येन स तथोक्तोऽसि । तथा तेन प्रकारेण त्वं पौलस्त्यस्य रावणस्य सालकटकं पुरप्राकारनितम्बप्रदेशम् । 'प्राकारवृक्षयोः सालः सालः सर्जतरुः स्मृतः' 'कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । युधि युद्धे पाटय विदारय । इत्येवंप्रकारेण स शिलीमुखो रामबाणः शिलादलनजातरवेण पाषाणविदारणजनितध्वनिना तस्मै वलीमुखवराय सुग्रीवाय ऊचे उक्तवान् । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । तादृग्रामबाणसामर्थ्यं निरीक्ष्य सुग्रीवो वालिनं निहनिष्यत्ययमिति विश्वसितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

ततस्तत्प्रत्ययादाहूतेन[1] पुरुहूततनयेन[2] सार्धं तस्य तैलातलयुद्धे[3] प्रवृद्धे सुजनदुर्जनयोर्भेदं[4] स्पृशतोऽपि विवेक्तुमक्षमतया सदसि[5] वाचंयमतामुपेत इव वाग्मी तयोरप्यैक्यवेषकर्मणोर्भेदमनवगच्छन्नमुक्तशरोऽभूद्दाशरथिः ।

तत इति । ततः सालविदारणानन्तरं तत्प्रत्ययात्सालविदलनरूपविश्वासादाहूतेन युद्धाय समाकारितेन पुरुहूततनयेन सार्धं वालिना सह तस्य सुग्रीवस्य । तलैश्च तलैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति तलातलम् । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति समासः 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'इच्कर्मव्यतिहारे' इति नेत्वम् । तच्च तद्युद्धं च तस्मिन् । मुष्टियुद्ध इत्यर्थः । प्रवृद्धे बहुले सति । सुजनदुर्जनयोर्भेदमन्तरं स्पृशन् आकृतिवशाद्विवेक्तुं विविच्य वक्तुमक्षमतयाऽसमर्थतया हेतुना सदसि सभायाम् । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनी । 'तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । 'वाचि यमो व्रते' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तस्य भावस्तत्ता ताम् । निर्वचस्त्वमित्यर्थः । उपेतः प्राप्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरः । "वाचो ग्मिनिः" इति ग्मिनिप्रत्ययः । स इवेत्युपमा । दाशरथिः श्रीरामः । तयोर्वालिसुग्रीवयोरपि सबन्धिनोर्वेषकर्मणोर्गोहारयाभरणजनितशोभाचेष्टितयोर्भेदमन्तरमनवगच्छन्नजानन् । अमुक्तशरोऽप्रमुक्तबाणोऽभूत् । यथा वाग्मी तुल्यरूपत्वात्सुजनदुर्जनयोर्भेदमजानन्नयमेष इति वक्तुं न शक्नोति, तथा श्रीरामोऽपि तयोस्तुल्यवेषकर्मत्वात्तत्स्वरूपभेदमजानानो मूलघातमयं कुर्वन्शरं प्रयोक्तुमशक्नुवंस्तूष्णीमुदास्ते स्मेत्यर्थः ॥

---

१ 'प्रत्याहूतेन' इति पाठः २ 'तनुजेन' इति पाठः ३ 'तलातलियुद्धे प्रवृत्ते सति सज्जन' इति पाठः ४ 'सज्जन' इति पाठः ५ 'मनसि विचारयन्सदसि' इति पाठः

ततः किमित्यत आह—

सुग्रीवस्तु वालिबलासहतया लब्धदैन्यो वदान्य इव राममार्गणापातमार्गे चक्षुर्विक्षिपन्नपगतधृतिः सुदूरमपासरत् ॥

सुग्रीव इति । सुग्रीवस्तु । तुशब्दोऽप्यर्थकः । न सहत इत्यसहः । पचाद्यच् । वालिबलस्य वालिपराक्रमस्यासहतयाक्षमतया लब्धदैन्यः प्राप्तदीनभावः । विह्वल सन्नित्यर्थः । वदान्यो बहुप्रद इव । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । राममार्गणापातमार्गे श्रीरामसायकागमनमार्गे । अर्थिजनागमनमार्गे चेति श्लेषसङ्कीर्णयमुपमा । 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इति निघण्टुः । चक्षुर्विक्षिपन्दृष्टिं प्रसारयन् । तदागमनाशयेनेति भावः । ततोऽपगतधृतिर्निरस्तधैर्यः सन् । सुदूरमतिविप्रकृष्टदेशमपासरदपसृतवान् । पलायितवानित्यर्थः ॥

ततः किमत आह—

तमेनमृष्यमूके मूकत्वत्रपया निषण्णं विषण्णहृदयं दयालुरालोक्य त्रैलोक्यैकधन्वी रामस्तद्भेदमवगन्तुकामः काम्यभिज्ञानमालां सुग्रीवग्रीवायां बाणनिवारणनिपुणां सिद्धौषधिमिव बद्ध्वा भूयोऽपि वालिनमाह्वायाह्वयेति तमादिदेश ॥

तमिति । त्रपया पराजितलज्जया हेतुना ऋष्यमूके ऋष्यमूकगिरौ भाषणश्रवणाशिक्षितो मूकस्तेन तुल्यं तद्वत् । निर्वचा इवेत्यर्थः । 'मूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते' इत्यमरः । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । निषण्णमुपविष्टं विषण्णं हृदयं विषादाक्रान्तचित्तम् । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनम्' इति लक्षणात् । तमेनं सुग्रीवमालोक्य विलोक्य दयालुः कारुणिकः । परदुःखप्रहाणेच्छुरित्यर्थः । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । तथा त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तत्रैकधन्वी । जगदेकधानुष्क इत्यर्थः । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । व्रीह्यादित्वादिनिः । विशेषणद्वयेनाप्यस्य कार्यनिर्वहणदक्षत्वं सूच्यते । स रामस्तद्भेदं वालिसुग्रीवयोर्भेदमन्तरमवगन्तुकामो ज्ञातुमिच्छुः सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । काममपि काचित् । अभिज्ञायत इत्यभिज्ञानं लक्षणं तथाभूता च सा माला च तामभिज्ञानमालाम् । भेदप्रत्यायकगजपुष्पमालामित्यर्थः । गजपुष्पी नागपुष्पीनाम लता । उक्तं च श्रीरामायणे— 'ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायिताम् । लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥' इति । न चैवं श्रीरामस्यात्र कर्तृत्वविरोधः प्रयोजककर्तरि तथात्वोपचारादिति । सुग्रीवग्रीवायां बाणनिवारणे शरनिपातनिवर्तने निपुणां समर्थां सिद्धौषधिमिवेत्युत्प्रेक्षा । बद्ध्वासज्य भूयः पुनरपि वालिनमाह्वायाह्वय कर्तुमाह्वयाकारयेति तं सुग्रीवमादिदेशाज्ञप्तवान् ॥

---

१ 'सहनतया' इति पाठः २ 'राम' इति नास्ति क्वचित् ३ 'सदा चक्षु' इति पाठः
४ 'अतिदूरम्' इति पाठः ५ 'हृदयातुः' इति पाठः

पुनरप्यवाप्य किष्किन्धा पर्जन्य इव गर्जति तस्मिन्सुत्रामपुत्रस्ता राभिहिता हितोक्तिमतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियते समारब्धस मरो दाशरथेर्निशिततरशरशकलितनिजविशालवक्ष स्थल, क्षितितले निपपात ॥

पुनरिति । तस्मिन्सुग्रीवे पुनर्भूयोऽपि किष्किन्धामवाप्य पर्जन्यो मेघ इव गर्जति गर्जन कुर्वति सति । सुत्रामपुत्रो वाली तारया निजभार्ययाभिहितामुक्त हितोक्तिं हितवचनम् । 'ससहायमह मन्ये सुग्रीव तमुपागतम् । अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्य स गर्जति ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तरूपामित्यथ । अतिक्रम्योल्लङ्घ्य नियतेर्दैवस्य । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति शाश्वत । दुरतिक्रमतया दुर्विलङ्घ्यत्वय हेतुना । अतिक्रमणस्य कर्तुमशक्यतयेत्यथ । समारब्धसमर प्रक्रान्तयुद्ध सन् । तथा दाशरथे श्रीरामस्य निशिततरोऽतितीक्ष्ण स चासौ शरश्च तेन शकलित विदलित निज स्वीय विशाल पृथुल वक्ष स्थलमुर प्रदेशो यस्य स तथोक्त सन् क्षितितले भुवि निपपात । न्यपतदित्यर्थ ॥

अथ विदितवृत्तान्ता सततात्रुनिष्यन्दकलुषिततरतारा तार नगरान्निर्गत्य वारिवारितं वारणयूथपतिमिव निर्भयनिरीक्ष्यमाण सुग्रीवमुद्गतग्रीवमुत्थातुमक्षमतया क्ष्मातलार्पितकूर्परयुगलं गलदसृ क्प्रसरशारशरीर शरासनशिखरन्यस्तहस्तेन सनिकर्षस्थितेन काकु त्स्थेन कृतसलापमपेताडम्बरमिवाम्बुनिधिमस्तोन्मुखमिव मयू खमालिन वालिनमालिङ्ग्य साक्रोशसिततदुत्तमाङ्गा रघुनाथमित्थ मकथयत् ॥

अथेति । अथ पतनानन्तरम् । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो वालिवधरूपवार्ता यस्या सा तथोक्ता । अत एव सतताश्रुनिष्यन्देन निरन्तरबाष्पसपातेन कलुषिततरे अत्यन्तदूषिते तारे कनीनिके यस्या सा । 'तारकाक्ष्ण कनीनिका' इत्यमर । तारा वालिपत्नी नगरादन्त पुरान्निर्गत्य वार्यां गजबन्धनस्थाने । 'वारी तु गजब न्धिनी' इत्यमर । वारित निबद्ध वारणयूथपतिम् । गजयूथनाथमिव स्थितमित्यर्थ उपमालकार । 'यूथनाथस्तु यूथप' इत्यमर । अत एव निर्भय भयरहित यथ तथा निरीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमान सुग्रीवो यस्य तम् । उद्गतग्रीवमात्मप्रहर्तृप्रती क्षणार्थमुन्नमितकन्धरम् तथाप्युत्थातुमक्षममसमर्थम् । दृढप्रहारखेदनयेन्द्रियपाटवा भावादिति भाव । अत एव क्ष्मातलेऽर्पित निक्षिप्त कूर्परयुगल कफोणिप्रदेशयुग्म यस्य त तथोक्तम् । तदवष्टम्भेन स्थितमित्यर्थ । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर ' इत्यमर -

---

१ 'दाशरथिशरशकलीकृतवक्ष स्थल ' इति पाठ २ 'सहसा पपात' इति पाठ ३ 'सतत ' इति नास्ति क्वचित् ४ ' कलुषिततारा तारान्तरात्' इति पाठ ५ 'सुग्री निर्भयनिरीक्ष्यमाण' इति पाठ ६ 'गलगलदसृक्पूर' इति पाठ ७ ' निन्यस्त ' इति पाठ ८ 'अम्बुधिम्' इति पाठ

ल्दस्त्रप्रसरेण स्यन्दमानशोणिताभिव्याप्तया शारं कृष्णरक्तसितवर्णयुक्तं शरीरं स्य तम्। 'कृष्णरक्तसिते शारं' इति यादवः। अथवा शारं सपृक्तं शरीरं यस्य म्। 'शरभं करभं शारं सपृक्तं खचितं समाः' इति हलायुधः। तथा शराग्निशिखरे चापकोट्यां न्यस्तौ निक्षिप्तौ हस्तौ यस्य तेन तथोक्तेन। धानुष्काणा माधाचारादिति भावः। सन्निकर्षस्थितेन समीपवर्तिना काकुत्स्थेन श्रीरामेण सह तसलापं विहितसंभाषणम्। 'पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽनु प्राप्तस्त्वया गुणः। दह युद्धसरब्धस्य कृते निधनं गतः॥' इत्यादि रामायणोक्तसंभाषणतत्परमित्यर्थः। 'सलापो भाषणं मिथः' इत्यमरः। तथापेताडम्बरमपगतसंरम्भम्। कल्लोलाद्यभावेन स्तिमितमित्यर्थः। 'आडम्बरोऽस्त्री संरम्भः' इत्यमरः। आडम्बरशब्दो व्याख्यातः 'अम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्नम्-' इत्यत्र। अम्बुनिधिं समुद्रमिव। तथा-अस्तोन्मुखम्। अस्तं गच्छन्तमित्यर्थः। मयूखमालिनं सूर्यमिव स्थितमित्युपमाद्वयम्। वालिनमालिङ्ग्याश्लिष्य स्वाङ्कोत्तसितं निजोत्सङ्गनिक्षिप्तं तस्य वालिन उत्तमाङ्गं शिरो यस्याः सा तथोक्ता सती। 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः', 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इति चामरः। रघुनाथं श्रीरामं प्रतीत्य वक्ष्यमाणप्रकारेणाकथयदवोचत्॥

तत्प्रकारमेवाह श्लोकषट्केन—

> कारुण्यं निरवधि यत्तव प्रसिद्धं
> शीतांशोः सहजमिवार्तिहारि शैत्यम्॥
> तत्सर्वं मनुकुलनाथ! रम्यकीर्ते!
> मत्पापात्कथय कथं त्वया निरस्तम्॥ १४॥

कारुण्यमिति। हे मनुकुलनाथ मनुवंशनायक। महाकुलीनेत्यर्थः। तादृशस्यापि मनुवंशस्य त्वयैव सनाथत्वम्। अतस्त्वन्माहात्म्यं किं वर्णनीयमिति भावः। तथा हे रम्यकीर्ते रमणीयकीर्तिसंपन्न श्रीराम, शीतांशोश्चन्द्रस्य सहजं नैसर्गिकमार्तिहारि परोपतापशान्तिकरम्। विशेषणद्वयमेतत्कारुण्येऽपि योज्यम्। शैत्यं शिशिरत्वमिव तव निरवधि निर्मर्यादम्। इयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्यमित्यर्थः। यत्कारुण्यं करुणा। स्वार्थे ष्यञ्। प्रसिद्धं लोकविख्यातम्। अभूदिति शेषः। 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः। सर्वं समग्रं तत्कारुण्यं मत्पापान्मदीयदुष्कृताद्धेतोः। पतिविपत्तेः पत्युरुद्दहेतुकत्वादिति भावः। त्वया कथं कुतः निरस्तं त्यक्तम्। कथयाभिधेहि। निरपराधोऽयं मत्प्राणेश्वरस्त्वयाऽकारुणिकेनेव कथं निष्कारणं निहत इति भावः। प्रहर्षिणीवृत्तम्॥

एवं सावारण्येनोपालभ्य संप्रति स्वस्या अप्युपहतिं प्रार्थयते—

> एवंविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवां
> मां राक्षसीति रघुपुंगव! साधु बुद्ध्वा।
> बाणं विमुञ्च मयि संप्रति ताटकारे!
> श्रेयो भवेद्दयितसंगमकारिणस्ते॥ १५॥

एवंविध इति। हे ताटकारे ताटकान्तक, रघुपुङ्गव रघुश्रेष्ठ श्रीराम, प्रियतमे

प्राणेश्वरे। एवंविध इदंप्रकारे। मृते सत्यपीत्यर्थः। अनपेतजीवामनिर्गतप्राणा मा राक्षसीति राक्षसीप्रायेति साधु सम्यग्बुद्ध्वा ज्ञात्वा। प्रियतमविपत्तिसहनजन्य राक्षसीलक्षणत्वादिति भावः। मयुक्तप्रकारेण राक्षस्या सम्प्रतीदानीं बाण विमुच। मा प्रहरेत्यर्थः। ताटकान्तकस्य तव राक्षसीसंहरणमुचितमेवेति भावः। ननु ताटकासंहनने परोपद्रवशान्तिरूपं फलं लब्धम्। त्वत्प्रहरणात्किं फलमित्यत आह—श्रेय इति। दयितेन सह सगमं करोतीति दयितसंगमकारिण। प्राणेश्वरेण मां योजयत इत्यर्थः। ते तव महच्छ्रेयो महानभ्युदयः पुण्यं वा। भविष्यतीति शेषः। 'मृते प्रियेण या नारी सा विज्ञेया पतिव्रता' इति स्मरणान्ममायं धर्म एव। तथा च तादृशधर्मप्रवर्तकस्य तव सुकृत किं वर्णनीयमिति भावः। 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः। एतदारभ्य श्लोकचतुष्टयपर्यन्तं वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ननु तथापि हिंसा मह्यं न रोचत इत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

साधारणी क्षितिभुजां मृगयेति पूर्वं
मुक्ता त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन्[1]।
शाखामृगीं तदिह मारय मां शरेण
को नाम राम[2] मृगयुर्दयते मृगीणाम्॥ १६॥

साधारणीति। हे सत्यवादिन् यथार्थभाषणशील। अतस्त्वया सत्यमेव सर्वथा परिपालनीयमिति भावः। ताच्छील्ये णिनि। क्षितिभुजां राज्ञां मृगयाखेट। 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः। साधारणी सकलसमता। 'मृगयाधाय न भूभृतां व्रतम्' इति तस्या न्याय्यत्वादिति भावः। 'अमीन्द्रसाधारणादन्यत्रच्य' इति विकल्पात्पक्षे ङाप्। इत्येवं पूर्वं पुरा त्वयैव त्वन्मुखेनैव जनसंसदि जनसमाजे। न त्वसाक्षिकमित्यर्थः। उक्ता। 'यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगया धर्मकोविदा' इति कथितेत्यर्थः। तत्तस्मात्कारणादिहेदानीं शाखामृगीं वानरीम्। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप्। मां शरेण बाणेन मारय विदारय। प्राणैर्वियोजयेत्यर्थः। युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हे राम, को नाम को वा। मृगान्यातीति मृगयुर्मृगसंहरणशील। 'मृगय्वादयश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपात। मृगीणां मृगाङ्गनानां दयते दयां कुरुते। दयया मृगाङ्गना को वा मृगयुरुपेक्षत इत्यर्थः। अतस्त्वं सत्यवचनानुसारेणावश्यं मां प्रहरेति भावः। दयाक्रिया प्रति कर्मत्वेऽपि 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' 'तस्य वानुकरोति' इत्यादिवत्सम्बन्धमात्रविवक्षायां मृगीणामिति षष्ठी न विरुध्यते। यथाह भारविः—'स लक्ष्मीमुपकुरुते यया परेषाम्' इति। तथा श्रीहर्षेण च—'स भूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम्। सकुतूहलितस्य मनश्चरितं चरितं महात्मनां श्रोतुम्' इति॥

सम्प्रति वालिप्रहरणप्रयुक्ताभिमानोऽपि न कार्य इत्याह—

संत्रस्य पूर्वममुतस्तव बन्धुरेष
भेजे यथाद्रिमकुतोभयमृष्यमूकम्।

१ 'क्षितिभृतान्' इति पाठः २ 'उक्तम्' इति पाठः

भर्ता ममायमपि राम शरैरभेद्य
प्राप्तो मदीयहृदयच्छलमद्रिदुर्गम् ॥ १७ ॥

सत्रस्येति । हे राम, एषोऽय तव बन्धु सुहृत्सुग्रीव । पूर्वममुतोऽमुष्मा-द्वालिन । 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चम्यास्तसि । सत्रस्य सनास प्राप्य यथा येन प्रकारेण । नास्ति कुतोऽपि भयमनेनत्कुतोभयम् । वालिभयशङ्का-शून्यमित्यथ । मयूरव्यसकादिषु निपातनात्साधुरित्युक्तम् । ऋष्यमूकमद्रिम् । गिरि-दुर्गमित्यर्थ । भेजे प्राप । तथाय मम भर्ता प्राणेश्वरो वाल्यपि अमुतोऽमुष्मा-त्वत्त सुग्रीवाद्वा । सत्रस्य शरैस्त्वात्कर्त्याणैरभेद्य भेत्तुमशक्यमिति काठिन्यातिश-योक्ति । अकुतोभयमित्यथ । मदीयहृदय मामकमानसमिति छल कपट यस्य तत्तथोक्तमद्रिदुर्गं प्राप्त प्रविष्ट । अतो मद्धृदयप्रहरणे तद्गतस्यापि प्रहरणसभवात्त-वायमभिमानो युज्यत इति भाव । मृतोऽपि मद्धृदयादनपेतो म प्राणेश्वर इति फलि-तार्थं । अत्र छलशब्देन हृदयमपह्नुत्याद्रिदुर्गत्वेनासत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवालकार । 'छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपह्नव' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

किंच तत्प्रहरणाभावे तव धन्वित्वप्रसिद्धिरपि न सिद्ध्येदित्याह—

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली
वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभाव ।
तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरभेद्या
धन्वी कथ भवसि राघव मामविद्ध्वा ॥ १८ ॥

नेति । अह सुकेतुतनया ताटका न । न भवामीत्यथ । 'यक्ष सुकेतुर्द्रुहिणप्र सादाल्लेभे सुता कामपि ताटकाख्याम्' इत्युक्त बालकाण्डे । तथा सप्ताना सालाना समाहार सप्तसाली । सालतरुश्रेणिश्च न न भवामि । अत्र पञ्चवटीवत्प्रक्रिया । तथा त्रिभुवनप्रथितप्रभाव । सकललोकविख्यातप्रतापशालीत्यथ । वाली च न न भवामि । यद्येव तर्हि त्वयाहमपि प्रहृता स्यामिति भाव । अत्र वाल्लिनो विशेषणो-पादानान्नायुक्तग्रहणदोष । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय स्वभावोक्त्यर्थत्वात् । तदुक्त रसाकरे—'ध्वन्यनुवादे रसोत्कर्षे भावोक्तौ दोषवारणे । विशेषण विशेष्यस्य नास्त्य युक्तगुणग्रह ॥' इति गुणो विशेषणम् । किंतु वज्रहृदया वज्रवत्कठोरहृदया अत एव विशिखैर्बाणैरभेद्या भेत्तुमशक्या तारास्मि । अत हे राघव, मामेतादृशीमविद्ध्वा असहृत्य धन्वी धानुष्क कथ भवसि । न भवस्येवेत्यर्थ । वेध्यवेधने ह समर्थो भवेत् । अतो मामवेध्यां विद्ध्वा आत्मनो धन्वित्वप्रथा दृढीकुरुष्वेत्यर्थ ॥

इत्थमुपालम्भेऽपि तूष्णीं तिष्ठन्तमुद्दीक्ष्योत्प्रेक्षते—

क्षितिपतितनयाना हन्त गर्भेश्वराणा
किमु निरवधि मौग्ध्य शौर्यवज्जन्मसिद्धम् ।

१ 'सप्तम्' इति पाठ

मम हृदि निरपाये वर्तमाने कपीन्द्रे
रघुवर ! यदमुष्मै तिष्ठसे चापपाणि ॥ १९ ॥

क्षितिपतीति । गर्भेश्वराणा गर्भमारभ्यैश्वराणाम् । जन्मप्रभृत्यैश्वर्यसपन्नानामित्यर्थ । क्षितिपतितनयाना राजकुमाराणा निरवधि निर्मर्यादम् । महत्तरामित्यर्थ । मौग्ध्य विचारमूढत्वम् । 'मुग्ध सुन्दरमूढयो' इति विश्व । शौर्येण तुल्य शौर्यवदित्युपमा । 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्यय । जन्मसिद्ध किमु स्वभावसिद्ध किम् । हन्तेति विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविषादयो' इत्यमर । कुत । यद्यस्मात्कारणात् । हे रघुवर रघुनायक, निरपाये निरातङ्के । इति हृदयविशेषण कपीन्द्रविशेषण वा । मम हृदि हृदयदेशे कपीन्द्रे वालिनि वर्तमाने तिष्ठति सति । अमुष्मै कपीन्द्राय चाप पाणौ यस्य स चापपाणि सन् । पुन पुन प्रहर्तुमिति भाव । 'सप्तम्युपमान–' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपात । तिष्ठसे । आत्मान प्रकाशयन्वर्तसे इत्यर्थ । तस्मादसाध्यसाधने प्रवृत्तत्वात्तवापि राघवस्य शौर्यवन्मौग्ध्यमाजन्मसिद्धमिति भाव । सर्वथा मदीयहृदयविदारण कर्तव्यमिति प्रलापवाक्यसमुदायार्थ । तिष्ठतेर्लट् । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र स्वाभाविकश्रीरामावस्थानस्य निजहृदयस्थवालिप्रहरणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

एव विलपन्त्या हारायिताश्रुधारायास्तारायाः परिदेवनरवैर्बाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरक्षीणै[1]र्निश्वासानिलैश्च कृताश्वास इव लब्धसंज्ञो वाली निजनन्दन रघुनन्दने[2] समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्गिनी काचन काञ्चनस्रजं[3] शोकावनतग्रीवाय सुग्रीवाय दत्त्वा निजभुजबलप्रशान्तासुरोऽय[4] प्रशान्तासुरभूत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विलपन्त्या परिदेवयन्त्या हारा इवाचरन्त्यो हारायिता अश्रुधारा बाष्पसपाता यस्यास्तस्या । सप्रलाप रुदन्त्या इत्यर्थ । ताराया सबन्धिभिरक्षीणैरविच्छिन्नैरिति सर्वत्र सबध्यते । परिदेवनरवैर्विलापाक्रन्दैर्बाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरश्रुबिन्दुसेकैर्निश्वासानिलैर्निश्वासमारुतैश्च । मूर्च्छितोज्जीविकोपचारप्रायैरिति भाव । कृताश्वास पुनरुज्जीवित इवेत्युत्प्रेक्षा । लब्धसज्ञ उक्तविवेकशाली वाली निजनन्दनमात्मजमङ्गद रघुनन्दने श्रीरामाय । अधिकरणविवक्षाया सप्तमी । समर्प्य । बालोऽय त्वया रक्षणीय इति त्वदधीन कृत्वेत्यर्थ । तथा च रामायणम्—
'बालश्चाकृतबुद्धिश्च ह्येकपुत्रश्च मे प्रिय । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबल ॥
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव निधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥' इति । तथाऽङ्गसङ्गिनीं कण्ठप्रालम्बिनीं काचन कामपि काञ्चनस्रज हेममालाम् । इन्द्रदत्तामित्यर्थ । शोकावनतग्रीवाय

---

१ 'अक्षीणश्वासानिलै' इति पाठ २ 'इक्ष्वाकुनन्दने' इति पाठ ३ 'मालाम्' इति पाठ ४ 'अयम्' इति नास्ति क्वचित्

भ्रातृनिधनकारित्वप्रयुक्तशोकावनतकन्धराय सुग्रीवाय दत्वा । तत्कन्धरायामासज्येत्यर्थः । 'इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम्' इत्यादि रामायणे । निजभुजबलेन स्वकीयबाहुपराक्रमेण प्रशान्ता विनिहता असुरा यस्य तथोक्त । महावीर इत्यर्थः । अथ वाली प्रशान्तामुत्क्रान्तप्राणोऽभूत् । मृतोऽभवदित्यर्थ ॥

तत्र हा सकलभुवनबहुमतबाहुबले गोलभगन्धर्वसिन्धुरपञ्चताकरणपञ्चानन दशमुखभुजभुजङ्गभोगनिरोधाहितुण्डिकायित लालवलय वालिन्, कथं गतोऽसीति बाष्पाविलमुखा वलीमुखास्तस्य रामाज्ञया यथाभिप्रेतं प्रेतकृत्यं सर्वं निर्वर्तयामासु ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् वालिमरणसमये । हेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमर । सकलभुवनबहुमतबाहुबल अशेषलोकश्लाघनीयभुजशक्तिसपन्न । तथा गोलभनामा यो गन्धर्वो देवयोनिविशेष स एव सिन्धुरो गजस्तस्य पञ्चतारणपञ्चानन निधनविधानसिंह इति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । तद्विनाशकेत्यर्थं । 'सिंहो मृगेन्द्र पञ्चास्य' इत्यमर । तथा दशमुखभुजा रावणबाहव एव भुजङ्गभोगा सर्पकाया । 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर । तेषां निरोधे नियन्त्रणे अहितुण्डिको व्यालग्राही तद्वदाचरितमहितुण्डिकायित लालवलय लाङ्गूलमण्डल यस्य स तथोक्तेति सबोधनत्रयम् । अत्र रूपकोपमयो सकर । 'विषवैद्यो जाङ्गलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिक' इत्यमर । कथं गतोऽसि एतादृशवीर्यसपन्न कुतो मृतोऽसीति बाष्पाविलमुखा अश्रुपरिवृताननाः वलीमुखा वानरा रामाज्ञया तस्य वालिन । अभिप्रेतमनतिक्रम्य यथाभिप्रेतम् । यथार्हमित्यर्थं । प्रेतकृत्य दहनादिप्रेतसस्कार सर्वं निर्वर्तयामासु । चक्रुरित्यर्थ ॥

ततो जाम्बवत्प्रमुखा वलीमुखगणा दाशरथिनिदेशात्सुग्रीवं काञ्चनकलशोदकैरभ्यषिञ्चन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं जाम्बवत्प्रमुखा जाम्बवदादयो वलीमुखगणा वानरसङ्घा दाशरथिनिदेशाच्छ्रीरामाज्ञावचनात्सुग्रीव काञ्चनकलशोदकै शातकुम्भकुम्भभृततीर्थजलैरभ्यषिञ्चन् । वानरसाम्राज्याभिषिक्त चक्रुरित्यर्थं ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुचा ।
अभिषेक्तुं स्थिता मेघास्तन्महीं महिषीमिव ॥ २० ॥

अभिषिक्त इति । सुग्रीवे । तुशब्दोऽवधारणार्थक । सुग्रीव एवेत्यर्थ । 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमर । राम एव श्यामपयोमुक् नीलमेघस्तेनाभिषिक्ते सति । मेघा जलदास्तन्महीं तस्य सुग्रीवस्य महीं महिषीं राज्ञीमिव । अभिषेक्तुं स्थिता प्रवृत्ता । श्रीरामजलदेन केवलसुग्रीवाभिषेके कृते जलदाना तन्महिष्यभिषेकप्रवृत्तिर्युक्तैवेति भाव । वर्षासमय सप्राप्त इति फलितार्थ । रूपकोत्प्रेक्षयो सकर ॥

---

१ 'बलावलदशास्यायिताहितवल्लितगन्धर्व' इति पाठ   २ "निरोधायाहि' इति पाठः   ३ 'विलय कथं' इति पाठ   ४ 'सर्वे' इति पाठ   ५ 'तत' इत्यादि 'अभ्यषिञ्चन्' इत्यन्त क्वचिन्नास्ति

आर्यायान्वेषणा कार्या शरदीत्युक्तसंविदा ।
कपीन्द्रेणार्थितो राम: किष्किन्धावर्तनं प्रति ॥ २१ ॥

आर्येति । आर्य स्वामिन् श्रीराम, शरदि शरत्काले । आर्याया सीताया अन्वेषणा गवेषणा कार्या कर्तव्या । तदानीं कार्यसौकर्यादिति भाव । इत्येवमुक्तसंविदा विज्ञप्तप्रतिज्ञानेन । 'संविदागू प्रतिज्ञानम्' इत्यमर । कपीन्द्रेण सुग्रीवेण कारणिक श्रीराम किष्किन्धावर्तन प्रति किष्किन्धाप्रवेशमुद्दिश्यार्थितो याचित ॥

तत किं तत्राह—

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे ।
सुग्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थनासमा ॥ २२ ॥

नेति । नगरप्राप्ति पट्टणप्रवेश योग्या अर्हा न भवति । पितृनिदेशपरिपालनार्थं वनवासिनो मम पट्टणप्रवेशानर्हत्वादिति भाव । तथा च श्रीरामायणम्—'चतुर्दश समा सौम्य ग्राम वा यदि वा पुरम् । न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपालक ॥' इति इत्येव राघव उक्तवति सति । सुग्रीवप्रार्थनापि भरतप्रार्थनया समा सदृश्यभूत् । यथा भरतप्रार्थनया श्रीरामोऽयोध्या न प्रविष्टवान्, तथा सुग्रीव प्रार्थनया किष्किन्धामपि न प्रविष्टवानित्यर्थ । उपमालकार । तथाच भरतस्य सुग्रीवौपम्य श्रीरामस्य दृढव्रतत्व च गम्यते ॥

अथ वर्षर्तुं वर्णयति—

दत्तार्जुनविकासेन धार्तराष्ट्रान्निरस्यता ।
तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥ २३ ॥

दत्तेति । दत्तोऽर्जुनविकास पार्थमानसोल्लास । अन्यत्र ककुभतरुपुष्पविकसनं च येन तथोक्तेन । 'अर्जुन ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयो' इत्यमर । धार्तराष्ट्रान् नीलचञ्चुचरणहंसविशेषान् । अन्यत्र धृतराष्ट्रापत्यानि दुर्योधनादीन् । निरस्यता निराकुर्वता । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता । मल्लिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्रा सितेतरै ॥' इत्यमर । तेन प्रशान्तेन प्रसिद्धेन वा । जीमूतकालेन वर्षासमयेन देवकीनन्दनेन श्रीकृष्णेनेवाचरित देवकीनन्दनायितम् । उक्तरीत्या श्रीकृष्णकल्पो वर्षासमय प्रवृत्त इत्यर्थ । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' । 'अकृत्सार्वधातुकयो दीर्घ' इति दीर्घ । अतो भावे क्त । जीमूतशब्दो व्याख्यात । श्लिष्टविशेषणे यमुपमा श्लेषो वा मतभेदात् ॥

अस्माकं रूपलक्ष्मीमसकृदपहसत्यात्मकान्त्या तदास्ता
भर्तारं न. सुरेन्द्रं किमपि न गणयन्वालिनं प्राग्जघान ।
इत्थं मत्वैव वैरं झटिति घनघटा राघवस्याहवोत्था-
माशामाशाश्च रुन्धन्स्तनितमिषमहासिंहनादान्वितेनु ॥ २४ ॥

अस्माकमिति । अस्माकं रूपलक्ष्मीमाकारशोभामात्मकान्त्या निजदेहभासा

---

१ 'तत्र-आस्माकीम्' इति पाठ २ 'नाद ततान' इति पाठ

इन्द्रनीलसच्छाययेति भाव । अमन्द्रद्भूहुवारमपहसत्प्रहास करोति तदपहसन् मौसा तिष्ठतु । किंतु नोऽस्माकं भर्तारं स्वामिन सुरेन्द्र देवराज किमपि किंचिदपि न गणयन्। न लक्षीकुर्वन्निति भाव । ननर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति समास- । वालिनम्। तत्पुत्रमिति भाव । द्राक् द्रुतम्। अविचार्येत्यर्थ । जघान हिंसितवान्। 'द्राक् मङ्क्षु सपदि द्रुतम्' इत्यमर । इत्यमनेन प्रकारेण वैरं विरोध मत्वा झटिति शीघ्र घनघटा मेघवृन्दानि आहवोत्था युद्धसमुत्थिता राघवस्याशा वाञ्छाम्। उत्साहमिति यावत्। आशा दिशश्च। 'आशा दिगतितृष्णयो' इति रत्नमाला । रुद्ध्वा निरुध्य । वर्षासमये जनयात्राया अनुपयुक्तत्वादिति भाव । स्तनितमिषेण गर्जितव्याजेन महासिंहनादान्विवेनुश्चक्रु इति सापह्नवोत्प्रेक्षा । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र तस्मिन्समये—

उपचितजीवनधारा सत्पथभाजो निरस्तसंतापा ।
भूपा इव नवमेघा पौरस्त्यमहाबलाकुलिता ॥ २५ ॥

उपचितेति । उपचितजीवनधारा प्रवृद्धोदकसंपाता । अन्यत्र उपचिता जीवनधारा दानोदकधारा येस्ते तथोक्ता । निरन्तरदानशीला । 'सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि' इत्युदकधारापूर्वत्वात्सर्वेषां दानानामिति भाव । अथवा उपचिता धर्माचरणादिना वर्धिता जीवनधारा आयुर्दैर्घ्यं यैस्ते तथोक्ता । तथा सत्पथभाज आकाशमार्गसंचारिण । अन्यत्र सन्मार्गवर्तिन । निरस्तसंतापा निर्वासितपरितापा । अन्यत्र निरस्ताश्रितजनमन परितापा । तथा पौरस्त्यमहाबलाकुलिता पौरस्त्य पूर्वदिग्भव प्राच्य । अग्रत उत्पन्न इत्यर्थ । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्प्रत्यय । तादृशो यो महाबलो वायुस्तेनाकुलिता उद्धता । अन्यत्र रलयोरभेदात्पौलस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन प्रभूतबाहुपराक्रमेणाकुलिता विह्वलीकृता । नवमेघा नूतनजलधरा । दिव्याकाशे भूपा राजान इव जाता इति शेष । श्लेषसंकीर्णेयमुपमा । आर्यावृत्तम् ॥

तेन किल रघुपतिरतिमात्रप्रवृद्धमन्यु शतमन्युशरासनशारतरतारापथा घनरवमुखरितहरिन्मुखाभोगा कदम्बवनपवनाकम्पनिराडम्बरकादम्बकुटुम्बामम्बुदकवलिताम्बरा शिलीन्ध्रसन्धबन्धुरवसुधरा विकचकुटजनिचयखचितमहारण्या प्रावृषेण्या प्रक्रिया प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तेनेति । तेन जीमूतकालेन हेतुना । किलेति संभावनायाम्। संभावितेन जीमूतकालेनेत्यर्थ । 'वार्तासंभाव्ययो किल' इत्यमर । रघुपति श्रीरामोऽतिमात्र निर्भरं प्रवृद्धो वृद्धिं गतो मन्यु क्रोधो यस्य तथोक्त सन्। उज्जीवकत्वाज्जैनयात्राप्रतिबन्धकत्वाच्च क्रुद्ध सन्नित्यर्थ । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । शतम-

---

१ 'घनतरघनरव' इति पाठ २ 'कम्पन' इति पाठ

न्युशरासनेनेन्द्रधनुषा शारतरोऽत्यन्तशबलवर्णस्तारापथ आकाशो यस्या तां तथोक्ताम् । घनरवैर्घनगर्जितैर्मुखरिता प्रतिध्वनिता ह्वरिन्मुखाभोगा दिगन्तकुहरा यस्या ता तथोक्ताम् । कदम्बवनपवनाकम्पेन नीपवनवायुसचारेण निराडम्बराणि विहाराडम्बरविधुराणि कादम्बकुटुम्बानि कलहसमिथुनानि यस्यास्ताम् । 'तूल च नीपप्रियककदम्बाश्च हरिप्रिये', 'कादम्ब कलहस स्यात्' इति चामर । अम्बुदकदम्बेन मेघबृन्देन कवलित निगीर्णम् । आच्छादितमिति यावत् । अम्बरमाकाश यस्यास्ताम् । शिलीन्ध्रसवयेन कन्दलीकुसुमसगत्या बन्धुरा मनोहरा वसुधरा भूर्यस्यास्ताम् । वसूनि धारयतीति वसुधरा । 'सज्ञाया भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच्प्रत्ययं मुमागम । 'कन्दल्या च शिलीन्ध्र स्यात्' इति शब्दार्णवे । विकचकुटजनिचयैर्विकसितगिरिमल्लिकाकुसुमनिकुरम्बै कवचितान्याच्छादितानि महारण्यानि यस्या ताम् 'कुटजो गिरिमल्लिका' इति हलायुध । प्रावृषि भवा प्रावृषेण्याम् । 'प्रावृष एण्य' इति एण्यप्रत्यय । प्रक्रिया परिपाटीं प्रेक्षमाण सन् लक्ष्मणमिद वक्ष्यमाणवचनमभाषताबोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति । अयमित्यादिश्लोकपङ्क्तेन—

> अय काल कालप्रमथनगलाभैरभिनवै-
>
> रहंयूना यूनामपहरति धैर्यं जलधरै ।
>
> स्मराधारा धारापरिचितजडा वान्ति सहसा
>
> नभस्वन्त स्वन्त कथमिव वियोग परिणमेत् ॥ २६ ॥

अयमिति । अय वर्तमान कालो वर्षासमय कालप्रमथनगलाभै मृत्युजयकण्ठसच्छायै । वारिपूरितत्वादतिनीलैरित्यर्थ । 'कालो मृत्यौ महाकाये समये यमकृष्णयो' इति विश्व । कुत । अभिनवैर्नूतनैर्जलधरै करणै । अहंयूनामहकारिणाम् । तारुण्यमदगर्वेणाजेयमन्यानामित्यर्थ । 'अहयु स्यादहकारी' इत्यमर । 'अहङ्शुभमोर्युस्' इति युसप्रत्यय । यूना तरुणाना धैर्यं धीरत्वम् । निर्विकारचित्तत्वमिति यावत् । अपहरति विलोपयति । तरुणीप्रवणान्त करणान्करोतीत्यर्थ । 'मनसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका । तथा स्मराधारा । मन्मथोद्दीपका इत्यर्थ । धारापरिचयजडा वारिसपर्कशीतला । नभस्वन्त प्रावृड्वाता । 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जना' इत्यमर । सहसा अकस्मात् । अतिवेगेनेत्यर्थ । 'सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयो' इति गणव्याख्याने । 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायन । वान्ति प्रसरन्ति । अत स्वन्त सुस्वरूप । अतिदृढ इति यावत् । 'अन्तोऽस्त्र्यपि सिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती । अथवा स्वन्तो दुरन्त । क्षयोन्मुख इति यावत् । वियोगो विरहखेद । कथमिव कुतो वा । इवशब्दो वाक्यालकारे । परिणमेत्परिपाक गच्छेत् । अतिक्रान्तो भवेदिति यावत् । न परिणमेदेवेत्यर्थ । सत्यामुद्दीपनसामग्र्या तस्य दुस्तरत्वादिति भाव । छेकानुप्रासोऽलकार । 'भवेद

---

१ 'परिचय' इति पाठ

व्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः । आवृत्तिर्यत्र स बुधैश्छेकानुप्रास इष्यते ॥' इति लक्षणात् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

महासमरसूचकः प्रतिदिशं मनोजन्मनो
मयूरगलकाहलीकलकलः समुज्जृम्भते ।
पयोदमलिने दिने परुषविप्रयोगव्यथा
नरेषु वनितासु वा दधति हन्त के का इति ॥ २७ ॥

महासमरेति । प्रतिदिशं दिशि दिशि मनोजन्मनो मन्मथस्य । जगदेकवीरस्येति भावः । महासमरसूचको महारणज्ञापको मयूरगलकाहलीकलकलो मयूरगला नीलकण्ठकण्ठा एव काहल्यो वाद्यविशेषास्तासां कलकलः कोलाहलः । केकारवाडम्बर इति यावत् । समुज्जृम्भते विजृम्भितो भवति । 'काहलं सृगशुष्कयोः । वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलिः काहलः कलः ॥' इति विश्वः । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरश्च । किमिति समुज्जृम्भित इत्यत आह—पयोदमलिने दिने । वार्षिकवासरेष्वित्यर्थः । परुषविप्रयोगव्यथा दुःसहविरहवेदना नरेषु पुरुषेषु मध्ये वनितासु स्त्रीषु वा मध्ये के नराः का वा वनिता दधति धारयन्ति । हन्तेति विषादे । तेषां तासां च सहासकलसप्राप्तत्वाद्विषाद इत्यर्थः । इत्येव समुज्जृम्भत इति सबन्धः । के मूर्ध्नि का इति कूजतीति केका मयूरवाणी । यथाहामरसिंहः—'केका वाणी मयूरस्य' इति । तादृशीं वाणीं पदशो विभज्य नरवनितावाचकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः । स च नरेषु के वनितासु का इति च यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अम्भोधरोदरविनिर्गतवारिधारा-
संमर्दमांसलसमीरसमीर्यमाणैः ।
आमोदवीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-
राकाशमेतदवकाशविहीनमासीत् ॥ २८ ॥

अम्भोधरेति । अम्भोधरोदरेभ्यो जलधरगर्भगह्वरेभ्यो विनिर्गता विनिःसृता या वारिधारास्ताभिः सह संमर्दे संग्रामकरणे मांसलो बलवान् । वारिधाराविमर्दकतया प्रवृत्त इत्यर्थः । मांसं बलमस्यास्तीति मांसल इति विग्रहः । सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः । 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इत्यमरश्च । तेन समीरेण वायुना समीर्यमाणैरामोदवीचीनां गन्धपरम्पराणां निचयः समुदायो येषां तैः । अविच्छिन्नगन्धबन्धुरैरित्यर्थः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति विश्वः । कुटजप्रसूनैर्गिरिमल्लिकाकुसुमैः । 'अथोऽय कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका' इत्यमरः । एतत्परिदृश्यमानमिव स्थितमाकाशं नभोऽवकाशविहीनं नीरन्ध्रमासीत् । अनाकाशस्यावकाशविहीनत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

घनश्यामलपत्रस्य व्योमन्यग्रोधशाखिनः ।
प्ररोहा इव लक्ष्यन्ते वारिधारा धरां गताः ॥ २९ ॥

घनेति। धरा भुवं गता प्राप्ता वारिधारा रोधोन्तराले दण्डायमानतया प्रवृत्ता उदकधारा घना मेघा एव श्यामलपत्राणि नीलपलाशानि यस्य तस्य। अन्यत्र घनवच्छ्यामलानि अथवा घनानि सान्द्राणि श्यामलानि च पत्राणि यस्य तत्तथोक्तस्य व्योम्न आकाशस्यैव न्यग्रोधशाखिनो वटवृक्षस्य। 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर। प्ररोहा जटा इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते। तथा वारिधाराणां प्रवृत्तत्वात्प्ररोहत्वोत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणितेति सङ्कर। अत्र इवशब्द उत्प्रेक्षायाम्। 'इवेत्यौपम्योत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु' इति गणव्याख्याने॥

अम्भःपूरसुसंपूर्णास्तटस्थतरुपुष्पिणी।
नदी[1] पश्येह सौमित्रे प्रवृद्धाश्च दिने दिने॥ ३०॥

अम्भ इति। हे सौमित्रे लक्ष्मण, इह प्रावृट्काले अम्भःपूरेण पयःप्रवाहेण सुष्ठु संपूर्णाः सुसंपूर्णाः। तटे तिष्ठन्तीति तटस्थाना तीररुहाणां तरूणां कदम्बकुटजादिवृक्षाणां पुष्पाण्यासु सन्तीति तटस्थतरुपुष्पिण्यः। वायुवशान्निपतितपुष्पन्यासा इत्यर्थः। तथा दिने दिने प्रतिदिनम्। वीप्सायां द्विर्भावः। प्रवृद्धाः प्रवृद्धिं गता नदीश्च पश्य। अत्रायं ध्वनिः—अम्भःपूरसुसंपूर्णाः मदनरसातिरेकवतीरित्यर्थः। तटशब्देनात्र निकटं प्रतीयते। तटस्था निकटस्थाः। अनपायिन इति यावत्। ते तरवस्तरुणस्थिता प्रिया यासां तास्तथोक्ताः। अत एव पुष्पिण्यः विकासवतीरिति बहुव्रीहिगर्भितविशेषणसमासः। अत प्रवृद्धाः केलिलाभाद्वृद्धिं गता नदीः स्त्रिय ...

अम्भोधिपाने सलिलेन साकमापीतमौर्वाग्निशिखाकलापम्।
तप्तोदरा वारिधरा वमन्ति विद्युल्लतोन्मेषमिषेण नूनम्॥ ३१॥

अम्भोधीति। अम्भोधिपाने समुद्रजलपानसमये सलिलेन साकमापीतं निपीतमानमौर्वाग्निशिखाकलापं वडवानलज्वालाजालं कर्म। 'और्वस्तु वाडवो वडवानल' इत्यमर। वारिधरा मेघास्तप्तोदराः संतप्तकुक्षिकुहराः सन्तः। विद्युल्लतोन्मेषमिषेण तडिल्लतास्फुरणव्याजेन वमन्त्युद्गिरन्ति। बहिर्निर्गमयन्तीत्यर्थः। अत्र लालादिनिरसनवाचिना वमनशब्देनोपचाराद्विर्गमनमात्रमुच्यत इति चारुतातिशयः। तदुक्तं दण्डिना—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते॥' इति। नूनमित्युत्प्रेक्षायाम्। सा च मिषशब्देन विद्युल्लतोन्मेषमपहुत्य सत्त्वप्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षेति सङ्कर॥

अथ जैत्रयात्रोपयोगी शरत्काल संप्राप्त इति वक्तुं वर्षापगमं वर्णयति—

इत्थं प्रवृत्तेषु घनदिनेषु दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदाकारकान्ति[2] गमितमिव शनैः शनैर्मेघमण्डलं पाण्डुरमभूत्॥

इत्थमिति। इत्थमुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेषु घनदिनेषु मेघाकुलितदिवसेषु। वार्षिकवासरेष्वित्यर्थः। दाशरथिना श्रीरामेण कथमपि गरीयसा प्रयत्नेन। अत्यन्त-

---

१ अयं श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते २ 'कान्तिविजितमिव' इति पाठः

प्रयासेनेत्यर्थ । नीतेषु गमितेषु सत्सु। अत एव तदाकारकान्तिं तस्य श्रीरामस्याकारकान्तिं शरीरशोभाम्। विरहजनितपाण्डुरप्रभामित्यर्थ । गमितं प्रापितमित्युत्प्रेक्षा । 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायादिति भाव । शनै शनैर्दिनक्रमेण । ग्रीष्माया द्विर्भाव । मेघमण्डल पाण्डुरं धवलवर्णमभत्। 'वलक्षो धवलोऽर्जुन । हरिण पाण्डुर पाण्डु' इत्यमर ॥

तस्य चापज्यापारवेलाया न संनिधातव्यमित्यन्तरिक्षादन्तर्हितं किल पाकशासनशरासनम् ॥

तस्येति। तदा तस्य श्रीरामस्य चापज्यापारवेलाया शरासनोद्योगकाले न संनिधातव्य संनिधौ न स्थातव्यम्। न प्रत्यक्षे भवितव्यमिति यावत्। महद्व्यापारकाले स्वव्यापारस्यानुचितत्वादिति भाव । इति किल। इति मत्वेत्यर्थ । किलेत्यलीके । वस्तुतस्तु न तथेति भाव । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । अत एवोत्प्रेक्षा। अन्तरिक्षादाकाशात्तत्काशात्पाकशासनशरासनमिन्द्रधनुरन्तर्हितमपगतम् । अदृश्यतागतमित्यर्थ ॥

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति किल
व्युपरतमुद्भट घनघटाजनितं स्तनितम्।
श्वसितमरुद्भिरस्य विजितं किल शान्तिमगा
त्परिचितकेतकीकुटजनीपवन पवन ॥ ३२ ॥

रघुपतीति। रघुपतिचापघोषस्य श्रीरामधनुष्टङ्कारस्य समय कालो भविता भविष्यति। प्रत्यासन्न इत्यर्थ । भुवो छुद्र। इति किल । एव मत्वेत्युत्प्रेक्षा । उद्भटदसुम्भिंत घनघटाजनितं मेघवृन्दसमुद्भूत स्तनितं गर्जितं व्युपरत विनिवृत्तम् । प्रशान्तमभूदित्यर्थ । तथास्य विरहिण । श्रीरामस्य श्वसितमरुद्भिर्निश्वासमारुतै । अविच्छिन्नतया प्रवर्तमानैरिति शेष । विजितं किल निर्जितं इवेत्युत्प्रेक्षा। परिचितानि परिशीलितानि केतकीकुटजनीपवनानि केतकीना कुटजाना गिरिमल्लिकाना नीपाना कदम्बाना च वनानि येन स तथोक्त । पवनो वायुश्च शान्तिमगादुपरतोऽभूत्। वृत्त नर्कुटकम्। "हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम् ॥"

तापोपशान्तिनटनात्कृतलोकहर्षा
वर्षानटी गगनरङ्गतलात्प्रयाता।
अम्भोदवाद्यमचिरेण शशाम सर्वं
निर्वापिताश्च सहसैव तडित्प्रदीपा ॥ ३३ ॥

तापेति। वर्षा प्रावृडेव नटी नर्तकी । 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूम्नि वर्षा' इत्यमर । तापोपशान्ति सतापोपशमनमेव नटनं नाट्यं तस्माद्धेतो । 'ताण्डवं नटनं नाट्यम्' इत्यमर । कृत उत्पादितो लोकाना जनाना प्रेक्षकाणा च हर्ष आनन्दो यया सा तथोक्ता सती । रज्यन्तेऽस्मिन्नटा इति रङ्गो नाट्यस्थानम् ।

---

१ 'चापस्य' इति पाठ २ 'अन्तरिक्षान्तरात्' इति पाठ ३ 'भिया व्युपरत' इति पाठ ४ 'अत्र' इति पाठ

'रङ्गौ तु स्थानरागौ च' इति वैजयन्ती । तस्य तल प्रदेश । गगनमेव रङ्गतल तस्मात्प्रयातापगता । अभूदिति शेष । तथा सकलमशेषमम्भोद एव वाद्य वाणावेणु-मृदङ्गादि । सर्वाण्यप्यम्भोदवाद्यानीत्यर्थ । अचिरेण सहसा शशाम शान्तिं जगाम । तथा तडितो विद्युत एव प्रदीपा दीपज्वालाश्च सहसा क्षिप्रमेव निर्वापिता प्रशान्ता इत्यर्थ । एव समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् । वस्तुतस्तु रूपकोपमयो साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देहालङ्कार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

क्रमेण वाहिनीजातं सकलं भाविनीं वानरवाहिनीपूर्तिमसहमान मिव तनिमानमभजत ॥

क्रमेणेति । सकलमशेष वाहिनीजात नदीव्यूह कर्तृ । सर्वा अपि नद्य इत्यर्थ । भाविनीं भविष्यन्तीम् । 'भविष्यति गम्यादय' इति भविष्यदर्थे णिनि । वानर-वाहिनीपूर्तिं कपिसेनानदीपूरणमसहमानमनुध्यमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा । वाहिनीजातस्य वाहिन्यन्तरपूर्त्यसहन युक्तमेवेति भाव । क्रमेण दिनक्रमेण तनिमान तनुत्वमभजत । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती ॥

तथा दुर्दिनापाये लङ्कायामपि राजहंसनि शङ्कसञ्चारो भविष्यतीति मत्वा किल भूम्यामपि समजनि राजहंसनि शङ्कसञ्चार ॥

तथेति । तथा दुर्दिनाना मेघच्छन्नदिवसाना रावणरूपानिष्टदिवसाना चापाये ऽपगमे सति । एकत्र शरदागमवशात्, अन्यत्र श्रीरामविक्रान्तिवशाच्चेति भाव । 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमर । लङ्कायां रावणपुर्यामपि । आतङ्कसञ्चारयोग्याया-मपीति भाव । राजहंसयोश्चन्द्रसूर्ययो । तथा राजहंसाना श्रीरामादिराजश्रेष्ठाना कलहंसाना चेति गम्यते । नि शङ्कसञ्चारो निर्भयप्रवृत्तिर्निरातङ्कविहारश्च । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो', 'भानुर्हंस सहस्रांशु' इति विश्वप्रकाशामरौ । 'राज-हंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयो' इत्यन्यत्र विश्व । भविष्यतीति मत्वा । किलेत्युत्प्रेक्षा । भूम्यामपि राजहंसनि शङ्कसञ्चार कलहंसनिरातङ्कविहारो राजश्रेष्ठनिराधारजैत्रयात्रा च समजनि सञ्जात । जने कर्तरि लुङ् । 'दीपजन–' इत्यादिना च्लेश्चिणादेश ॥

एव प्रोषितायामपि प्रोषितजनशेमुषीमुषि प्रावृषि ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रोषितजनाना प्रवसितनराणाम् । विरहिणामिति यावत् । शेमुषीं प्रज्ञां धैर्यं मुष्णाति विलोपयतीति प्रोषितजनशेमुषीमुषि । 'मुष स्तेये' क्विप् । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धी प्रज्ञा शेमुषी मति' इत्यमर । प्रावृषि वर्षर्तौ प्रोषितायामपगतायां सत्यामपि ॥

तत किं तत्राह—

कामक्षिप्तपृषत्कभिन्नहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-
न्मैत्रीसारलघौ प्रतिश्रवभर निर्वोढुमप्यक्षमे ।

---

१ 'तथा' इति नास्ति क्वचित्, 'तदा' इति पाठ । २ 'सम्भविष्यति' इति पाठ ।
३ 'प्रतिश्रुतगिरम्' इति पाठ

सुग्रीवे चिरंसंस्थिता शमयितु रागान्धता तादृशीं
किष्किन्धा द्रुतमाप कोपकलुषो रामाज्ञया लक्ष्मण ॥ ३४ ॥

कामेति। कामक्षिप्ता मन्मथप्रयुक्ता ये पृषत्का बाणा । 'पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगा' इत्यमर । तैर्भिन्न विदारित यद्धृदय चित्त वक्षश्च। 'हृदय जीविते चित्ते वक्षस्यात्मभावयो' इति शब्दार्णव । तस्य छिद्र रन्ध्रमेव प्रणाली जलनिर्गमनमार्ग । 'प्रणाली पयस पदव्याम्' इत्यमर । तया गलन्निर्गच्छन्मैत्री-सार सख्यस्थिरांशो यस्य स तथोक्त । अत एव लघौ नि सारे क्षुद्रे च । अवि-च्छिन्नकामकेलिपरतन्त्रतया निस्सृतसख्यसबन्ध इत्यर्थ । मैत्री व्याख्याता। 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर । अतश्च प्रतिश्रुत सीतान्वेषणाङ्गीकार स एव भरत्व-मपि । किमुतान्यदिति भाव । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय' इत्यमर । निर्वोढु समापयितुमक्षमेऽशक्ते सुग्रीवे चिरसस्थिता चिरकालमारभ्य वर्तमाना तादृशी-मनिर्वाच्या रागेण स्त्रीसभोगासक्त्या यान्धताऽविवेकिता ता शमयितु निर्वापयितुम् । स्त्रीलम्पटता निवर्त्य प्रस्तुतकार्यं प्रवर्तयितुमित्यर्थ । कोपकलुषो रोषाक्रान्तविक्षिप्त-हृदयो लक्ष्मणो रामाज्ञया किष्किन्धा द्रुतमाप प्राप । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत सौमित्रिरतिरुष्ट प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽप्यनङ्गसगर-श्रमगतपरिश्रमादजातजागर सुग्रीवस्तद्दर्शनत्रासंसंचलितसकलप्लवंग-बलकिलकिलायितेन प्रबुद्ध सचिवयो प्लक्षप्रभाननाम्नो प्रभावेण प्रकृतिं प्रपेदे ॥

तत इति। तत सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽतिरुष्टोऽत्यन्तरोषाविष्ट सन् प्रविष्ट किष्किन्धा प्रत्यागत इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽपि । अनङ्गसगरसगतपरिश्रमाद्रतिरणसप्राप्तखेदाद्धेतो । 'श्रम खेदोऽध्वरत्यादे' इति लक्षणात् । अजातजागरोऽनुत्पन्नप्रबोध सुग्रीव-स्तस्य रोषावेशवतो लक्ष्मणस्य दर्शनात्त्रास साध्वस तेन सचलिताना सभ्रान्ताना सकलाना समस्ताना प्लवगबलाना वानरसेनाना किलकिलायितेन किलकिलध्वन्या-चरणेन हेतुना । किलेत्यनुकरणशब्द । प्रबुद्धो बोध प्राप्त सन् । प्लक्ष प्रभावश्चेति नामनी ययोस्तयो सचिवयोर्मन्त्रिणो प्रभावेणोद्वेगनिवर्तकवचनसामर्थ्येन प्रकृतिं पूर्वावस्था प्रपेदे प्राप । तथा च रामायणम्—'सोऽय रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्व सपुत्र सह बन्धुभि । गच्छ शीघ्र महाभाग रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ॥' इति ॥

तस्मिन्सुग्रीवे राघवरोषस्य कारण निरूपयति सति सद्य एव मुखरितहरिन्मुखोऽभूल्लक्ष्मणस्य ज्याघोष ॥

---

१ 'सभिवान्' इति पाठ २ 'तत्र' इति पाठ ३ 'अतीव रुष्ट' इति पाठ ४ 'जात-त्रासससकुलित' इति पाठ ५ 'कुञ्ज' इति पाठ ६ 'तनस्त्वस्मिन्' इति पाठ ७ 'सद्य एव' इति नास्ति क्वचित्. ८ 'दिङ्मुख' इति पाठ ९ 'लक्ष्मणज्याघोष' इति पाठ

तस्मिन्निति। तस्मिंस्तथा प्रकृतिमापन्ने सुग्रीवे राघवस्य प्राणप्रियसखस्यापि लक्ष्मणस्य श्रीरामस्य वा रोषस्तस्य कारणं निरूपयति। 'न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम्। लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये॥' इत्यादि रामायणोक्तरीत्या पर्यालोचयति सतीत्यर्थः। मुखरितद्वारिन्मुखं प्रतिनादितदिगन्तराले लक्ष्मणज्याघोषो गुणध्वनिरभूत्। निजागमनज्ञापनार्थं लक्ष्मणो धनुष्टङ्कारं चकारेत्यर्थः॥

तत्रासनं द्रुतमपास्य पतिः कपीनां
तत्रास नम्रवदनो घनचापघोषात्।
[1]संतोषमोक्षमिव भूरि भजन्भुजंग
संतापनाशपिशुनात्तरुणाभ्रघोषात्॥ ३५॥

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये कपीनां पतिः सुग्रीवो द्रुतं शीघ्रमासनं सिंहासनमपास्य त्यक्त्वा। आसनादुत्थायेत्यर्थः। घनचापघोषान्महाकार्मुकध्वनेर्नम्रवदनोऽवनतवदनः सन् तत्रास बिभाय। कथमिव। संतापनाशपिशुनात्संतापादिजनितसज्वरोपशान्तिसूचकादिति विशेषणं चापघोषेऽपि योज्यम्। तरुणाभ्रघोषान्नूतनमेघगर्जिताद्भूयिष्ठं यथा तथा संतोषमोक्षमानन्दविघातं भजन्प्राप्नुवन्निति विशेषणं सुग्रीवेऽपि योज्यम्। भुजङ्गः सर्प इव। 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गः' इत्यमरः। अत्र तरुणाभ्रघोषस्य नीलकण्ठोल्लासकत्वात्तेषां च 'नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यभिधानाद्भुजङ्गभुक्त्वाच्च भुजङ्गत्रासहेतुत्वमवगन्तव्यम्। उपमालंकारः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

तेन[2] प्रतिश्रुतकार्य[3]प्रोत्साहनाय [4]कुपितेन भ्राता प्रेषित[5] इति मारुतिना धार्यमाणधैर्यं सुग्रीवं सौमित्रिं सान्त्वयितुं तारां प्रेषितवान्।

तत्रेति। तत्र बिलात्मनसमये प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं यत्कार्यं सीतान्वेषणरूपकृत्यं तस्य। 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः। प्रोत्साहनाय प्रवर्तनाय। कुपितेन विलम्बाद्रुष्टेन भ्रात्रा रामेणैष लक्ष्मणः प्रेषितः प्रहितः। इत्युक्त्वेति शेषः। मारुतिना हनूमता धार्यमाणं धारणविषयीक्रियमाणं धैर्यं यस्य तथोक्तम्। मारुतिवचनात्पुनर्लब्धधैर्यं सन्नित्यर्थः। सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं सामवचनैरुपलालयितुम्। 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमरः। तारां निजवधूं प्रेषितवान्। प्रथमं स्वस्यैव दर्शने पुनः कोपोद्बोधो भविष्यति, स्त्रीदर्शने तु नैवमिति मत्वा तां प्रहितवानित्यर्थः। तथा रामायणम्—'त्वद्दर्शनविमुक्तात्मा न स कोपं करिष्यति। न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम्॥' इत्यादि॥

द्राग्वारुणीभजननिह्नुतराजतेजो
निष्क्रान्ततारमुपशान्ततमोविकारम्।
पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्रे
सत्यं निशान्तसममस्य निशान्तमासीत्॥ ३६॥

द्रागिति। द्रागञ्जसा वारुणीभजनेन सुरासेवनेन निह्नुतमाच्छादितं राज्ञः प्रभो

१ 'पोषम्' इति पाठः। २ 'संतोष' इति पाठः। ३ 'तत' इति पाठः। ४ 'कार्यस्य' इति पाठः। ५ 'प्रणयकुपितेन' इति पाठः। ६ 'प्रेषित एष इति' इति पाठः।

सुग्रीवस्य तेजः प्रतापो यस्य तत्तथोक्तम्, अन्यत्र वारुणीभजनेन प्रतीचीसंगत्या निह्नुतमन्तर्हितं राजतेश्चन्द्रप्रकाशो यस्मिंस्तत्। 'सुरा प्रत्यक्च वारुणी' इत्यमरः। 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे' इति विश्वप्रकाशः। निष्क्रान्ता निर्गता तारा सुग्रीवपत्नी यस्मात्तत् तथोक्तम्, अन्यत्रापगतनक्षत्रम्। उपशान्तो निवृत्तस्तमोविकारो मोहविक्रिया, अन्यत्रान्धकारव्याप्तिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। अस्य सुग्रीवस्य निशान्ते गृहे कर्तृ। 'निशान्त गृहशान्तयो' इति विश्वः। सत्पथभाजि सन्मार्गवर्तिन्याकाशमार्गसंचारिणि च मित्रे सुहृदि लक्ष्मणे अर्के च। 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः। पूर्वाशाया पूर्वप्रतिनाथकाङ्क्षया हेतुना पूर्वदिशा च विशति प्रविशति सति। सत्यं यथार्थम्। अत एवोत्प्रेक्षा। निशाया रजन्या अन्तोऽवसानं तत्सम तत्तुल्यम्। प्रभातकल्पमित्यर्थः। आसीत्। श्लिष्टविशेषणेयमुपमा॥

सा तु रामा रामानुजमासाद्य चैनमवोचत॥

सेति। सा तु सैव रामा 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः। 'यत्नाद्गतिस्तत्र गुणः' इति न्यायात्त्रिजगुणसंपदा लक्ष्मणप्रसादनपाटवातिशयद्योतनार्थं रामेत्युक्तमित्यनुगन्तव्यम्। रामानुजं लक्ष्मणम्। रामवद्गुणग्राहित्वप्रकटनार्थमित्थं निर्देशः। आसाद्य प्राप्य। एनं रामानुजं प्रत्यवोचत उक्तवती च॥

तत्प्रकारमेवाह—

> प्राचीनं व्यसनं सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यत
> सुग्रीवस्य निराकृतं खररिपोर्बाणेन सालच्छिदा।
> अद्यास्य व्यसनं तु पञ्चविशिखादासीदुपेन्द्रात्मजा-
> त्सौमित्रे! तदपि प्रशान्तमभवज्ज्याघोषमात्रेण ते॥ ३७॥

प्राचीनमिति। सुरेन्द्रतनयाद्वालिनो जातमुत्पन्नम्। अत एव वनेऽरण्ये भ्राम्यतः संचरतः। 'वा भ्राश–' इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः। सुग्रीवस्य प्राचीनं पुरातनं व्यसनं विपत्। 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः। खररिपोः खरासुरान्तकस्य श्रीरामस्य संबन्धिना सालच्छिदा सप्तसालविदारिणा बाणेन निराकृतं निरस्तम्। वालिनं निहत्य तद्व्यसनं निराकृतमित्यर्थः। अथ इदानीं तु। इन्द्रमुपगत उपेन्द्र इन्द्रानुजो विष्णुस्तस्यात्मजात्तनयात्। प्रद्युम्नरूपेणावतीर्णत्वादिति भावः। पञ्च अरविन्दादयो विशिखा बाणा यस्य तस्मान्मन्मथात्। महावीरादिति भावः। अन्यत्पूर्वविलक्षणं व्यसनम्। स्त्रीव्यसनमित्यर्थः। आसीत्। हे सौमित्रे! तद्व्यसनमपि ज्याघोषमात्रेण गुणध्वनिमात्रेण प्रशान्तं निवृत्तमभवत्। इन्द्रपुत्रकृतव्यसनं लङ्कात्रा निरस्तम्। इन्द्रानुजपुत्रकृतव्यसनं तु त्वया निरस्तमिति क्रमोऽयं युक्त इति भावः। भवदीयचापघोषश्रवणोत्तरक्षण एव निवृत्तकामतन्त्रः सुग्रीवो युष्मत्कार्यनिर्वाहपरतन्त्रतया वर्तते। अतस्त्वया महाराजपुत्रेण न कोपितव्यमिति फलितार्थः। अत्र श्रीरामस्य शरेण व्यसननिरासकत्वमस्य तु चापघोषमात्रेणैवेति व्यतिरेको व्यज्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

---

१ 'चैवमवोचत्' इति पाठः

तदनन्तरं तारासान्त्ववचनप्रशान्तकोपेन सौमित्रिणा साकं तपनतनयः सविनयमाश्रित्य दाशरथिं प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत्॥

तदनन्तरमिति। तदनन्तरं तारायाः सान्त्ववचनेनोक्तरूपसामवाक्येन हेतुना प्रशान्तकोपेन निवृत्तरोषेण सौमित्रिणा साकं लक्ष्मणेन सह तपनतनयः सुग्रीवः सविनयं भयभक्तिप्रयुक्तविनयसहितं यथा तथा दाशरथिं श्रीराममाश्रित्याधिगम्य प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन्। व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास॥

देव! कपिबलमखिलकुलाचलनिलयमनिलतनयेनाहूतं पुरुहूत इव पुलोमजापहारिणमनुह्लादं रावणं रणे निर्हनिष्यसीति॥

देवेति। हे देव स्वामिन् श्रीराम! अखिलकुलाचलनिलयं महेन्द्राद्यशेषकुलपर्वतनिकेतनं कपिबलमनिलतनयेन हनूमताहूतम्। अतः पुलोमजा शचीमपहरतीति पुलोमजापहारिणम्। 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः। अनुह्लादं नाम दानवं पुरुहूत इन्द्र इवेत्युपमा। रावणम्। सीतापहारिणमिति शेषः। रणे निर्हनिष्यति विनाशयिष्यसीति व्यजिज्ञपदिति सम्बन्धः। अत्रेन्द्रेणेप्सितां पौलोमीं तत्पितुः पुलोमनाम्नोऽनुमत्यानुह्लादो जहार। इन्द्रस्त्वनुमन्तारं पुलोमानमपहर्तारमनुह्लादं च निहत्य ततस्तां प्रत्यानीतवानिति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया॥

ततः,

तत इति। ततस्तदनन्तरम्॥

> **ककुभि कुलिशपाणेर्मैथिलीं तां विचेतुं**
> **विनतमथ दिशायां मारुतिं प्रेतभर्तुः।**
> **वरुणदिशि सुषेणं यक्षराजाञ्चितायां**
> **हरिति शतवलिं च प्राहिणोद्वानरेन्द्रः॥ ३८॥**

ककुभीति। वानरेन्द्रः सुग्रीवस्तामपहृतां मैथिलीं सीतां विचेतुमन्वेष्टुं कुलिशपाणेरिन्द्रस्य ककुभि केन सूर्येण कुभ्नाति द्योतयतीति ककुप् तस्याम्। प्राच्यामित्यर्थः। विनतं विनताख्यं वानरसेनाधिपतिम्। अथेति वाक्यारम्भे, अनन्तरं प्रेतभर्तुर्यमस्य दिशायाम्। दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः। 'आप चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा' इति वचनात् टाप्। मारुतिं हनूमन्तं च। अत्र युवराजस्याङ्गदस्य प्राधान्येऽपि कार्यसाधकत्वान्मारुतिग्रहणमिति मन्तव्यम्। तथा वरुणस्य दिशि प्रतीच्यां सुषेणं स्वस्य श्वशुरम्। तथा च रामायणम्—'अथ प्रस्थाप्य च हरीन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशाम्। अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम वानरम्॥ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम्॥' इति। तथा यक्षराजाञ्चितायां कुबेराधिष्ठितायां हरिति। उत्तरस्यां दिशीत्यर्थः। शतवलिं शतवलिनामानं वानरनायकं च प्राहिणोत् प्रेषयामास। मालिनीवृत्तम्॥

---

१ 'सान्त्वनप्रशान्त' इति पाठः २ 'रखिलमखिल' इति पाठः ३ 'हारिणं वा' ... भिधानम्' इति पाठः ४ 'हनिष्यसीति' इति पाठः

तदनु दिनेषु केषुचिद्गतेषु मासातिपातनासहो नियतमुदग्रदण्ड' सुग्रीव इति सत्वरमितैरदिगन्तरप्रेषितेषु प्रतिनिवृत्तेषु प्लवङ्गवलेषु पितृपतिहरितिप्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीलप्रभृतयोऽप्यल-ब्धसीतोपलब्धयस्तनयनाशाकुपितैकण्डुशापनि शेषितचराचरमपरि-चितचारप्रान्तर कान्तार क्रान्त्वा कान्तारे कस्मिंश्चिदसुरमेकं निरीक्ष्य रक्ष पतिरिति बुद्ध्वा युद्धसनद्धा बभूवु ॥

तदन्विति। तदनु वानरप्रेषणानन्तर केषुचिद्दिनेषु गतेष्वतिक्रान्तेषु सत्सु। मासातिपातनस्य मासातिक्रमणस्यासहोऽसहिष्णु। प्रेषणसमये रामायणश्लोक— 'ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्य वसन्वध्यो भवेन्मम' इत्येकमासमात्रस्य वधे कृतत्वादिति भाव। पचाद्यच्। कुत। नियत निश्चितमुदग्रदण्डश्चण्डशासन। 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञ' इति वैजयन्ती। सुग्रीव इति मत्वा। इतरदिगन्तरप्रेषितेषु दक्षिणदि-ग्व्यतिरिक्तदिक्त्रयप्रहितेषु प्लवगबलेषु विनतप्रमुखवानरसैन्येषु सत्वर तूर्णं प्रतिनि-वृत्तेष्वनधिगतसीतावृत्तान्ततया प्रत्यागतेषु सत्सु पितृपतिहरीति दक्षिणस्या दिशि प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनील प्रभृतयो येषा ते तथोक्ता। प्रभृतिग्रहणाद्ग-जगवाक्षगवयादयोऽपि गृह्यन्ते। तेऽपि वानरोत्तमा अलब्धसीतोपलब्धयोऽप्राप्त मैथिलीलाभा सन्त। तनयनाशेन निजपुत्रनिधनेन कुपितस्य क्रुद्धस्य कण्डुनाम्नो महर्षे शापेन निशेषिता विध्वंसिताश्चराचरा जङ्गमस्थावरा मृगपक्षिवृक्षगुल्मादयो यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। तथा च रामायणम्—'कण्डुर्नाम महाभाग सत्यवादी तपो-धन। महर्षि परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षण ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दश वार्षिक। प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनि ॥ तेन धर्मात्मना शप्त कृत्स्नं तत्र महद्वनम्। अशरण्य दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥' इति। परिचितचार प्रवृत्तप्राणिसचार तच्च तत्प्रान्तर निकटप्रदेशश्च तन्न विद्यते यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। अत्यन्तदुर्गममित्यर्थ। 'प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा' इत्यमर। तत्कान्तार विपिन क्रान्त्वातिक्रम्य कस्मिंश्चित्कान्तारे कुत्रचिदरण्य एकमसुर निरीक्ष्य रक्ष पती रावण इति बुद्ध्वा ज्ञात्वा युद्धसनद्धा समरसनाहवन्तो बभूवु ॥

निशिचरपतिरित्यवेत्य रोषादशनिनिपातनिभेन ताडनेन।
असुरहितममु प्रहृत्य दैत्यं सुरहितमेव चकार वालिसूनु ॥ ३२ ॥

निशिचरेति। वालिसूनुरङ्गदो निशिचरपती रावण इत्यवेत्य ज्ञात्वा। तमिति शेष। रोषात्सीतापहरणरूपाकृत्यकरणजनितकोपाद्धेतोरशनिनिपातनिभेन दम्भो-लिप्रहारसदृशेन ताडनेन मुष्टिघातेन। असुरेभ्यो हितमसुरहितम्। 'चतुर्थी तदर्थ-' इत्यादिना समास। सुराणामहित चामु दैत्य प्रहृत्य निगृह्य सुरहितमेव चकारेति विरोध। स चासुरहितमचेतन प्रहृत्य सुराणा हित सुख चकारेति परिहार। प्रेषा-

---

१ 'इतरेषु' इति पाठ २ 'निवृत्तेषु' इति पाठ ३ 'कण्व' इति पाठ ४ "अपर चितचारप्रान्तर" इति पाठ ५ 'वीत्वा' इति पाठ ६ 'बुद्ध्वा युद्धाय संनद्धा' इति पाठ ७ 'अवेक्ष्य' इति पाठ ८ 'पुत्र' इति पाठ

नुप्राणितो विरोधाभासोऽलंकार । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

ततस्तारेयवचनात्तत इतो विचित्य निकटगिरिसानुशया सानुशया सलिलाशया जलचरपतङ्गपतनोत्पतनानुमीयमानपल्वलोपशयं किमपि कुहरमवगाह्य क्वचन काञ्चनमयं मयमायानिर्मितं हितैतपोभङ्गायै सुराङ्गनायै हेमायै द्रुहिणेन वितीर्णं मेरुसावर्णिदुहित्रा स्वयंप्रभया कृतावन वनोद्देशमविशन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर ताराया अपत्य तारेयोऽङ्गद । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । तस्य वचनान्नियोगवाक्याद्धेतो । तत इत तत्र तत्र विचित्यान्विष्य निकटगिरिसानुषु समीपस्थगिरिप्रस्थेषु शेरत इति तथोक्ता सानुशया । गहनसंचारजनितश्रमातिरेकात्तत्र तत्र संविशन्तीत्यर्थ । 'अधिकरणे शेते' इत्यच्प्रत्यय । अत एव सानुशया सपश्चात्तापा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो' इति विश्व । वानरा सलिलेप्साशया वाञ्छया । पिपासयेत्यर्थ । जलचरपतङ्गाना हंसकारण्डवादिजलवर्तिपक्षिविशेषाणा पतनोत्पतनै प्रडीनोड्डीनगतिविशेषैरनुमीयमानमभ्यूह्यमान यत् पल्वल सरस्तस्योपशयमाश्रयम् । अन्त स्थकासारमित्यर्थ । किमपि किंचित्कुहर भूविवरगर्भमवगाह्य प्रविश्य । क्वचन कमपि काञ्चनमय हिरण्मय मयस्यासुरशिल्पिनो मायया विचित्रशक्त्या निर्मित रचितम् । तथा विहिततपोभङ्गायै कृततपोविघ्नाय, तस्मिन्नेव वने पूर्वं हेमया मयतपोभङ्गस्य विहितत्वादिति भाव । हेमायै हेमाख्यायै सुराङ्गनायै अप्सरसे द्रुहिणेन नृत्यगीतसंतोषितेन विधात्रा वितीर्णं दत्त स्वयंप्रभया तदाख्यया मेरुसावर्णिदुहित्रा पुत्रिकया कृतावन विहितरक्षण वनोद्देश वनप्रदेशमविशन् प्रविष्टवन्त । हेमाया प्रियसखीत्वान्मेरुसावर्णिदुहित्रे सा वन दत्तवतीत्यनुसंधेयम् । उक्त च रामायणे—'दुहिता मेरुसावर्णेरह तस्या स्वयंप्रभा । इद रक्षामि भवन हेमाया वानरोत्तमा ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा । तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥' इति ॥

तत कृतातिथ्याया स्वयंप्रभाया प्रभावेण बिलादुत्तीर्णाना समयातिपातादापतिष्यति सुग्रीवदण्ड इति विकृतिमुपेत्य संगतमनोगदेनाङ्गदेन पवनतनयवचनप्रत्ययप्रत्यानीतप्रकृतिना सह प्रायोपवेशमुपेयुषा प्लवंगपुंगवाना परिदेवनकथाप्रसङ्गे जटायुषो निधन निशम्य विन्ध्यरन्ध्राद्विहितसंपात संपातिर्नाम गृध्रस्तानेवमवादीत् ॥

तत इति । तत प्रवेशानन्तर कृतातिथ्याया । अतिथिसत्कारेणोपचरितवत्या इत्यर्थ । स्वयंप्रभाया प्रभावेण सामर्थ्येन बिलादुत्तीर्णाना निर्गताना समयाति

---

१ 'उपशल्यम्' इति पाठ २ 'बिलकुहरम्' इति पाठ ३ 'पिहिताशानभोभाग विहित' इति पाठ ४ 'पातेन पतिष्यति' इति पाठ ५ 'प्रत्ययानीत' इति पाठ ६ 'प्रसङ्गेन' इति पाठ ७ 'गृध्रराज' इति पाठ

पातात् अवधिकालातिक्रमणाद्धेतो । दण्ड्यन्ते निगृह्यन्तेऽनेनेति दण्ड शिक्षा । सुग्रीवस्य कर्तुं दण्ड आपतिष्यति । कालातिक्रमणेनासाथण्डशासन सुग्रीवो दण्डयिष्यतीत्यर्थ । इति मत्वा विकृतिं विकारम् । प्रकृतिवैक्लव्यमिति यावत् । उपेत्य सुगतमनोगदेन सजातमनोव्याधिना । 'रोगव्याधिगदामया' इत्यमर । अथ पवनतनयस्य हनूमतो वचन तत्कालोचितवाक्य तत्प्रत्ययेन तद्विश्वासेन प्रत्यानीता पुन समाहिता प्रकृति पूर्वावस्था येन स तथोक्तेनाङ्गदेन सह । प्रायोपवेशो नाम दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु स्थण्डिले मरणार्थं सकल्प्योपवेशनम् । 'प्रायो भून्यन्तगमने' इत्यमर । तमुपेयुषा प्राप्तवताम् । 'उपेयिवाननाश्वानननूचानश्च' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात । उदग्रसुग्रीवदण्डापेक्षया मरणमेव वरमिति मुमूर्षतामित्यर्थ । उक्त च रामायणे—'उपस्पृश्योदक विन्ध्ये प्राङ्मुखा समुपाविशन । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरे[1] समाश्रिता ॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥' इति । प्लवगपुगवाना जाम्ववदादिवानरश्रेष्ठाना परिदेवनकथाप्रसङ्गे—'रामस्य वनवास च क्षय दशरथस्य च । जनस्थानवध चैव वध चैव जटायुष ॥' इत्यादिविलापगोष्ठीप्रस्तावे जटायुषो निधन मरण निशम्य श्रुत्वा विन्ध्यरन्ध्राद्विन्ध्यपर्वतकन्दराद्विहितसपात कृतनिर्गम । तत्परामर्शार्थं विनिष्क्रान्त इत्यर्थ । सपातिर्नामा गृध्रो जटायुभ्राता तान् वानरान् । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीदवोचत् । तथा च रामायणम्— सपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहगम । भ्राता जटायुष श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुष ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरे । उपविश्य हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥' इति ॥

तदेवाह—

> के यूयमक्षतवलेऽप्यभिधाय पापं
> वत्से जटायुषि मम श्रवसी दहन्त ।
> तस्मात्पुरा किरणदाहितपक्षयुग्म
> तिग्मांशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुध्वे ॥ ४० ॥

क इति । अक्षतवलेऽप्रतिहतपराक्रमेऽपि वत्सेऽनुजे जटायुषि पाप निधनमभिधायोक्त्वा मम श्रवसी कर्णौ । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्र श्रुति स्त्री श्रवण श्रव' इत्यमर । दहन्तो भस्मीकुर्वन्त यूय के । तस्मात् श्रवोदहनाद्धेतो । पुरा पूर्वम् । सूर्यमण्डल प्रत्युद्गमनकाल इत्यर्थ । किरणैर्निजगभस्तिभिर्दाहित दग्ध पक्षयुग्म गरुद्युगल येन तम् । तिग्मांशु चण्डभानुम् । उष्णवचसा । ततोऽप्यतितीक्ष्णवचनेनेत्यर्थं । शिशिरीकुरुध्वे शिशिरीकुरुथ । पक्षदहनजनितदु खादप्यतिरिच्यते युष्मद्वचनजनितदु खमिति भाव । सपाते सूर्यकिरणदग्धपक्षतया विन्ध्यपतनादिकथा श्रीरामायणेऽनुसधेया । अथ तिग्मांशो शिशिरीकरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेद । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'अभ्युदवले' इति पाठ

ततस्तै प्रस्तावितप्रवृत्ति संपाति प्रोपितायुषे जटायुषे निवापा ञ्जलिं निर्वर्त्य पुरा कदाचिदामिषान्वेषणाय प्रेषितेन सुपार्श्वनाम्ना समाम्नात महेन्द्रमहीध्ररन्ध्रविनिर्गतदशवदननीयमानजानकीपरिदे- वनं जानान सूक्ष्मचक्षु पुनरेवमवोचत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर तैर्वानरै प्रस्तावितप्रवृत्ति आदिमारभ्य कथितवृत्तान्त । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त ' इत्यमर । संपाति प्रोपितायुषे मृताय जटायुषे निवापाञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं निर्वर्त्य । कृत्वेत्यर्थ । 'निवाप पितृतर्पणम्' इत्यमर । पुरा पूर्वं कदाचित्कस्मिंश्चित्समय आमिषान्वेषणाय भक्ष्यविचयनाय । आहारानयनायेत्यर्थ । प्रेषितेन प्रहितेन सुपार्श्वनाम्ना निजसुतेन स्वतनयेन समाम्नात कथित महेन्द्रमहाध्रस महेन्द्राख्यकुलपर्वतस्य । महीध्रशब्दो व्याख्यात आरण्यकाण्डे 'महीध्रकल्प शूरराजम्' इत्यत्र । रन्ध्राद्बिलाद्विनिर्गतेन दशवदनेन रावणेन नीयमानाया अपह्रियमाणाया जानक्या परिदेवन विलाप जानानोऽनुबुध्यमान । मा- स्वनुसदधान इत्यर्थ । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच् । सूक्ष्मचक्षु सूक्ष्मदृष्टि । पूर्वोत्तरानुसंधानकुशल इत्यर्थ । संपाति पुनरप्येवमवोचत् ॥

तदेवाह—

अलं कातर्येण । लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीमधिवसति सीता दशवदननीता तत्र गच्छन्तु भवन्त ॥

अलमिति । कातर्येण भयविह्वलत्वेनालम् । कातर्यं न कर्तव्यमित्यर्थ । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । कुत । दशवदननीता रावणापहृता सीता लङ्काभिधाना यातुधानराजधानीं राक्षसनगरीमधिवसत्यधितिष्ठति । तत्रास्त इत्यर्थ । 'उपान्वध्याङ्वस ' इति कर्मत्वम् । ततस्तत्र लङ्का प्रतीत्यर्थ । भवन्तो गच्छन्तु । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथम ॥

किंच,

तस्मिन्नर्थे प्रत्ययान्तर वियत इत्याह—**किंचेति** ॥

तदेव निरूपयति—

> **दिवाकरप्लोषभवां मदार्तिं निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।**
> **जगाद च कार्यमहार्यधैर्या ! क्षणेन तां द्रक्ष्यथ रामपत्नीम् ॥४१॥**

दिवाकरेति । दिवाकरेण सूर्येण य प्लोष प्रतदाहस्तस्माद्भवतीति तथोक्ता मदार्तिं मत्पीडाम् । संतापमिति यावत् । निशाकरो नाम निशाकर इति नाम्ना प्रसिद्ध , चन्द्रश्च प्रतीयते । मुनिरतीतानागतदर्शी निरस्यन् । यदा सीतान्वेषणार्थं वानरा आगच्छेयुस्तदा तव पक्षद्वय पुन प्ररूढ भवेदित्यादिवचनप्रत्ययैर्निराकुर्वन् । दिवाकरकृतसंतापस्य निशाकरनिवर्तन युक्तमेवेति भाव । हे अहार्यधैर्या अपरि

१ 'प्रस्थापितवृत्तान्त ', 'प्रस्तावितवृत्तान्त ' इति पाठौ २ 'प्रेषितेन निजसुतेन' इति पाठ
३ 'ममार्तिं' इति पाठ ४ 'राजपत्नीम्' इति पाठ

हार्यधैर्यसपन्ना वानरा । अतो धैर्यत्यागो युष्माक न युक्त इति भाव । वो युष्माक कार्यं जगादोवाच । तथा च रामायणम्—'एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूता प्लवगमा । आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहगम ॥' इति । तत्तस्मात्कारणाद्रामपत्नीं सीता क्षणेनाल्पकालेन द्रक्ष्यथ प्रेक्ष्यथ । मद्वचसो मुनेर्वचन नानृत भविष्यतीति भाव । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं त संपातिमापृच्छ्य परापरज्ञम् ।
प्रवृद्धहर्षा प्रथितप्रभावा प्रतस्थिरे वानरयूथनाथा ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण ब्रुवाण कथयन्त कृतसौहृद विरचितसख्य परापरज्ञम् । पूर्वोत्तरपर्यालोचनचतुरमित्यर्थ । त प्रसिद्ध सपातिमापृच्छ्य वय साधयाम इति पृष्ट्वा प्रथितप्रभावा प्रख्यातबलपौरुषा वानरयूथनाथा अङ्गदादिवानरश्रेष्ठा प्रवृद्धहर्षा जानकीवृत्तान्तश्रवणलाभादमन्दानन्दभरिता सन्त प्रतस्थिरे प्रस्थिता । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । वृत्तमुपजाति ॥

पर्याप्तप्रमदमुपेयुषा कपीना
पन्थान दशमुखमार्गमार्गणाय ।
पाथेयीकृतकपिराजशासनाना
पाथोधिर्नयनपथातिथिर्बभूव ॥ ४३ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्त परिपूर्ण प्रमदो हर्षो यस्मात्तम् । परिपूर्णानन्दकरमित्यर्थ । 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति निपातनात्साधु । पन्थान सपातिकथितमार्गमुपेयुषा प्राप्तवताम् । लब्धप्रवृत्तितया सन्तुष्टान्त करणानामित्यर्थ । तथा दशमुखमार्गमार्गणाय रावणपदव्यन्वेषणार्थ पाथेयीकृत सबलीकृत कपिराजशासन सुग्रीवाज्ञा यैस्तेषाम् । तीक्ष्णदण्डोऽय सुग्रीव इति तदाज्ञाजीवनेन रावणमन्वेषिणामित्यर्थ । 'पाथेय सबल मतम्' इति यादव । कपीना वानराणा पाथोधि समुद्र नयनपथातिथिर्नेत्रमार्गगोचरो बभूव । अत्र कपिराजशासने पाथेयत्वरूपणाद्रूपकालकार । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखाना स्मृत्वा गणस्तत्र वलीमुखानाम् ।
अपामपारस्य निधेश्च पश्चादवाङ्मुखो वक्तुमवाङ्मुखोऽभूत् ॥४४॥

सुत्रामेति । वलीमुखाना गणो वानरयूथ सुत्रामपुत्रारेर्वालिमथनस्य श्रीरामस्य शिलीमुखाना बाणानाम् । अमोघानामिति भाव । अपारस्य दुस्तरस्यापा निधे समुद्रस्य च स्मृत्वा । अमोघान् श्रीरामबाणान् दुस्तर वारिधिं च मनसानुसधायेत्यर्थ । उभयत्रापि 'अधीगर्थदयेशा कर्मणि' इति षष्ठी । सा च शेषाधिकाराच्छेषत्वविवक्षायामेव । कर्मत्वविवक्षाया तु द्वितीया भवतीति वेदितव्यम् । पश्चात् स्मरणानन्तरम् । अवाङ्मुखोऽवनतवदन सन् । वक्तुमाशय कथयितुम् । न विद्यन्ते वाचो मुखेषु यस्य सोऽवाङ्मुखोऽभूत् मूकोऽभूत् । श्रीरामबाणानाममोघत्व पाथोनिधेर्दुस्तरत्व चानुसधाय किमत्र कर्तव्यमस्माभिरिति कर्तव्यतामौढ्येन निरुत्तरोऽभूदित्यर्थ । वृत्तमुपजाति ॥

---

१ 'परावरज्ञम्' इति पाठ   २ 'पद्यानाम्' इति पाठ   ३ 'पान्थानाम्' इति पाठ
४ 'पश्यन्' इति पाठ

तदनु वानरसेनामेनामवार्यमाणकातर्यामित्थमवददङ्गद ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरमवार्यमाणमपरिहार्यमाण कातर्यं भयविभ्रान्तत्व यस्यास्तामेना वानरसेना प्रति अङ्गद इत्थ वक्ष्यमाणरीत्यावददवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

किमिति भजथ मोनं वानरा! मानहीना,
सगरचितकुल्योल्लङ्घने कुण्ठिताशा ।
अकलशभवलेह्य दु शमं वाडवाद्यै-
रनवधिमयशोब्धिं कि समर्थास्तरीतुम् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे मानहीना अभिमानशून्या वानरा । प्राणसङ्कटेऽपि मानो न परित्याज्य इति बोधयितुमेवमामन्त्रितमिति द्रष्टव्यम् । सगररचितकुल्योल्लङ्घने सगरनिखातकुल्यप्रायसागरतरणे कुण्ठिताशा भग्नोत्साहा सन्त । किमिति कस्माद्धेतोमान निरुत्तरता भजथ प्राप्नुथ । न चैतद्युक्तमिति भाव । कुत । कलशभवलेह्यमगस्त्यास्वाद्य न भवतीत्यकलशभवलेह्यम् । किंच वाडवाद्यैर्वडवानलप्रभृतिभि । आद्यशब्दाद्गरलानलादिभिरिति च गृह्यते । 'वाडवो वडवानल' इत्यमर । दु शमं शमयितुमशक्यम् । 'ईषद्दु—' इत्यादिना खल्प्रत्यय । अनवधिममर्यादम् । शतरज्ज्वादियोजनपरिमाणरहितमित्यर्थ । प्रसिद्धसागरस्तु नैवभूत इति भाव । अयशोब्धिमपकीर्तिसागरं तरीतुमुल्लङ्घयितुम् । 'वृतो वा' इति दीर्घ । समर्था शक्ता किम् । न समर्था एवेत्यर्थ । सागरमिमं पुनर यदि न लङ्घयेयुस्तर्हि दुस्तरो दुष्कीर्तिसागर प्रसक्तो भवेत् । तथा च गीतायाम्—'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति न्यायान्महाननथ स्यात् । तस्मात्तत्रैव सागरोल्लङ्घन एव पुनरुत्साह कर्तव्य इति भाव । अत्र प्रसिद्धसागरादुपमानादुपमेयस्यायश सागरस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

तत पारावारस्य पारीणतायामात्मशक्तेरियत्ता प्रत्येकं कथयत्सु वानरयूथपेषु निर्दिश्याञ्जनेय प्रभञ्जनसंजात जाम्बवानभिहितवान् ।

तत इति । ततोऽङ्गदवचनानन्तर वानरयूथपेषु गजगवयगवाक्षादिवानरयूथनाथेषु । 'यूथनाथस्तु यूथप' इत्यमर । पारावारस्य समुद्रस्य पारीणतायां पारगतत्वे । समुद्रपारोल्लङ्घन इत्यर्थ । 'समुद्रोऽब्धिरकूपार पारावार' इत्यमर । प्रत्येकम् । एकैकस्मिन्नित्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । आत्मशक्ते स्वसामर्थ्यस्येयत्तामेतावत्ताम् । दशविंशतित्रिंशदादियोजनोल्लङ्घनविषया स्वस्वशक्तिमित्यर्थ । तथा च रामायणे—'आवभाषे गजस्तत्र प्लवेय दशयोजनम्' इत्यादि कथयत्सु सत्सु । जाम्बवान्प्रभञ्जनसंजात पवनतनयम् । पितृवदत्यन्तपवनद्योतनार्थमेतद्विशेषणम् ।

१ 'अकथयद्' इति पाठ २ 'कूपोल्लङ्घने' इति पाठ ३ 'वाडवाद्ये' इति पाठ ४ 'पारावारपारीणतायाम्' इति पाठ ५ 'वानर' इति नास्ति क्वचित् ६ 'सभवम्' इति पाठ ७ 'इत्थमभिहितवान्' इति पाठ

आञ्जनेयमञ्जनागर्भसंभूतं हनूमन्तम् । स्नेहातिशयद्योतनार्थमेतत् । निर्दिश्याभिहितवान् । ननु 'भूतले सागरे वापि शैलेषूपवनेषु च । पातालस्यापि वा मध्ये सममाच्छिद्यते गतिः ॥' इति पूर्वं सुग्रीवसंनिधौ गजादिवानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः प्रत्यापितत्वात्, इदानीं 'ह्वेव दशयोजनम्' इत्यादिना पुनः किमर्थं स्वस्वप्लवनशक्तिन्यूनतामुक्तवन्त इति चेत्—सत्यम्, अधिकशक्तियुक्ता अप्येते रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणं दुष्करमिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य महाधीरस्य हनूमतः प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

हे वीरा यूथनाथाः ! परिणतिपरुषः कार्यं आसीद्विषादः
कस्मादस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतावतीति ।
स्मृत्वा राज्ञः प्रतिज्ञामयमनिलसुतो लङ्घनायोन्मुखश्चे-
द्धेदः प्रादुर्भवेत्किं कथयत पयसामास्पदे गोष्पदे वा ॥ ४६ ॥

हे वीरा इति । हे वीराः शूराः, यूथनाथाः यूथश्रेष्ठाः, यूयं चाहं च वयं तेषामस्माकम् । 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषः । एतस्य जलधेस्तरणे लङ्घने शक्तिः सामर्थ्यमेतावतीयती । दशयोजनादिमानविषयेत्यर्थः । इत्येवंप्रकारेण परिणतिपरुषः फलकालविरसो विषादश्चेतोभङ्गः । खेद इति यावत् । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनैः' इति लक्षणात् । कस्माद्धेतोः कार्यः कर्तव्यः आसीत् । नाय कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा कार्ये कृतवस्तुनि विषये परिणतिपरुष इत्यादि योजना । कुतः । अयमेष इति हस्तनिर्देशः । अनिलसुतो हनूमान् । अनिलवदेव तरस्वीति भावः । राज्ञः सुग्रीवस्य प्रतिज्ञाम् 'ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भविष्यति' इत्येवंरूपाम्, अथवा 'यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति । मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥' इत्येवंरूपा वा प्रतिज्ञावाचं स्मृत्वा । लङ्घनाय समुद्रतरणायोन्मुखोऽभिमुखश्चेत् । उद्युक्तः स्यादित्यर्थः । तर्हि पयसामास्पदे सागरे । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः । गोष्पदे गोपादन्यासे वा । भेदोऽन्तरं प्रादुर्भवेदुत्पद्येत किम् । न प्रादुर्भवेदेवेत्यर्थः । कथयत । यत्र प्रयुक्तिर्विद्यते तर्हि कथयतेत्यर्थः । महात्मनोऽस्य यदि तितीर्षा स्यात्तदा गोष्पदमिव सागरोऽपि सुतर इति भावः । अत्र सागरगोष्पदयोर्भेदसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । स्रग्धरावृत्तम् ॥

उदपतदुपभोक्तुं मण्डलं चण्डभानो-
परिणतफलबुद्ध्या बालभावेऽपि सोऽयम्[1] ।
तदनु कुलिशपातक्षुण्णगण्डाय तस्मै
वरमदिशदमेयं वायुदस्यै विधाता ॥ ४७ ॥

उदपतदिति । स प्रसिद्धोऽयं हनूमान् बालभावेऽपि बाल्येऽपि परिणतफलबुद्ध्या

---

१ 'कोऽयम्' इति पाठः

परिपक्वफलभ्रान्त्या चण्डभानोः सूर्यस्य मण्डलमुपभोक्तुमभ्यवहर्तुमुदपतदुत्पतितवान्, तदनु उत्पतनानन्तरं कुलिशपातेनेन्द्रप्रयुक्तवज्राभिघातेन क्षुण्णगण्डाय भग्नहनुप्रदेशाय तस्मै हनुमते विधाता ब्रह्मा वायोस्तत्पितुस्तुष्ट्यै परितोषार्थम्। तदानीं तनयप्रहरणकोपाद्वायुना स्वसंचारसंकोचेन त्रैलोक्यसंतापस्य विहितत्वादिति भावः। अमेयमसंख्यं वरं काङ्क्षितकल्पायुरक्षय्यत्वमजेयत्वं ब्रह्मास्त्रनारायणास्त्रपाशुपतास्त्रप्रभृतिभिरभेद्यत्वं चादिशद्दत्तवान्। 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः। बाल्य एव बहुयोजनोत्पतनदक्षस्यामुष्य वीरस्येदानीं कियदेतच्छतयोजनविस्तीर्णार्णवलङ्घनमिति भावः। तथा च रामायणम्—'प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ। अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रमम् ॥' इति। अत्र वाक्ये नभोलङ्घनजन्यबाल्यस्येदानीं सागरतरणं कियदिति दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापादनादर्थापत्तिरलंकारः। 'दण्डापूपिकयार्थान्तरार्थपतनमर्थापत्तिः' इति सर्वस्वसूत्रम्। मालिनी वृत्तम् ॥

> इत्थं जाम्बवता परापरविदा संधुक्षितप्राभवः
> कृत्वा वृद्धिमुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्रमं प्रक्रमम्।
> आरुह्याद्रितटं यथोचितमसौ संमान्य सैन्याधिपा-
> नासन्नानथ संननाह तरितुं वारानिधिं मारुतिः ॥ ४८ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे किष्किन्धाकाण्डं समाप्तम्।

इत्थमिति। इत्थमुक्तप्रकारेण परापरविदा। पूर्वोत्तरकार्यपर्यालोचनचतुरेणेत्यर्थः। जाम्बवता संधुक्षितः समुपोद्बोधितः प्राभवं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः। असौ मारुतिः। त्रयो विक्रमा यस्य त्रिविक्रमो बलिमथनवामनरूपो विष्णुस्तस्येमं त्रैविक्रमं प्रक्रमं प्रतापम्। तादृगभिवृद्धिमित्यर्थः। अत एव निदर्शनालंकारः। उपेयुषा प्राप्तवता स्ववपुषा निजशरीरेण वृद्धिं कृत्वा। प्रवृद्धशरीरः सन्नित्यर्थः। अद्रितटं महेन्द्रशैलसानुमारुह्य। आसन्नान्स्वसमीपस्थान्सैन्याधिपानङ्गदजाम्बवदादिसेनाधिपतीन् यथोचितं यथार्हं संमान्य बहुकृत्य। अथानन्तरं वारानिधिं समुद्रं तरितुं लङ्घितुम्, विकल्पान्तं दीर्घः। संननाह संनाहं कृतवान्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनस्पन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डनश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य पयोनयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्टोपष्टितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितया चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ॥

> रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता।
> किष्किन्धाकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

---

१ 'परावर' इति पाठः। २ सेनाधिपान्' इति पाठः।

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो हनूमान्दशकण्ठनीतां सीतां विचेतुं पथि चारणानाम् ।
महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेगः प्रस्थादुदस्थात्प्रथमानवेगः ॥ १ ॥

तत इति । ततः सनाह्वानन्तरं खगेन्द्रस्य गरुडस्य वेगो जवो यस्य स तथोक्त इत्युपमा । अत एव प्रथमानः पृथुतरो वेगो यस्य स तथोक्तः । 'प्रथमानः पृथुप्रथम्' इत्यभिधानात् । हनूमान् । दशकण्ठनीतां रावणेन हृतां सीतां विचेतुमन्वेष्टुं चारणानां सिद्धचारणगन्धर्वादीनां पथि सुरवर्त्मनि । गन्तुमिति शेषः । महेन्द्रशैलस्य प्रस्थात् सानुप्रदेशात् । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । उदस्थादुत्थितवान् । उत्पूर्वात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्लुङ् । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । 'ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥' इति श्रीरामायणसुन्दरकाण्डाद्यपद्यमत्रानुसन्धाय कविना चमत्कृतमित्यनुसन्धेयम् । वृत्तमुपजातिः ॥

तदानीमुदन्वदुल्लङ्घनदृढतरनिहितचरणनिष्पीडनं सोढुमक्षमः क्ष्माभृदेष निःशेषनिःसरन्निर्झरौघतया निरन्तरनिष्पतद्बाष्पवर्ष[2] इव इतस्ततो विततजीमूतवृन्द[3]तया परिश्लथशिथिलधम्मिल्ल इव, सर्वस्व[4]मोनद्कुञ्जरयूथतया सञ्जातश्वयथुरिव, साध्वस[5]धावमानहरिण[6]गणचरणखरतर[7]खुरकोटिपाटनोद्भूतधातुधूलीपालीपाटलितविकटकटकतया क्षरितशोणित इव, तत्क्षणप्रबुद्धकण्ठीरव[9]मुखरितकन्दरतया कृताक्रन्द इव, परिसरगह्वरनिःसरत्[10]सरीसृपतया निर्गलितान्त्रमाल इव, घूर्णमानतरविटपकोटि[11]ताडितजलदवृन्दस्यन्दितसीकरनिकरकोरकिताकारतया समुपजातस्वेद इव, स्फटिकतटोपलपतनदलितकीचकसुषिरसंमूर्छत्पवनफूत्कारपरिपूरितगगनतया प्रवर्धमानोर्ध्वश्वास इव वचसामविषयं दौःस्थ्यमभजत ॥

तदानीमिति । तदानीमुत्थानसमये उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः' इत्यमरः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः । तस्योल्लङ्घनेऽतिक्रमणे विषये दृढतरमतिगाढं यथा तथा निहिताभ्यां निक्षिप्ताभ्यां चरणनखाभ्यां यन्निष्पीडनं तत्सोढुमक्षमोऽसमर्थ एष क्ष्माभृन्महेन्द्रपर्वतः । 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । निःशेषं निरवशेषं यथा तथा निःसरन्निर्गच्छन्निर्झरौघः प्रवाहनिवहो यस्य स तथोक्तस्तया । हेतौ तृतीया । एवमुत्तरत्रापि ।

---

१ 'मान' इति पाठः　२ "पूर' इति पाठः　'वृन्दस्यन्दतया' इति पाठः　४ सन्त्रासमान' इति पाठः　५ 'ससाध्वसतया' इति पाठः　६ 'हरिणी' इति पाठः　७ 'खरतरखुर' इति नास्ति क्वचित्　८ 'धूलिपटलि' इति पाठः　९ 'कण्ठीरवकण्ठरव' इति पाठः　१० 'निःसरत्' इति पाठः　११ 'पाटित' इति पाठः

'प्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमर । निरन्तरमविच्छिन्न विरामरहित वा निष्पतन्निर्गमद्बाष्पवर्षमश्रुवृष्टिर्यस्य स तथोक्त इव । तथा तत इत तनतत्र विततजीमूतवृन्द तया वितीर्णमेघवृन्दतया । 'घनजीमूतमुदिर' इत्यमर । पारिप्लवस्तरल अत एव शिथिलो विश्लिष्टो धम्मिल्ल कचविचयो यस्य स तथोक्त इव । विन्ध्यशिखाबन्ध इवेत्यर्थ । 'पारिप्लव तु तरलम्' 'धम्मिल्ल सयता कचा' इत्यमर । सत्र स्समान सत्रास प्राप्नुवान कुञ्जरयूथो गजनिवहो यस्य स तथोक्ततया सजात समुत्पन्न श्वयथु शोफगुणो यस्य स तथोक्त इव । 'शोफस्तु श्वयथु शोथ' इत्यमर । साध्वसेन भिया धावमानाना पलायमानाना हरिणगणाना मृगयूथाना ये चरणा पादास्तेषा खरतरखुरकोटिभिरतिनिशितशफाग्रै । 'शफ क्लीबे खुर पुमान्' इत्यमर । पाटनेन विदारणेनोद्धूता या धातुधूलीपाल्य सिन्दूरादिधातुरज पुञ्जास्ताभि पाटलितान्यरुणितानि विकटकटकानि निम्नोन्नतनितम्बदेशा यस्य स तथोक्त तया । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे' इत्यमर । क्षरितशोणितो नि सृतरक्त इव । तत्क्षणे तस्मिन्नुत्पतनसमये प्रबुद्धैर्बोध प्राप्तै कण्ठीरवै सिंहै । 'कण्ठीरवो मृगरिपु' इत्यमर । मुखरिता वाचालिता कन्दरा गुहा यस्य स तथोक्ततया । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर । कृताक्रन्दो विहितारोश इव । मुखरितशब्दो व्याख्यात । परि सरगह्वरेभ्य पर्यन्तकन्दरेभ्यो निबिरीस निबिड नि सृता निर्गता । प्राणप्रयासेन नि सृता इति यावत् । सरीसृपा व्याला यस्य स तथोक्ततया निर्गलितान्त्रमालो बहिर्निर्गतनाडीसततिरिव । 'निबिड निबिरीस च दृढ गाढ प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्बिडज्बिरीसचौ' इति निशब्दाद्बिरीसच्प्रत्यय । 'चक्री व्याल सरीसृप' इत्यमर । घूर्णमानाना परिभ्रममाणाना तरूणा विटपकोटिभि शाखाग्रैस्ताडिताद्विदलिताज्जलवृन्दात्स्यन्दितै प्रसृतै सीकरनिकरैर्जलबिन्दुसदोहै । 'सीकरोऽम्बुकणा स्मृता' इति निघण्टु । कोरकित सजातकोरक आकारो मूर्तिर्यस्य स तथोक्ततया । 'विटप पल्लवे षिड्गे विस्तारे स्तम्बशाखयो' इति विश्व । समुपजातस्वेद सजातघर्मोदक इव । स्फटिकतटेषु स्फटिकमयसानुषु य उपलास्त एव प्रस्तरा । काठिन्यातिशयद्योतनार्थ स्फटिकग्रहणम् । 'उपल प्रस्तरे मणौ' इत्यमर । वेषु पतनेन दलिताना विदीर्णाना कीचकाना वेणुविशेषाणा सुषिरेषु रन्ध्रेषु समूर्च्छन्त प्रविशन्त ये पवनास्तैरेव फूत्कारै परिपूरित गगन यस्य स तथोक्ततया । 'वेणव कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता' इत्यमर । प्रवर्धमान समेधमान ऊर्ध्वश्वासो यस्य स तथोक्त इवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा । वचसामविषय वक्तुमशक्य दौ स्थ्य दुरवस्थत्वम् । 'दुरवस्था तु दौ स्थ्य स्यात्' इत्यमरशेष । अभजत् प्राप ॥

कृत्वा मारुतिलङ्घनोत्थितरयात्तत्रानुयात्रा तत
पर्यायात्पतिता महेन्द्रगहनक्षोणीरुहाणा तति ।
मध्येवारिनिधि प्रकाशितशिखा सेतो कृते भाविन^1
सूत्रन्यासनिखातशङ्कुनिवहभ्रान्ति पयोधौ दधौ ॥ २ ॥

---

१ 'भनताम्' इति पाठ

कृत्वेति । तत्र तस्मिन्समये मारुतेर्हनूमतो लङ्घनेनोत्तरणेनोदित उत्पन्नो यो रयो वेगस्तस्माद्धेतोरनुयाना कृत्वा । अनुसृत्य गत्वेत्यर्थः । ततोऽनुयानानन्तरं पर्यायात्क्रमान्मध्येवारिधि समुद्रमध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमासः । पतिता महेन्द्रपर्वतस्य गहने ब्रह्मारण्ये वर्तमानानां क्षोणीरुहाणां तति पङ्क्ति प्रकाशिता प्रकटीभूता शिखा अग्राणि यस्याः सा तथाभूता सती भाविनः करिष्यमाणस्य सेतोः कृते निमित्तं सूत्रन्यासेन निखातानां शङ्कूनां निवहस्य भ्रान्ति पयोधौ सिन्धौ दधौ धृतवती । 'स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुः' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमाला-
त्पाथोनिधेः पवननन्दनविश्रमाय ।
उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोको
मैनाकभूभृदुदजृम्भत संभ्रमेण ॥ ३ ॥

पक्षेति । पक्षयोरभिघातरयेणाभिघातवेगेन रेचिता निरस्ता वीचिमाला यस्य तस्मात्पाथोनिधेः समुद्रान्मध्यात्पवननन्दनस्य हनूमतो विश्रमायोत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोक उन्नतशिखरनिवहव्याप्तस्वर्गलोको मैनाको नाम भूभृन्मैनाकाद्रिः संभ्रमेण वेगेनोदजृम्भत । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किमित्यत आह—

तत्र यात्राप्रत्यूहः प्रत्युद्गत इति वक्षसा तमथ पातयित्वा प्रयान्तमेन सान्त्वयन्हिरण्यनाभो बभाषे ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये यात्रायाः समुद्रलङ्घनप्रयाणस्य प्रत्यूहो विघ्नः प्रत्युद्गत प्रत्युद्गम इति पर्यालोच्य तं मैनाकं वक्षसा वक्षःस्थलेनाथ पातयित्वा प्रयान्तं वेगेन गच्छन्तमेनं हनूमन्तं सान्त्वयन् सामवचनेनोपलालयन् स एष सोऽयं हिरण्यनाभो हिरण्यप्रधानो मैनाको बभाषे उवाच । 'नाभिः प्रधाने' इति विश्वः । 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः' इत्यनान्तयोगविभागात्समासान्तोऽच्प्रत्ययः ॥

उक्तप्रकारमेव विशदयति—

सागरेण कृतज्ञेन तवाध्वश्रान्तिशान्तये[2] ।
मारुते! प्रेरितोऽस्म्यद्य सौम्य! विश्रम्य गम्यताम्[3] ॥ ४ ॥

सागरेणेति । हे मारुते, कृतं जानातीति कृतज्ञेन । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । 'अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः । इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्योपकारज्ञेनेत्यर्थः । अतः सागरेण सगरनिर्मितेन

---

१ "मार" इति पाठः २ 'श्रम' इति पाठः ३ 'अत्र' इति पाठः

समुद्रेण तथाध्वश्रान्तयेऽध्वश्रमापनोदनार्थम् । अथेदानीं प्रेरित प्रचोदित । 'प्रेषित' इति पाठे प्रहित अस्मि । अत हे सौम्य साधो ! विश्रम्याध्वश्रममपनीय । मयि इति शेष । गम्यताम् ॥

नहि समुद्रप्रेरणमेवात्र निमित्तम्, किंतु सुहृत्त्वबन्धादपि मदागमनमुपपद्यत इत्याह—

त्वंत्पित्राह परित्रात पूर्वं पर्वतभेदिन ।
तस्मान्नास्मि विपक्षोऽयं सपक्ष इति मा भज ॥ ५ ॥

त्वदिति । हे मारुते ! त्वत्पित्रा मारुतेन पूर्वमहं पर्वतभेदिन पर्वतपक्षच्छेदिन इन्द्रात्परित्रात परिरक्षित । त्वत्पितृसहायेनाहं निर्वन्धविमुक्तोऽस्मीत्यर्थं । 'भीत्रार्थानां भयहेतु ' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । तस्मात्कारणाद्विपक्ष शत्रु पक्षरहितश्च नास्मि । अथास्मिन्नवसरे सपक्ष सुहृत्पक्षसहितश्चेति मत्वा मा भज । विश्रमार्थं मयि निवसेत्यर्थं ॥

एवं प्रार्थयमानमेनं समान्य कार्यगत्या गते सति हनूमति ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रार्थयमान याचमानमेनं मैनाक समान्य मानयित्वा । 'यथा रामविनिर्मुक्त शर श्वसनविक्रम । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्का रावणपालिताम् ॥' इति रामायणोक्तरीत्या प्रतिज्ञाया विहितत्वात्कार्यकाल्यस्यात्ययिकत्वाच्च इहान्तरे मया न स्थातव्यमिति मनाधायेत्यर्थ । कार्यगत्या स्वामिकार्यवशेन हनूमति गते गतवति सति ॥

तत किं जात तत्राह—

अवलोक्य हिरण्यनाभमब्धौ वल्मान वल्मानमाथिवज्र ।
शतमन्युरपेतमन्युरासीत्पवमानात्मजसेवनादमुष्मिन् ॥ ६ ॥

अवलोक्येति । वल्मानाश्चलनशीलान्भाति विदारयतीति तथोक्त वज्र दम्भोलिर्यस्य स तथोक्त । यद्वा बवयोरैक्यस्मरणात् बलस्य बलाख्यासुरस्य मान गर्वम् । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकार ' इत्यमर । मथ्नाति नाशयतीति तथोक्त वज्र यस्य स तथोक्त शतमन्यु शतक्रतुरब्धौ वल्मान हिरण्यनाभमवलोक्य । लक्ष्य लब्ध्वापीत्यर्थ । पवमानात्मजसेवनाद्धेतोरमुष्मिन्मैनाके विषयेऽपेतमन्युर्विगतमन्युरासीत् । श्रीरामकार्यार्थं प्रवृत्तस्य सेवनाय प्रवृत्तत्वाद्वैरमविगणय्योपशान्तकोपोऽभूदित्यर्थ ॥

तदनु यथापुर लङ्कापुरं प्रति प्रधावतो हनूमत सरणिमरणदरणसारथे पदवीं विन्ध्य इव वदनं व्यादाय द्विरसनजननी रहसा सुरसा ॥

तदन्विति । तदनु मैनाकनिर्गमनानन्तरम् । यथापुरं पुरा यथा । पूर्ववदित्यर्थ ।

---

१ 'तव पित्रा' इति पाठ २ 'नास्मि' इति पाठ ३ 'अत्र' इति पाठ

'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावे "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वत्वम् । लङ्कापुरं रावणराजधानीं प्रति प्रधावतो वेगेन गच्छतो हनूमतः सरणिं मार्गमरुणसारथेरनूरुसारथेः सूर्यस्य । 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । पदवीं विन्ध्य इव सुरसा नाम द्विरसनजननी सर्पमाता रहसा तरसा । 'रहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । वदनं व्यादाय शतयोजनपरिमितं व्यास्यं कृत्वारुणत् । रुरोधेत्यर्थः । 'रुधिर् आवरणे' इति धातोर्लङ् ॥

ततः किमत आह—

उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसां विजेतुं
पादौ पयोधिकलितौ पवमानसूनोः ।
तस्योत्तमाङ्गमभवद्गगनस्रवन्ती-
वीचीचयस्खलितमीकरमालभारि ॥ ७ ॥

उज्जृम्भितस्येति । तरसा वेगेन सुरसां निजेतुमुज्जृम्भितस्य प्रवृद्धस्यास्य पवमानसूनोर्हनूमतः पादौ पयोधिकलितौ समुद्रसंस्थितावभूताम् । तथोत्तमाङ्गं शिरस्तु । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । गगनस्रवन्त्या गगनापगाया मन्दाकिन्या वीचीचयेभ्यस्तरंगपरम्पराभ्यः स्खलिताना विगलितानां सीकराणामम्बुकणानां मालां स्रजो विभर्तीति तथोक्तमभवत् । सरसावष्टाधिकं निजवपुर्यथा स्यात्तथाय निजसामर्थ्याज्ञवर्धतेत्यर्थः । 'स्रवन्ती निम्नगापगा' 'सीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इति चामरः । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । अत्र हनूमदुत्तमाङ्गस्य गगनस्रवन्तीसीकरमालभारित्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्कृत्वा प्रवेशं जठरे तदीये ।
ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणेस्त्रिविक्रमस्य क्रममेव चक्रे ॥ ८ ॥

तनुमिति । तदा तस्मिन्समये तादृग्रूपधारणेन प्रसिद्धप्रभावो हनूमांस्तनुं निजशरीरं तनूकृत्याङ्गुष्ठमात्रं कृत्वा । शीघ्रप्रवेशनिर्गमनसौकर्यार्थमिति भावः । तदीये सुरसासंबन्धिनि जठरे कुक्षिकुहरे प्रवेशं कृत्वा प्रविश्य ततस्तदनन्तरं विनिष्क्रम्य वदनपिधानात्पूर्वमेव निर्गत्य । त्रयो विक्रमाः पादन्यासा यस्य । बलिवञ्चनोद्युक्तस्येत्यर्थः । चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य चक्रपाणेर्वामनावतारस्य विष्णोः । 'सप्तम्युपमाने' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति सप्तम्याः परनिपातः । क्रमम् । तत्सदृशप्रकारमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । चक्री बलिवञ्चनोद्युक्तो वामनो यथा प्रवृद्धो भूत्वा पुनः प्रकृतिस्थोऽभूत्तथायमपि तादृग्रूपो बभूवेत्यर्थः । तथा च रामायणम्—'तदृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ सोऽभिपत्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥' इति । वृत्तमुपजातिः ॥

---

१ 'अवगाढ' इति पाठः २ 'त्रिविक्रमप्रक्रमम्' इति पाठः

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथदूतश्चिच्छेद गच्छन्नखरैः खराग्रैः ।
नृसिंहरंहः पथि सिंहिकाङ्गं छायानिरोधादुपपन्नमन्युः ॥९॥

भूय इति । सोऽयं सुरसाविजयप्रसिद्धपराक्रमसंपन्नो रघुनाथदूतो हनूमान् । भूयः पुनरपि गच्छन् पथि मार्गे छायानिरोधादनातपनिग्रहाद्धेतो । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती । उपपन्नमन्युः प्राप्तक्रोधः । अत एव नृसिंहस्य रंह इव रंहो वेगो यस्य स तथोक्तः सन्नित्युपमा । सिंहिकाया सिंहिकाख्यायाश्छायाग्रहस्य राहुमातुः । अत्र कर्मेति खराग्रैर्निशितमुखैर्नखरैर्निजनखैः । 'नखः स्यान्नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चिच्छेद निददार । यथा नृसिंहो हिरण्यकशिपुगात्रं तथा अयमपि सिंहिकाङ्गं चिच्छेदेत्यर्थः । 'ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः ॥' इति रामायणवचनम् । वृत्तं तु पूर्ववत् ॥

तदनु पारावारस्य पारे लम्बशिखरिणि लम्बमानः प्रतनुतरवपुर्लङ्कापुरोत्तरगोपुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसंतानितान्तःकरणोऽभूत् ॥

तदन्विति । तदनु सिंहिकाङ्गभेदनानन्तरमपारं पारमस्य दुस्तरत्वात् पारावारः समुद्रः । पवयोरभेदः । तस्य पारेऽपरतीरे । लम्बशिखरिणि लम्बाख्ये गिरौ 'लम्बमानशिखरिणि' इति वा पाठः । 'स लम्बशिखरे लम्बे लम्बमानपयोधरे' इति रामायणोक्तत्वात् । यद्वा लम्बपर्वतस्यैव लम्बमान इति नामान्तरम् । लम्बमानः प्रविष्टः सन् । प्रतनुतरवपुरत्यन्तसूक्ष्मशरीरः सन् । परेषामप्रकाशार्थमिति भावः । लङ्कापुरस्योत्तरगोपुरद्वारमुत्तरपुरद्वारम् । यद्यपि 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः, तथापि करिकलभकर्णावतंसादिवत्पौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । आसाद्य प्राप्य । लङ्केयं केन मार्गेण सुप्रवेशेति ज्ञातुमिति भावः । नितान्तमत्यन्तं चिन्ता एव तन्तुसंतानानि सूत्रसंतनयस्तैः संतानितं बद्धमन्तःकरणं यस्य स तथोक्तोऽभूत् । दुरन्तचिन्ताक्रान्तान्तरङ्गो बभूवेत्यर्थः । 'बद्धे संदानितं भूतम्' इत्यमरः ॥

चिन्ताप्रसारमेवाह—

वानरसेना कथं तरेदिममन्तरायं वितन्वन्तमुदन्वन्तम्, तरतु नाम, कथमुपयातु यातुधानराजधानीमिमाम्, सर्वथा वितथमनोरथो दाशरथिः, मोघीकृतार्णवलङ्घनः केवलमहमभवम्, जीविता[2] वा न वेति न जानामि जानकीति[3] तत्रभगवतीं[4] सीतामवजिगमिषुरावञ्जनेय प्रच्छन्नसंचारहेतोरस्तमयं गभस्तिमालिनः केवलमभिललाष ॥

---

१ 'लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनुर्लङ्कापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसंतानितान्तःकरणः' इति पाठः । २ 'जीवति' इति पाठः । ३ 'जानकीम्' इति पाठः । ४ 'तत्रभवतीम्' इति पाठः ।

वानरेति । वानरसेनान्तराय सुरसाग्रहणादिरूप विघ्न वितन्वन् कुर्वाणम् । दुस्तरमित्यर्थ । इममेनमतिविस्तीर्णमुदन्वन्त समुद्र कथ कुतो वा तरेल्लङ्घयेत् । तरितुमशक्योऽयमुदधिरिति भाव । यथाकथचित्सागर तरतु नाम । यातुधानाना राक्षसाना राजधानीं निकूटाम्थितामिमा लङ्का कथमुपयातु कथ प्राप्नुयात् । सर्वथा प्राप्तुमशक्येत्यर्थ । सर्वथा सर्वप्रयत्नेन पर्यालोचनाया क्रियमाणाया सत्या दाशरथि श्रीरामो वितथमनोरथो व्यर्थसङ्कल्प एव । अहमपि केवलमत्यन्त मोघीकृत निष्फली कृतमपलङ्घन येन स तादृशोऽभवमभूवम् । जानकीसुदर्शनार्थमागतोऽस्मि बहु प्रयत्नेन । जननी जीविता वा न वा इति न जानामीत्येव बहुधा सचिन्त्य वृथा चिन्तया कि प्रयोजनमिति निश्चित्य धैर्यमवष्टभ्य तत्र पुरे वनेषु च भगवतीं महानुभावा सीतामाञ्जनेयो हनूमानन्वजिगमिषुरवगन्तुमिच्छु सन् । प्रच्छन्नेन रहस्येन सचारहेतो सचारनिमित्त गभस्तिमालिन सूर्यस्यास्तमय केवलमस्तमय मेनाभिलाष चकमे । 'कम कान्तौ' इति धातोर्लिट् ॥

तदनु शतमखस्यागस्त्यसनिधौ निक्षिप्तचापस्य प्रत्यासीदति प्रयोजनवेलेति प्रचेतसे कथयितुमिव प्रतीचीं दिश प्रविशति भगवति भास्वति ॥

तदन्विति । तदनु हनूमच्चिन्तानन्तर शतमखस्य शतमखसबन्धिन । 'तस्ये-दम्' इत्यण् । अगस्त्यस्य सनिधौ निक्षिप्तस्य चापस्य वैष्णवस्य धनुष प्रयोजनवेला कार्यावसर प्रत्यासीदति समागतेति प्रचेतसे वरुणाय कथयितुमिव भगवति महा-त्मनि भास्वति सूर्ये प्रतीचीं दिश प्रविशति प्राप्नुवति सति ॥

**गगनतलमिदमपरमहीधरकटककान्तारसमुद्भवदावपावकशिखा-श्रेणिभिः कि[2] शोणितम्, अथवा समीपसमपतत्पतङ्गरथिमर्दितरवे-घ्ननिष्ठ्यूतानलतप्ततपनोपलजालसमुल्लसज्ज्वालापटलै किमा[3]पाट लितम्, आहोस्विदागताय मित्राय महार्घमर्घ्यं प्रदातु प्रमुदितचेतसा प्रचेतसा तूर्ण[4]मर्णवोदरोदीर्यमाणमाणिक्यकिरणै किमरुणितम्, आहोस्वित्तापपथतरङ्गिणीसलिलमपि [5]रसयितुमुज्जृम्भितस्य चरमसा-गरौर्वा[6]ग्निरचि पुञ्जेन किमिति रञ्जितमिति सकलजनस्य सदेहसंदोहं सदधाने सध्यारागे समुदञ्चिते, सरसीरुहश्रेणिषु पत्रपुटकपाटपि धानासु प्रतिकुमुदभवन मकरन्दभिक्षामटत्सु मधुव्रतद्विजेषु, विक-चकुवलयकलिकार्[7]पणकषायेषु [8]सायतनवायुषु तत इत संचरत्सु तिमिरेषु, कालागरुधूमस्तोमश्यामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरव्यूहेषु,

१ 'शतमखस्य निक्षेपचापस्य प्रत्यासादात्' इति पाठ २ 'विमिद' इति पाठ
३ 'आपटलम्' इति पाठ ४ 'अर्णवोदीयमाग' इति पाठ ५ 'ग्रसितुम्' इति पाठ
६ 'किमनु' इति पाठ ७ 'वपण' इति पाठ ८ 'सायवायुषु' इति पाठ

प्रतिकमलाकर प्रेङ्खिते विश्लेषवेदनापूर्वरङ्गे रथाङ्गविहगदीनङ्कारे, नक्षत्रमालालङ्कृते गगनमतङ्गजे ॥

गगनतलमिति । इद गगनतलमाशामण्डलमपरमहीधरकटकेष्वस्ताचलनितम्बेषु याति कान्ताराण्यरण्यानि तत्समुद्भवस्य तत्सजातस्य दावपावकस्य दवाग्नेः शिखाश्रेणिभिर्ज्वालाजालैः शोणित किमरुणीकृत किम् । अथवा समीप निकट प्रति समापतत्तागच्छन्य पतङ्ग सूर्य । 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमर । तस्य रश्मीना किरणानाम् । प्रग्रहाणामिति च गम्यते । दृढतरवेष्टनेनातिगाढसवलनेन निष्ठ्यूते निर्गतोऽनलोऽग्निर्येषा तानि यानि तपनोपलजालानि तटवर्तिसूर्यकान्तमणिनिकरास्तेभ्य समुत्पद्भि सस्फुरद्भिर्ज्वालापटलैरचि पुञ्जैरापाटलितमासमन्तादरुणित किम् । आहोस्वित् यद्वा । 'आहो उताहो किमुत विकल्पे कि किमूत च', 'स्वित्प्रश्ने च वितर्के च' इत्युभयत्राप्यमर । आगताय निजनिवास प्राप्ताय मित्राय सूर्याय सुहृदे च । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्व । महार्घममूल्यम् । अर्घार्थं पूजार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्या च' इति यत्प्रत्यय । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ', 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामर । प्रदातु प्रमुदितचेतसा सतुष्टान्त करणेन प्रचेतसा वरुणेन तूर्णं मित्रागमनजनितसभ्रमात्सत्वरमणवोदरात्समुद्रमध्यादुद्धीर्यमाणान्युद्धियमाणानि यानि माणिक्यानि तेषा किरणैररुणित किम् । अत्र निष्ठ्यूतोद्धीर्यमाणशब्दयोर्गौणार्थत्वात् ग्राम्यत्व किंतु सौन्दर्यावहत्वमेवेति युक्त प्राहु । आहोस्वित्तारापथतरङ्गिणीसलिलमाकाशगङ्गोदकमपि । 'तारापथोऽन्तरिक्ष च' इत्यमर । रसयितुमास्वादयितुम् । पातुमिति यावत् । 'रसो गन्धरसे स्वादे' इति वैजयन्ती । उज्जृम्भितस्योद्भूतस्य चरमसागरौर्वाग्ने पश्चिमसमुद्रवर्तिवडवानलस्य । 'और्वस्तु वाडवो वडवानल' इत्यमर । अर्चिपुञ्जेन ज्वालाजालेन । इहेदानीं रञ्जितमरुणीकृत किम् । इत्यनेन प्रकारेण सकलजनस्य । सर्वेषा जनानामित्यर्थ । सदेहसदोहसशयातिशय सदधाने समुत्पादयति सध्यारागे समुद्भिवे समुज्जृम्भिते सति । अत्र गगनतलस्य निर्धारितानेकहेतुनिमित्तारुणितत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । तदुज्जीवितश्चाय सदेह इति सक्षेप । तथा सरसीरुहश्रेणिष्वम्भोजराजिषु । गृहश्रेणिष्विति च गम्यते । पत्रपुटान्येव कपाटान्यरराणि तानि पिधानानि च्छादनानि यासा तासु । मुकुलितासु सतीष्वित्यर्थ । 'कपाटमरर तुल्ये', 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इति चामर । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो' इत्यकारलोप । अत एव मधुव्रता भृङ्गा एव द्विजा ब्रह्मचारिण इति रूपकम् । तेषु प्रतिकुमुदभवनम् । कुमुदरूपभवनेष्वित्यर्थ । वीप्सायामव्ययीभाव । मकरन्दभिक्षामुद्दिश्यादत्सु । पुष्परसरूपभिक्षाटनतत्परेषु सत्स्वित्यर्थ । 'अप्रत्यादायिनमग्रे भिक्षेत' इत्युपदेशात्सपाटपिनद्धगृहान्विहाय यत्र भिक्षाटनस्य युक्तत्वादिति भाव । सूर्यास्तमये मधुव्रताना मुकुलितसरसीरुहपरित्यागेन विकसितकैरवसचारसभवादियमुत्प्रेक्षा गम्यमाना रूपकसकीर्णा । तथा सायतना सायभवा । 'सायचिर–' इत्यादिना ट्युट्प्रत्ययस्तुडागमश्च । ते च

---

२ 'विहगानाम्' इति पाठ

ते वायवश्च तेषु। विकचकुवलयकलिकावर्षणेन विकसितकोरकसंघर्षणेन कषायेषु सुरभिषु सत्सु। 'कलिका कोरकः पुमान्', 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे' इत्यमरयादवौ। तिमिरेषु धमरेषु तत इत सचरत्सु व्याप्रियमाणेषु सत्सु। तथा दिक्पालपुराणामिन्द्राद्यष्टदिक्पतिपट्टणानां गोपुरव्यूहेषु पुरद्वारसन्निवेशेषु कालागरुधूमसौमेनाधिवासनार्थं परिकल्पितकृष्णागरुधूमपटलेन श्यामलितेषु मेचकीकृतेषु सत्सु। तथा प्रतितमलाकरम्। कमलाकरेष्वित्यर्थः। रथाङ्गविहगानां चक्रवाकपक्षिणाम्। 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः' इत्यमरः। विश्लेषवेदनाया विरहवेदनाया पूर्वरङ्गे प्रारम्भभूते। दीनकैश्वरे दीनानन्दिते। नैमित्तिकनुकरणशब्दः। प्रेङ्खिते समुपेते सति। तथा गगनमतङ्गज आकाशगज इति रूपकम्। नक्षत्रमाल्या तारकश्रेण्या सप्तविंशतिमौक्तिकहारावल्या चालङ्कृते भूषिते सति। 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः॥

अतश्चन्द्रोदयोऽभूदित्याह—

आविर्बभूव पूर्वाद्रेः शृङ्गे शृङ्गारजीवितम्।
तमस्तमालकान्तारकुठारः शशलाञ्छनः॥ १०॥

आविर्बभूवेति। तमोऽन्धकार एव तमालकान्तारं तापिञ्छकाननं तस्य कुठारः परशुरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकम्। ध्वान्तविध्वंसक इत्यर्थः। 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिञ्छः' इत्यमरः। शृङ्गारस्य शृङ्गाराख्यस्य रसस्य जीवितं जीवनभूतः। तादृश्येनोद्दीपकत्वात्तज्जीवक इत्यर्थः। तदुक्तम्—'मल्यानिलचन्द्राद्यास्तदस्या परिकीर्तिताः' इति। शशलाञ्छनश्चन्द्रः। पूर्वाद्रेरुदयपर्वतस्य। 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः। शृङ्गे शिखरे आविर्बभूवोदजृम्भत॥

तत्करास्तमसा रुद्धा रेजिरे गगनाजिरे।
शैवालचयसंछन्ना सरसीव बिसाङ्कुराः॥ ११॥

तदिति। गगनाजिरे गगनाङ्गणे। 'अङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः। तमसा अन्धकारेण रुद्धास्तच्चान्द्रकराश्चन्द्रकिरणाः सरसि कासारे। 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः। शैवालचयसंछन्ना शैवालजालाच्छादिता बिसाङ्कुरा मृणालकिसलया इव। 'जलनीली तु शैवालं शैवालोऽथ कुमुद्वती', 'मृणालं बिसम्' इति चामरः। रेजिरे चकाशिरे। 'राजृ दीप्तौ' इति धातोर्लिट्॥

तस्मिन्प्रदोषसमये सहसा हनूमा-
न्कीर्तिच्छटाजवनिकामपनीय शत्रोः।
आविर्बभूव सुमनःपरितोषणाय
लङ्काप्रवेशनवनाटकसूत्रधारः॥ १२॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्प्रदोषसमये रजनीमुखवेलायाम्। 'प्रदोषो रजनीमुखम्'

---

१ 'यवनिकाम्' इति पाठः

इत्यमर । लङ्काप्रवेश एव नवो नवीनो नाटकसूत्रधारो नाटकप्रवर्तक प्रगल्भो हनूमान् । अत्र नवशब्दग्रहण लङ्कापुरस्य पुरुषान्तराप्रविष्टचरत्वसूचनार्थमिति मन्तव्यम् । शत्रो रावणस्य सनातनीं कीर्तिच्छटा यशोबृन्दमेव जवनिका प्रतिसीराम् । अपनीयापसार्य । तत्कीर्त्यपनयस्य तन्मृत्युत्वादिति भाव । 'बृन्द जाल चक्रवाल जालक पेटक च्छटा' इति वैजयन्ती । 'प्रतिसीरा जवनिका' इत्यमर । सुमनसं देवाना सामाजिकविबुधाना च परितोषणाय । हृदयरञ्जनार्थमित्यर्थ । 'सुमना पुष्प मालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' इति वैजयन्ती । सहसा शीघ्रमाविर्भूत । लङ्कापुरमध्यदेशप्रवेशाय प्रवृत्त इत्यर्थ । सूत्र चतुर्विधाभिनयात्मकनाटकसूचना धारयतीति सूत्रधार । 'सूत्र तु सूचने ग्रन्थभेदे तन्तुव्यवस्थयो ' इति नानार्थरत्नमाला । सूत्रधारलक्षण तु—'आसूत्रयन्गुणान्नेतु कवेरपि च वस्तुन । रङ्गप्रसाधनप्रौढ सूत्रधार इहोदित ॥' इति । अय तु द्विप्रकार । एक पूर्वरङ्गविधायक, इतरस्तु नटापरपर्याय सूत्रधारसदृशगुणाकृति । प्रस्तावनप्रयोजक इति केचित् । तदुक्तम्—'प्रयुज्य रङ्ग निष्क्रान्ते सूत्रधारे सहानुगे । तादृश प्रविशेदन्य सूत्रधारगुणाकृति ॥' इति । अत्र समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकालङ्कार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्काले लङ्काधिदेवतामात्मना सह विग्रह विधातु गृहीतयुवतिविग्रहा मार्गप्रसारस्यार्गलीभूय भूयसा तर्जयन्ती निर्जित्य तया वानररचितावज्ञोपज्ञ निर्जनिलयविलय सरसिजासनशासनादावेदयन्त्या विहितानुमतिर्मारुतिर्लङ्कायामविकलमेव मैथिलीं विचिन्वन्नैर्ऋतेश्व… चतिन प्रासादमाससाद ।

तत्काल इति । तत्काले पुरप्रवेशसमये मारुतिर्हनूमानात्मना सह स्वेन विग्रह कलह विधातु कर्तुं गृहीतो युवतिविग्रहो यया ताम् । स्त्रीरूपधारिणीमित्यर्थ । अत एव मार्गप्रसारस्य मार्गसचारस्यार्गलीभूय विष्कम्भता प्राप्य । गमनप्रतिबन्धकीभूत्वेत्यर्थ । 'तद्विष्कम्भोऽर्गल न ना' इत्यमर । भूयसा बाहुल्येन तर्ज्यते । भर्त्सयन्तीम् । तर्जयते परस्मैपदत्व 'तर्जयन्निव केतुभि ' इत्यादौ कालिदासप्रयोगदर्शनात्सिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वे चक्षिङो ङित्करणेनानदा… च' इति त्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति । अत एव 'तर्जयति भर्त्सयति… दृश्यते' इति भट्टमल्ल । लङ्काधिदेवता लङ्काधिष्ठानदेवता निर्जित्य मुष्टिघातेन… 'मुष्टिनाभिजघानैना हनूमान्क्रोधमूर्च्छित ' इति रामायणवचनात् । अथ स… सरसिजासनशासनात् ब्रह्मनियोगवशात् । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आद्यज्ञानम् । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्य… इत्यमर । कर्मण्यण्प्रत्यय । वानरेण रचिता विहिता यावज्ञावधीरण सोपज्ञा आद्य ज्ञान यस्य त तथोक्तम् । 'वानरकृतावधीरण तव यदा स्यात्तदा लङ्काया विनाश

---

१ 'मार्गस्य' इति पाठ २ 'ततस्तया' इति पाठ ३ 'निर्जनविलयम्' इति पाठ
४ 'नैर्ऋति ' इति पाठ

इत्यादौ जातमित्यर्थः । निजनिलयविलयं निजनिकेतननाशमावेदयन्त्या । 'इदं च तथ्यं शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर । स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या कथयन्त्येत्यर्थः । तया लङ्काधिदेवतया विहितानुमतिः कृताङ्गीकारः सन् । लङ्कायामविक्रम्येवाप्रतिहतमेव मैथिलीं विचिन्वन् मृगयन् । नक्तंचरवर्तिनो राक्षससार्वभौमस्य रावणस्य प्रासादं हर्म्यमाससाद प्राप ॥

तत्र,

तत्रेति । तत्र तस्मिन् प्रासादासादनसमये ॥

> **एषा राक्षससार्वभौमनगरी रक्षश्चमूरक्षिता**
> **तस्येदं सदनं सुवर्णशिखरं बिभ्राणमभ्रावलिम् ।**
> **एतत्पुष्पकमाहृतं धनपतेरित्यादरान्मारुते-**
> **स्तत्रादर्शयदिन्दुदीपकिरणप्रद्योतिताशा निशा ॥ १३ ॥**

एषेति । एषैव रक्षश्चमूरक्षिता राक्षससेनाभिगुप्ता राक्षससार्वभौमनगरी रावणराजधानी । तथेदमेतत्तस्य रावणस्य सदनं च सुवर्णशिखरं हिरण्मयशृङ्गमभ्रावलिं बिभ्राणं बिभ्रत् । मेघपर्यन्तोन्नतमित्यर्थः । भृञः शानच् । सदनं गृहम् । तथैतद्धनपतेः । धनपतिं विजित्येत्यर्थः । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वाच्या' । [१]आहृतमपहृतं पुष्पकं पुष्पकाख्यं विमानम् । इत्यनेन प्रकारेणादराच्छ्रीरामकार्यसम्बद्धत्वजनितप्रीतिवशात् । मारुतेर्हनूमतः । इन्दुरेव दीपस्तस्य किरणैः प्रद्योतिताः प्रकाशिता आशा दिशो यया सा तथोक्ता निशा रात्रिरदर्शयत् । यथा कश्चित्कस्मैचिदभ्यागताय रात्रौ दीपप्रभया सर्वं द्रष्टव्यं प्रदर्शयति तद्वदनापीत्यर्थः । चन्द्रोदयादिप्रकाशे सति मारुतिः सर्वं निर्वर्णयामासेति फलितोऽर्थः । अत्र निशाया वाक्यार्थेऽपि तत्तद्वाग्भिधानादतिशयोक्तिभेदः, स चेन्दौ दीपत्वारोपणरूपकेण ...ते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तदि...

कारण ... साक्षाच्चन्द्र एव मारुतेः साहाय्यकृत्परोऽभूदित्युत्प्रेक्षते—

मर । दैवे च,

'...लाः चेति । किंचेत्यर्थः ॥

चक्रुरिरे...कारमेवाह—

> **आदित्यः कृतकृत्य एष भविता सीतापतेरीदृशं**
> **साहाय्यं विरचय्य कीर्तिमतुलामादित्सुना सूनुना ।**
> **इत्यालोच्य तदा किल स्वयमपि ख्यातिं ग्रहीतुं परां**
> **लङ्कायां रघुनाथदूतसरणौ चन्द्रेण दीपायितम् ॥ १४ ॥**

आदित्य इति । आदित्यः सूर्यः कर्ता । सीतापतेः श्रीरामस्य । एतेन क्षण-

---

१ 'विमानश्रियं' इति पाठः २ 'अमितान्' इति पाठः

मानमपि तद्विरहासहिष्णुत्वं सूच्यते। ईदृशमित्थंभूतम्। सीतान्वेषणरूपमित्यर्थः। साहाय्यं सहायकर्म। सहायकारित्वमिति यावत्। 'ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्'। विरचय्य कृत्वा। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः। अतुला निरुपमा कीर्तिं ख्यातिमादित्सुना आदातुमिच्छुना, सजिघृक्षुणेत्यर्थः। ददाते सन्नन्ताढुप्रत्ययः। सूनुना पुत्रेण सुग्रीवेण कृतकृत्यः कृतार्थो भविता भविष्यत्येव। भवतेर्लुट्। इतीत्थमालोच्य किम्। मत्वेत्यर्थः। तदा तस्मिन्समये स्वयमपि परां ख्यातिं ग्रहीतुं संपादयितुं लङ्कायां रघुनाथदूतस्य हनूमतः सरणौ मार्गे चन्द्रेण दीपायितं दीपेनेवाचरितम्। तद्वत्सर्वं हनूमते प्रदर्शितमित्यर्थः। अहोरात्रप्रकाशकत्वेन तुल्ययोरावयोरन्यतरस्य ख्यातिसंभवे मया तूष्णीं स्थातुं नोपयुज्यत इति मत्वा चन्द्रेणाप्येवमाचरितमित्युत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षालंकारः। दीपशब्दादाचारक्यङन्ताद्भावे क्तः। वृत्तं पूर्ववत् ॥

एवमेव पर्यटन्नस्वप्नसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रां निद्रयाप्यतिशय्य शय्यागृहे कृतसंवेशं वेशयुवतिपरिवृतमवरोधवधूजनमप्यनिरोधेन निरीक्ष्य तत्र वितथमनोरथो मारुतिर्विरचितबहुविधचिन्ताप्रकारः प्राकाराद्वप्लुतः सन्नशोकवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवताप्रणतिमतनुत ॥

एवमिति। एवमेवोक्तप्रकारेणैव मारुतिः पर्यटन्संचरन्। सीतानिरीक्षणार्थमिति भावः। न विद्यते स्वप्नो निद्रा येषां तेऽस्वप्ना देवाः। 'आदित्या ऋभवोऽस्वप्नाः' इत्यमरः। तेषां याः सुन्दर्यस्तासां सौन्दर्यमुद्रां रामणीयकपराकाष्ठां निद्रया निद्रावस्थयाप्यतिशय्यातिक्रम्य। जाग्रद्दशायां तु किं वक्तव्यमिति भावः। शय्यागृहे शयनमन्दिरे कृतसंवेशं विहितस्वापम्। निद्राणमित्यर्थः। 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः। वेशयुवतिपरिवृतं वेश्याजनपरिवेष्टितम्। 'तच्छावानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः' इत्यमरः। अवरोधवधूजनं मन्दोदर्यादिकान्तःपुरस्त्रीजनं च। 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः। अनिरोधेनाप्रतिबन्धेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा। तत्रान्तःपुरे वितथमनोरथः सीतादर्शनालाभाद्व्यर्थमनोरथः। अत एव विरचिता बहुविधा नानारूपाश्चिन्ताप्रकारा विचारपरिपाट्यो येन स तथोक्तः। 'किं नु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा। उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तनानाविधचिन्तामान्तःपुरात्करणं इत्यर्थः। अत एव प्राकारादवप्लुतः सन्। लङ्घितप्राकारः सन्नित्यर्थः। अशोकवनिकायामपि रावणान्तःपुरोचितप्रमदावनेऽपि मैथिलीं सीतामन्वेष्टुं विचेतुमिष्टदेवतानां वसुरुद्रायभीष्टदेवतानां प्रणतिं नमस्कारमतनुतातानिषीत्। प्रारब्धकार्यमिष्टदेवतानमस्कारं चकारेत्यर्थः। तथा च रामायणम्—'वसून्रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च। नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धने ॥' इति ॥

---

१ 'युवतीजनपरिवृतम्' इति पाठः २ 'प्रासादात्' इति पाठः ३ 'अभीष्टदेवताप्रणामम्' इति पाठः

असौ जनकनन्दिनीं तत इतो विचिन्वन्क्षणा-
दशोकवनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रमः ।
परामभिलषन्गतिं शमधनो यथा निर्ममः
त्रयीमखिलकिल्बिषप्रशमनैकदिव्यौषधिम् ॥ १५ ॥

असाविति । असौ हनूमाञ्जनकनन्दिनीं जानकीं तत इतो विचिन्वन्मृगयन्न-
पगतोऽन्यमार्गभ्रमो मार्गान्तरसंचारः संसारमार्गविभ्रान्तिश्च यस्य स तथोक्तः सन् ।
विशेषणमेतच्छमधनेऽपि योज्यम् । क्षणात्क्षणमात्रेणाशोकवनिकामगात्प्रापत् । कथ-
मिव । निर्ममेत्यनेनान्वयः । ममत्वाद्वाञ्छितादहितो निर्ममो निःस्पृहः । शमो वैरा-
ग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम्, स एव धनं यस्य स शमधनः । वैराग्यसंपन्नो मुनि-
रित्यर्थः । परां गतिं मुक्तिमभिलषन्वाञ्छन् । अखिलकिल्बिषप्रशमने सकलपाप-
निरासे एकदिव्यौषधिम् । समस्तपापक्षयकरीमित्यर्थः । त्रयीं यथा वेदत्रयीमिव ।
'सामान्यं विशेषे पर्यवस्यति' इति न्यायेन प्रकृतोपयोगित्वाद्ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्विद्या-
मित्यर्थः । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः । 'इववद्वायथाशब्दाः' इति दण्ड्याचार्या-
नुशासनादुपमालंकारः । स च त्रय्यामोषधित्वरूपणाद्रूपकालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥

ततस्तस्याः नागपुनागतालहिन्तालतमालकृतमालसरलवकुलवञ्जु-
लतिलकामलककुटजलिकुचकतककक्कोलाङ्कोललवङ्गविकङ्कतकेतकी-
कदम्बोदुम्बरकपित्थाश्वत्थकुरवकमरुवकमाकन्दकुन्दतिन्दुकचन्दन-
स्यन्दनचम्पकचाम्पेयपनसवेतसपलाशपाटलरसालप्रियालुप्रायैरने-
कैरनोकहनिवहैः परिवृताया परिभ्रमदभ्रकम्पनिकटविटपनिबिडित-
गगनप्रपञ्चा काचन काञ्चनमयीं शिंशपामारुरोह ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नागा नागदन्तकाः, पुनागा देववल्लभाः, तालाः
स्तृणराजाह्वयाः, हिन्तालाः श्रीतालाः, तमालास्तापिच्छाः, कृतमालाः आरग्वधाः,
सरलाः देवदारुविशेषाः, वकुलाः केसराः, वञ्जुलाः अशोकाः, तिलकाः क्षुरकाः, आम-
लकास्तिष्यफलाः, कुटजाः गिरिमल्लिकाः, लिकुचाः लकुचाः, कतकाः जलपङ्कशोधक-
बीजवृक्षविशेषाः, कक्कोलानि कोशफलानि गन्धद्रव्यविशेषाः, अङ्कोलाः निकोचकाः,
लवङ्गानि देवकुसुमानि, विकङ्कताः स्रुवावृक्षाः, केतक्यस्तृणद्रुमविशेषाः प्रसिद्धाः,
कदम्बाः नीपाः, उदुम्बराः जन्तुफलाः, कपित्थाः दधिफलाः, अश्वत्थाश्चलदलाः कुर-
वकाः रक्तकुरण्टकाः, मरुवकाः पिण्डीतकाः समीरणा वा, माकन्दाश्चूतविशेषाः,

१ 'पुनाग' इति नास्ति क्वचित् २ 'वञ्जुल' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अङ्कोल' इति नास्ति क्वचित् ४ 'केतकी' इति नास्ति क्वचित् ५ 'कदम्बक' इति पाठः ६ 'माकन्द' इति नास्ति क्वचित् ७ 'रसाल' इति नास्ति क्वचित् ८ 'प्रियाल' इति पाठः ९ 'परिवृताम्' इति पाठः १० 'विकट' इति नास्ति क्वचित्

कृतानि विकलितानि यथाणीन्द्रियाणि यस्य स तथोक्त । तथा सरसहरिचन्दनचर्चया सद्रवरक्तचन्दनलेपनेन च । 'गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमर । जानकीदर्शनेनेच्छया च प्रकटित प्रकाशितो रागो लोहितिमानुरागश्च यस्य स तथोक्त । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इत्यमर । तथा परिवर्तितोपरि सन्निवेशेनासुक्ता या वैकक्षकमालोरसि तिर्यक्प्रसारितपुष्पमाला तया च । 'वैकक्षक तु तत् । यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि' इत्यमर । मुकुटरत्नप्रभया कोटीरहीरत्नमणिदीप्त्या च विरस्कृता न्यक्कृता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमौक्तिकमाला तारकापङ्क्तिश्च येन स तथोक्त सन् । एतेन पङ्क्त्या, अपरत्र कान्तिप्रसाराच्चेति भाव । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकै' इत्यमर । शनै शनैर्मन्दप्रचारम् । मदमदनावेशवशादतिमन्थर मित्यर्थ । अशोकवनिकामविशत् प्रविष्टवान् ॥

रजनिचरमभागे वारसीमन्तिनीना
करतलकलिताभिर्दीपिकामार्जनीभि ।
दिशि दिशि परिमृष्ट यत्तमस्तत्समस्तं
हृदयमवजगाहे केवल रावणस्य ॥ १९ ॥

रजनीति । रजनिचरमभागे रात्रिविपरिवृत्तिसमये । अपररात्र इत्यर्थ । वारसीमन्तिनीना । वारनारीणाम् । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमर । [illegible] भिर्हस्ततलधृताभिर्दीपिकाभिरेव मार्जनीभि शोधनीभि , दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्साया द्विरुक्ति । यत्तमोऽन्धकारो मोहश्च परिमृष्ट परिशोधितम् । जातमिति शेष । तत्समस्त तत्र तम कर्तृ रावणस्य हृदय केवल हृदयमेवावजगाहे प्रविवेश । यथा लोके स्त्रीकरधृतमार्जन्या परिमृष्टो भूपराग कुत्रचिन्मन्दिरान्तर, यथा वा दिनकरकराभिमृष्ट सर्वतोदिक् शार्वरमन्धकार गिरिगह्वर प्रविशति तद्वदित्यर्थ । दीपिकाधरवारनारीपरिवेष्टितो रावण परममोहाविष्टहृदयस्तदानीमशोकवनिका प्रविष्ट इति फलितार्थ । अत्र जानकीसगतिहेतुकत्वेन प्रसिद्धस्य रावणहृदयतम प्रवेशस्य दीपिकामार्जनीपरिशोधनहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद्गम्या । सा च तमस श्लेषमितिसामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या रूपकानुप्राणितया निर्व्यूढेति सकर ॥

तत किं तत्राह—

सोऽय मदान्धहृदयो रघुवीरपत्नीं
सीमन्तिनीति हतनीतिरवाप पाप ।
आमूलपल्लवितकोमलसल्लकीति
वैतानपावकशिखामिव वारणेन्द्र ॥ २० ॥

सोऽयमिति । मदेन दर्पेणान्ध विवेकशून्य हृदय यस्य स तथोक्त । अत एव हतनीतिर्नष्टनय । दुर्विनीत इति यावत् । तथा पापानि परदाराभिमर्शकल्मषाण्यस्य सन्तीति पाप । दुराचार इत्यर्थ । अर्शआद्यच्प्रत्यय । सोऽय रावण

सीमन्तिनी साधारणयोषिदिति मत्वेति शेष । ननु निजकुलनिर्मूलनमूलभूता जानातीति भाव । रघुवीरपत्नी श्रीरामधर्मभार्याम्। वारणेन्द्रो मत्तगज । मूलादारभ्य आमूलम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्यो' इत्यव्ययीभाव । तत पल्लवितशब्देन 'सुप् सुपा' इति समास । आमूलपल्लविता सजातपल्लवा । तारकादित्वादितच् । कोमला अभिनवा च सल्लकी गजप्रियलताविशेष सेति। मत्वेति शेष । 'सल्लकी स्याद्गजप्रिया' इति हलायुध । वितानमस्याय वैतानो यज्ञिय । 'वितानो यज्ञविस्तारे ल्पमेऽपि क्रतुकर्मणि' इति विश्व । स चासौ पावकश्च तस्य शिखा ज्वालामिवाप प्राप। उपमालङ्कार । अत्र रघुवीरशब्देन श्रीरामवीर्या सीतापातिव्रत्यानिन्दुर्नयाचास्यासन्नमृत्युत्व सूचितमित्यवगन्तव्यम्॥

एतद्दर्शनेन वेपमानतनुलता मैथिली कापुरुषविषयपरुषवचनपारम्पर्येण विदीर्यमाणहृदया हृदयदयितापायप्रत्ययादमुमेव तृणमन्तरत कृत्वा स्थिता पर्यभाषत॥

एतदिति। एतद्दर्शनेनैतस्य रावणस्य कर्मण दर्शनेनावलोकनेन वेपमाना कम्पमाना तनुलता गात्रलता यस्या सा तथोक्ता मैथिली उक्तिवत । पुरुष कापुरुष । 'विभाषा पुरुषे' इति किम्पादुशब्दस्य कादेश । तस्य विषयाणि गोचराणि । दुर्जनोचितानीति यावत्। तादृशानि यानि परुषवचनानि कर्णकठोरदुर्भाषणानि तेषा पारम्पर्येण परम्परया। 'मा दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम्। अदर्शनमिवात्मान भयान्नेतु त्वमिच्छसि॥ कामये त्वा विशालाक्षि बहु मन्यस्व मा प्रिये'॥ इत्यादिरामायणोक्तरीत्या। अवान्यवचनप्रहेलिक्येत्यर्थ । विदीर्यमाणहृदया विदीर्यमाणान्त करणा सती। हृदयदयितस्य प्राणेश्वरस्य श्रीरामस्याशये सर्वदा स्वजिघृक्षारूपाभिप्राये प्रत्ययाद्विश्वासाद्धेतो । अमु रावण प्रत्येव। न तु व्यक्त्यन्तर प्रतीत्यर्थ । तृणमन्तरतो मध्ये कृत्वा स्थापयित्वा स्थिता वर्तमाना सती। पर्यभाषत प्रत्युवाच। रावणस्य साक्षात्सभाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरण द्रष्टव्यम्। यद्वा यथा श्रीरामस्तृणेनैव काकासुर निरस्तवान् तथा तेनैव तृणेन त्वामपि निरसिष्यतीति ज्ञापनार्थं वा, पशुसमानस्य तवेद तृणमेव भोज्यमिति बुद्ध्या वा, तृणदानेन श्रीरामपादयो पतेति बुद्ध्या वा, आत्मप्रशसापरस्य तवधर्यमेतत्तृणसदृशमिति बुद्ध्या वा, जगदेकवीरस्य श्रीरामस्यापराधाचरणेन भवान्साबुबन्धो विनशिष्यतीति तृण छित्वा निवेदनार्थं वा, तृणमन्तरत कृत्वा प्रत्युत्तर दत्तवतीत्यर्थ ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अयि, सकलसमाचारप्रतिष्ठानिष्ठ परमेष्ठी ननु कुलगुरुर्भवत परकलत्ररतिरपत्रपा जनयति हि गोत्रजातानाम्॥

१ 'दर्शनवेपमान' इति पाठ २ 'विषयवचन' इति पाठ ३ 'दयिताशौय' इति पाठ ४ 'दृष्ट्वाय मत्वा दृष्ट्वान्' इति पाठ ५ 'अयि भो' इति पाठ ६ 'कलत्रगात्रनेत्र प्रसक्तिरप्यनिरपत्रपा' इति पाठ

अयीत्यादिना । अयि इत्यामन्त्रणेन तस्य नामाप्युच्चारयितुमनर्हमितीत्थं निर्दिशितमित्यवगन्तव्यम् । सकला समस्ता ये सदाचारास्तत्तद्वर्णाश्रमोचिता सन्मार्गाचारास्तेषां प्रतिष्ठाया निष्ठा प्रतिष्ठा तात्पर्यं यस्य स तथोक्त । समस्तसदाचारानिर्वहणधुरीण इत्यर्थ । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा । 'परमे कित्' इति किनिप्रत्यय औणादिक । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । 'स्थास्थिनस्थूणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम् । भवतस्तव कुलगुरुर्ननु कुलस्वामी ननु । वंशप्रवर्तक खल्वित्यर्थ । ब्रह्मणो नप्तृत्वात्त्वं महाकुलप्रसूत एव जातोऽसीति भाव । अस्तु । तत किं तत्राह—परेति । परकलत्रेषु परदारेषु रतिरनुरागो यस्य स तथोक्त । भवानिति शेष । 'रति स्मरप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च' इति विश्व । गोत्रजानां त्वद्वंशोद्भवानाम् । 'गोत्रं वंशे पुमान्शैले' इति भागुरि । अपत्रपा लज्जा जननत्सुत्पादयति । हिरवधारणे । शेषे प्रथम । त्वदीयजुगुप्सितकर्मवशात्तद्वंश्या लज्जिता भवन्तीत्यर्थ । सदाचारप्रतिष्ठानिष्ठपरमेष्ठिवंशजेन त्वया तन्निष्ठेनैव वर्तितव्यम् । न त्वेवंभूतदुराचारेण सदाचाराणां त्वद्गोत्रजानां लज्जाजनकेन भवितव्यमिति भाव । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययो', 'लज्जा सापत्रपान्यत' इति चामर ॥

तथा च किं मयेदानीं कर्तव्यमित्याशङ्क्य मयोपदिश्यमानमेतद्धितं तवावश्यं कर्तव्यम् तथा च श्रेयो भविष्यतीत्याह—

भूयोऽपि पञ्चवटीपरिसरममुं जनमनुकूलप्रभञ्जन[1] इवानुकूलकूलोपकण्ठं परिभ्रष्टां[2] नावमिव यदि नयेथा, तर्हि तवापि दयते नियतं मदीयो जीवितेश साक्षाज्जीवितेशोऽपि त्वयि दयालुर्भवेत् ।

भूय इति । अमुं जनमित्यात्मनिर्देश । मामित्यर्थ । पुरुषबुद्धिरेव मयि कर्तव्या, न तु स्त्रीबुद्धिरिति ज्ञापनार्थमित्थं निर्देश । पञ्चवटीपरिसरं पञ्चवट्या समपर्यन्तभुवम् । 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यमर । अनुकूलप्रभञ्जनोऽनुकूलवायुरिव परिभ्रष्टां प्रतिकूलवायुवशादमार्गगतां नावं कूलोपकण्ठं तीरप्रान्तमिव । इत्यनेकवेयमुपमा । भूय पुनरपि नयेथा यदि प्रापयेथाश्चेत् । नयतिर्द्विकर्मक । तर्हि मदीयो जीवितेशो मत्प्राणेश्वर श्रीराम । परमदयालुरिति भाव । 'जीवितेशो यमे कान्ते' इति विश्व । तवापि नारापहरणरूपापराधकर्तुरपि । सुबन्तसामान्ये षष्ठ्युक्ता । नियतं निश्चितं दयते दयां करिष्यति । महापराधी दुराचारोऽयं हन्तव्य इति न मारयिष्यतीत्यर्थ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय । इत्थं शरणागते त्वयि कामं सुरवद्दया करिष्यति । तादृशास्मद्गुणगणनापरतन्त्रा एव दयालवो न पूर्वापराधपरतन्त्रा इति भाव । अत साक्षाज्जीवितेश प्रत्यक्षोऽन्तकोऽपि त्वयि विषये दयालुर्दयावान्भवेत् । न मारयेदित्यर्थ । श्रीरामदयापात्रस्य कथं मरणमिति भाव ॥

---

१ अनुकूल ' इति पाठ   २ कूलोपकण्ठपरिभ्रष्टाम्' इति पाठ

नचैव मत्प्रत्यर्पणेन प्राणत्राणनामेव फलम्, अपितु सकललोकश्लाघनीयश्रीराम-मैत्रीपात्रमपि भविष्यसीत्याह—

दाशरथेरजय्याया मैत्र्याः पात्रमपि भवितासि ॥

दाशरथेरिति। दाशरथेः श्रीरामस्य सम्बन्धिन्या अजय्याया जेतुमशक्याया अपरिहार्याया । यावज्जीवनभाविन्या इति यावत् । 'जय्यो य शक्यते जेतु जेयो जेतव्यमात्रके' इत्यमरः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधु । मैत्र्याः सख्यस्य । मैत्री व्याख्याता । पात्रं योग्यो भवितासि भविष्यसि । अभ्युच्चयार्थ लाभस्तव भवितेति भावः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः ॥

विपक्षे दण्डमाह—

किंतु खरप्रमुखनिशाचरबलमथनसमयरुचिरलग्नसान्द्रवसापङ्कि-लमुखमार्यपुत्रस्य शिलीमुखं भवन्तमन्तरेण कः श्रद्दधीत निजहृदय-गलितरुधिरधारया प्रक्षालयितुम् ॥

किंत्विति । किंतु । मदुक्तादन्यथाकरणे इत्यर्थः । खरप्रमुखनिशाचरबलस्य कोपयुक्तखरासुरप्रभृतिराक्षससेनाया मथनसमये विध्वंसनकाले रुचिरं यथा तथा । 'सुचिरं' इति पाठेऽतिचिरकालमारभ्य । लग्नया सम्बद्धया सान्द्रवसया मेदुरमेदो-विशेषेण पङ्किलं पङ्कवत् । पिच्छादित्वादिलच् । मुखमग्रं वदनं च यस्य तं तथो-क्तम् । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य शिलीमुखं बाणम् । अलिं चेति प्रतीयते । भवन्त-मन्तरेण त्वां विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । निजहृदयात्स्वकीयवक्षः-स्थलाद्गलिता निःसृता या रुधिरधारा तया प्रक्षालयितुं शोधयितुं कः श्रद्दधीत श्रद्धां कुर्यात् । तादृक्छिलीमुखक्षालने त्वमेव श्रद्धावान् । नान्य इत्यर्थः । मदुक्तान्य-थाकरणे श्रीरामः स्वरविदारणबाणेन त्वदीयं वक्षो विदारयिष्यतीति भावः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

आस्तां तावद्रामबाणवार्ता । लक्ष्मणबाणानां त्वयि निपततां को वा निवारयितेत्याह—

अथवा जनस्थानसमरादारभ्य समरभावावग्रहतृषितानां सौमि-त्रिपत्रिजातकानां शोणितास्तुपारणां तवापनयश्चेत्कः समर्थो निवा-रयितुम् ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । जनस्थाने यत्समरं खरादिराक्षसमारणं रणं तस्मादारभ्य । ततः प्रभृतीत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्ते—' इत्यत्र 'आरम्भार्थयोगेऽपि' इति वचनात्पक्षे पञ्चमी । अत एव 'यथा कार्तिक्या प्रभृत्याग्रहायणी' इति भाष्य-कारप्रयोगादेव प्रभृतिशब्दयोगात्पञ्चमीति कैयटः । समराभाव एवावग्रहो वृष्टिप्रति-बन्ध इति रूपकम् । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन तृषि-

१ 'अजेयस्य' इति पाठः २ 'सुचिरं' इति पाठः ३ 'वसापङ्कदिग्ध' इति पाठः ४ 'त्वदङ्गगलितशोणित' इति पाठः ५ तवापनयधननश्चेद् इति पाठः

तानां सौमित्रिपत्त्रिणां लक्ष्मणबाणानामेव चातकानां पक्षिविशेषाणाम्। 'पत्त्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः। शोणिताम्बुपारणा त्वद्रक्ताम्बुपानं तत्तापनयार्थे प्रत्यर्पणाभावरूपदूर्नयो यदि तर्हि निवारयितुं कः समर्थः। न कोऽपीत्यर्थः। अमोघानां लक्ष्मणबाणानां गतिं ब्रह्मापि वारयितुं न शक्तः। अतस्त्वद्बाणा अपि त्वद्रुधिरं पास्यन्तीति भावः॥

अथ निशिचरनाथं पञ्चबाणीनिभिन्नं
न हि जनकसुताया प्रापदेकापि वाणी।
जनमुपनतमृत्युं पञ्चवक्त्राहिदष्टं
विशति हतविषाघेरोषधे किं नु शक्तिः॥ २१॥

अथेति। अथ जानकीभाषणानन्तरं पञ्चानामरविन्दादीनां बाणानां समाहारः पञ्चबाणी। त्रिलोकीवदन् प्रक्रिया। तया निभिन्नं विदारितम्। अत्यन्तकामोपहतमित्यर्थः। एकबाणभिन्नस्यैवावस्था वक्तुं न शक्यते, पञ्चबाणभिन्नस्य तु किं वक्तव्यमिति भावः। निशिचरनाथं रावणं जनकसुतायाः एकाप्युक्तानां वाचां मध्ये काचिदपि वाणी वाक् न प्रापत्। कामापहृदयोऽयं न कामपि वाणीमशृणोदित्यर्थः। आप्नोतेर्लुङ्। हिरवधारणे। 'हिर्हेतावधारणे' इत्यमरः। अत्र दृष्टान्तमाह—जनमिति। उपनतमृत्युमापन्नमरणम्। अत एव पञ्चवक्त्रेण पञ्चमुखेनाहिना सर्पेण दष्टं जनं हतविषाघे। निपदोपपरिहरणशक्ताया अपीत्यर्थः। ओषधे शक्तिः सामर्थ्यं विशति किं नु। न प्रविशत्येवेत्यर्थः। दृष्टान्तालङ्कारः—'यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते। सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते॥' इति लक्षणात्॥

एवं जनकदुहितुरवधीरणाफणितिमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखो दशमुखस्तामभितो निवसन्तीरारक्षिकराक्षसीरुद्दिश्य 'भवत्य, चतुर्भिरप्युपायैरेनामवश्यं वश्यां कुरुध्वम्। इयमननुकूला चेदिमां हताशां प्रातरशनाय महानसं नयत' इत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशान्तमेव प्रविवेश।

एवमिति। एवमुक्तरूपं जनकदुहितुः सीताया अवधीरणाफणितिमवमाननवचनमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखः कोपविह्वलो दशमुखस्तामभितः। तस्याः सीतायाः समन्तादित्यर्थः। 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया। निवसन्तीर्वर्तमानाः। आरक्षणं सरक्षणं प्रयोजनमासामित्यारक्षिक्यः। 'प्रयोजनम्' इति ठक् ङीप्। ततः 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यादिना पुंवद्भावः। ताश्च ता राक्षस्यश्च ता उद्दिश्य। भवत्यः। अघटितघटनानैपुण्यसम्पन्नत्वेन प्रशस्ता हे राक्षस्यः। 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः। 'उगितश्च' इति ङीप्। यूयं चतुर्भिरप्युपायैः सामदान-

---

१ 'पञ्चबाणावभिन्नम्' इति पाठः २ 'आरक्षक' इति पाठः ३ 'आहूय' इति पाठः
४ 'एना ममावश्यम्' इति पाठः ५ 'प्रातराशाय' इति पाठः ६ 'विवेश' इति पाठः

भेददण्डम्पैश्चतुभिरपायैरप्येना सीतामवश्य नियत वदयाम्। 'वशं गत' इति यत्प्र त्यय । कुरुत्वम्। येन केनाप्युपायेन वशीकुरुत्वमित्यर्थ । अथेय सीताऽननुकूलाऽऽशगा चेत्तर्हि हताशा नष्टबुद्धिमिमा सीता प्रातरशाय प्रात काल्भोजनार्थ महानस पाकस्थानम्। 'समानौ रसवत्या तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमर । नयत प्रापयत। एतमास विशस्य पचनाथमिति भाव । नयतिद्विकमक । इत्येवमादिश्याज्ञाप्य। निशान्ते निशावसाने। प्रभात इत्यर्थ । प्रत्यासन्ने समापर्वातिनि मति। निशान्ल गृहमेव प्रविवेश प्रविष्टवान्। 'निशान्त गृहशान्तयो' इति विश्व ॥

तदनु क्षणदाचरीणा भीषणवीक्षणवाग्दोषोन्मेषणमुकुलितहृदयपुण्डरीका पुण्डरीकयूथपरिवृतसारङ्गाङ्गनामङ्गीमङ्गीकुर्वाणा गीर्वाणतरुणीव शापवलाद्वसुधा प्रपन्ना जनकनन्दिनी चिन्तामेवमकरोत्॥

तदन्विति। तदनु रावणस्य प्रवेशानन्तर क्षणदाचरीणा त्रिजटाप्रमुखानारक्षिका राक्षसीना पिशाचीना च भीषणानि भयङ्कराणि वीक्षणानि विलोकनानि यस्मिंस्तत्तथोक्त तस्माद्वाग्दोषोन्मेषणात् 'तस्य त्व राक्षसेन्द्रस्य भार्या भव यशस्विनि' इत्यादिदुर्वचनोच्चारणात्। तथा वागेव रात्रिस्तस्या उन्मेषणादाविर्भावाद्धेतो । 'दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमिष्यते' इत्यभिधानात्। मुकुलीकृत सङ्कुचित हृदयमेव पुण्डरीकमम्भोज यस्या सा तथोक्ता। राक्षसीपरुषभाषणवशान्निर्भिन्नहृदयेत्यर्थ । 'पुण्डरीक सिताम्भोजम्' इत्यमर । श्लेषसङ्कीर्णोऽत्र रूपकालङ्कार । किं च पुण्डरीकयूथो व्याघ्रसमूह । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमर । तेन परिवृताया उपनिबद्धाया सारङ्गाङ्गनाया हरिणाङ्गनाया या भङ्गी परिपाटिस्तामङ्गीकुर्वाणानुवर्तमाना। प्राणप्रयाणपर्यन्तावस्था प्राप्नुवानेत्यर्थ । उपमा। करोतेस्ताच्छील्ये शानच्। तथा शापबलाद्वसुधा प्रपन्ना भूलोक प्राप्ता गीर्वाणतरुणी सुरसुन्दरीव स्थिता जनकनन्दिनी। एव वक्ष्यमाणरूपा चिन्तामकरोत्॥

तत्प्रकारमेवाह—

> नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुषि गतायुषि।
> मामिहस्थामार्यपुत्र किं नाधिगतवान्प्रभु ॥ २२॥

नूनमिति। विदितो ज्ञातो वृत्तान्तो मदपहारवार्ता येन तस्मिञ्जटायुषि गतायुषि मृते सति। आर्यपुत्र श्रीराम इह तिष्ठतीतीहस्थाम्। अत्र लङ्कायां स्थिताम्। इहशब्दादव्ययात् 'सुपि स्थ' इति स्थप्रत्यय । मामनधिगतवान्किमज्ञातवान्किं नूनम्। अन्यथा कथमय नागच्छेदिति भाव ॥

आहोस्वित्कन्यादमायया विपर्यस्तप्रकृते काकुत्स्थस्य किम्वनास्था संजायते॥

---

१ 'भीषणवीक्षणक्षणदाचराणा वाक्यदोषोन्मेषमुकुलित' इति पाठ   २ 'वसुधराम्' इति पाठ   ३ 'मामिहावस्थितामार्यपुत्र किं नावबुध्यते' इति पाठ

आहोस्विदिति। आहोस्वित् यद्वा। मन्मायाया राक्षसवञ्चनारात्तया विपर्य स्तप्रकृतेर्विपरीतभावस्य। पूर्वविलक्षणामवस्था प्रापितस्येत्यर्थ। काकुत्स्थस्य श्रीरामस्यानास्थानादर समायते किं समुपपद्यते किम्। मयीति शेष ॥

अथवा, तदेवाह—

न केवल मामहरद्दुरात्मा कृपा च रामस्य निसर्गसिद्धाम्।
इद न चेत्सश्रितवत्सल किं भवेत्स तूर्ष्णी जगदेकवीरः ॥ २३ ॥

अथवेति। पक्षान्तरे ॥ **नेति**। दुरात्मा दुर्हृदयो रावणो मा केवल मामेव नाहरन् हृतवान्। किंतु निसर्गसिद्धा स्वभावसिद्धा रामस्य कृपा परदु खप्रहाणेच्छारूपा दया चाहरत्। कयापि वा माययापहृतत्रानित्यर्थ। ननु कथमेतन्निर्णीयत इत्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वक्ति—इदमेतत्कृपाहरण न चेत्तर्हि सश्रितेष्वाश्रितेषु वत्सल स्निग्ध। निरन्तराश्रितरक्षणतत्पर इत्यर्थ। 'श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर। 'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय। जगदेकवीर। निग्रहानुग्रहसमर्थ इत्यर्थ। स श्रीराम तूर्ष्णी भवेत्किम्। उपेक्षापरतन्त्रो जायेत किम्। न भवेदेवेत्यर्थ। कृपाहरणाभावे कथमित्थ समर्थस्याश्रितेषु तूर्ष्णीभाव इति भाव। अत्र कृपाहरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इत्थं विलप्य रघुपुंगवमेव सततं चिन्तयन्ती कृच्छ्रान्मूर्च्छांमगमत् ॥

इत्थमिति। इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवन कृत्वा रघुपुगव श्रीराममेव सतत निरन्तर चिन्तयन्ती मनसि भावयन्ती सती। कृच्छ्रात्प्राणसकटान्मूर्च्छां मोहमगमत्। श्रीरामस्वेदनेन रावणभर्त्सनानुसधानेन च विसज्ञाभूदित्यर्थ ॥

तत किं तत्राह—

निशाचरीस्ता निरवद्यशीला निर्भर्त्सयन्तीर्निभृतं निवार्य।
अस्वप्नलोकोत्सवमात्मदृष्टं तु स्वप्नमेकं त्रिजटा जगाद ॥ २४ ॥

निशाचरीरिति। निरवद्यशीला निर्दुष्टस्वभावाम्। 'अवद्यपण्य-' इत्यादिना निपात। ता सीता निर्भर्त्सयन्ती परितर्जयन्ती। भर्त्सयते परस्मैपदत्व व्याख्यातम्। निशाचरी राक्षसीर्निभृत निश्चल निवार्य निषिध्य त्रिजटा नाम काचिद्वृद्धराक्षसी सीतापक्षपातिनी। अस्वप्नलोकस्य देवनिवहस्योत्सव हर्षजनकम्। श्रीरामाभ्युदयसूचकत्वादिति भाव। 'उत्सुते हर्षमिलेष उत्सव परिकीर्तित' इति रत्नाकरे। आत्मदृष्टमात्मनानुभूतमेक तु स्वप्न रावणविनाशसूचकत्वाद्दुष्ट स्वप्न जगादोक्तवती। तथा च रामायणम्—'स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षण। राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या जयाय च ॥' इत्यादि। वृत्तमुपजाति ॥

१ 'एव सततम्' इति नास्ति क्वचित्

न केवल स्वयमेव कथितवती त्रिजटा, किंतु सीताया आलम्बनभूताप्यभवदित्याह—

किं च,

> उपघ्नवृक्षस्य परोक्षभावा-
> दुपेत्य पृथ्वीं सुचिरं लुठन्त्या ।
> नक्तंचरस्त्रीमुखकर्शितायाः
> सीतालतायास्त्रिजटा जटाभूत् ॥ २५ ॥

किं चेति । तत्प्रकारमेवाह—**उपघ्नेति** । उपघ्नवृक्षस्यान्तिकाश्रयवृक्षस्य । तद्रूपस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । 'स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । 'उपघ्न उपाश्रये' इति निपातः । परोक्षभावादसांनिध्याद्धेतोः पृथ्वीं भुवमुपेत्य सुचिरम् । अतिचिरकालमारभ्येत्यर्थः । लुठन्त्या विवर्तमानायाः । किं च नक्तंचरस्त्रीणां राक्षसीनां मुखैः परुषवचनैः कर्शितायाः कार्श्यं प्रापितायाः । निपीडितायाः इति यावत् । तथा नक्तंचरस्त्रीणां शिथिल्याख्यकीटकविशेषाणां मुखैर्वदनैः कर्शितायाः कर्तितायाः । नक्तंचरस्त्रीशब्दः शिथिलीवाचकत्वेन निघण्ट्वन्तरेषु मृग्यः । सीताया एव लतायाः । त्रिजटा जटा शिफा । पुनरुत्थानालम्बनेत्यर्थः । अभूदासीत् । 'स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे' इत्यमरः । श्रीरामविजयसूचकशुभनिमित्तकथनेन सीतामाश्वासयामासेत्यर्थः । श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः । उपजातिर्वृत्तम् ॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्या मैथिल्या मारुतिरियमनुपेक्षणीया तपस्विनी नीतिममुञ्चतीति चिन्तां परिगृह्य नेदीयानस्या बभूव ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं त्रिजटास्वप्नकथनानन्तरं मैथिल्या सीतयात्मत्यागाय देहत्यागाय । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इत्यभिधानात् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयन्त्यामभिलषन्त्याम् । राक्षसीविरचितोपद्रवासहिष्णुत्वादिति भावः । मारुतिर्हनूमान् । तपस्विनी शोच्या । 'शोच्येऽपि च तपस्विनी' इत्यमरः । अनुपेक्षणीया नानादरणीया । न विलम्बकरणेन हिंसनीयेति यावत् । इति मत्वेति शेषः । नीतिममुञ्चतीम् । नातियुक्तामित्यर्थः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः । चिन्तामेनसंमुखीभावविचारं परिगृह्य कृत्वा । अस्या मैथिल्या नेदीयानन्तिकवर्ती बभूव । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति नेदादेशः ॥

ततः,

तत इति । ततो नेदिष्ठत्वानन्तरम् ॥

> देव्या दशाननवचोमयवज्रदीर्ण-
> कर्णान्तरव्रणविरोपणभेषजानि ।
> विस्रम्भणार्थमयमन्वयसंगतानि
> रामाभिकीर्तनमधूनि शनैर्न्यषिञ्चत् ॥ २६ ॥

देव्या इति । अथ हनूमान्दशाननस्य रावणस्य वचोमय वाग्रूप यद्वज्रमायुध तेन दीर्णयोर्विदारितयो कर्णयोरन्तरे यानि व्रणानि क्षतानि तेषा विरोपणे चिकित्सायां भेषजान्यौषधानि । 'भेषजौषधभैषज्यानि' इत्यमर । तथान्वयेन वशेन सगतानि । 'राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्' इत्यादिवशप्रशसापूर्वकाणीत्यर्थ । रामा-भिकीर्तनानि श्रीरामनामसकीर्तनान्येव मधून्यमृतानि देव्या सीताया विस्रम्भणा-र्थम् । विश्वासोत्पादनार्थमित्यर्थ । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । अर्थेन सह नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । शनैरव्यग्र न्यपिबत् । श्रावितवानित्यर्थ । रूपकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनन्तर समन्तात्प्रसारितनयना जनकतनया तस्यां शाखायां शाखामृगमुद्वीक्ष्य दु.स्वप्नबुद्ध्या चकितहृदया सलक्ष्मणाय रामाय भर्त्रे भद्रमाशंसमाना जनमिम दुरापस्वाप स्वप्न. कथमाप्नुयादिति विचिन्त्य मायया समायातनैर्ऋतपतिबुद्ध्या तस्मान्मारुतपुत्रा-त्त्रास ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीरामसकीर्तनानन्तर जनकतनया सीता स[मन्]तात् । दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थ । प्रसारितनयना कुत एतत्प्रयुक्तमिति प्रवर्तितदृ[ष्टि]रासी । तस्याम् । नेदिष्ठायामित्यर्थ । शाखाया शिंशपाविटपे । स्थितमिति शेष. शाखामृग वानरमुद्वीक्ष्य दु स्वप्नबुद्ध्या दुष्टस्वप्नोऽयमिति भ्रान्त्या । स्वप्ने वानरदर्[श]नस्याशुभसूचकत्वेन शास्त्रसिद्धत्वादिति भाव । तथा रामायणे—'स्वप्नो मया विकृतोऽद्य दृष्ट शाखामृग शास्त्रगणनिषिद्ध ' इति चकितहृदया सभ्रान्तात करण अत एव सलक्ष्मणाय लक्ष्मणसमेताय । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सत्वम् । भर्त्रे प्राणेश्वराय श्रीरामाय । 'चतुर्थी चाशि ष्यायुष्य-' इत्यादिना चतुर्थी । भद्र कुशलमाशसमाना । 'स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्म णाय' इति कल्याणाशसन कुर्वाणेत्यर्थ । 'श्व श्रेयस शिव भद्र कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमर । आङ्पूर्वाच्छसते शानच् । तनो दुरापस्वाप दुष्प्रापनिद्रम् 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप ' इत्यमर । एतेन जागराख्या चतुर्थी मदनावस्था सूच्यते तदुक्तम्—'दृङ्मन सङ्गसकल्पो जागर कृशता रति । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्त इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति । इममीदृगवस्थापन्न जनमित्यात्मनिर्देश । स्वप्न स्वप्नदर्श[न] कथ कुतो वाप्नुयात्सगच्छेत् । नाप्नुयादेवेत्यर्थ । तन्नान्तरीयकत्वात्तस्येति भाव तथा च रामायणम्—'स्वप्नोऽपि नाय न हि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दु खेन च पीडि ताया ' इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्यालोच्य मायया वानरभूमिकया समायात पुनरागतोऽयं नैर्ऋतपती रावण इति बुद्ध्या । तद्गोचरभ्रान्त्येत्यर्थ । तस्मात्तथाभूता न्मारुतपुत्रात् त्रास बिभाय । 'भीत्रार्थाना भयहेतु ' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥

---

१ 'रामाय' इति नास्ति क्वचित् २ 'विचिन्तयमाना मायासमायाता' इति पाठ
३ 'नैर्ऋत इतिबुद्ध्या' इति पाठ

ततः किं तदाह—

सोऽपि समवतीर्य वचनवैचित्र्याज्जनकपुत्रीं प्रत्याययितुमाञ्जनेयः कृताञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

स इति । स आञ्जनेयोऽपि समवतीर्य शाखायाः सकाशादवरुह्य वचनवैचित्र्यात्तत्कालोचितनिजवचनरचनाविशेषचातुर्याज्जनकपुत्रीं जानकीं प्रत्यायितुं समाश्वासयितुम् । 'प्रत्याययन्' इति शत्रन्तपाठ आञ्जनेयविशेषणम् । समाश्वासयन्नित्यर्थः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः सन् । विनयलक्षणमेतत् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

कल्याणि ! त्वद्वियोगेन तीव्रवेगेन ताम्यतः ।
राघवेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मा स्म मन्यथाः ॥ २७ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि शोभने जानकि । एतेन सौभाग्याभिधायकेन सबोधनेन श्रीरामस्य कुशलं सूच्यते । गौरादित्वान्ङीप् । तीव्रवेगेन चण्डरयेण । दुर्निरोधेनेत्यर्थः । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तीव्रं चण्डमुग्रं पटु स्मृतम्' इति हलायुधः । त्वद्वियोगेन त्वद्विरहेण हेतुना ताम्यतो ग्लायतः । क्लिश्यत इत्यर्थः । एतेन व्यापारान्तरासक्तत्वाद्वा न कार्येति सूच्यते । राघवेन्द्रस्य रघुनाथस्य दूतं संदेशहरम् । 'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः । मा मन्यथा प्रकारान्तरेण मा स्म मन्यथाः । न विजानीया इत्यर्थः । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति चेशराशीरर्थे लङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमाभावः ॥

त्वया सह प्रस्थितचित्तवृत्ति-
र्विभावरीकोकसमानधर्मा ।
वचोऽब्रवीन्मैथिलि[1] मन्मुखेन
त्वां कौशलं कोसलराजपुत्रः ॥ २८ ॥

त्वयेति । हे मैथिलि, त्वया सह प्रस्थिता प्रयाता चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । त्वदेकायत्तचित्त इत्यर्थः । अत एव विभावर्यां रजन्यां यः कोकश्चक्रवाकस्तस्य समानो धर्मो यस्य स तथोक्तः । अतिविरहातुर इत्यर्थः । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाकः' इत्यमरः । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच् । कोसलानां जनपदानां राजा कोसलराजो दशरथः । तस्य पुत्रः श्रीरामो मन्मुखेन मद्द्वारा त्वां कुशलमेव कौशलम् । स्वार्थेऽण् । वचः क्षेमवचनमब्रवीदवोचत् । ब्रुवो लङ् । 'ब्रुविशासि–' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । 'अर्थिनि च' इति सीताया कर्मत्वम् । उपजातिर्वृत्तम् ॥

अथ प्रत्ययदार्ढ्याय लक्ष्मणवार्तामप्याह—

अपि च,

---

१ 'प्रत्यायय'न्, 'प्रत्याययन्' इति पाठौ

शिरसा तव सौमित्रिरकरोदभिवादनम् ।
अपृच्छत्सोऽपि भद्रं त्वामधिपश्च वनौकसाम् ॥ २९ ॥

अपि चेति । तदेव विवृणोति—**शिरसेति** । हे कल्याणि, सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिर्लक्ष्मण । 'बह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्यय । शिरसा मूर्ध्ना नमस्कारमकरोत्कृतवान् । अथ सुग्रीवसख्यमपि जातमिति सूचयन्नाह—अपृच्छदिति । स प्रसिद्ध वनौकसामधिपोऽपि च वानरेश्वर सुग्रीवश्च । 'मर्कटो वानर कीशो वनौका' इत्यमर । त्वा भद्र कुशलमपृच्छत् पृष्टवान्, दुह्यादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥

एवमभिहितया तया संभूतविस्रम्भतया भयादपेतया तावदनुयुक्त पवनतनयो वालिमरणकारण सुग्रीवस्य सख्यमाख्याय प्राचेतसचेत इव संततसंनिहितरामनाममङ्गलमङ्गुलीयकमस्यै प्रायच्छत्॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिहितयोक्तया । अत एव सभूतविस्रम्भतया सजातविश्वासतया हेतुना । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । भयादपेतया । अपगतसाध्वसयेत्यर्थ । 'अपेतापोढ–' इत्यादिना पञ्चमी । तया सीतया । तावत्तदानीमनुयुक्त । कथ सुग्रीवसख्य जातमित्यादि पृष्ट सन् । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । पवनतनयो हनूमान् । वालिमरणकारण सुग्रीवस्य (कर्तु) सख्य मैत्रीम् । 'सख्युर्य ' इति यप्रत्यय । आख्याय सम्यक्कथयित्वा प्राचेतसचेत इव वाल्मीकिमन इवेत्युपमा । सततसनिहितेन निरन्तरसनिकृष्टेन रामनाम्ना मङ्गल कल्याणरूपम् । विलिखितश्रीरामनामवर्णावलीशोभितमित्यर्थ । अङ्गुलीयक श्रीरामप्रेषितामभिज्ञानमुद्रिकामस्यै सीतायै प्रायच्छद्दत्तवान् । 'पाघ्राध्मा–' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

सौख्यावहस्य पवनात्मजनीयमान-
रामाङ्गुलीयकविलोकनवासरस्य ।
सत्य कला शततमीं भुवि नैव भेजे
पाणिग्रहोत्सवदिनं जनकात्मजाया ॥ ३० ॥

सौख्येति । जनकात्मजाया सीताया पाणिग्रहोत्सवदिन विवाहमहोत्सवदिवस (कर्तृ) सौख्यावहस्य परमानन्दकरस्य पवनात्मजेन हनूमता नीयमानमानीत यद्रामाङ्गुलीयक श्रीरामाभिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिका तद्विलोकनवासरस्य तत्सदर्शनदिनस्य शततमीं शतस्य पूरणीम् । तस्य पूरणे डटो 'नित्यशतादिमासार्धमाससवत्सराच्च' इति मडागमे टित्वान्डीप् । कलामशम् । 'कला स्यान्मालिकाद्धो शिल्पादावशमात्रके । 'षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य' इति विश्व । भुवि सत्य यथार्थ नैव भेजे न प्रापैव । ततोऽपि सहस्रगुणाधिकानन्दजनकत्वादस्येति भाव । अत्र कलाभजनसबन्धेऽप्यसबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'रामनामकमङ्गुलीयकम्' इति पाठ २ 'दायमान' इति पाठ ३ 'कलाशततमीमपि' इति पाठ

ततस्त जानकी नि सीमहर्षा बभाषे ॥

तत इति । ततोऽङ्गुलीयकप्रदानानन्तरं जानकी नि सीमहर्षा निरतिशयानन्दा सती तं हनूमन्तं बभाषे उवाच ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

महाभाग ! सर्वथास्य दुरात्मनः प्रत्यासीदति मृत्युरेवमनलाभिधानया बिभीषणदुहित्रा स्वमात्रा प्रेषितया भाषितं च । अयमप्यनार्यशीलस्तुरीयमुपायमन्तरेण न मामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति । नियतमहमपि मासादूर्ध्वं न शक्नुयां प्राणान्कृपणान्धारयितुमिति ॥

महाभागेति । हे महाभाग परहिताचरणभाग्यसंपन्न ! सर्वथा सर्वप्रकारेणास्य दुरात्मनः पापिष्ठस्य रावणस्य मृत्युरन्तकः प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति । तत्प्रत्यासादनं तथा निश्चितमित्यर्थः । नैतन्मदभ्यूहनमात्रम्, किंत्वाप्तमुखाच्छ्रुतमपीत्याह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । अनलेत्यभिधानं यस्यास्तया तथा स्वमात्रा निजजनन्या अम्मपभपानिन्या सरमया प्रेषितया एतद्वार्ताकथनार्थं प्रहितया बिभीषणदुहित्रा बिभीषणपुत्रिकया भाषितं च कथितमपि । अतोऽनार्यशीलस्तुच्छभावोऽयं रावणोऽपि च तुरीयं चतुर्थम् । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति छप्रत्ययः । आद्यक्षरलोपश्च । उपायमन्तरेण । दण्डोपायं विनेत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । मामार्यपुत्रस्य राजपुत्रस्य श्रीरामस्य । आर्यपुत्रेति राजपुत्राणामभिधानम् । 'आर्यो नाथपणकुमारयो राजा च' इति निपातनात् । न समर्पयिष्यति न दास्यति । दण्डोऽप्ययमविलम्बेनैव प्रयोक्तव्य इत्याह—नियतमिति । अहमपि नियतं निश्चितं मासादूर्ध्वम् । एतस्मान्मासोपरिष्टादित्यर्थः । कृपणान्दीनान्प्राणान्धारयितुं निर्वोढुम् । 'शकधृष—' इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । न शक्नुयां शक्ता न भवेयम् । अत ऊर्ध्वं जीवितं त्यक्ष्यामीत्यर्थः । इति बभाषे इति संबन्धः । तथा च रामायणम्—'धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥' इति ॥

एतदाकर्ण्य मारुतिर्महानुभावे ! मा भैषीः । भवन्तीं वहन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागरो रघुवरचरणसरसिजसमीपमुपयास्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा इत्यभिहितवान् ॥

एतदिति । एतत्सीतावचनमाकर्ण्य श्रुत्वा मारुतिर्हनूमान् । हे महानुभावे महासामर्थ्यसंपन्ने ! सामर्थ्यमत्र परमपातिव्रत्यप्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मा भैषीर्भयं मा आप्नुहि । भवन्तीं पूज्यां त्वां वहन्नेव स्कन्धे धारयन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागर

१ 'मृत्युस्तथैवम्' इति पाठः २ 'मह्यं च स्वमात्रा' इति पाठः ३ 'ममार्यपुत्रस्य न' इति पाठः ४ 'कृपणान्' इति नास्ति क्वचित् ५ 'राघव' इति पाठः ६ 'समीपम्' इति नास्ति क्वचित् ७ 'इत्येव मा मामसमर्थं समर्थयेथा इत्यभिधाय' इति पाठः

उत्तीर्णसमुद्र सन् रघुनरस्य श्रीरामस्य चरणसरसिनमभीप पादकमलसमीपमुपयास्यामि प्राप्स्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा मा मन्यखेत्यभिहितवानुवाच ॥

किं च,

किं चेति । अपि चेत्यर्थ ॥

महामहीध्रसध्रीचीं सोऽयं वृद्धिमुपेयिवान् ।
यया नूनमपाराशि कुल्यातुल्या दशा दधौ ॥ ३१ ॥

महामहीध्रेति । सोऽय हनूमान्स्वसामर्थ्यपरिज्ञानाय महता महीध्रेण गिरिणा सध्रीचीं समाना वृद्धिमुपेयिवान्प्राप्तवान् । 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृत्' इत्यमर । यया देहवृध्द्यापाराशि समुद्र कुल्यातुल्यामल्पीकृतसरित्समाना दशा स्थितिं दधौ धृतवान् । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमर । हनूमद्देहापेक्षया समुद्रोऽल्प इव प्रतीयत इति भाव ॥

अथ तमुवाच सा जनकराजसुता मुदिता
किमु तव दुष्कर चरणलङ्घितवारिनिधे ।
अपि तु मया सह प्लवगपुंगव ! यास्यसि चे-
न्नियतमपायिनी परिणमेद्भवत पदवी ॥ ३२ ॥

अथेति । अथ हनूमद्देहवृद्धिदर्शनानन्तर जनकराजसुता सीता मुदिता सतुष्टा सती तमाञ्जनेयमुवाच—हे आञ्जनेय, चरणाभ्या लङ्घितस्तीर्णो वारिनिधि समुद्रो येन तस्य तव दुष्कर कर्तुमशक्य कार्यं किमु किमस्ति । किंचिदपि नास्तीत्यर्थ । अपि तु किंतु । हे प्लवगपुगव वानरोत्तम, मया सह त्व यास्यसि गमिष्यसि चेद्भवत इय पदवी मार्गाऽपायिनी दुष्टा परिणमेद्भवेत्सकष्टयुक्ता भविष्यति ॥

अन्यच्च,

अन्यच्चेति । किं चेत्यर्थ ॥

पातिव्रत्यहुताशनेन यदि तं कुर्यामहं भस्मसा-
त्सत्यं दाशरथे शरस्य न भवेदात्मोचिता पारणा ।
किं चैतस्य यशोनिशापतिरपि प्रम्लानकान्तिर्भवे-
द्भ्रात ! शासितरावणे रघुपतौ यात्रा मम श्रेयसी ॥ ३३ ॥

पातिव्रत्येति । हे आञ्जनेय, पातिव्रत्यहुताशनेन पातिव्रत्याग्निना त रावण भस्मसाद्भस्मीभूत कुर्यां करोमि यदि तर्हि दाशरथे श्रीरामस्य शरस्य बाणस्यात्मोचिता स्वानुरूपा पारणा पूर्ति । तृप्तिरिति यावत् । न भवेन्न स्यात् । सत्य यथार्थम् । नात्र संदेह इत्यर्थ । श्रीरामबाणेनैव रावणहनन कर्तव्यमिति भाव । श्रीरामस्यापरीक्ष्यावह् वाचं ममैतन्न युज्यत इति पक्षान्तरमाह—किं चेति । किं च । एतन्मात्रमेव न भवतीत्यर्थ । एतस्य दाशरथेर्यशोदानक्षात्रोद्भवात्मम्मारया-

१ 'विशेदशाम्' इति पाठ २ 'इयमनपायिनी' इति पाठ ३ 'त्रसाच्छासिन' इति पाठ ४ 'श्रेयसे' इति पाठ

यैव निशापति चन्द्रोऽपीति रूपकम्। प्रम्लानकान्ति प्रक्षीणशोभो भवेत्। स्वसामर्थ्येनैव सीता रावण विनाशितवती, रामस्त्वशक्त एव जात किमित्यपकीर्ति सभविष्यतीत्यर्थ । अत हे भ्रात इत्यादरेणामन्त्रणम्। रघुपतौ रघुनायके शासितरावणे निर्वासितरावणे। श्रीरामेण रावणे विध्वस्ते सतीत्यर्थ । मम यात्रा प्रतिप्रयाण श्रेयसी प्रशस्या। श्रेष्ठेति यावत्। 'प्रशस्यस्य श्र' इति श्रादेश । अतो मयैवमागन्तु न युज्यते। श्रीरामो यथा क्षिप्रमागच्छेत्तथा त्वया प्रोत्साहेतव्य इति भाव । उक्तरूपकयो संसृष्टि । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

एवं व्याहृत पवनसुतो विनीता सीतां पुनराबभाषे ॥

एवमिति। एवमनेन प्रकारेण व्याहृत उक्त सन्। एतयेति शेष । पवनसुतो हनूमान्। विनीता विनययुता सीता पुनराबभाषे उक्तवान् ॥

तदेवाह—

मायामृगेण तव मैथिलि ! वञ्चितायाः
शाखामृगेण पुनरागतिरित्ययुक्तम्।
एषा कथापि भुवने वितता यदि स्या
त्का नाम रामधनुष प्रथिता प्रशस्ति ॥ ३४ ॥

मायेति। हे मैथिलि! मायामृगेण कनकमृगेण वञ्चिताया प्रतारिताया विप्रलब्धाया इति यावत्। तव। महानुभावाया इति भाव । शाखामृगेण वानरेण पुनरागति प्रत्यागमनमित्येतदयुक्तमनर्हम्। वञ्चनेनापहरण पुन सकोचेनागमन चेत्येतत्सभावितायास्त्वव न युक्तमिति भाव । रास्या पुन राजमार्गेणैवागमन युक्तमिति भाव । किं चैषा उक्ता कथा वार्तापि भुवने जगति। 'विष्टप भुवन जगत्' इत्यमर । वितता विस्तृता प्रचुरा स्यात् यदि, तर्हि रामधनुष श्रीरामचापस्य। जगत्त्रयप्रसिद्धस्येति भाव । का नाम का वा प्रशस्ति परनिरासकत्वप्रयुक्तख्याति प्रथिता प्रसिद्धा। स्यादिति शेष । न स्यादेवेत्यर्थ । अतस्त्वयाल्पकालक्लेशसहिष्णुतया प्रस्थातव्यम्, श्रीरामेण पुनरागत्य रावण जित्वा त्व प्रत्यानेतव्या चेत्ययमेव राद्धान्त इति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सीताप्रशंसापूर्वक निगमयन्नाह—

किं बहुना, इत्येतदेवं चिन्तितम्। यदहं राघवगृहिण्यास्तदेव निश्चितम्। यत्सदशामोदशस्य समाचारस्य तदेव प्रकाशितम्। यदनुगुणं रावणापराधप्रतिक्रियायास्तदेवानुमोदितम्। यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य तदेव कथितम्। यदुचित क्षत्रियाणीवाणीप्रक्रमस्य

---

१ 'विनीतां' इति नास्ति क्वचित् २ 'अभाषत' इति पाठ ३ 'विदिता' इति पाठ ४ 'एवम्' इति पाठ ५ 'क्रमस्येति' इति पाठ

तदेवोपक्रान्तमिति बहुश प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां प्राप्ताविति जानकि! जानीहि। अनुजानीहीमं जन प्रस्थातुम्॥

किमिति। बहुना किम्। कालयापनकैरनेकैर्वचनैरलमित्यर्थ । कुत । इत्थं तत्प्रकृतमिदं चिन्तितं पर्यालोचितम्। समयोचितत्वेनैतदेव विचारितमित्यर्थ । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमर । किमेतदित्यत आह—यदित्यादिना। राघवस्य रघुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य गृहिण्या धर्मपत्न्या यदर्हं युक्तं तदेव निश्चितं निर्णीतम्। ईदृशस्य। अनिर्वाच्यस्येत्यर्थ । समाचारस्य पातिव्रत्यधर्मस्य यत्सदृशं तुल्यं तदेव प्रकाशितमभिव्यञ्जितम्। रावणापराधप्रतिक्रियाया यदनुगुणमनुरूपं तदेवानुमोदितमभ्युपगतम्। कुलवधूशीलस्य कुलस्त्रीस्वभावस्य यदनुकूलं समनं तदेव कथितमुक्तम्। क्षत्रियाणी क्षत्रकुलोद्भवा। 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा' इति ङीप् आनुगागमश्च। तस्या वाणीप्रक्रमस्य वचनपरिपाट्या यदुचितं तदेवोपक्रान्तमारब्धम्। इत्येवं बहुशो बहुवारं प्रशस्य प्रस्तूय हे जानकि! सर्वथा सर्वप्रकारेण। प्रकारवचने थाल्। रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां प्राप्तौ प्रविष्टौ जानीह्यवबुध्यस्व। तथेमं जनम्। मामित्यर्थ । प्रस्थातुं पुनर्गन्तुम्। प्रपूर्वणशब्दवदुपसर्गेण धात्वर्थस्य बाध । अत एव। 'प्रस्थानं गमनं गम' इत्यमर । अनुजानीह्याज्ञापय॥

अथ च पुन प्रष्टव्यं किंचिदवशिष्टं विद्यत इत्याह—

किं च,

किं चेति॥

तदेवाह—

काकुत्स्थेन विदितपूर्वमभिज्ञानं किमपि दीयतामिति॥

काकुत्स्थेनेति। काकुत्स्थेन ककुत्स्थवंशोद्भवेन श्रीरामेण विदितपूर्वम्। पूर्वं विज्ञातमित्यर्थ । 'सुप्सुपा' इति समास । किमपि किंचिदभिज्ञानं ज्ञापकवस्तु दीयतां प्रतिपाद्यतामित्यावभाष इति सबन्ध ॥

तत किं जातं तत्राह—

सा तु दीर्घं निश्वस्य निश्चित्य पुरा खलु चित्रकूटतटवने तरुणतरतरमणीयतया मन्दीभवन्नन्दनवैभवे रघुनन्दनेनोपधानीकृताङ्काया मम पयोधरपरिसरे खरतरनखराग्रविरचितविदारणं धाराधरनामानं काकं रघुपतिर्व्यलोकयत्॥

सेति। सा सीता। तुशब्दोऽप्यर्थे । दीर्घं निश्वस्य। वक्तव्यार्थस्मरणबीजोद्बोधकचिन्तानुवादं सविषादमभिनीयेत्यर्थ । निश्चित्य । तदुक्तम्—'सदृशादृष्टचिन्ताद्या

---

१ 'जानकि, जानीहि जनमिममनुजानीहि प्रस्थातुम्' इति पाठ २ 'किमप्यभिज्ञानं दीयताम्' इति पाठ ३ 'तटवने' इति पाठ ४ 'मन्दीकृत' इति पाठ ५ 'रघुनन्दनोपधानीकृतोत्सङ्गाया' इति पाठ ६ 'अवालोकयत्' इति पाठ

स्मृतिबीजस्य बोधकम् इति । अथ प्रत्यभिज्ञानार्थमाख्यायिकामाह—पुरेति । पुरा पूर्वम् । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । तरुणतरैरत्यन्ततरुणैस्तरुभिर्वृक्षैः रमणीयतया सुन्दरतया हेतुना । अथवा तरुणतरास्तरवो यस्मिंस्तत्तथोक्तम्, अत एव रमणीय च तस्य भावस्तत्ता तया । मन्दीभवन्नन्दनवैभवमिन्द्रोद्यानसौभाग्यातिशयो यस्मात्तस्मिन्स्तथोक्ते इत्यतिशयोक्तिः । चित्रकूटतटवने चित्रकूटाचलतटविपिने रघुनन्दनेनोपधानीकृत उपबर्हीकृतोऽङ्क उत्सङ्गो यस्यास्तस्याः । 'उपधानं तूपबर्हः' इत्यमरः । मम पयोधरपरिसरे कुचप्रान्ते खरतरनखरा भेरतिनिशितनखैर्विरचित विदारण खण्डन येन स तथोक्तः धारावर इति नाम यस्य स काकः काकासुर रघुपति श्रीरामो व्यलोकयदपश्यत् ॥

तत किमकरोदित्यत आह—

कुशरूपकुशेशयासनास्त्र
विजहौ वासवविवायसे स वीर ।
अथ तत्कृपया हृताक्षिमात्र-
श्चिरजीवी स दधौ यथार्थसंज्ञाम् ॥ ३५ ॥

कुशेति । स वीर श्रीरामो वासवस्यापत्य पुमान्वासवि । 'अत इञ्' । स चासौ वायसश्च तस्मिन्निन्द्रपुत्रे काकासुरे कुशरूपकुशेशयासनास्त्र दर्भरूपब्रह्मास्त्र विजहौ प्रायुङ्क्त । अथ प्रयोगानन्तर स तादृगवस्थापन्नश्चिरकालनामा काकस्तस्य श्रीरामस्य कृपया दयया हृतमक्षिमात्र यस्य स तथोक्त सन् । यथार्थसंज्ञा चिर जीवतीति चिरजीवी इत्यन्वर्थनामधेय दधौ । एतदभिज्ञान श्रीरामाय कथयेति वाक्यशेष । सोऽयं ब्रह्मास्त्रानुद्रुत सन् शरण्यान्तराभावात्तमेव परमकारुणिकं श्रीरामं शरण गत्वा पुनस्तत्कृपयाऽमोघाय ब्रह्मास्त्राय नेत्रमेकं दत्त्वा मुक्तोऽभूदित्यर्थ । 'चिरजीवी चैकदृष्टिमौकुलि पिकवर्धन' इत्यमरः । तथा रामायणम्—'स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ स त प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं त वायस प्रति । ततस्तं वायस दर्भ सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥' इति औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

इत्य वाचम्पकमभिज्ञान दत्त्वा सप्रति वस्तुरूप दातु प्रावर्ततेत्याह—

सैषा परिचितकथासरणाद्विगुणितदुर्दशा केशपिनद्धमपरमिदमभिज्ञानमुन्मुच्य ॥

सेति । सैषा सीता परिचितकथासरणेन पूर्वानुभूतवृत्तान्तस्मृत्या द्विगुणिता द्विरावृत्ता[१] दुर्दशा दुरवस्था यस्याः सा तथोक्ता सती केशपिनद्ध चिकुराच्छादितम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो' इत्यपेरकारलोप । नह्यते कर्मणि क्तः । अपरमन्यदिद वक्ष्यमाणमभिज्ञानम् । चूडामणिमित्यर्थ । उन्मुच्य विसृज्य ॥

---

१ 'द्विगुण' इति पाठ

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-
सन्त्रासपुञ्जितरुषाग्निदशा कृशाङ्गी।
आदाय तत्प्रणतिपूर्वमसौ प्रतस्थे
माणिक्यगर्भवदनोरगतुल्यबाहुः ॥ ३६ ॥

चूडामणिमिति। कृशानि विरहवेदनावशात्कार्श्यावस्थापन्नान्यङ्गानि यस्याः सा कृशाङ्गी तन्वी सीता। 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ङीप्। दशास्याद्रावणाद्यः सन्त्रासो भीतिस्तेन पुञ्जिता पिण्डीभूतो यो रुषाग्निः क्रोधाग्निस्तस्य दशेव दशावस्था यस्य स तथोक्तम्। रुषेत्यत्र हलन्ताद्विकल्पाट्टाप्। अत्रोत्प्रेक्षितानुप्राणिता निदर्शना। चूडामणिं शिरोरत्नं कपिवरस्य वानरोत्तमस्य हनूमतो ददौ श्रीरामायैतमपि प्रदर्शयेति दत्तवती। अत्र कपिवरस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। यतः 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानसंज्ञा न भवति। स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वकल्पस्याभावात्। नहि स्वीयं धनमस्मै दीयते किंतु प्रत्यभिज्ञानप्रदर्शनमात्रेण मणिदानव्यपदेशः। तथा च नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति प्रतः पृष्टं ददातीत्यत्रापि प्राप्नोतीति चोद्यमुद्भाव्य। नैतदस्ति। दानं हि नाम पूज्यानुग्रहकाम्यया द्रव्यपरित्यागः परस्वत्वापादनं च। तच्चेह नास्तीति न्यासकारेणोक्तम्। ननु भाष्यकारमते तु चतुर्थ्येव, भाव्यम्। तथा च कैयटकारैः कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविधानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम्। दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापत्तिपर्यन्तमिति प्रत्याख्यातमुभयमुक्तमन्यत्र भाष्यकारेण संज्ञाभ्युपगमात्। तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणि विहितस्य सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम्। तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददावेः प्रयोगो दृश्यते। 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति 'खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटिकां ददाति' इति च सप्रपञ्चमुपपादितत्वादिति। अतः कपिवरस्तत्प्रणतिपूर्वं तस्याः सीताया नमस्कारपूर्वकमादाय स्वीकृत्य। मणिमिति शेषः। माणिक्यं गर्भे यस्य तन्माणिक्यगर्भं वदनं वक्त्रं यस्य तेन तथोक्तेनोरगेण सर्पेण तुल्यः सदृशो बाहुर्यस्य स तथोक्तः सन्प्रतस्थे प्रस्थितवान्। उपमा। अस्याश्च पूर्वोक्तालंकारेण संसृष्टिः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः कृतकृत्य एव निर्गत्य निजागमनं निशाचरपतेः प्रकाशयितुमशोकवनिकां प्रबभञ्ज प्रभञ्जनात्मजः।

ततः इति। ततः प्रस्थानानन्तरं प्रभञ्जनात्मजो वायुसूनुः कृतकृत्यः कृतार्थः सन् निर्गत्य सीतासांनिध्यान्निष्क्रम्य निजागमनं निशाचरपतेः रावणस्य प्रकाशयितुं प्रकटयितुमशोकवनिकां प्रबभञ्ज ममर्द। उत्पाटयामासेत्यर्थः ॥

तदेवाह—

स्वकृत्यै शारणनामवनतिमतीव प्रकटय
न्मार्गेण भ्राम्यन्परिकलितभङ्गं सुमनसाम्।

१ 'सन्त्रासपुञ्जितमहाग्निशिख' इति पाठः २ 'तम्' इति पाठः ३ 'एष निशाचरपते प्रकटयितुम्' इति पाठः ४ 'बभञ्ज' इति पाठः

द्विजानां सत्रासं श्रुतिमधुरवाचा विरचय-
न्नयं लङ्कोद्याने[1] दशवदनलीलामतनुत ॥ ३७ ॥

स्वैरेति । स्वैरैः स्वेच्छाचङ्क्रमणक्रियाभिः शाखानां द्रुमाणामतीवावनतिं भुग्नत्वं प्रकटयन्प्रवर्तयन् । अन्यत्र स्वैरैर्निजव्यापारैः शाखानां वेदभेदानामतीवावनतिं सम्यग्विवेचनं प्रकटयन्स्फुटीकुर्वन् । 'शाखा वेदप्रभेदेषु', 'बाहावङ्घ्रिद्रुमाङ्गयोः' इत्युभयत्रापि यादवः । तथाऽमार्गेणायमार्गेण भ्राम्यन्संचरयन् । अन्यत्र लोकविरुद्धमार्गेण वर्तमानः । 'वा भ्राश-' इत्यादिना विकल्पाच्छ्यन्प्रत्ययः । सुमनसां पुष्पाणाम् । अन्यत्र देवानां च । परिकलितभङ्गः । विरचितव्यायाम इत्यर्थः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । तथा श्रुतिमधुरवाचा श्रोत्रानन्दकरवाचा द्विजानामण्डजानाम् । अन्यत्र श्रुतिमधुरवाचामाम्नायमनोहरवचनानां द्विजानां विप्राणां सत्रासं भयं विरचयन्कुर्वन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये', 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । अयं हनूमाँल्लङ्कोद्यानेऽशोकवनिकायां दशवदनलीलां रावणविभ्रममतनुत । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं लीलामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपा निदर्शना । सा चोक्तश्लेषानुप्राणितेति संकरः । शिखरिणीवृत्तम् ॥

तदनु सरभससमारक्षिक[2]रक्षोगणनिवेदितप्रमद[3]वनकदनकुपित[4]दशवदनप्रेषितान्पितृपतिकिंकरभयंकरान्किंकरान्[5]प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमालिना सह निहत्य चैत्यतोरणमुपगतवति[6] हनूमति ॥

तदन्विति । तदनु अशोकवनिकाभङ्गानन्तरं सरभसं सवेगम् । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । आरक्षो वनपरिपालनं प्रयोजनमस्यारक्षिकः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । स चासौ रक्षोगणश्च । अशोकवनपरिपालकराक्षसनिवह इत्यर्थः । तेन निवेदितं विज्ञापितं यत्प्रमदवनकदनं वानरकृताशोकवनभङ्गः । 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम्' इत्यमरः । 'व्यापो संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः । तेन हेतुना कुपितेन क्रुद्धेन दशवदनेन रावणेन प्रेषितान्प्रहितान्पितृपतिकिंकरभयंकरान्किंकरान् । अशीतिसहस्रसंख्याकान्निजकिंकरानित्यर्थः । तथा च रामायणम्—'तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम्' इति । 'मेघर्तिभयेषु कृञः' इति खशो मुमागमः । प्रहस्तपुत्रेण प्रहस्ताख्यमन्त्रिप्रवरतनयेन जम्बुमालिना सह निहत्य मारयित्वा । हनूमति चैत्यतोरणं प्रासादद्वारोपरितनभागमुपगतवत्यधितिष्ठति सति ॥

पुनरपि निशमितामितनिशिचरगणमारणो रावणः सचिवान्पञ्च

---

१ 'लोकोद्याने' इति पाठः. २ 'आरक्षक' इति पाठः. ३ 'प्रमदावन' इति पाठः. ४ 'प्रकुपित' इति पाठः. ५ 'किंकरान्' इति नास्ति क्वचित्. ६ 'मुपागतवति' इति पाठः.

पञ्चाननपराक्रमान्प्रहसनप्रमुखान्वलीमुखं जीवग्राहं गृह्णीध्वमिति प्राहिणोत्।

पुनरिति। पुनर्भूयोऽपि निशमित हतशेषे श्रावितममितनिशिचरगणमारणम्-श्रीनिमहस्रसरयाम्राक्षसनिवहसहरण यस्य तथोक्त सन्। रावण पञ्चाननपराक्रमान्सिंहतुल्यबलान्प्रहसनप्रमुखान्प्रहसनादीन्पञ्च सचिवान्मन्त्रिसुतान्वलामुख वानरं जीवग्राह गृह्णीध्वम्। जीवतीति जीव। इगुपधलक्षण कप्रत्यय। जीवन्त गृहीत्वा। जीवग्राह गृह्णन्त्वित्यर्थ। दूतवधस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाज्जीवतस्तस्य विलोकनकौतुकाद्वेति भाव। 'समूल-' इत्यादिना णमुलप्रत्यय। क्यादित्वादनुप्रयोग। इति। उक्त्वेति शेष। प्राहिणोत् प्रेषितवान्। 'हि गतौ' इति धातो 'हिनुमीना' इति णत्वम्॥

तत्र तानपि तोरणपरिघेण पञ्च पञ्चता नीत्वा मुहुर्मुहुर्दाशरथिदूतोऽहमित्यात्मानमुद्धोपयन्त हनूमन्त नियन्तुं निर्यन्ता निखिलरक्षसामध्यक्षमक्षकुमारमध्यक्षिपत्॥

तत्रेति। तत्र चैत्यतोरणे तानपि पञ्च सचिवास्तोरणपरिघेण तोरणस्थार्गलेन पञ्चता मरण नीत्वा। निहत्येत्यर्थ। मुहुर्मुहु पुन पुनरह दाशरथिदूत इत्येवमात्मानमुद्धोषयन्तम्। 'दासोऽह कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण' इति वारवारमात्मानं प्रत्यापयन्तमित्यर्थ। हनूमन्त नियन्तु निग्रहीतु निखिलरक्षसा नियन्ता सकलराक्षससार्वभौमो रावणोऽध्यक्ष पुरोवर्तिन समर्थं वाक्षकुमारमक्षाख्यनिजतनूजमध्यक्षिपत्। प्राहिणोदित्यर्थ॥

> रक्ष सघट्टचूर्णीकृतकनकमहाभित्तिचैत्योत्थधूल्या
> नक्षत्राणामकाले सरणिमरुणयन्वीरलक्ष्म्या समेत।
> रक्ष शूराख्यशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीया हनूमा-
> नक्षक्रीडा विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्वरेऽसौ॥ ३८॥

रक्ष इति। रक्ष सघट्टेन राक्षसमताडनेन। 'वक्ष सघट्ट-' इति पाठे वक्ष स्थलसघर्षणेन चूर्णीकृता क्षोदिता कनकमहाभित्तय काञ्चनमयोन्नतकुड्यानि यस्य तत्तथोक्त यच्चैत्य प्रासादस्तदुत्थया तदुत्पन्नया धूल्या परागेणाकालेऽनियतकाले नक्षत्राणा सरणिमाकाशमरुणयन्नरुणीकुर्वन्नित्यतिशयोक्ति। अरुणशब्दात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश। अत एव वीरलक्ष्म्या विजयश्रिया समेतोऽसौ हनूमान्। रक्ष शूरा राक्षसयोधा इत्याख्या यासा तास्तथोक्ता शारा अक्षोपकरणानि यस्या तामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि। क्वचिदपचयविवक्षाया शारशब्दस्य स्त्रीलिङ्गप्रयोग 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि' इत्यभिधानात्। क्षितितलमेव फलक तस्मिन्क्षेपणीया प्रवर्तनीयामक्षक्रीडामक्षकुमारसहरणखेला पाशद्यूतकेलिं

---

१ 'प्रहस्त' इति पाठ २ 'पञ्चता नीत्वा तोरणपरिघेण' इति पाठ ३ 'दास' इति पाठः ४ 'नियन्ता' इति नास्ति क्वचित् ५ 'अभ्यक्षमक्षकुमारमाक्षिपत्' इति पाठ

च दशमुखनगरीचत्वरे लङ्कापुरप्राङ्गणे विधातुं कर्तुं तत्वरे त्वरां कृतवान्। 'रक्ष:शूरा-स्यशारान्वितिलफलके क्षेपणीयान्' इति पाठे रक्ष: शूरा इत्याख्या येषां तान्शारान-क्षोपकरणानि क्षितितल्फलके क्षेपणीयानिवासनीयाम्। विधायेति शेष। अन्यत्समा-नम्। अत्र शारशब्दस्याकारान्तत्वेन पुलिङ्गतायां कविरेव प्रमाणम्—'पणोऽक्षेषु ग्लहोऽ-क्षास्तु देवना पाशकाश्च ते' इत्यमर। श्लेषसङ्कीर्णोऽत्र रूपकालंकार। स्रग्धरावृत्तम्॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणां मिषतामेव निष्पादितरङ्गनिष्पेषकृत्यश्चैत्य-प्रासादमुत्पाटितस्तम्भजातजातवेदसा दग्ध्वा भूयोऽप्युपाश्रिततोरण समीरणसुतो बभूव। एनमपि वृत्तान्तं श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरप-तेर्युगपदेव निपेतु पुत्रे सुत्रामजिति संमितिहेतोर्विंशतिदृष्टय॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे क्षणदाचराणां राक्षसानां मिषतां पश्य-तामेव सताम्। मिषत क्षणदाचराननादृत्येत्यर्थ। 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी। रङ्गे रणरङ्गे निष्पेषकृत्यमभिविनाशकृत्यं निष्पादितं निर्वर्तितं येन स तथोक्त। तथोत्पा-टितस्तम्भजातेन समुत्पाटितस्तम्भसमूहेन जातवेदसाग्निना। स्तम्भसंभ्रमणजनिता-ग्निनेत्यर्थ। चैत्यप्रासादं चैत्यगोपुरं दग्ध्वा समीरणसुतो हनूमान्भूय पुनरप्युपाश्रित तोरण समाश्रितहतोरणान्तरो बभूव। पूर्वतोरणस्य तदा दग्धत्वात्तोरणान्तरसमाश्रितत्व-मत्र द्रष्टव्यम्। तथा च रामायणम्—'प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम्। उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान्पवनात्मज॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबल। तत्र चाग्नि समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत॥' इति। एनं वृत्तान्तमक्षकुमारविनाशवार्ता-मपि श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरपते रावणस्य विंशतिदृष्टयो विंशतिसंख्याका अपि दश समितिहेतो। युद्धार्थमित्यर्थ। 'समित्याजिसमिद्युध' इत्यमर। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। पुत्रे निजतनूजे सुत्रामजितीन्द्रजिति युगपदेकवारमेव निपेतु प्रसस्त्रु। त्वमेवास्य साधने समर्थो नान्य इति गौरवादराभ्यामेकैव निखिलाभिरपि दृष्टिभी रावण पुत्रमिन्द्रजितमद्राक्षीदित्यर्थ॥

तत कि तत्राह—

अनिमिषभुवने वा व्योम्नि वा भूतले वा
समरमुपगतं त्वां वीक्षितुं क समर्थ।
इति नुतिवचनेन श्लाघयन्मेघनादं
प्लवगमिह नयेति प्राहिणोद्राक्षसेन्द्र॥ ३९॥

अनिमिषेति। न विद्यन्ते निमेषाणि येषां तेऽनिमिषा देवा। इगुपधलक्षण-कप्रत्यय। तेषां भुवने स्वर्लोके वा व्योम्न्यन्तरिक्षे भुवर्लोके वा भूतले वा समर-मुपगत रणोन्मुखं त्वां वीक्षितुं द्रष्टुम्। युद्धार्थं तु किं वक्तव्यमित्यर्थ। क समर्थ शक्त। न कोऽपीत्यर्थ। भूर्भुव स्वर्लोकेषु नरचारणसुराणां सर्वेषामपि जगदेक-

१ 'अनिमिषतान्' इति पाठ २ 'तदङ्ग' इति पाठ ३ 'प्रमाद' इति पाठ ४ 'निशिनाशनपते' इति पाठ ५ 'समति' इति पाठ

वीरेण त्वया निर्जितत्वादिति भाव'। इत्येवंभूतेन नुतिवचनेन स्तुतिवाक्येन मेघनादमिन्द्रजित श्लाघयन्प्रशमयन्राक्षसेन्द्रो रावण प्लवग वानरमिहान्त नय प्रापयेति। उक्त्वेति शेष। प्राहिणोत्प्रेषितवान्। मालिनीवृत्तम्॥

नेतु शोकरसं निशाचरपतेर्हन्तु चमूं रक्षसा
तस्यान्त पुरयोपिता रचयितुं मान विना रोदनम्।
सूर्याचन्द्रमसो प्रवेशविकला लङ्कापुरीमग्निना
शुद्धा कर्तुममुष्य वासवजिता जातो रणस्तोरणे॥ ४०॥

नेतुमिति। निशाचरपते रावणस्य शोकरस विषाद नेतु प्रापयितुम्। तथा रक्षसा चमू राक्षससेना हन्तु नाशयितुम्। तथा तस्य रावणस्यान्त पुरयोपितोऽवरोधवध्वस्तासा मान विना। निर्मर्यादमित्यर्थ। 'पृथग्विना-' इत्यादिना तृतीया। विकल्पात्पक्षे द्वितीया। रोदनमश्रुमोचन रचयितु कर्तुम्। तथा सूर्याचन्द्रमसोर्दिवाकरनिशाकरयो। अहोरात्र स्वस्वप्रसारणेन जगच्छोधकयोरिति भाव। 'देवताद्वन्द्वे च' इति दीर्घ। प्रवेशविकला प्रवेशरहिताम्। रावणभयात्तस्यरूप्रवृत्त्यभावादिति भाव। लङ्कापुरीमग्निना बालानलेन शुद्धा पवित्रा कर्तुं चेत्यर्थ। अमुष्य हनूमतो वासवजिते न्द्रजिता सह तोरणे चैत्योपरितनद्वारदेशे रणो जात। अवश्यभाविनो रणस्य ब्रह्मणापि निवारयितुमशक्यत्वादिति भाव। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

संग्रामदुर्दिने तस्मिन्नहर्ष शरवर्षिणि।
बर्हीव मेघनादेन मेघनादेन मारुति॥ ४१॥

सग्रामेति। शरान्बाणान्शराणि नीराणि च वर्षतीति तथोक्ते। 'शरोवयाथमसारे बाणे काण्डतृणान्तरे। शर नीरे च' इति नानार्थरत्नमाला। तस्मि पूर्वोक्ते सग्रामदुर्दिन मेघच्छन्नमिव तस्मिन्। 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमर। मेघनादेन पर्जन्यगर्जितेन बर्हीं मयूर इव। 'मयूरो बर्हिणो बर्हीं' इत्यमर। मेघनादेनेन्द्रजिता मारुतिर्हनूमाञ्जहर्ष तुतोष। आत्मतुल्यवीरभटयुद्धलाभादिति भाव। तमिममुत्पत्त्यनन्तरमेव मेघवन्नदनशीलत्वान्मेघनाद इति कथयन्ति। श्लेषसकीर्णेयमुपमा॥

तदनु यातुधानबलप्रधाननिधनक्रुद्धो विविधायुधवैतथ्य विमृश्य विजयश्रीसगतगन्ध गन्धवहनन्दनं सदानन्दास्त्रेण बबन्ध दशकन्धरात्मज॥

तदन्विति। तदनु तदनन्तर यातुधानबलप्रधाननिधनेन राक्षससेनानायकविनाशेन क्रुद्ध कुपितो दशकन्धरात्मज इन्द्रजिद्विविधायुधवैतथ्य नानाविधास्त्रव्यर्थता विमृश्य ज्ञात्वा विजयश्रिया वीरलक्ष्म्या हेतुना सगतगन्ध सगतगर्वम्, विजयश्रिया सगतगन्ध प्राप्तसबन्धमिति वा। 'गन्धो गन्धक आमोदे', 'लेशे सबन्धगर्वयो'-इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाश। गन्धवहनन्दन मारुतिं सदानन्दास्त्रेण चतुर्मुखास्त्रेण बबन्ध। अयमवध्य इति मत्वा निगृहीतवानित्यर्थ। तथा च रामायणम्—'अव-

---

१ 'चमू' इति पाठ २ 'शुद्धिम्' इति पाठ ३ 'प्रबल' इति पाठ ४ 'सगन्धम्' इति पाठ ५ 'गन्धवाह' इति पाठ ६ 'चतुराननास्त्रेण' इति पाठ

ध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणावतत्त्ववित्। निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित्॥' इति॥

तेन दिव्यास्त्रेण विवशशरीरमेनं पिशिताशना शणवल्कलैर्बबन्धुः॥

तेनेति। तेन दिव्यास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण विवशशरीरं परवशगात्रमेनं हनूमन्तं पिशिताशना राक्षसाः शणवल्कलैः। वल्कलविशेषरचितरज्जुभिरित्यर्थः। बबन्धुः। 'ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम्। बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतम्॥' इति श्रीरामायणवचनम्। ननु किन्द्रायवध्यस्य महाबलवतो हनूमतः कथं राक्षसकृतबन्धनमिति चेत्सत्यम्। पितामहवरदानानुसंधानात् रावणदर्शनकुतूहलतया च स्वयमेव निरुद्ध इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥

स मारुतैर्नैर्ऋतपाशजन्मा बन्धोऽभवद्बन्धविमोक्षहेतुः।
पुरा पुलस्त्यान्वयपांसनेन बन्दीकृतानां सुरसुन्दरीणाम्॥४२॥

स इति। स नैर्ऋतपाशेभ्यो जन्म यस्य तथोक्तः। राक्षसरज्जुकृत इत्यर्थः। 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः। मारुतेर्हनूमतो बन्धः। पुरा पूर्वं पुलस्त्यान्वयपांसनेन पुलस्त्यवंशकुलदूषकेन रावणेन बन्दीकृतानामुपग्रहीकृतानाम्। कारागृहनिरुद्धानामित्यर्थः। 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमरः। सुरसुन्दरीणां देवतास्त्रीणां बन्धविमोक्षहेतुर्बन्धविमोचनकारणमभवत्। लङ्कादाहादिनोत्तरत्र तथावश्यंभाविन्वादिति भावः। वृत्तमुपजातिः॥

तदनन्तरमितरहननासहतया निर्हुतस्य दिव्यास्त्रस्य प्रभावं विभावयन्विभावरीचरपतितनूजः पवनतनयं निजपितृसमीपमुपनिनाय॥

तदनन्तरमिति। तदनन्तरं बन्धनानन्तरम्। हन्यतेऽनेनेति हननम्। कर्मणि ल्युट्। इतरहननसान्यकृतबन्धनस्यासहतयाऽसहिष्णुतया निर्हुतस्य तिरोहितसामर्थ्यस्य दिव्यास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रभावं सामर्थ्यं विभावयन्पर्यालोचयन्। विभावरीचरपतितनूज इन्द्रजित् पवनतनयं हनूमन्तं निजपितृसमीपं रावणनिकटमुपनिनाय प्रापितवान्। दिव्यास्त्रस्येतरसबन्धासहिष्णुत्वमुक्तं श्रीरामायणे—'स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान्। अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते॥' इति॥

सोऽयं ददर्श दशकन्धरमन्धकारि-
लीलाद्रितोलनपरीक्षितबाहुवीर्यम्।
बन्दीकृतेन्द्रपुरवारवधूकराग्र-
व्याधूतचामरमरुच्चलितोत्तरीयम्॥४३॥

स इति। सोऽयं हनूमानन्धकारेरन्धकासुरसंहारस्य शिवस्य लीलाद्रिः क्रीडाद्रिः कैलासस्तस्य तोलनेनोच्चालनेन परीक्षितं परिशोधितं बाहुवीर्यं भुजपराक्रमो यस्य

१ 'शोण' इति पाठः। २ 'बन्धनमोक्ष' इति पाठः। ३ 'पांसुलेन' इति पाठः। ४ 'निःसहतस्य' इति पाठः। ५ 'तनयं' इति पाठः। ६ 'शौर्यम्' इति पाठः।

तम्। अप्रमेयमहापराक्रमशालिनमित्यर्थः। किं च वदीकृतानामिन्द्रपुरवारवधूनाम् प्सरसां कराग्रैर्व्याधूतानां चामराणां प्रकीर्णकानां मरुता चलितमुत्तरीयं सम्व्यानं यस्य तं तथोक्तमिति स्वभावोक्तिः। 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात्। 'चामरं तु प्रकीर्णकम्', 'सम्व्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः। दशकन्धरं रावणं ददर्श। इत प्रभृति श्लोकपञ्चकं वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अथ त्रिभिर्दशकन्धरं विशिनष्टि—

आपाटलाधरपुटान्तविराजमान
दंष्ट्रामहःप्रसरदारदारीरकान्तिम्।
संध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-
रेखाभिराममिव वासवनीलशैलम्॥ ४४॥

आपाटलेति। आपाटलस्य समन्तादरुणवर्णस्याधरपुटस्याधरदलस्यान्तेऽन्तिके विराजमानं प्रकाशमानं यद्दंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां महस्तेजस्तस्य प्रसरेण प्रसारेण दारा कृष्णवर्णरक्तसितवर्णा शरीरकान्तिर्देहशोभा यस्य स। 'कृष्णरक्तसितं दारं' इति यादवः। अत एव सन्ध्याम्बुदेन सन्ध्याकालमेघेन। सन्ध्याग्रहणमम्बुदस्य रक्तवर्णद्योतनार्थम्। अन्तरितमन्तर्हितं मध्यं यस्याः सा तथोक्ता या सुधामयूखरेखा चन्द्रकला तयाभिरामं सुन्दरं वासवनीलशैलमिन्द्रनीलाचलमिव स्थितमित्युपमा॥

संग्रामकेलिपरिघट्टनभग्नमग्न
दिग्दन्तिदन्तकृतमुद्रभुजान्तरालम्।
छायात्मना प्रतितरङ्गविराजमान
शीतांशुमण्डलसनाथमिवाम्बुराशिम्॥ ४५॥

संग्रामेति। पुनः संग्रामकेलिषु रणविहारेषु परिघट्टनेन व्याघातेन भग्ना दलिता अत एव भग्ना सलीनाश्च ये दिग्दन्तिदन्ता दिग्गजदशनास्तैः कृता विरचिता मुद्राश्चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तं भुजान्तरालं वक्षःस्थलं यस्य तम्। अत एव छायात्मना प्रतिबिम्बरूपेण। 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययोः' इति वैजयन्ती। प्रतितरङ्गं तरङ्गे तरङ्गे विराजमानेन शीतांशुमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन सनाथं सहितमम्बुराशिमिव स्थितमित्युपमा॥

निश्रेयसप्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं
त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवात्तरूपम्।
सूर्येन्दुपावकमहांसि तपोबलेन
जित्वा यथेच्छमभिषिक्तमिवान्धकारम्॥ ४६॥

निश्रेयसेति। नितरां श्रेयो निश्रेयो मुक्तिः। 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रेयसामृतम्' इत्यमरः। अचतुरादिसूत्रेणाजन्तनिपातः। तस्य प्रणयिनीम्। मोक्षप्रापिकामित्यर्थः। पदवीं मार्गं निरोद्धुमावरितुमात्तरूपं मूर्तिमन्तं त्रयो लोकास्त्रैलोक्य

---

१ 'दिग्दन्त' इति पाठः २ 'निश्रेयस' इति पाठः ३ 'यथेष्टम्' इति पाठः

त्रिभुवनम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तत्र यानि पापानि तेषां परिपाकं परिपक्वमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तथा सूर्येन्दुपावकानां महांसि तेजांसि । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमरः । तपोबलेन तपःसामर्थ्येन । अन्धकारस्येति भावः । यथेच्छं तुच्छन्दं जित्वाभिषिक्तं पङ्कवद्धमन्धकारं भ्रान्तमिव स्थितम् । इत्यनुपात्तगुणनिमित्तस्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षया संसृज्यते ॥

सोऽपि प्लवगमभिवीक्ष्य समीरपुत्रं
चित्रीयमाणहृदयः पिशिताशनेन्द्रः ।
कैलासशैलचलनागसि शापदायी
नन्दीश्वरः स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥ ४७ ॥

स इति । स पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽपि समीरपुत्रं वायुनन्दनं प्लवगं हनूमन्तमभिवीक्ष्याभिमुखं दृष्ट्वा चित्रीयमाणमाश्चर्यं प्राप्तवान् हृदयं यस्य स तथोक्तः सन् । कैलासशैलचलने कैलासपर्वतोद्धरणं तदेवागोऽपराधः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । तस्मिञ्शापदायी । न केवलं मत्क्रीडाशैलोद्धरणमात्रम्, अपि तु यस्मात्त्वं वानरमुखतया मामधिक्षिप्तवानसि तस्माद्वानरेणैव त्वं विपत्तिं गमिष्यसीत्येवंरूपशापप्रदातेत्यर्थः । नन्दीश्वरः शिवपार्षदः । 'भृङ्गी भृङ्गिरिटिस्तुण्डिनन्दिनो नन्दिकेश्वरे' इत्यमरः । स्वयं साक्षात् । उपागतो वानररूपेण समागत इत्येवंप्रकारेणामंस्त मन्यत । तथा च रामायणम्—'किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः । येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया संचलिते पुरा ॥' इति ॥

ततः प्रहस्तेन विहितविविधानुयोगः प्रत्यभाषत रावणं मारुतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रहस्तेन रावणमन्त्रिणा विहितविविधानुयोगो विरचितनानाविधप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । कुतस्त्यः कुतो वा समागतः केन वा प्रेषित इत्यादि पृष्टः सन्नित्यर्थः । मारुती रावणं प्रत्यभाषतावोचत् । एतेन प्रश्नरः प्रहस्तमलक्षीकृतवानित्यवगम्यते ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

अयमहमहर्पतिकुलतिलकस्य सत्यसंधस्य पितृनियोगसमुपगतव-

तथालिकण्टकस्य दुर्वृत्तक्षत्रवंशावलिपवनसारथेस्तपोनिधेर्जामदग्न्यस्य भुजबलावलेपलोपहेतोः श्रीमतो दाशरथेर्दूतोऽहं सीतामार्गमार्गणाय दिशिदिशि तपनतनयप्रेषितानां वानराणामेकतमः समुद्रलङ्घनजङ्घालस्तव नगरप्रमदवनसीमनि रघुवरधर्मदारान्प्रणम्य प्रतिष्ठासुर्भदीय-

१ 'प्लवगममवेक्ष्य' इति पाठः २ 'अयमहमाधिपति' इति पाठः ३ 'वैरूप्यस्य' इति पाठः ४ 'वल्लानल' इति पाठः ५ 'समुज्झित' इति पाठः ६ 'सरन्तसमुत्खात' इति पाठः ७ 'प्रमदावनमात्रि' इति पाठः

मागमनं प्रकाशयितु प्रमथिताशोकवनिकानोकहनिवहस्त्वद्दर्शनकुर द्वलेन केवलमनुभूतनैर्ऋतलूतातन्तुसनहनस्तव परिसरमुपासरम् ॥

अयमिति । अयमहमहा पतिरहर्पति सूर्य । अहरादीना पत्यादिषु वा रेफ तत्कुलतिलकस्य तद्वंशभूषणस्य । महाकुलीनस्येत्यर्थ । सत्यसधस्य सत्यप्रतिज्ञस्य 'सधावधौ प्रतिज्ञाया च' इति वैजयन्ती । अत एव पितुर्दशरथस्य नियोगेनाज्ञ समुपगतवनवासनिरतस्य प्राप्तवनसचारतत्परस्य । गुर्वाज्ञापरिपालकस्येत्यर्थ । त शूर्पकाराविबाधितया मदनपीडितया शूर्पणखया प्राप्त यद्वैरूप्य लक्ष्मणकृतकर्ण सामेदरूपविरूपित तस्मात्कुप्यन्ति कोप प्राप्नुवन्ति यानि खरप्रमुखनिशिचरबल खरासुरप्रभृतिराक्षससैन्यानि तान्येव पलालजालानि निष्फलतृणराशय । 'पलाल ऽस्त्री स निष्फल' इत्यमर । तेषा कल्पान्तानल प्रलयकालाग्निरूप शिलीमुख बाणो यस्येति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । भगिनीवैरूप्यजनितकोपाभियातखरादिरा सविध्वसकस्येत्यर्थ । *'शूर्पकाराविबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यस्य'* इति पाठे शूर्पकाराति बाधितशूर्पणखया प्राप्त वैरूप्य यस्मात्तस्येति पृथग्विशेषणम् । इद च तदीयहृदय तोदनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तथा कपटहरिणस्य मायामृगस्य हननसमये सहारकाले परिमुषिताना चौर्येणापहृताना दाराणा भार्याया सीताया अन्वेषणे परिमार्गणकाले तद्विषये वा सजात समुत्पन्न सुग्रीवस्य सख्य मैत्री यस्य तथोक्तस्य । एतेनैत *मर्मोद्घाटन श्रीरामस्य सहायसपत्तश्च सूचितमित्यवगन्तव्यम्* । तथा समुत्खात सं त्पाटितो वाल्येव कण्टक सूच्याकारद्रुमाङ्गविशेषो येन तथोक्तस्य । एतेन त्वन्नियन्तृवालिसहारकस्य त्वदीयसहरणमीषत्करमिति सूचितम् । 'वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टक' इति विश्व । दुर्वृत्ताना दुर्मार्गवर्तिना क्षत्राणा क्षत्रियाणा वश कुल वर्गो वा स एव वशवन वेणुविपिनमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य पवनसारथेर्देवानलस्य । दुर्विनीतक्षत्रियकुलविनाशकस्येत्यर्थ । 'वशो वेणौ कुले वर्गे' इति यादव । तपोनिधेस्तप शीलस्य जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य । गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गादिराकृतिगण । तस्य यद्भुजबल तस्यावलेपो दर्प । 'दर्पोऽवलेप' इत्यमर । *तस्य लोपे नाशे हेतु कारणम्, तस्येत्यर्थ* । एतेन परशुरामभुजबलनिवारकस्यास्य त्वद्विंशतिभुजबलनिवारण तृणप्रायमिति सूचितम् । श्रीमत सकलगुणसपत्तिमत । अथवा राज्यलक्ष्मीसमृद्धस्य वीरलक्ष्मीसमेतस्य वा निरुपमकान्तिसपन्नस्य वा सीतालक्ष्मीपतेर्वा । 'शोभासपत्तिपद्मासु लक्ष्मी श्रीरपि कथ्यते' इति शाश्वत । दाशर*थेर्दशरथमहाराजतनयस्य श्रीरामस्य दूतो दास सदेशहर । 'स्यात्सदेशहरो दूत'* इत्यमर । किच सीतामार्गस्य मार्गणायान्वेषणाय । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । वीप्साया द्विर्भाव । तपनतनयप्रेषिताना सुग्रीवप्रहिताना वानराणा मध्य एकतमोऽन्यतम सर्वेऽपि वानरा मत्तुल्या मदधिकाश्च, तदेकेनैव मयैतादृशकार्यं कृतम्, ते सर्वे मिलिताश्चेत्किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति भाव । समुद्रलङ्घने जङ्घालोऽतिजव । नभोमार्गेणोत्तीर्णार्णव इत्यर्थ । एतेन मम किमप्यसाध्य नास्तीति सूचितम् । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमर । तव नगरे लङ्काया यत्प्रमदवनमशोकवन तत्सीमनि

तत्प्रदेशे रघुवरधर्मदारान्श्रीरामधर्मभार्याम्। 'भार्या जायाथ पु भूम्नि दारा' इत्यमर। प्रणम्य नमस्कृत्य। प्रतिष्ठासु प्रस्थातुमिच्छु सन्। तिष्ठते सन्नन्तादुप्रत्यय। मदीयमागमनम्। मम लङ्कापुरप्रवेशमित्यर्थ। भवत प्रकाशयितु प्रकटयितु प्रमथित प्रकर्षण भग्नोऽशोकवनिकाशोकहनिवह प्रमदवनवृक्षषण्डो येन स तथोक्त। तथा त्वद्दर्शनकुतूहलेन केवल भवदवलोकनकुतूहलेनैव। न त्वसमर्थतयेत्यर्थ। नैर्ऋता राक्षसा एव लूतास्तुवाया कीटकविशेषा। 'लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटका समा' इत्यमर। तासा तन्तवो रज्जव। त एव तन्तवो नाभिकोशेयसूक्ष्मसूत्राणीति श्लिष्टरूपकम्। तेषा तत्प्रायत्वादित्य निदेश। तैर्यत्सनहन बन्धन तदनुभूतमनुकृत येन स तथोक्त सन्। तव परिसर प्रान्तदेशमुपासरम्। प्राप्तोऽस्मीत्यर्थ। 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यमर॥

आनाकलोकपरिकीर्तितसच्चरित्र-
मत्रोपरुध्य रघुवशपते कलत्रम्।
चैतानवेदिजनित पवमानबन्धु
वस्त्रेण बद्धुमविनीत[1] कथं यतेथा॥ ४८॥

आनाकेति। आनाकलोक स्वर्गलोकपर्यन्तम्। उपलक्षणमेतत्। सकललोकेष्वित्यथ। 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्यमर। परिकीर्तित परिश्लाघित सच्चरित साधुसमाचारो यस्य तत्तथोक्त रघुवशपते रघुकुलनायकस्य श्रीरामस्य कलत्र भार्याम्। पूज्यामिति भाव। अत्र लङ्कायाम्। अयोग्यस्थल इति भाव। उपरुध्य निरुध्य। हे अविनीत दुर्विनीत। शास्त्रनिषिद्धाचारतत्परत्वादिति भाव। वैतानवेद्या यागीयपरिष्कृतभूमौ जनितमुत्पन्नम्। 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर। पवमानबन्धुमग्निं वस्त्रेण बद्धु बन्धन कर्तुं कथ यतेथा यत्न कृतवान्भवे। न यतेथा एवेत्यथ। असगतत्वादिति भाव। अत परमपातिव्रता सीता श्रीरामाय प्रत्यर्प्य कुशली भव। अन्यथा महाननर्थ स्यादिति तात्पर्यार्थ। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

वक्तव्यान्तर वियत इत्याह—

[2]किं च,

कि चेति। अपि चेत्यथ॥

प्रेङ्खन्ती पिशिताशया रणमुखे सौमित्रिपत्रिक्षतं
त्वद्गात्र परित. पतत्त्रिपरिषच्छत्रच्छविं मागमत्।
द्राक्पौलस्त्य! पुलस्त्यवशविलये सभाविते त्वत्कृते
कान्ताना नयनान्तधान्तसलिल मा भूच्चिवापोदकम्॥ ४९॥

प्रेङ्खन्तीति। हे पौलस्त्य रावण! सौमित्रिपत्त्रि त लक्ष्मणशरविदारित त्वद्गात्रं परित। त्वच्छरीरस्य समन्तादित्यथ। 'अभित परित —' इत्यादिना द्वितीया। पिशिताशया मासतृष्णया प्रेङ्खन्ती प्रसरन्ती पतत्त्रिपरिषद्गृध्रादिपक्षिनिवहस्तद्रूनच्छवि-

---

१ 'बद्धुम्' इति पाठ। २ 'किं च' इति नास्ति क्वचित्

मातपत्रशोभा मागमन्न प्राप्नुयात्। 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ्। पुषादित्वाच्लेरङादेशः। तथा त्वत्कृते त्वन्निमित्तं द्राक्क्षिप्रमेव पुलस्त्यवंशस्य विलये विशेषतो नाशे। मूलतो हानावित्यर्थः। संभाविते संप्राप्ते सति। कान्तानां स्त्रीणां नयनान्तवान्तसलिलमश्रुजलं निवापोदकं पितृतर्पणोदकं मा भूत्। त्वद्वंशस्य स्वरूपतो विलये तर्पणप्रदातुरभावात्तदेव तर्पणजलं माभूदित्यर्थः। पूर्ववल्लुङ्। मदुक्तान्यथाकरणे एवमेव भविष्यतीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

बद्धादरोऽपि परदारपरिग्रहे त्व-
मिक्ष्वाकुनायककलत्रमनार्य! मा गाः।
वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य
श्वासानिलाय भुजगः स्पृहयालुतालुः॥ ५०॥

बद्धेति। हे अनार्य मूढ! विवेकशून्येत्यर्थः। त्वं परदारपरिग्रहे परस्त्रीसंगमे बद्धादरो विहितास्थोऽपीक्ष्वाकुनायककलत्रं श्रीरामभार्यां मा गाः मा प्राप्नुहि। अन्यथा विनिपातः स्यादिति भावः। 'माङि लुङ्', 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः। कुतः। अहं वाताशनो वायुभक्षक इति भुजगः सर्पो विनतासुतस्य गरुडस्य श्वासानिलाय। श्वासमारुतास्वादनार्थमित्यर्थः। 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। स्पृहयालुः स्पृहावत्तालु काकुदं यस्य स तथोक्तः। भवति किमिति शेषः। न भवत्येवेत्यर्थः। अतः ईदृशाकार्यकरणे प्रयत्नं माकार्षीरिति भावः। स्पृहयतेरदन्तत्वाच्चुरादि णिचि 'स्पृहिगृहि-' इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः। अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः। 'तालु काकुदम्' इत्यमरः। दृष्टान्तालंकारः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

बाहुचन्दननिषङ्गकोटरादुद्धृतो रघुपतेः शरोरगः।
प्राणवायुमविनीत! तावकं कालयापनमपास्य पास्यति॥५१॥

बाह्विति। बाहुरेव चन्दनं पाटीरद्रुमस्तस्य निषङ्गः इषुधिरेव कोटरं निष्कुहः। 'निष्कुहः कोटरं वा ना' इत्यमरः। तस्मादुद्धृत आकृष्टो रघुपतेः शर एवोरगः। हे अविनीत दुर्विनीत! तावकं त्वदीयम्। 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः। प्राण एव वायुस्तं कालयापनं कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा। क्षिप्रमेवेत्यर्थः। पास्यत्यपहरिष्यति। समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम्। रथोद्धतावृत्तम्। 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात्॥

निगमयति[1]—

किं बहुना,

मायामृगे समरनाटकसूत्रधारे
शाखामृगे च भवतः प्रतिकूलवाले।
दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य
मुक्त्वा प्रणामकवचं कवचं किमन्यत्॥ ५२

[1] 'निगत' इति पाठः

किं बहुनेति। तत्प्रकारमेवाह—**मायेति**। समरमेव नाटकं रूपकविशेषस्तस्य सूत्रधारे। तत्प्रवर्तक इत्यर्थः। सूत्रधारशब्दो व्याख्यातः। मायामृगे स्वप्रेरितकुहनास्त्रकहारिणे। तथा भवतः प्रतिकूलं नियामकं बालं लाङ्गूलं यस्य तस्मि-
¹शाखामृगे वालिनि च दृष्टौ यस्य परीक्षितव्यवसायस्य। अमोघस्येत्यर्थः। एतेन त्वद्विनाशनमीपत्करमिति सूच्यते। रघुनायकसायकस्य श्रीरामबाणस्य प्रणामो नमस्कार एव कवचमुरश्छदस्तं मुक्त्वा। तद्विनेत्यर्थः। अन्यत्कवचं किम्। न किमपीत्यर्थः। प्रणामपूर्वकं सीतां श्रीरामाय समर्प्य शरण्यं तं शरणं गत्वा प्राणत्राणं कुरुष्वेत्यभिप्रायः। 'उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

> एवं निशम्य कुपितः पिशिताशनेन्द्रः
> प्राणानमुष्य हरतेति भटानवादीत्।
> आजन्मशुद्धमतिरत्र विभीषणस्तं
> दूतो न वध्य इति शास्त्रगिरा रुरोध॥ ५३॥

एवमिति। एवम्। उक्तप्रकारं वचनमित्यर्थः। निशम्य श्रुत्वा कुपितः क्रुद्धः पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽमुष्य प्राणान्हरत। एनं वानरं मारयतेत्यर्थः। इत्येवं भटा-
²न्किंकरानवादीदाज्ञापितवान्। ततः किं तत्राह—अत्रान्तरे आजन्मशुद्धमतिः स्वभावपरिशुद्धबुद्धिर्विभीषणो गणनानुजस्तं रावणं दूतो न वध्यो वधार्हो न भवतीति शास्त्रगिरा शास्त्रवचनेन रुरोध निवारयामास। तथा च रामायणम्—'राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम्। तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम्।' इति। वृत्तं पूर्ववत्॥

रावणोऽपि विभीषणभाषणमङ्गीकृत्य 'प्लवङ्गानामङ्गेषु लाङ्गूलमेव वरम्। तदेव कार्पाससवाससा संवीतं वह्निसात्कृत्य चत्वरे चत्वरे घोषानुद्धोष्य सप्रहारं नगरं परितः संचारयत' इति राक्षसानादिदेश॥

रावण इति। रावणोऽपि विभीषणस्य भाषणं शास्त्रोपहितवचनमङ्गीकृत्य प्लवङ्गानां वानराणामङ्गेष्ववयवेषु लाङ्गूलमेव वालमेव वरं श्रेष्ठम्। प्रियमिति यावत्। 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः। अतः कार्पाससवाससा। कार्पासतन्तुनिर्मितवस्त्रेणेत्यर्थः। शीघ्रप्रज्वलनार्थं कार्पासग्रहणं द्रष्टव्यम्। संवीतमावेष्टितं तदेव लाङ्गूलं वह्निसात्कृत्य वीतिहोत्राधीनं कृत्वा। अग्निं प्रज्वाल्येत्यर्थः। 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः' इत्यमरः। 'देये त्रा च' इति चकारात्सातिप्रत्ययः। चत्वरे
³चत्वरे प्रतिचत्वरम्। प्रतिवीथिमित्यर्थः। वीप्सायां द्विर्भावः। घोषान् 'चौर्येणाशोकवनिकाभङ्गकारी वानरोऽयं रुद्धो निबद्धो वध्यते' इत्यादि घोषानुद्धोष्य सप्रहारं सताडनं नगरं परितः। नगरस्य समन्तादित्यर्थः। 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया। संचारयत भ्राम्यतेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानादिदेशाज्ञापयामास॥

---

१ 'न्तवद्' इति पाठः। २ 'वीतिहोत्रसात्कृत्य' इति पाठः। ३ 'दोषान्' इति पाठः।

तेषु तथा कुर्वाणेषु ।

तेष्विति । ततस्तेषु राक्षसेषु तथा रावणोक्तप्रकारेण कुर्वाणेषु विदधानेषु हनूम शाङ्गूल कार्पासवासोभिरावेष्ट्याभिसात्कुर्वत्सु सत्सु । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् ॥

निर्णयाविषयमस्य वालतः कर्णिकारनिकुरुम्बकर्बुरः ।
निर्निमेषगणभाग्यसंचयादुन्मिमेष भगवानुषर्बुधः ॥ ५४ ॥

निर्णयेति । कर्णिकारनिकुरुम्बवत्कनकपुष्पप्रसूनमञ्जरीवत्कर्बुरः शबलवर्ण एतेन सुखस्पर्शत्व सूच्यते । 'कर्णिकार कचकार कोक कनकपुष्पक । पीतपुष्प किंकिरात पीतभद्रो मृदुद्रुम ॥' इति प्रतापमार्तण्ड । भगवान्पूज्य । उष बुध्यत इत्युषर्बुधो ज्वलन । 'अहरादीना पत्यादिषु' इति रेफादेश । निर्निमेषा णाना देवसङ्घाना भाग्यसचयाद्भागधेयसमृद्धेर्हेतो । लङ्काद‍ाहे तेषामानन्दसभव दिति भाव । अस्य हनूमतो वालतो लाङ्गूले । सप्तम्यर्थे तसि । निर्णयाविष निर्मर्याद यथा तथा । उन्मिमेष प्रजज्वाल । अत्रानुप्रासालकार । रथोद्धतावृत्तम्

तत किमत आह—

एतद्वृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणगर्वोदीर्णवर्णितमाकर्ण्य दूयमान मानसा जानकी हुताशनमुपस्थाय 'शीतो भव हनूमत ' इति प्राञ्जलि प्रार्थयत ॥

एतदिति । आरक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वोदीर्णं गर्वोद्रिक्त यथा तथा वर्णित कथितमे तद्वृत्तान्त हनूमल्लाङ्गूलप्रज्वलनवार्तामाकर्ण्य दूयमानमानसा सतप्यमानान्त करण जानकी हुताशनमभिमुपस्थायोपास्य हनूमत शीतोऽदाहको भव इत्येवप्रकारे प्राञ्जलि प्रणता सती प्रार्थयताभ्यर्थितवती । तथा च रामायणम्—'मङ्गलाभिमुख तस्य सा तदासीन्महाकपे । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥' इति ॥

घोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने
र्मा भूवमिन्धनमह क्षणमित्यवेत्य ।
शैत्य वितत्य दहन पवमानसूनो-
र्वालाग्रसीम्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥ ५५ ॥

घोरस्येति । घोरस्य दारुणस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने सीतापातिव्रत्यरूपानलस्य क्षणम् । क्षणमात्रेणेत्यर्थ । इन्धन दाह्यदारु । अह मा भूव न भूयासम् । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । इत्यनेन प्रकारेणावेत्य मत्वा दहन सीतयोपासितोऽग्नि शैत्य वितत्य विस्तार्य पवमानसूनोर्हनूमतो वालाग्रसीम्नि लाङ्गूलाग्रभागे मणिदीप इवावतस्थे स्थितवान् । तदसतापकरत्वेनातिष्ठदित्यर्थ । उपमालकार । वसन्त तिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'गणेन गर्वोदीर्णम्' इति पाठ २ 'हनूमत शीतो भव' इति पाठ ३ 'प्रार्थय इति पाठ'

तदनु पवनतनयोऽपि 'पुरमिदं न खलु सुव्यक्तं नक्तमालोक्यम् । तस्मादनल्पसाक्षिकमेव पुरमखिलमालोकयामि' इति यामिनीचरगणं परिचिततोरणपरिघेण जघान ॥

तदन्विति । तदनु वाटभञ्जनानन्तरं पवनतनयो हनूमानपि नक्तं रात्राविद-मेतत्पुरं लङ्कापट्टणं सुव्यक्तं स्फुटतरं नालोक्य खलु न दृष्टवानस्मि किल तस्मात्सु-व्यक्तदर्शनाभावाद्धेतोः अनलोऽग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । दाहपूर्वमेवेत्यर्थः । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इतीनिप्रत्ययः । अखिलं कृत्स्नं पुरं लङ्कापट्टणमालोकयाम्यालोकयिष्ये । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । इति । मत्वेति शेषः । यामिनीचरगणं निर्वन्धकराक्षसनिवहं परिचिततोरणपरिघेण । पूर्वं येन राक्षसाञ्जितान् तेनैव परिघेणेत्यर्थः । जघान । विनाशितवानित्यर्थः ॥

सीताभिधानकमला प्रभवे प्रदातुं
लङ्कार्णवं क्षुभितसैन्यतरंगभीमम् ।
वेधा ममन्थ किल रज्जुभुजगराज-
भोगावृतेन पवनात्मजमन्दरेण ॥ ५६ ॥

सीतेति । वेधा ब्रह्मा सीतेत्यभिधानं यस्याः सा च सा कमला च तां सीता-रूपिणीं लक्ष्मीम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणव-चनात् । प्रभवे श्रीरामरूपिणे विष्णवे प्रदातुं क्षुभितानि क्षोभं प्राप्तानि यानि सैन्यानि राक्षससेनास्तैरेव तरंगैरूर्मिभिर्भीमं भयङ्करं लङ्कैवार्णवस्तम् । रज्जुरेव भुजग-राजभोगो वासुकिकायस्तदावृतेन तद्वेष्टितेन पवनात्मजेनैव मन्दरेण मन्थनाचलेन ममन्थ विलोडयामास खल्वित्युत्प्रेक्षा । सा च समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकेण उत्कीर्यते । 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्' इति विष्णुपुराणे ॥

अथ दह्यमानायां लङ्कायाम्[१] ॥

अथेति । अथानन्तरं लङ्कायां दह्यमानायां भस्मीभवन्त्यां सत्याम् ।

रक्षःस्त्रीवदनारविन्दरजनीं विश्वंभरावर्हिणी-
वर्षारम्भदशां दशाननयशःकादम्बकादम्बिनीम् ।
वैधव्योचितवेषनिश्चितमनोलङ्कावधूटीजटां
वैदेह्यास्त्रिजटासमां समकिरद्धूम्यां हनूमान्दिवि ॥ ५७ ॥

रक्ष इति । रक्षःस्त्रीणां राक्षसाङ्गनानां वदनान्येवारविन्दानि तेषां रजनीम् । तत्संकोचकरीमित्यर्थः । विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा भूमिः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागमः । सैव बर्हिणी मयूरी तस्या वर्षारम्भदशाम् । तदुल्ला-सकारिणीमित्यर्थः । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'कादम्बिनी मेघमाला' इति चामरः । तथा वैधव्यस्य विधवात्वस्योचितोऽप्यनुगुणो यो वेषो नेपथ्यं तत्र निश्चितं मनो यस्याः सा तथोक्ता सा च सा लङ्का च सैव वधूटी चीरवधूस्तस्या जटां ग्रथितकेशपा-

---

१ 'लङ्कायां दह्यमानायाम्' इति पाठः

शरूपाम् । क्षिप्रमेव रावणसंहारस्य जायमानत्वादिति भावः । 'स्नुषा जाया वधूः स्याद्वधूरथ सुवासिनी' इति प्रतापमार्तण्डः । वैदेह्यास्त्रिजटासभां त्रिजटाकल्पाम् तथाश्वासकारिणीमित्यर्थः । धूम्यां धूमसंहतिम् । 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । हनूमान्दिव्यन्तरिक्षे समकिरत् । प्रवर्धयामासेत्यर्थः । किरतिरयं कीर्यमाणकर्मकः यथा—'रजः किरति मारुतः' इति । क्वचित् करणकोऽपि यथा—'जगतीरुहोऽवचकिरुः कुसुमैः' इति । दृश्यते च धातूनामर्थभेदात्कारकप्रत्ययभेदः । अनाश्लिष्टपरम्परितरूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पुनस्तामेव वर्णयति—

अपि च,[1]

एतद्विक्रमवीक्षणेन जनितामानन्दबाष्पोद्गतिं
रक्षोनाथभयात्पिधातुमनसा विद्याधराणां मुदा[2] ।
व्याजव्याहृतये यथा परिणमेद्धूम्या तथोज्जृम्भते[3]
स्वर्लोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा ॥ ५८ ॥

अपि चेति । किंचेत्यर्थः ॥ तत्प्रकारमेवाह—एतदित्यादि द्वाभ्याम्—**एतदिति** । एतस्य हनूमतो विक्रमवीक्षणेन पराक्रमावलोकनेन जनितामुत्पन्नामानन्दबाष्पोद्गतिमानन्दाश्रुप्रसारं रक्षोनाथभयाद्रावणभयात् । एतत्परिज्ञाते रावणोऽस्मान्पीडयिष्यतीति साध्वसवशादित्यर्थः । पिधातुमाच्छादयितुं मनो येषां तेषाम् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । विद्याधराणां नभश्चराणां देवयोनिविशेषाणाम् । 'विद्याधरोऽप्सरोयक्ष—' इत्यमरः । मुदा सन्तोषेण व्याजव्याहृतये रावणविपत्तिकथनाय यथा परिणमेत्परिणतिं प्राप्नुयात् । रावणस्य महती विपत्संप्राप्ता, तस्मान्न भेतव्यमिति कथयितुं यथा पर्याप्नुयादित्यर्थः । यद्वा व्याजव्याहृतयेऽपदेशप्रकाशनाय । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । यथा परिणमेत् एतेषामश्रूदयो धूम्यावशाज्जातः न त्वन्यतोऽभूदिति प्रत्याययितुं स्वयं यथा पर्यवसिता भवेदित्यर्थः । अथवा व्याजव्याहृतये व्यपदेशकथनाय यथा परिणमेत् । अस्माकं नेत्रेषु धूम्याप्रसारादश्रूदयो न त्वानन्दादिनेति कथयितुं यथोपयुज्यादित्यर्थः । तथा धूम्या उज्जृम्भतेऽवर्धत । स्वर्लोकपर्यन्तं व्याप्तेत्यर्थः । कीदृशी धूम्या । स्वर्लोके स्वर्गलोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा कालिन्दीसमुत्तुङ्गतरङ्गभ्रान्तिजननी । अत्र स्वतःसिद्धस्य धूम्याविजृम्भणस्य व्याजव्याहृतिपरिणामफलत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च कल्लोलशङ्कावहेति भ्रान्तिमता नैरपेक्ष्यात्संसृज्यते । वृत्तं पूर्ववत् ॥

आदौ नीलांशुकश्रीस्तदनु मरकतारब्धनीवीविभूतिः
कस्तूरीपङ्कभङ्गी क्षणमपि विकचेन्दीवरस्रक्सपत्नी ।
पश्चात्स्निग्धाञ्जनाभा जघनकुचकटीकण्ठनेत्रेषु जाता
दिक्कान्तानां तदानीं दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या ॥ ५९ ॥

---

१ 'अपि च' इति नास्ति क्वचित्   २ 'तदा' इति पाठः   ३ 'जृम्भते' इति पाठः

आदाविति । दशमुखनगरीदाहसभूतधूम्या लङ्कादहनसभूतधूमसहतिस्तदानीं तस्मिन्काले दिश एव कान्तास्तासामिति रूपकम् । जघनानि च कुचाश्च कक्ष्यश्च कण्ठाश्च नेत्राणि चेति द्वन्द्व । तत्तत्स्थानीयप्रदेशेष्वित्यर्थ । अत्र यद्यपि प्राण्यङ्गत्वा-देकवद्भावेन भाव्य तथापि महाविभाषया विकल्पोऽपि द्रष्टव्य । यद्वा दिक्कान्तान-घनादीना तत्तद्देशपरत्वेन साक्षात्प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवद्भाव । आदौ प्रथमम् । क्षणम् । क्षणमात्रमित्यर्थ । एतच्च सर्वत्र सनध्यते । अनन्तर तदपायादिति भाव । नीलाशु-कस्य नीलाम्बरस्य श्रीरिव श्रीर्यस्या सा तथोक्ता जाता । तदनु तदनन्तर मरकता बद्धा गारुत्मतमणिखचिता । 'गारुत्मत मरकतम्' इत्यमर । नीवीविभूती रशना सपत्तिर्यस्या सा तथोक्ता जाता । तत कस्तूरीपङ्कस्य मृगमदकर्दमस्येव भङ्गी परि-पाटी यस्या सा तादृशी जाता । अथानन्तर विकचेन्दीवरस्रज प्रफुल्लनीलोत्पलमा-लिकाया सपत्नी सदृशी जाता । 'ज्ञातिसोदरबन्ध्वादिशब्दा सादृश्यवाचका' इत्या-हु । पश्चादनन्तर स्निग्धाञ्जनस्य मृदितकज्जलस्य आभेवाभा यस्या सा तथोक्ता जाता इति सर्वत्रोपमा । अत्र जघनकुचेत्याद्युद्देशक्रमानुसारेण नीलांशुकश्रीरित्यन-न्तर कस्तूरीपङ्कभङ्गीत्युद्देशे कर्तव्ये तथानुक्त्वान्सर्वनभोजेन क्रमोऽत्र न विवक्षित । अन्यत्र क्रमसभवात्स एवालकार । स चोक्तोपमारूपकोक्तेरङ्गाङ्गिभावेन सकीर्यत इति सक्षेप । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

> हा तात हा जननि हा सुत हा सहाय
> हा पौत्र्[1] हा प्रियसखि क नु हा हतोऽस्मि ।
> इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भि-
> रापूरि रावणपुरी शिखिना परीता ॥ ६० ॥

हा तातेति । हेति सर्वत्र विषादे । 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । हा तात जनक । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । हा जननि मात , हा सुत पुत्र , हा सहाय सहचर, सहोदरेति वा । हा पौत्र, प्रियसखि प्रियभार्ये ! क नु कुत्र वा । गतासीति शेष । तत्र हा हतोऽस्मि नष्टोऽस्मि इत्यादिरेवमादि पौरपरिदेवन-भार पुरजनविलापातिशयो यासु ताभिर्वाग्भिराक्रोशवचनै शिखिनाग्निना परीता व्याप्ता रावणपुरी लङ्कापुरी आसमन्तादापूरि आपूरिता । 'पूरी आप्यायने' इत्यस्मा-त्कर्मणि लुङ् । 'चिण् भावकर्मणो' इति चिण् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

> यैर्वृन्दारकसुन्दरीजनमुखे नीराजन निर्मित
> निर्मेघे गगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसहति । ।
> ते छिन्नाण्यपि वासराणि न गता निर्वाणमौर्वानल-
> ज्वालाडम्बरमम्बुधौ विदधिरे वालानलोद्यत्कणा ॥ ६१ ॥

यैरिति । यैर्वालानलोद्यत्कणैर्वृन्दारकसुन्दरीजनस्य सुरसुन्दरीवृन्दस्य मुखे वदना-

---

[1] 'पुत्र' इति पाठ

प्रभागे नीराजनमारात्रिकं निर्मितम् । नीराजनत्वेन परिणतमित्यर्थः । अत्र सुरसुन्दरीणा कल्याणकाले सप्राप्त इति सूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम् । तथा यैनि मेघे मेघरहितेऽपि गगने सौदामिनीसहतिर्विद्युल्लताश्रेणिर्विरचिता । तथात्वेन परिणतमित्यर्थः । अशक्यकरणोऽपि रावणवध एवमेव सभविष्यतीति सूचनार्थमित्थं निर्देशः । ते वालानलोत्थकणा हनूमल्लाङ्गूलाग्निसमुत्थितस्फुलिङ्गा । द्वे त्रीणि वा द्वित्राणि । 'सख्ययाव्ययासन्न–' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ सख्येये डजबहुगणात्' इति डच्प्रत्यय समासान्त । तान्यपि वासराणि । तावत्स्वपि वासरेष्वित्यर्थः । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमर । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अम्बुधौ निर्वाण शान्ति न गता न प्राप्ता सन्त । ननर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समास । और्वानलज्वालाडम्बर वडवाग्निकीलासभ्रम विदधिरे चक्रु । क्षिप्रमेव सकलराक्षससहाराभियोतकवैपरीत्यवृत्तिसूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम् । अत्राग्निकणाना नीराजननिर्माणाद्यसबन्धेऽपि तत्सबन्धकथनादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

> आदीप्यमानपवनात्मजवालसङ्गा-
> दङ्गारशेषविभवामवलोक्य लङ्काम् ।
> व्योम्नि स्थिता निशिचरा स्वगृहाणि नूनं
> निर्वापयन्त इव नेत्रभवै पयोभि ॥ ६२ ॥

आदीप्यमानेति । आदीप्यमानो जाज्वल्यमानो य पवनात्मजवालस्तस्य सङ्गात्सपर्काद्धेतो । अङ्गार एव शेष शिष्टाशो यस्य स तथोक्तो विभव समृद्धिर्यस्यास्ताम् । कात्स्न्र्येन दग्धामित्यर्थ । लङ्कामवलोक्य । व्योम्न्यन्तरिक्षे स्थिता निशिचरा राक्षसा स्वगृहाणि दह्यमानानि निजमन्दिराणि । यद्यपि 'गृहा पुसि च भूम्न्येव' इत्यमरस्तथापि महाकविप्रयोगबाहुल्यादविरोधो द्रष्टव्य । नेत्रभवै पयोभिर्बाष्पोदकैर्नूनं निश्चित निर्वापयन्त प्रशमयन्त इव । अलक्ष्यन्त इति शेष । उत्प्रेक्षालकार । यथा दह्यमान गृहादिकमुन्नतदेशमारुह्य जलै प्रशमयन्ति तद्वदित्युत्प्रेक्षार्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

> चक्रे शक्रजिदाज्ञया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-
> स्तत्कर्तुं क्षणदाचरक्षितिभुजा[1] युक्तोऽप्यशक्तो भवेत्[2] ।
> सप्तार्चिश्च हनूमता परिचितो लङ्कामधाक्षीद्यया
> तद्वित्रा मरुता[3] युतोऽपि न तथा दाहक्रियाया पटु ॥६३॥

चक्र इति । रक्षोगणो राक्षसनिवह शक्रजिदाज्ञयेन्द्रजिन्निदेशेनोपलक्षित न तु साक्षाच्चक्रे चकार । तत्कर्म क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षससार्वभौमेन रावणेन युक्तोऽपि साक्षात्सहितोऽपि कर्तुमशक्तोऽसमर्थो भवेत् । न शक्नुयादित्यर्थ । तदपेक्षया पुनःसामर्थ्यस्यैव बलिष्ठत्वादिति भाव । सभावनाया लिङ् । एव सप्त अर्चीषि यस्य

---

१ 'रजनीचरक्षितिभृता' इति पाठ २ 'अयुक्तोऽभवत्' इति पाठ ३ 'मरुत' इति पाठ

सप्तार्चिरग्निश्च हनूमता परिचित प्रवर्तित संगतो वा यथा लङ्कामधाक्षीद्ददाह । तथा तत्पित्रा हनूमज्जनकेन मरुता वायुना युत सहितोऽपि दाहक्रियाया दहनकर्मणि पटु समर्थो न भवेत् । वायुपरिचयापेक्षया तत्पुत्रपरिचयस्यात्यन्तजृम्भणहेतुत्वादिति भाव । वायुसाहचर्यादप्यधिक लङ्का ददाहेति परमार्थ । अत्र पूर्ववाक्ये रावण सहितस्य राक्षसगणस्येन्द्रजिदाद्याहूतकर्मकरणसामर्थ्यसंबन्धेऽपि संभावनया तदसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्ति । तथा उत्तरवाक्ये वायुसखस्य सप्तार्चिषो हनूमत्परिचयसंबन्धदाहकृत्यकरणपाटवसंबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । अनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतया सापेक्षत्वात्संकर । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे हुताशे
शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।
लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन
बाहोर्बलादपहृता सुरराजलक्ष्मी ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति । रणकेलिकुतूहलेन युद्धक्रीडासमुत्सुकेन लङ्केश्वरेण रावणेन बाहुबलाद्भुजपराक्रमादपहृता सीता सुरराजलक्ष्मीरिन्द्रसाम्राज्यश्रीर्हनूमानेवारणिरग्निमन्थनदारुविशेष । 'निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर । स प्रभव कारण यस्य तस्मिन् । तदुत्पादित इत्यर्थ । हुतमश्नातीति हुताशनेऽग्नौ कर्मण्यण् । शुद्धिं संस्कारं विधाय । पापिष्ठरावणसंपर्कजनितपाप विशोध्येत्यर्थ । पतिं निजभर्तारमिन्द्रमेव समेतु संगन्तुमैच्छदिच्छति स्म । यथा कुतश्चित्कारणात्कांचन साध्वी कुत्रचिदपवित्रस्थले स्थित्वा परिणामकाले संस्कारपरिशुद्धा सती पुनर्निजभर्तारमेव जिगमिषति तद्वदित्यर्थ । इषेर्लङ् । 'आडजादीनाम्' इत्याडागम । 'आटश्च' इति वृद्धि । अत्र सुरराजलक्ष्म्या ईशेच्छासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । एतेन रावणस्य विनिपात आसन्न इति सूच्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

निगमयति—

वाचामिदानीं किमु विस्तरेण लङ्कापुरीं रावणबाहुगुप्ताम् ।
काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे कृतान्तदूतस्य सुखप्रवेशाम् ॥ ६५ ॥

वाचामिति । इदानीमस्मिन्नवसरे । संस्कारोचितकाल इत्यर्थ । वाचा विस्तरेण वचनप्रपञ्चेन । 'विस्तारो विग्रहो व्यास स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमर । किमु । न किमपीत्यर्थ । कः स्वन काकुत्स्थदूतो हनूमानुपेत्यागत्य रावणबाहुगुप्ताम् । दुष्प्रवेशामित्यर्थ । लङ्कापुरीम् । कृतान्तदूतस्य । यमकिंकराणामित्यर्थ । 'कृतान्तो यमसिद्धान्त—' इत्यमर । सुखप्रवेशां सुखेन प्रवेष्टुं शक्यां चक्रे । अनाघ्रातनिधनगन्धानां लङ्कापुरस्थयातुधानानां निधनं विधाय तद्द्वारा पूर्वमसंभावितप्रवेशान्यमकिंकरान्स्वसामर्थ्येन प्रवेशयामासेत्यर्थ । एतेनोत्तरत्राप्येतेषां निराघाटसंचारत्वं सूच्यते । वृत्तमुपजाति ॥

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-
मेन पुनान इव वानरयायजूक ।
निर्वर्तिताक्षविजयो निजवालवह्नौ
हुत्वा पलाशसमिध सुगतिर्बभूव ॥ ६६ ॥

पौलस्त्येति । वानरो हनूमानेव यायजूको यज्ञकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूक' इत्यमर । 'यजजपदशां यङ्' इति यजतेर्यङन्तादूकप्रत्यय । पौलस्त्यो रावण एव पातकी ब्रह्महत्यादिपातकवान् तस्य समागमेन सगत्या जायमान सपद्यमानमेन । 'तत्सयोगी च पञ्चम ' इति न्यायात्सभावितदुरितमित्यर्थ । 'कलुष वृजिनैनोऽघमहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमर । पुनान इव विशोधयन्निव । पापनोदन कुर्वाण इवेत्यु त्प्रेक्षा । पूञ शानच् । निर्वर्तिताक्षविजयो विरचिताक्षकुमारनिधन , कृतेन्द्रियज यश्च सन् । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशके चाक्षमिन्द्रियम्' इति विश्व । निजवाले यो वह्निर्हुताशनस्तस्मिन् । पल मासमश्नन्तीति पलाशा । 'पलोऽस्त्री पल्ल मासम्' इत्यभिधानात् । पलाशा राक्षसास्त एव पलाशसमिध पलाशवृक्षसमिधो हुत्वा सुगतिरप्रतिहतगमन शोभनलोकश्च बभूव । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षानुप्राणित सावयवरूपकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्ता रघुपतिदयिता चारणोक्त्या विदित्वा
सानन्दस्ता प्रणम्य प्रतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।
आरुह्यारिष्टशैल निधिमपि पयसा स्वैरमुत्तीर्य वेगा
च्चक्रे गत्वा महेन्द्र प्लवगकु[१]लपतीन्पूर्णकामान्हनूमान् ॥ ६७ ॥

लङ्केति । लङ्कादाहेऽपि रघुपतिदयिता श्रीरामप्रेयसी सीता चारणाना नभश्चराणा गन्धर्वादीनामुक्त्या वचनेनानार्तामपीडिताम् । अनष्टामिति यावत् । विदित्वा ज्ञात्वा । अतएव सानन्द ससतोपस्ता सीता प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिगमनविधौ प्रतिप्रयाणविधाने विषये । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमर । तस्या सीताया नियोगमाज्ञा प्राप्य । तत अरिष्टशलमरिष्टाख्य परपारस्थपर्वतमारुह्य पयसा निधि समुद्रमपि स्वैर यथेच्छम् । अप्रतिहतमिति यावत् । उत्तीर्योल्लङ्घ्य महेन्द्रमङ्गदाद्यधिष्ठित महेन्द्रपर्वत गत्वा हनूमा प्लवगकुलपतीनङ्गदजाम्बवनलनीलादिप्लवगेश्वरान्पूर्णकामान्सपूर्णमनोरथाश्चक्रे । अत्रातिविस्तरकथनयोग्यस्यार्थस्य सक्षेपेणोक्ते सक्षेपो नाम गुण । तदुक्त विद्यानाथेन—'सक्षेपार्थाभिधान यत्सक्षेप परिकीर्तित ' इति । स्रग्धरावृत्तम् ॥

अथ यथार्ह सैन्याधिपान्[२]सम्मान्य मारुतिस्तैरनुयुक्त स्ववृत्तान्त[३]मखिलमाख्यातवान् ॥

अथेति । अथानन्तर मारुतिर्हनूमान्यथार्ह यथायोग्य सैन्याधिपाञ्जाम्बवदङ्गदादिसेनापतीन्समान्य मानयित्वा । ते सैन्याधिपैरनुयुक्त । 'क्थ दृष्टा त्वया देवी

---

१ 'बल' इति पाठ   २ 'एतै ' इति पाठ   ३ 'स्वकीयवृत्तान्तम्' इति पाठ

कथ वा तत्र वर्तते' इत्यादिना पृष्ट सन् । अविलम्बमशेष स्ववृत्तान्तमाख्यातवान् । उत्पतनादि सीतादर्शनलङ्कादाहान्ता निजवार्तामशेषा कथयामासेत्यर्थ ॥

तदनु पवनतनयवचनमुदिता वानरवरूथिनी यूथनाथानुयाता तद्दर्शनजनितमानन्दमानन्दशरधौ दाशरथौ सुग्रीवे च सविभज्येव विवक्षितुमहमहमिकया धावन्ती मध्येसरणि दधिमुखकृतावनं मधुवन हनूमदनुमत्याभिभूय मधुपानसुखमनुबभूव ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर पवनतनयवचनमुदिता हनूमद्वाक्यसतुष्टा वानरवरूथिनी कपिसैन्यम् । 'वरूथिनी बल सैन्यम्' इत्यमर । यूथनाथानुयाता जाम्बवदादियूथाधिपानुयाता । तदा तद्दर्शनजनित सीतावलोकनसमुत्पन्नमानन्दमानन्दशरधावानन्दसागरे । नित्यनिरतिशयानन्दपरिपूर्णे इत्यर्थ । दाशरथौ श्रीरामे सुग्रीवे च सविभज्य सम्यग्विविच्य विवक्षितु द्रष्टुमिति फलोत्प्रेक्षा । सीतावलोकनवार्ताकथनेन श्रीरामसुग्रीवानन्दयोरन्तर परीक्षितुमित्यर्थ । अहमहमिकया परस्पराहकारेण । अहमहमिका व्याख्यातारण्यकाण्डे । धावन्ती धावमाना । अतिवेगेन प्रद्रवती सतीत्यर्थ । मध्ये सरण्या मध्येसरणि । मार्गमध्य इत्यर्थ । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव । तत्सनियोगादेकारान्तत्व च मध्यशब्दस्य । दधिमुखेन दधिमुखाख्येन सुग्रीवमातुलेन वानरेण कृतमवन रक्षण यस्य तथोक्तम् । 'अव रक्षणे' कर्तरि ल्युट् । तथा च रामायणम्—'यद्रक्षति महावीर्य सदा दधिमुख कपि । मातुल कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मन ॥' इति । मधुवन मधुनामकसुग्रीवोद्यानवनम् । मधुप्रचुरत्वान्मधुवनमितिस्वर्थसज्ञा । हनूमदनुमत्या हनूमदाज्ञयाभिभूयाक्रम्य मधुपानेन क्षौद्रपानेन यत्सुख तदनुबभूव । यथेष्ट मध्वपिबदित्यर्थ । 'मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमर ॥

अथाब्रवीद्गिरिवरतुङ्गमङ्गद

कृताञ्जलिर्दधिमुख एष रोषवान् ।

वलीमुखान्मधुभजने शिलीमुखा

न्भवानिमाञ्झटिति निवारयेदिति ॥ ६८ ॥

अथेति । अथानन्तर रोषवान्मधुवनाक्रान्तजनितरोषवानेष दधिमुखो वनपालकस्तदा कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुट सन् । प्रार्थनालक्षणमेतत् । गिरिवरतुङ्गम् । महोन्नतमित्यर्थ । अङ्गद युवराजमब्रवीत् । किमिति । भवान्मधुभजने मधुपाने पुष्परसास्वादे च शिलीमुखानलीन् । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमर । रूपकालकार । इमान्वलीमुखान्कपीन् । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखा' इत्यमर । झटित्यञ्जसा । निवारयेन्निरुन्ध्यात् । इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण सबन्ध । अन्यथा महोग्रशासन सुग्रीवो दण्डयिष्यतीति भाव । शेषे प्रथम । युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तस्य भवच्छब्दस्य शेषत्वादिति । रुचिरावृत्तम् । 'चतुर्ग्रहैर्यति रुचिरा जभस्जगा ' इति लक्षणात् ॥

---

१ "वचन ' इति नास्ति क्वचित्

अयमप्येनमवोचत् ॥

अयमिति । अयमङ्गदोऽप्येन दधिमुख प्रत्यवोचदुक्तवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति
श्रवणमधु वितीर्णं येन वीरेण मह्यम् ।
दधिमुख ! यदि सोऽय भाषते को निरुन्ध्या-
न्मधु पिबतु यथेच्छं[1] वाहिनी वानराणाम् ॥ ६९ ॥

दशमुखेति । दशमुखपुरमध्ये लङ्कापुरमध्ये मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टेत्येवभूत श्रवणमधु श्रोत्रामृत येन वीरेण मह्य वितीर्णं दत्तम् । 'विश्राणन वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम्' इत्यमर । हे दधिमुख, सोऽय वीरो भाषते यथाज्ञावचन वदति चेत् क को वा निरुन्ध्यान्निवारयेत् । न कोऽपि निवारयितु शक्नुयादित्यर्थ । 'शकि लिङ् च' इति लिङ् । सकलवानरजीवातुभूतमैथिलीकथामधुप्रदस्येदृङ्मधुपाननिवारण कथ युक्त स्यादिति भाव । अतो वानराणा वाहिनी सेना यथेच्छमिच्छासदृशम् । 'यथेष्टम्' इति वा पाठ । मधु पिबतु । मालिनीवृत्तम् ॥

तत किं जात तत्राह—

तदनु भयवशे[2]समुपगतदधिमुखवचनविदितमधुवनकदनपरिगणि[3]तजनकदुहितृदर्शनजनितप्रमदभरभरितस्तपनतनयस्तत्र[4] तनुविकृतिमतनुत दधि[5]मुखागमननिमित्तसपत्तिम् ॥

तदन्विति । तदन्वङ्गदवचनानन्तरं भयवशेन भयपारतन्त्र्येण समुपगतस्य समीपमागतस्य दधिमुखस्य वचनेन विदित ज्ञात यन्मधुवनकदन वानरकृतमधुवनोल्लुण्ठन तेन परिगणित परिसख्यातम् । निश्चितमिति यावत् । यज्जनकदुहितृदर्शन सीतावलोकन तज्जनितेन तदुत्पादितेन प्रमदभरेण हर्षातिशयेन भरित सजातभर । आनन्दपरिपूर्ण इत्यर्थ । भरित इत्यत्र तारकादित्वादितच् । प्रमदेत्यत्र 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति प्रत्ययान्तो निपात । तपनतनय सुग्रीवस्तत्र तस्मिन्समये दधिमुखागमनमेव निमित्तसपत्ति कारणसामग्री यस्यास्ता तनुविकृतिं मुखविकासनेत्रविस्फारस्कन्धोन्नमनरोमाञ्चत्वादिगात्रचेष्टामतनुताकरोत् । मधुवनकदनश्रवणात्सीतादर्शन निर्णीय परमानन्दभरितोऽभूदित्यर्थ ॥

अनन्तर कपिसेनापि निकटवर्तिन्यभूदित्याह—

आरुह्याद्रिमथावरुह्य विपिनान्यासाद्य नानाफला-
न्यास्वाद्य[6] श्रुतमारचय्य वदनैरापाद्य वाद्यक्रमान् ।

---

१ 'यथेष्टम्' इति पाठ २ 'विवशसमुपगत' इति पाठ ३ 'परिभणित' इति पाठ
४ 'तत्र' इति नास्ति क्वचित् ५ 'तदभिमुखा' इति पाठ ६ 'आस्वाद्य' इति पाठ
७ 'आस्फोट्य' इति पाठ

आलिङ्ग्य द्रुममक्रमं मदवशादाधूय पुच्छच्छटा
मारादाविरभूदहंप्रथमिकापीना कपीना चमू ॥ ७० ॥

आरुह्येति । अद्रिं मार्गस्थ पर्वतमारुह्याथावरुह्य । पर्वतारोहणावरोहणक्रीडामनुभूयेत्यर्थ । विपिनान्यरण्यान्यासाद्य प्रविश्य । नानाफलानि पनसरसालादिविविधफलान्यास्वाद्य भुक्त्वा । द्रुतम् । वल्गितानीत्यर्थ । आरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । वदनैर्मुखैर्वाद्यन्यमान् डिण्डिमादिवाद्यध्वनिप्रकारान् आपाद्य वादयित्वा । तथा द्रुमम् । द्रुमानित्यर्थ । अक्रममपगतक्रमम् । मोहनोद्भावनादिजुगुप्सिताचरणेनापगतमर्यादमित्यर्थ । आलिङ्ग्याश्लिप्य । मदवशान्मधुपानजनितदर्पवशात्पुच्छच्छटा लाङ्गूलजालम् । 'वृन्द जाल चक्रवाल जालक पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । आधूय चालयित्वा । अह प्रथमोऽह प्रथम इति यस्या क्रियाया सा अहंप्रथमिका । मयूरव्यसकादित्वात्समास । स्वार्थे कप्रत्यय । तया पीना पूर्णा । एतत्पूर्विकया धावमानेत्यर्थ । कपीना चमूर्वानरसेना । आरात् समीपे । 'आराद्दूरसमीपयो ' इत्यमर । आविरभूत् । आलक्षितेत्यर्थ । अत्र कपिस्वाभाव्येन यथावद्वस्तुवर्णनात्स्वभावोक्तिरलकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत कि तत्राह—

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्र
सौमित्रिनेत्रयुगलेन निपीयमान ।
चूडामणिं करतले कलयन्ववन्दे
पादारविन्दयुगलं भरताग्रजस्य ॥ ७१ ॥

निद्रेति । समीरपुत्रो हनूमान्निद्राक्षयान्निद्राभावात् । यावद्धनवास निद्राहारयोर भाव इति भाव । अरुणितेन पाटलितेन सौमित्रिनेत्रयुगलेन लक्ष्मणनयनयुग्मेन निपीयमान । अत्यादरेणावलोक्यमान सन्नित्यर्थ । एतेन श्रीरामापेक्षयापि लक्ष्मणस्य भूयान्हनूमदागमनप्रतीक्षणादरोऽविद्यतेति सूच्यते । चूडामणिं सीताया अभिज्ञानभूतं शिरोरत्न करतले कलयन् । श्रीरामादीना यथा चक्षुर्गोचर स्यात्तथा धारयन्नित्यर्थ । सीता दृष्ट्वा समागत इति प्रथमवचनेनैव ज्ञापनार्थमिति भाव । भरताग्रजस्य श्रीरामस्य पादारविन्द इवेत्युपमितसमासो न तु रूपकम् । अन्यथोत्तरपदप्राधान्ये तत्र वन्दनायोगात् । तयोर्युगल ववन्दे नमश्चकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अक्लेशसंभूतगतागताभ्या वितीर्णविस्तीर्णमहार्णवोऽपि ।
आनन्दसिन्धौ पृतनासमक्षमक्षस्य हन्ता नितरा ममज्ज ॥ ७२ ॥

अक्लेशेति । अक्षस्य हन्ताक्षकुमारमारको हनूमानक्लेशेनानायासेनैव सभूते सजाते ये गतागते यातायाते ताभ्या वितीर्णो निलङ्घितो विस्तीर्णमहार्णव पुरुषान्तरदुस्तरमहासमुद्रो येन स तथोक्तोऽपि । अक्ष्णो समीपे समक्षम् । समीपार्थे-

१ 'निस्तीर्ण ' इति पाठ

ऽव्ययीभाव । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य' इत्यच्प्रत्यय । पृतनाया वानरसेनाया समक्ष पुरत । नितरामत्यन्तम् । अव्ययादाम्प्रत्यय । आनन्दसिन्धावानन्दसागरे ममज्ज मग्नोऽभूत् । ईदृङ्महाकपिवीरवाहिनीमध्येऽहमेव एव महोदधिमुल्लङ्घ्य सीता दृष्ट्वा पुनरागतोऽस्मीत्येवभूतभाषणप्रवर्तकमहाभाग्यसपन्नोऽभवमित्यमन्दानन्ददतुन्दिलितान्त करणोऽभूदित्यर्थ । अत एव विरोधाभासोऽलङ्कार । वृत्तमुपजाति ॥

आनीतचूडामणिसन्निधानादाविः प्रमोदेन रघूद्वहेन ।
तत्रानुयुक्त पवनात्मजन्मा विज्ञापयामास कृतप्रणाम ॥ ७३ ॥

आनीतेति । आनीतस्य हनूमताहृतस्य चूडामणे सीताशिरोरत्नस्य सनिधानात्सान्निध्याद्धेतो । आवि प्रमोदेन प्रादुर्भूतानन्देन रघूद्वहेन रघुनन्दनेन तत्र तस्मिन्सीतावृत्तान्ते विषयेऽनुयुक्त पृष्ट पवनात्मजन्मा हनूमान्कृतप्रणामो विहितनमस्कार सन् विज्ञापयामास । सीतावलोकनवार्ता कथयामासेत्यर्थ । पूर्वमागमनानन्तरमेवर्तव्यतया विहितो नमस्कार इदानीं शुभवार्ताकथनप्रारम्भसतोषातिरेकादिति वेदितव्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

लङ्कापुरोपवनसीम्न्यथ राजपुत्री
मालोकय निशिचरीगणबाध्यमानाम् ।
केनापि पातकवशेन सुपर्णलोके
बन्दीकृतामिव भुजगमराजकन्याम् ॥ ७४ ॥

लङ्केति । अथ विज्ञापनानन्तर मङ्गलाचारे वा । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमर । लङ्कापुरस्य रावणराजधान्या उपवनसीम्न्युद्यानवनप्रदेशे अशोकवनिकामध्य इत्यर्थ । निशिचरीगणबाध्यमाना रक्षकराक्षसीनिवहपरितप्यमानाम् । अत एव केनाप्यनिर्वाच्येन पातकवशेन पापानुबन्धेन सुपर्णलोके गरुडलोके बन्दीकृताम् । कारागारबद्धामित्यर्थ । भुजगमराजकन्या नागकन्यामिव स्थिता राजपुत्रीं जानकीम् । आलोकयमवलोकितवानस्मि । उपमालङ्कार । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्तनेन त्वन्मुद्रया च व्यपनीय शोकम् ।
वार्तामभिज्ञानमयीमयाच प्रस्थातुकाम परिपूर्णकाम ॥ ७५ ॥

देव्या इति । त्वदीयान्वयकीर्तनेन भवदीयवशप्रशसया त्वन्मुद्रया भवदीयप्रत्यभिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिकया च देव्या सीताया शोक विषाद व्यपनीय निरस्य । अत एव परिपूर्णकाम सपूर्णमनोरथ प्रस्थातुकाम । पुनरागन्तुमना सन् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । अभिज्ञानमयीमभिज्ञानरूपाम् । ताद्रूप्ये मयटि ङीप् । वार्तां वृत्तान्तमयाच याचितवानस्मि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

---

१ 'पवमानजन्मा' इति पाठ २ 'सीमनि' इति पाठ ३ 'ययाचे' इति पाठ

ब्रह्मास्त्रविद्रस्तजयन्तकृत्या कथामभिज्ञाप्य वने प्रवृत्ताम् ।
चिर रुदन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या चूडामणि: प्रेषित एष तुभ्यम् ॥७६॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मास्त्राद्भयाद्विद्रुतस्य विशेषेण भीतस्य जयन्तस्य जयन्तासुरनाम्न कासुरस्य कृत्यं मनोहिंसनरूपक्रिया यस्या ताम् । वने चित्रकूटतटविपिने प्रवृत्ता सम्भूता कथामाख्यायिकामभिज्ञाप्याभिज्ञानत्वेनोक्त्वा । चिर चिरकाल रुदन्त्या पूर्वानुभूतार्थस्मरणवशादश्रूणि विमुञ्चन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या जानक्या एषोऽय चूडामणि: शिरोरत्न तुभ्य प्रेषित । वाग्रूप चाभिज्ञानद्वय प्रहितमित्यर्थ । वृत्तमुपजाति ॥

निगमयति—

कि वहुना,

किं बहुनेति । बहुना वाग्व्यापारेण किम् । न किमपीत्यर्थ ।

तथापि किंचिद्वक्तव्यमवशिष्ट विद्यत इत्याह—

देव ! तस्या प्रतिष्ठासूनसूनाशैकपालितान् ।
मुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं तवाभिज्ञानमुद्रया ॥ ७७ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे सुन्दरकाण्ड समाप्त ।

देवेति । हे देव स्वामिन् ! प्रतिष्ठासून् प्रस्थातुमिच्छून्, उत्क्रमिष्य प्राणानित्यर्थ । तिष्ठते सन्नन्तादुप्रत्यय । तथा आशैकपालितानाशया त्वदागमनप्रतीक्षयैकया पालितान्गुप्तान् । शिवभागवतवत्समास । तस्या सीताया असून्प्राणान् तवाभिज्ञानमुद्रयाभिज्ञानरूपाङ्गुलीमुद्रिकया तयैवाभिज्ञानमुद्रया मुद्राफलस्येति श्लिष्टरूपकम् । मुद्रयित्वा । निरुध्येत्यर्थ । अह प्रपन्न । आगतोऽस्मीत्यर्थ ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसन्दोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनानन्दलिन्दमानस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डद्युतिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य पद्मान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां सुन्दरकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

---

१ 'कथानाप ज्ञाप्य', 'कथा च विज्ञाप्य' इति पाठ. २ 'एव' इति पाठ ३ 'आशोक' इति पाठ ४ 'त्वदभिज्ञान' इति पाठ

युद्धकाण्डम् ।

इत्थं निजविरचितकवितानर्तितसकलकविमनाजेन तत्रभवता भोजराजेन निर्मितं पञ्चकाण्डसंबद्धं चम्पूरामायणप्रबन्धं परिपूरयितुकामेन लक्ष्मणनाम्ना पण्डितवर्येण विरचितो युद्धकाण्डो निजनिजवैभवानुसारेण रचितः । सोऽयं मयेदानीं व्याक्रियते ॥

अथ तत्रभवान्कविः स्वचिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय शिष्टाचारसमाचरितं शिष्टगुरुचरणारविन्दभोजमहाराजस्मरणरूपं मङ्गलं निबध्नाति—

> दृष्टे यत्र यदृच्छयापि वचसा देवी पुरो वर्तते
> सारस्यं महदभ्युदेति सदसि प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ।
> जायन्ते सकलाः कला अपि नृणां जागर्ति कीर्तिर्नवा
> चेतः स्निह्यति तत्र देशिकपदाम्भोजे च भोजे मम ॥ १ ॥

दृष्ट इति । यत्र यस्मिन्देशिकपदाम्भोजे च यदृच्छया लीलयापि । अत्यादरेण किंचित्तु वक्तव्यमिति भावः । दृष्टेऽवलोकिते सति । नृणाम् । मनुष्याणामित्यर्थः । एतच्च सर्वत्र संबध्यते । वचसा देवी सरस्वती पुरो वर्तते । उपासनादिप्रयत्नं विनैव स्वयं संनिहिता भवतीत्यर्थः । तथा महदनल्पम् । कार्यकारणपर्याप्तमित्यर्थः । सारस्यं कवितारसज्ञत्वम् । अभ्युदेत्यभ्युदयं प्राप्नोति । समुपचयत इत्यर्थः । 'अभ्युपैति' इति पाठः आभिमुख्येन समीपमागच्छतीत्यर्थः । तथा सदसि राजविद्वत्सभास्वित्यर्थः । प्रागल्भ्यं सकलविद्याविवरणप्रौढत्वमुज्जृम्भते विजृम्भितं भवति । तथा सकलाः समस्ता अपि कला इतिहासागमाद्याश्चतुःषष्टिविद्या जायन्तेऽध्ययनपरिशीलनाभ्यासाभावेनैव तत्त्वतोऽवबुध्यन्ते । तथा नवापूर्वा कीर्तिः संस्मार्या जागर्ति विलसति । तत्र तस्मिन्देशिकपदाम्भोजे गुरुचरणारविन्दे भोजे भोजराजे च मम चेतो मनः स्निह्यति । उत्तरीत्या बहुश्रेयस्करत्वात्तादृक् मनस्तत्र स्नेहयुक्तं भवतीत्यर्थः । चतुःषष्टिकलास्तु—'इतिहासागमाद्याश्च काव्यालंकारनाटकम् । गायकत्वं कवित्वं च कामशास्त्रं दुरोदरम् ॥ देशभाषालिपिज्ञानं लिपिकर्म च वाचकम् । सर्वाणि चापदानानि स्वरशास्त्रं तु शाकुनम् ॥ सामुद्रिकं रत्नशास्त्रं रथाश्वगतिकौशलम् । मल्लशास्त्रं सूदकर्म भूरुहाणां च दोहदम् ॥ गन्धवादो धातुवादः खन्यावादो रसस्य च । जलवादोऽग्निसंस्तम्भः खड्गस्तम्भो जलस्य च ॥ वाचः स्तम्भो वयःस्तम्भो वश्याकर्षणमेव च । विद्वेषोच्चाटनं चैव मारणं कालवञ्चनम् ॥ पशूनां श्रवणं चतुर्थे पादुकासिद्धिरेव च । मन्त्रसिद्धिर्घुटिकासिद्धिरिन्द्रजालिकमेव च ॥ अञ्जनं नरदृष्टिस्तु वञ्चनं स्वरवञ्चनम् । मणिमन्त्रौषधानां च सिद्धयश्चोरकर्म च ॥ चित्रलोहाश्मवृक्षारवेणुवर्णाञ्जनक्रिया । अदृश्यकरणी दूरकरणी मृगयादि ॥ वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिराहवकर्म च । लावकुक्कुटमेषादियुद्धकारककौशलम् ॥ चतुःषष्टि-

---

१ एतत्पूर्वम् 'आसीत् पवनसुतेन ज्वलच्छ्माशानपुत्राधिरोहणं भूतमिवानुरागनद्धं दीक्ष्य प्रमोदान्वितः । यो लोकत्रयकण्टकं दशमुखं प्रोद्धर्तुमैच्छत्तमालोक्य वीरवराग्रणीः कपाणिः सदा पातु नः ॥' इति श्लोको दृश्यते क्वचित् । २ 'स्निह्यतु' इति पाठः.

कलाश्वेता कलाविद्धि प्रकीर्तिता ॥' इति । अनुप्रासोऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

संप्रति स्वाहंकारं परिहरति—

भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्य-
न्नल्पीयसापि वचसा कृतिमत्युदाराम् ।
न व्रीडितोऽहमधुना नवरत्नहार-
सङ्गेन किंतु हृदि धार्यत एव तन्तुः ॥ २ ॥

भोजेनेति । तेनासाधारणमहिमास्पदतया प्रसिद्धेन भोजेन । अपिरतिशयार्थः । रचितां प्रणीतामत एवात्युदाराम् । रसालङ्कारायुक्तिशब्दार्थसंघटनोज्जृम्भिततयात्यन्तगम्भीरामित्यर्थः । कृतिं काव्यमल्पीयसाल्पेन । ईषन्मानगौरवरहितेनापीत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिनेयसुप्रत्ययः । वचसा पूरयिष्यन्पूरितां करिष्यन्नहमधुनास्मिन्काले । अधुनेति निपातनात्साधु । व्रीडितो लज्जितो न जातः । क्वायं सर्वज्ञभोजप्रबन्धः, क्व च बाल मदीयेनातिपिष्टेन वचनेन तत्परिपूरणमिति लज्जां न गतोऽस्मीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य तत्रार्थान्तरं न्यस्यति—किंतु । तथाहीत्यर्थः । तन्तुः सूत्रं नवरत्नहारसङ्गेन नूतनमाणिक्यहारसमागमेन हृदि वक्षसि मानसे च धार्यत एवासज्यत एव । न तु परिह्रीयत इत्यर्थः । कुतः । अत एव तत्साम्येन मद्वचनस्यापि महाजनपरिग्रहो भविष्यतीति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एवं निजवाग्व्यापारस्यावकाशं संपाद्येदानीं चिकीर्षितमाह—

मुद्रामुद्रितजीविता जनकजा मोहाकुलं राघवं
चूडारत्नविलोकनेन सुचिरं निध्याय निध्याय च ।
प्रारेभे हृदि लक्ष्मणः कलयितुं पौलस्त्यविध्वंसनं
धीरः[1] पूरयितुं कथां च विमलामेकेन काण्डेन सः ॥ ३ ॥

मुद्रेति । मुद्रया श्रीरामाभिज्ञानमुद्रिकया मुद्रितं स्थापितं जीवितं यस्यास्ता जनकजां जानकीम् । तथा चूडारत्नविलोकनेन चूडामणिदर्शनेन मोहाकुलं मोहविह्वलं राघवं च सुचिरमनल्पकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निध्याय नितरां ध्यात्वा । मनस्यनुसंधायेत्यर्थः । 'ध्यै चिन्तायाम्' इति धातोर्निपूर्वात्क्त्वो ल्यबादेशः । तथा निध्याय दृष्ट्वा च । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । तथा च जनकजां ध्यात्वा राघवं दृष्ट्वेति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । धीरो धैर्यशाली स प्रसिद्धो लक्ष्मणः सौमित्रिरेकेन काण्डेन बाणेन । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । पौलस्त्यविध्वंसनं रावणसंहारं कलयितुं कर्तुं हृदि प्रारेभ उपचक्रमे । मनसि निर्धारितवानित्यर्थः । तथा धीरो विद्वान्स लक्ष्मणो लक्ष्मणनामा कविरेकेन काण्डेन युद्धकाण्डेन विमलां निष्कलङ्कां कथां रावणसंहरणरूपोपाख्यान

1. 'किं न' इति पाठः

पूरयितु हृदि प्रारेभे मनस्युपक्रान्तवान् । अत्र रामलक्ष्मणयोरुभयोरपि त्केवलप्रकृतगोचरश्लेषालङ्कार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम् श्लेषोऽय श्लिष्टत्व सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये ॥' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

कथा पूरयितु प्रारेभ इत्युक्तम् । सप्रति तामेव कथा प्रस्तौति—

आनन्दमन्थरमनन्तरमाञ्जनेया
दाकर्ण्य वृत्तिमनघा जनकात्मजायाः ।
दृष्टिर्दशाननरुषा परुषायमाणा
बाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणाम् ॥ ४ ॥

आनन्देति । अनन्तर चूडामण्यभिज्ञानप्रदर्शनानन्तरमानन्देन मन्थर निर्भर यथा तथा आनन्दपरिपूरितामित्यर्थ । आञ्जनेयादञ्जनातनयाद्धनूमत । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अनघा निर्दुष्टा जनकात्मजाया वृत्तिं वर्तन जीवन वा । 'वृत्ति वर्तनजीवने' इत्यमर । आकर्ण्य श्रुत्वा । रघूणा प्रभुणा श्रीरामेण दशानने रावणे रुषा रोषेण परुषायमाणोग्रायमाणा दृष्टिर्बाणासनोपरि कार्मुकोपरि दधे निचिक्षिपे । महावीर स्वाभाव्याच्छरासनावलोकनसज्ञयैव सुग्रीवादिभ्यो जैत्रयात्रासनाहमाज्ञापयामासेत्यथ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलोकनद्विगुणितरणोत्साह[1] साहाय्यसमयमनुपालयन्नन्धुमिव[2] सिन्धुमवधार्य धार्यमाणधैर्यादगाधमतिरधिरूढत्रिकूटशृङ्गा[3][4] लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनीलप्रमुखमप्यखिलानीक[5] समनीनहत्[6] ॥

अथेति । अथानन्तर सुग्रीवोऽपि दशग्रीवे कुपितस्य राघवस्यावलोकनेन द्विगुणितो द्विरावृत्तो रणोत्साहो रणप्रयत्नो यस्य स तथोक्त । 'लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान्प्रयत्न उत्साह' इति लक्षणम् । सहायस्य भाव साहाय्य सहायकर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । तस्य समय सविदमपि । सीताप्रवृत्त्युपलम्भ्यानन्तर तदपहारिण वैरिण सहत्य पुनस्तामानेष्यामीति पूर्वविहितप्रतिज्ञामित्यर्थ । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । अनुपालयन्ननुवर्तमान । अगाधमतिर्गम्भीरमतिर्धैर्योद्धीरत्वादन्धु कूपमिव सिन्धुमवधार्य । तथा सुतरा निश्चित्येत्यर्थ । 'पुस्येवान्धु प्रहि कूप' इत्यमर । अधिरूढ त्रिकूटशृङ्ग यया ताम् । त्रिकूटाचलशृङ्गाग्रवर्तिनीमित्यथ । लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनीला प्रमुखा प्रधाना यस्य तत्तथोक्तम् । अखिलमप्यनीक वानरसैन्यम् । 'अनीक तु रणे सैन्ये' इति विश्व । समनीनहत्सनाहयामास । नहतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासादीर्घश्च ॥

---

१ 'द्विगुणीकृत' इति पाठ २ 'साहायकमनुपालयन्' इति पाठ ३ 'धैर्यावगाढमति' इति पाठ ४ 'शिखराम्' इति पाठ ५ 'वलिमुखानीकम्' इति पाठ ६ 'समनीनयत्' इति पाठ

वारिदादपि च रामनामत. पूरिता पुनरपाङ्गधारया ।
तत्क्षण प्रति चचाल दक्षिण वाहिनीशमखिलापि वाहिनी ॥ ५ ॥

वारिदादिति । रामनामतो रामाभिधानात् । तद्रूपादित्यर्थ । वारिदाज्जलदात्परपाङ्गधारया कटाक्षरेखया तयैव धारया पुनर्भूयोऽपि पूरिता समभीकृताप्यायिता च अखिला कृत्स्नापि वाहिनी वानरसेना सैव वाहिनी नदी । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती । तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे दक्षिण वाहिनीश प्रति दक्षिणसमुद्रमुद्दिश्य दाक्षिण्यगुणयुक्तसेनानायक चेति गम्यते । चचाल प्रतस्थे । श्लेषसकीर्ण समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् ॥

तत्क्षणे[1] समचलितऋक्षसमुदये[2] [3] कुमुदामोदकारिणि शरभाधिकप्रसादशीले नीलेन्दीवरानन्दिनि दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि समारूढतारानन्दनलक्ष्मणानुगते सैरयमुदयसानुमन्तमिव[4] हनूमन्तमधिरोहति निशाचरतिमिरवारणनिस्तन्द्रे[5] रामचन्द्रे समन्तत कन्दलितबहुलहरिजालकोलाहलभरितहरिदन्तरो निरन्तरास्कन्दितनिकटकान्तारावलिर्वेलीमुखबलमहाम्बुधि ससंभ्रममुदजृम्भत ॥

तत्क्षण इति । तस्मिन्क्षणे । तत्काल इत्यर्थ । सम तुल्य चलित प्रस्थित ऋक्षसमुदयो जाम्बवदादिभल्लूकगण , अन्यत्र नक्षत्रमण्डल यस्य तस्मिन् । 'ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका', 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इति चामर । कुमुदस्य कुमुदनाम्न कपिसेनापतेरामोद सतोषम्, अन्यत्र कैरवोल्लास करोतीति कुमुदामोदकारिणि । 'कुमुद कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुद कपौ' इति विश्व । शरभे शरभाख्यसेनापतावधिकप्रसादशीलेऽत्यन्तानुग्रहतत्परे, अन्यत्र शरस्याश्वबालाख्यतृणविशेषस्य कुसुमस्य भा शोभा तस्या अप्यधिकप्रसादशीलेऽतिनिर्मलस्वभावे । नीलेन्दीवराख्य सेनानायक । अथवा नील इन्दीवरमिव तदानन्दिनि तत्परितोषकारिणि, अन्यत्र नीलोत्पलविकासकारिणि । 'नील कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नानार्थरत्नमाला । दशाननदिशाक्रमणे रावणदिगवस्कन्दने व्यग्र चटुल तेज प्रतापो यस्य तस्मिन्, अन्यत्र दशसख्याकान्याननानि मुखानि यासा तास्तासा दिशानाम् । दशादिङ्मुखानामित्यर्थ । आक्रमण आवरणे व्यग्र वेगवत्तेजो ज्योतिर्यस्य तस्मिन् । 'तेजोऽनले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती । समारूढ समधिष्ठितस्तारानन्दनोऽङ्गदो येन तेन लक्ष्मणेन सौमित्रिणा अनुगतेऽनुसृते, अन्यत्र समारूढा प्रतिदिनमेकैकस्यागधिष्ठाननियमात्समधिष्ठिता यास्तारा अश्विन्यादिनक्षत्राणि ता नन्दयतीति तथोक्त । स चासा लक्ष्मणानुगतो लाञ्छनेनानुसृतश्च तस्मिन् । 'लक्ष्मणा' इति तृतीययानुगतशब्देनालुक्समास । निशाचरा राक्षसास्तिमिराणीव, अन्यत्र शार्वरान्धकाराणि तेषा

१ 'तत क्षणेन' इति पाठ   २ 'समक्षचलित' इति पाठ   ३ 'समुदाये' इति पाठ
४ 'सरभसम्' इति पाठ   ५ 'हरण' इति पाठ

वारणे विध्वसने निखाद्रे जागरूके। रामश्चन्द्र इवेत्युपमितसमास । मिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् । तस्मिन् । उदयसानुमन्तमुदयाचलमिव हनूमन्त सत्वरमधिरोहत्यधितिष्ठति सति समन्तत सर्वत्र कन्दलित समुत्पन्नो बहुलो भूयिष्ठश्च यो हरिजालकोलाहलो वानरसङ्घकलकलो घुमघुमध्वनिश्च तेन भरितानि हरिदन्तराणि यस्य स तथोक्त । निरन्तर नीरन्ध्रमास्कन्दिता आक्रान्ता निकटकान्तारावलि समीपारण्यश्रेणिर्येन स तथोक्त । समानमेतत् । वलीमुखजलमहाम्बुधिर्वानरसेनासमुद्र इवेत्युपमितसमास । ससम्भ्रम साटोपम् । उदजृम्भतोज्जृम्भितोऽभूत् । 'शरभाधिक्यप्रसादशीले' 'लक्ष्मणानुगते' इत्यत्र च शब्दश्लेष । वस्तुत शब्दभेदेन अर्थद्वयावभासेऽपि जतुकाष्ठवदेकशब्दस्य प्रतीते । अयमर्थश्लेष । एकनालावलम्बिफलद्वयवदभिन्नपदेनार्थद्वयप्रतीतेरेतत्सङ्कीर्णयमुपमा ॥

उत्त्रासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्र
वित्रस्तहस्ति विशरारुचमूरुयूथम्।
आलोललोचनतरङ्गकुरङ्गशाव-
मासीदसीम विपिन कपिनर्मघोषै ॥ ६ ॥

उत्त्रासेति। असीम निर्मर्यादम्। अतिविपुलमित्यर्थ । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमर । विपिनमरण्यम् । कर्तृ । कपीना नर्मघोषैर्जनयात्रोत्सवक्रीडोद्घोषै 'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमर । उत्त्रासा भयविभ्रान्ता कासरा वनमहिषा यस्मिंस्तथोक्तम् । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा' इत्यमर । उदञ्चिता उद्भ्रान्ता पञ्चवक्त्रा सिंहा यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। 'सिंहो मृगेन्द्र पञ्चास्य' इत्यमर । वित्रस्ता विभीता हस्तिनो गजा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । विगता शरारुणा व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूना चमूरूणा मृगाणा च यूथा निवहा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'शरारुर्घातुको हिंस्र' इत्यमर । आलोला साध्वसादिलोला लोचनतरङ्गा दृष्टिपरम्परा येषा ते कुरङ्गशावा हरिणशिशवो यस्मिंस्तत्तथोक्त चासीत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सैन्यैस्ततो रघुपति सरितां निवेश
वेशन्तयन्विरलयन्विपिनान्तराणि ।
आरुह्य शैलमपि सह्यमसह्यनातं
मन्दानिलैकनिलय मलयं जगाम ॥ ७ ॥

सैन्यैरिति। ततो नर्मघोषानन्तर रघुपति सैन्यैर्वानरसेनाभि सरिता नदीना निवेश विन्यासस्थानम्। 'निवेश शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तित' इति विश्व । वेशन्तय वेशन्त कुर्वन्। सेनासमर्दादल्पसरासि कुर्वन्नित्यर्थ । 'वेशन्त पल्वल चाल्पसर' इत्यमर । वेशन्तशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात् शत्रादेश । तथा विपिनान्तराणि गहनान्तरालानि विरलयन्विरलानि कुर्वन्। वानरसेनासाटोपधाटीविघट्टन-

---

१ 'सह्यमपि शैलम्' इति पाठ

तरुगुल्मपाषाणतया सुगमनानि कुर्वन्नित्यर्थः। पूर्ववच्छतृप्रत्ययः। सह्यं सह्याख्यमप्य-
सह्यो विरहिणां दुष्प्रसहो वातो यस्मिंस्तं शैलं मार्गसंबद्धं पर्वतमारुह्य ततो मन्दानिलै-
रनिलयं मन्दरगन्धवाहैरनिकेतनं मलयं मलयाख्यं शैलं जगाम। वृत्तं पूर्ववत्॥

गत्वा रामस्तमद्रिं सौमित्रिमिदमवादीत्॥

गत्वेति। रामस्तमद्रिं मलयपर्वतं गत्वा सौमित्रिं प्रतीत्य वक्ष्यमाणप्रकारं वचनम-
वादीदुक्तवान्। वदेर्लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः॥

उक्तप्रकारमेवाह—

अमी तटसमीपनिर्झरतरङ्गरिङ्गत्पयो-
जडीकृतपटीरभूरुहकुटीरसंसारिणः।
मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा
दुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुताः॥ ८॥

अमी इति। तटसमीपेषु सानुप्रदेशेषु ये निर्झराः प्रवाहाः। 'प्रवाहो निर्झरो
झरः' इत्यमरः। तेषां तरङ्गेभ्यो रिङ्गद्भिः स्खलद्भिः पयोभिरम्बुभिर्जडीकृतानि
शिशिरीकृतानि। 'सुषीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः। अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः।
तथाभूतानि यानि पटीरभूरुहाश्चन्दनतरव एव कुटीराणि गृहाणि तेषु संसारिणो
गतावस्थानशीलाः। ताच्छील्ये णिनिः। मलयमेखलासु मलयशैलनितम्बप्रदेशेषु
मेदुराः सान्द्राः। 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः' इति विश्वः। दुरासदा-
न्युद्दीपकत्वाद्दुःसहानि वनप्रियप्रियतमानां कोकिलाङ्गनानां रुतानि कूजितानि येषु
तथोक्ताः। 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः। अमी प्रवर्तमाना
मारुता अनिला मे मम मनो विधुरयन्ति विह्वलयन्ति। विक्लवीकुर्वन्तीत्यर्थः। यमका-
नुप्रासयोः संसृष्टिः। पृथ्वीवृत्तम्॥

इत्यालपन्करुणमेष निरुद्धवेलं
शैलं महेन्द्रमधिगत्य महीमहेन्द्रः।
आवर्तमुद्रितमिवान्वयभूपतीना-
मक्षय्यकीर्तिनिधिमम्बुनिधिं ददर्श॥ ९॥

इतीति। इत्युक्तप्रकारेण करुणं दीनमालपन्व्याहरन्। एष महीमहेन्द्रो भूदे-
वेन्द्रः श्रीरामो निरुद्धवेलमावृतसमुद्रकूलम्। 'वेला कूले च जलधेर्वेला कालविका-
रयोः' इति विश्वः। महेन्द्रं शैलं महेन्द्राख्यकुलपर्वतविशेषम्। 'महेन्द्रो मलयः सह्यः
शुक्तिमानृक्षपर्वतः। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥' इति विष्णुपुराणव-
चनात्। एतेन पूर्वोक्तसह्यमलययोरपि कुलपर्वतविशेषत्वमवगन्तव्यम्। अधिगत्य
प्राप्य। आवर्तैर्जलभ्रमैर्मुद्रितं पिहितम्। प्रतिबद्धमिति यावत्। 'स्यादावर्तोऽम्भसां
भ्रमः' इत्यमरः। अन्वयभूपतीनां सगरादिनिजकुलभूभुजाम्। अक्षेत्तु शक्य

---

१ 'च तमद्रिं' इति पाठः। २ 'अधिगम्य' इति पाठः।

क्षय्य । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपात । ततो नञ्समास । त कीर्ति निधिं यशोनिधानमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अम्बुनिधिं समुद्र ददर्श । अत्रावर्तेषु समुद्रारोपणाद्रूपकालकार । स चोक्तोत्प्रेक्षया ससृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

दृष्ट्वा च तमद्भुतामकृष्टमना रामस्तदिदमाचष्ट ॥

दृष्ट्वेति । तमम्बुनिधिं दृष्ट्वा चाद्भुताकृष्टमना आश्चर्याविष्टहृदय सन् रामस्तदिद वचनमाचष्टावोचत् ।

तत्प्रकारमेवाह—

द्रष्टु नालमगाधता फणिपति सीमान्तरेखा दिशो
द्वीपा सैकतमण्डलानि तदय दूरे गिरा वारिधि ।
येषामेप सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पूरित-
स्तेषा न कुलभूभुजामविहतस्थेम्ने महिम्ने नम ॥ १० ॥

द्रष्टुमिति । (हे सुग्रीव, उल्लोलकल्लोलवेष्टित चञ्चलतरङ्गवेष्टित कल्लोलिनीना नदीना वल्लभ पति समुद्रस्त द्रष्टु प्रेक्षितुमर्हति । यद्यस्मात्कारणात्) फणिपति पाताल्कुहरवासीति शेष । अगाधतामतलस्पर्शताम् । गाम्भीर्यमित्यर्थ । 'अगाधमतलस्पर्शी' इत्यमर । द्रष्टु नाल न पर्याप्त । 'पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु तुमुन्' । दिश सीमान्तरेखा मर्यादावसानभूप्रदेशा । सिकताना समूहा सैकतानि सिकतामयानि । 'सैकत सिकतामयम्' इत्यमर । 'सिकताशर्कराभ्या च' इत्यण्प्रत्यय । तेषा मण्डलानि श्रेणयो द्वीपा सिंहलादयो द्वीपविशेषा । तत्तस्मात्कारणादय वारिधिर्गिरा दूरे । वर्तत इति शेष । अनिर्वाच्य इत्यथ । अत एव वारिधिर्येषा न कुलभूभुजामसत्कुलप्रसूतपूर्वराजन्यानाम् । सगरकुमाराणामित्यर्थ । नखरै सुखादनायासेनाखान्यवदारित । खनतेर्लुङ् । 'भावकर्मणो' इति चिण् । अथानन्तर येन वा । असत्कुलभूभुजा भगीरथेनवेत्यथ । पूरित आप्यायित । 'गङ्गा सागरपूरणा' इति पुराणवचनात्तस्याश्च कापिलानलदग्धसगरतनयसतर्पणार्थं महाप्रयत्नपूर्वकमनेनानीतत्वादिति भाव । तेषा नकुलभूभुजा सगरकुमारभगीरथप्रमृत्यसदन्वयभूपतीनामविहतस्थेम्नेऽप्रतिहतस्थैर्याय । कल्पान्तस्थायिन इत्यर्थ । स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठात् 'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ् च' इति चरारादिमानिच् । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना स्थादेश । महिम्ने माहात्म्याय नमो नमस्कार । 'नम स्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ हरीन्द्रोऽपि महेन्द्रोपान्तकान्तारशोभिनि लोभनीयमलयजातानिले वेलोपवनदेशे रघुपतेर्निदेशेन निवेशयामास बलमखिलम् ॥

अथेति । अथानन्तर हरीन्द्र सुग्रीवोऽपि महेन्द्रस्योपान्तकान्तारेण निस्टार-[१] ण्येन शोभत इति तथोक्ते । लोभनीया मनोहारिणस्ते मलयजातानिला यस्मिंस्त-

१ अत्रत्यधनुश्चिह्नवर्तिन्यारयाभागस्योपल धादर्शेषु मूल नोपलभ्यते २ 'वालानिले' इति पाठ ३ 'वेलावनप्रदेशे दाशरथेर्निदेशेन' इति पाठ

सि-वेलोपवनदेशे समुद्रकूलोद्यानप्रदेशे रघुपतेर्निदेशेनाज्ञयाखिलं बलं निवेशयामास। प्रतिष्ठापयामासेत्यर्थः।

सरसपटीरकुञ्जवनसञ्चनाभिपत-
न्मृगमदगन्धगन्धवहमेदुरितेऽम्बुनिधे।
तटनिकटे लुठत्पनसतालरसालफलै-
रदिनमदा विचेरुरुदरम्भरयो हरयः॥ ११॥

सरसेति। सरसानां सान्द्राणां पटीरकुञ्जानां चन्दननिकुञ्जानां वने, अथवा सरसाः पटीरकुञ्जा यस्मिंस्तस्मिन्वने, सञ्चन् सम्यग्वेगशीलः सन्। 'जुचङ्क्रम्य-' इत्यादिना युच्। अभिपतन् भ्रमन्। तथा मृगमदस्य कस्तूर्या गन्धो यस्य स तथोक्तश्च यो गन्धवहोऽनिलस्तेन मेदुरिते। तत्प्रचुर इत्यर्थः। एतेन मुक्तसञ्चारयोग्यत्वं सूच्यते। 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी' इत्यमरः। अम्बुनिधेः समुद्रस्य तटनिकटे कूलोपान्ते लुठद्भिः पक्वेलिमतया वृन्तात्स्खलद्भिः भुवि लुठद्भिः पनसानां तालानां रसालानां च फलैर्हेतुना उदितमदा उत्पन्नदर्पाः। पुनः। उदरं बिभ्रतीत्युदरम्भरयः स्वोदरपूरकाः। 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' इत्यत्र चकारमात्मम्भर्यादुदरम्भरिरिति निपातनात्साधु। हरयः कपयो विचेरुः। तत्तत्फलभक्षणतत्परतया तत्र विजहुरित्यर्थः। वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः॥

अथ रावणवृत्तान्तमाह—

अनन्तरमपरमहाम्भोधिमिव चलितमम्भोधिरोधस्यम्भोधिविलङ्घ-
ननिश्शङ्कलाघवं राघवानीकमनीकोन्मुखं चारमुखादवधार्य धार्यमा-
णहृदयातङ्कः पङ्कलीनचरण इवैरावणो रावणो निधेयमपरमजानञ्जान-
कीमप्यविमोक्तुकामः कामपरतन्त्रो मन्त्रिभिः समं समाजमाजगाम॥

अनन्तरमिति। तदनन्तरं सेनानिवेशानन्तरमम्भोधिरोधसि समुद्रकूले चलितमपरमहाम्भोधिमिव स्थितमिन्दुप्रभा। तदम्भोधिविलङ्घने समुत्तरणे निश्शङ्कं लाघवं निराघाटपाटवं यस्य तत्तथोक्तमनीकोन्मुखं रणोत्सुकं राघवानीकं श्रीरामसैन्यम्। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति हलायुधः। चारमुखात्कपटपुरुषवचनादवधार्य श्रुत्वा रावणो धार्यमाणो हृदयातङ्को मनोवेदना यस्य स तथोक्तः। अत एव पङ्कलीनचरणः कर्दमनिमग्नपाद ऐरावण इन्द्रगज इवेत्युपमा। अपरमन्यद्विधेयं कर्तव्यम् अजानन्नबुध्यमानः। तर्हि जानकीपरित्यागं कृत्वा तद्भयनिरासं करोत्विति तत्राह—कामपरतन्त्रो मन्मथपराधीनोऽत एव जानकीमप्यविमोक्तुकामोऽपरित्यक्तुमनाः सन्। मन्त्रिभिः सम प्रहस्तादिभिः सह समाजं सभामण्डपमाजगाम प्राप॥

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्रः प्रहस्तमुख्यानिदमावभाषे।
इदं तु मे वाञ्छितमीक्षितं वो वदन्तु यद्वैरिजनोचितं न॥ १२॥

---

१ 'जलधे' इति पाठः २ 'दरस्फुरित' इति पाठः ३ 'अपरमिव चलितं महाम्भोधिम्' इति पाठः ४ 'कृतसेतु रोदसालङ्घन' इति पाठः. ५ 'परम्' इति पाठः ६ 'परवश्चित' इति पाठः ७ 'पुरा' इति पाठः

रह इति । तदानीं तस्मिन्समये रजनीचरेन्द्रो रावणो रह एकान्ते । मन्त्र वादस्य रहसि कर्तव्यत्वादिति भाव । 'रहश्चोपांशु चालिङ्गे' इत्यमर । प्रहस्तमु ख्यान् प्रहस्तप्रमुखान्मन्त्रिण । इद वक्ष्यमाण वचनमाबभाष उवाच । भाषणप्रकार मेवाह—**इदमिति** । इदमेतत् । जानक्या अपरित्यागरूपमित्यर्थ । तुशब्दो ऽवधारणार्थ । मे मम वाञ्छितममिलषित वो युष्माकमीक्षितम् । युष्माभि प्रत्यक्षतो दृष्टमित्यर्थ । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तप्रत्यय । 'क्तस्य च वर्त माने' इति षष्ठी । अत नोऽस्माक यत्त्वस्य वैरिजने प्रत्यासन्न उचित युक्त तद्वदतु सम्यग्विचार्य कथयन्त्वित्यर्थ । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अमी च पुनराशयज्ञा व्यज्ञापयन् ॥

अमी चेति । आशय जानक्या अपरित्यागरूप रावणाभिप्राय जानन्तीति आशयज्ञा । एतेनैतेषामैच्छिकभाषणतत्परत्वमेव, न तु नीतिशास्त्रार्थबोधनप्रवृत्ति तात्पर्यमिति सूच्यते । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । अत एवा भगवान्कात्यायन –'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदात्को भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिक व्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्य व्यर्थत्वमसमर्थनात् । अमी प्रहस्तादिमन्त्रिण पुन शब्दो वाक्यालङ्कारे । व्यज्ञापयन् विज्ञापयामासु ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

देव[1] जीवत्सु भवदाज्ञापरेष्वनुचरेषु[2] परमस्मासु कस्मादयमपवादो दुरवापोरुभुजपञ्जरानीता सीता जातु न जहातु नाथ इत्यभिदधानेषु[4] ।

देवेति । हे देव राजन् ! 'देव सुरे घने राज्ञि' इति विश्व । भवदाज्ञापरेषु युष्मन्निदेशकरणतत्परेष्वस्मासु मादृशेष्वनुचरेषु । महावीरेष्वित्यर्थ । परं जीवत्सु प्राणधारितया वर्तमानेषु सत्सु । अयमपवाद सीताहरणाद्याक्षेप । कस्मात् कुतो हेतो । भवेदिति शेष । न कुतोऽपीत्यर्थ । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमर । जनो नाथ स्वामी । भवानिति शेष । दुरवापेन परेषा दुष्पापेणोरुभुज-पञ्जरेण महाभुजमण्डलेनानीतामपहृता सीताम् । जातु कदाचिदपि । महासङ्कटे ऽपीत्यर्थ । न जहातु न त्यजतु । 'गृहीत न परित्यजेत्' इति वचनादिति भाव । आशिषो लोटि शेषे प्रथम । इत्येवमभिदधानेषु वदत्सु सत्सु ॥

ततो रम्भोपहितहठाङ्कसम्भवशापमम्भोजभव चैतदुपालम्भान्तरायमावेदयन्तमग्रजन्मानमसमानविनयविज्ञानभूषणो विभीषण सरोषमिदमवादीत् ॥

---

१ 'विज्ञापयामासु' इति पाठ २ 'पर चास्मासु' इति पाठ ३ 'अवापो' इति पाठ ४ एतदनन्तरम् 'प्रधानेषु' इति क्वचित् ५ 'तत' इति नास्ति क्वचित् ६ 'हठात्कारसम्भवमम्भोजसंभवशापम्...रायमावेदयन्त दुर्नय तमग्रजन्मान समानयन्विनय' इति पाठ

तत इति । ततस्तदनन्तर रम्भोपहितो रम्भानिबन्धनो नलकूबराभिहितशापो हराद्भसभव कैलासोद्धरणे नन्दीश्वरविरचितशाप । ततो द्वन्द्वे 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति एकवद्भाव । यद्वा रम्भोपहितो रम्भापतिर्नलकूबर स च हराद्भश्च तौ सभव कारण यस्य तम् । बलादन्यनारीग्रहणे मूर्धा शतधा भविष्यतीति रम्भानिबन्धननलकूबरशापम्, वानरैस्त्वद्वशविलयो भविष्यतीति नन्दीश्वरशाप चेत्यर्थ । तथाम्भोजभवशाप पुञ्जिकास्थलाख्याप्सरोनिबन्धनब्रह्मशाप चेतसा सीताया उपालम्भान्तराय सभोगप्राप्तिविघ्नमावेदयन्त प्रस्तादिभ्य कथयन्तमग्रज मान ज्येष्ठभ्रातर रावणम् । विलयो भङ्गः प्रह्वीभाव, विज्ञान शास्त्रजन्यविवेक । असमानेऽसाधारणे विनयविज्ञाने एव भूषण यस्य तथोक्तो विभीषण सरोष सामर्ष यथा तथेद वक्ष्यमाणप्रकार वचनमवादीदुवाच । अम्भोजभवशाप श्रीरामायणे—'अथ सकुपितो देवो मामिद वाक्यमब्रवीत् ॥ अद्य प्रभृति यामन्या बलान्नारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा भविष्यति न सशय ॥ इत्यह तस्य शापस्य भीत प्रसभमेव ताम् । नारोपये बलात्सीता वैदेही शयन मम ॥' इति ॥

विभीषणोक्तप्रकारमेवाह—अहहेत्यादिचतुर्भि —

अहह विधिनियोगादद्य नक्तचरेन्द्र
त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुराग[1] ।
अरुणदवशिखायामामिषग्रासमोहा-
दविरलकृतजिह्वाचापल केसरीव ॥ १३ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमर । हे नक्तचरेन्द्र राक्षसेश्वर, अद्येदानी त्व विधिनियोगाद्दैववशात्परकलत्रे परदारेषु दुर्निवारो निवारयितुमशक्योऽनुराग आसक्तिर्यस्य स तथोक्तोऽसि । परदारानुषक्ते महापातकत्वेन शास्त्रनिषिद्धत्वात्ततो विनिपात एव न श्रेय इति भाव । कथमिव । अरुणाया रक्तवर्णाया दवशिखाया वनवह्निज्वालायाम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते' इति शाश्वत । आमिषग्रासमोहान्मासपिण्डभ्रान्तिवशात् । 'आमिषस्त्रिया मासस्तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति वैजयन्ती । अविरल बहुल यथा तथा कृतम् । अथवाऽविरल विरल सपद्यमान कृत विरलकृतम्, तन्न भवतीत्यविरलकृत बहुलीकृत जिह्वाचापल रसनेन्द्रियप्रवृत्तृष्णा यस्य स तथोक्त । 'श्रेण्यादय कृतादिभि' इति समास । केसरी सिंह इवेत्युपमा । सा च भ्रान्तिमताङ्गेन सकीर्यते । दवाग्निज्वालाखादनस्य केसरिणो यादृशी अवस्था तादृश्येव तवापीत्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥

आकर्ण्य किनरमुखादनघे स्ववशे
काकुत्स्थदारहरणोपगत कलङ्कम् ।
हाहेति मीलितदृशा करयोर्युग त
दद्यौ श्रुतीरपि कथ पिदधातु धातु[2] ॥ १४ ॥

आकर्ण्येति । अनघे निर्दुष्टे स्ववशे निजान्वये काकुत्स्थदारहरणोपगत श्रीराम

---

१ 'उपनत' इति पाठ । २ 'दधातु कथ विधातु' इति पाठ ।

वमभार्यापहरणसप्राप्तम् । तद्वंशोद्भवेन त्वया तस्या अपहृतत्वादिति भाव । कलङ्कमपवादम् । 'कलङ्कोऽङ्कापवादयो ' इत्यमर । किनरमुखात्किनरवचनात् । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । आकर्ण्य श्रुत्वा । हाहेति प्लुते निषादातिशयद्योतनो द्विरुक्तोऽयं शब्द । 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । इत्युक्त्वेति शेष । मीलितदृश स्वादन्दुर्वार्ताकर्णनजनितखेदातिरेकान्निमीलिताक्षस्य धातुर्ब्रह्मणस्तत्प्रसिद्ध करयोर्युग हस्तयुग्म कर्तृ । अष्टानपि । तस्य चतुर्मुखत्वादष्टसख्याका इत्यर्थ । श्रुती श्रोत्राणि कस्मात् पिदधातु आच्छादयतु । द्वयोरष्टाच्छादनेऽपर्याप्तत्वाच्छादयिष्यत्येवेत्यर्थ । तादृग्वार्ताकर्णने कर्णाच्छादनस्यावश्यकत्वादिति भाव । त्वन्मूलेन कूटस्थस्यापि ब्रह्मणो महात्मन सताप सप्राप्त । अतो दुर्जीवितमिति तात्पर्यम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । अत्रोक्त्यव्यवहारासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

पश्येदानीमुदधिपरिखापालिता कुत्र लङ्का
वाचातीत क नु वनचरादागतो दुर्विपाक ।
कर्तुं नक्तचरपरिभवं कापि मायेति शङ्के
जाता सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति ॥ १५ ॥

पश्येति । इदानीमधुना पश्यावलोकय । किं पश्यामीत्यत आह—उदधिनैव परिखया खेयेन पालिता गुप्ता । दुष्प्रवेशेत्यर्थ । 'खेय तु परिखा' इत्यमर । लङ्का कुत्र । वाचातीतोऽनिर्वाच्यो वनचराद्वानरमात्रादागत सप्राप्तो दुर्विपाको वनभङ्गाक्षकुमारादिराक्षसविक्षोभणगृहदाहादिरूपा दुरवस्था क नु कुत्र । तदेतदाश्चर्यमित्यर्थ । अत नक्तचरपरिभव राक्षसविध्वसन कर्तुं काप्यनिर्वाच्या माया विचित्रशक्तिरेव सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति नामभिरुपलक्षिता सतीत्यर्थ । जाता प्रादुर्भूतेति शङ्के तर्कयामि । अन्यथा त्वमीदृगित्रपत्ति सभविष्यतीति भाव । 'मन्ये शङ्के ध्रुव नूनम्' इत्युत्प्रेक्षालकार । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

निगमयति—

किं बहुना,

न गणयसि यदि त्व वानर वा नर वा
ननु परिचितवीर्यौ जिष्णुभूकार्तवीर्यौ ।
न कलयसि यदि त्व नन्दिशाप च धातु
वैरमपि नरवर्ज दुर्जयो दैवयोग ॥ १६ ॥

किं बहुनेति । गतार्थमेतत् ॥ **नेति** । हे रावण ! त्व वानर कपिम् । वानर मानुष वा । न गणयसि यदि न सख्यायसे चेत् । तृणप्रायावेतौ मद्बाहुबलस्य कियन्मात्रमिति न लक्षीकरोषि चेदित्यर्थ । तर्हि जिष्णुभू शक्रपुत्रो वाली । 'जिष्णु शक्रे धनजये' इति निघण्टु । स च कार्तवीर्यश्च तौ परिचितवीर्यौ ननु । पूर्व त्वदनुभूतपराक्रमौ खलु एकेन वालवलयनिबद्धत्वात्, अन्येन यावत्प्रसाद

२ 'मायैव' इति पाठ

वर्धीदृगवाचोति भावः। अत्र तातगौरीविनाशकथ्य तथापि मकारैर्नाथकुलनिर्मूलनाक्रमाणस्य पुरामभक्तस्तुंश्च आरभ्य त्वद्विनाश क्रियन्मात इत्यन्तर्निगूढाभिप्राय। अत एव नन्दिशापम्, वानरैस्तवोपहतिर्भविष्यतीति नन्दीश्वरशाप च नरश्चैव नरं हिन भ्रातुर्वरमपि। नरादिनान्यस्मात् ते विनाश इति ब्रह्मवर चलन्। न कल्यति यदि न मनुषे यदि मानुषदयासि चेत् तर्हि दैवयोगो दैवगतिर्दुर्नयो चेतुमशक्य। 'ईषद्‌ु–' इत्यादिना खल्प्रत्ययः। नन्दीश्वरशाप ब्रह्मवरानुगुण्येन वानराणां नरेण च श्रीरामस्य च प्रत्यासन्नवादत्यामनन्तर मृत्युरिति भावः। मालिनीवृत्तम्॥

इत्यादिनीत्या सहितं हितमभिनदन्तं निजमनुजमनार्य भ्रातरं स्म रातिपक्ष शिक्षणीय इति शासन्त नृशंसे तमरुन्तुदाचरणरोषभीषणो विभीषणो विहाय विहायसि समुत्पतन्तमनूत्पतद्भिश्चतुर्भिरमात्यैः सममतीत्य वारिधिं दूरत एव सवितर्कमुदीक्षमाणान्सुग्रीवादीनन्तरिक्षगत एवमाचष्टे॥

इतीति। इत्यादिरनयादिर्या नीतिर्नातिशास्त्रसमर्थवार्ता तया सहितं सम्यक् यथा तथा हितमभिवदन्तम्। आत्मपतमिजम्। कर्तरि क्तप्रत्ययः। 'मतिबुद्धि–' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वात्। अनुजं विभीषणमनार्यायानुचितभाषिणं भ्रातरम्। 'पीडासमानजन्मनो' इत्यमरः। अरातिपक्ष शत्रुपक्षपातोऽयं शास्तिर्दण्डः शिक्षणीयो दण्ड्य। इत्येवं शासन्ते वदन्ते नृशंसे पापिष्ठम्। 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः' इत्यमरः। तं रावणमरुन्तुदाचरणेन मर्मभेदकरावमानदुराचारदुर्भाषणादिना यो रोषोऽमर्षस्तेन भीषणो भयङ्करः। अरुन्तुदेऽत्र 'विध्वरुषोस्तुदः' इति खशि 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागमः। विभीषणो विहाय त्यक्त्वा विहायस्याकाशे समुत्पतन्तुद्गच्छन्। 'पुंस्याकाशविहायसौ' इत्यमरः। अनूत्पतद्भिरनुपश्चादुत्पतद्भिश्चतुर्भिरमात्यैरनलादिभिर्मन्त्रिभिः समम्। अमा सह सुष्ठु स्वान्तु भरतीत्यमात्या इति विग्रहः। 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः' इत्यमरः। अमाशब्दात्त्यप्। 'अनलश्च हरिश्चैव सम्पातिः प्रमतिस्तथा। एते विभीषणामात्याश्चत्वारो बुद्धिसत्तमाः॥' इति श्रीरामायणे। वारिधिमतीत्योल्लङ्घ्य। दूरत एवान्तरिक्षगतं आकाशे गन्धर्ववत् स्थित सवितर्कम्। सवितर्कम् 'कोऽयं किमस्यागमनप्रयोजनम्' इति ससन्देहमुदीक्षमाणानुन्नमितकन्धरान् सुग्रीवादीन्वानरवरान्प्रति। एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाचष्टेऽवोचत्। एते वानरा मयाभिप्रायमज्ञात्वा रावणसम्बन्धीति अन्यथा करिष्यन्ति। अतो गमनस्य स्वाभिप्रायमेतेभ्यो निवेद्य एतत्पुरस्सरमुखेनैव रामं समाश्रयिष्यामीत्यभिप्रेत्यात्रवीदित्यर्थः। अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अयमेवविधः क्रूरो रावणो राक्षसाधिपः। अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वा तु विकल्पागमनम्॥ इत्येवं कुत्सितो भ्रात्रा न्यायवादी विभीषणः। उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह

¹ 'नीतिसहितम्' इति पाठः २ 'अभिहितवन्तम्' इति पाठः ३ 'अरुन्तुदरोषणभीषणो' इति पाठः ४ 'आचचक्षे' इति पाठः

राक्षसे ॥' इति । ननु 'ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मेष्वेदत्र कारणम् ॥' इति, 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥' इति ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसाम्यमापन्नस्यापि त्यागार्हं रावणं परित्यज्य रामसमीपमागमनं विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्, सत्यम् । 'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य निषेवणात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥' इत्याद्युक्तपतनहेतूनां रावणे परिपूर्णत्वात् 'न पतितैः सह सव्यवहारो विद्यते' इति पतितस्य परित्यागाभिधानात्, 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इत्यादिना अपथप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागश्रवणाच्च न दोष इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

'एवमाचष्टे' इत्युक्तम्, तत्प्रकारमेवाह—

> पौलस्त्यमग्रजनुषं परुषं वदन्तं
> सत्यज्य बान्धवजनं च विभीषणोऽहम् ।
> रामं विराममिह विद्विषतामवाप-
> मापन्नदैन्यहरणं शरणं ममेति ॥ १७ ॥

पौलस्त्यमिति । अग्रजनुषमग्रजन्मानम् । ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । एतेन स्वस्य रावणसम्बन्धेन दोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन 'उपाया नैव सिध्यन्ति ह्यपाया बहुलास्तथा । इति या गर्वहानिश्च सैव कार्पण्यमुच्यते ॥' इत्युक्तलक्षणकार्पण्यरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । परुषं वदन्तमरुन्तुदभाषणशीलं पौलस्त्यं पुलस्त्यवंशोद्भवं रावणं च । एतेन महाकुलप्रसूतत्वेऽपि दुरदृष्टवशात्पापाचारतया परिहार्यत्वं सूच्यते । तथा बान्धवजनं पुत्रमित्रकलत्रादिबन्धुवर्गं च सत्यज्य त्यक्त्वा । एतेन प्रातिकूल्यनिरसनरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । विभीषणाख्योऽहम् । एतच्चोक्तेस्तत्व राहित्येन तेषां विश्वासोत्पादनार्थं स्वनामसङ्कीर्तनमित्यवगन्तव्यम् । विद्विषतां शत्रूणाम् । विरमयतीति विरामं विनाशकम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनक्षममित्यर्थः । आपन्नानां तापत्रयनिपीडितानां दैन्यहरणं दुर्गतिनिरासकम् । सुरनरतिर्यगात्मना सर्वैः प्राणिनां समाश्रयणीयमित्यर्थः । रमयतीति रामं नाम्नैव सकललोकानन्दकरं मम शरणं रक्षकमिति । मत्वेति शेषः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । अवापं प्राप्तवम् । 'रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इति या सुदृढा मतिः । स विश्वासो भवेच्छक्रे सर्वदुष्कृतनाशकम् ॥' इत्युक्तविश्वासरूपकमङ्गं प्रदर्शितम् । तथा च—'आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥' इति भगवच्छास्त्रोक्ता यथायोगाङ्गा शरणागतिः प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । ननु इक्ष्वाकुवंशजस्य राज्ञो रामभद्रस्योक्तगुणसम्पन्नत्वेन परत्वं विभीषणेन कथमुक्तमिति चेत्, 'बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ नानृषिः कुरुते काव्यं नासुरो विन्दते बलम् । नादेवांशो ददात्यन्नं नाविष्णुः पृथि-

१ 'चरन्तम्' इति पाठः

र्वापति ॥' इत्यादिवचनैर्भूपतेर्विष्णुरूपत्वावगमेन 'ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा' इत्यादि-हनूमद्वचनाद्रामस्य ब्रह्मादिभ्योऽधिकशक्तिकत्वेनावगतत्वात् 'परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा ममातिधर्मिष्ठा त स्वधर्मं च पालय ॥' इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा 'धर्मिष्ठस्त्वं सदा वत्स तव चैतद्भविष्यति' इति दत्तवरत्वेन च राम सकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्णं परमधर्मरूप परम-पुरुषरूप श्रीमन्नारायण ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं रमणीयम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमतिकरुण समीरयन्तं समीरसुवा च संप्रलम्भित विज्ञापित निशाचरपतेरनुज निशम्य तदागमनाय किं कारणमिति शङ्कापरवशे निवेदयति हरीशे दाशरथिरतिदयमानमानस स्मयमानो मधुर-मिदमेवादीत् ।

अनन्तरमिति । अनन्तरमतिकरुणमत्यन्तदैन्ययुक्त यथा तथा समीरयन्तम् । 'सवलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । न्यवेदयत मा क्षिप्र विभीषणमुपस्थितम् ॥' इति भाषमाणमित्यर्थ । 'वाचा धर्ममवाप्नुहि' इति न्यायेनाङ्केशेन भवता महानुप कार प्राप्स्यतीति निवेदयन्तमिति भाव । तथा समीरसुवा हनूमता च सप्रलम्भि-तम् । लङ्काप्रवेशसमये ममाय दृष्टो धर्मिष्ठोऽस्मत्पक्षपातेनोपकारमेवाचरितवानित्या-दिप्रलम्भितसहितमित्यर्थ । विज्ञापित निवेदितम् । निशाचरपतेरनुज विभीषण निशाम्य दृष्ट्वा । 'शमो दर्शने' इत्यत शमो दर्शनार्थ अमित्त्वाद्ध्रस्वादेशाभाव । तस्य निशाचरपतेरागमनाय । आगमनस्येत्यर्थ । कि कारण को हेतु । इतीत्थ शङ्कापरवशे वितर्कनतपरे । 'शङ्का वितर्कभययो' इति विश्व । हरीशे सुग्रीवे निवेदयति रावणावरजोऽत्र विभीषण शरणार्थितया समागत इति विज्ञापितवति सति दाशरथि श्रीरामोऽतिदयमान निरवधिपरदु खप्रहाणेच्छातत्परत्वाद्दयमानपयमान मानस यस्य स तथोक्त । तथा स्मयमान । 'स्मितपूर्वाभिभाषी च राघव' इति वचनाद्वा मा नान्छत्रू रावणस्तदनुज एव शरणागत इत्यसतोष एवेति वा । शरणागत एव चेच्छत्रो वा को वा भवतु पुनर्निवेदन किमर्थं शरणागतरक्षणदीक्षितस्य मम निकट इति मन्दहास कुर्वाण इत्यर्थ । मधुर सवेषा श्रवणानन्दकरम् । इद वक्ष्यमाणप्रकार वचनमवादीदुवाच ॥

त प्रकारमेवाह—

अभयागतो मदपयाति चेन्मुधा
रघवो भवन्ति लघवो न किं सखे ।
अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपो
करुणापदं हि शरणागतो जन ॥ १८ ॥

१ 'सप्रलम्भिज्ञापितम्' इति पाठ २ 'निशाम्य तदा तदागमनाय' इति पाठ
३ 'अतिदयमानस्मयमानो' इति पाठ ४ 'अभाषत' इति पाठ ५ 'अयमपयाति' इति पाठ

अभयेति । हे सखे सुग्रीव, अभयागतोऽभयार्थमागतो जन । मन्मत्त सकाशात् । मुधा व्यर्थम् । अप्राप्तमनोरथ सन्निलय । अपयाति चेत् अपगतो यदि । रघवो रघुवंशोद्भवा राजान । अत्र रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वात् । लघवो नीचा न भवन्ति किम् ? । भवन्त्येवेत्यर्थ । न केवल शरणागतसरक्षणमुरयेनाह लघु, किंतु पूर्वेषामपि सम्लन्तनशरण्यानामसत्कुलभूपतीनामपि नच्यापादकत्वेन मूलच्छेदको भवामीति भाव । अतोऽय शरणार्थी रिपो शत्रो रावणस्यानुजो वास्तु । अथवा तनुजस्तनयो वा अस्तु । शरणागतो जन करुणापद हि दयापात्र खलु । अतस्तमवश्यमानयेत्याशय । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥

तदनु हृदयविदा हनूमता सत्वरमानीतो विनीतोऽयमाशरपतिरवन्दत दाशरथिम् ॥

तदन्विति । तदनु श्रीरामवचनानन्तर हृदयविदाऽऽशयाभिज्ञेन हनूमता सत्वरमानीत प्रापितोऽय शरणार्थी आशरपती राक्षसेश्वरो विभीषणो विनीत सन् दाशरथिमवन्दत नमस्कृतवान् । 'राक्षस कौणप कव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशर' इत्यमर ॥

> **रामस्तमाह विनत रजनीचरेन्द्र**
> **दत्त मयाद्य भवते दशकण्ठराज्यम् ।**
> **अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता**
> **सानुप्लव प्लवनमण्डलसार्वभौम ॥ १९ ॥**

राम इति । रामो विनत प्रणत रजनीचरेन्द्र विभीषणमाह ब्रूते स्म । आहेति पलन्तत्वेन ब्रूतिवत् भ्रान्तम् (१) । तदुक्त वामनेन—'आह ब्रूतिना पलन्तत्वभ्रमात्' इति । उक्तप्रकारमेवाह—हे विभीषण ! अद्येदानीं मया भातीति भवते तुभ्यम् । भातेर्डवतुप्रत्यय । दशकण्ठराज्य रावणसाम्राज्य दत्त वितीर्णम् । अत्र भविष्यदर्थत्वेऽपि भूतत्वेन सिद्धवत्कृत्यानुवाद । एतेन श्रीरामस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालनधौरेयत्वमुक्तम् । तथा च रामायणवचनम्—'निहत्य रावण युद्धे सप्रहस्त सबान्धवम् । राजान त्वा करिष्यामि लङ्काया राक्षसेश्वर ! ॥' इति । ननु भ्रात घातयित्वा कथ तद्राज्य भोक्तुमुचितमित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—अस्मिन्निति । अस्मिन्नर्थेऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्वालिनो राज्यभोक्ता राज्यानुभवक । अनुप्लव प्लवीत्यनुप्लवा अमात्यभृत्यादयस्तै सह सानुप्लव । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभाव । प्लवगमण्डलसार्वभौम कपिराष्ट्रचक्रवर्ती सुग्रीव । सर्वभूमेरीश्वर सार्वभौम इति विग्रह । 'तस्येश्वर' 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इत्यण्, 'अनुशतिकादीना च' इत्युभयपदवृद्धि । उदाहरण निदर्शन दृष्टान्त । उपमानमिति यावत् । अतो नानौचित्यशङ्का कार्येति भाव ।

---

१ 'तदद' इति पाठ

नायं दृष्टान्तालङ्कारः । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वेन बाधात् । किंतूदाहरणशब्देन तुल्यत्वाभिधानादुपमालङ्कारः । अत एव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेरित्यैकावलीकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उक्तमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—

तथाहि,[1]

तथाहीति । स एव प्रकार इत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> **श्रेयः पदात्पदमुपैति विधेः प्रसादा-**
> **न्न्यायस्तदद्य फलितं हि विभीषणे तु ।**
> **रेखातपत्रसहितं पदमस्य गृह्ण-**
> **न्नेकातपत्रसहितं पदमेष भेजे ॥ २० ॥**

श्रेय इति । श्रेयो राज्यादिकं कर्तृ । विधेः प्रसादात् दैवानुग्रहात् । 'विधिर्विधाने दैवे च' इति विश्वः । प्रायो भूम्ना । 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमरः । पदात् स्थानात्[2] स्थानान्तरं चेति गम्यते । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । उपैति प्राप्नोतीति यत् इत्यध्याहारः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । न्याय्यवचनमित्यर्थः । अद्य इदानीम् । विभीषणे तु विभीषण एव । तुशब्दो व्यवच्छेदार्थकः । फलितं फलवत् । चरितार्थं जातमित्यर्थः । 'तारकादिभ्य इतच्' हिरवधारणार्थकः । कुतः । यत् यस्मात् एष विभीषणः । रेखा । आतपत्राकाररेखेत्यर्थः । तत्सहितं महापुरुषत्वाभिचिह्नितमस्य श्रीरामस्य पदं चरणम् । स्थानं चेति गम्यते । गृह्णन् स्वीकुर्वन् । एकातपत्रसहितमेकच्छत्रयुक्तम् । निःसपत्नमित्यर्थः । पदं साम्राज्यं भेजे प्राप । अतः श्रेयसः पदात् पदान्तरप्राप्तिरिति एतत् फलितं जातमिति युक्तमुक्तमिति भावः । श्लेषानुप्राणितोऽयं विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

असौ पुनरग्रत एव भरताग्रजापाङ्गसुधातरङ्गाभिषिक्तोऽपि पुनरुक्तराज्याभिषेकः सकलविस्रम्भभाजनतया सुग्रीव इवापरो दशग्रीववल्लभमखिलमावेद्य सद्य एव लङ्कापुरसमास्कन्दनाय सेनासमुत्तरणहेतुं सेतुं विधातुमाराधय[3] वारानिधिमिति सविनयमेनं विज्ञापितवान्[4] ॥

---

१ 'तथाहि' इति नास्ति क्वचित्　　२ 'उपैति' इति पाठः　　३ 'यत्' इति पाठः
४ 'आराधयतु' इति पाठः

असाविति। असौ विभीषण । पुन शब्दो वाक्यालङ्कारे। अग्रतोऽनुपदमेव भरताग्रजस्य श्रीरामचन्द्रस्यापाङ्गसुधातरङ्गै कटाक्षामृतलहरीभिरभिषिक्तोऽपि पुन रक्ताराज्याभिषेक पुनर्विरचितसाम्राज्याङ्गभूताभिषेक श्रीरामेण करुणाकटाक्षाव लोकनपूर्वक लङ्काराज्येऽभिषिक्त इत्यर्थ । सकलविस्रम्भभाजनतया समग्रविश्वास पात्रतया । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । अपर सुग्रीव इव स्थित सन् इत्युत्प्रेक्षा। अखिल समग्र दशग्रीवबल रावणशक्तिं सैन्य वा । 'बल सैन्य बल स्थौल्य बल शक्तिर्बलोऽसुर' इति शाश्वत । आवेद्य । 'अवध्य सर्वभूताना गन्धर्वोरगरक्षसाम्। राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयम्भुव ॥' इत्यादिना विज्ञाप्येत्यर्थ । सद्योऽविलम्बेनैव लङ्कापुरस्य समास्कन्दनाय समाक्रमणार्थ सेनाया वानरसैन्यस्य समुत्तरणहेतु समुद्रोल्लङ्घनसाधन सेतु निधातु बद्धु वारानिधिं नीरनिधिम्। 'आप स्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमर । आराधय प्रार्थय। इत्यनेन प्रकारेण सविनय सप्रश्रय यथा तथैव श्रीराम प्रति विज्ञापितवान् ॥

तत श्रीराम किमकाषीदित्याह—

अथ वारानिधिं ध्यायन्नम्भोधिहृदयेशय ।
व्यानशे दर्भशयन वेदीमिव हुताशन ॥ २१ ॥

अथेति। अथ विभीषणविज्ञापनानन्तर श्रीरामो वारानिधिं ध्यायन् प्रमादनाय चिन्तयन्। अम्भोधिहृदयेऽम्भोधितीरे शेत इति तथोक्त सन्। 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्यय । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक्। दर्भशयन दर्भरचितशयन वेदिं परिष्कृतभूमिम्। 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर । हुताशनोऽग्निरिव व्यानशे । अत्राविशिश्ये इत्यर्थ । उपमालङ्कार । तेन प्रार्थनावैधम्र्येऽपि प्रकारान्तरेण कार्य निर्वाहकत्व शुचित्व च द्योत्यते। तथा च रामायणवचनम्—'एवमुक्त कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपते । सविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशन ॥' इति ॥

तत्र च[1] कुशास्तरणमध्यमध्यासीने देवे रामभद्रे[2] नियन्त्रित इव नियमवशान्निशात्रयमपि निर्ध्यानवति[4] प्रसाद नाससाद यादसांपति ॥

तत्रेति। तत्राम्भोधितीरे च कुशास्तरणमध्यम् । दर्भशयनमध्यप्रदेश इत्यर्थ । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम्। अध्यासीनेऽधिष्ठिते देवे स्वामिनि रामभद्रे नियमवशाच्चिष्टापारतन्त्र्यान्नियन्त्रिते नियमित इव । वस्तुतस्तु सकलनियन्तृत्वात्तस्य न तथात्वमिति भाव । निशात्रयमपि । तिसृषु निशास्वपीत्यर्थ । 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । निर्ध्यानवति नितरा ध्यानतत्परे सत्यपि यादसा जलजन्तूना पतिर्जल निधि । 'रत्नाकरो जलनिधिर्यादसांपतिरपांपति' इत्यमर । अत एव प्रसादमनुग्रहम्। आभिमुख्यमिति यावत्। नाससाद न प्राप । तथा च रामायणवचनम्—'तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमु ॥' इति ॥

---

१ 'च' इति नास्ति क्वचित् २ 'निध्यानवति देवे रामचन्द्रे' इति पाठ ३ 'नियतिवशात्' इति पाठ ४ 'निध्यानवति' इति नास्ति क्वचित्

ततश्च श्रीरामः किं कृतवानित्याह—

व्यापारयन्नथ विलोचनकोणमब्धौ
कोपारुण कुटिलितभ्रुकुटीविटङ्क ।
आदातुमैहत धनु प्रथमो रघूणा
पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥ २२ ॥

व्यापारयन्निति । अत्र निशात्रयानन्तर कोपारुणम् । मया प्रार्थनायां कृतायामपि मत्सामर्थ्यापरिज्ञानेन तूष्णीं स्तब्धभावेनैवायमनादृत्य तिष्ठतीति समुत्पन्नकोपसरक्तमित्यर्थ । विलोचनकोण नेत्राञ्चलम् । अब्धौ व्यापारयन्प्रसारयन् कुटिलितो वक्रीकृतो भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गो विटङ्क इव यस्य स तथोक्त । रघूणा प्रथम श्रीरघुनायक । पितामहस्यायं पैतामहो य प्रथमसर्ग अप्सृष्टिरित्यर्थ । 'अप एव ससर्जादौ' इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । तस्य समापनाय सङ्क्षेपाय । विध्वंसनायेत्यर्थ । धनुरादातुम् ऐहतैच्छत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आदाय च दुराप चापमारोपयत विशिखमनलशिखम् ॥

आदायेति । दुराप परैर्दुष्प्राप चापमादाय चानलशिख विशिखमाग्नेयास्त्रमारोपयतानुसंधितवान् ॥

नाथो विमोक्तुमुदयुङ्क्त न यावदेष
पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् ।
सतापिनी नयनवारिमिषेण तावं
न्मन्दाकिनी किमुत वारुणमालम्बे ॥ २३ ॥

नाथ इति । एषोऽयं नाथो रघुनायक पाथोनिधेर्जलनिधे । 'कबन्धमुदकं पाथ ' इत्यमर । उपरि पावकरूपमस्त्रमाग्नेयास्त्रं यावद्यदा विमोक्तुं नोदयुङ्क्त नोद्युक्तवान् । तावत्तदानीमेव मन्दाकिनी वियद्गङ्गा सतापिनी स्वप्रियतमस्य महाविपत्ति सम्प्राप्तेति संतापवती सती । नयनवारिमिषेण नेत्राम्बुव्याजेन । वारुण वरुणदेवताकं सलिलास्त्रमालम्बे किमुत स्वीकृतवती किम् । अत्र पतिविपत्तिनिमित्तिकस्य मन्दाकिनी बाष्पस्य बाष्पत्वमपह्नुत्य वारुणास्त्रत्वेनोत्प्रेक्षा । तथाग्नेयास्त्रप्रयोगसंतापयो कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वादसंगत्यलङ्कार । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगति ' इति लक्षणात् । अयं चोक्तोत्प्रेक्षानुगत इति सङ्कर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रुषा विशिखमुज्झितं जहति राघवे लाघवा-
दजायत रजायतश्वसितनक्रचक्राकुलम् ।
रसातलवलत्तिमि स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-
प्रविष्टगिरिकन्दर तरलमन्तर वारिधे ॥ २४ ॥

रुषेति । राघवे श्रीरामे रुषा रोषेणोज्झितसमुद्गतज्वाल विशिख बाणम् ।

---

१ 'इव' इति पाठ २ 'तावम्' इति पाठ

आग्नेयास्त्रमित्यर्थ । 'घृणिज्वाले अपि शिखे', 'पृषत्कबाणविशिखा' इति चामर । लाघवाद्धस्तलाघवाज्झटिति सृजति सति । जहाते शतृप्रत्यय । वारिधेरन्तर मध्य (कर्तृ)। 'अन्तर परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि । किंतु मध्येऽवकाशे वा' इति वैजयन्ती । रुजा उपताप । 'स्त्री रुग्रुजा चोपताप-' इत्यमर । 'पिद्भिदादिभ्योऽङ्' । अथवा रुजेति वेदनाभेद । तथायतान्यतिदीर्घाणि श्वसितानि निश्वासा यस्य तथोक्तेन नक्रचक्रेण कुम्भिकापरपर्यायनक्रग्राहव्यूहेनाकुल सकुलम् । 'नक्रस्तु कुम्भीनस' इत्यमर । रसातले पाताले वल्गतो वल्गमानास्तिमय शतयोजनविस्तृतकाया मीनविशेषा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । 'राजीव शकुलस्तिमि' इत्यमर । अत्र वल्गतेरनुदात्तत्वेऽपि चरितो चिक्रणेन तस्यानित्यत्वज्ञापना परस्मैपदप्रयोग । अत एव 'वल्गतेरात्मनेपदमनित्यमित्यनित्यत्वज्ञापनात्' इति वामन । तिमिना निषेव्या कुम्भिनो जलचारिणो यस्मिंस्तत् । कुम्भीनसं सर्पविशेषे । कुम्भीनसो लोहिताहि' इति वैजयन्ती । प्रविष्टानि गिरिकन्दराणि मैनाकादिपर्वतबिलानि यस्मिंस्तत्तथोक्त च तत्तरल विघूर्णितमजायत जातम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षण वै जलनिधि क्षन्ता च युगान्तानलस्य सहनोऽपि गरलदहनोष्मणो सोढापि वाडवगाढावलेहस्य तितिक्षुरपि भार्गवतीक्ष्णपरशो परिशोषयन्तमन्तरङ्गमङ्गारमयं शरवरं निमिषमपि न विषेहे ॥[४]

तत्क्षणमिति । तत्क्षण तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अयं जलनिधि वारिनिधिरपि । युगान्तानलस्य प्रलयकालाग्ने । 'कर्तृकर्मणो कृति-' इति कर्मणि षष्ठी । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । क्षन्ता च सहनशीलोऽपि । 'क्षमूष् सहने तृच' । गरलदहनोष्मणा नियतात्मकुक्षिनिवासस्य शेषाशीविषस्य विषज्वलनपरितापाना वा सहनो मर्षण । वाडवस्य वडवानलस्य यद्गाढावलेढ निरन्तरदृढतरास्वादनम् । 'गाढावलेपस्य' इति पाठे दृढदाहगर्वे । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । तस्य सोढापि । सहेस्तृच् । भार्गवतीक्ष्णपरशोर्जामदग्न्यनिशितकुठारस्य । ब्राह्मणेभ्य सवसर्वसहा दत्त्वा स्वनिवासप्रार्थनासमये प्रयुक्तस्येति भाव । तितिक्षु क्षान्तिशीलोऽपि । क्षमते सन्नन्तादुप्रत्यय । अङ्गारमयमग्निस्वरूपमन्त परिशोषयन्तमप्रमेयमप्यरिन्छेद्यमानभाव शरवरमस्त्रोत्तम निमिष निमेषमात्रमपि । किमुत चिरकालमिति भाव । न विषेहे न चक्षमे । स्वतो दु सहस्य तत्रापि कोपावेशेन श्रीरामप्रेरितस्यास्त्रस्य क क्षमेतेति भाव ॥

शरणमथ शरव्यथानिदान जलनिधिरेष जगाम राममेव ।
परपकुलिशपातमेव किं वा जलधरमर्थयते न जीवलोक ॥२५॥

शरणमिति । अथानन्तरम् । एष जलनिधि समुद्र शरव्यथानिदान शरजनितात्यन्तसतापकारणम् । 'निदान त्वादिकारणम्' इत्यमर । राम श्रीराममेव शरण

१ 'च' इति नास्ति क्वचित् २ 'दाहनोष्मणाम्' इति पाठ ३ 'वलेपस्य' इति पाठ
४ 'शरवयम्' इति पाठ

रक्षम्म्। 'शरण गृहरक्षित्रो ' इत्यमर । जगाम प्राप । गमेर्लिट्। कुत एतदित्या-
शङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—परषेति । जीवलोक प्राणिसमूह परषोऽसह्य कुलिशपातो
यस्मात्तम्। जलधरमेव नार्थयते न याचते किम्। जलमिति शेष । याचत एवे-
त्यर्थ । अतोऽस्यैतच्छरणागमनमिव युक्तमिति भाव । 'अर्थ याञ्चायाम्' इति धातु ।
'अथेमेऽर्थयतेरर्थायासे याञ्चावरोधयो ' इति वचनात्। वैधर्म्येण दृष्टान्तालकार ।
पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

**आगत्य चानुपदमुपदीकृतचित्ररत्नराशिर्जलराशिर्विनीतवेषोपजात-
नुतिभिर्नतिभिरभ्यनन्दयद्रघुनन्दनम् ॥**

आगत्येति । आगत्य शरण प्राप्य च जलराशि । अनुपदमनन्तरमुपदीकृत उपाय-
नीकृतश्चित्ररत्नराशिर्येन स तथोक्त सन्। 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमर ।
विनीर्तवेषोऽनुद्धताकार । विनयप्रह्वीभाव इत्यर्थ । उपजातनुतिभिर्विरचितस्तोत्रैर्न-
तिभिर्नमस्कारैश्च रघुनन्दनमभ्यनन्दयदतोषयत्। उपायनस्तुतिनमस्कारै श्रीरामस्य
कोपोपशम चकार । 'प्रणिपातप्रतीकार सरम्भो हि महात्मनाम्' इति भाव । अत्र
नतिभिरिति बहुवचन नाना भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकत्व द्योतयति । तथाविधानामेव श्रेय-
स्करत्वात्। तथा च श्रुति —'भूयिष्ठा ते नम उक्तिं विधेम' इति ॥

**तदनु सहितममोघ वैधात्रमस्त्र कुत्र च वनचरधामनि मरुसीमनि
निनिपात्यताम्, सह्यते मया सलिलावष्टम्भ , संप्रत्येव नलो विद
धातु सेतुमित्यभिदधानो मन्दमन्दमन्तरधात् ॥**

तदन्विति । तदनु रघुनन्दनाभिनन्दनानन्तर सहित धनुषि योजितममोघमन्यर्थ
वैधात्रमस्त्र ब्रह्मास्त्र वनचराणामाभीरप्रमुखाणा पापात्मना धामनि निवासस्थाने कुत्र च
वार्सीधिमरुसीमनि मरुदेशे विनिपात्यता विसृज्यताम्। मया सलिलावष्टम्भ सलि-
लप्रतिबन्ध सह्यते मृष्यते । सप्रतीदानीमेव नल सेतु विदधातु विरचयतु इतीत्थम-
भिदधानो भाषमाण । सागर इति शेष । मन्दमन्द मन्दप्रकारम्। 'प्रकारे गुणवच
नस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अन्तरधादन्तर्हितोऽभूत् ॥

तत किं तत्राह—

आदिष्टा रघुनन्दनेन हरयोऽप्यष्टासु दिक्षु क्षणा-
त्त्रैलोक्याश्रितमूलमध्यशिखरान्धात्रीधरानाहरन्।
ये क्षिप्ते सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जङ्गालता
निर्गच्छन्नचिराय निर्झरपयः पूरै पुपूरे पुन ॥ २६ ॥

---

१ 'नूतनरत्न ' इति पाठ २ ' वारिराशि ' इति पाठ ३ ' वेषविशेषोपजातनतिभिनु
तिभि इति पाठ ४ 'अस्त्र वैधात्रम्' इति पाठ ५ 'कुत्रचन वनमामनि विनिपात्य साध्यो
मया सलिलविष्टम्भ' इति पाठ ६ ''पुनरेन' इति पाठ

आदिष्टा इति । हरयो वानरा रघुनन्दनेनादिष्टा सेतुनिबन्धनार्थं पर्वतानाहर्तुमिति शेष । अष्टास्वपि दिक्षु । स्थितानिति शेष । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । पातालमर्त्यस्वर्लोका इत्यर्थ । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तत्राश्रितानि सङ्गतानि मूलमध्यशिखराणि येषा तानित्यतिशयोक्ति । धरन्तीति धरा । पचाद्यच् । वानीय उदार् पर्वतान् क्षणादाहरन्नानीतवन्त । ततो नलेन सलिले क्षिप्तैर्वानीधरैर्जलधिर्जलनिर्विर्निम्बाल्लता पद्धताम् । 'निषद्वरस्तु जम्बाल पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमर । यातोऽपि । निर्झरपय पूर्वगिरिप्रवाहै । 'प्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमर । अचिराय शीघ्रमेव निरगच्छन् । उपचय प्राप्नुवन्नित्यर्थ । पुनर्भूयोऽपि पुपूरे पूरित । पूरे कर्मणि लिट् । अत्राम्बुधे पङ्किलत्वनिर्झरपय पूरितत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानाद सबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति पूर्वोक्तया सङ्कीर्यते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-
ज्जलचरजीवजीवनदगन्धमहौषधय ।
स्फुटितधराविराजदहिपुगवफूत्करण-
क्षुभितगुहागृहोत्थितमहाहरयो गिरय ॥ २७ ॥

अथेति । अथानन्तर जलधौ जलनिधौ । अतिदूरनिपातेनात्यन्तविप्रकृष्टपातेन सुदूरावगाहनेन वा दलता विशीर्यमाणाना जलचराणा नक्रादिजलजन्तूना जीवात्मप्राणिना जीवनद पुनरुज्जीवको गन्ध आमोदो यासा तास्तथोक्ता महौषधय सञ्जीविन्यादिलताविशेषा येषा ते तथोक्ता इति बहुव्रीहि । स्फुटिता निपातेन यो वेगस्तेन दलिता या धरा समुद्राधारभूमिस्तस्या विराजता प्रकाशमानानामहिपुगवाना पाताल वासिना महोरगाणा च फूत्करणैर्मुखनिश्वासमारुतै क्षुभिता क्षोभ प्रापिता । अत एव गुहागृहेभ्य कन्दरमन्दिरान्तरालेभ्य उत्थिता निर्गता महाहरयो महासिंहा येषा ते तथोक्ता गिरय पर्वता निपेतु पतन्ति स्म । अत्र पूर्वोत्तरवाक्ययोरसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्त्यो सङ्कृष्टि ॥

अलक्षितमहीधरग्रहणमस्फुटक्षेपण
विचित्रघटन ततो विरचितो नलेनामुना ।
अवोधि हरियूथपैरधिदयोधि सेतुर्महा-
म्भुवो भुज इवाभयं निजतनूभवो लम्भयन् ॥ २८ ॥

अलक्षितेति । तत गिरिनिपातानन्तरमित्यर्थ । अलक्षितमदृष्ट महीधरग्रहण पर्वतस्वीकरण यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अस्फुटक्षेपणमप्रकाशनिक्षेपण यथा तथेत्यतिशयोक्ति । तथा विचित्रा आश्चर्यकरी घटना यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अमुना नलेनाधिपयोधि पयोधौ इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव ।

१ 'दत्तजीवनवगन्ध' इति पाठ २ 'गृहासिक' इति पाठ ३ 'चभवत्' इति पाठ

विरचितो निर्मितो महानलायत सेतुर्हरियूथपैः कपिश्रेष्ठैर्निजतनूभुवः स्वपुत्रिकायाः सीताया अभयं भयाभावम्। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। लम्भयन्प्रापयन्। भुवो भूदेव्या भुज इवेत्युत्प्रेक्षा। अबोधि बुद्धम्। बुध्यते कर्तरि लुङ्। 'दीपजन-' इत्यादिना च्लेश्चिणादेशः। पृथ्वीवृत्तम्॥

अनन्तरमन्तर्मुखा इव वलीमुखाः प्रबोधेनेव सेतुपथेन संसारमिव दुस्तरं तरंगिणीपतिमतीत्य सद्य एव प्रकाशं गिरीशं सुवेलमवलोकयन्तो मुहुर[1]विदन्परमानन्दम्॥

अनन्तरमिति। अनन्तरं सेतुनिर्माणानन्तरम् अन्तर्मुखा आत्मनिष्ठा योगिन इव वलीमुखा वानराः प्रबोधेन तत्त्वज्ञानेनेव सेतुपथेन। 'ऋक्पू-' इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः। संसारं पुनर्मित्रकलत्रादिबन्धुरूपां संसृतिमिव दुस्तरं तरितुमशक्यम्। 'ईषद्दु-' इत्यादिना खल्प्रत्ययः। तरंगिणीपतिं समुद्रमतीत्य तीर्त्वा सद्यस्तदानीमेव प्रकाशं चक्षुर्गोचरं भास्वरं च। 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिः। सुवेलं सुवेलाख्यं पर्वतं शोभनमर्यादं च। 'वेलाब्धितीराब्धिवृद्ध्योः कालमर्यादयोरपि' इति नानार्थरत्नमालायाम्। गिरीशं पर्वतश्रेष्ठं परमेश्वरं च। अवलोकयन्तः पश्यन्तः साक्षात्कुर्वन्तश्च। मुहुः पुनः पुनः परमनिर्वाच्यमानन्दं संतोषं ब्रह्मानन्दं चाविदन्नलभन्त। अनेकेवेयमुपमा श्लेषसंकीर्णा॥

वलयिततटदेशैर्वाहिनीनां निवेशै-
रविरलवनरेखामध्यमध्यास्त रामः।
कपिकलकलशीर्यत्कन्दरामन्दिरान्त-
श्चलितकुपितसिंहत्रस्तवेलं सुवेलम्॥ २९॥

वलयितेति। रामो वलयिततटदेशैरावेष्टितसानुप्रदेशैर्वाहिनीनां कपिसेनानाम्। 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती। निवेशैः शिबिरैरविरलानि सान्द्राणि वनरेखामध्यानि वनश्रेण्यन्तरालानि यस्य तं तथोक्तम्। 'पङ्क्तिश्रेणीरेखास्तु राजयः' इत्यमरः। कपिकलकलैर्वानरकोलाहलैः शीर्यतां विदीर्यमाणानां कन्दरामन्दिराणां गुहागृहाणामन्तर्मध्यप्रदेशः। 'अन्तर्मध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारार्थेऽपि दृश्यते' इति विश्वः। ततश्चलिता कोलाहलासहिष्णुतया निर्गताः। तथा कुपिताश्च ये सिंहास्तेभ्यस्त्रस्ता भीता वेला लक्षणया तटवर्तिजन्तवो यस्य तं सुवेलमध्यास्ताधिष्ठितवान्। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम्। मालिनीवृत्तम्॥

तदनु दशमुखोऽपि[2] शुकमुखादतिलङ्घितजलधिमधिगतसुवेलारामं रामं निशम्य सम्यगवगमनाय रघुनायकबलमनुप्रै[3]षितयोर्विदितवि[4]भीषणप्रेरणाकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयोर्विपन्नाधारदाशरथिविमोचितप्राणयोः शुकसारणयोर्वचसा प्रा[5]सादमुदग्रमा-

---

१ 'अविन्दत महान्तमानन्दम्' इति पाठः। २ 'अपि' इति नास्ति क्वचित्। ३ 'प्रहितयोः' इति पाठः। ४ 'वेषविभीषणावेदितकुपित' इति पाठः। ५ 'प्रासादाग्रम्' इति पाठः।

साथ प्रत्येकशस्तदावेद्यमानान्प्रवर्धमानान्समरसंनाहमतीन्प्लवगसेनाधिपतीनतिधीरतया सावधीरणमवेक्षमाणः प्रतिपक्षबलप्रशासिनावुभावप्युपेक्षमाणः शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिरप्यवगताशेषवृत्तान्तस्तान्तः सुचिरमनुचिन्तयन्नन्तिकासीनमतिविनयप्रह्वं विद्युज्जिह्वमुपह्वरे किमप्यभिधाय सौधादवततार ॥

तदन्विति । तदनु सुवेलाधिष्ठानानन्तरं दशमुखो रावणोऽपि शुकमुखाच्छुकार्यदूतप्रणिधिवचनादतिलङ्घितजलधिं सेतुमार्गेणातिक्रान्तवारिधिमधिगतसुवेलारामम् अधिष्ठितसुवेलाचलोद्यानं रामं निशम्य श्रुत्वा । सम्यगवगमनाय सम्यक्परिज्ञानायम् । रघुनायकस्य बलमनु सैन्यमुद्दिश्य प्रयातयोर्गतयोः । तथा विदितः तद्वृत्तान्तज्ञानमस्यास्तीति विदितः । अर्श आद्यच्प्रत्ययः । स चासौ विभीषणश्च तस्य प्रेरणेन रावणप्रेषितावेतौ गूढपुरुषौ गृह्णीध्वमिति चोदनया कुपितस्य क्रुद्धस्य कपिलोकस्य वानरनिवहस्य नियन्त्रणेन । तत्कृतनिबन्धनेनेत्यर्थः । नितान्तखिन्नयोरत्यन्तखेदमापन्नयोः । ततो विपन्नाधारेणार्तरक्षकेण दाशरथिना विमोचितप्राणयोस्त्याजितजीवनयोः शुकसारणयोर्गूढपुरुषयोर्वचसा वचनाद्वानरबलं स सम्यग्दृष्ट्वा निबन्धमुक्तौ पुनः रावामागतावित्येवंभूतवाक्यात् । उदभ्रमुन्नतं प्रासादं हर्म्यमासाद्याधिरुह्य प्रत्येकशो भागतस्ताभ्यां शुकसारणाभ्यामावेद्यमानान् ज्ञाप्यमानान् प्रवर्धमानान् वृद्धिं प्राप्नुवानान् समरसंनाहमतीन्युद्धसंनद्धा बुद्धिर्येषां तान् प्लवगसेनाधिपतीन्सुग्रीवाङ्गदादिसेनानायकान् अतिधीरतयात्यन्तगम्भीरतया हेतुना सावधीरणं सावज्ञमवेक्षमाणोऽवलोकयमानः । तथा प्रतिपक्षस्य बलप्रशंसिनौ शत्रुसैन्यस्तावकौ । उभावपि शुकसारणौ च । उपेक्षमाणः । 'रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिधावताम् । उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥' इत्यादिना गर्ह्यमाण इत्यर्थः । तथा शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिर्गूढपुरुषैरवगताशेषवृत्तान्तो ज्ञाताखिलसैन्यप्रवृत्तिः । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । अत एव तान्तः खिन्नः । सुचिरमनल्पकालमनुचिन्तयन्नेतद्विजये क उपायो भवेदिति विचारयन्नन्तिकासीनं निकटवर्तिनमतिविनयप्रह्वमत्यन्तविनयेन नम्रं विद्युज्जिह्वं नाम कंचिन्महामायाविनं राक्षसं प्रति उपह्वरे रहसि । अव्ययमेतत् । किमपि कंचिद्वचनमभिधाय । मायाकल्पितं रामशिरः सधनुः प्रदर्श्य सीतां प्रलोभयेत्येवंभूतं वाक्यमुक्त्वेत्यर्थः । सौधादवततारावरूढवान् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचरो निदेशान्निशाचरपतेर्दाशरथिशिरः सशरं धनुरपि निर्माय मायानुभावादाहृतानीतमित्यभिधाय निधाय च पुरो निदाघातिशयसंतापिनीं वासन्तीमिव वैद्युतानलार्चिश्चिरकालविरहविह्वलीकृतामाकुलीचकार मैथिलीम् ॥

१ 'प्रवर्धमान' इति पाठः २ 'प्लवगम' इति पाठः ३ 'तावुभौ' इति पाठः ४ 'प्रणयिभि' इति पाठः ५ 'वृत्तान्त सान्तस्ताप' इति पाठः ६ 'क्षणदाचरोऽपि' इति पाठः ७ 'चिरकालविह्वलाम्' इति पाठः

तत्क्षणमिति । तत्क्षण तस्मिन्क्षणे क्षणदाचरो विद्युज्जिह्वो निशाचरपतेर्निदेशा-द्रावणाज्ञावशाद्धेनोर्मायानुभावाश्रितमोहनशक्तिसामर्थ्याद्दाशरथे श्रीरामस्य शिर सशर सत्राण धनुरपि वनुश्च निर्माय प्रहस्ताहत्वायुद्धादानीतमितीत्थमभिधायोक्त्वा पुर सीताया अग्रे निधाय निक्षिप्य च निदाघातिशयेन घर्मातिशयेन ग्रीष्मकालप्रयुक्तोष्मा-धिक्येन सतापिनी परितप्यमानाम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्व । वासन्ता माधवीलताम् । 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमर । वैद्युतानल इवेत्युपमा । चिरकालविरहेण बहुकालवियोगेन विह्वलीकृता मैथिलीमातुलीचकाराकुली कृतवान् । तदेतत्प्रसन्नगोपरि मुसलाघातप्राय चण्डभानुसतप्ताय दावानलवेष्टमानरूप चाभूदिति भाव ॥

तत प्रबुद्धा च सा[1] मुग्धा पुनस्तथ्यमिति विचार्य तदनार्यं पर्यदेव-यत पतिदेवता ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर पतिदेवता पतिव्रता सा मैथिली मुग्धा मूर्च्छिता पुन प्रबुद्धा बोध प्राप्ता सती । अनार्यं मायिक तन्धनु शिरश्चाथ यथार्थमिति विचार्य पर्यदेवयत व्यलापीत् । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥

तत्प्रकारमेवाह—

रक्षोवरोधवसतिं रजनीचरीणा
रक्षोपरोधमपि रावणभर्त्सनं च ।
सर्वं सहे यदुपलम्भधिया स एव
सर्वंसहे भवति ! जीवति हन्त सीता ॥ २० ॥

रक्ष इति । रक्षसो रावणस्यावरोधवसतिमन्त पुरावस्थानम् । अत्यन्तदुरवस्थापा-दिनीत्यर्थ । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर । रजनीचर्यश्च रजनीचराश्च तेषाम् । अतिभयकराणामिति भाव । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेष । रक्षया गुप्त्या य उपरोधो निर्बन्धस्तमपि रावणस्य त्रिलोककण्टकस्य भर्त्सन तर्जन चेति सर्वं यस्य श्रीरामस्यो-पलम्भधिया प्राप्त्याशया सहे मृष्यामि । 'सह मर्षणे' लट्स्तङ् । स श्रीराम एवमित्थ-भूत । छिन्नशीर्षो जात इत्यर्थ । अद्यापि । सर्वं सहत इति सर्वंसहा । हे सर्वं-सहे वसुमति । 'सर्वंसहा वसुमती' इत्यमर । भातीति भवती । हे भवति पूज्ये ! 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्यय । 'उगितश्च' इति ङीप् । सीता । स्वय मित्यर्थ । जीवति प्राणान् धारयति । हन्त । एतद्दर्शनसमकालमेव प्राणनिष्क्रमणेन भाव्ये तथा न भूतमित्यस्य तविरोध इत्यर्थ । सर्वंसहाया सर्वसाक्षित्वाज्जननमातृत्वाच्च ता सबोध्येत्थ विलापो युक्त एवेति भाव । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयोरनुप्रासयमक-विशेषयो ससृष्टि ॥

इत्येवमत्याहितमत्या समेतामेता[3] सद्य आसाद्य 'सखि वैदेहि !

---

१ 'सा' इति नास्ति क्वचित्   २ 'इति' इति नास्ति क्वचित्   ३ 'समेतामेतामासाद्य' इति पाठ

देहि[1] मे वच । मम[2] वचो विधेहि । कथमियं[3] दशा । दशाननकृता माया हि सेयम्[4] । मा याहि मनसि वैधुर्यम् । अखिल[5]जगतीधुर्यभुज-बलाभिरामे रामे[6] किमिदमनार्यमविचार्यम्' इति भाषमाणा[7] नवीना-सारनिष्यन्दिनी कादम्बिनीव घर्मोद्वेगिनीं केकिनीं सरमा चिरमा-श्वासयामास ॥

इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेण अत्याहितमत्या विभीतबुद्ध्या । यद्वा अत्याहिते आविताऽनपेक्षितव्यापारे या मतिस्तया समेताम् । तादृग्बुद्धिमतीमित्यर्थ । 'अत्याहित महाभीति कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमर । एता सीता सद्योऽविलम्बेनव । अन्यथा महाननर्थ स्यादिति भाव । आसाद्य सनिधाय । हे सखि प्रिये । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीप् । हे वेदेहि मैथिलि ! मे मह्य वचो देहि । मा प्रति वदस्वेत्यर्थ । तथा मम मे वच । मया वक्ष्यमाण वाक्यमित्यर्थ । विधेहि कुरु । मदीयवचन श्रुत्वा समाहितमनस्का भवेत्यर्थ । किं तद्वच इत्यत आह—इय वर्तमाना दशा व्यामोहावस्था कथ कुत । न कथमपीत्यर्थ । किंतु सेय शिरोधनुराद्याहरणक्रिया दशाननेन महामायाविना रावणेन कृता प्रयुक्ता माया हि । चित्र खल्वेतत्सर्वं विद्धि भयस्वेत्यर्थ । हिरवधारणे । अत मनसि वैधुर्यं वैक्लव्य मा याहि मा प्राप्नुहि । कुत । अखिलजगतीधुर्यं सकललोकधुरधरम् । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्यय । यद्भुजबलबाहुपराक्रमस्तेनाभिरामे कमनीये रामेऽनार्यं तुच्छमिदमेतच्छिरश्छेदादिकृत्य विचार्य किं विचारयितु योग्य किम् । न विचार्यमेवेत्यर्थ । अत्यन्तविरुद्धत्वादिति भाव । इत्यनेन प्रकारेण भाषमाणा सरमा विभीषणपत्नी नवीनासारनिष्यन्दिनी प्रत्यग्रजल-धारावर्षिणी कादम्बिनी मेघमाला । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमर । घर्मोद्वेगिनीं ग्रीष्मोष्मपरिक्लिष्टाम् । 'उद्वेगस्तिमिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि' इति शब्दार्णव । केकिनीमिव मयूरीमिव चिरमाश्वासयामास उपलालितवती । उज्जीवितवतीत्यर्थ ॥

अथ निगदितनीतिं मुञ्च मुञ्चेति सीता-
मविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम् ।
मनसि न बहु मेने मन्त्रिण माल्यवन्तं
दिवि परममरीणा मण्डलं माल्यवन्तम् ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ मायाप्रयोगानन्तरमविरतरणकण्ड्वा बहुलतरसमराभिनिवेशेन भीषण । नन्द्यादित्वाल्ल्युट् । अय रावण सीता श्रीरामपत्नीं परमपतिव्रताम् । मुञ्च मुञ्चाभीक्ष्ण्य त्यज । आभीक्ष्ण्ये द्विर्भाव । अन्यथा महाननर्थो भविष्यतीति भाव । इत्येव निगदितनीतिमुक्तनीतिवचन माल्यवन्त माल्यवन्त नाम मन्त्रिण मनसि बहु

---

१ 'वै देहि वच' इति पाठ २ 'मम वचो विधेहि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'तव दीना दशा' इति पाठ ४ 'सेय' इति नास्ति क्वचित् ५ 'निखिल' इति पाठ ६ 'रामेऽपि' इति पाठ ७ 'अभिदधाना' इति पाठ

गुरु यथा तथा न मेने न बुध्यते स। किंतु दिवि स्वर्गे। 'द्यौ स्वर्गनभसोरपि' इति विश्व । मालैव माल्यम् । 'चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्' इति क्षीरस्वामी । तद्वत्तम् । पुष्पस्रगलंकृतमित्यर्थ । अमरीणां मण्डल पर सुरसुन्दरीनिकरमेव । 'मण्डल त्रिषु' इत्यमर । बहु मेने। सीतामपरिष्वज्य श्रीरामेण रणे निहत सन् स्वर्ग गन्तुमैच्छदित्यर्थ । अनुप्रासयमकयो संसृष्टि । मालिनी वृत्तम् ॥

अथ रामोऽपि कामोचितवेपविभीषणामात्यविदितरक्षोनगररक्षोदन्तो हृदन्तोपजातसमरसरम्भधीरम्बुधिमेखलालङ्कारसरणेर्लङ्कायाः प्राग्द्वारस्थाय प्रहस्ताय पर्यस्ताहितप्राणानिलं नीलं दक्षिणद्वाररक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयं तारेयं प्रत्यग्द्वारपालनाधिकृत पाकशासनजिते पराक्रममिव तनूमन्त हनूमन्तमन्तर्व्यूहविहितरक्षाय विरूपाक्षाय रक्ष प्लवगऋक्षाधिपतीन्प्रतिनिधीन्विधाय विधाय च सज्यं धनुरनुजेन सम सभीकाभिमुखेन दशमुखेन गुप्तमुत्तर गोपुरमुत्तरङ्गो वलैरपररोध ॥

अथेति । अथानन्तर रामोऽपि कामोचितवेषा इच्छासदृशवेषधारिण विहितप्रतिभूमिका इत्यर्थ । तथाभूतेभ्यो विभीषणामात्येभ्योऽनलादिविभीषणमन्त्रिभ्यो विदितो विज्ञातो रक्षोनगरस्य रावणराजधान्या लङ्काया रक्षोदन्तो रक्षणवार्ता यस्य तथोक्त । तथा रामायणे श्रीराम प्रति विभीषणवचनम्—'अनलश्च हरिश्चैव सपातिप्रमदस्तथा । गत्वा लङ्का ममामात्या पुरीं पुनरिहागता ॥ भूत्वा शकुनय सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् ॥' इत्यादि । अत एव हृदन्ते हृत्प्रदेशे उपजाता समरे सरम्भधी कोपबुद्धिर्यस्य स तथोक्त । 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इत्यमर । अम्बुधिमेखलालङ्कारसरणे । भूतधात्रीभूषणायमानाया इत्यर्थ । 'भूतधात्र्यब्धिमेखला' इत्यमर । लङ्काया प्राग्द्वारे तिष्ठतीति तथोक्ताय। 'सुपि स्थ' इति कप्रत्यय । प्रहस्ताय प्रहस्ताख्याय राक्षससेनापतये पर्यस्ताहितप्राणानिल निरस्तशत्रुप्राणवायुम् । शत्रुकुलान्तकमित्यर्थ । नील नाम वानरसेनापतिं प्रतिनिधिम् । निधायेति सर्वत्र सबध्यते । तथा दक्षिणद्वारं रक्षत इति तद्रक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेय त्रैलोक्यविजयधुरधर तारेय तारातनयमङ्गदम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । उभयत्रापि टक्येयादेश । प्रत्यग्द्वारपालन प्रतीचीद्वारसंरक्षणमधिकरोतीति तदधिकृते । करोते क्विप् । पाकशासनजित इन्द्रजिते । कृधातो कर्मणि क्तप्रत्यय । पाकशासनजिति विषये तनूमन्त मूर्तिमन्त पराक्रममिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हनूमन्तम् । तथा अन्तर्व्यूहे मध्यगुल्मे विहितरक्षाय कृतसरक्षणाय विरूपाक्षाय राक्षससेनाधिपतये च रक्ष प्लवगऋक्षाधिपतीन्विभीषणसुग्रीवजाम्बवत । प्लवगऋक्षेत्यत्र 'ऋत्यक' इति साहित प्रकृतिभाव । प्रतिनिधी प्रतिभटान् विधाय कृत्वा। नियुज्येत्यर्थ । तथा धनुश्च सज्यमारोपितगुण विधाय । अनुजेन सम लक्ष्मणेन

१ 'प्लवगम' इति पाठ २ 'विनिधाय' इति पाठ

सह । बलैर्वानरसैन्यैरुत्तरङ्गः समुद्भट सन् । समीकाभिमुखेन समरोन्मुखेन द खेन गुप्त रक्षितमुत्तरमुत्तरदिगवस्थित गोपुर पुरद्वारमुपरुरोधावरुत्सीत्, रुणद्धि स्म

> अत्याकुला हरिवलैरवलोक्य लङ्का
> दत्तार्गलेषु दशकन्धरकिंकरेषु ।
> आरक्षकैस्त्वरितमन्तकराजधान्या
> मुद्धाटिताभिरुदभावि कवाटिकाभि ॥ ३२ ॥

अत्याकुलामिति । हरिबलैर्वानरसेन्यैरत्याकुलामत्यन्तसकुला लङ्कामवलोक्य दशकन्धरकिंकरेषु रावणभृत्येषु दत्तार्गलेषु सघटितकवाटेषु । वानराणामन्त प्रवेश-निरोधार्थं कवाटाच्छादितद्वारेषु सत्स्वित्यर्थं । 'कवाटमरर तुल्ये' इत्यमर । अन्तकराजधान्या यमपुर्यां कवाटिकाभि कवाट कर्तृभि । गौरादित्वान्ङीष् । अत एवोक्तममरकोशे—'ह्वा स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विपक्षापचयो यदि' इति । बाहुल्य पतीति । तत स्वार्थे क । 'केऽण' इति ह्रस्व । आसमन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्ष रैर्द्वारपालकै । 'नन्दिग्रहि–' इत्यादिना पचाद्यच् । 'आरक्षिकै' इति पाठ आरक्षा प्रयोजनमेषामारक्षिकै । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । त्वरित शीघ्रम् । 'जवोऽथ शीघ्र त्वरितम्' इत्यमर । उद्घाटिताभिर्विघटिताभिरुदभाव्युद्भूतम । 'भुवो भावे' इति उङ् । 'चिण्भावकर्मणो' इति चिण् । समनन्तरमेव महारणे निपत्य पुर्ने रागन्तॄणा राक्षसानाम् । अनेकमेव द्वार चेन्महासकट भविष्यतीति धिया यमद्वा-रपालका सर्वाण्यपि द्वाराणि शीघ्रमुद्धाटितकवाटानि चक्रुरित्यर्थं । राक्षसाना पापि ष्ठाना यमपुरप्रवेशनैयत्यादिति भाव । मृत्युस्तेषामतिसनिहितोऽभूदिति फलितार्थं । लोके तावदज्ञ स्वरक्षणार्थ केवल वृथा व्याप्रियते । भवितव्यस्त्वविपत्त्यादिर त्वाव श्यकतया स्वयमेव भवति न चैतज्ज्ञात्वहो मृता पशव इव शोच्या इति तात्पर्यार्थं । अत्र यमनीकवाटोद्घाटनासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

तत्क्षण लक्ष्मणाग्रज सुग्रीवेण सह सुवेलाचलकूटमधिरुह्य त्रिकूटावनीधरचूडामणिं सिंहलद्वीपकमलकर्णिका निर्माणकौशल विश्वकर्मणो निवेदयन्तीं निशाचरहरीणांमनवरतवन्दीकृतामरपुर-श्रीवाप्पनदीमाद्यकोपवनसीमान्तरा निरन्तरसेवासमागतदिक्पाल-कुलमातङ्गमदाम्बुपङ्किलवाह्याङ्गणोत्सङ्गां लङ्कामवलोकमानस्तत्र चैकत्र समुन्नतं सौधमधिवसन्त सतमसमिव सदेहबन्धमान्तिकञ्च रोदस्तविमलमुक्तातपत्रनिभात्सतारकेण विभावरीपतिनेव सेव्य-मान वैमानिकवधूविधूयमानधवलचामरद्वन्द्वशोभितमभितश्चलितम-

---

१ 'तत्क्षण च' इति पाठ २ 'कौशलीम्' इति पाठ ३ 'अनारत' इति पाठ ४ 'उपवनसीमान्ता मीमान्तराद्' इति पाठ ५ 'दिक्पालमातग' इति पाठ ६ 'च' इति नास्ति क्वचित् ७ 'मिषाद' इति पाठ ८ 'धवल' इति नास्ति क्वचित्

न्दाकिनीपरीवाहमिवाञ्जनाचलमखिलजगद्विजयवर्णावलीमतिनिर्णायकैरनेकविधसमीकाभिघातमग्नभग्नैरावणविषाणकुलिशाग्रैरुत्कीर्णविशालवक्षःस्थलफलकमानीलतया लसच्छायमाच्छादिताभिनवलोहितवल्पाटलपट सन्ध्यारागबन्धुरं कंधरमिव ददर्श दशकन्धरम् ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणे तस्मिन्क्षणे लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः सुग्रीवेण सह । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरपि वानरैः सहेत्यर्थः । सुवेलाचलकूटं सुवेलाख्यगिरिशिखरमधिरूढोऽधिष्ठितः सन् । त्रिकूट इत्यवनीधरः पर्वतो राजा च गम्यते । तस्य चूडामणिं शिरोरत्नम् । त्रिकूटाचलशिरोभूषणायमानमित्यर्थः । रूपकालंकारः । सिंहलद्वीप इत्यष्टादशद्वीपेषु प्रसिद्धो यो द्वीपोऽन्तरीपम् । 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्' इत्यमरः । द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीप इति विग्रहः । सुप्सुपेति समासः 'ऋक्पूः–' इत्यादिना समासान्तोऽकारः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीकारादेशः । स एव कमलं तस्य कर्णिका बीजकोशिकाम् । परमशोभावहतया तन्मध्यवर्तिनीमित्यर्थः । अनेकदेशवर्त्यश्लिष्टपरम्परितरूपकम् । विश्वकर्मणो गीर्वाणशिल्पिनः । 'विश्वकर्मा दिनकरे तथा गीर्वाणशिल्पिनि' इति वैजयन्ती । निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । विश्वकर्मणा यावत्स्वकौशलं निर्मितामित्यर्थः । अत्र कौशलतत्कार्ययोर्भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । एतेनास्यासाधारणनिर्माणसौष्ठवसम्पत्त्वं सूच्यते । निशाचरा राक्षसा एव हरयः सिंहास्तेषां निवेशदरीं नियतनिवासगुहामिति रूपकम् । अनवरतं निरन्तरं बन्दीकृता उपग्रहीकृता या अमरपुरस्य सुरसुन्दर्यस्तासां बाष्पैर्नेत्राम्बुभिः । 'बाष्पो नेत्राम्बुधूमयोः' इत्यभिधानात् । नद्येव माता येषां तानि नदीमातृकाणि । नद्यम्बुजीवनदेशभूतानीत्यर्थः । 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । तान्युपवनसीमान्तराण्युद्यानप्रदेशान्तराणि यस्यास्ताम् । बन्दीकृतसुरसुन्दरीबाष्पाम्बुप्रवाहपरिपूरितोद्यानवनमध्यप्रदेशामित्यर्थः । अनाप्तवन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । निरन्तरमनवरतं सेवार्थं रावणोपासनार्थं समागतस्य सप्राप्तस्य दिक्पालकुलस्येन्द्रादिदिगीश्वरसङ्घस्य ये मातङ्गा ऐरावतादिमत्तगजास्तेषां मदाम्बुना पङ्किलः पङ्कवान् बाह्यप्राङ्गणोऽसत्रो बहिर्भवनान्तरप्रदेशो यस्यास्तामिति पूर्ववदतिशयोक्तिः । 'उत्पन्नो भुक्तसयोगे वस्त्यस्यूर्ध्वेतरेऽपि च' इत्युत्पलमालायाम् । पङ्किलत्वं पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलच् । बाह्येत्यत्र 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च' इति वक्तव्यात्ष्यञ् । लङ्कामवलोकमानोऽवगम्यमानस्तत्र लङ्कायाः कस्मिंश्चित्प्रदेशे समुन्नतमत्युन्नतं सौधम् । प्रासादमित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् । अधिवसन्तमधितिष्ठन्तम् । सदेहबद्धं मूर्तिमत् सन्तमसं विष्वग्ध्वान्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः । विष्वक्सन्तमसम्' इत्यमरः । 'देहबद्धम्' इति पाठे गृहीतशरीरमित्यर्थः । 'वाहिताग्न्यादिषु' इति निष्ठायाः परनिपातः । वाहिताग्न्यादिराकृतिगणः । अन्तिकचरेण पार्श्ववर्तिना उद्धूतमुत्क्षिप्तं यद्विमलमुक्तातपत्रं स्वच्छतरमौक्तिकच्छत्रं तन्निभात्तया-

१ 'उत्तीर्ण' इति पाठः २ 'लोहितपटमाधटलसन्ध्या' इति पाठः

मात् । 'व्याजे निभे ना सदृशे निष्कथो वाक्यलिङ्गयो' इति नानार्थरत्नमाला । सतारकेणाश्वियादिनक्षत्रयुक्तेन निशाकरीपतिना चन्द्रेण सेव्यमानमुपास्यमानमिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा । विमानेन सचरन्तीति वैमानिका देवा । 'चरति' इति ठक् । तेषा वधूभ्या रमणीभ्या विधूयमान पार्श्वद्वयेऽपि सवीज्यमान यद्धवलचामरद्वन्द्व पाण्डुरवालव्यजनयुगल तेन शोभित प्रकाशमानमत एवाभित उभयत । उभयपार्श्वयोरित्यथ । चलितौ प्रसृतौ मन्दाकिनीपरीवाहौ गङ्गाप्रवाहौ यस्य त तथोक्तम् । 'जलोच्छ्वासा परीवाहा' इत्यमर । अञ्जनाचल कज्जलशैलमिव स्थितमित्युपमा उत्प्रेक्षा वा मतभेदात् । अखिलजगता समस्तलोकाना या विजयवर्णावल्यो विजयज्ञापकाक्षरविन्यासास्तन्मातिनिर्णायकै । तादृग्भ्रान्तिजनकैरित्यर्थं । अतएव भ्रान्तिमदलकार । अनेकविधसमीकेष्वसख्यातरणेष्वभिघातै सप्रहारैर्मग्नानि सुदूर प्रविष्टानि अत एव भग्नानि विदलितानि यान्यैरावणविषाणकुलिशाग्राणीन्द्रगजदन्तवज्रमुखानि तैरुत्कीर्णं विक्षिप्त विशाल यद्वक्ष स्थल तत्फलकमिव यस्य तम् । आनीलतया लम्बच्छाय समन्ताद्विनीलतापिञ्छगुच्छसमानकान्तिमभिनवलोहितवत्प्रत्यग्रशोणितवत्पाटलोऽरुणो य पट स आच्छादितोऽवसितो येन त तथोक्तम् । 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमर । अत एव सध्यारागेण वन्धुर सुन्दरम् । 'वन्धुरं सुन्दरे नम्रे' इत्यमर । कन्धरमम्बुधरमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा उपमा वा । 'पुसि क क शिरोऽम्बुनो' इत्यमर । दशकन्धर रावण ददर्श ॥

> कोपादुत्पतितस्तदा हरिपति कोटीरमुत्पाटितं
> चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुदृढीचक्रे च वैभीषणम् ।
> युद्ध्वा तत्प्रथमावमानकुपितेनैतेन बुद्ध्वा ततो
> मायामस्य जगाम कोमलगुणग्राम स रामं पुन ॥३३॥

कोपादिति । तदा रावणदर्शनसमये हरिपतिर्वानरेश्वर सुग्रीव कोपात्तद्दर्शनजनितामर्षाद्धेतोरुत्पतित । रावणाधिष्ठितसौधमुद्दिश्येति शेष । 'दृष्ट्वा च रावण युद्धे दर्शनादवधारय' इति श्रीरामायणवचनात् । श्रीरामसनिधौ स्वोत्कर्षं समर्थयितु सत्वरमुत्थित इत्यर्थं । नैर्ऋतनायकस्य रक्ष पते रावणस्य । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर । कोटीर मुकुटमुत्पाटित चक्रे । आकृष्य भुवि निपातयामासेत्यर्थं । 'आकृष्य मुकुट चित्र पातयित्वापतद्भुवि' इति रामायणवचनम् । तथा वैभीषण विभीषणसबन्धिन कोटीर सुदृढीचक्रे सुदृढीकृतवान् । अभूततद्भावे च्वि । रावणकोटीरविघटनेन विभीषणकोटीरसघटन निश्चित चकारेत्यथ । अत्र भविष्यद्यत्वेऽपि सिद्धवत्सुघातद्भूतार्थप्रयोग । अस्य तत्प्रथमावमानकुपितेन स एव प्रथम आद्यस्तत्प्रथम । तावत्पर्यन्त कुत्रापि भङ्गाभावात्तेनावमानेनावज्ञया हेतुना कुपितेन क्रुद्धेन । एतेन रावणेन सह युद्ध्वा मुष्टितलप्रहारैर्विचित्रगतिविशेषैर्युद्ध कृत्वा ततोऽस्य[1] रावणस्य माया मायाबलसमाश्रयारम्भ बुद्ध्वा ज्ञात्वा पुनर्भूयोऽपि कोमलगुणग्राम रमणीयसकलसद्गुणाभिराम श्रीराम जगाम प्राप । तथा च रामायणम्—'एतस्मि-

१ 'च' इति पाठ

न्तरे रक्षोमायाबलमथात्मन । आरब्धुमुपसपेदे ज्ञात्वा वै वानराधिप ॥ उत्पपात तदाराश जितश्वासी जितक्लम ॥' इति । अनातिविस्तरेण वक्तव्यार्थस्य सङ्क्षेपेण कथना संक्षेपो नाम गुण । लक्षण तूक्तम्। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

ततो विरचिततत्साहसोपालम्भविधिना दाशरथिना समन्त्र्य मन्त्रिभि समादिष्ट साधिष्ठभुजशौर्यशाली वालिनन्दन सलील सालमुल्लङ्घ्य लङ्का प्रविश्य नि शङ्को नृशंसमिति शशंस निशिचरपतिम् ॥

तत इति। ततस्तदनन्तर तस्य सुग्रीवस्य यत्साहस रावणोपर्युत्पतनरूपम विचारकृत्य तस्योपालम्भविधिर्निन्दावचनरचना स रचित कृतो येन तथोक्तेन। तथा च रामायणम्—'असमन्त्र्य मया सार्धं तदिद साहस कृतम् । एव साहसयुक्तानि न कुर्वन्ति जनेश्वरा ॥' इति । विरचितसुग्रीवोपालम्भेनेत्यर्थ । 'य सनिन्द उपालम्भ' इत्यमर । दाशरथिना श्रीरामेण (कर्त्रा) मन्त्रिभि सुग्रीवविभीषणाद्यमात्यै सह समन्त्र्य दूतप्रेषणस्य राजधर्मत्वात्सम्यग्विचार्य समादिष्ट । 'गत्वा सौम्य दशग्रीव ब्रूहि मद्वचनादिदम्' इत्यादिनाज्ञप्त साधिष्ठेन बाढतरेण भुजशौर्येण बाहुपराक्रमेण शालते शीलमिति तथोक्त । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि । साधिष्ठेति । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति साधादेश । वालिनन्दनोऽङ्गद सलील सविलासम्। सोत्पतनपाटवमित्यर्थ । साल प्राकारमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य। 'प्राकारो वरण साल' इत्यमर । लङ्का प्रविश्य नि शङ्को निर्भीक सन् नृशस पापिन त निशिचरपति रावणम्। इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शशंसोवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—सोऽहमित्यादिपञ्चभि । तत्रादौ कस्त्व कस्य वा दूत इत्याशङ्कायामाह—

> सोऽहं प्लवङ्गमपतेस्तनयस्त्वदीय
> नि श्वासगन्धिनिजवालधिमण्डलस्य ।
> कालस्य दूषणखरत्रिशिरोमुखाना
> पौलस्त्य ! मा रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति। हे पौलस्त्य ! स प्रसिद्धोऽह त्वदीयनि श्वासाना तावकोच्छ्वासाना गन्ध आमोद सबन्धो वास्यास्तीति तथोक्तम्। निजवालधिमण्डल स्वकीयवालवलय यस्य तस्य। वालेन त्वा निबध्य कक्षे निक्षिप्तवत इत्यर्थ । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो' इति विश्व । प्लवङ्गमपतेर्वालिनस्तनय । तथा मा दूषणखरत्रिशिरसो मुखानि मुख्या येषा तेषा राक्षसानाम्। 'मुख तु वदने मुख्ये लोने द्वाराभ्युपाययो' इति यादव । कालस्यान्तकस्य। 'कालो दण्डधार श्राद्धदेवो वैवस्वतो-

---

१ 'विरचित' इति नास्ति क्वचित् २ 'सोपलम्भ' इति पाठ ३ 'समाभन्त्र्य' इति पाठ ४ 'समभ्यादिष्ट' इति पाठ ५ 'उल्लङ्घयन्' इति पाठ ६ 'नि शङ्क' इति नास्ति क्वचित् ७ 'रोधि' इति पाठ

ऽन्तर' इत्यमर । रघुपते श्रीरामस्य दूतमवधेहि जानीहि । निजस्वरूपकथनाय देशेन तदीयमर्मोद्घाटनमित्थं कृतवानित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रक्ष पते ! रघुपतेर्नयन तृतीय-
मास्कन्दनीयमिति हा मनुषे कलत्रम् ।
अम्भोजमित्यलिकसम्भवमक्षि शम्भो-
र्मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्ध ॥ ३५ ॥

रक्ष इति । हे रक्ष पते ! रघुपतेस्तृतीय नयनम् । तृतीयनेत्ररूपमित्यर्थ । अत एव रूपकालङ्कार । एतेन रामस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्व रावणस्यातिदुरात्मत्व च सूच्यते । कलत्र भार्यां सीताम् । 'कलत्र श्रोणिभार्ययो' इत्यमर । आस्कन्दनीयमाक्रमणीयमिति मनुषेऽवबुध्यसे । हा । आत्मविनाशहेतुभूतेयमिति न जानासीति विषाद इत्यर्थ । 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । कथमिव । मदेनान्धो विवेकशून्योऽत एव मन्दाकिनीमधुकरो वियद्गङ्गासञ्चरणशीलो भृङ्ग । तुशब्दो व्यवच्छेदक । शम्भोस्त्र्यम्बकस्यालिकसम्भव ललाटस्थम् । 'ललाटमलिक गोधि' इत्यमर । अक्षि अग्न्यात्मक नेत्रमम्भोजमिति यथा मनुते तद्वत्सोऽप्यात्मविनाशहेतुभूतमेतदिति न जानातीत्यर्थ । मन्दाकिनीग्रहण कनककमलसम्भवेन तत्साहश्यललाटनेत्रेऽम्भोजभ्रान्तिजननार्थमित्यवगन्तव्यम् । उपमालङ्कार । वृत्त तु पूर्ववत् ॥

वक्तव्यान्तरमपि विवृत इत्याह—

किं च,

एक हैहयसम्भवात्परिभवान्म्लान द्वितीय पुन-
र्दैत्येन्द्राविनयात्तृतीयमपि मे तातादितादृक्कृतात् ।
इत्थ त्वच्चरितै पितामहमुखान्येकं विनैवाभव-
स्तच्चैक न विधेहि दाशरथये देया त्वया मैथिली ॥ ३६ ॥

कि चेति ॥ तदेवाह—**एकमिति ।** हे दैत्येन्द्र, हैहयसम्भवात्कार्तवीर्यकृतात्परिभवात् कारागारनिक्षेपरूपतिरस्काराद्धेतो । 'अनादर परिभव परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमर । एक पितामहमुख म्लान खिन्नम् । मत्कुलनन्दनस्य परिभव सम्प्राप्त इति तेजोहीनमभूदित्यर्थ । तथाविनयाद्ब्रह्मविद्विष्टाचरणरूपत्वदीयदुर्नयाद्द्वितीय मुख म्लानम् । तथा मे मम तातेन पित्रा वालिना आहितादिरचितादृक्कृताद्वालेन निबध्य कक्षनिक्षेपणरूपाद्विकारात्तृतीयमपि मुख म्लानम् । इत्यमनेन प्रकारेण त्वच्चरितैस्तावकदुर्व्यापारै पितामहस्य चतुर्मुखस्य मुखानि वदनानि । एकमेव विना त्रीणि मुखानि म्लानान्यभवन् । बभूवुरित्यर्थ । तच्च तदप्यवशिष्टमेक मुखमित्यर्थ । एवमुक्तरीत्या म्लान न विधेहि न कुरुष्व । अतस्त्वया मैथिली दाशरथये देया दातु योग्या । अन्यथा तन्मुखमपि मुखत्रयावशिष्टमपि म्लान भविष्यतीत्यर्थ । कूटस्थब्रह्मणो लज्जाविमुखता विदधतस्ते धिग्जीवि

---

१ 'बादम्लान इति पाठ २ 'मुखानि' इति पाठ

तमिति भाव । अत्र पितामहभुवनकमलान्यस्त्रयेऽपि तत्पत्र कौबेरातिशयोक्ति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

कौबेरस्य तु पुष्पकस्य हरणं कैलासविक्षेपण
दिक्पालाक्रमणं च जल्पसि मुहु किंवा यशस्तावता ।
वेष [1]संयमिना विधाय विजने देवीं वने जानकी
वेगादाहरता त्वयाद्य [2]रचितं वीरव्रतस्यो[3]चितम् ॥ ३७ ॥

कौबेरस्येति । कुबेरस्येद कौबेरम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य पुष्पकस्य पुष्पकाख्यविमानस्य हरणमपहरण च । ज्येष्ठभ्रातर जित्वा तदीयपुष्पकहरणेन महापौरुष कृतमिति सोल्लुण्ठनोक्ति । कैलासविक्षेपण हरनिवासशैलोत्तोलन बाहुबल च विधृत इति स्वामिद्रोहकरण तदधमाद्वितीय बल निरूपितवानसीति मर्मोद्घाटनोक्ति । दिक्पालानामिन्द्रादिदिगधिपालकानामाक्रमणमास्कन्दन च सार्वत्रिकनिरासपूर्वक लोक परिपालयता साधूनामिन्द्रादीना चापराधकारिणस्तव दुरात्मन्त किं वक्तव्यमित्यात्तनायिन्योक्ति । मुहु पुन पुनर्जल्पसि कथयति । तावता पुष्पकाद्याहरणादिना किं वा यश कीर्ति । न किमपीत्यर्थ । कुत । संयमिना सन्यासिना वेष काषायवसनदण्डधारणरूप नैपथ्य विधाय स्वीकृत्य । कपटसन्यासी भूत्वेत्यर्थ । विजने वने निर्जनारण्ये देवीं पूज्या जानकीं वेगात् श्रीरामदर्शने सद्य एव निपातो भवेदिति समुत्पन्नभयसंभ्रमादाहरता त्वया अद्येदानीं वीरजनस्य वीरधर्मस्योचितमनुरूप रचित कृतम् । सकललोकश्लाघ्या जानकीं श्रीरामासमक्ष चौर्येणापहरता त्वया सम्यक्पौरुष प्रकटितमित्यर्थ । वृत्त पूर्ववत् ॥

निगमयति—

किं बहुना,

पूजोपहाररचनाय पुरा पुरारे
श्छिन्नेषु मूर्धसु नवस्ववशेषित यत् ।
देवस्तदद्य कुतुकी दशम शिरस्ते
रामो बलिं रचयितु रणदेवताये ॥ ३८ ॥

किं बहुनेति । बहूक्त्या किमित्यर्थ ॥ **पूजेति** । पुरा पूर्वं पुरारेरीश्वरस्य पूजनासूपहाररचनाय नैवेद्यकरणार्थं नवसु मूर्धसु शिर सु छिन्नेषु सत्सु यन्निद्र । दशममित्यर्थ । अवशेषितमवशिष्ट कृत तत्ते । दशममित्यर्थ । देवो वीरलक्ष्म्या द्योतनशील श्रीरामोऽद्येदानीं रणदेवताये रणदात्र्यै बलिं पूजोपहारं रचयितु कर्तुं कुतुकी कौतुकवान् । स्वापराध निवेद्य पुनर्जीवनदानप्रदाने क्षिप्रमेव रामस्त्वा निहनिष्यतीति भाव । 'बलि पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि स' इति नानार्थरत्नमाला । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'संयमिन' इति पाठ   २ 'रचितम्' इति पाठ   ३ 'औचितम्' इति पाठ

अनन्तरमरुंतुदभाषणरोपणेन रावणेन 'गृह्यतां गृह्यतामयम्' इति सरयमादिष्टानवलम्बितभुजप्रकोष्ठानाशराश्चतुरश्चतुरोऽय भुजगानिव विहगाधिपो गृहीत्वा [3]दिवि समुत्पत्य चैतान्निपात्य पादेन तत्प्रासादशृङ्गं रिपो शिरोभङ्गमिव विभिन्दन्नविन्दन्कमप्यात्मन प्रतिरथं पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुव पङ्क्तिरथभुवो विवेश निवेशम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमङ्गदवचनानन्तरम् । अरु तुदतीत्यरुंतुद मर्मस्पृक् । तेन भाषणेन हेतुना रोपणेन रोषवता । 'कर्तरि ल्युट्' । रावणेनाय वानरो गृह्यतां गृह्यतामिति चापल्याद्द्विरुक्ति । 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापल्यम्' इति काशिका । रोपातिरेकाच्च सम्भ्रम । इत्यनेन प्रकारेण सरय सत्वरमादिष्टानाज्ञप्तान् अत एवावलम्बितौ गृहीतौ भुजप्रकोष्ठौ कूर्पराध प्रदेशौ च यैस्तान् । 'कक्ष्यान्तर प्रकोष्ठश्च प्रकोष्ठ कूर्परादध ' इति शाश्वत । चतुरश्चतुर सरयाकानाशरा राक्षसान् । चतुरस्तत्कालकर्तव्यबुद्धिकुशलोऽयमङ्गदो विहगाधिपो गरुत्मान्भुजगान्सर्पानिव गृहीत्वा दिव्यन्तरिक्षे समुत्पत्योत्प्लुत्यैतानाशरान्निपात्य भुवि पातयित्वा च पादेन तत्प्रासादशृङ्ग रावणसौधशिखर रिपो रावणस्य शिरोभङ्ग शिरोविदारणमिवेत्युत्प्रेक्षा । विभिन्दन् विदारयन् । तथात्मन कमपि प्रतिरथ प्रतिभटम् अविन्दन्नलभमान सन् । पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुवो रावणनिकटप्रदेशात्पङ्क्तिरथभुवो दशरथनन्दनस्य निवेश शिबिर विवेश प्रविष्टवान् ॥

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनय-
कुपितमना मनागिव दधे कुटिलां भ्रुकुटिम् ।
अथ परिवव्रुराशरपुरं हरय सरयं
युगविगमे यथा युगपदम्बुधिमौर्वशिखा ॥ ३९ ॥

रघुतनय इति । ततोऽङ्गदप्रवेशानन्तरं रघुतनयो रघुनन्दनो विदितोऽङ्गदवचनाद्विज्ञातो रावणदुर्विनय सीताप्रत्यर्पणाभावरूपरावणदुर्नीतिर्येन स तथोक्त । अत एव कुपितमना कोपाविष्टचित्त सन् । मनाग्धीरोदात्तत्वादीषत् । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । 'इवेत्यर्थोपमावाक्यालङ्कारेषु' इति गणव्याख्याने । भ्रुकुटिं भ्रूभङ्ग कुटिलां वक्रां दधे धृतवान् । अथानन्तरं हरयो वानरा युगविगमे प्रलये युगपदेकवारमेवाम्बुधिमौर्वशिखा यथा वडवानलज्वाला इव । 'और्वस्तु वाडवो वडवानल ।' इत्यमर । 'इववद्वायथाशब्दौ' इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । सरय सत्वरम् आशरपुरं लङ्कां परिवव्रु परिवेष्टयामासु । उपरुद्धुरित्यर्थ । उपमालङ्कार ॥

---

१ 'परुषमरुन्तुदभाषण' इति पाठ २ 'गृह्यतामयं निगृह्यतामिति' इति पाठ ३ 'भुवि निपात्य' इति पाठ ४ 'पादाहतेन' इति पाठ ५ 'तत्' इति नास्ति क्वचित् ६ 'प्रासादशृङ्गमपि भिन्दन्' इति पाठ ७ 'कमपि' इति नास्ति क्वचित् ८ 'पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुव' इति नास्ति क्वचित्

ततो मदपरिप्लवप्लवगवीरसाराविण
क्षणक्षुभितकोणपप्रकरपाणिकोणाहत ।
रवैरधिकभैरवैरुपरुरोध रोदोन्तर
तरङ्गितघनाघनस्तनितबन्धुभिर्दुन्दुभि ॥ ४० ॥

तत इति । ततो लङ्कोपरोधानन्तरम् । समन्तादाव सराव । कोलाहल इति यावत् । 'आरवारावसराव-' इत्यमर । तस्य भाव साराविणम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' इति भावार्थे इनुण् । 'अणिनुण' इति स्वार्थेऽण्प्रत्यय । आदिवृद्धि । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभाव । मदपरिप्लवाना दर्पोद्रिक्ताना प्लवगवीराणा वानरवीरभटाना साराविणक्षणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षण' इत्यमर । क्षुभित क्षोभ प्राप्तो य कोणपप्रकरो राक्षसनिवह । 'राक्षस कोणप क्रव्याद्' इत्यमर । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन । अथवा पाणौ य कोणो वाद्यवादनदण्डविशेष । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमर । तेनाहतस्ताडितो वादितो दुन्दुभी रणभेरी । 'भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' इत्यमर । अधिकभैरवैरत्यन्तभीषणैस्तरङ्गितमविच्छिन्न यद्घनाघनस्तनित वर्षुकाब्दगर्जित तस्य बन्धुभि । तत्सदृशैरित्यर्थ । अत एवोपमा । 'ज्ञातिमोदरबन्ध्वादिशब्दा सादृश्यवाचका' इत्याहु । 'शक्रधनुष्कमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना' इत्यमर । रवैर्झाङ्कारै । रोदोन्तर द्यावाभूमीमध्यकुहरमुपरुरोधावृणोत् । राक्षसममरसनाहभेरीझाङ्कार सर्वत्र व्याप्तोऽभूदित्यर्थ । अत्र दुन्दुभिरवाणा रोदोन्तरोपरोधासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तेन[3] समन्तात कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुभिनिर्घोषेण रोषेण च प्रेर्यमाणा बुद्धा[4] केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिरान्निर्गत्य गत्यन्तरमसंधायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्यविलोकमाना[5] विमानाधिगतविबुधसीमन्तिनीभि सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिम्लानमुखी सुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरज्वलितकोपानलनयनकोणारुणालातशतनिपातवित्रासचलितनिजवारणा[6]निवारणावेशपरवशा दिशामुखमुखर[7]शिवारवाम्रेडितक्ष्वेलिर्ताकुलकुलमहीभ्रा[8] गृध्रायतपक्षविक्षेपाकुल[9]पताकानीकसमुत्तुङ्गशताङ्गसघातपरिगला नितान्तनिशितकृतान्त[10]दष्ट्रापटलखरतरनखर[11]पट्टसप्रासपरशुगदामुसल[12]परिघमुद्गरप

[1] 'परिप्लवद्' इति पाठ [2] 'सरम्भण' इति पाठ [3] 'तेन च' इति पाठ [4] 'बुद्धा' इति नास्ति क्वचित् [5] 'अनवलोकमाना' इति पाठ [6] 'णानिवारणावेशपरवशानिनाशया' इति पाठ [7] 'मुखरित' इति पाठ [8] 'व्याकुलीकृत' इति पाठ [9] 'विक्षेपकृतपताकानिकायपुनरुक्तसमुत्तुङ्ग' इति पाठ [10] 'निशितान्तकृतान्तदष्ट्राखरतर' इति पाठ [11] 'पट्टीस' इति पाठ [12] 'मुसलशक्तितोमरमुद्गरपरिघमुद्धाण' इति पाठ

धारिणो दारुणाजगरसतानसवीता इव विन्ध्यकूटा व्यूढातिकराल-कालायसकङ्कटा विकल्पा इव कल्पाम्बुदाना व्यक्तय इव कालरात्रेर्विवर्ता इव कलिकालस्यापि भयंकरा संगराङ्गणमवतरन्त[1] समीरयन्तो वीरवादानादाय[2] शरासनमासारैरिव गिरिमम्भोधरा दूरपातिभि शिलीमुखैर्वैलीमुखबलमखिलमक्षोभयन्त रक्षोभटा ॥

तेनेति। समन्तत सर्वत्र कन्दलयता व्याप्नुवता, अत एव जगन्ति भूर्भुव स्वर्लोकान् दलयता विदारयतेवेत्युत्प्रेक्षा। तेन पूर्वोक्तेन दुन्दुभिनिर्घोषेण रोषेण वान रसाराविणजनितामर्षेण च प्रेर्यमाण, अत एव गिरिकन्दरात्। गिरिदरीभ्य इत्यर्थ। 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर। बुद्धा सुप्तोत्थिता केसरिण सिंहा इवेत्युपमा। मन्दिरा मन्दिरेभ्यो निर्गत्य निष्क्रम्य गत्वान्तरायस्थायकानि क्व व्रजसीत्यादिनिषेधवचनपादग्रहणादिना गमनविघ्नकारीणि। 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह' इत्यमर। अपत्यानि नन्दनानीवेत्युपमा। 'आत्मजस्तनय सूनु सुत पुत्र स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितर सर्वेऽपत्यं तोकं तयो समे' इत्यमर। अनिमित्तानि प्रतिकूलवातादिदुःशकुनान्यविलोकमाना। न गणयन्त इत्यर्थ। समरपारवश्यादिति भाव। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास। तथा विमानाधिगता व्योमयानाधिष्ठिता विबुधसीमन्तिन्य सुरसुन्दर्यस्ताभि सह विजिहीर्षया विहरणेच्छयेवेति हेतूत्प्रेक्षा। रणाभिमुखनीताहृताना सुरसुन्दरीसंभोगलाभादिति भाव। विपूर्वाद्धरते सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप्। प्रस्थानसमये रणप्रयाणकाले परिम्लानमुखीर्विषण्णवदना। एतच्च दुर्निमित्तमिति भाव। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीप्। मुमुक्षीनिव वधूरपि अगणयन्त। अनाद्रियन्त इत्यर्थ। तथ निरन्तरमविच्छिन्नं ज्वलित प्रज्वलन् कोप एवानलो येषां ते तथोक्ता नयनकोणनेना तास्त एवारुणालातशतानि। अनेकारुणोल्मुकानीत्यर्थ। 'अलातमुल्मुकं द्वयम्' इति प्रतापमार्तण्ड। तेषां निपातात्प्रसाराद्भिन्नाश्च भयम्। उल्मुकदर्शने वारणा बिभ्यन्तीति प्रसिद्धि। तस्माच्चकिता विमार्गगता ये निजवारणा आत्मीयगजास्तेषां निवारणावेशे मार्गप्रवर्तनकृत्ये परवशा प्रमत्ता। अनवधाना इत्यर्थ। तथा दिशामुखेषु दिगन्तरालेषु मुखरा दुर्निमित्ततयाशुभसूचकत्वाद्दन्तपरा या शिवा क्रोष्टारस्तासां रवाम्रेडितानि। द्विस्त्रिरुक्तक्वाणीत्यर्थ। 'शिवा हरीतकी क्रोष्ट्री' इति वैजयन्ती। 'आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्' इत्यमर। क्ष्वेलिता सिंहनादा। 'क्ष्वेला तु सिंहनाद स्यात्' इत्यमर। कर्तरि क्त। तैराकुला सकुला कुल्महोभ्राकुल्पर्वता येषां ते। गृध्राणां कङ्कानां ये आयता निस्तृता पक्षास्तेषां विक्षेपै प्रेरणैराकुलानि सकुलानि पताकानीकानि पताकायुक्तसैन्यानि येषां ते तथोक्ता। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इत्यमर। कङ्काधिष्ठितपताकावन्त इत्यथ। 'आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति प्रसिद्धि। तथा समुत्तुङ्गा अत्युन्नता ये शताङ्गसघाता आयतस्यन्दनवृन्दानि तत्परिगता। तदारूढा इत्यर्थ। 'शताङ्ग स्यन्दनो

---

१ 'कलिकालस्य च भयंकरा समराङ्गणमवतारयन्त' इति पाठ २ 'आदाय च' इति पाठ

रथ' इत्यमरः । तथा नितान्तं निशितानि तीक्ष्णानि यानि कृतान्तस्य यमस्य दंष्ट्रापटलानि दन्तविशेषफलकानि खरतराश्च तद्वन्नखरा निशिता येन पट्टमा विशाल-सन्निवेशासन्नविशेषा । प्रास्य त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयुधविशेषा । तदुक्तं वृत्तिकारेण—'अस्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यत्र प्रास्यन्त इति प्रासा इति । परशव कुठारा, गदा प्रसिद्धा, मुसलानि अयोग्राणि, परिघा अयोमयदण्डविशेषा । 'परिघ परिघातन' इत्यमर । द्रुघणा मुद्गरापरपर्याया अयोमया गदा । 'द्रुघणे मुद्गरघनौ' इत्यमर । कृपाण करवालश्चेति द्वन्द्व । 'कौक्षेयको मण्डलाग्र करवाल कृपाणक' इत्यमर । तानायुधविशेषान्धारयन्ति तान्छील्येनेति तथोक्ता । तान्छील्ये णिनि । तथा दारुणा भयकरा येऽजगरसताना महाकायसर्पविशेषनिकायास्तै सवीता सवेष्टिता विन्ध्यकूटा विन्ध्याचलशिखराणीवेत्युपमा । 'कूटोऽस्त्री शिखर शृङ्गम्' इत्यमर । अतिकराला अत्यन्तभीषणा कालायसकङ्कटा लोहमयोरश्छदास्तैर्व्यूढा आमुक्ता यैस्ते तथोक्ता । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे वैकृतेऽपि च' 'उरश्छद कङ्कटक' इति वैजयन्ती । तथा कल्पाम्बुदाना प्रलयकाल-मेघाना विकल्पा इव । कालरात्रे प्रलयकालरात्रेर्व्यक्तयो मूर्तय इव । कलिकालस्य महाघोरकलियुगमयस्य विवर्ता परिणामविशेषा इव प्रतीयमाना इत्युत्प्रेक्षा । तथा कालस्य च यमस्यापि भयकरा भयप्रदा इत्यतिशयोक्ति । 'मेघर्तिभयेषु कृञ' इति खशि मुमागम । समराङ्गणं युद्धभुवमवतरन्त प्रविशन्तो वीरवादान् 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिवीरालापान् समीरयन्त उच्चारयन्तो रक्षोभटा राक्षसयोधा शरासनम् । कार्मुकाणामर्थ । आदाय म्वीकृत्याम्भोधरा मेघा आसारैर्धारासपातै । 'धारासपात आसार' इत्यमर । गिरिमिवेत्युपमा । दूरापातिभिरत्यन्तदूरप्रसारिभि शिलीमुखैर्बाणैरखिल वलीमुखबल वानरसैन्यमक्षोभयन्त । क्षोभमनयन्नित्यर्थ ॥

ततो युलनखायुधस्तरपरिवृदत्तोमर
शिलानिहतमुद्गर शिखरिभिन्नमत्तद्विप ।
स्वपक्षविजयैपिभिर्दिवि सुरासुरैरातुरै
रलक्षि हरिरक्षसामतिभयंकर संगर ॥ ४१ ॥

तत इति । ततो विक्षोभणानन्तर नखैर्वानरनखैर्युता विक्षिप्ता आयुधा राक्षसप्रयुक्तबाणपट्टसाद्यायुधा यस्मिन्स तथोक्त । तस्मिन् परिवृढन्त परितो विशीर्यन्त-स्तोमरा दण्डविशेषा यस्मिन्स तथोक्त । शिलाभिर्निहता विदलिता मुद्गरा यस्मिन्स तथोक्त । शिखरिभि पर्वतैर्भिन्ना विदारिता मत्तद्विपा मत्तगजा यस्मिन्स तथोक्त । अतएवातिभयकरोऽतिदारुणो हरिरक्षसाम् । वानराणा राक्षसाना चेत्यर्थ । सगरो रण स्वपक्षयोर्वानरराक्षसयोर्विजयमिच्छन्त्याकाङ्क्षन्त इति तथोक्तैरत एवातुरैरत्यन्तचिन्ताव्यग्रचित्तैर्दिव्यन्तरिक्षे स्थितै सुरासुरैर्देवदानवैरलक्षि दृष्ट । 'चिण् भावकर्मणो' इति चिण् । 'चिणो लुक्' इति लुक् । सुरासुरैरित्यत्र 'येषा च विरोध शाश्वतिक'

---

१ 'आकुलै' इति पाठ

इति न द्वन्द्वैकवद्भाव । यत एषां कार्यत एव विरोधो व्याघ्रादिवन्न शाश्वतिक इत्याहु । अथवा सुरै सगता असुरा । मयूरव्यंसकादित्वात्समास उत्तरपदलोपश्च । न तु सुराश्च असुराश्चेति द्वन्द्व । अत्र हि-'येषां च विरोध शाश्वतिक' इत्येकवद्भाव स्यात् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्थं प्रवृद्धयुद्धसंरम्भयोरुभयबलयो सन्ध्यासमय प्रवृत्त इत्याह—

क्रमेण च कुपितकपिवीरै[1]र्दूरीकृतनैर्ऋत[2]वीरैर्भुजप्रतापानल इवास्तं भजति भा[3]नुमति, मथितायुधिकगलनाल[4]प्रणालीपरीवाहलोहितनदीपूर इव दूरे[5]मन्तरितहरिदाभोगे सन्ध्यारागे [6]समुदञ्चिते, विक्रान्तहरिनखाक्रान्तदन्तावलविपुलकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकलाप इव विजृ[7]म्भमाणे वियति ता[8]रागणे, रणरभसचलितरथतुरगपदातिगजपदाहतविश्वं[9]भरान्तरालजुषि रजसीव भुवनमास्कन्दति तमसि, तामसीचरेष्विव सशोकेषु या[10]मिनीविरहविहगेषु, आशरकरेष्विव सकोशेषु तामरसेषु, दाशरथिबल इव प्रमदाकरे कुमुदाकरे ॥

क्रमेणेति । किं चेति चार्थ । क्रमेण कालक्रमेण कुपिते राक्षससंहारक्रुद्धै कपिवीरैर्वानरभटैर्दूरीकृतो दूरत प्रास्तो यो नैर्ऋतवीराणां राक्षसयोधानां भुजप्रतापानलो बाहुप्रभावाग्निस्तस्मिन्निव भानुमति सूर्येऽस्तमदर्शनं भजति सति । अस्तमित्य कारान्तमव्ययम् । 'अस्तमदर्शने' इत्यमर । सूर्यपक्षेऽस्तमस्ताचलम् । 'अस्तस्तु चरम क्ष्माभृत्' इत्यमर । तथायुध प्रहरणमेषामित्यायुधिका । 'प्रहरणम्' इति ठक् । मथितानि छिन्नानि यान्यायुधिकानां गलनालानि तान्येव प्रणाल्यो जलनिर्गममार्गास्ताभ्य परिवहति प्रवर्ततीति तत्परीवाही यो लोहितनदीपूर शोणितसरित्प्रवाहस्तस्मिन्निव सन्ध्यारागे । दूरम् । सर्वेनेत्यर्थ । अन्तरित आच्छादितो हरिदाभोगो दिग्विस्तारो येन तस्मिंस्तथोक्ते सति । दिक्षु व्याप्रियमाणेषु सत्स्वित्यर्थ । विक्रान्ता पराक्रमवन्तो ये हरय कपयस्त एव हरय सिंहा इति श्लिष्टरूपकम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर । तेषां नखैराक्रान्तानि विदारितानि यानि दन्तावलानां महागजेन्द्राणां विपुलकुम्भस्थलानि तैर्मुक्तस्त्यक्तो यो मुक्ताकलापो मौक्तिकप्रकरस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्रमण्डले वियत्याकाशे । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमर । विजृम्भमाणे सति । गजानां मुक्ताकरत्वमुक्तम्—'करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥'

---

१ 'विदूषित' इति पाठ २ 'वीर' इति नास्ति क्वचित् ३ 'भगवति भानुमति मथिता युधयायुधानगल' इति पाठ ४ 'प्रणालपरिवाहि' इति पाठ ५ 'विदूरम्' इति पाठ ६ 'समुदञ्चिते' इति नास्ति क्वचित् ७ 'वियति विजृम्भमाणे' इति पाठ ८ 'ताराङ्गणे' इति पाठ ९ 'गजतुरगपदातिपादाहतविश्वविश्वंभरा' इति पाठ १० 'यामिनीविरहविहगेषु आशरवरेष्विव सकोशेषु तामरसेषु' इति नास्ति क्वचित्

इति। तथा रणरभसेन समरसंभ्रमेण चलितं प्रवृत्तं रथतुरगपदातिगजनम्। सेनान्‍यान्धकारवद्भाव। तस्य पदैराहतमवदारितं यद्विश्वम्भरान्तरालं रणक्षोणीमध्यं तत्र जनुर्जन्म यस्य तस्मिन्रजसि धूलाविव तमसि अन्धकारे भुवनं जगदास्कन्दत्याक्रमति स्म। अत्र 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यभिधानात् क्रमेणैव गजादीनां वक्तव्यत्वे तथा नोक्तमिति चोद्यं यद्यपि, तथापि क्रमो नात्र विवक्षित इति बहुपुस्तकेष्वेवमेव दर्शनात्। ननु 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यत्र पाठक्रमानुपपत्त्यार्थक्रमो यथा स्वीकृतस्तद्वदत्रापि यथायोग्यमन्वयोऽङ्गीक्रियतामिति चेन्मैवम्। अपौरुषे वेदवाक्ये यथा तथा वाऽस्तु। पुंवाक्ये तु श्रवणानन्तरमेव प्रयोक्तुस्तारतम्यानभिज्ञप्रतीतेरन्वयविलम्बासहिष्णुत्वाद्दोषोऽत्र दुर्वार इत्यलमतिप्रसङ्गेन। तथा तामसीचरेषु रात्रिंचरेष्विव। 'तमिस्रा तामसी रात्रिः' इत्यमरः। यामिनीविरहविहगेषु चक्रवाकपक्षिषु। उभयत्रापि 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। सशोकेषु सविषादेषु सत्सु। एकत्र महाविपत्तिप्रत्यासत्तेरन्यत्र विरहाकुलितत्वाच्चेति भावः। तथाशरकरेषु राक्षसभटहस्तेष्विव तामरसेषु पङ्केरुहेषु सकोशेषु सखड्गपिधानेषु सत्सु। अन्यत्र मुकुलरेषु सत्सु। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः। तथा दाशरथिवले श्रीरामसैन्य इव कुमुदाकरे कैरवाकरे प्रमदाकरे उल्लासभाजि सति। अत्र तुल्ययोगिता। प्रतापानलभानुमदादीनां केवलप्रकृतेऽप्यौपम्यस्य गम्यत्वेन तदनुप्राणनान्नापि श्लेषः। केवलप्रकृतश्लेषे विशिष्य प्रयोगात्। तस्मादुपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगेण समन्वेषणादत्रापि पूर्णोपमा श्लेषसङ्कीर्णा॥

ततः किं तत्राह—

आसारधाराविकिरञ्शराणामाश्वासयन्मानसमाशराणाम्।
वीरो हरीन्सयति मेघनादो विव्याध हंसानिव मेघनादः॥ ४२॥

आसारेति। शराणां बाणानाम्, अन्यत्र उदकानाम्। आसारधारा धारासंपातपरम्परा। 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः। विकिरन् विक्षिपन्। अन्यत्र प्रवर्षन्निति। तद्वेता सत्त्वमुपचर्यते। अत एवाशराणां राक्षसानाम्। 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः' इत्यमरः। अन्यत्रासमन्ताच्छरवत्प्रवर्तते इति तृणयेत्याशराणाम्। चातकादिपक्षिविशेषाणामित्यर्थः। मानसमाश्वासयन्। एकत्र भयनिवारणेन, अपरत्र 'सर्वसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इति भूगतस्य तेषामविषयत्वाद्भौमाम्बुदानेनोज्जीवयन्नित्यर्थः। वीरो रणशूरो मेघनाद इन्द्रजित्। उत्पत्तिसमय एव मेघवन्नदनान्मेघनाद इति व्युत्पादयन्ति। मेघनादोऽभ्रनिर्घोषो हंसानिव सयति युद्धे हरीन्वानरान्विव्याध निजघान। श्लेषसङ्कीर्णेयमुपमा। इन्द्रवज्रावृत्तम्॥

रणे तदनु दारुणे रभसमङ्गदो रावणे-
र्द्रुमेण महताहताखिलधुरीणयानव्रज[2]।

---

1 'प्रकिरन्' इति पाठः 2 'हतश्च धुरीणयानव्रजम्' इति पाठः

शितेन शतकोटिना शिखरिकूटमिन्द्रो यथा
ममन्थ च रथं मनोरथमपि क्षणाद्रक्षसाम् ॥ ४३ ॥

रण इति । तदनु तदनन्तरम् । दारुणे भीषणे रणे । अङ्गदो महता महीरुहेण द्रुमेण रभस वेगयुक्त यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो' इति विश्व । मही आवृणोति इति मही आवृक् प्रलय । रावणे रावणात्मजस्येन्द्रजित । 'अत इञ्' । अखिल समस्त । धुर वहतीति धुरीणो धुरंधर । 'ख सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात् खप्रत्यय । ताडशो यो यानत्रो रथाश्वनिवह स आहतो मारितो येन स तथोक्त सन्नित्यर्थ । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समास । इन्द्र शितेन तीक्ष्णेन शतकोटिना दम्भोल्या शिखरिकूट यथा पर्वतशिखरमिव रथ रावणिस्यन्दन रक्षसा मनोरथ विजयाभिलाषमपि क्षणात्क्षण मात्रेण ममन्थ बभञ्ज । अत्र रथमनोरथयो केवलप्रकृतयोरेव मथनरूपसमान धर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । सा चोक्तोपमया ससृज्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

वियत्तले तदनु निलीय मायया
स लक्षयन् रघुतनयं सलक्ष्मणम् ।
अजिह्मगानधिगतजिह्मगाकृती-
नमर्षत समिति ववर्ष रावणि ॥ ४४ ॥

वियदिति । तदनु रथमथनानन्तर स रावणिरिन्द्रजिन्मायया कैतवेन वियत्तले नभस्तले निलीय । निगूढतया स्थित्वेत्यर्थ । रघुतनय रघुनन्दन सलक्ष्मण लक्षयन्लक्षीकुर्वन् । 'लक्ष्य लक्ष शरव्य च' इत्यमर । 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश । अधिगतजिह्मगाकृती प्राप्तपन्नगाकारान् । 'उरग पन्नगो भोगी जिह्मग पवनाशन' इत्यमर । अजिह्मगानकुटिल गच्छन्तीत्यजिह्मगान्शरानमर्षत कोपात् । समिति युद्धे ववर्ष । नागपाशास्त्राणि प्रयुक्तवानित्यर्थ । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैर्यति रुचिरा जभौ स्जगा' इति लक्षणात् ॥

लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं राहुभयंकरा ।
बबन्धुर्दारुणतमा बन्धच्छिदममी शरा ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणेति । लक्ष्मणेन चिह्नेन सौमित्रिणा चानुगतमित्यर्थे श्लेष । एकनालावलम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीते । बन्धच्छिद ससारनिवर्तक रामश्चन्द्र इव त राहुभयकरा दारुणतमा अत्यन्तदारुणा अमी शरा नागपाशरूपा बबन्धू रुरुधु । शरकार्यं वेधनम् । पन्नगकार्यं वेष्टनम् । ततो वेष्टन चक्रुरित्यर्थं । अत्र राहुभयकरा इति समस्तोपमाल्लिङ्गाद्रामचन्द्रमित्यत्रोपमितसमासाश्रयण युक्तम् । अत एवोक्तश्लेषसकीर्णेयमुपमा । बन्धच्छिद बबन्धुरित्यत्र विरोधाभासस्य गम्यत्वात्त्रयाणा ससृष्टि ॥

तत किं जात तत्राह—

यावद्याति पुर पुरदरजयी यावद्दशास्याज्ञया
सीता पुष्पकवासिनी रघुसुतौ दृष्ट्वा पुर शोचति ।

---

१ 'नमर्ष' इति पाठ' २ 'विलीय' इति पाठ

तावत्ते दलिता सुपर्णगरुता वातेन वाताशना
दीप्तौ चन्द्रदिवाकराविव तमोमुक्तौ ततो राघवौ ॥ ४६ ॥

यावदिति । यावद्यदा पुरंदरजयी इन्द्रजित् । 'जिद्दक्षि-' इत्यादिना इनिप्रत्यय । पुरं लङ्कां याति । रघुसुतौ रामलक्ष्मणौ नागपाशबद्धौ । अत कृतकृत्योऽसीति गच्छतीत्यर्थ । तथा यावद्दशास्याज्ञया रावणनियोगेन पुष्पकवासिनी पुष्पकाख्यविमानारूढा सीता पुरोऽग्रे रघुसुतौ नागपाशबद्धौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा शोचति विषीदति । यत्प्राप्त्याशयेयं वर्तते तावेव निबद्धाविति प्रदर्शयतेति रावणेन नियुक्तै राक्षसै । पुष्पकमारोप्य सीतायास्तदानीं तत्रानीतत्वादिति भाव । तावत् तदानीमेव ते पूर्वोक्ता वाताशना नागपाशा सुपर्णगरुता गरुडपक्षाणां वातेन दलिता निर्भग्ना इति वेगातिशयोक्ति । ततस्तदनन्तरं राघवौ रामलक्ष्मणौ तमोमुक्तौ राहुमुक्तौ । 'राहौ ध्वान्ते गुणे तम' इत्यमर । चन्द्रदिवाकरौ चन्द्रसूर्याविव दीप्तौ सुप्रकाशौ । अभूतामिति शेष । उपमालंकार । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दुर्वारे तदनु द्वयोश्च बलयोरुज्जृम्भमाणे रणे
धूम्राक्षं भुजत प्रकम्पनमथ द्वेधा व्यधान्मारुति ।
तारेयोऽपि च वज्रदंष्ट्रमचलान्नील प्रहस्तं बला-
त्तत्सर्वं दशकंधराय चकितैरुक्तं च नक्तंचरै ॥ ४७ ॥

दुर्वार इति । तदनु नागपाशमोक्षानन्तरम् । द्वयोश्च बलयोर्वानरराक्षससैन्ययो दुर्वारे निवारयितुमशक्ये रणे उज्जृम्भमाणे प्रवर्तमाने सति । मारुतिर्मारुतात्मजो हनूमान् । 'अत इञ्' । भुजत । भुजबलप्रयुक्तशृङ्गसालप्रहारेणेत्यर्थ । 'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनादिति भाव । धूम्राक्षं प्रकम्पनमपि । तस्य नाम कम्पन इति च वदन्ति । धूम्राक्षप्रकम्पननामानौ राक्षससेनानायकावित्यर्थ । द्वेधा द्विप्रकारेण व्यधादकरोत् । विदारयामासेत्यर्थ । तथा तारेयस्तारासुतोऽङ्गदोऽपि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । अचलात् । अचलेनेत्यर्थ । वज्रदंष्ट्रं द्वेधा व्यधात् । तथा नीलोऽग्निसुतो वानरसेनापतिर्बलान्निजभुजशक्त्या प्रहस्तं नाम राक्षससेनापतिं द्वेधा व्यधात् । 'प्रहस्तस्य शिलां मूर्ध्नि नीलस्तूर्णमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनम् । तत्सर्वं धूम्राक्षवधाद्यशेषवृत्तान्तं चकितैर्भयसंभ्रान्तैर्नक्तंचरैर्हतशेषै राक्षसैर्दशकंधराय रावणायोक्तं कथितं च । अत्र संक्षेपो नाम गुण । वृत्तं पूर्ववत् ॥

अथ तदानीमनीकिनीनाथवधजनितकोपोदयादाशोषणोत्कण्ठो दशकण्ठ सकलजगदण्डभरितैर्भयानकजयानकनिनदैर्बधिरिताशेषशेषाहिलोचनो रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधर सलिलधर इव सुमेरुशृङ्गसमुत्तुङ्गं रथमलंकुर्वन्सर्वतश्चलितसकलचतुरङ्गसंघातया लङ्क-

१ 'गलिता' इति पाठ २ 'जनित' इति नास्ति क्वचित् ३ "जयानकभयानक' इति पाठ ४ 'सगणया' इति पाठ

येव स्वयमनुगम्यमानः क्रमादतिक्रम्य पुरतोरणं पुरतो रणप्रचलित-
मालोकयन्निखिलमपि कपिकुलम् ।

अथेति । अथ सेनापतिनिधनकथनानन्तरम् । तदानीं तस्मिन्समये । अनी-
किनीनाथानां राक्षससेनापतीनां वधेन विध्वंसनेन जनितो यः कोपोदयोऽमर्षावि-
र्भावस्तस्माद्धेतोः । आयोधनोत्कण्ठः समरोत्सुको दशकण्ठो रावणः सकलजगदण्डेऽ-
शेषब्रह्माण्डगोलके भरितः परिपूर्णो भयानको भयंकरश्च यो जयानकनिनदो जयदु-
न्दुभिध्वनिस्तेन बधिरितानि बधिरीकृतानि पूरितान्यशेषाणि समस्तानि च शेषाहि-
लोचनान्यादिशेषचक्षूंषि च येन स तथोक्तः, तस्य । चक्षुःश्रवस्त्वाद्दुन्दुभिध्वनिना
तल्लोचनपूरणं युक्तमिति भावः । अत्रोक्तार्थासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।
रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरो दीप्यमानजैत्रधनुर्धरो विस्फुरदिन्द्रधनुरङ्कितश्च । सलिलधरो
नीलमेघ इव । सुमेरुशृङ्गवत्समुत्तुङ्गमत्युन्नतं रथम् । अलंकुर्वन्विभूषयन् । अधिरूढः
सन्निरथः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । तथा सर्वतः
समन्ततश्चलितो युद्धसनद्धतया प्रवृत्तः सकलः समग्रश्चतुरङ्गसंघो हस्त्यश्वरथपादात-
रूपचतुरङ्गबलं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना स्वयं साक्षाल्लङ्कयानुगम्य-
मानोऽनुस्रियमाणः दशेयुग्रेश्वः । क्रमात्क्रमेण पुरतोरणं पट्टणबहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री
बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । अतिक्रम्योल्लङ्घ्य पुरतः पुरस्ताद्रणप्रचलितं युद्धार्थं प्रसर्पन्निखि-
लमपि कपिकुलं वानरबलमालोकयदपश्यत् ॥

जेतारमाहवमुखे दशदिक्पतीनां
दृष्ट्वा पुरो दशमुखं रघुनन्दनस्य ।
श्लाघावशेन न चचाल शिरः परं त-
त्सव्येतरं भुजशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

जेतारमिति । आहवमुखे रणाग्रे दशदिक्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालकानां जेता-
रम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । ऊर्ध्वाधोदिग्भ्यां दिशां दशसंख्याकत्वं
वेदितव्यम् । दशमुखं पुरोऽग्रे दृष्ट्वा श्लाघावशेन अहो महानयमिति प्रशंसावशेन
रघुनन्दनस्य श्रीरामस्य शिरः परमुत्तमाङ्गमेव न चचाल । किंतु तत्प्रसिद्धम् । आत्मा-
नुरूपमित्यर्थः । लक्ष्यं रावणरूपशरव्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा सव्येतरम् । दक्षिणमित्यर्थः ।
भुजशिरो भुजाग्रमपि चचाल । तद्दर्शनसमय एव श्रीरामदक्षिणभुजः शरचाप-
व्यापारतत्परोऽभूदिति किं वक्तव्यमस्य धन्यत्वमिति भावः । एतेनास्य महावीरत्वं
सूच्यते । 'स वीरो यस्य वै वीरैर्मरिणा युधि वर्ण्यते' इति लक्षणात् । अत्र शिरो-
भुजशिरश्चलनयोः केवलप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

अथ मदगर्जितैरधिकतर्जितदिक्करिभि-
र्दशवदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन् ।

---

१ 'चलित' इति पाठः २ 'कपीश्वरबलम्' इति पाठः ३ 'परन्तु' इति पाठः

समरमुखे सखेलपदचङ्क्रमतो विदधे
हरिकुलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥ ४९ ॥

अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्वानरसेनाभियोगसमये दशवदनो रावणोऽविकमलन्त तीनता भीषिना दिक्करिणो यैस्तैर्मदगर्वितैर्मदप्रयुक्तसिंहनादैर्दशदिगन्तरम् । दशदिगवकाशानित्यर्थः । अन्तरयन् आच्छादयन् । अन्तरशब्दादन्तर्धानार्थात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात् शत्रादेशः । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमरः । समरमुखे रणाग्रे सखेलपदचङ्क्रमतः सविलासपादविन्यासवैचित्र्याज्जलधिमादिवराह इव हरिकुलं वानरसमूहमाकुलं क्षुब्धं विदधे चकार ॥

अनन्तरमनीकास्कन्दकन्दलितामर्षं चर्वन्तं गिरीन्हरीणामधिपतिमतिनिष्ठुरेण मुष्टिना गाढमभिघ्नन्तं हनूमन्तममन्दतरलाघवाक्रान्तध्वजकिरीटाञ्चलं नीलमपि वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरबलं निखिलजगज्जिता महता बलेन वातूल इव तूलराशिमपसारयन्नविरतशरासारवर्षिणमभ्यमित्रीणं सौमित्रिमपि शक्त्या महत्या गाढमुरसि विव्याध क्रव्यादाधिपतिः ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमनीकास्कन्दनेन वानरसेनाकुलीकरणेन कन्दलितामर्षं समुत्पन्नक्रोधम् । अत एव गिरीन्चर्वन्तं हरीणामधिपतिं सुग्रीवं चातिनिष्ठुरेणालन्तकठोरेण मुष्टिना । मुष्टिशब्दः पुंल्लिङ्गोऽप्यस्ति । यथाहामरसिंहः—'सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । गाढमत्यन्तमभिघ्नन्तं प्रहरन्तं हनूमन्तममन्दतरलाघवेना चङ्क्रमणपाटवेनाक्रान्त आक्रमणविषयीकृते ध्वजकिरीटाञ्चले केतुकोटीराग्रे येन तम् । निजचङ्क्रमणलाघवेन ध्वजकिरीटाग्रदेशावाक्रान्तावित्यर्थः । अर्धचीदिष्वञ्चलशब्दो द्रष्टव्यः । यद्यप्यञ्चलशब्दो वस्त्रदशासु वर्तते । अत एवामरसिंहः—'अञ्चलं वस्त्रशावे स्यात्' इति । तथापि अन्तिमप्रदेशसाधर्म्याद्गौणतेति । नीलमपि नीलाख्यं वानरसेनापतिं च निखिलमपि वानरबलं निखिलजगज्जिता सकलभुवनजयिना । 'जगती भुवने भूमौ' इति विश्वः । महता बलेन निजपराक्रमेण वातूलो वात्या । 'वाताच्च' इत्यूल्प्रत्ययः । तूलराशिमिवापसारयन्निरस्यन् । क्रव्यादाधिपती राक्षसेश्वरो रावणोऽविरतशरासारवर्षिणं निरन्तरबाणपरम्परावर्षिणमभ्यमित्रीणमाभिमुख्येनामित्रं सुष्ठु गच्छन्तमभ्यमित्रीणम् । 'सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि' इत्यमरः । सौमित्रिं लक्ष्मणमपि । बाह्वादित्वात् इञ् । बाह्वादिराकृतिगणः । महत्या शक्त्या प्रबलतया शक्त्या उरसि गाढमत्यन्तं विव्याध जघान ॥

---

१ 'अभिनिघ्नन्तम्' इति पाठः २ 'अमन्दलाघव' इति पाठः ३ 'वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरबलम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तूलजालं कपिकुलमपसारयन्' इति पाठः ५ 'अनवरतशरासारवर्षिणमभ्यमित्रीणं सौमित्रिम्' इति पाठः ६ 'महत्या' इति नास्ति क्वचित्

अवकीर्य दाशरथिरश्रुझरैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरैः ।
युगपद्व्यधात्करुणवीररसौ युधि शोकहर्षशवलं च बलम् ॥ ५० ॥

अवकीर्येति । दाशरथिः श्रीरामः । अश्रुझरैर्बाष्पप्रवाहैरनुजं शक्तिविद्धं लक्ष्मणम् । तथा शरैर्बाणैः पुलस्त्यवंशोद्भवं रावणं चावकीर्य विक्षिप्य । लक्ष्मणं निरीक्ष्य रुदित्वा, रावणं विद्ध्वा चेत्यर्थः । युधि युद्धे करुणवीररसौ शोकोत्साहौ स्थायिनौ रसविशेषौ युगपदेकवारमेव व्यधादकरोत् । तथा बलं वानरसैन्यं शोकहर्षाभ्यां शवलं संकीर्णं व्यधात् । लक्ष्मणोपहतिजनितेन शोकेन शोकः, रावणप्रहरणेन हर्षः इति विवेकः । नन्वन्योन्यविजातीययोः करुणवीररसयोः कथं युगपद्विधानमिति चेन्, 'रसाः कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम्' इति सर्वेषां रसानां कार्यसंभवाददोष इति संक्षेपः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय याव-
त्सौमित्रिरुन्मिषति सयति तावदेव ।[1]
पौलस्त्यमेष परिभूय परं तदीया-
न्प्राणानमुमोच दयया न मुमोच बाणान् ॥ ५१ ॥

आधूयेति । सौमित्रिर्मोहं मूर्च्छामाधूय निरस्य सयति युद्धेऽहितोन्मथनाय शत्रुविध्वंसनाय यावद्यदोन्मिषत्युज्जृम्भत इत्युच्यते, तावत्तदानीमेव । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । एष श्रीरामः पौलस्त्यं रावणं परिभूय तिरस्कृत्य दयया तत्तिरस्कृपया तदीयान् रावणसंबन्धिनः प्राणान्परं प्राणानेव मुमोच तत्याज । बाणास्तु न मुमोच । प्रथममेव किमयं हन्तव्यः । ततो गृहं गत्वा पुनरागच्छत्वित्युपेक्षितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे पराजयमुदेजयन् ।
दशाननः पुरीं प्राप दिनदीपदशाननः ॥ ५२ ॥

प्राप्येति । दशाननस्तदेव प्रथमं तत्प्रथमं पूर्वम् । यदाकदाप्यसंभावितत्वादिति भावः । पराजयं श्रीरामादपजयं प्राप्य उदेजयन् प्रकम्पमानः । उत्पूर्वात् 'एजृ कम्पने' इति धातोः शतृप्रत्ययः । अत एव दिनेऽहनि यो दीपस्तस्येव दशा येषां तान्याननानि यस्य स तथोक्तः । तेजोहीनवदनः सन्नित्यर्थः । पुरीं प्राप लङ्कां प्रविवेश ॥

प्राबोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखः शयालुं
कालं निनापि च कथंचन कुम्भकर्णम् ।
आदेशतः स च विभोरपुनःप्रबोधं
संवेशधाम समराङ्गणमाजगाम ॥ ५३ ॥

प्राबोधयदिति । तदनु पुरप्रवेशानन्तरं स पङ्क्तिमुखो दशमुखः शयालुं निद्रालुम् । 'स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ' इत्यमरः । 'शीङो वाच्य' इत्यालुच् । कुम्भकर्णं कालं विनापि । अकाल इत्यर्थः । नह्मवरदानात्तस्य षाण्मासि

[1] 'एष समुदञ्चति तावदेव' इति पाठः

कावच्छिन्ननिद्रानन्तरमेतस्मिन्दिने प्रबोधनियमादिति भाव । एतच्चोत्तरकाण्डे स्पष्टम्। 'पृथग्विना–' इत्यादिना तृतीया। विकल्पपक्षे द्वितीया। कथंचन केनचित्प्रयासेन प्रबोधयद्बोधयामास। स च कुम्भकर्णश्च विभो रावणस्यादेशात् आज्ञावचनात्। 'अववादस्तु निदेशे'। 'उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वच' इति शब्दार्णवे। न विद्यते पुन प्रबोधो यस्मिन्स तथोक्तो य संवेशो दीर्घा निद्रा। मरणमिति यावत्। तद्धाम तत्स्थानं तद्गृहं वा। पूर्वसंवेशधाम्नि तु षण्मासेन वा पुन प्रबोधो जायते न त्वत्र कदाचिदपीति भाव। 'स्यान्निद्रा शयनं स्वाप स्वप्न संवेश इत्यपि'। 'धाम देशे गृहे स्थाने तेजो जन्मप्रकाशयो' इत्यमरविश्वप्रकाशौ। समराङ्गणं युद्धभूमिमाजगाम प्राप। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

आगतं च तमञ्जनाचलनिकाशमाकाशतलभ्रमितनिशूलं शूलधरमिव जगत्क्षयोद्युक्तं नक्तंचरं निशाम्य शाम्यत्सहजभुजतेजोविशेषमशेषासु दिक्षु धावमानं पवमानचलितजलदपारिप्लवं प्लवगबलमङ्गदो धीरमवादीत्॥

आगतमिति। आगत चेत्यनुवाद। अञ्जनाचलनिकाशं कज्जलशैलसंनिभमित्युपमा। आकाशतलभ्रमितत्रिशूलं गगनतलावर्तितत्रिशिखम्। अत एव जगत्क्षयमुद्युक्तं सनद्धं शूलधरं कालाग्निरुद्रमिव स्थितं तं नक्तंचरं कुम्भकर्णं निशाम्य दृष्ट्वा शाम्यदुपशाम्यन्सहजभुजतेजोविशेष स्वाभाविकबाहुप्रभावविशेषो यस्य तत्तथोक्तम्। अत एवाशेषासु दिक्षु। प्रतिदिशमित्यर्थ। धावमानं पलायमानम्। अत एव पवमानचलितजलदपारिप्लवं समीरणसमीरितवारिवाहतरलम्। 'पारिप्लवं तु तरलम्' इत्यमर। प्लवगबलं कपिसैन्यमङ्गदो धीरमुदारमवादीदुवाच॥

तत्प्रकारमेवाह—

कपय कैकसेयाना कापि सेयं विभीषिका।
मा भूदभूतपूर्वं व प्राकृतं भयवैकृतम्॥ ५४॥

कपय इति। हे कपय, सेयं परिदृश्यमाना व्यक्ति कैकसेयानां कैकसीगर्भसंभूतानां मध्ये। 'स्त्रीभ्यो ढक्'। कापि काचन विभीषिका त्रासभूमिरेव। अतो वो युष्माकं पूर्वं भूतं भूतपूर्वम्। ततो नञ्समास। अदृष्टचरमित्यर्थ। सुप्सुपेति समास। प्राकृतं लोकसाधारणं प्रकृतिसिद्धं वा। भयवैकृतं पलायमानादिभयजनितविकारो मा भूत् भूयात्। प्राकृतजनैरिव महावीरैर्युष्माभिर्न भेतव्यमित्यर्थ। 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ्॥

अथ हरयोऽपि सत्यमनुनयसंगतमङ्गदवचनमवधारयन्तो धारयन्त समरसंनाहं दिङ्नागा इव प्रतिनिवृत्ता प्रमत्तमिवैरावण

---

१ 'आकाशभ्रमित' इति पाठ २ 'अवलोक्य' इति पाठ ३ 'पारिप्लवप्लवग' इति पाठ ४ 'अभूतभूत' इति पाठ ५ 'साशादिग्भागा' इति पाठ ६ 'प्रमत्तादायस्' इति पाठ

रावणानुजं विन्ध्याचलमिव युगान्तानिला समन्तादाहृतैर्गिरिभिस्त-रुभिरप्यवाकिरन् ॥

अथेति । अथानन्तरं हरयः कपयोऽप्यनुनयसगनं तत्कालोचितप्रार्थनासहितं मङ्गदवचनमवधारयन्त आकर्णयन्तः । अत एव सरयं सत्वरं समरसनाहं रणोत्साहं धारयन्तो दधाना दिङ्नागा दिग्गजा इवेत्युपमा । प्रतिनिवृत्ता प्रत्यागताः प्रमत्तमैरावणमिव स्थितम् । अप्रकम्प्यपराक्रममित्यर्थः । रावणानुजं कुम्भकर्णं युगान्तानिलाः प्रलयकालवायवो विन्ध्याचलमिव समन्तात् । सकलदिग्भ्य इत्यर्थः । आहृतैरानीतैर्गिरिभिस्तरुभिरप्यवाकिरन् । अभिवव्रुरित्यर्थः । अत्र किरतेर्व्याप्त्यर्थत्वाद्गिरितरूणां करणत्वम् । विक्षेपार्थे तु कर्मत्वम् । एवं सिञ्चतीत्यादीनामपि । सिञ्चतेरार्द्रीकरणार्थत्वाद्द्रवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणमर्थः, तत्र द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् यथा—'अमृतैः सिञ्चति, अमृतैर्वा वपुः' इत्यादि बोध्यम् ॥

> क्षिप्ता संयति पुष्पिताः क्षितिरुहस्ते रक्षसो वक्षसि
> प्रस्विन्ने पटवासपांसव इवालीयन्त चूर्णीकृताः ।
> मुक्ता ये धरणीधरा मुहुरमी तद्बाहुसंघट्टना-
> त्प्रत्यावृत्य पुनः प्रहर्तुरभवन् खेदाय भेदाय च ॥ ५५ ॥

क्षिप्ता इति । ये इत्यध्याहारः यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । पुष्पिताः संजातपुष्पाः, तारकादित्वादितच् । विशेषणमेतत्पटवासत्वोपयोगार्थं द्रष्टव्यम् । ये क्षितिरुहो वृक्षाः । क्विप् । संयति युद्धे क्षिप्ता विकीर्णाः । वानरैरिति शेषः । ते क्षितिरुहः । प्रस्विन्ने क्रोधानुभावस्वेदार्द्रे । स्विद्यतेर्निष्ठातकारस्य नकारः । रक्षसः कुम्भकर्णस्य वक्षसि । अतिकठोर इति भावः । चूर्णीकृताः सन्तः । पटवासपांसव इव पिष्टातपरागा इव । 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः । अथवा पटवासो नानाविधकुसुमादिसुगन्धद्रव्यपरिमलितगन्धचूर्णम् । 'पटवासो गन्धचूर्णं सुमाद्यैरधिवासितम्' इत्यभिधानात् । अलीयन्ताश्लिष्यन् । तत्र संसक्ता बभूवुरित्यर्थः । 'लीङ् श्लेषणे' लङि तङ् । तथा ये धरणीधराः पर्वता मुहुः पुनः पुनर्मुक्ताः क्षिप्ता अमी धरणीधरास्तस्य कुम्भकर्णस्य बाहुसंघट्टनाद्बाहूपमर्दाद्धेतोः प्रत्यावृत्य प्रातिलोम्येनागत्य प्रहर्तुः परप्रहर्तुरेव खेदाय भेदाय चाभवन् । अत्र पूर्वार्धे क्षितिरुहचूर्णानां तत्र वासनसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तया रक्षोवक्षसस्त्वक्काठिन्यं व्यज्यते । तदुज्जीविता चेयं पटवासपांसव इवेत्युपमेति संकरः । उत्तरार्धे तूक्तार्थासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथानर्थोत्पत्तिरूपो विषमालंकारश्चेति संकरः । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधा' ॥ इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

> ज्वलदनलं त्रिशूलमुपरि भ्रमयन्नभय-
> श्चयमवनीमनीकमदखेलनदुर्ललितः ।

---

१ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् २ 'रुहास्ते' इति पाठः ३ 'परम्' इति पाठः

सपदि बभञ्ज नीलमृषभं शरभं च बला
दहरत गन्धमादनमरुन्ध गवाक्षमपि ॥ ५६ ॥

ज्वलदिति। अथ कुम्भकर्णो ज्वलदनल प्रज्वलज्ज्वलन त्रिशूलमुपर्युपरिष्टाद्भ्र- मयश्चालयन्नवनी भुवं नमयश्चालयन्। निजपादघातेन कम्पयन्नित्यर्थः। अनीकमदेन युद्धाभिनिवेशदर्पेण यत्खेलन लीला तेन दुर्ललितो दुर्विलसित सन्। सपदि सद्य एव बलान्निजबाहुपराक्रमाच्छील ऋषभ शरभ चेति त्रीन्वानरसेनापतीन्बभञ्ज ममर्द। तथा गन्धमादनमहरत। प्राहरदित्यर्थः। गवाक्षमप्यरुन्ध रुरोध। न्यवघ्नादित्यर्थः ॥

ततश्च सहजभयचापलाधिगतलाघवं राघवं शरणमश्नुवानं वान- रानीकमाश्वासयन्विश्वाधिकविपुलभुजवीर्यो विकीर्य द्विपति सर्वत पर्वतान्विधाय च विचित्रमतिचिरं युद्धं नक्तंचरविमुक्तधात्रीधरावलि कुलिशदारित इव कुलभूधरो धरायामचेतनः पपात हरिकुलपतिः ॥

तत इति। ततस्तदनन्तर च। सहजे कपिकुलस्वाभाविके नैसर्गिके ये भयचा- पले ताभ्यामधिगत प्राप्त लघुत्व येन तत्तथोक्तम्। अत एव राघव शरण रक्षकम्। 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमर। अश्नुवान प्राप्नुवानम्। 'अशू व्याप्तौ' शानच्। वानरानीकं वानरसैन्यम्। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्व। आश्वासयन्। विश्वाधिकविपुलभुजवीर्यो लोकोत्तरमहाबाहुपराक्रमशाली हरिकुलपति सुग्रीवो द्विपति कुम्भकर्णे सर्वत समन्तात्पर्वतान्विकीर्य विक्षिप्य। तथा विचित्रमाश्चर्यकर युद्धमतिचिरमत्यन्त विधाय। ततो नक्तचरेण कुम्भकर्णेन विमुक्ता विक्षिप्ता धात्री- धरावलि पर्वतश्रेणिर्यस्य स तथोक्त। कुम्भकर्णहस्तविमुक्तपर्वताहत इत्यर्थः। अत एवाचेतनो नि सज्ञ सन्। कुलिशदारितो वज्रायुधविदलित। 'ह्रादिनी वज्र- मस्त्री स्यात्कुलिश भिदुर पवि' इत्यमर। कुलभूधर कुलपर्वत इवेत्युपमा। धराया पपात। तथा च रामायणम्—'स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शृङ्ग चुकोप रक्षोऽधिपतिर्महात्मा। उत्पाट्य लङ्कामलयात्स शृङ्ग जघान सुग्रीवमुपैत्य तेन ॥ स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञो नेदु प्रहृष्टा युधि यातुधाना ॥' इति ॥

तत किं जातमत आह—

परिगृह्य त झटिति बाहुपञ्जरे
चलिते पुर तदनु रावणानुजे।
अविनीतवालिकृतमद्य न प्रमो-
रयश प्रमृष्टमिति हृष्टमाशरै ॥ ५७ ॥

परिगृह्येति। तदनु पतनानन्तर रावणानुजे कुम्भकर्णे झटित्यञ्जसा त सुग्रीव बाहुपञ्जरे। दोर्मण्डलेनेत्यर्थ। अधिकरणविवक्षाया सप्तमी। परिगृह्य गृहीत्वा।

---

१ 'बल' इति पाठ २ 'राघवानीकम्' इति पाठ ३ 'च' इति नास्ति क्वचित्
४ 'धात्रीधरवश' इति पाठ ५ 'अचेतन इव' इति पाठ

पुर लङ्का प्रति चलिते प्रवृत्ते सत्यविनीतेनाभिपितेन वालिना कृत नोऽस्माक प्रभो स्वामिनो रावणस्यायश । वालेन निरुध्य कक्षानिक्षेपणप्रपञ्चसजनितापकीर्तिरित्यर्थ । अथेदानी प्रमृष्ट शोधितम् । अस्मत्स्वामिविरोधिवाल्यनुजस्य तदनुजेन कुम्भकर्ण तथा नीतत्वान्निराकृतमित्यर्थ । इतीत्थम् । मन्येति शेष । आशरे राक्षसैर्हृ सतुष्टम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

तेन[1] विचित्रकुसुमपरिमलशिशिर[2]रथ्योपचारसचेतनोद्ग्रीवसुग्रीव नखमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारो दारुणाकार[3] सचमत्कार प्राकार[4] मुत्प्लुत्या[5]क्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यत प्रतिनिवृत्तो[6] वृत्तोरविषम तारकेक्षण क्षणदाचर प्रतिक्षणमतिक्षीवतया प्रतिपक्षबलमि स्वबलमपि[7] भक्षयन्नलक्षयन्सौमित्रिमद्रिशिखर विमुञ्चन्नेवायमञ्जस् राममाजगाम ॥

तत्रेति । तत्र लङ्कापुरे विचित्रा विविधा कुसुमपरिमला पुष्पगन्धा येषु तथोक्ता शिशिरा जलसेकादिना शीतलाश्च ये रथ्योपचारा पुरवीथीप्रसाधनानि यास्तै सचेतन सञ्जातसज्ञोऽत एवोद्ग्रीव उन्नतकधरश्च सुग्रीवस्तस्य नखमुखैर्नखाग्रैराक लितो विरचित शूर्पणखाया मुखानुकारो मुखसादृश्य यस्य स तथोक्त । सुग्रीवन खनिर्भिन्नकर्णनास इत्यर्थ । अत एव दारुणाकारो भयकराकृति । सचमत्कार चम त्कारसहित यथा तथा । चमदित्यनुकरणशब्द । चमत्कारलक्षण तु—'मुखड्ख्यातान्दैर्हर्षधैर्यचित्तविक्रिया । चमत्कार ससीत्कार शरीरोल्लासनादिभि ॥' इति प्राकार सालम् । 'प्राकारो वरण साल' इत्यमर । उत्प्लुत्योल्लङ्घ्य । अक्षिगत चक्षु गोचर द्वेष्यम् । 'द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्य' इत्यमर । तमेनमीदृग्दुर्दशाकारिण सुग्रीव मनालक्ष्यादृष्ट्वा निर्गत लक्ष्य यस्य स विलक्ष्यो विह्वलस्तस्य भावो वैलक्ष्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । ततो हेतो प्रतिनिवृत्त सन् युद्धाय प्रत्यावृत्त । वृत्ते वर्तुलाकारे उरुणी पृथुले विषमतारके न्यूनातिरिक्तकनीनिके च ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथोक्त विरूपाक्ष इत्यर्थ । 'निस्तुल वर्तुल वृत्तम्' इत्यमर । सोऽय क्षणदाचर क्षपाचर कुम्भकर्ण । 'त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमर । प्रतिक्षण क्षणे क्षणे । क्षीबते माद्यतीति क्षीबो मत्त । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा' इत्यमर । 'क्षीबृ मदे' इति धातो 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा' इति निष्ठान्तो निपात । तस्य भावस्तया । 'स्वच्छन्दतया' इति पाठे विमूढतया प्रतिपक्षबल शत्रुसैन्यमिव स्वबलमपि भक्षय सौमित्रिमभ्युद्गत लक्ष्मण लक्षयन् मपराक्रमसाय क्रियानिश्चलक्षीकुर्वन्नद्रिशिख गिरिशृङ्ग विमुञ्चन्नेव प्रयुञ्जान सन्नेव । अञ्जसा झडिति राम श्रीराम प्रत्याजगा प्राप । अभ्युज्जगामेत्यर्थ ॥

---

[1] 'तत्र च' इति पाठ [2] 'शिशिरोपचार' इति पाठ [3] 'दारुणाकार' इति नास्ति क्वचित् [4] 'प्राकारम्' इति नास्ति क्वचित् [5] 'समुत्प्लुत्य' इति पाठ [6] 'प्रतिनिवृत्तो विवृत्तोरुत्तारकेक्षण' इति पाठ [7] 'स्वपक्षबलम्' इति पाठ

विच्छिद्याशुमथार्धचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-
र्बाणानत्र मुमोच वालिदलनान्मारीचमर्मच्छिद ।
आलोक्याथ स तान्विदारितखरानस्मिन्नकिंचित्करा
न्वायव्यं पुनरैन्द्रमप्यरिवधूवैधव्यधुर्यं दधे ॥ ५८ ॥

विच्छिद्येति। वीर शूरो रघूणा पति श्रीरामस्तत्कुम्भकर्णविमुक्तमद्रिशिखरम्। अर्धंच द्रमुखत । अर्धचन्द्राख्यबाणविशेषाग्रेणेत्यर्थ । विच्छिद्य विभिद्य । अत्र कुम्भकर्णे वालिदलनान् वालिविनाशकान् मारीचस्य मर्म छिन्दन्तीति तथोक्तान्। मारीचमारकानित्यर्थ । विदारित खरो यैस्ताश्च बाणान् मुमोच प्रयुयुजे। अत्र वालिदलनस्य मारीचमर्मच्छेदनस्य खरविदारणस्य चैककर्तृकत्वेऽपि बहुवचनप्रयोगस्तद्वर्गाणामनेकत्वा दुपपद्यते। तथा विदारितखरानित्युत्तरार्धस्थित चेऽप्येतस्यान्वय वान् वाक्यसंकीर्णदोष । अथानन्तर स रामस्तान् बाणानस्मिन् कुम्भकर्णेऽकिंचित्करानकार्यकरान्। मोघानिति यावत्। आलोक्य दृष्ट्वा। एतेनास्य वायव्याद्यपेक्षया महासामर्थ्यसपन्नत्व सूच्यते। वायव्य वायुदेवताक दिव्यास्त्र दधे प्रयुक्तवान्। बाहुच्छेदार्थमिति भाव । पुनर्भूयोऽप्यरिवधूवैधव्ये शत्रुस्त्रीवैधव्ये धुर्य धुरंधरम्। शत्रुनाशकमित्यर्थ । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्यय । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकमप्यस्त्र दधे। तच्छिरश्छेदार्थमिति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

रामास्त्रार्दलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गो भुज
प्रागेको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ ।
सिन्धौ निष्पतित परोऽपि ददृशे सेतुर्द्वितीयो यथा
छिन्न व्योम्नि शिरस्तुरीयमभवत्कूट त्रिकूटस्य च ॥ ५९ ॥

रामास्त्रादिति। ततस्तदनन्तरम्। रामास्त्रात्। रामास्त्रैरित्यर्थ । राक्षसपते कुम्भकर्णस्याङ्गेषु बाह्वाद्यवयवेषु दलितेषु छिन्नेषु तुङ्ग उन्नत एको भुजो बाहु प्राक्प्रथम प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ शत्रुसैन्यसमुद्रे इत्युपमितसमास । मन्दरो मन्दराचल इवेत्युपमा। पपात। सिन्धौ समुद्रे निष्पतित प्रविनष्ट । परोऽपि भुजो द्वितीय सेतुर्यथा सेतुरिव ददृशे इत्युत्प्रेक्षा। तच्छिन्न विदारित शिर शीर्षं च व्योम्न्याकाशे त्रय कूटा यस्य तस्य त्रिकूटस्यान्वर्थनाम्नो लङ्काधिष्ठानभूतस्य पर्वतस्य तुरीय चतुर्थम्। 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति छप्रत्यय । कूट शिखरमभवदिति गम्योत्प्रेक्षेति निसृणा ससृष्टि । वृत्त पूर्ववत्॥

तदनु तदनुमोदभरितहरिबलकोलाहलाकर्णनविदितकुम्भकर्णवधपरिम्लानमुखेन दशमुखेन सहोदरमहोदरमहापार्श्वौ सहायौ विधाय समादिष्टा कुमारा नरान्तकदेवान्तकातिकायत्रिशिरस शिरसादाय पितुर्निदेशं निवेशमिव पितृपते प्राविशन्नमी समीकभुवम्॥

१ 'भिन्दन्त्युग्रम्' इति पाठ २ 'वालिविपद' इति पाठ ३ 'द्विपान्' इति पाठ
४ 'उद्दलितेषु' इति पाठ ५ 'त्रिशिरस' पितुर्निदेशात्' इति पाठ

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं तेन कुम्भकर्णवधेन योऽनुमोदस्तेन भरिताना पूर्णाना हरिबलाना वानरसैन्याना कोलाहलस्य कलकलस्याकर्णनेन विदितो विज्ञात कुम्भकर्णवधो येन स तथोक्त स चासौ परिम्लानमुख शोभाहीनवदनश्चेति विशेषणसमास । तेन दशमुखेन रावणेन सहोदरौ महोदरमहापार्श्वौ नाम राक्षससेनानायकौ सहायौ रक्षकौ विधाय कृत्वा समादिष्टा आज्ञप्ता नरान्तको देवान्तकोऽतिकायस्त्रिशिरा इत्युक्ताभिधानाश्चत्वार कुमारा पितु रावणस्य निदेशमाज्ञा शिरसादाय गृहीत्वा । अमी कुमारा पितृपते प्रेतराजस्य । 'धर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट्' इत्यमर । निविश्यतेऽत्रेति निवेश स्थानमिवेत्युत्प्रेक्षा । समीकभुव रणभूमिं समाविशन् प्राविशन् ॥

अजनि पुन समीकमनयोरुभयोर्बलयो-
रवदलिते मुखेऽपि[1] यदनुज्झितरोषभरम् ।
अमरमृगीदृशामपि यदाशयपूर्तिकर
समरसमुत्सुकेन मुनिना यददृष्टचरम् ॥ ६० ॥

अजनीति । पुनर्भूयोऽप्यनयोरुभयोर्बलयोर्वानरराक्षससैन्ययो समीक युद्धमजनि जातम् । जने कर्तरि लुङ् । 'दीपजन–' इत्यादिना च्लेश्चिणादेश । कीदृश समीकमित्यत आह—यत्समीक मुखेऽवदलिते सति । अन्योन्यमुखभङ्गे जाते सत्यपीत्यर्थ । अनुज्झितोऽत्यक्तो रोषभरोऽमर्षातिरेको यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । सैनिकानाममर्षातिशयेन पुन प्रवर्धमानमित्यर्थ । अमरमृगीदृशा सुरसुन्दरीणामप्याशयपूर्तिकर मनोरथपरिपूरकम् । महावीरोपसङ्गारकत्वेन प्रत्येकमेकैकस्वरलाभादिति भाव । तथा यत्समरसमुत्सुकेन समरोत्कण्ठितेन । कलहप्रियेणेति यावत् । मुनिना नारदेन अदृष्टचरमदृष्टपूर्वम् । 'भूतपूर्वे चरट्' । इत्थंभूतस्य पूर्वं यदाक्दाप्यजातत्वादिति भाव । तादृश युद्धम जनीति सबन्ध ॥

ममाथ शैलादथ वालिनन्दनो नरान्तक सयति चानरान्तकम् ।
हनूमता सोऽपि हत सुरान्तक पुरान्तकेनेव यथा पुरान्तक ॥६१॥

ममाथेति । अथानन्तरं वालिनन्दनोऽङ्गद सयति युद्धे वानरान्तक वानरनाशक नरान्तक शैलात् । शैलेनेत्यर्थ । ममाथ विदारयामास । तथा हनूमता स प्रसिद्ध सुरान्तको देवान्तकोऽपि पुरा पूर्वं पुरान्तकेन त्रिपुरजयिना शंभुना । इवशब्दो वाक्यालंकारे । 'इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने । अन्यथा यथेतीवार्थवाचिना शब्देन पौनरुक्त्यदोषो दुर्वार स्यात् । अन्तको यथा मृत्युरिव । हतो मारित । उपमायमकयो ससृष्टि । वंशस्थवृत्तम् ॥

अनन्तरमसमसमरशीलेन नीलेन निहते महोदरे मारुतिमथितशिरसि त्रिशिरसि विशसितेषु महापार्श्वादिषु वाहिनीपतिषु[2] निर्भरविषादरोषपरवशो निशाचराकार[3] इव तमोनिकाय समर-

---

१ 'च' इति पाठ २ 'रुषा' इति पाठ ३ 'निशाचर' साकार' इति पाठ ४ 'सरयम्' इति पाठ

मतिकाय समागत्य वृत्रासुर इव सुत्राम्णा सुमित्रासुतेन सह वितेने विचित्रमायोधनम्।

अनन्तरमिति। अनन्तरं नरान्तकदेवान्तकवधानन्तरमसमसमरशीलेनासाधारणरणकर्माचरणतत्परेण नीलेन महोदरे निहते सति। तथा त्रिशिरसि मारुतिमथितशिरसि हनूमच्छिन्नमस्तके सति। तथा महापार्श्व आदिर्येषां तेषु वाहिनीपतिषु राक्षससेनानायकेषु विशसितेषु विनाशितेषु सत्सु। ऋषभेणेति शेषः। निर्भरविषादरोषपरवशः ससुत्कटरोषपशोकाक्रान्तान्तःकरणो निशाचरावारो राक्षसदेहधारी तमोनिकायोऽन्धकारपटल इव। स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा। अतिकायः समरमागत्य। सुत्राम्णा वासवेन सह। 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः। वृत्रासुर इवेत्युपमा। सुमित्रासुतेन लक्ष्मणेन सह विचित्रमाश्चर्यकरमायोधनं वितेने। जन्यमकरोदित्यर्थः॥

स च सुचिरं नियुध्य तमवध्य इतीशवरा-
दनिलगिरा विबुध्य पुनरस्त्रमधत्त निधे।
दलितमनेन तद्दिवि समुत्पतितं जगता-
मतनुत राहुभीतिमधिकामतिकायशिरः॥ ६२॥

स इति। स सौमित्रिश्च सुचिरमतिचिरकालं नियुध्य युद्धं कृत्वा तमतिकायमीशवरात्ब्रह्मवरादवध्यो वधितुमशक्य इत्येवमनिलगिरा वायुवचनेन विबुध्य ज्ञात्वा। पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे। विधेरस्त्रं ब्रह्मास्त्रमधत्त प्रायुङ्क्त। अथानेन ब्रह्मास्त्रेण दलितं विच्छिन्नं सत् दिव्यन्तरिक्षे समुत्पतितं समुद्गतं तत्प्रसिद्धमतिकायशिरो जगतां लोकानामधिकां बहुलां राहुभीतिं राहुरयमिति भ्रान्तिमसुपत्त्या भीतिमतनुताकरोत्। अत्रातिकायशिरसि राहुभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः। 'कविसमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि। आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः॥' इति लक्षणात्॥

अनुनीय रावणिरथो विधुरं पितरं दधत्पृथुसमीकधुरम्।
स रथी समेत्य सधनुः शरधी चलितश्चमूभिरभिदाशरथी॥६३॥

अनुनीयेति। अथानन्तरं स प्रसिद्धो रावणिरिन्द्रजिद्विधुरं सहोदरकुमारवधश्रवणजनितशोकविह्वलं पितरं रावणमनुनीय। 'न तात मोहं परिगन्तुमर्हसि' इत्यादिना समाधाय पृथुसमीकधुरं महारणभारं दधद्दधानः। युद्धसन्नद्ध इत्यर्थः। 'नाभ्यमित्ताच्छन्दसि' इति सुमभावः। रथी रथारूढः। सह धनुषा सधनुः कार्मुकधरश्च सन् शरधी तूणीरौ समेत्य। बृवेलय। शरा इषवो धीयन्तेऽनयोरिति शरधी। 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः। चमूभिः सेनाभिः सह। अत्र सहशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया। दाशरथी अभि। रामलक्ष्मणयोरभिमुखं येनेत्यर्थः। 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया। चलितः प्रवृत्तः। प्रमिताक्षरावृत्तम्॥

---

१ 'इवीव वराद' इति पाठः २ 'शरधि' इति पाठः ३ 'अधिदाशरथी' इति पाठः

आगत्य समरमरातिजयमनोरथाय रैथाभिरक्षां रक्षांसि परित प्रकल्प्य प्रतर्प्य च हविषा प्रैदक्षिणशिख शिखावन्तं मैन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि दधानस्तिरोधानं गगनगत एव निशितमुखै शिलीमुखैर्निर्माय निखिलमर्माहति निस्त्रिंशक्रम· क्रव्यादो व्याध इव हरीन्विधुरीचकार ॥

आगत्येति । समर युद्धभुवमागत्य प्रविश्य । अरातिजयमनोरथाय । शत्रुजयमनोरथसिद्ध्यर्थमित्यर्थ । रथाभिरक्षाम् । निजरथगुप्तिमुद्दिश्येति शेष । परित समन्तात् रक्षांसि राक्षसशरीरान्प्रकल्प्य नियोज्य । हविषाज्यादिना । प्रगतो दक्षिण प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभाव । प्रदक्षिण शिखा ज्वाला यस्य तम् । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमर । एतेनास्य जयप्रदत्व सूच्यते । तदुक्तम्—'दत्थ प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्नृपस्य धात्रीं समुद्ररशना वशगा करोति' इति । शिखावन्तमग्निं प्रतर्प्य सतर्प्य च । मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि मन्त्रसामर्थ्यसप्राप्तनानाविधास्त्राणि दधानो धारयन् । तिरोधानेनान्तर्धानेन गगनगतोऽन्तरिक्षवर्ती सन्नेव निशितमुखैस्तीक्ष्णाग्रे शिलीमुखर्बाणै । निखिलमर्माहतिमशेषचमूसर्मच्छेद निर्माय कृत्वा । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिंश खड्गविशेष । 'तुंण्या खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय' इत्यमर । क्रम परिपाटी यस्य स तथोक्त । खड्गवद्गिर्भेदक सन्नित्यर्थ । क्रव्यादान्पक्षिणो व्याधो लुब्धक इवेत्युपमा । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च स' इत्यमर । हरीन् वानरान् विधुरीचकार । मूर्च्छितानकरोदित्यर्थ ॥

सहलक्ष्मणं तमपि दाशरथिं परुषो निदाघ इव पद्मसर ।
विकलाशय विधुरसत्त्वमयं विरचय्य धाम च जगाम शनै ॥६४॥

सहेति । अय रावणि सह लक्ष्मणेन सहलक्ष्मणम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पात्सहशब्दस्य सत्वाभाव । त दाशरथिं श्रीराममपि परुषस्तीक्ष्णो निदाघो ग्रीष्मकाल । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्व । पद्मसर कमलाकर गर्भेर्विकलाशय व्याकुलमानसम् । अन्यत्र चलपिताधारप्रदेश च । 'आशय स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्व । विधुरसत्त्व विश्लिष्टशक्तिम्, अन्यत्र विह्वलजलजन्तुक च । 'विधुर प्रत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । शनै मन्द मन्दम् । कृतकृत्यत्वादिति भाव । धाम गृह जगाम प्राप । श्लेषसकीर्णेयमुपमा । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

क्षतार्कभवतेजसि क्षपितरामचन्द्रद्युतौ
विमुच्य सति निर्गते विशिखवृष्टिमसिन्धने ।

---

१ अधिसमरम्' इति पाठ २ 'रथाभिरक्षायै' इति पाठ ३ 'प्रदक्षिणशिखावन्तम्' इति पाठ ४ 'मन्त्राधिगतानि विचित्राण्यस्त्राणि' इति पाठ ५ 'तिरोधानगत' इति पाठ ६ 'शरै' इति पाठ

अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं
समुत्तरलजीवन समभवत्तदा वाहिनी ॥ ६५ ॥

क्षतेति । क्षतार्कभवनेजसि निर्वापितसुग्रीवप्रतापे तिरस्कृतसूर्यजनितप्रकाशे च । अपिता सञ्चिता राम एव चन्द्रस्तस्य द्युति शोभा येन तस्मिन्नुक्ते अस्मिन्घो महामनीन्द्रजितेव घने मेघे । विशिखवृष्टिं शरसपात तामेव वृष्टिं विमुच्य त्यक्त्वा निर्गते सति । तदा तस्मिन्समये वाहिनी नदी सेना च । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती । अदीप्तोऽप्रकाशो नलो नलाख्य कपिनायक, अन्यत्र नल पोटगल-रूपनृणविशेषो यस्मिन् । 'नल पोटगले राशि पितृगत कपीश्वरे' इति विश्व । अस्फुरत्नदीप्यमान कुमुद कपि, अन्यत्रास्फुरन्त्यनुन्सन्ति कुमुदानि करवाणि यस्मिन् । 'कुमुद कैरवे रक्तपद्मजे कुमुद कपौ' इति विश्व । अस्तो नष्टप्रायो नीलो नीला-ख्यकपिनायक एवोत्पलम् । यद्वा अस्तौ नीलोत्पलौ नीलोत्पलनामानौ कपिनायकौ, अन्यत्र विनष्टकृष्णेन्दीवराणि च यस्मिन् । 'नील कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नानार्थरत्नमाला । समुत्तरलमतिचञ्चल स्थितिविधुर जीवन जीवितम । अन्यत्रोद्वेजितजल यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् । समभवत् । उत्करीत्या शरजिताभूदित्यर्थ । श्लेषसङ्कीर्णसावयवरूपकम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अचलमथ सलीलमोषधीनां हरति हनूमति जाम्बवन्नियोगात् ।
विचलितमभवद्बल निशल्य विबुधमनोऽपि विधूतशोकशल्यम् ६६

अचलमिति । अथ सेनामूर्छानन्तर हनूमति जाम्बवत परावरज्ञस्य कृष्ण राजस्य नियोगान्निदेशवचनात् । ओषधीनामचल सञ्जीवियाद्योपधिपर्वत सलील-मनायास यथा तथा आहरत्यानीतवति सति । बल वानरसैन्य विशल्य शल्यरहित सत् । विचलितमभवत् । पुनर्युद्धसमृद्धो साहमभूदित्यर्थ । तथा विबुधाना श्रीराम-जयकाङ्क्षिणा सुराणा मनोऽपि । 'विबुधा सुरपण्डिता' इत्यमर । विधूत विहत शोक एव शल्य यस्य तत्तोक्तम् । वानरसैन्यप्रबोधेन विबुधा सतुष्टान्त करणा बभूवुरि-त्यर्थ । अत्र सत्यविबुधमनसो केवल्प्रकृतत्वात्तुल्ययोगितामेद । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

पुलस्ते महजतेजोभरितेन दावानलेनेव वानरबलेन दह्यमाना दरीमिव पुरीमपहाय पञ्चाननमिव पङ्क्याननन निदेशतश्चलितमखिल भुवनप्रकम्पनमकम्पनमाहतप्रवङ्गसङ्घ प्रजङ्घमङ्गदभुजप्रतापानलशल भावुभावपि निशम्य निशाम्य च द्विविदमैन्दावदारितौ महारथौ शोणिताक्षर्विरूपाक्षावपि कोपाक्षान्तिभ्या पुरुपसरम्भौ कुम्भनिकुम्भौ महावीरो समुत्तम्भ्य बाहू सुबाहुमारीचाविव राघवभुजाभ्या सुग्रीव-हनूमद्भ्यामद्भुत युद्धमतनिपाताम् ॥

---

१ 'तेन पुन' इति पाठ २ 'विहाय' इति पाठ ३ 'पञ्चाननमिव' इति पाठ
४ 'अमित्ररिपुप्रकम्पन' इति पाठ ५ 'प्रजङ्घ च' इति पाठ ६ 'यूपाक्षौ' इति पाठ
७ 'कोपाक्षान्तपरुष' इति पाठ ८ 'बाहुम्' इति पाठ

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि सहजतेजोभरितेन नैसर्गिकप्रभावपरिपूर्णेन । अयत्न स्वाभाविकार्चिः सपत्नेन । 'तेजोऽनले प्रभावेऽह्नि ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती दावानलेन वनवह्निनेव वानरबलेन दह्यमाना भस्मीक्रियमाणा दरीं गिरिगुहामिव पुरीं लङ्कामपहाय त्यक्त्वा पञ्चाननं सिंहमिवेत्यनेकेवेयमुपमा । पञ्चाननं निदेशतः रावणाज्ञावचनाच्चलितं युद्धाय प्रवृत्तमखिललोकानशेषभुवनानि प्रकम्पयन्तिं निपीडयन्तं निजभुजबलेनेति तथोक्तमकम्पनमकम्पनाख्यं राक्षससेनानायकम् । तथाहताश्चबहुमङ्गं निहतवानरनिवहं प्रजङ्घं चेत्युभावपि राक्षसावङ्गदभुजप्रतापं एवानलस्तस्मिञ्शलभौ पतङ्गौ निशम्य । अङ्गदबाहुपराक्रमहताविष्यर्थः । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः तथा मैन्दद्विविदाभ्यां मैन्दद्विविदाख्यवानरपतिभ्यामवदारितौ विनिहतौ महारथौ 'आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥' इत्युक्तलक्षणौ शोणिताक्षविरूपाक्षौ शोणिताक्षविरूपाक्षनामानौ राक्षससेनानायकावपि निशाम्य दृष्ट्वा । कोपाक्षान्तिभ्याममर्षेर्ष्याभ्यां परयोऽभ्युद्धत संरम्भे युद्धसंभ्रमो ययोस्तौ । 'अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु', 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति चामरः कुम्भनिकुम्भौ नाम कुम्भकर्णपुत्रौ महावीरौ (स्तोरौ) बाहू निजहस्तौ समुत्तम्भ्य साटोपमुद्धुरं राघवभुजाभ्यां श्रीरामबाहुभ्यां सुबाहुमारीचाविव । विश्वामित्रयागसंरक्षणवेलायामिति भावः । राघवस्य भुजाभ्यां भुजप्रायाभ्यां सुग्रीवहनूमद्भ्यां सहाद्भुतमाश्चर्यजनकं युद्धमतनिपातां कृतवन्तौ कुम्भः सुग्रीवेण निकुम्भो हनूमतेति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । स चोक्तोपमया संसृज्यते ॥

भूमौ ततः प्लवगराजभुजेन विद्ध-
मालोक्य कुम्भमसहो[1] विरहं तदीयम् ।
शोकादगादनिलसूनुहतो निकुम्भ-
स्तन्नामयुक्तममरीस्तनकुम्भमेव ॥ ६७ ॥

भूमाविति । ततस्तदनन्तरं प्लवगराजभुजेन सुग्रीवबाहुना विद्धं प्रहृतमत एव भूमौ पतितमिति शेषः । कुम्भमालोक्य दृष्ट्वा तदीयं विरहं वियोगं न सहत इत्यसहोऽसहिष्णुः । पचाद्यच् । 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । अनिलसूनुना हनूमता हतो निकुम्भः शोकाद्भ्रातृविरहजनितविषादाद्धेतोः । तन्नामयुक्तं कुम्भनामयुक्तममरीस्तनकुम्भममराङ्गनाकुचकुम्भमेवागात् । भ्रातृविरहासहतया तन्नामगन्धसंबन्धामरीकुचकुम्भं प्रापेत्यर्थः । अत्र रणाभिमुखमरणहेतुकस्यामरीकुचकुम्भसंगमस्य शोकहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः [3]कुपितरावणाकारणं रणवाहनियुक्तं युक्तमखिलवाहिनीभिराहवाटोपमुखरं खरात्मजं मकराक्षमैक्ष्वाकशरोऽपि विपक्षमपि सपक्षं एव[4] समक्षमनयद्ध्वनयितुं ॥

---

१ 'असहन्' इति पाठः २ 'कुचकुम्भमेव' इति पाठः ३ 'कौणपप्रतिनियुक्त' इति पाठः ४ 'इव' इति पाठः

तत इति । तदनु कुम्भनिकुम्भवधानन्तरम् । कुपितेन क्रुद्धेन रावणेनाका-रणमाह्वानं यस्य तम् । रावणेनाहूतमित्यर्थः । 'हूतिराकारणाह्वानं' इत्यमरः । तथा रणवाहे समरक्रियानिर्वाहे विषये नियुक्तमाज्ञापितमत एवाखिलवाहिनीभिर्युक्तम् । चतुरङ्गसैन्यसमेतमित्यर्थः । आटाटोपमुखररणाडम्बरारभटसमुद्भटसिंहनादः खरात्मजः खरतनयः मकराक्षमैक्ष्वाकस्येक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य शरो बाणो विपक्षः शत्रुपक्षमपि सपक्षः एव बन्धुः सन्नेवेति विरोधः । स च सगरुदेवेति परिहाराद्विरोधाभासः । जनयितुर्जनकस्य खरस्य समक्षं समीपमनयत्प्रापयामास । मकराक्षोऽपि निहत इत्यर्थः ॥

कृत्वा मूर्धनि शासनं पितुरथो गत्वा रणं रावणि-
र्हुत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च ।
स्थित्वा व्योमनि मायया शरचयं त्यक्त्वा च भित्त्वा चमूं
बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः ॥ ६८ ॥

कृत्वेति । अथो मकराक्षवधानन्तरं महाभुजः । अपरिच्छिन्नभुजबलशालीत्यर्थः । रावणिरिन्द्रजित्पितू रावणस्य शासनमाज्ञां मूर्धनि शिरसि । 'विभाषा छिदयोः' इति विकल्पादल्लोपाभावः । कृत्वा । धृत्वेत्यर्थः । रणं रणरङ्गं गत्वा । तत्र रणरङ्गे हुतभुजमग्निं हुत्वा । महास्त्राणि दिव्यास्त्राणि च धृत्वा । माययान्तर्धानशक्त्या व्योम्न्यन्तरिक्षे । पूर्ववदल्लोपाभावः । स्थित्वा । शरचयं बाणपरम्परां च त्यक्त्वाऽभिसृज्य । चमूं वानरसेनां भित्त्वा । ततो राघवस्य कोपं कोपोदयं बुद्ध्वा ज्ञात्वा । अलमत्यन्तं कातरो भीतः सन् सहसा शीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायनः । लङ्कामाप प्रविवेश । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ निकुम्भिलां होतुकामः प्रत्यग्द्वारेण निर्गच्छन्निन्द्रजित्तद्गमनविघातुकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्वेगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याह—

ततः प्रतीच्या प्रतिहारद्वयं[1] प्रातिहारिको निर्गत्य निकृत्यासिना काञ्चिदाञ्जनेयस्य पुरतो मायामयीं मैथिलीमाकुलीकृतमानसे[2] तस्मिन्नाकस्मिकमिदमतथ्यमपि तथ्यमेव[3] विबुध्य चिराय[4] नियुध्य निराशे निवृत्ते[5] 'विद्विषि[6]पिशुनिशम्नारम्भिनिकुम्भिला[7] समाम्नाय[8] सद्य एव प्रावर्तयत[9] सत्रमतिविचित्रम् ।

तत इति । ततः पुरप्रवेशानन्तरम् । प्रतिह्रियते विमोह्यतेऽनेन परमात्मेति प्रतिहारः कैतवं स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः । मायावीत्यर्थः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । अयमिन्द्रजित्प्रतीच्या प्रतीहारात्प्रत्यग्द्वारात् । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः ।

---

१ 'स प्रातिहारिक' इति पाठः २ 'मनसि' इति पाठः ३ 'बुद्ध्वा' इति पाठः ४ 'निबुध्य चिराय' इति पाठः ५ 'प्रतिनिवृत्ते' इति पाठः ६ 'विद्विषि' इति पाठः ७ 'विपशाद्धु' इति पाठः ८ 'आमाद्य' इति पाठः ९ 'प्रावर्तन' इति पाठः

निर्गत्य । आञ्जनेयस्य हनूमतः पुरतः पुरस्तादचिरात् खड्गेन मायामयीं मिथ्यारूपां तान्मैथिलीं सीतां निकृत्य छित्त्वा । अतः आकुलीकृतमानसे व्याकुलितान्तःकरणे तस्मिन्नाञ्जनेये । इदं सीतावधवृत्तमाकस्मिकमस्मादागतम् । इन्द्रजालमिवेत्यर्थः । अतथ्यमसत्यमपि तथ्यं सत्यं विबुध्य ज्ञात्वा । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । चिराय चिरकालम् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । 'चिराय चिररात्राय' इत्यमरः । नियुध्य युद्धं कृत्वा । निराशे आशारहिते निवृत्ते निर्गते सति विद्वेषिणि एव पशवस्तेषां विशसने विदारणे आरम्भ उद्योगोऽस्यास्तीति तथोक्तः । यद्वा विद्वेषीति च्छेदः । इन्द्रजिच्छत्रुविशसनमारभते तान्छील्येनेति तथोक्तः सन् । निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्यहोमार्थगुप्तस्थलविशेषमासाद्य प्राप्य सद्यस्तदानीमेवातिविच्छिन्नमखं तान्द्भुतं सन् परमारणयागं प्रावर्तयत प्रवर्तयामास । उपक्रान्तवानित्यर्थः ॥

तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्तात्[1] दुर्वृत्तान्तमिममाकर्ण्य विदीर्णमानसो[2] मानसचर इव राजहंसो[3] वज्रनिर्घोषाद्विषादाकुलो राजहंसः ससदि निपत्य सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः सकरुणं निःश्वस्य विश्वस्य पतिरपि विधुरो[4] व्यलापीत् ॥

तदन्विति । तदन्विन्द्रजितो निकुम्भिलाप्रवेशानन्तरं प्रतिनिवृत्तात्प्रत्यागताद्धनूमतः इमं दुर्वृत्तान्तं मैथिलीवधरूपवार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा । विदीर्णमानसो विदलितहृदयः अत एव वज्रनिर्घोषात्स्फूर्जथोः । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः' इत्यमरः । विदीर्णमानसः । तस्य तदुद्वेजकत्वादिति भावः । मानसचरो मानससरोवर्ती । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इत्युभयत्रापि विश्वः । राजहंसः कलहंस इव विषादाकुलः । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तने' इत्युक्तलक्षणविषादपर्याकुलः सन् । राजहंसो नृपश्रेष्ठो रामः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः' इति विश्वः । ससदि वानरसमितौ । 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः । निपत्य भुवि पतित्वा सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः । 'शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥' इत्यादिनीतिवचनैः समाधीयमानः करुणं दीनं निःश्वस्य विश्वस्य प्रपञ्चस्य पतिरपि । सकललोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽपीत्यर्थः । स रामो विधुरो विश्लिष्टः सन् । व्यलापीत् विललाप । 'विधुरं प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> जज्ञे तदत्रभवती जनकस्य यज्ञे
> देव्याश्चिराय धरणेररणेः शिखेव[5] ।
> वव्रे मनोरपि वधूरभवत्किमन्य-
> द्रामस्तथापि[6] विधिना रचितो विरामः ॥ ६९ ॥

जज्ञ इति । तत्तथा । तेन प्रकारेणेत्यर्थः । अत्रभवती पूज्या सीता । अत्रभवती

१ 'वृत्तमेतदाकर्ण्य' इति पाठः २ 'विशीर्ण' इति पाठः ३ 'राजहंस' इति नास्ति क्वचित् ४ 'विधुरम्' इति पाठः ५ 'शिखीव' इति पाठः ६ 'तथापि' इति पाठः

व्याख्याता । जनकस्य राज्ञो यज्ञेऽरणेर्निमन्थदारुविशेषात् । शिखा अग्निज्वालेवेत्युपमा । एतेन परमपतिव्रतात्वमयोनिजत्व च सूच्यते । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमर । धरणेर्दव्या हलमुखाकृष्टया भूदेव्याश्चिराय चिरकालेन जज्ञे प्रादुर्बभूव । तथा मनोर्वैवस्वतमनोर्वंशे कुले । सकललोकश्लाघ्य इति भाव । वधू स्नुषा । दशरथमहाराजस्येत्यर्थ । यद्वा वधूर्जाया । आत्मन इति शेष । अभवत् जाता । 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमर । अन्यत्किमु पत्तिगृहप्रविष्टगृहयोरत्यन्तश्लाघ्यत्व वक्तव्यम् । अन्यत्किमपि नास्तीत्यर्थ । राम इत्यात्मनिर्देशोऽखण्डितमहत्त्वद्योतनार्थ । विधिना दैवेन । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमर । विगता रामा सुन्दरी यस्य स विरामो विगतभार्यो रचित कृत । दैवयोगो न कस्यापि लङ्घनीय इति भाव । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

यत्नो मुधा भवति यत्र समीरसूनो-
र्नाल नलोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय ।
दूरे च पावकशरो दुरतिक्रमोऽयं
तत्केन शोकजलधिस्तव लङ्घनीय ॥ ७० ॥

यत्न इति । यत्र शोकजलधौ समीरसूनोर्हनूमतो यत्न उल्लङ्घनोत्साहो मुधा व्यर्थो भवति । येन तरितु शक्यो न भवेदिति भाव । तथा नलोऽपि प्रसिद्धसेतुनिर्मातापि नवसेतुनिबन्धनाय नूतनसेतुनिर्माणाय नाल न पर्याप्त । सोऽपि तरणोपायकरणसमर्थो न भवतीत्यर्थ । 'नम स्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । तथा पावकशरश्चाग्नेयास्त्रमपि दूरे । वर्तत इति शेष । सोऽप्येन शोषयितु न शक्त इत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणात् । दुरतिक्रमो दुस्तरोऽय वर्तमान तव शोकजलधिस्त्वन्निमित्तकोऽय शोकसागर । केनोपायेन लङ्घनीय । उक्तोपायै प्रसिद्धार्णवस्तरितु शक्य । अय तु न केनाप्युपायेन तरितु शक्य इत्यर्थ । अत एवोपमानात्प्रसिद्धार्णवादस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालकार । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक स एव स' इति लक्षणात् । वृत्त पूर्ववत् ॥

इत्यादि परिदेवमानमेन विदिता[2]सुरमायाविशेषो बिभीषण समागत्य 'देव, भवतोऽपि किमिदमस्थाने का[3]रणमवस्थान्तरम् । निरन्तरायं मखनिवर्तनाय पुरन्दरारिणा कृत कृ[4]तकमेवैतदवधारय । धारय मनसि धैर्यम्' इत्यभिधाय तद्बधाय पु[5]रोधाय लक्ष्मण त[6]त्क्षणादेव निकुम्भिला बले महोपरुरोध ॥

इतीति । इति एवमादि परिदेवमान विलपन्तम् । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर । एन श्रीराम विदितासुरमायाविशेषो विज्ञातराक्षसमोहनव्यापारविशेषो बिभी-

---

१ 'शरान्' इति पाठ २ 'आसुरमाया' इति पाठ ३ 'दीनमवस्थानम्' इति पाठ ४ 'कृत्रिममेतदित्यवधार्य' इति पाठ ५ 'पुरोधाय' इति नास्ति क्वचित् ६ 'तत्क्षणमेव पुरस्कृत्य निकुम्भिलामुपरुरोध' इति पाठ

पण समागत्य सन्निधिं प्रत्यागत्य । देव स्वामिन् श्रीराम, भवतोऽपि । मायानियन्तु परमपुरुषस्यापीति भाव । अस्थानेऽशोचनीयस्थाने । सीतावधस्य मायिकत्वादिति भाव । करुण दीनम् । करुणशब्दादच् । इदमेतदवस्थान्तर दशाभेद किं किमर्थम् । दुर्दशापन्नत्वेन वर्तितव्यमित्यर्थ । किंतु निरन्तराय निर्विघ्न यथा तथा मखनिर्वर्तनाय स्वविजयहेतुसत्रनिष्पादनार्थं पुरदरारिणेन्द्रजिता कृतमाचरितमेतत्सीतावध रूपकृत्य कृतक कृत्रिमम् । असत्यमेवेति यावत् । अवधारय जानीहि । अतो मनसि धैर्यं निर्विकारत्वम् । 'मनसो निर्विकारत्व धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका । धारय स्वीकुरु । इत्येवमभिधायोक्त्वा तस्येन्द्रजितो वधाय सहायार्थं लक्ष्मण पुरोधाय पुरस्कृत्य तत्क्षणादेव तस्मिन्क्षणे निकुम्भिला निकुम्भिलाख्यस्थान वलैर्वानरसैन्यै महोपरुरोध निरुद्धवान् ॥

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो गिरिदरीकुहरादिव केसरी ।
अपरिपूर्य रुषाहवमाह्व स विदधे वलशासनशासन ॥ ७१ ॥

हरीति । तत उपरोधानन्तर स प्रसिद्धो वल नाम वानरं शास्तीति बलशासन इन्द्रस्त शास्तीति वलशासनशासन इन्द्रजित् । उभयत्रापि कर्तरि ल्युट् । हरिकुलारवत कपिसैन्यकोलाहलाद्धेतोर्गिरिदरीकुहरात्पर्वतगुहागोलकात्केसरी सिंह इव चलितो निर्गत सन् । रुषा वानरसमर्दकृतामर्षेण । आसमन्ताज्जुहोत्यस्मिन्निति आहवो याग । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणायादेशौ । तमपरिपूर्यासमाप्यैव । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याह्व युद्धम् । चकार । 'आङि युद्धे' इति ह्वयतेराङ्पूर्वादप्प्रत्यय । सम्प्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्व । विदधे चकार । द्रुतविलम्बित वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

वातूल इव तूलाना वानराणा रणाजिरे ।
विद्रावणस्ततो मायाविद्रावणसुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

वातूल इति । ततस्तदनन्तर माया परव्यामोहकव्यापार वेत्तीति मायाविद्रावणसुत इन्द्रजित् । तूलाना वातूलो वातसमूह इवेत्युपमा । 'वाताच' इत्यूलप्रत्यय । रणाजिरे रणाङ्गणे । 'अङ्गण चत्वराजिरे' इत्यमर । वानराणाम् । विद्रावयतीति विद्रावणो निरासकोऽभवत् । शरवर्षेण वानरान्सान्दिदीकाश्चकारेत्यर्थ ॥

अनुपदमनीकोन्मथनसरम्भं सवर्तसमयदुर्दान्त कृतान्तमिव सम राङ्गण समापतन्त स्यन्दनगत सक्रन्दनजित गन्धवहनन्दनस्कन्धवर्ती सौमित्रि प्रवर्तितनिशितशरधार शतधारपाणिरिव जम्भमस्तम्भयत् ॥

१ 'अनीकिनीनायनिधनसरभतर सवर्तप्रवृत्तमिव कृतान्तम्' इति पाठ २ 'आपतन्तम्' इति पाठ ३ 'त सक्रन्दजितम्' इति पाठ ४ 'गन्धवाह' इति पाठ ५ 'शिततरशरधाराभि' इति पाठ

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । अनीकोन्मथने वानरसैन्यविदारणे सरम्भ कोप सभ्रमो वा यस्य तम्। 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति शब्दार्णव । सवर्तसमयदुर्दान्त प्रलयकालोद्धटम्। 'सवर्त प्रलय कल्प' इत्यमर । कृतान्त यममिव स्थितमित्युपमा। 'कृतान्तो यमसिद्धान्त' इत्यमर । स्यन्दनगत रथारूढ सक्रन्दनजितमिन्द्रजित गन्धवहनन्दनस्य हनूमत स्कन्धवर्ती स्कन्धारूढ सौमित्रिर्लक्ष्मण । प्रवर्तिना प्रयुक्ता निशितास्तीक्ष्णा शरधारा शरपरम्परा येन स तथोक्त सन्। जम्भ जम्भाख्यमसुर शतधार पाणौ यस्य स शतधारपाणि । इन्द्र इवेत्युपमा। 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति निष्ठाया परनिपात । 'शतकोटि स्वरु शम्ब' इति वज्रपर्यायेष्वमर । अस्तम्भयदुपरुरोध। 'स्तम्भु रोधने' इति धातोर्णिजन्ताल्लङ्॥

विकस्वरमदोत्कट प्रचुरवीरवादोद्भट
पतत्त्रुटितकङ्कट प्रतिहतास्त्रमस्त्रेण च ।
जगत्त्रयभयावहं जयपराजयागोचर
वितेनतुरभाविभाविव तदा रण दारुणम् ॥ ७३ ॥

विकस्वरेति । विकस्वरो विकसनशील । प्रविपद प्रवर्धमान इति यावत् । 'विकासी तु विकस्वर' इत्यमर । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्प्रत्यय । तेन मदेन दर्पेणोत्कटमुद्रिक्त प्रचुरवीरवादै 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिप्रभूतवीरालापैरुद्भटमुज्जृम्भितम्। 'प्रभूत प्रचुर प्राज्यम्' इत्यमर । पतन्त पतमाना कृताश्त्रुटिला छिन्ना कङ्कटा उरश्छदा यस्मिंस्तम्। 'उरश्छद कङ्कटक' इत्यमर । तथास्त्रेण। दिव्यास्त्रैरित्यर्थ । प्रतिहतानि प्रतिरुद्धान्यस्त्राणि यस्मिंस्त तथोक्त । च जगत्त्रयभयावह त्रैलोक्यभयकरम् । 'शुभावहम्' इति पाठे निर्लोकण्टकसेन्द्रजितो विनाशहेतुत्वाच्छुभकरम्। जयपराजययोरगोचरमविषयम्। तुल्यबलत्वादिति भाव । अत एव दारुण परस्परभयकर रण कलहम्। 'अस्त्रिया समरानीकरणा कलहविग्रहौ' इत्यमर । तदा तस्मिन्समये सौमित्रीन्द्रजितौ इभौ मत्तगजाविव । वितेनतुश्चक्रतु । उपमालकार । पृथ्वीवृत्तम् ॥

शतधारकठोरशिखैर्विशिखै शतधा विरचय्य शरासगुणम् ।
विदधे विबुधेशजितं समरे हतसारथिमग्र्य दाशरथि. ॥ ७४ ॥

शतधारेति । अथानन्तर दाशरथिर्दशरथपुत्रो लक्ष्मण । 'अत इञ्' । समरे युद्धे शतधारकठोरशिखै कठोरवज्रायुधतीक्ष्णाग्रैर्विशिखैर्बाणै शरासगुणमिन्द्रजित्कार्मुकज्याम्। 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इत्यमर । शतधा शतप्रकारेण। शतशकलितमित्यर्थ । विरचय्य कृत्वा। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । विबुधेशजितमिन्द्रजितमपि हतसारथिं विदधे चकार। 'सूत क्षत्ता च सारथि' इत्यमर । तोटकवृत्तम्। 'तोटक स' इति छन्द । 'इह तोटकमम्बुधिसै प्रमितम्' इति लक्षणमुक्त वृत्तरत्नाकरे ॥

---

१ 'परस्पर' इति पाठ २ 'तदारणम्' इति पाठ

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिन
सदृशमथ वा युक्तं नक्तचरेन्द्रसुतस्य यत् ।
शतमखजित शौर्यं यद्वानुरूपमथात्मन-
स्तदकृत रुषामन्दो मन्दोदरीतनयो रणे ॥ ७५ ॥

यदिति । अहो निकृत्तगुणो हतसारथिश्चेत्याश्चर्यम् । मायाशीलस्य परव्यामोहक-व्यापाराचरणतत्परस्य यत्कृत्यमुचितमनुगुणम् । तथा भुजशालिनो बाहुपराक्रम शालिनो यत्सदृश समानम् । अथवेति पक्षान्तरे । नक्तचरेन्द्रसुतस्य सकललोकजैत्र-रावणसुतस्य यद्युक्तमर्हम् । *अथवेति वाक्यारम्भे* । शतमखजित इन्द्रजित आत्मन स्वस्य यच्च । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवाथ च समुच्चये' इत्यमर । शौर्यं शूरत्वमनुरूप समर्थं तत्कृत्य शौर्यं च रणे रुषा रोषेणामन्द । महारोषाक्रान्त इत्यर्थ । मन्दोदरी-तनय इन्द्रजित् । अकृत कृतवान् । कृञो लुङि तङ् । 'तनादिभ्यस्तथासो' इति सिचो लुक् । मायाशीलत्वादिगुणसपन्नस्य स्वस्य यदुचित तत्सर्वमपि रणपाण्डित्य-मकरोदित्यर्थ । हरिणीवृत्तम्—'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् । अत एवाद्यपादे द्वितीययतिस्थाने अपदस्थयत्याख्यमकृतकृतयोऽप्याल-ङ्कारिका न ममृषु । 'क्वचिन्नापि पदमध्येऽपि यतिमिच्छन्ति सूरय । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥' इति तिलकवचनमपि समाधातु न शक्नुयात् । तथापि 'न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाददोष । निरङ्कुशा खलु कवय सर्वपथिका भवन्ति ॥

एव मन्दोदरीतनयस्य लक्ष्मणेन सार्कं युध्यमानस्य त्रिदिनानि व्यतीयु[1] ॥

एवमिति । स्पष्टोऽर्थ ॥

अनुपदमभिषेणनवति[2] विभीषणे तेनाविनीतेन[3] मुक्ता शक्तिमर्धच-न्द्रेण दारयन्नपारयन्सोढुमदसीयमविनयममर्षाकुल सौमित्रिरमोघ माघवनममुञ्चदस्त्रम्[4] ॥

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । विभीषणेऽभिषेणनवति सेनयाभिगमनवति सति । 'यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्' इत्यमर । 'सत्यापपाश–' इत्यादिना सेनाशब्दाण्णिच् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति सकारस्य षत्वम् । भीषणेन भयकरेणाविनीतेन दुर्विनीतेन तेनेन्द्रजिता मुक्ता प्रयुक्ता शक्तिमायुधविशेषमर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण दारयन्विभिन्दन् । अमुष्य इन्द्रजित इदमदसीयम् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञाया 'वृद्धाच्छ' । अविनय दुर्नय सोढुमपारयन्नशक्नुवन् । अमर्षाकुल क्रोधाविष्ट सौमित्रिर्लक्ष्मण । अमोघम् । शत्रुशिरश्छेदकमित्यर्थ । माघवनमैन्द्रम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अस्त्रमसुञ्चत् प्रायुङ्क्त ॥

---

१ 'एव व्यतीयु' इति वाक्य क्वचिन्नास्ति २ 'अभिषिषेण अभिषेणनवति' इति पाठ ३ 'अविनीतेन' इति नास्ति क्वचित् ४ 'माघवतास्त्रममुञ्चत्' इति पाठ

पतति स्म तत्प्रथममस्त्रमुज्ज्वलं
सशिरस्त्रमिन्द्रजयिन शिरस्तत ।
अनु पुष्पवृष्टिरनघा दिवौकसा
मथ वाष्पवृष्टिरमरारियोषिताम् ॥ ७६ ॥

पततीति । प्रथमप्रमादात्तुज्ज्वल दीप्त तत्प्रसिद्धमस्त्रमैन्द्रास्त्र पतति स्म न्यपतत् । इन्द्रजितीति शेष । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । ततोऽस्त्रपातानन्तर सशिरस्त्र सशीर्षण्यमिन्द्रजयिन शिर पतति स्म । अनु पश्चात् शिर पतनानन्तरम् । 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमर । अनघा निर्दुष्टा । 'दु खैनोव्यसनेष्वघम्' इत्यमर । द्यौर्दिवमोक स्थान येषा ते दिवौकसो देवा । आद्ये पृषोदरादित्वात्साधु । द्वितीये 'त्रिदिव स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्व । तेषा पुष्पवृष्टि । तदपवर्तितप्रसूनवर्षमित्यर्थ । पतति स्म । अथानन्तरम् अमरारियोषिता रावणान्त पुरस्त्रीणा बाष्पवृष्टि नेत्राम्बुवर्ष पतति स्म । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर प्रति हेतुत्वात्कारणमालाख्यालकार । 'पूर्वपूर्व प्रति यथा हेतु स्यादुत्तरोत्तरम् । अत कारणमालाख्यमलकरणमुच्यते ॥' इति लक्षणात् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

श्रुत्वा शक्रजित सुतस्य निधन शोकेन रक्ष पते
क्रान्तं नि श्वसदश्रुपूरभरित क्रन्दच्च फूत्कारि च ।
कोपेनाथ विपाटल कुटिलितभ्रूवल्लि वृत्तेक्षणं
जज्ञे दष्टघनौष्ठमट्टहसितोद्रिक्तं समस्तं मुखम् ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति । सुतस्य शक्रजित इन्द्रजितो निधन मरण श्रुत्वा रक्ष पते रावणस्य समस्त मुखम् । दशापि मुखानीत्यर्थ । शोकेन क्रान्त परिम्लानम् । नि श्वसद्दीर्घोष्णनिश्वासकृत् । अश्रुपूरभरित बाष्पप्रवाहपरिपूर्णम् । क्रन्ददाक्रोशयुक्त च । फूत्कारि च । फूदिति । मुखमारुतानुकारी शब्द । अथेति वाक्यारम्भे । कोपेन शत्रुकृतापकारेण 'मन प्रज्वलन कोप ' इत्युक्तलक्षणेन क्रोधेन विपाटलमलरुण च । कुटिलिता वक्रीकृता भ्रूवल्ल्यो यस्य तत्तथोक्तम् । वृत्तानि विघूर्णनाद्वर्तुलाकाराणीक्षणानि यस्य तत् । दष्टा दन्तैर्निपीडिता घना लम्बमानाश्च ओष्ठा अधरोष्ठा यस्य तत्तथोक्तम् । अट्टहसितेन अतिशयितहासेनोद्रिक्तमुद्भट च जज्ञे जातम् । अशेषाणि रावणमुखानि करुणरौद्ररसानुभावविजृम्भितान्यभूवन्नित्यर्थ । अत्र क्रान्तत्वादीनामनेकगुणाना समुचितत्वात्समुच्चयालकार । 'गुणक्रियायौगपद्य समुच्चय ' इति सामान्यलक्षणम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अनन्तरमपक्रान्तासुषु विक्रान्तेषु[3] पुरन्दरारिमुखेषु नन्दनेषु निर्हतेषु[4] कुम्भकर्णादिषु भ्रातृषु, विध्वस्तेषु प्रहस्तपूर्वेषु[5] सचिवेषु, व्यापादितेषु विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु, विकीर्णे[6] भवति निखिले बले

१ 'अवनौ' इति पाठ   २ 'हसितोद्वृत्तम्' इति पाठ   ३ 'विक्रान्तेषु' इति नास्ति क्वचित्
४ 'विनिहतेषु' इति पाठ   ५ 'व्यतीतेषु' इति पाठ   ६ 'कपिविमर्दनेन विशीर्णे' इति पाठ

समन्तत करुणपरिपूरितपौरवधूजनपरिदेवनोत्तरङ्गाया लङ्कायामा- तङ्कातिशयरोषणो रावणस्तत्क्षणमिक्ष्वाकुकुलनायकदयिता धरणी- सुता जिघांसुरन्तिकगतमन्त्रिणा निवार्यमाण. सारथिना विधिना च चोदितरथो दाशरथिविजयविहितसगर संगराङ्गणमवततार।

अनन्तरमिति। अनन्तरं शोकरौद्ररसावेशानन्तरम्। विक्रान्तेषु महाशूरेषु। 'शूरो वीरश्च विक्रान्त' इत्यमर। पुरदरारिमुखेष्विन्द्रजित्प्रमुखेषु नन्दनेषु पुत्रेष्व पक्रान्तासुषु निर्गतप्राणेषु। मृतेषु सत्स्वित्यर्थ। 'पुंसि भूम्न्यसव प्राणा' इत्यमर। कुम्भकर्ण आदिर्येषा तेषु। आदिशब्देन महोदरादयो गृह्यन्ते। भ्रातृषु सहोदरेषु निहतेषु नष्टेषु सत्सु। प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सचिवेषु मन्त्रिषु विध्वस्तेषु। मारितेषु सत्स्वित्यर्थ। विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु व्यापादितेषु विनाशितेषु सत्सु। निखिले बलवति बले सैन्ये च विकीर्ण भवति विक्षिप्ते विध्वस्ते सति। लङ्काया समन्तत सर्वत्र करुणापरिपूरित शोकपरिपूर्णा य पौरवधूजन पट्टणस्त्रीजनस्तस्य परिदेवनैर्वि- लापैरुत्तरङ्गायामुद्रिक्तायाम्। तद्भूयिष्ठाया सत्यामित्यर्थ। आतङ्कातिशयेनापद्भूयस्त्वेन रोषणो रोषवान्। 'क्रुध मण्डार्थभ्यश्च' इति युच्। रावणस्तत्क्षण तस्मिन्क्षण इक्ष्वाकु- कुलनायकस्य श्रीरामस्य दयिता भार्या धरणीसुता सीता जिघांसुर्हन्तुमिच्छु। हन्ते सन्नन्तादुप्रत्यय। अन्तिकगतमन्त्रिणा समीपस्थसचिवेन निवार्यमाण एतदन्याय्य- मिति निषिध्यमान। तथा सारथिना विधिना च चोदित प्रेरितो रथो यस्य स तथोक्त। दाशरथिविजये विहितसगर कृतप्रतिज्ञ सन्। सगराङ्गण रणभुवमवततार प्रविवेश। 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सगर' इत्युभयत्राप्यमर॥

कोपादसौ परिघतोमरकुन्तयष्टि-
चापाशुगद्रुघणशक्तिकृपाणपाणि.।
एकोऽप्यनेकमुखबाहुतया सबन्धु-
र्लोको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत्॥ ७८॥

कोपादिति। कोपात्समराभिनिवेशाद्धेतो परिघा अयोमयगदा, तोमरा दण्ड- विशेषा, कुन्ता प्रासा, यष्टयो लगुडा, चापा कार्मुकाणि, आशुगा बाणा, द्रुघणा मुद्गरा, शक्तय आयुधविशेषा, कृपाणा खड्गाश्च पाणिषु यस्य स तथोक्तोऽसौ रावण। एक सकलविनाशात्सहायशून्योऽप्यनेकमुखानि बाहवश्च यस्य स तथोक्त- स्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना सबन्धुर्लोको यथा बन्धुजनसहित इवेत्युत्प्रेक्षा। 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर। 'इववद्वायथाशब्दौ' इति दण्डी। समिति युद्धे लोचनगोचर। प्रत्यक्षोऽभूदित्यर्थ। वानराणामिति शेष। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

१ 'करणपरिहरित' इति पाठ २ 'तत्क्षणमेव हर्यक्ष इव हरिणीं धरणीसुताम्' इति पाठ ३ 'अन्तिकगतेन' इति पाठ ४ 'सारथिना च' इति पाठ ५ 'चोदित', 'सचोदितरथ' इति पाठौ ६ 'सगरभुवम्' इति पाठ ७ 'परिघयष्टिकुठारकुन्त' इति पाठ ८ 'द्रुहिण' इति पाठ॰

अलक्ष्यत स रक्षसामधिपतिः कृपाणं मुहुः
प्रसह्य विनिपातयन्प्लवगमण्डलीमौलिषु।
अयं तव तवायमित्यभिसमीकमेकैकशो
वरानिव विनिर्दिशन्नमरवारवामभ्रुवाम्॥ ७९॥

अलक्ष्यतेति। स रक्षसामधिपती रावणः प्लवगमण्डलीनां वानरसमूहानां मौलिषु शिरःसु प्रसह्य बलात्कृपाणं चन्द्रहासं मुहुः पुनः पुनर्विनिपातयन् प्रवर्तयन्। विदारणार्थमिति भावः। तवायमेष, तथा तवायमित्यनेन प्रकारेण। अभिसमीकम्। युद्धं इत्यर्थः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अमरवारवामभ्रुवां सुरसुन्दरीणामेकैकशः प्रत्येकं वरान् प्रियतमान् विनिर्दिशन्निवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा। पृथ्वीवृत्तम्॥

तत्क्षणमक्षौहिणीविक्षोभकन्दलितदर्पमतिपरुषैर्विशिखैः केतनं विदलितमर्धचन्द्रनिकृत्तधन्वानमस्त्रधाराविदारितसारथिमतिविस्मयनीयकरलाघवं राघवानुजममर्षवेगमुक्तया शक्त्या मुहूर्तमिव मूर्छासंमीलितमुपराग इव कलाधरमाततान यातुधानपतिः॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अक्षौहिणीनामनेकाक्षौहिणीसंख्याकानां वानराणाम्। अक्षौहिणीसंख्या तु—'प्रयुतं नवसाहस्रं षाशत्रिंशत भटाः। पादाताः षष्टिसाहस्रं षट्शती दशवाजिनः॥ एकविंशतिसाहस्रशतानामष्टसप्ततिः। द्विरदाः स्यन्दनाः यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधैः॥' इत्यक्षौहिणीसंख्यामाहुः। तथा च महाभारते—'एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते॥ पत्तिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः। त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः। स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रश्च स्तिस्रस्त्वनीकिनी। अनीकिनीं दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः॥' इति। यथाहामरसिंहः—'एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः। अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि॥' इति। विक्षोभेण विध्वंसनेन कन्दलितदर्पं समुत्पन्नकोपम्। अत एवातिपरुषैरत्यन्तरतीक्ष्णैर्विशिखैर्बाणैः। केतनं विदलितं विदल्यमलम्। कर्तरि क्तः। अर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण निकृत्तं छिन्नं धनुर्येन तम्। 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः। अस्त्रधारया शरपरम्परया। 'असिधारा' इति पाठे खड्गधारया। विदारितो विदलितः सारथिर्येन तम्। विस्मापयतीति विस्मयनीयम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तर्यनीयर्प्रत्ययः। अतिविस्मयनीयमत्याश्चर्यकरं करलाघवं हस्तपाटवं यस्य तं राघवानुजं लक्ष्मणं यातुधानपती रावणोऽमर्षवेगेन क्रोधरयेण मुक्तया

१ 'प्रहस' इति पाठः। २ 'अभिसमीकम्' इति पाठः। ३ 'तदनन्तरम्' इति पाठः। ४ 'अक्षौहिणीक्षोभ' इति पाठः। ५ 'अतिपरुषविशिखदलितध्वजम्' इति पाठः। ६ 'अमर्षावेग' इति पाठः। ७ 'निमीलित' इति पाठः। ८ 'कमलाकरम्' इति पाठः।

मपि काल न वृथा नयतोरित्यथ । रघुवीरपङ्क्तिमुखयो श्रीरामरावणयोरश्रान्तम विच्छिन्न यथा । असीमा निर्मर्यादो रण आसीत्। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ तयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलचूत्रनिभयोराल्नेपु मार्गणेष्वभङ्गुरपरस्परविवरमार्गणेषु, अविच्छिन्नेपु धनुर्गुणेष्वव्याहतसहजसाहसगुणाधीनेपु, धुरीणेपु, यानेपु निरपायसमराभियानेपु, निर्भिन्ने सायुगीने च रथे निर्वैकल्यविजयमनोरथमजायत यशोधनमायोधनम् ॥

अथेति । अथानन्तरम् । आखण्डलवृत्ननिभयो सहस्राक्षवृत्रासुरयोरित्युपमा । 'आखण्डल सहस्राक्ष' इत्यमर । तयोरुभयो रामरावणयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोरविच्छिन्नप्रयुक्तमहास्त्रयो सतोरभङ्गुर भङ्गरहित यथा तथा परस्परविवराण्यन्योन्यमर्मस्थानानि मार्गयन्त्यन्वेषयन्तीति तथोक्तेषु । कर्तरि ल्युट् । अभङ्गुरेत्यत्र 'भञ्जभास-' इत्यादिना घुरच् । मार्गणेषु सायकेषु 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इत्यमर । आलूनेषु विच्छिन्नेषु सत्सु । 'ल्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वम् । तथा धनुर्गुणेषु चापमौर्वीष्वविच्छिन्नेषु विदलितेषु सत्सु अव्याहतोऽप्रतिहत सहजो नैसर्गिकश्च य साहसगुणस्तदधीनेषु तदायत्तेषु सत्सु । 'अधीनो निघ्न आयत्त ' इत्यमर । धुरीणेषु धुरंधरेषु । 'ख सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात्खप्रत्यय । यानेषु श्रीरामरथाश्वेषु, निरपायसमराभियानेषु सत्सु सायुगीने सयुगे साधौ । युद्धसमर्थे इत्यर्थ । 'सायुगीनो रणे साधु ' इत्यमर । रथे रावणस्यन्दने निर्भिन्ने नितरा विदारिते सति । निर्वैकल्य वैकल्यरहित विजयो मनोरथो मनोभिलाषो यस्मिंस्तद्यथा तथा । यश एव धन यथा तथा । आयोधन युद्धमजायत जातम् । 'युद्धमायोधन जन्यम्' इत्यमर ॥

> **तूणीमुखात्त्वरितमुद्धरणे गुणेन**
> **सयोजनेऽप्यथ शरस्य विमोचने वा ।**
> **यत्र व्यलोकि तदधीन इवातिवेगा-**
> **ल्लोकेन राघवकरश्चिरमालुलोके ॥ ८४ ॥**

तूणीमुखादिति । तूणीमुखान्निषङ्गकुहरात्त्वरित शीघ्रम् । 'जवोऽथ शीघ्र त्वरितम्' इत्यमर । शरस्य बाणस्योद्धरणे आकर्षणे गुणेन मौर्व्या सयोजने सधाने । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण ' इत्यमर । अथानन्तर विमोचने मोक्षे वा । यत्र यस्मिन् व्यापारे राघवकरो लोकेन द्रष्टृजनेन व्यलोकि दृष्ट । 'लोकृ दर्शने' लुङि चिण । अतिवेगाद्वेगातिशयाद्धेतोस्तदधीनस्तव्द्यापारायत्त इवेति वेगातिशयोक्त्यनुप्राणितोत्प्रेक्षा । चिर चिरकालमालुलोके । सविमर्शाश्चर्यानुसधान दृष्ट इत्यर्थ । कर्मणि लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ अश्रान्तमुक्त ' इति पाठ २ ' विजय ' इति पाठ ३ 'बाणगणेषु विच्छिन्नेषु' इति पाठ ४ ' गुणनिकृत्तेषु' इति पाठ ५ "समराभिहतिनिर्भिन्ने' इति पाठ ६ 'परस्परगवन्न्प ' इति पाठ ७ मुजायतयशोधन ' इति पाठ ८ 'यत्रावलोकितनिशास' इति पाठ

अर्धोदीरितवीरवादमहरद्रामो यदस्त्रैः क्षणा-
त्तेनैवाङ्कुरता मुखेन जगदे शेषं च लङ्कापते ।
साम्ये सत्यपि चारशारमुभयोर्धानुष्कमायाविनो-
र्विच्छिन्नाननदर्शनात्समभवद्व्रीडा रणे रावणे ॥ ८५ ॥

अर्धेति । रामोऽर्धोदीरितवीरवादमर्धोक्तवीरालापं यद्रावणमुखमस्त्रैरहरच्चिच्छेद । क्षणात्क्षणमात्रेणाङ्कुरता कन्दलता तेनैव लङ्कापते रावणस्य मुखेन शेषं पूर्वोक्तवीरालापावशिष्टार्धं च जगदे उक्तम् । धनुः प्रहरणं येषां ते धानुष्का धन्विनः । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । 'प्रहरणम्' इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कप्रत्ययः । तेषां मध्ये मायाविनोर्विचित्रशक्तिसंपन्नयोः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । अथवा धानुष्कौ च तौ मायाविनौ चेति विशेषणसमासः । तयोरुभयो रामरावणयोश्चारवश्चतुराः शारा युद्धगतिविशेषा अस्त्रप्रयोगा वा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । साम्ये सादृश्ये सत्यपि रणे युद्धे विच्छिन्नाननदर्शनाद्रामनिकृत्तमुखावलोकनाद्रावणे व्रीडा लज्जा समभवत् । जीवतैव मया सकललोकसमक्षं छिन्नानि शिरांसि पुनर्दृश्यन्ते । धिङ् मे जीवितमित्यात्मनिन्दापूर्वकं रावणो लज्जितवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दशाननशरक्षतिक्षरदसृग्भरीबुद्बुदै-
स्तरङ्गितमहेन्द्रकङ्कटसहस्रचक्षुःपथः ।
रणे रघुकुलोद्भवः क्षणममानि वैमानिकै-
र्यथा दशशतेक्षणो बलरुषा कषायेक्षणः ॥ ८६ ॥

दशाननेति । दशाननशरै रावणप्रयुक्तबाणैर्यानि क्षतानि प्रहरणानि तेभ्यः क्षरन्त्या विगलन्त्या असृग्भर्या रक्तप्रवाहस्य बुद्बुदैरास्फोटैस्तरङ्गितः संजाततरङ्गः । समभिव्याप्त इति यावत् । तरङ्गित इत्यत्र तारकादित्वादितच् । तस्मिन्महेन्द्रकङ्कटे इन्द्रदत्तकवचे सहस्रं चक्षुःपथाः सहस्रसंख्याकनेत्रगोलका यस्य स तथोक्तः । 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्तः । रणे रघुकुलोद्भवः श्रीरामः विमाने चरन्तीति वैमानिकैर्देवैः । 'चरति' इति ठक् । बले बलासुरे रुषा रोषेण कषायेक्षणः सरक्तलोचनः । दशशतेक्षणो यथा सहस्राक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । क्षणं क्षणमात्रम् । अनन्तरं तत्संबन्धाभावादिति भावः । अमान्यवबुद्धः । मन्यते कर्मणि लुङ् । इन्द्रकवचसंबन्धात्तत्र सहस्राक्षेण सदृक्षशोणितबुद्बुदसंबन्धाच्च तथात्वेनोत्प्रेक्षित इत्यर्थः । एतेन स्मरणं ध्वन्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तदनु वारुणेन वैश्वानरं वैनतेयेन वातधयं वायव्येन वारिदं प्रभाकरेण तामिस्रं माहेन्द्रेण दानवं माहेश्वरेण वैष्णवं च परस्पर-

---

१ 'चातुरीभिरुभयोः' इति पाठः. २ 'विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूत्' इति पाठः. ३ 'रघुकुलोद्वहः' इति पाठः. ४ 'नैशाकरेण' इति पाठः. ५ 'वैष्णवीयेन माहेश्वरं च' इति पाठः.

कुलविशसनहेतो कूटधर्मानुवृत्ते-
र्दशमुख ! मम यावज्जीवमासीत्कलङ्क ॥ ८९ ॥

अयीति । अयि दशमुख हे रावण ! समानि तुल्यतयानुभोक्तव्यानि च तानि सुखदु खानि च तैरन्वितम् । मद्विनाभावेन सुखदु खानुभवतत्परमित्यर्थ । बन्धुं पुत्रमित्रकलत्रादिबन्धुसमूहम् । तथा सहज सहोदर भवन्तमपि साहसेनाविवेकेन मुक्त्वा त्यजत । तथा कुलविशसनहेतोर्वंशक्षयकरस्य कूटधर्मे सहज भ्रातर परित्यज्यान्य समाश्रयणरूपकपटसमाचारेऽनुवृत्तिरनुसरण यस्य । मम यावज्जीव जीवितपर्यन्तम् 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभाव । कलङ्क स्वस्यामवनार्थ भ्रातर घातितवानितिवरूपोऽ पवाद आसीत् । 'कलङ्कोऽङ्कापवादयो ' इत्यमर । मालिनीवृत्तम् ॥

आर्यस्य रक्षितुमसूननुज स एक
प्राणानमुञ्चत पर युधि कुम्भकर्ण ।
त्वज्जीवहृत्स्वयमहं निजजीवहेतो
रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्माम् ॥ ९० ॥

आर्यस्येति । आर्यस्य पूज्यस्य भवतोऽसून् प्राणान् रक्षितु त्रातुमनुज स प्रसिद्ध एक कुम्भकर्ण पर कुम्भकर्ण एव प्राणान्युधि समित्यमुञ्चतात्यजत् । स एव धन्य इति भाव । अह तु निजजीवहेतो । आत्मप्राणत्राणार्थमित्यर्थ । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । स्वय साक्षात्त्वजीवहृत्त्वत्प्राणापहारी । अत । अद्येदानीमपि । हतक पा इत्युपालम्भोक्ति । 'सादये क ' । विधिर्दैव मामेवंविधद्रोहिण सहते मृष्यति हन्त ईदृगनुचितकारिणोऽपि मम मारणवैमुख्येन तूष्णी तिष्ठति विधिरिति विषाद इत्यर्थ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इत्येवमस्मिन्विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धान्तात्करुणमारटन्ती भिरन्तरितयूथपाभि करिणीभिरिव तरुणीभि सह समागत्य मध्येसमरमापतितमशनिहतमिव मन्दर दशकधर नाथ निरीक्ष्य निहतोपघ्नेव लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेत्यपरिमेयविषाद निर्षादाहतदयितविधुरीकृतकुररीवामन्द चक्रन्द मन्दोदरी ॥

इतीति । इत्येवमनया रीत्यास्मिन्विभीषणे विलपति सति । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो रावणसहारवार्ता यस्या सा तथोक्ता । अत एवान्तरितयूथपाभिर्विनष्टयूथनाथाभि करिणीभि कुञ्जरीभिरिवेत्युपमा । करुणशब्दात्कृपणवचनात् अर्शआद्यच् । करुण श्रोतॄणा शोकजनकमारटन्तीभिराक्रोशन्तीभिस्तरुणीभि सह अन्त पुरस्त्रीभि साकम् । शुद्धान्तादवरोधात्समागत्य । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर । मध्येसमर

---

१ 'मम' इति पाठ २ 'शुद्धान्तात्सकरुण' इति पाठ ३ 'समम्' इति पाठ
४ 'समापत्य' इति पाठ ५ 'दशकधर समीक्ष्य' इति पाठ ६ 'विषादाहता' इति पाठ

समरस्य मध्ये । रणमध्यदेश इत्यर्थः । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्सन्नियोगादेकारत्वं मध्यशब्दस्य । अशनिहतः वज्रविदारितः मन्दरः मन्दराख्यपर्वतमिवेत्युपमा । आपतितं निपतितं नाथं प्राणेश्वरं दशकधरं रावणं निरीक्ष्य निहतोपघ्ना छिन्नोपाश्रयवृक्षा । 'स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । लतेव निपतन्ती भुवि निपतिता निषादेनाहतो विद्धो दयितः प्रियो यस्या सा । अत एव विधुरीकृता विह्वलीकृतेति विशेषणसमासः । अथवा निषादाहतदयितेन विधुरीकृता विश्लिष्टीकृता । 'विधुरं प्रत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः । कुररीवोत्क्रोशसगाङ्गनेव । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः । अपरिमेयविषादा निरवधिकशोका सती मन्दोदरी रावणाग्रमहिषी । नाथ नाथेति प्रिय प्रियेति । वीप्सायां द्विर्भावः । अमन्दमुच्चैश्चक्रन्द विचुक्रुशे । विललापेत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी
वीर ! त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु ।
तामद्य दुर्विधिबलेन समस्तलोक-
साधारणः पुनरुपैष्यसि हा किमेतत् ॥ ९१ ॥

येति । हे वीर ! पुरा पूर्वं त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु समस्तदिग्विजययात्रामहोत्सवेषु या यमराजधानी यमपुरी वीक्षिता दृष्टाजनि जाता ता यमराजधानीमद्येदानीं दुर्विधिबलेन दुष्टदैववशेन समस्तलोकसाधारणः सकलजनसाधारणः सन् पुनर्भूयोऽप्येक उपैष्यसि प्राप्स्यसि । एतदवस्थान्तरं किम् । हेति विषादे । 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

जनकः स्वयं दनुजवंशनायको
दयितो जगत्त्रितयजैत्रशासनः ।
तनयः पुरंदरजयीति गर्विता
विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥ ९२ ॥

जनक इति । जनको मम पिता मयः । स्वयं साक्षात् दनुजवंशनायको दानवकुलश्रेष्ठः । तथा दयितः प्रियतमः । जेतैव जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृन् तात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । जगत्त्रितयस्य त्रैलोक्यस्य जैत्रं जयशीलं शासनमाज्ञा यस्य स तथोक्तः । तथा तनयः । पुरंदरं जयतीति पुरंदरजयीन्द्रजित् । इत्येवंप्रकारेणाहं गर्विता सञ्जातगर्वा । जातेति शेषः । अधुनेदानीं तु विधिना दैवेन । एवं परिदृश्यमानप्रकारेणाहं विडम्बितानुकृता । सर्वसंक्षयेणैकैव परिशेषितास्मीत्यर्थः । तथा च रामायणे— 'पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः । पुत्रस्तु शक्रनिर्जेता इत्यहं गर्विता भृशम् ॥' इति । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

१ 'तिमिल' इति पाठः. २ 'किमेतत्' इति पाठः.

राजन्यधर्मविदुषोऽपि रघूद्वहस्य
हत्वा यथाग्रजमथानुजपट्टबन्ध ।
आरभ्य वालिनमसशयमाविरासी-
दिक्ष्वाकुवंशसहज॰ कथमेष धर्म ॥ ९३ ॥

राजन्येति । राज्ञोऽपत्यानि पुमासो राजन्या क्षत्रिया । 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत्प्रत्यय । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहण साधु । तेषा धर्मविदुषो धर्मज्ञस्यापि रघूद्वहस्य श्रीरामस्य यथा यद्वदग्रज हत्वा । अथानन्तरमनुजपट्टबन्धोऽनुजस्य साम्राज्याभिषेको वालिनमारभ्य असशय नि सदेहम् । अर्थाभावेऽव्ययीभाव । आविरासीत्प्रादुरभूत् । एषोऽय धर्म कथ कुतो वा । इक्ष्वाकुवशस्य परमधर्मिष्ठस्येक्ष्वाकुकुलस्य सहजो नियत । न सहज एवेत्यर्थ । अत इक्ष्वाकुकुलावतसस्य श्रीरामस्याय न धर्म इति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अहह निहता लङ्का वालानलेन हनूमत
परमवनिजापातिव्रत्यानलेन भवानपि ।
सुखमहमिहासीना शोकानलेऽपि यदीदृशे
प्रभवति न मा हन्तुं प्राय स एष चितानल ॥ ९४ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इति विश्व । तदेवाह—हनूमतो वालानलेन लङ्का परमत्यन्त निहता दग्धा । अवनिजाया सीताया पातिव्रत्यं पतिव्रताधर्म एवानलस्तेन भवानपि निहत अह त्विहेदानीमीदृशेऽनिर्वाच्ये शोकानले सति यद्यपि सुख निर्विचारमासीनावस्थिता । दाहकाले कथमासीनेत्यत आह—स एष सोऽय चितानलश्चिताग्नि प्रायो भूम्ना मा हन्तु नाशयितु न प्रभवति समर्थो न भवति । कथमन्यथात्मान न दहतीति भाव । हरिणीवृत्तम् ॥

तदहमिदानीं सायंदिने भगवत सवितु प्रभेव प्रविश्य जातवेदस चन्द्रिकेव चन्द्रमस तडिदिव तडिद्वन्तं भवन्तमनुसरन्ती निर्वापयामि निरन्तरविरहदहनदह्यमानमात्मानम् ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणादिदानीमह सायदिने सायकाले । सायमित्यव्यय दिन शब्देन सुप्सुपेति समस्यते । भगवत पूज्यस्य सवितुरादित्यस्य प्रभा द्युतिरिव जात वेदो हिरण्य यस्मात्त जातवेदसमग्निम् । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमर । प्रविश्य । सवितृप्रभाया सायमग्निप्रवेशे 'आदित्योऽस्तमयन्नग्निमनुप्रविशति' 'अस्तयन्तमग्निं वा आदित्य साय प्रविशति' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम् । चन्द्रमस चन्द्र चन्द्रिका कौमुदीव तथा । तडितोऽस्य सन्तीति तडिद्वान्मेघ । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसज्ञाया पदकार्यं न भवति । किंतु 'मय' इति मतुपो मकारस्य वकार । अपदत्वान्न जश्त्वम् ।

---

१ 'वालिमनय कथम्' इति पाठ २ 'शोकानलेन' इति पाठ ३ 'चिन्तानल' इति पाठ ४ 'सायतनसमय इव सवितु प्रभा भगवति प्रविश्य' इति पाठ ५ 'जातवेदसि' इति पाठ

तडिद्दिवृद्धिवेत्युपमा । भवन्तमनुसर त्अनुवर्तमाना चितामिरोहणेनानुगन्छन्ती सती निरन्तरविरहदहनेनाविच्छिन्नवियोगाग्निना दह्यमान ताप्यमानमात्मान देह निर्वापयामि शमयामि । त्वया साकं प्रसिद्धाग्निप्रवेशमन्तरा तादृग्विरहशोकानलन्तातिसंतापस्य निर्वाणासंभवात्। 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मरणात् पतिव्रताधर्मत्वाचेति भाव । एतेन प्रसिद्धानलापेक्षया विरहानलस्यात्यन्तसंतापकरत्व सूच्यते ॥

इत्यादिकरुणपरिदेवनवर्ती प्रजावतीं निवृत्य निर्वर्त्य च निजाज्ञया निशाचरपतेर्यथाविधि समेधं पितृमेधं सविधमेधमानविषादं विभीषणमशेषराजाधिपतिं विधातुमखिलतीर्थाहृतैरम्भोभिरम्भोधर इव दावदहनाकुलं वनस्पतिं रघुपतिरभ्यषिञ्चत् ॥

इतीति । इत्यादि एवमादि करुणापरिदेवनवर्ती श्रोतॄणा शोकजनकविलापवर्तीं प्रजावतीं भ्रातृजाया मन्दोदरीम्। 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर । निवृत्यारोहणाग्निनिवेशान्निषिध्य निजाज्ञया ।-'मरणान्तानि वैराणि निवृत्त न प्रयोजनम्। क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या स्वनिदेशवचनेन निशाचरपते रावणस्य यथाविधि यथाशास्त्रम्। मेधा बुद्धिविशेष । श्रद्धेति यावत्। तया सहित यथा तथा पितृमेध पितृयज्ञम्। 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत' इत्यादौ मेधशब्दस्य यागपरत्वेन व्याख्यानात्। निर्वर्त्य कृत्वा च। सविधम्। समीप इत्यर्थ । एधमानविषाद प्रवर्धमानखेद विभीषणमशेषराज्याधिपतिं लङ्कासकलसाम्राज्याधिपतिं विधातु कर्तु रघुपति श्रीरामोऽखिलतीर्थेभ्योऽशेषपुण्यतीर्थेभ्य आहृतैरानीतैरम्भोभिर्दावदहनाकुल वनवह्निसंतापित वनस्पतिं द्रुमम्। 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पैः फलद्रुमे' इति विश्व । अम्भो ददाति धरो मेघ इव। अभ्यषिञ्चदभिषिक्तवान् ॥

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-
दधिगतराज्यपदो विभीषणोऽयम्।
अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-
दरुणकरामृतपूर्णो यथेन्दु ॥ ९५ ॥

अथेति । अथानन्तर दशरथनन्दनाभिषेकाच्छ्रीरामविरचितमूर्धाभिषेकादधिगत प्राप्त राज्यपद साम्राज्यस्थान यस्य स तथोक्त । 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । अय विभीषणोऽनुदिन दिने दिने। वीप्सायामव्ययीभाव । अरुणकरा सूर्यकिरणा एव अमृत तेन पूरणमाप्यायन यस्य स तथोक्त । इन्दुर्यथा इन्दुरिव। अभिवृद्ध प्रवृद्ध मण्डल राष्ट्र बिम्बश्च यस्य स तथोक्तोऽभूत्। इन्दोररुणकरयुक्तत्वमुक्त

---

१ 'निशिचरपतेर्यथाविधि निजाज्ञया पितृमेधममेन सविधम्' इति पाठ २ 'तीर्थोपहृतैरम्भोभि' इति पाठ ३ 'दावानलाकुल' इति पाठ ४ 'पूरणादिवेन्दु' इति पाठ

वराहमिहिरेण—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति । श्लेषसंकीर्णेयमुपमा पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

तंत,

तत इति । ततो विभीषणाभिषेकानन्तरम् ।

सीतामुदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन
नीतामुदारगुणरूपवतीं सतीनाम् ।
देवस्य तत्क्षणमभूद्दशकण्ठकष्टा-
मानन्दशोकरसबन्धुरमन्तरङ्गम् ॥ ९६ ॥

सीतामिति । निभृतेन निश्चितेन । करणत्रितयपरिशुद्धेनेत्यर्थः । विभीषणेन नीतां समीपं प्रापितां सतीनां स्त्रीणां मध्ये उदाराणि गम्भीराणि गुणरूपाणि गुणाः सौशील्यादयो रूपं सौन्दर्यं चास्याः सन्तीति तथोक्तां निष्कलङ्कां दशकण्ठकष्टां रावणापहृतां सीतामुदीक्ष्य दृष्ट्वा तत्क्षणम् । तस्मिन्क्षण इत्यर्थः । देवस्य स्वामिनः श्रीरामस्यान्तरङ्गमन्तःकरणमानन्दः सीतादर्शनजनितहर्षः शोकः ईदृशीमिमां दृष्ट्वा दुराचारो रावणः कथं तूष्णीं स्थास्यतीति दुःखम् । अथवा एतावन्तं कालमलन्त-परिक्लिष्टेयमभूदिति विषादः । तावेव रसौ ताभ्यां बन्धुरं परिपूर्णमभूत् । वसन्तति-लकावृत्तम् ॥

अनन्तरमरुन्धतीव पवित्रचारित्रनिधेरधिदेवता पतिदेवतेयमनादिपुंसोऽपि परस्य मर्त्यधर्मेण प्रत्यायनाय नायकस्य पुरः पुरदरमुखान्बर्हिर्मुखान्पुरस्कृत्य भगवन्तमरविन्दासनमिन्दुकलेव पुनरुदेष्यन्ती तपनमिव दहनमनुजगाहे ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं श्रीरामस्यानन्दशोकावेशानन्तरमियं सीता अरुन्धती वसिष्ठधर्मपत्नीवेत्युपमा । पवित्रचारित्रं परिशुद्धमाचार एव निधिर्निक्षेपस्तस्याधि-देवताधिष्ठानदेवता । नित्यं निरतिशयनिर्मलाचारपरिपूरितेत्यर्थः । तथा पतिदेवता परमपतिव्रता । परस्य परमात्मनोऽनादिपुंसः पुराणपुरुषस्यापि नायकस्य पत्युः श्रीरा-मस्य पुरो मर्त्यधर्मेण । स्वयं मर्त्यत्वेनावतीर्णत्वादिति भावः । प्रत्यायनाय विश्वासो-त्पादनार्थम् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । पुरंदरमुखानिन्द्रादी-न्बर्हिर्हुताशो मुखं येषां तान्देवान् । 'बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः । 'अग्नि-मुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । तथा भगवन्तं पूज्यं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं वा । अरविन्दा

---

१ 'तत' इति नास्ति क्वचित् २ 'नीताम्' इति पाठः ३ 'सीताम्' इति पाठः ४ 'शीलवतीम्' इति पाठः ५ 'दशकन्धरार्ते' इति पाठः ६ 'तदनन्तरम्' इति पाठः ७ 'निधि' इति पाठः ८ 'पुंसोऽपि मर्त्यधर्मेण' इति पाठः ९ 'पुरः' इति नास्ति क्वचित् १० 'अवजगाहे' इति पाठः

सत ब्रह्माण च पुरस्कृत्य पुरोधाय । तां साक्षीकृत्येत्यर्थ । तेषा तदा संनिहितत्वादिति भाव । इन्दुकला चन्द्रकलेव पुनर्भूयोऽपि उदेष्यन्ती सती तपन सूर्यमिव । दहनसंनिभमनुजगाहे प्रविवेश । इन्दुकलाया कुहा तपनप्रवेश आगमसिद्ध ॥

प्राविक्षदर्चिषि पर निजशुद्धिहेतो-
र्देवी वि[1]शुद्धचरिता ज[2]नकस्य पुत्री ।
अहश्चिर हि यदपावनवस्तुसङ्गा-
त्त्यक्त स्वय तदमुना दमुना बभूव ॥ ९७ ॥

प्राविक्षदिति । विशुद्धचरिता परमपवित्रचरित्रा देवी पूज्या जनकस्य पुत्री जानकी निजशुद्धिहेतो । आत्मविशुद्ध्यर्थमेवेत्यर्थ । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । अर्चिषि ज्वलने प्राविक्षत्प्रविष्टवती । विशतेर्लुङ् । 'शल इगुपधादनिट क्स' इति क्सादेश । दमुना ज्वलनस्तु । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र' इत्यमर । चिरम् । चिरकालमारभ्येत्यर्थ । अपावनवस्तुसङ्गादपवित्रवस्तुसपर्कात् । तस्य सर्वभक्षकत्वादिति भाव । यदहो दुरितम । सपादितमिति शेष । 'अहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमर । तदित्यव्ययम् तृतीयार्थे । तेनेत्यर्थ । अहसा स्वय त्यक्तो विमुक्तो बभूव । आत्मविशुद्ध्यर्थं प्रविष्टाया परमपवित्रताया जनकपुत्र्या तत्सपर्कात्स्वय सकलदुरितविमुक्तिद्वारा परिशुद्धोऽभूदिति महदेतदाश्चर्यमित्यर्थ । अत्र दमुनसो दुरितसबन्धनद्विमुक्त्योरसबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद । एतेन ज्वलनापेक्षयाप्यत्यन्तपवित्रत्वमस्या व्यज्यते ॥

विशुद्धशीला[3]मनलेन सङ्गाद्विदेहजा तत्र विलोक्य सीताम् ।
प्रभा पुन प्रत्युषसीव पूषा [4]प्रत्यग्रहीत्सोऽग्रसरो रघूणाम् ॥ ९८ ॥

विशुद्धेति । तत्र तस्मिन्समये रघूणामग्रसरो रघुनायक स श्रीराम अनलेन सङ्गादग्निसपर्काद्धेतो विशुद्धशीला परमपावनसमाचाराम् । विशेषणमेतत्प्रभायामपि योज्यम् । विदेहजा जनकमहाराजपुत्रीम् । कुलीनामित्यर्थ । अयोनिजामिति च गम्यते । सीता विलोक्यात्यादरेण दृष्ट्वा पूषा सूर्य । प्रत्युषस्युष काले । 'उष प्रत्युषसी अपि' इत्यमर । प्रभा निजशोभामिव । पुन प्रत्यग्रहीत्परिगृहीतवान् । उपमालकार । एतेनानयोरत्यन्ताविनाभावसबन्धो व्यज्यते । वृत्तमुपजाति ॥

अथ दाशरथि[5]रधिगतनिजप्रशंसाविधिना विधिना पुर [6]प्रदर्श्यमान
वि[7]मानगत महारथं दशरथं प्रणिपत्य [8]प्रपद्य शिरसि तदनुशासनं

---

१ 'पवित्र' इति पाठ २ 'जनकेन्द्रपुत्री' इति पाठ ३ 'अनलानुषङ्गात्' इति पाठ ४ 'पर्यग्रहीत्प्राग्रसर' इति पाठ ५ 'उदारधीरधिगत' इति पाठ ६ 'प्रदर्श्यमानम्' इति पाठ ७ 'विमानाधिगतमहारथम्' इति पाठ ८ 'प्रतिमान्य च', 'प्रतिपद्य' इति पाठौ.

पाकशासनवरप्रत्युज्जीवितैः प्रमुदितैर्हरिभिरनुगम्यमानः प्रमोदमानमना सुग्रीवेण सह भाषमाणं विभीषणं सकरुणमालोकयन्ननुजेन सीतया च सममयोध्यामभिगन्तुकामः कामचरं विमानवरमारुरोह कमपि कौबेरम् ॥

अथेति । अथ सीतापरिग्रहानन्तरम् । दाशरथिः श्रीरामोऽधिगतः प्राप्तो निःप्रशसाविधिरात्मस्तुतिविधानं येन स तथोक्तेन । 'भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधः प्रभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥' इत्यादिना मानं स्तुतेत्यर्थः । विधिना ब्रह्मणा पुरोऽग्रे प्रदर्श्यमानम् । एषोऽयं तव पिता दशरथस्त्वद्दर्शनार्थमागत इति हस्तनिर्देशेन लोचनगोचरीक्रियमाणमित्यर्थः । विमानगतं व्योमयानारूढम् । 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । महारथं महामानं दशरथं प्रणिपत्य नमस्कृत्य तस्य दशरथस्यानुशासनम् । 'कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन । भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥' इत्यानुवचनमित्यर्थः । शिरसि प्रपद्य प्राप्य । अभ्युपगम्येति यावत् । पाकशासनवरेणेन्द्रदत्तवरेण प्रत्युज्जीवितैरनुप्राणितैः । अत एव प्रमुदितैरनुगम्यमानः प्रमोदमानमनाः प्रहृष्यमाणान्तःकरणः । तथा सुग्रीवेण सह भाषमाणं सौहार्देन किमपि सल्पन्तं विभीषणं सकरुणं सदयमालोकयन्पश्यन् । अनुजेन लक्ष्मणेन सीतया च सममयोध्यां निजराजधानीमभिगन्तुकामो जिगमिषुः सन् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । कमप्यनिर्वाच्यं कौबेरं कुबेरसंबन्धिनम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । कामचरं स्वैरचारिणं विमानवरं पुष्पकाख्यव्योमयानश्रेष्ठमारुरोहाधिष्ठितवान् ॥

आरुह्य पुष्पकमयं विदितानि तानि
लङ्कोपकण्ठदशकण्ठरणाङ्गणानि ।
सिन्धुं गभीरमपि सेतुनिबन्धनं च
संदर्शयन्मृगदृशः स जगाम रामः ॥ ९९ ॥

आरुह्येति । सोऽयं रामः पुष्पकमारुह्य तानि पूर्वोक्तचरितानि विदितानि प्रसिद्धानि लङ्कोपकण्ठे लङ्कापुरनिकटे यानि दशकण्ठरणाङ्गणानि रावणसमरभूमयस्तानि च । गभीरं गाम्भीर्यगुणयुक्तं सिन्धुमपि समुद्रं च सेतुनिबन्धनं च मृगीदृशः सीतायाः संदर्शयंस्तदेतदिति प्रदर्शयञ्जगाम । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उपरि यथा यथा मणिविमानमुदञ्चति न-
स्तरणि तथा तथा विपुलतामुपयाति नभः ।
महिवलये तु पल्वलमवेक्ष्य महाम्बुनिधिं
पवनभुवे निवेद्य च हसन्ति परे हरयः ॥ १०० ॥

---

१ 'प्रमुदितै' इति नास्ति क्वचित् २ 'सभाषमाणो' इति पाठः ३ 'अवलोकयन्' इति पाठः ४ 'च सीतया' इति पाठः ५ 'रामः खेचरम्' इति पाठः ६ 'किमपि' इति पाठः ७ 'मृगदृशम्' इति पाठः

उपरीति। हे तरुणि मैथिलि, नोऽस्माकं सवन्धि मणिविमानं रत्नखचितव्योमयानम्। यथा यथा येन येन प्रकारेण। वीप्सायां द्विर्भावः। उपर्युपरि उद्गच्छति तथा तथा तेन तेन प्रकारेण। पूर्ववद्विर्भावः। नभोऽन्तरिक्षम्। विपुलतां विशालतामुपयाति। अनन्तत्वात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः। महिवलये भूमण्डले तु। 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति महीशब्दस्य ह्रस्वः। महाम्बुनिधिं महासमुद्रं पल्वलमल्पसरः प्रायमवेक्ष्य दृष्ट्वा। पल्वलमिवेत्युत्प्रेक्षा। अवपूर्वादीक्षतेः क्त्वो ल्यबादेशः। दूरस्थस्य महतोऽप्यल्पतया प्रतीतेर्लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः। पवनभुवे हनूमते निवेद्य प्रदर्श्य च परे अन्ये वानरा हसन्ति स्म। कृत्स्नोऽप्यम्बुनिधिरेव प्रतिभाति, तदेकदेशोल्लङ्घनेन तव का प्रतिष्ठेत्यभिप्रायेण परिहसन्तीत्यर्थः॥

अथ तत्तत्स्थानानि प्रदर्शयिष्यन् सीतां सबोधयति—

प्रिये विदेहराजनन्दिनि, विनतानन्दनमप्यतिशेते विमानवेगः॥

प्रिये इति। हे प्रिये, विदेहराजनन्दिनि जनकनन्दिनि सीते, विमानवेगो व्योमयानरयो विनतानन्दनं गरुत्मन्तमप्यतिशेते। ततोऽप्यतिवेगेन गच्छतीत्यर्थः। 'गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः' इत्यमरः॥

तदेव प्रतिपादयति—

तथा हि[1],

तथा हीति। प्रतिपादनप्रकारमेवाह—

> **यद्यद्दूरे पुरः पश्यन्निच्छामि तव शासितुम्।**
> **तत्तदन्वगपि द्रष्टुमपि वक्तुं न पार्यते॥ १०१॥**[2]

यद्यदिति। पुरः पुरस्तात्। दूराद्यद्यद्वस्तु स्थानं वा पश्यन् तव शासितुं कथयितुमिच्छामि तत्तद्वस्तु स्थानं वा अन्वक् पश्चाद्द्रष्टुमपि तथा वक्तुमपि न पार्यते न शक्यत इति वेगातिशयोक्तिः। तथापि वक्ष्यामि शृण्विति वाक्यशेषः॥

तरुणि धरणीसुते, पश्य ऋष्यमूकोऽयम्। बिम्बाधरे, पम्पासर इदम्। कम्बुकण्ठि, कबन्धनिधनभूरियम्[3]। करभोरु, खरादिकलहस्थानमिदम्[4]। मधुरालापिनि, मम पर्णशालेयम्। मत्तेभगामिनि, मायामृगमृगयावनमिदम्। कुटिलायतकुन्तलि, गोदावरीयम्। कुम्भिकुम्भस्तनि, कुम्भसंभवायतनमिदम्। विधुमुखि, विराधविध्वंसनभूमिरियम्[5]। कञ्जलोचने[6], महामुनेरत्रेराश्रमपदमिदम्। विदेहराज-

---

१ 'तथा हि' इति नास्ति क्वचित्. २ 'द्रष्टुं तत्क्षणेनावपार्यते' इति पाठः. ३ 'निधनभूः' इति पाठः. ४ 'स्थलम्' इति पाठः. ५ 'इन्दुमुखि, विराधविध्वंसनवनमहीयम्' इति पाठः. ६ 'विपुलविलोचने' इति पाठः.

पुत्रि, चित्रकूटोऽयमिति विविधा कथाः कथयन्नेवायमञ्जसा भागीरथीपरिसरगत भरद्वाजमुने· प्रशान्तं पावनं तपोवनमयासीत्। अभापत च मैथिलीम् ॥

तरुणीति। हे तरुणि सुन्दरि, धरणीसुते भूपुत्रि सीते, अय परिदृश्यमानो ऋष्यमूको ऋष्यमूकाख्यपर्वतस्त पश्यावलोकय। हे बिम्बाधरे बिम्बोष्ठि, पम्पासर इदम्। यत्र मया रावणापहरणसमये यस्य तीरे त्वद्विरहवेदनया बहु विलपितमिति भाव । हे कम्बुकण्ठि शङ्खसदृशग्रीवे, 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप्। एतेन महाभाग्यलक्षणसपत्ति सूच्यते। तदुक्त सामुद्रिकशास्त्रे—'स्याद्रोमवर्जितसुरो मृदुलाङ्गनाना ग्रीवा च कम्बुनिचिता च सुखानि दत्ते' इति। कम्बुनिचिता त्रिरेखाव्याप्तइत्यथ । इयमेषा कबन्धस्य कबन्धाख्यदानवस्य निधनभूर्विध्वसनस्थानम्। येन सुग्रीवसख्य तत्प्राप्तिसाधनमुपदिष्टमिति भाव । करभाविवोरू यस्यास्तस्या सबुद्धि हे करभोरु। 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्यय । अत एव ह्रस्व । 'मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो बहि' इत्यमर । इद खरादीना कलहस्थान युद्धभूमि। एतदादि त्वया दृष्टचरमिति भाव । हे मधुरालापिनि मञ्जुभाषिणि, इय मम पर्णशाला। अयमावयोरुटज इत्यर्थ । हे मत्तेभगामिनि मन्दयाने, इद मायामृगस्य मायामृगरूपधारिणो मारीचस्य मृगयावनम्। तद्धसनकाननमित्यथ । कुटिलाकुञ्चिता नता। तथाभूताया एव मोहनत्वात्। आयता दीर्घा च कबरी केशपाशो यस्यास्तस्या सबुद्धि हे कुटिलायतकबरि, 'कबरी केशपाश' इत्यमर । 'जानपद–' इत्यादिना ङीप्। इय गोदावरी। हे कुम्भिकुम्भस्तनि करिकुम्भपृथुलकुचे। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात्' इति ङीष्। इद कुम्भसम्भवायतनमगस्त्याश्रम। 'अगस्त्य कुम्भसम्भव' इत्यमर । हे विधुमुखि चन्द्रानने, पूर्ववत् ङीष्। इय विराधस्य विध्वसनभूमिर्विनाशस्थानम्। हे कञ्जलोचने पद्मनयने, इद महामुनेर्मुनिपुगवस्यात्रेराश्रमपद तपोवनस्थानम्। हे विदेहराजपुत्रि जनकनन्दिनि, अय चित्रकूटपर्वत । इत्यनेन प्रकारेण विविधा नानाप्रकारा कथा आख्यवाच । 'चितिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्प्रत्यय । कथयन्नशसन्नेवाय श्रीरामोऽञ्जसा द्रुत भागीरथीपरिसरे गङ्गाप्रान्तभुवि। 'पर्यन्तभू परिसर' । भरद्वाजमुने सबन्धि। प्रशान्त प्रसन्नम्। निर्वैरमित्यर्थं । पावन पवित्र चेति मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास । तपोवनमाश्रममयासीत्। प्राविशदित्यर्थ । यातेर्लुङ्। 'यमरमनमाता सक्च' इति सगागम । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागम । मैथिलीं चाभाषतावोचत ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

> **प्रसुप्तबर्हिणश्वासपारणासुकृती हरि ।**
> **कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्ठीरवनखैर्मृग ॥ १०२ ॥**

---

१ 'आयासीत्' इति पाठ २ 'बर्हिनिश्वास' इति पाठ ३ 'सुरित फणी' इति पाठ

प्रसुप्तेति। हरिर्भुजङ्ग । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपि-भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर । प्रसुप्तस्य निद्रालोर्बर्हिणस्य मयूरस्य ये श्वासा निःश्वासमारुतास्तेषा पारणया भोजनेन सुकृती धन्य । 'सुकृती पुण्यवान्धन्य' 'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इति चामर । बर्हिणभुजङ्गयो सहज-वैरे सत्यपि महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाश्रमस्य निर्भयसान्निध्यसंभवादिति भाव । तथा मृगो हरिण कण्ठीरवनखै सिंहनखैः कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्डूत्यपनोद-नोत्सुक । पूर्ववद्भाव । सहजमपि वैरं सत्यज्य स्वैरं विहरन्ति मृगपन्नगादय इति मुनेर्महातप सामर्थ्यं सूच्यते ॥

तत्र भरद्वाजविहितविविधातिथ्य[1] तथैव पदवीं दवीयसीमति[2]-लङ्घ्य पुनरयोध्यासविधमासीदन्नग्रत एव हनूमदावेदितोदन्तमर[3]-न्धतीजानिपुर सरमजस्रमानन्दबाष्पाकुलितालोकैरमात्यादिलोकै[4] परिगतमतिपावनतपोधनजनमाजानभक्तिभरितमागच्छन्तं[5] भरतमव-लोकयन्नतिवत्सलतया तद्विमानादवरोहणाय देवो दशकण्ठरिपुरु[6]-दकण्ठत ॥

तत्रेति। तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहित कृत विविधातिथ्य नानाप्रकारातिथिस-त्कारो यस्य स तथोक्त । तथैव दवीयसीं दूरतराम्। 'स्थूलदूर-' इत्यादिना पूर्व-गुणयणादिपरलोपौ। 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना ईयसुन् अवादेश । 'उगितश्च' इति ङीप्। पदवीं मार्गमतिलङ्घ्यातिक्रम्य पुनर्भूय । वाक्यालंकारे वा । अयो-ध्याया सविध समीपमासीदन् प्राप्नुवन्। अग्रत पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवे-दित उदन्त श्रीरामागमनवृत्तान्तो यस्य तम्। अत एव अरुन्धती जाया यस्य स अरुन्धतीजानिर्वसिष्ठ । 'जायाया निङ्' इति निङादेश । पुर सरोऽग्रेसरो यस्य तथोक्तस्तम्। शेषिक कप्रत्यय । तथा अजस्र निरन्तर आनन्दबाष्पैराकुलिता आलोका दर्शनानि येषा तै । 'आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ' इत्यमर । अमात्यादिलोकै सुमन्त्रादिमन्त्रिजनै परिगत परिवेष्टितमतिपावनमत्यन्तपरिशुद्ध तपोधनजन जटाव-ल्कलधारणकन्दमूलाशनाध शयनब्रह्मचर्यादितप स्वाचारो यस्य तम्। भक्ति पूज्ये-ष्वनुराग । आजानभक्त्या स्वभावसिद्धभक्त्या भरित परिपूर्णम्। नित्यभक्तितत्पर-मित्यर्थ । 'भक्तिर्निषेवणे रागे रचनायाम्' इति शब्दार्णवे । आगच्छन्तमायान्त भरतमवलोकयन्नालोकयन्। अतिवत्सलत्वेन हेतुना । 'श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सल ' इत्यमर । 'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय । ततस्तद्विमानात्पुष्पकादवरो-हणाय देव स्वामी दशकण्ठरिपू रावणान्तक श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठितवान्। ऐच्छदित्यर्थ ॥

---

१ "विविधातिथेय' इति पाठ २ 'अतीत्य' इति पाठ ३ 'उदन्तसमागच्छन्तम्' इति पाठ ४ 'आनन्दाश्रुजलविलुलितालोकैरमात्यलोकै' इति पाठ ५ 'आगच्छन्तम्' इति नास्ति क्वचित् ६ 'वत्सलमना विमानावरोहणाय दशकण्ठ' इति पाठ

तदानीं सीतामामन्त्रितवाञ्श्रीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत
त्तारापथादवतरत्यवनीकुमारि!।
आसेदुषी सविधमद्य तथा तथा भू
रत्यादरेण भवतीमनुगच्छतीव ॥ १०३॥

यानमिति। हे अवनीकुमारि सीते! एतदस्मदधिष्ठितं यानं पुष्पकं कर्तृ मदाशयमभावरोहणाभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात्। 'अत्यादरा' इति वा पाठः। अत एवावनरत्यवरोहति। तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी। अद्येदानीं सविधं समीपमासेदुषीमत्यादरेणात्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवतीं पूज्यां त्वाम्। 'भातेर्डवतु' इति डवतुप्रत्ययः। पूर्ववदनुगच्छत्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा। यथा दूरादागतां पुत्रीं माता अत्यादरेणाभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थः। वसन्ततिलका वृत्तम्॥

इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलीलं देवः प्लवगाधिपदत्तहस्तः।
विभीषणावेदितया पदव्या विमानतो मन्दमवारुरोह ॥ १०४॥

इत्थमिति। इत्थमनेन प्रकारेण। 'इदमस्थमु' इति थमुप्रत्ययः। इन्दुमुखीं सीतां प्रति सलीलं सविलासं वदन्। देवः स्वामी श्रीरामः प्लवगाधिपेन सुग्रीवेण दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीर्णो हस्तावलम्बो यस्य स तथोक्तः सन्। विभीषणावेदितया इत आगम्यतां देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मार्गेण। पथः करणत्वं व्याख्यातं प्राक्। विमानतो विमानात्। पञ्चम्यास्तसिः। मन्दं शनैरवारुरोहावरूढवान्॥

प्रणीतमणिपादुकः प्रणतमग्रतः पादयो-
रदस्य भरतं जवादुपनयन्भुजाभ्यन्तरम्।
उदीक्ष्य च तपःकृशं वपुरमुष्य वात्सल्यतः
करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामश्चिरम् ॥ १०५॥

प्रणीतेति। प्रणीते श्रीरामचरणसंनिधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरिपालनपुरस्कारार्थमानीते माणिक्यपादुके येन तं पादयोरग्रतः पुरस्तात्प्रणतं नमस्कृतं भरतं जवादादरातिशयप्रयुक्तत्वरयादुदस्योत्थाप्य। भुजाभ्यन्तरमुपनयन्। गाढमालिङ्ग्येत्यर्थः। तथा तपसा व्रतोपवासादिना कृशं क्षीणममुष्य भरतस्य वपुः शरीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च वात्सल्यतः सोदरस्नेहात्करेण मुहुः पुनः पुनः स्पृशन् परिमार्जयन् स रामश्चिरं न विरराम न विरतोऽभूत्। तदुपलालनतापर्यवसानं यथा कालं प्रावर्ततेत्यर्थः। 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्। पृथ्वीवृत्तम्॥

पश्यन्ननन्द भरतं परिरभ्य दोर्भ्यां
सौमित्रिमार्यसमदुःखरुरीकृताङ्गम्।

---

१ 'आसेदुषी' इति पाठः २ 'अभिगच्छति' इति पाठः ३ 'अवेक्ष्य' इति पाठः
४ 'अतीव वात्सल्यतो नवं नवमिव स्पृशन्' इति पाठः ५ 'सुखं वनेऽपि' इति पाठः

सोऽय सुखोपनतराज्यपराङ्मुखाय
तस्मै पुन सहजभक्तिदृढव्रताय ॥ १०६ ॥

पदव्यक्षितिति । भरत आर्येण पूज्येन श्रीरामेण सम दु ख दु खानुभवो यस्य स अत एव कृशीकृतमङ्ग शरीर यस्येति बहुव्रीहिगर्भितो विशेषणसमास । अथवा आर्यमनु खेन कृशीकृताङ्ग अन्तरभक्तेशानुभूतवन्त सौमित्रि लक्ष्मण पदयन्दोर्भ्या बाहुभ्या परिरभ्यालिङ्ग्य ननन्द । आर्यसहवासेनाय धन्योऽभूदिति सन्तोष । तथा सोऽय सौमित्रिश्च सुखेनोपनते स्वय सप्राप्ते राज्ये पराङ्मुखाय । आदररहितायेत्यर्थ । कुत । सहजभक्त्या दृढ गाढ व्रत श्रीरामागमनपर्यन्तमयोध्या न प्रवेक्ष्यामीत्यादिरूपनियमो यस्य तथोक्ताय तस्मै भरताय । पुन शब्दो वाक्यालङ्कारे । ननन्द । नन्दा-न्यदानतत्पर भरत दृष्ट्वा पर जहर्षेत्यर्थ । गुणाना परमादरास्पदत्वादिदमयोग्या भिनन्दन युक्तमिति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिवादितपुरुष पौरपनिघ्नेन शत्रुघ्नेन सम देवीं प्रणम्य जनकनन्दिनीमुन्मनीकृत्य सावरोधवधूकान्सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन्यथोचिताभिरुपचर्याभिरभ्यर्हितवसिष्ठमामन्त्रितमन्त्रि लोकमनुग्रहालोकानुगृहीतपौरवर्गमग्रजन्मान विमानगतमेव सबहुमानमानन्दयन्ननयदपनीतरुज निजाश्रमपदम् ॥

अथेति । अथानन्तर भरत पौरपनिघ्न पुरुषकाराधीनेन । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । शत्रुघ्नेन सम सह पुरत प्रथममभिवादितो नमस्कृत पुरुष परमपुरुष श्रारामो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा देवीं जनकनन्दिनीं सीता प्रणम्य । तथा यथोचिताभिर्यथार्हाभिरुपचर्याभिरुपचारै । उपपूर्वाच्चरते कयनन्तात् 'अप्रत्ययात्' इति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । अवरोधवधूभिरन्त पुरस्त्रीभि सहितान्सावरोधवधूकान् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'नद्यृतश्च' इति कप् । सुग्रीवदशग्रीवानुजौ सुग्रीवविभीषणौ आदी येषा तान्वानरादीनुन्मनीकृत्योत्सुकचित्तान्कृत्वा । 'अभूततद्भावे च्वि' । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । 'अरुर्मनश्चक्षु–' इत्यादिना सलोप । अभ्यर्हित पूजित वसिष्ठो येन तम् । आमन्त्रित सबोधितो मन्त्रिलोक मन्त्रिजनो येन तम् । अनुग्रहालोकनेन करुणाकटाक्षवीक्षणेनानुगृहीतोऽनुग्रहविषयीकृत पौरवर्ग पुरजननिवहो येन तमग्रजन्मान ज्येष्ठभ्रातर श्रीराम विमानगत विमानारूढमेव सबहुमान सगौरवमानन्दयन् । अपनीता श्रीरामागमनादपगता रुजा उपतापो यस्य त तच्छोकम् । 'स्त्री रुग्रुजा चोपताप' इत्यमर । निज स्वकीयमाश्रमपद नन्दिग्रामाख्यमावासस्थानमनयत्प्रापयामास ॥

तत्र च सौमित्रिसीतासखो दाशरथिरतिलोभनीयवात्सल्या

१ 'सवाङ्मुखाय' इति पाठ २ 'अभिवादितपूर्वजोपच्छन्दननिघ्नेन' इति पाठ ३ 'सम सविनय प्रणिपत्य जनकेन्द्रपुत्रीमुन्मनीकृत्य इति पाठ ४ 'सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन्सावरोध वधूकान्' इति पाठ ५ 'अभ्यर्च्यार्च्याम्बापुरोहितमामन्त्रितमन्त्रिलोकमालोकानुगृहीत' इति पाठ ६ 'विमानगत एव' इति पाठ ७ 'अनयदपनीतनतपरिश्रम निजाश्रमम्' इति पाठ

कौसल्यामतिशयितदु खातिरेका कैकेयीमतिक्रमस्नेहपरिष्वक्ता सौमित्रिमातरमपि क्रमादभिवादयन्निजावलोकनरसनिरताभिरेताभिर्वनिताभि कलाभि पूर्णिमाचन्द्र इव पयोनिधिर्वीचिकाभिरिव प्रतिक्षण परिरभ्यमाणो निर्भरानन्दमविन्दत ॥

तत्रेति । तत्र भरताश्रमपदे सौमित्रिसीतासखो लक्ष्मणसीतासमेत । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' । दाशरथि श्रीराम , अत्यन्त लोभयतीत्यतिलोभनीयम् । पुनर्दर्शनाभिलाषविशेषजनकमित्यर्थ । तद्वात्सल्य स्नेहो यस्यास्ता कौसल्या च । अतिशयितो बहुलो दु खातिरेको यस्यास्ताम् । सर्वानर्थमूलाहमस्मीति समुत्पन्नदु खभराक्रान्तामित्यर्थ । कैकेयीं च अतिक्रमेण क्रममतिक्रान्तेन स्नेहेन परिष्वक्ता निमर्यादप्रेमपरिपूर्णा सौमित्रिमातरमपि सुमित्रा च क्रमाद्वृद्धानुक्रमादभिवादयन्नमस्कुर्वन् । निजावलोकने आत्मदर्शने यो रसोऽनुरागस्तस्मिन्निरताभिस्तत्पराभिरेताभि पूर्वोक्ताभिर्वनिताभिर स्त्रीभि कलाभिरंशै । 'कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला' इति वैजयन्ती । पूर्णिमाचन्द्र इव । वीचिकाभिरूर्मिभि पयोनिधि समुद्र इवेत्युपमाद्वयम् । प्रतिक्षण परिरभ्यमाण आदरातिशयात्क्षणे क्षण आश्लिष्यमाणो निर्भरानन्दममन्दानन्दमविन्दतालभत । परमानन्दभरितान्त करणोऽभूदित्यर्थ ॥

अथाखिलजनेक्षणेक्षितरघूद्वहस्यादरा-
द्विधातुमभिषेचन विचरित गुरोराज्ञया ।
अनीयत समन्ततो हरिगणेन तीर्थं पुन
समाकुलितमन्थर विजहता गतिं मन्थराम् ॥ १०७ ॥

अथेति । अथानन्तर गुरोर्वसिष्ठस्याज्ञया निदेशेनाखिलजनेक्षणैरशेषलोकलोचनैरीक्षित सानन्दमवलोकित स चासौ रघूद्वहश्च तस्य श्रीरामस्यादराद्विचरित विशिष्टाचारयुक्तमभिषेचन मूर्धाभिषेक विधातु कर्तुम् । मन्थरा मन्दा गतिं विजहता त्यजता । ससम्भ्रम प्रवृत्तेनेत्यर्थ । जहातेः शतृप्रत्यय । हरिगणेन वानरसमूहेन समाकुलिता सक्षुभिता मन्थरा कैकेयीदासी यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा । तत्र तस्या कृतविप्रयोगानवकाशादिति भाव । समन्तत । सकलदिग्भ्य इत्यर्थ । तीर्थं पुण्यनदीसलिल पुनर्भूयोऽपि । वाक्यालङ्कारे वा । अनीयतानीतम् । पृथ्वी वृत्तम् ॥

अलङ्कृत कृतमभिषेकमादरा-
दमात्यसहृतिभिरवाप्य राघव. ।
पुरोन्मुख पुनरयमानशे रथ
मनोरथ स च भरतो महारथ ॥ १०८ ॥

---

१ 'अयशशल्यजनितशोकातिरेकाम्' इति पाठ २ 'अकृत्रिम' इति पाठ ३ 'सुमित्रामपि' इति पाठ ४ 'निजालोकरसनितान्तकन्दलिता तरङ्गाभिरेताभिश्चन्द्र इव पयोधिर्वीचिकाभि प्रतिक्षण परिरभ्यमाणाभि स लक्ष्मण केवलमानन्दधुरमविन्दत' इति पाठ ५ 'जगत्पतेरपि' इति पाठ ६ 'विचक्षिता' इति पाठ ७ 'विशङ्क हृदि मन्थरा न भजता गतिम्' इति पाठ

अलङ्कृत इति । अथ राघवो रघुवंशोद्भवः श्रीरामोऽमात्यसहितैर्मन्त्रिवर्गैः । तत्र तेषां मुख्यत्वादिति भावः । आदरात्सत्कारात्कृतं विरचितमभिषेकं प्राप्य । मूर्धाभिषिक्तः सन्नित्यर्थः । अथालङ्कृतो जटापटलविमोचनपूर्वकं विविधविचित्रनानाहारदिव्याम्बरादिभिर्विभूषितः पुनः पुरोन्मुखः । अयोध्यापुरप्रवेशाभिमुखः सन्नित्यर्थः । रथमानशे प्राप । पुष्पकं विहाय रथमारूढोऽभूदित्यर्थः । 'अश्नोतेश्च' इत्यभ्यासदीर्घमुडागमौ । तथा महारथो महात्मा स प्रसिद्धो भरतश्च । मनोरथः श्रीरामाभिषेकरूपनिजवाञ्छितार्थसिद्धिमानशे । श्रीरामाभिषेकेण परिपूर्णमनोरथोऽभूदित्यर्थः । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौ स्जगाः' इति लक्षणात् ॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्यां शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्यामभितो निर्धूतव्यजनपरिजनाचारनिरतभरतोदस्तनिर्मलमुक्तातपत्रो विचित्रोपहितनैपथ्यचारुरारूढशताङ्गमातङ्गैराशरप्लवगवाहिनीपतिभिरनुगम्यमानः प्रवर्त्यमानश्वेताक्षतकुसुमलाजोपचारपौरपुरन्ध्रीकदम्बसंरम्भचलितमञ्जीरमणिकाञ्चीवलयनिचालिता वाद्यमानमाङ्गलिकतूर्यघोषणा वैरोधिकविविधरवश्रवणसमयोच्चलितसामोद्रपौरसबाधा सौधान्तरगवाक्षचलिततरुणीजनेक्षणरेखानीलोत्पलदामतोरणाभिरामरथ्यान्तरामयोध्यामाजगाम रामचन्द्रः ॥

तत्रेति । क्व चेति चार्थः । तत्र तस्मिन्समये सेवाविचक्षणाभ्यामनुचराचरणतत्पराभ्यां शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्याम् । ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽत्र न विवक्षितः । लक्ष्मणापेक्षयापि शत्रुघ्नस्यादरातिशयद्योतनार्थं वा । तथा च महाकविप्रयोगः—'शत्रुघ्नलक्ष्मणमुखैरुपचर्यमाणः साम्राज्यभोगनिरतो भरतो बभूव' इति । अभितः । उभयपार्श्वयोरित्यर्थः । विधूते वीजिते व्यजने चामरे यस्य स तथोक्तः । परिजनाचारनिरतेन भृत्यजनोचिताचारतत्परेण भरतेनोदस्तमुत्क्षिप्तं विमलं स्वच्छं च मुक्तातपत्रं मौक्तिकच्छत्रं यस्य स तथोक्तः । विचित्रमाश्चर्यकरं विचित्रसन्निवेशं वा । यथा तथोपहितेन विरचितेन नेपथ्येन दिव्यभूषणाम्बरप्रमुखाकल्पकलापेन चारुः सुन्दरः । तथा शताङ्गा रथाः, मातङ्गा गजाः, ते आरूढा अधिष्ठिता यैस्तैः । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । आशरप्लवगवाहिनीपतिभिर्विभीषणसुग्रीवप्रमुखराक्षसवानरसेनानायकैरनुगम्यमानोऽनुस्रियमाणश्च सन् । रामचन्द्रः श्वेताक्षतानां कुसुमानां लाजानां चोपचारो निक्षेपणरूपोपचारः प्रवर्त्यमानो मङ्गलाचारतया क्रियमाणो यैस्तानि तथोक्तानि यानि पौरपुरन्ध्रीकदम्बानि पट्टणस्त्रीनिवहास्तेषां सं-

१ 'लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्याम्' इति पाठः २ 'विधूयमानधवलवालव्यजन' इति पाठः ३ 'मणिविमल' इति पाठः ४ 'उपधानमनुजनैश्चारुभिः' इति पाठः ५ 'मातङ्गैरलङ्कृतैः' इति पाठः ६ 'वाहिनी' इति नास्ति क्वचित् ७ "शेषाक्षत' इति पाठः ८ 'सौरभ' इति पाठः ९ 'मञ्जुमञ्जीर' इति पाठः १० 'वाद्यादिनदशदिगन्तराम्' इति पाठः ११ 'भेरीमृदङ्गपटहादिकविविधरव' इति पाठः १२ 'तरुणीकटाक्षलेखा' इति पाठः १३ 'रथ्यां तथाविधाम्' इति पाठः

म्मेण सम्भ्रमेण चलितैर्झणझणायमानैर्मञ्जीरमणिकाञ्चीवलयनूपुरमणिक्यरशनाद्यै-र्णर्वाचालिता मुखरिताम्। 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । वाद्यमानानि ताड्यमानानि माङ्गलिकतूर्याणि मङ्गलवाद्यानि तद्घोषणाम्। तथा वैबोधिकविविधर-वाणा वर्तव्यार्थविबोधजननानाविधशब्दाना च स्तुतिपाठकशब्दाना वा। श्रवणसमये आकर्णनकाले उच्चलिता प्रचलिता सामोदा सानन्दाश्च ये पौरा पुरजनास्तै सबाधा सकीर्णाम्। 'माङ्गलिक' 'वैबोधिक' इत्यत्र 'प्रयोजनम्' इति ठक्। सोधा-न्तरगवाक्षे प्रसादमध्यवातायनेश्वलिता प्रसृता यास्तरुणीजनेक्षणरेखा सुन्दरी जननेत्रपङ्क्तयस्ता एव नीलोत्पलदामतोरणानि तैरभिरामाणि रम्याणि रथ्यान्तराणि प्रतोल्यभ्यन्तरालानि यस्यास्तामयोध्यामाजगाम। प्रविवेशेत्यर्थ ॥

साकेत समुपेयिवान्स विजयी ससेवितो भ्रातृभि
सुग्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान्स्वे स्वे पदे स्थापयन्।
स्वच्छन्द सुचिर सुखान्यनुभवन्देव्या तया सीतया
राम पालयति स्म कीर्तिविभवैरामोदिनीं मेदिनीम् ॥१०९॥

साकेतमिति । विजयी जयशील । 'जिदृक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्यय । यद्वा प्रशस्तो रावणविजयोऽस्यास्तीति विजयी । प्रशसायामिनि । स प्रसिद्धो राम साकेतमयोध्याम् । 'साकेत स्यादयोध्यायाम्' इत्यमर । समुपेयिवान् प्रविष्ट । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात । तथा भ्रातृभिरनुजर्भ-रतादिभि ससेवित उपचर्यमाण । तथा सुग्रीवप्रमुखान्सुग्रीवादीन्प्रियसखान्प्रिय-सुहृद । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' । स्वे स्वे पदे । निष्कि-वादिप्रतिनियतस्थानेष्वित्यर्थ । वीप्साया द्विर्भाव । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात्स्मिन्नादेशाभाव । स्थापयन्प्रतिष्ठापयन्। तथा देव्या सीतया सम स्वच्छन्द यथेच्छ सुखान्यैहिकभो गाननुभवन्। दानक्षात्रोद्भवा कीर्तिस्तस्या विभव सामर्थ्य समृद्धिभिरामोदिनीमा-नन्दवर्ती मेदिना भुव सुचिरमतिचिरकाल पालयति स्म परिपालितवान्। 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट्। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजस्तता सगुरव शार्दूल विक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अथ कवि स्ववश्वर्णनापूर्वक काण्डसमाप्ति श्लोकेनाह—

साहित्यादिकलावता शनगरग्रामावतसायिता
श्रीगङ्गाधरधीरसिन्धुविधुना गङ्गाम्बिकासूनुना।
प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डविहितानन्दे प्रबन्धे पुन
काण्डो लक्ष्मणसूरिणा विरचित षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे युद्धकाण्ड समाप्त ॥

---

१ 'राज्य स्व' इति पाठ २ 'विनयैरासेवितो' इति पाठ ३ 'स्वच्छन्द' इति पाठ- ४ 'तया' इति पाठ

साहित्येति। साहित्य काव्यनाटकालङ्कारादिसमुदायरूपविद्या तदादि प्रमुख यासा ता। कला विद्या अस्य सन्तीति साहित्यादिकलावता। सकलविद्यारहस्याभिज्ञे-नेत्यर्थ। अत्र कर्मधारयस्याप्य उद्वेगकरत्वात्सर्वदाधिकेशीलादिवन्निर्वोढव्य। शानगर-मिति ग्रामस्तस्यावनसवदाचारितोऽवतसायितो भूषणायमान। उपमानार्थकचारकय-जन्तात्कर्तरि क्त। स चासा श्रीगङ्गाधरधीरश्च श्रीयुक्तो गङ्गाधरनामा पण्डित। 'धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ सख्यावान्पण्डित कवि' इत्यमर। स एव सिन्धु समुद्र-स्तस्य विधुना चन्द्रेण। पुनरुत्पादुल्लासकरत्वाच्च तद्रूपेणेत्यर्थ। अत एव श्लिष्टपरम्परि-तरूपकम्। 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि' इत्यमर। गङ्गाम्बिकासूनुना गङ्गाम्बिकागर्भसभूतेन लक्ष्मणसूरिणा लक्ष्मणाख्यविदुषा। प्राक्पूर्वं भोजेन राज्ञोदितैर्विरचितै पञ्चभिर्बाल-काण्डादिसुन्दरकाण्डान्तै काण्डैर्विहित आनन्दो विद्वत्प्रमोदो येन तस्मिन्नित्युत्तरपद-समास। चन्ध्ये चम्पूरामायणाख्ये काव्ये पुनर्विरचित प्रणीत षष्ठ षण्णा पूरण काण्डो युद्धकाण्डोऽपि चिर जीयात्। सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थ। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

पूर्वेषा विदुषा मतानि विविधान्यालोच्य तत्सारम-
प्याकृष्येयमखण्डपण्डितपरीतोषाय सदार्भता।
यद्यत्र प्रतिभाति दूषणमिद विज्ञायता भूषण
तत्रापि प्रतिभाति चेन्ननु परामृश्य ह्यवश्य बुधै॥

लोकेषु प्रतिभाति मध्यमजगत्तत्र त्रिलिङ्गाह्वयो
देशस्तत्र तथाद्रिमौलितनयातीर पर तत्र च।
ग्राम काञ्जलुरीति तत्र महित श्रीरामचन्द्र सुधी
श्रीमानुद्धरतामनुष्य कविताकन्या रघूणा पति॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोहान्त दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचर-णारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेभाखण्डिततप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वर-शाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावनमस्यापश्चात्र्यनवसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारा-न्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य धन्वन्तकोदण्डवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया युद्धकाण्ड समाप्त॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता।
व्याख्या श्रीयुद्धकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा॥

---

१ अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'कोलाहलाख्यमहाग्रहारमहिताकल्पेन सख्यावता
मूर्धन्येन विशारदेन विधुना श्रीसोमनाथोदये।
प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डमहिमानन्दे भवत्ये पुन
काण्डो निर्मित एकपृतपतिना षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम्॥
इति पाठ क्वचित्।